

શ્રી-પ્રેમ ભાઈ લખેલ:-

શ્રી હર્ષદરાય દેસાઈ

મંત્રી, સ્વા. કવિશ્રી યા. કે. અખરદાર સમાજ સમિતિ,
કે-૧૨૧, રીઝર્વ બેન્ક સ્ટ્રીટ કોલેજ,
મુંબઈ-૮

મુદ્રક : નરવરલાલ મુખાર્ક મ દેસાઈ

મુદ્રણસ્થાન : "ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, રીઝર્વ બેન્કની પાછળ, કોલ, મુંબઈ ૧

સ્વ. કવિશ્રી.

અ. ફ. ખબરદાર સ્મારકસમિતિ, મુંબઈ

અધિકારી મંડળ

પ્રમુખો :

દિ. ખ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

ઉપપ્રમુખ :

શ્રીમતી મનીજેહ રસ્તમ મસાની

મંત્રીઓ :

શ્રી શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
,, જેહાંબક્ષ ખલુમનશાહ વાઝી
,, સામ નરીમાન ખાન
,, હર્ષદરાય ઝવેરીલાલ દેસાઈ

આભારદર્શન

કવિશ્રી અરદેશ્વર ફરામજી ખખરદાર સને ૧૯૫૩ ના જુલાઈ માસની ૩૦ મી તારીખે અવસાન પામ્યા.

ગુજરાતી કવિતા લખનાર પારસી કવિઓમાં એમનાં કાવ્યોર્થો એક નવું પ્રસ્થાન ધર્યું એ જેમ હકીકત છે તેમ ભાષા, નવી છંદરચના અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં એમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. એમની રમૂતિ ચિરંજીવ રાખતા માટે મુમુક્ષમાં જે સ્મારકસમિતિ નીમાયવી તેનું કાર્ય આ અંશ પ્રગટ થતાં સંપૂર્ણ થાય છે.

આવાં કાર્યો હાથ પર લેવામાં આર્થિક મદદની અપેક્ષા રહે એ સ્વાભાવિક છે. એવી અપેક્ષાને પરિપૂર્ણ કરી સમિતિની યોજનાને સફળતા અપાવવામાં જે અનેક નાની મોટી વ્યક્તિઓએ અને સંસ્થાઓએ સહાય કરી છે તે સૌની અને વિશેષતઃ જુજરાત ગવર્નમેન્ટની અને સર કાવસજી જહાંગીરની, સર દોરાબજી તાતા ટ્રસ્ટની, સર રતન તાતા ટ્રસ્ટની, શેઠ નાનજીભાઈ કાલિદાસની અને એટીટી કમીઝર (મુંબઈ)ની ઉદાર મદદ ઉલ્લેખનીય છે. એ સૌ મહાતુભાવોના અને સંસ્થાઓના જેટલા ઉપકાર માનીએ તેટલા જોછો છે. તે સાથે આ અંશમાં પ્રકાશન માટે જે જે વિદ્વાનોએ પોતાના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો મોકલવાનો પરિશ્રમ લીધો છે તે સૌનો પણ ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

સ્મારકસમિતિના આઘ પ્રમુખ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અને આઘ મંત્રીઓ પૈકીના એક જાણ શંકરપ્રસાદ રાવળ જે સદ્ભાગ્યે આજે જીવંત હોત તો અમારી સમિતિ અખડ રહી હોત. પરંતુ મૃત્યુ એ અપરિહાર્ય હોઈ એ વિશે શોક કરવો વ્યર્થ છે.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રમુખ,

સ્વ. કવિશ્રી અ. ફ. ખખરદાર સ્મારકસમિતિ, મુમુક્ષ

મુંબઈ, તા. ૧-૧૨-૧૯૬૧.

સં પા દ કી ય

સલિલાવાળા સંકલ્પો કદાચ કારણવશાત વિલંબાય પણ અંતે સફળ નીવડે છે એ પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનથી સિદ્ધ થાય છે. એ માટે અમે ધનિરનો અનુમદ માનીએ છીએ.

"જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" એ સમૃદ્ધ માનસની સંસ્કારિતા અને ભાવસંપત્તિથી ભરી ભરી પંક્તિઓદારા સ્વ. કવિશ્રી ખમરદારે પોતાની બૃહદ્ ગુજરાતની ભાવનાને એવું સ્પષ્ટ અને ચિરંજીવ સ્વરૂપ આપ્યું છે કે તે કદાપિ વિસરી શકાય એમ નથી, એમાં જેમ એમનું ગુજરાત પ્રત્યેનું મમત્વ અને અભિમાન વ્યક્ત થાય છે તેમ એમની ઈશર સાહિત્યકૃતિઓમાં પણ ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય કેન્દ્રસ્થ રહ્યાં છે અને એને સમૃદ્ધ કરવાના અભિલાષને એ શાવલજીવ જીવી ગયા છે. એટલું જ નહીં પરંતુ "જન્મીને જીવનું તે નહીં જીવનું, જીવન સુંદર જીવે તે નવાઈ" એ "દર્શનિકા"માં દર્શાવેલી સુંદર જીવનની નવાઈ પણ એમણે ચરિતાય કીધી છે એવું ગુણ્ય વાચકને સહજ લાગશે. એ દાર્શનિક વ્યક્તિનું અવસાન ૩૦મી જુલાઈ ૧૯૫૩ને રોજ મદ્રાસ ખાને થતાં પંડિતયુગનો અંત આવ્યો.

ગુજરાતી કવિતા લખનાર પારસી કવિઓમાં કવિશ્રી ખમરદારનાં કાવ્યોથી એક નવું પ્રસ્થાન થયું એ એક ઐતિહાસિક ઘટના છે. એમણે એમની અનન્ય લાષાભક્તિથી, જુના ગુજરાતી સાહિત્યના અનુશીલનથી અને આત્મજળે મેળવેલા ગુજરાતી ભાષાના સંસ્કારોથી હિંદુ અને પારસી લેખક વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસી નાખ્યો અને અનેક ઊર્મિકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, રાસ, ભજનો, કીર્તનો, સુક્તકો વગેરે આપ્યાં. વળી પ્રકૃતિ, રાષ્ટ્રભક્તિ, પ્રજા, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને કાવ્યવિષય બનાવીને અનેક 'પ્રકાશ'નિતક કાવ્યગ્રંથો પણ આપ્યાં. એ સિવાય હંદસયોજનના વિવિધ પ્રયોગો, પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિકાવ્યો, નંદનીય ધ્વનિતો, પ્રભુભક્તિ અને રાષ્ટ્રભક્તિનાં સુંદર કાવ્યો આપીને એમણે ગુજર સાહિત્યની ત્રેપન વર્ષો સુધી વિવિધ અને અવિરત સેવા કીધી. તદુપરાંત, અનેક વર્ષોના અભ્યાસ પરિશ્રમના પરિણામરૂપ કીધેલું એમનું 'માયા'નું સંશોધન અને પ્રકાશન એ ધર્મની દૃષ્ટિએ જેમ સમસ્ત પારસી કોમને ઉપયોગી છે તેમ વેદ, વેદિક ભાષા, એના ઉચ્ચાર અને એની આનુષંગિક રચનાવિધિપરતે હિંદુ ભાઈઓને પણ માર્ગદર્શન કરાવે એવું છે.

આવી એમની વિપુલ અને વૈવિધ્યમય સાહિત્યસેવાઓને લક્ષમાં રાખીને એમના અવસાન પછી તરતજ મુંબઈની સાહિત્યરસિક જનતાએ એમની સ્મૃતિના પ્રતીકરૂપ યોગ્ય સ્મારક સ્થવાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો. પરંતુ કેટલાંક અગમ્ય કારણોને લીધે એ વાત વિલંબાઈ અને છેવટે તા. ૬-૧-૧૯૫૫ ને રોજ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે નિર્ણાયક વિચાર અને યોજના તૈયાર કરવા મળેલી જાહેર સભાએ ઠરાવ્યું કે :

(૧) સ્વર્ગસ્થના જીવન અને સાહિત્યકૃતિઓ પર પ્રકાશ પાડતા વિવેચનાત્મક લેખો લખાવી એક સ્મારક ગ્રંથ પ્રકટ કરવો જેમાં બની શકે તો એમના (અપ્રકટ) સાહિત્યમાંથી પણ કંઈક સાંભલ કરવું અને એ માટે યોગ્ય બંડોળ ઉજી કરી પછી એ કામ હાથમાં લેવું.

(૨) જે બની શકે તો 'રૂપીઆ દસ હજારનું બંડોળ એકત્ર કરી મુંબઈ યુનિવર્સિટીને આપવું કે જેના વ્યાજમાંથી બી. એ. માં મુખ્યરતી લખતે પ્રથમ વર્ગમાં આવનાર વિદ્યાર્થીને એમ. એ. નો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની શરતે એમના નામની પ્રતિવધ શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે, અને

(૩) કલમ (૨) માં જણાવેલી રકમ કરતાં જે ઓછી રકમ ભેગી થાય તો તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ અધિકારીમંડળ ઠરાવે.

આ ઠરાવને અમલમાં ચૂકવા તેમજ યોગ્ય કાર્યદિશા નક્કી કરવા એક અધિકારી-મંડળની પણ નિમણૂક કરવામાં આવી.

દરમિયાન, 'કયસરે હિંદ'ના તા. ૨૦-૬-૧૯૫૩ ના અંકમાં કોષ્ટ હોરમસજી માણેકજી માણુ નામના પારસી ગૃહસ્થે પોતે 'ખજરદાર મેમોરીયલ કમીટી'ના ઓફ સેક્રેટરી અને ટ્રેઝરર છે એમ જણાવી 'કવિ ખજરદારની યાદગીરી જાળવવા તેમજ તેઓનાં પુરતકો જાપાની બહાર પાડવા' એક કમીટી નીમાઈ છે એવું જાહેર કર્યું. કામ બેગાઈ ન ગય અને આર્થિક સંકડામણ પણ ઓછી વેઠવી પડે એ ઉદ્દેશથી એ 'મેમોરીયલ કમીટી'ના અધિકારીઓ કોણ છે, ક્યારે ચુંટાયા, ક્યારે અને ક્યાં એ માટે સભા મળી અને કેવા પ્રકારનું સ્મારક કરવાની યોજના છે એ વિષે ગંભીરતાપૂર્વક તપાસ કરતાં એમાં કંઈ તથ્ય જણાયું નહીં અને બાકી માણુની મુરાદ અધૂરે જતાં, બીજા કોષ્ટ પણ પ્રકારનો રફાટ કર્યો સિવાય એમણે બીનું સંકેતી લીધું એ એજ પત્રના તા. ૧૧-૧૦-૧૯૫૩ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા બાકી માણુના પત્રથી જણાય છે. કદાચ જે ગૃહસ્થે રૂપિયા દસેક હજાર આપવાની ખુશી દેખાડ્યાનું એમાં જણાવ્યું છે

તે વાત સાચી હોત અને એમણે અમારી સમિતિનો સહકાર મેળવ્યો હોત તો આ સ્મારકગ્રંથ ઉપરાંત અમારી શિષ્યવૃત્તિની યોજના જે પૈસાને અભાવે પડતી મૂકી પડી છે તે અમલમાં આવી શકી હોત. પરંતુ મૂલં નાસ્તિ કૃતઃ શાસ્ત્રા જેવી એ વાત હતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્પેટિસાનો નિષ્કર્ષ થયા છતાં સ્મારક ગ્રંથ વિષેનું કામ ચેતેષ બંડોળ ઉભું થયા પછી જ હાથમાં લેવાનું હોવાથી ગુજરાતના સગમગ બધા જ સુપ્રસિદ્ધ લેખકોને અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને તા. ૧૫-૧૧-૧૯૬૦ના એક પરિપત્રદ્વારા અમે અમારી યોજના જણાવી અને લેખ માટે વિનંતિ કરી પરંતુ લેખ સ્વીકારની નિયત કરેલી મોડામાં મોડી મુદત (તા. ૩૧-૧-૧૯૬૧) સુધીમાં સારા પ્રમાણમાં લેખો ન મળી શકવાથી અમારે છેક જુલાઈ ૧૯૬૧ સુધી વિલંબ સહેવો પડ્યો. આમ થવાથી જો કે દૃષ્ટિવૈવિધ્યવાળા અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો અમને મળી શક્યા છે પરંતુ એટલું તો નોંધવું આવશ્યક બને છે કે ગુજરાતના કેટલાક લખકપ્રતિષ્ઠ લેખકો અને સાહિત્યકારોની ઉપેક્ષાવૃત્તિ, પ્રમાદ અને પ્રચ્છળ વાણિજ્યવૃત્તિ આવાં કાર્યો માટે લેણ માત્ર શોભારૂપદ નથી. સર્જન (વિવેચન કે સ્મૃતિસંચયનો યોગ્ય સ્થાને વિનિયોગ કરી જાણનાર વ્યક્તિઓ પોતાની સાપેક્ષ સાહિત્યસેવાની સંકુચિત મનોદશાને આવા શ્રાદ્ધકામ પ્રસંગે પણ નિરપવાદ ગણી પુરસ્કારની ધુમ્મસ રાખે અને વારંવાર યાદ કરાવવા છતાં પોતે લખવા માટે અસક્ત છે એવો પ્રત્યુત્તર પણ ન આપે ત્યારે એમની એ ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓના વિકલ્પમા અમને મતિભ્રંશ કે વિવેકશૂન્યતાની માત્ર પરાકાષ્ઠા જ લાગે છે. છતાં પુરસ્કારની વૈશ્યવૃત્તિ ન રાખનાર અનેક સેવાભાવી સહૃદય લેખકોના સાત્ત્વિક સહકારથી આ ગ્રંથ આ સ્વરૂપમાં આજ ગુણ્ય ગુજરાતને ચરણે મૂકી શકાય છે એ અમારે મન મોટું આશ્વાસન છે.

આ ગ્રંથના પહેલા વિભાગમાં સ્વ. કવિશ્રીની પ્રકટ-અપ્રકટ તેમજ ગ્રંથરચ નહીં થયેલી અને અત્રત્ર વેરાયલી કૃતિઓ લેવામાં આવી છે. બીજા વિભાગમાં આ પ્રસંગ નિમિત્તે લખાયેલા અને એકાદ બે અપવાદ સિવાય અન્યત્ર પ્રકટ નહીં થયેલા એવા લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નિરપેક્ષ સાહિત્યસેવાની વૃત્તિથી જે જે લેખકોએ કવિશ્રી પ્રત્યેના પૂજ્યભાવથી પ્રેરાઈ અમારી વિનંતિનો ઉત્તરથી સ્વીકાર કરી, પોતાની કૃતિઓ ઓઢવાવી છે તે સૌનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

અમારી સ્મારક ગ્રંથની યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં કવિશ્રીના પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ સંબંધમાં આવેલી અનેક નાનીમોટી વ્યક્તિઓએ અને સંસ્થાઓએ જે આર્થિક સહાય આપી છે તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

અંતમાં, “ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક શ્રી નટવરલાલ દેસાઈની સમયાનુસાર સ્વયંનાઓ અને સગવડો માટે અને એના મુખ્ય કોમ્પોઝીટર શ્રી ડાહ્યાભાઈ રતનજીએ

અતિશય શ્રમપૂર્વક પણ ત્વરાથી કામ આપ્યા માટે અમે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. એ સિવાય, પૃષ્ઠ ૧૫૮, ૧૬૨ ને ૧૬૬ ની સામે છપાયેલા ત્રણ બ્લોક પણ “ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના અગોળવિષયક પ્રકાશન “અતિવિશ્વાસ”માંથી, “ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલકોના સૌજન્યથી છાપવા માટે મળ્યા છે, એ માટે અમે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

મુખ્યત્વે વ્યવસાયી જીવનમાં અમારાથી જે શક્ય અને સહજસુલભ નીવડે તે યથાશક્તિભક્તિ આ અંશરૂપે આકાર પામે છે, એમાં જે કાંઈ ક્ષતિઓ રહી અધ હોય તે ઉદાર માટે નિભાવી લેવાની પ્રાર્થના છે.

માત્ર એક જ વસ્તુનો રંજ રહી જાય છે : અમારી સમિતિના આદ્ય પ્રમુખ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અને અમારા સહમંત્રી શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળ એમની ધડેલી યોગનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ જોવા આજે હયાત હોત તો એમના વ્યવહાર અને અનુભવસંપન્ન માર્ગસૂચનનો અમને વિશેષ લાભ મળ્યો હોત. દર્શરેષ્ટા સ્વીકૃતી.

જેહાંબક્ષ બહુમનશાહ પાંચજી
સામ નરીમાન બજાર
હુપંદરાય ઝવેરીલાલ દેસાઈ
મંત્રીઓ.

મુગ્ધ તા. ૧-૧૨-૧૯૬૧

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	આભારદર્શન	
	સંપાદકીય	
૧	કવિશ્રી અ. ફ. ખખરદારના જીવનની આતુપૂર્વી	૧
૨	વિરહિણી (કાવ્ય)	શ્રી. અ. ફ. ખખરદાર ૩
૩	નાથ હો! જય જય રનેહનિધાન (કાવ્ય)	૪
૪	આવો, નગરાજન! અમ આગણે રે !	૬
૫	જીવનનું સોણું	૭
૬	સાતમી શુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખનું બાપણ	૮
૭	વિદાય (કાવ્ય)	૫૩
૮	શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચૌદમા સંમેલનના અધ્યક્ષનું બાપણ	૫૪
૯	વિદાય (કાવ્ય)	૧૦૨
૧૦	સ્વર્ગસ્થ પત્ની સૌ. પીરોબખાબેને	૧૦૩
૧૧	મનુરાજ (નાટક)	૧૦૪
૧૨	મેધાનું ગાન (કાવ્ય)	૧૧૪
૧૩	The Song of Poesy	૧૧૬
	પ્રતિકાવ્યો:	
૧૪	અવરોહણ	૧૨૧
૧૫	રસોડ	૧૩૦
૧૬	સાબેલું	૧૩૧
૧૭	નામ અને ક્રિયાપદની સંધિનું ભયસ્થાન	૧૩૨

૧૮ ઉમેદવાર કવિની સખીને	(કાવ્ય)	શ્રી અ. ફ. ખખરદાર	૧૩૩
૧૯ એક અકવિની ટેકના કથાલીન			
હિસ્સાના દુહા	"	"	૧૩૫
૨૦ પાઠકની ચેપી છીંકા	"	"	૧૩૬
૨૧ ગોકગમાયત્રી કરખી	"	"	૧૩૭
૨૨ ન્યાતનું નોતકું	"	"	૧૩૮
૨૩ લખા ભગતના છપ્પા	"	"	૧૪૯
૨૪ તીર યસ્તનો અભ્યાસ	"	"	૧૫૩
૨૫ Synopsis of Research work done in the Zoroastrian and Vedic Scriptures		"	૧૭૧
૨૬ પત્રસંચય			૧૮૭

વિભાગ ૨

૨૭ જય વિજય	(કાવ્ય)	શ્રી સુન્દરમ	૨૧૪
૨૮ કવિશ્રી ખખરદારને અંજલિ	"	શ્રી લલ્લાગીર માણેકજી દેસાઇ	૨૧૫
૨૯ કવિવર ખખરદારને	"	" મીનુ દેસાઇ	૨૧૬
૩૦ કલિકા		" કનૈયાલાલ મુનશી	૨૧૭
૩૧ કવિ ખખરદારનો ભક્તિરસ		પ્રો. પ્રીતેજ કા. દાવર	૨૧૮
૩૨ 'દર્શનિકા'નું તત્ત્વદર્શન		શ્રી રામપ્રભાદ પ્રે. બક્ષી	૨૨૮
૩૩ 'ખખરદાર' કોણ?		" ફિરોજશાહ રસ્તમજી મહેતા	૨૩૮
૩૪ શ્રી અ. ફ. ખખરદાર-યુગરાતના એક ચિરંજીવ કવિ		" હિંમતલાલ ગણેશજી અંબારિયા	૨૪૧
૩૫ સ્વ. કવિશ્રી ખખરદાર-એક પ્રુણસ્મરણ		" બેજન ન. દેસાઇ	૨૪૩
૩૬ યુગરાતનો રાષ્ટ્રીય ગૌરવકવિ		પ્રો. દક્ષિત દ. બ્રહ્મ	૨૪૮
૩૭ કવિશ્રી ખખરદારકૃત અપ્રસિદ્ધ નાટક-મનુગજ		" અનંતરાય મ. રાવળ	૨૫૫
૩૮ ખખરદારનું તત્ત્વદર્શન		પ્રો. જનાર્દન પંડ્યા	૨૫૭
૩૯ તથા સુખદ રમણે		શ્રી વિજયરાય કલ્યાણરામ પેઢ	૨૬૭
૪૦ કવિશ્રી ખખરદાર સાથે પ્રત્યોત્તરી		" ચાંપશી વિઠ્ઠલરામ ઉદેશી	૨૬૯
૪૧ યુગરાતની સાહિત્યચળના બાગમાન સાથે બે મુલાકાત		ડૉ. રતન રસ્તમજી માથાંલ	૨૭૫

૪૨ સહ્યત કવિ અ. ફ. ખખરદારનો અધોજરથુની ગાયત્રી પરનો નવો પ્રકાશ.	શ્રી સોહરાજ હીરજીભાઈ બાટલીવાળા ૨૭૯-
૪૩ 'કલ્યાણિકા'નો શ્રદ્ધાદીપ	મા. મહેન્દ્રકુમાર મો. દેસાઈ ૨૮૫
૪૪ રાષ્ટ્રીય કવિ ખખરદાર	શ્રી લલકુમાર મ. દેસાઈ ૨૯૪
૪૫ કવિશ્રી ખખરદાર	ડૉ. મોહનલાલ પા. દવે ૩૦૧
૪૬ એક સ્મરણ પ્રસંગ	,, રેવિશંકર મ. રાવળ ૩૦૬
૪૭ ભારતના એક પરમ સારસ્વત કવિશ્રી ખખરદારનું ઝાપિજીવન	,, યગેશ હ. શુક્લ ૩૦૮
૪૮ કવિ ખખરદાર-એક શબ્દચિત્ર	,, હર્ષદરાય દેસાઈ ૩૧૭.
૪૯ કવિશ્રી ખખરદારનો સંસ્મારતા-	કુમારી શીરીનબહેન ઠોટવાળા ૩૨૬
૫૦ બર્જનિકાનો કવિ	'ડૉ.' મધુસૂદન (હ. પારેખ ૩૩૨
૫૧ કવિશ્રી ખખરદાર સાથેના મારા યાદગાર પ્રસંગો	શ્રી જહુરાય ડી. ખંધડીયા ૩૩૫.
૫૨ કવિચિંતક ખખરદારનાં સુભાષિતો	પ્રા. મધુરમ ૩૪૦
૫૩ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શ્રીજી ધરાનેશાહનો ગરબો	શ્રી દીનેશાહ ઠાવસજી સીધવા ૩૫૮
૫૪ કવિશ્રી અરેશર ખખરદારની મહત્તા	,, દસ્તુર ખુરશીદ શા. દાબુ ૩૬૬
૫૫ સ્વ. કવિશ્રી ખખરદાર: સંસ્મરણ	,, ફરામરોજ ધનજીરા ૩૬૯
૫૬ કવિવર ખખરદારની રાસચંદ્રિકા	,, મુળજીભાઈ પી. સાહ ૩૭૩
૫૭ એક બચાવ	,, સામ નરીમાન બખ્ત ૩૯૩
૫૮ કવિની સુવાસ	સૌ. માલતીબહેન દવે ૩૯૮
૫૯ કવિશ્રી ખખરદાર સાથેના બે પ્રસંગો	શ્રી મુળશંકર ન. દ્વિવેદી ૪૦૧
૬૦ Mr. Khabardar's Valuable Contribution to Gathic Researches	Shri P. I. Balsara ૪૦૪

શુદ્ધિ પત્ર

—પૃષ્ઠ ૫૭, લીટી ૩૦ : “અખા ભગતના” અને “વેદાંતી કાબોના”
એ શબ્દોની વચ્ચે “કાબો” પર ટીકા અને
પાર્શ્વિક લખીને એમણે આપેલા છે. એઓ
વેદાંતના ભીડા અધ્યાત્મી હતા એટલે જ
અખા ભગતના” હોયે.

પૃષ્ઠ ૧૦૪, ભાઈ ભાઈ ‘મહેન્દ્ર’ છે ત્યાં ત્યાં ‘મહેન્દ્ર’ વાંચવું.

—પૃષ્ઠ ૧૩૨, લીટી ૫ : “અધ્યામણી” ને જાહેર “અધ્યામણી” વાંચવું

કવિશ્રી ખબરદારનાં પ્રગટ પુસ્તકો

૧ કાવ્યરેસિકા	(સિદ્ધકર્મા નથી)	કિંમત રૂ. ૧ ૫૦
૨ વિદ્યાસિકા	"	૧-૫૦
૩ પ્રકાશિકા	"	૧-૨૫
૪ મહાભારતનાં કાવ્યરત્નો	"	૩-૦૦
૫ સંદેશિકા	"	૧-૦૦
૬ ભારતનો ઇતિહાસ	(ચોથી આવૃત્તિ)	૧-૫૦
૭ કલિકા	(ખીજી આવૃત્તિ)	૩-૦૦
૮ ભજનિકા	"	૨-૫૦
૯ રાસચંદ્રિકા ભાગ-૧	"	૦-૮૭
"	પાંચ્વી ગીટ પુરુ	૧-૨૫
૧૦ દર્શનિકા	(ખીજી આવૃત્તિ)	૩-૫૦
૧૧ પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુસુમદીપ્તિ	(ખીજી આવૃત્તિ)	૦-૫૦
૧૨ કલ્યાણિકા	"	૨-૦૦
૧૩ રાષ્ટ્રિકા, દેશભક્તિનાં કાવ્યો	"	૨ ૫૦
૧૪ રાસચંદ્રિકા મોટી, ભાગ ૧-૨ સાથે	"	૩ ૫૦
૧૫ ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા	"	૧-૫૦
૧૬ શ્રીજી ઇરાનસાહેબના પવિટ્રો	(૪ થી આવૃત્તિ)	૦-૩૭
૧૭ નંદનિકા	(ખીજી આવૃત્તિ)	૪-૦૦
✓ ૧૮ ગાંધી બાપુનો પવિટ્રો-ત્રણ ભાગમાં	"	૧-૨૫
✓ ૧૯ ગાંધી બાપુ : પ્રશસ્તિનાં ૩૮ કાવ્યો	"	૩-૦૦
૨૦ અપો જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ પર નવો પ્રકાશ	"	૨૦-૦૦
ગુજરાતીમાં કવિતામાં અનુવાદ સાથે	"	
૨૧ કીર્તનિકા, ૭૫ નવાં ભજનો	"	૩-૦૦

અંગ્રેજીમાં : English works

- ૨૨ The Silken Tassel, English Lyrics
(5th Edition) કિંમત રૂ. ૪-૦૦
- ૨૩ Zarathushtra, The First Prophet
of the World, 101 Sonnets " " ૪-૦૦
- ૨૪ New Light on the Gathas of the
Holy Zarathushtra, Full English
Translation with additions and
Revisions, Gilted De Luxe Edition ૨૫-૦૦

હવે પછી પ્રગટ થશે

- ૨૫ તારિકા : નવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ.
- ૨૬ કેટલાક પ્રતિષ્ઠાઓ ને કટાક્ષકાવ્યો
- ૨૭ પ્રભાતમનન - વર્ણનકાવ્ય
- ૨૮ હાથેગીતા - ૪૦૦૦ લીટી
- ૨૯ ગુજરાતી કવિતા અને અપભ્રંશ
- ૩૦ મનુશાળ મહાનાટક - અખંડ પદ્યમાં
- ૩૧ અમરદેવી નાટક
- ૩૨ ગદ્યસંગ્રહ ભા. ૧
- ૩૩ " ભા. ૨
- ૩૪ વંદીદાદ પર નવો પ્રકાશ - ૧૫ ચિત્રો સાથે
- ૩૫ અવસ્તાની ઘરનો પર નવો પ્રકાશ - ૩૫ ચિત્રો સાથે
- ૩૬ Leaf and Flower, English Lyrics
- ૩૭ The Rest - House of the Spirit (Long Odes)
- ૩૮ The Migrating Bird, New English Lyrics

ઇકાન્તિકે કાવ્યગ્રંથોના રચયિતા

કવિ શ્રી અરહેશર ફરામજી ખખરદારના

જીવનની આતુપૂર્વી.

ઈ. સ.

૧ નવેમ્બર ૧૮૮૧	દમજીમાં શુભ જન્મ.
૧૮૮૬	પિતાનું અવસાન.
જાન્યુઆરિ ૧૮૯૧	ન્યૂ હાઈસ્કૂલ (આજની ભરકા ન્યૂ હાઈસ્કૂલ)માં અંગ્રેજી શિક્ષક માટે મુગર્ષ પ્રવાણ.
૧૮૯૫	પિતામહ કાવસજી સોરાબજી ખખરદારનું અવસાન.
૧૮૯૭	'માસિક મગફ' માટે (૧) ૧૦૦ દ્રષ્ટાંતિક દોહરા લખી મોકલ્યા.
૧૮૯૮	પીરોજીખાઈ સાથે લગ્ન.
૧૯૦૧	(૨) કાવ્યરસિકા, તેમીનાનો જન્મ.
૧૯૦૫	(૩) વિલાસિકા.
૧૯૦૮	(૪) પ્રકાશિકા.
૧૯૦૯	મદ્રાસ પ્રતિ પ્રવાણ.
૧૯૧૭	મલખારીનાં કાવ્યોનું સંપાદન.
૧૯૧૮	(૫) The Silken Tassel.
૧૯૧૯	(૬) ભારતનો ટંકાર.
૧૯૨૦	(૭) પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુકુટદીક્ષા.
૧૯૨૪	ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ.
૧૯૨૫	(૮) સંદેશિકા.
૧૯૨૬	(૯) કલિકા.
૧૯૨૭	મુગર્ષનો વસન્તોત્સવ.
૧૯૨૮	(૧૦) ભજનિકા.
૧૯૨૯	(૧૧) રાસચંદ્રિકા ભા. ૧, તેમીનાનું અવસાન.
૧૯૩૧	(૧૨) દર્શનિકા, જન્મસુવર્ણ મહોત્સવ.
૧૯૩૭	મદ્રાસમાં ભરાવલા દિવંદી સાહિત્ય સંમેલનને અંગે યોગ્યલા કવિસંમેલનના અધ્યક્ષ.
૧૯૩૮	મુગર્ષ નિવસ.
૧૯૩૯	મુગર્ષ યુનિવર્સિટીની હકકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા.

ભારતનો ટંકાર (૨ જી આદિત્ત),

૧૯૪૦	(૧૩) રાષ્ટ્રિકા, (૧૪) કલ્યાણિકા, દર્શનિકા (૨૭ આવૃત્તિ)
૧૯૪૧	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૪ મા સંમેલનના અધ્યક્ષ. (૧૫) ગણચંદ્રિકા ભા. ૧-૨ સાથે. ભજનિકા (૨૭ આવૃત્તિ).
૧૯૪૨	(૧૬) શ્રીજી ઈરાનસાહનો ગરબો.
૧૯૪૪	(૧૭) નંદનિકા.
૧૯૪૭	ભરતનો દંકાર (૪ થી આવૃત્તિ).
૧૯૪૮	(૧૮) ગંધી જાણુ. (૧૯) ગંધી જાણુનો પવાડો
૧૯૪૯	(૨૦) અયો જરથુશ્ત્રની ગાથાઓ પર નવો પ્રકાશ (ગુજરાતી)
૧૯૫૦	(૨૧) Zarathushtra The First Prophet of the World.
૧૯૫૧	અયો જરથુશ્ત્રની ગાથાઓ પર નવો પ્રકાશ (અંગ્રેજી અનુવાદ). મુબઈ હોડી મદ્રાસ મથા.
જુલાઈ ૧૯૫૨	અમરકાંત દર્શન-એક વર્ષની આયુધ્ય મર્યાદા વધી.
૧૯૫૨	પીરોગ્મખાઈનું અવસાન (૧૦. ૧૦. ૧૯૫૨).
૧૯૫૩	(૨૧) કીર્તનિકા. અવસાન તા. ૩૦. ૭. ૧૯૫૩ (આયુધ્ય મર્યાદા ૭૨ વર્ષ).

(રામ ગારો)

નમેરીઆ ! આનો રે, મોરે તથણાં પલકે ના સૂકાય.

નથણાં પલકે ના સૂકાય,
હો, હથમાં ખલકે ફૂલી ભય ;
આનો રે, મોરે તથણાં પલકે ના સૂકાય. ૧

ભરતી ભરાય આ,
દેખું તણાય આ,
દિલનો દિલાવરે ન પાય ;
આનો રે, મોરે તથણાં પલકે ના સૂકાય. ૨

માયા તે નાયની,
છાયા તે હાયની ;
મેલી અકેલી કરમાય ;
આનો રે, મોરે તથણાં પલકે ના સૂકાય. ૩

નમેરીઆ ! આનો રે, મોરે તથણાં પલકે ના સૂકાય.

અરદેશર રામજી બેલરદાર

૧૯૪૦	(૧૩) રાષ્ટ્રિકા, (૧૪) કલ્યાણિકા, દર્શનિકા (૨જ આવૃત્તિ)
૧૯૪૧	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૪મા સંમેલનના અધ્યક્ષ. (૧૫) રાસયન્દ્રિકા બા. ૧-૨ સાથે. ભજનિકા (૨જ આવૃત્તિ).
૧૯૪૨	(૧૬) શ્રીજી ઇરાનશાહનો ગરબો.
૧૯૪૪	(૧૭) નંદનિકા.
૧૯૪૩	ભરતનો દંકાર (૪ થી આવૃત્તિ).
૧૯૪૮	(૧૮) ગંધી બાપુ. (૧૯) ગંધી બાપુનો પવાડો
૧૯૪૯	(૨૦) અયો જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ પર નવો પ્રકાશ (ગુજરાતી)
૧૯૫૦	(૨૧) Zarathushtra The First Prophet of the World.
૧૯૫૧	અયો જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ પર નવો પ્રકાશ (અંગ્રેજી અનુવાદ). મુબશ્ષ ઊડી ગદાશ્રવણ.
જુલાઈ ૧૯૫૨	અમરકાર દર્શન-એક વર્ષની આયુષ્ય મર્યાદા વધી.
૧૯૫૨	પીરોળખાઈનું અવસાન (૧૩. ૧૦. ૧૯૫૨).
૧૯૫૩	(૨૧) કીર્તનિકા. અવસાન તા. ૩૦. ૭. ૧૯૫૩ (આયુષ્ય મર્યાદા પર વર્ષ).

(રામ ગારો)

નમેરીઆ ! આવો રે, મોરે નયણાં પલકે ના મૂકાય.

નયણાં પલકે ના મૂકાય,
હો, લયમાં ખસકે પૂજી ભય :
આવો રે, મોરે નયણાં પલકે ના મૂકાય. ૧

ભરતી ભરત આ,
દેયું તણાય આ,
દિલનો દિલાવર ન પાય :
આવો રે, મોરે નયણાં પલકે ના મૂકાય. ૨

મામા તે નાધની,
છાયા તે દુધની :
મેલી અકેલી કરમાય :
આવો રે, મોરે નયણાં પલકે ના મૂકાય. ૩

નમેરીઆ ! આવો રે, મોરે નયણાં પલકે ના મૂકાય.

અરદોર રામજી બખરદાર

નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન

નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન!

અમે શાં કરિયે તુજ ગુણગાન! (ધ્રુવ) (૧)

શબ્દ તારો ઊભો રસપૂર,
અને જાણી વિશ્વે નવનૂર;
ભવ્ય શાં ચેતનનાં આશ્ચર્ય!
સૌમ્ય શાં પ્રુદ્ધિતણાં સૌન્દર્ય!
શબ્દથી ઊભા વિવિધ તરંગ,
તરંગે પ્રુદ્ધપ્રુદ્ધના ઉદરંગ;
અસાધ્ય ને ખૂરાઈ બિચ છે માનવ જમનાટ,
તેજ તિભિરનું તોષન કરતો જોભો ત્યાં મનધાટ;
કોમલો ત્યાં માનવનો પ્રાણ,
કોણું તું વિના કરે કર્યાણું! નાથ હો! ૨

જનનંતે પદારથો અવકાશ,
ઉભા તુજ તણખા ત્યાં ચોપાસ;
ઉકળતા ધમધમતા સહુ જલ્ય,
ધૂમતા હો નવ અટકે ક્યાવ :
જળે સૌ જડની જડના જેમ,
જળદળે ત્યમ ચેતનનું હેમ;
જવાળામુખી નમ શો જળે આ તારો જગમય,
માનવ નિજ મટી હોમી ત્યાં શુદ્ધ બને સ્વિતપ્રય;
અને તુજ પવિત્રતાની ઝાળ,
કોણું તું વિના કરે સંજાળ!—નાથ હો! ૩

ધૂમવા મીઠા ચેતનગોળ,
મૃતિના અણુ અણુ લે દિડોળ;
તત્ત્વમાં તત્ત્વ ગૂંથાયાં સાર,
ધાતુના થયા બધે સંચાર;
ચક્રિતા ઉઠે પૂવારા પૂરે,
દીપે પૂળ ચેતન કેરું ચૂર;
મૃતિ તણા ઉપાતાની ચક્કી ફરે ફરે જમસિર,
કાચરતા ને ભય તણ મનવ બને પીટ અડવીર.
દિવ્ય એ ચક્રિત ઉગે સહુ ઠામ,
કોણું તું વિના બરે જય હામ!—નાથ હો! ૪

બાનુથી છૂટ્યાં ચેતનશિંદુ,
 જમિયાં મદ, પૃથ્વી ને ઇંદુ,
 ચેતના ઉધડી કારોદાર,
 થયો જૂમિમાં લીલાવિસ્તાર;
 ઉગ્યા માનવ સ.ચે નવ ભાવ,
 પ્રણય ને ભક્તિ તણા પ્રસ્તાવ;
 ઉઝે ખીલે રમાય સૌ આ તારે જમતાપ,
 માનવ ત્યાં ડહાપણ ને સ્નેહે લે અંતરબળ આપ;
 નિભાવે નિર્બળનો પણ ટેક,
 કૌણ તું વિના ટકે પળ એક ? - નાથ હો ! ૫

સમુદ્રે ઉભયાં પૃથ્વીઅંગ,
 વાદળે ચિતરાવા રવિરંગ;
 દીધાં વર્ષાનાં અમૃતદાન,
 ગવાયાં નદી ઋણનાં ગાન,
 બધે આબાદી છાઈ અશેષ,
 ફળ્યા ઋતુ ઋતુના ફાલ હમેશ;
 શોક મોદ, સુખ દુઃખ તણા હિંચકા જોલાં ખાય,
 ધર્મપથે સમદષ્ટિથી માનવ જીવન જીતી જાય;
 ફળે જમજનમ તણા સહુ અર્થ,
 કૌણ તું વિના બનેજ સમર્થ ? - નાથ હો ! ૬

ઝળ્યાં બ્યોમે જયમ જ્યોતિર્લક્ષ,
 લગ્યાં વસુધાવન કુસુમે લક્ષ,
 અનના બર્મા અખૂટ ભંડાર,
 છીધાં પશુ પંખી સુખ આધાર;
 ભરી સૌ માનવ કાજ સમૃદ્ધિ,
 ભવી રીતે પામે સૌ સિદ્ધિ;
 સતપથે ને સ્નેહમાં છૂટે જમ જડ બંધ,
 માનવ અંતે તુજ ઉર પામે અખંડ અમરાર્નવ !
 પરમપદ પામે આત્મ અનન્ય;
 કૌણ તું વિના કરે તે ધ ય ?
 નાથ હો ! જય જય સ્નેહનિધાન !
 અમે સા કરિયે તુજ શુભગાન !

આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

કે સિદ્ધિમાં બડી રહી નવધન રે,

કે ગુપ્ત્યે વેરાતા આકાશ ;

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

કે ટકટક જોતી આતુર આંખડી રે,

કે છરછર ડાઘળી કંઈ આશ ;

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

૨

કે ધમધમતા અંગાર ઝરી રહ્યા રે,

કે કોધે વૃક્ષા બારે મેધ :

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

કે જ્યાં ત્યાં જીવન સોંધાં થઈ ગયાં રે,

કે મોગમ ફરતી ચમની તેજ :

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

૩

કે ઘોઈ નાખી રનેહળ આંખડી રે,

કે જગતે અંબા કાળાં ઝેર :

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

કે હૈયાપાર કથો પ્રભુસ્નેહને રે,

કે રાજન! તે પરકાવો ફેર !

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

૪

કે રાજન! છડો સ્નેહસુધા ફરી રે,

કે કારો જમની રોતી આંખ :

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

કે હૈયે સ્થાપો થાનક દેવનું રે,

કે બાંધે ફરી બંધુત્વની પાંખ !

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

૫

કે હ્યો, રાજન! અમને તમ પાથર્માં રે,

કે જમનાં ઝેર કરી છો દૂર !

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

કે સ્નેહ પિવાવો ત્રિખરી વાડીમાં રે,

કે લહેરે લીલા ફરી ભરપૂર !

કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે !

૬

કે અંધારાનું રાજ્ય ન રહે સદા રે,

કે અંતર ઊગશે તેજલ ભાણુ :

કે આવો, નવરાજન ! અમ આગણુ રે !

કે એવા ચેતનભર સદેશ ઘો રે,

કે જગનું થાય અદલ કલ્યાણુ !

કે આવો, નવરાજન ! અમ આગણુ રે !

[“ગુજરાતી” દિવાળી અંક સને ૧૯૪૧ વિ સં. ૧૯૯૭]

જીવનનું સોણું

[રાગ ભૈરવી-તાલ લાવણી]

મેધું જીવનનું મુજ સોણુ રે, મા ભૂંસશે કાઈ !

માફ અમરતાનું જોણું રે, મા ભૂંસશે કાઈ !

અંદા દૂર નભે રહી વેરે

રજતસુધાની ધાર :

મુજ આંખે હેયે એ ઝીકું

પરમાનંદ અપાર !

મારી એક બનામત મૂડી રે, મા લૂંટશે કાઈ !

મારી જ્યોતિ છુપી એ ઊડી રે, મા લૂંટશે કાઈ-મેધું ૧

છા વિદ્યાની મંત્રવિમાને

જઈ ઉતરે શશિભોમ ;

રજતસુધા એ નવ પામે ત્યા,

પામે ધખતો ધોમ .

મારા ઈન્દ્રધનુના રંગો રે, મા ચૂંચશે કાઈ !

કુંળાં એ સોણાનાં અગો રે, મા ચૂંચશે કાઈ-મેધું ૨

જડ વાસ્તવનું ઢેકું અડતાં

ધૂળે હાય જરાય :

મુજને જીવવા ઘી મુજ સોણે,

નહીં સૌંદર્ય જવાય .

માફ સ્વર્ગભરું એ સોણુ રે, મા ભૂંસશે કાઈ !

મેધુ અમરાનંદનું જોણું રે, મા ભૂંસશે કાઈ-મેધું

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ

શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખખરદારનું ભાષણ

(ભાવનગર, તા. ૧૮-૪-૧૯૨૪)

સાહિત્યવિદ્યારી બહેનો અને બધુઓ,

તમારી આજ્ઞાને અહિં મારે મતે યજ્ઞવત્માં અને મારી પ્રુણ ભૂમિ ગુજરાતે મારી પ્રાણે મારેથી સેવા બજાવવામાં જ હું મારી ફરજ અને મારું અહોમાગ્ય સમજું છું. આપણાં વીર કરિ નમંદે સાચા સ્વદેશભિમાનથી એક મહાપ્રશ્ન પોતાના ગુજરાતી ભાષાઓને પ્રજ્ઞે દતો કે "કાની કાની છે ગુજરાત?" અને એ પ્રશ્નનો તેણે જ સ્પષ્ટ સત્યતાથી અને ખરી ઉદારતાથી યોગ્ય જ ઉત્તર આપ્યો હતો કે

"પૂર્વ જ નેના જે વળી આજે જન્મયજી ગુજરાતી વણા,
કોઈ રીતની તો પણ
વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિએ પાણી મોઢા કપી,
પરધર્મો પણ દિત ઇચ્છનારા માતૃતણું તે ભાઈ કપી;
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય મને તે જાત."

સુદ જનો! કેવો અંતરનો ઉમળકો ઉમરાઈ જાય અને મુખ આનંદે ભરાઈ જાય તેવો સ્નેહપૂર્ણ શબ્દ એ 'ભાઈ' છે! એ શબ્દને તમે આજે સાર્યક કર્યો છે અને અહિં આજે તમારા એ ભાઈ જેવો તમારી પાસે રહી તમારા સ્નેહનો મધુર અનુભવ હું લઉં છું ત્યારે મારું જીવન હું ધન્યજ ગણું છું. એથી જ તમને સર્વને પ્રથમ "બહેનો અને બધુઓ" જેવા શબ્દોથી મેં સંબોધન કર્યું તે માત્ર શિષ્ટાચાર લેખે નહીં પણ એ શબ્દોમાં રહેલી અને આજે પ્રત્યક્ષ કીધેલી એવી ખરી સ્નેહભાવનાને લીધે જ છે. તમારા એ 'ભાઈ' ને તમે જે સ્નેહ અને માનનું સ્થાન આપ્યું છે તે માટે હું તમારો આભાર માવું છું અને આજે રાખું છું કે જે ઉદાર વૃત્તિથી અને પ્રેમભાવથી તમે મને તમારી સેવા કરવાનો આ ધન્ય પ્રસંગ આપ્યો છે તેમાં તેજ વૃત્તિથી સર્વ બહેનો અને બધુઓ મને નિભાવી લેશે.

સાહિત્યનો પ્રશ્ન

જે ગુજર સાહિત્યની ઉન્નતિના વિચાર અર્થે આપણે અહિં ભેગાં મળ્યા છીએ એ સાહિત્ય એટલે શું? અને ખરૂં સાહિત્ય કેને કહેવું? એ પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા જીવનનો મનોભાવપાર પોતે જ પ્રશ્નોની દારૂખાણ રૂપ છે, તે તો આપણા જન્મથી એક જીવનના અંત સુધી આપણી નજર આગળ જે જીવનના અનુભવ અને નવનવી સૃષ્ટિ દેખા રહે છે તે જ જતાથી આપે છે. સાહિત્યમાં રસ રાખનારને કે

સાહિત્યમય જીવન માળનારને એ સાહિત્યની સાચી પિઠાન કરવાની જરૂર પડે છે અને તેથી “સાહિત્ય એટલે શું?” એ પ્રશ્નનો ઉઠાપોહ આજ સુધી હજારો વિદ્વાનોએ કીધેલો હોવાથી તેની નવીનતામાં કે યોગ્યતામાં શેષ પશુ ઘટાડો થતો નથી.

‘દુનિયામાં કેટલાક મહા પ્રશ્નોના ઉત્તર એ દુનિયાને ફરી ન પૂછવા પડે તેવા મળતા જ નથી. જનતા પૃથ્વીના પારણામાં હિચકા ખાતી હતી ત્યારથી એ પ્રશ્નો પૂછતી આવી છે, હજીએ પૂછે છે અને અનંત કાળ સુધી પૂછ્યા જ કરશે. પ્રશ્ન શું છે, કેણું છે, કયા છે, કેવો છે, કદિ તેની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ પૂર્વક પ્રતીતિ થઈ શકશે કે કેમ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો જેમ હજી પૂછાયા જ કરે છે, તેમ માનવજાતિએ પોતાની બુદ્ધિનું મંદિર રચ્યા પછી એ મંદિરના અધિષ્ઠાતા દેવનું સ્વરૂપ કલ્પવા અને નિર્ધારવા આજ સુધી પ્રશ્નો પૂછ્યા જ કીધા છે. હજારો લેખ લખાયા છે, લાખો ચર્ચા થઈ છે, વિચારકો અને રસ વેત્તાઓએ કરોડો ચિંતન કીધાં છે પણ સાહિત્ય એટલે શું તેની સંપૂર્ણ અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા હજી કાંઈ આપી શક્યુ નથી.

આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપવાનો મારે અદ્યપમતિએ પ્રયત્ન કરવો એમાં બાંધશક્તિ છે, એમ જો કાંઈ મને કહે તો તે હું માન્ય રાખું છું. પણ જે સાહિત્યની સેના જીવનભર કરવાનું મને માન છે, તે સાહિત્યને હું કેવા સ્વરૂપમાં જોઉં છું તે દર્શાવવાની મારી પ્રથમ ફરજ છે. જૂતકાળમાં નાખી શકાય તેટલી દૃષ્ટિ આપણે નાખીએ છીએ, વર્તમાનનું નાટક તો આપણે પ્રત્યેક પળે જોતા જોતા જ જીવનમાં ધપીએ છીએ, અને એ જૂત તથા વર્તમાનને સાંકળીને આપણે અવિખનના જોડા આકાશમાં તારાઓની પાર પછુ આપણી કલ્પનાના પતંગોને ઉડાવીએ છીએ. જમાના જમાનાના સાહિત્યરસિવાઓ કાળનાં સંદોહિત આગળ પડતાં પગલાંમાં નવા રંગો જોતા જ રહે છે અને તેનાં નવા રહસ્યો પ્રાણતા પ્રાણતા દુનિયાના સમગ્ર સાહિત્યાનુભવના રત્નપુત્રમાં કદિ કદિ એકાદ નવું રત્ન પણ ઉમેરતા રહે છે. બધા સાહિત્યસેવકો કુદરતની અને માનવહૃદય તથા માનવબુદ્ધિની ખાણમાં કામ કરનારા છે. અને એ ખાણમધી પથ્થરો તથા માટીના ઢગલા ફાડતાં કે તે ડાંતા અથાગ શ્રમે પણ એકાદ રત્ન મેળવવાની તેઓ અભિલાષા રાખે છે. એ રત્ન કદિ એકનિષ્ઠાથી એ ખાણ ખોદનારને મળે છે કે કદિ એના પથ્થરો કે માટીના ઢગના વહેનારને પણ તેમાંથી જડી આવે છે. એ રત્નપ્રાપ્તિ સામાન્યજાતી હો કે નિઃકામરૂઝજાતી હો; આપણે તો માત્ર ખાણમાં જ કામ કરવાનું છે.

સાહિત્યનો આરંભ

મનવજીવન શરૂ થયું ત્યારથી જ માનવસાહિત્યનો આજમાં આગે પણ આરંભ થયો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના એ આપણે કરીએ તો તેમાં આપણે માનવહૃદયનો એક સામાન્ય ભાવ જ દર્શાવીએ છીએ. વાણીનું સ્વરૂપ મંદાયા પછી તેમાં શુદ્ધિ અને કલ્પનાના તારો વણાતાં જેને આજ આપણે વાસ્તવ્ય કહીએ છીએ તેનું આજમાં આર્ષુ આઘ સ્વરૂપ પ્રથમ દરતીમાં આગ્યુ દરો જીવનના ઉત્ક્રમમાં માનવી જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ભાવમાં, વિચારમાં, બુદ્ધિમાં, કલ્પનામાં, એમ તેના તમામ મનોવ્યાપારમાં વિકાસ થતો જ ગયો, એટલે રાજના વહેવારની સાદી બોલી ઉપરાંત એ વિકાસને લગતાં

હૃદય અને કલ્પનાનાં તત્ત્વોને કાષ્ઠ ખાસ અને યથોચિત્ત વાણી સ્વરૂપમાં પ્રકાશીતો તેને અમલ નથી. એ અમલતામાં જ તેનાં નિર્વાહની કુચી હતી, એટલે એનાં મનોદ્વાર ખોલાં અને એ ખોલતામાં જ વાક્યમય હિતપત્ર થયું. વિચારો અને ભાવોના ઉદ્ગારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપના લેખનશીલો જન્મ પછે મોડેથી થયેલો માનવચિંતકાસમાં નોંધાયેલો છે, પણ તે પહેલાં પણ વાક્યમય તો હસ્તીમાં હતું, અને તે જેને આપણે આજે પણ કંઠસ્થ સાહિત્યને નામે ઓળખીએ છીએ તેને મળતા કાષ્ઠક સ્વરૂપમાં માનવજાતિએ વંચપરંપરા જળવી રાખ્યું હતું. એ કંઠસ્થ સાહિત્ય ન હોત તો માનવજાતિ અન્ય પ્રાણીઓથી કથી વિશેષના પામત નહીં, કારણ કે તેનાં બાવ અને કલ્પનાનાં અમૂલ શ્રીષ્ઠી રાખવાનું સાધન ન મળતાં તેની જીવ ભૂમિ રેતીના રણ જેવી સુષી જ રહેત અને માનવજીવનની જે લીલા આજે આપણે અનુભવીએ છીએ તે લીલાનો ઉદ્ભવ જ ન થતાં માનવજીવન પશુજીવનથી કાષ્ઠ પણ રીતે ખરી વિશિષ્ટતા મેળવત જ નહીં.

પશુજાતિની જેમ માનવજાતિને પણ પોતાના સામાન્ય જીવનનિર્વાહને માટે, એટલે શરીરની રક્ષા કરી આયુષ્યની દોરી પૂરી કરવાને માટે, વાક્યમય કે સાહિત્યની જરૂર નથી એ તો આપણે આજની પણ જન્મથી જ જંગલી માનવજાતિનાં ટોળાંઓના મોટે ભાગેના વહેવાર પરથી જોઈ શકીએ છીએ. હું 'મોટે ભાગે' ખાસ કરું છું કારણ કે એ જંગલીઓની જાતિમાં પણ બહુ આછામાં આછા સ્વરૂપમાં વાક્યમયનાં દર્શન તો થાય છે જ, તે તેમના નાચ તેમ જ, એકાદ લવની પૂર્તિનો આભાસ આપતાં આનંદગીનો, તેમની પ્રણીપૂળ કે પદાર્થપૂળ, તેમના વહેમો, તેમની માન્યતાઓ, એવી એવી વસ્તુઓ ખતાવી આપે છે. એ જાતિઓમાં પણ બહુધા કંઠસ્થ સાહિત્ય તેના સાદામાં સાદા સ્વરૂપમાં હસ્તી થયેલ છે. પશુ અને પ્રાણીમની વચ્ચેનો ફેર એ પશુસુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિના ફેરનો ઇતિહાસ છે અને એ કલ્પનાશક્તિથી જ વૃદ્ધિના કરતો માનવી આજે પ્રજાનાં અમૂલ શ્રીધાનો અધિકારી બન્યો છે.

માનવજીવનનો એ વાક્યમય એટલે સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ માનવજાતિના બીજમાં જ રહેલો છે, એવું ઈષ્ટ અનુમાન કરીએ તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. એ સંબંધ કાંઈ બહારથી આવીને થયેલો નથી કે નથી એ સંબંધ રૂઢ અને તેના વચ્ચેના જીવો, એ તો એની કીડાનું તેજ છે, એના હૃદયનું રશ્મિ છે, એનાં ફેરફારનાં શાંતિપ્રવાસ છે, એના મનની પ્રતિકૃતિ છે, એના આત્માનો અકચ આનંદ છે.

વાણી અને સાહિત્યની સામ્યભૂમિ

માનવજીવન સાથે સંકળાયેલું એવું એ વાક્યમય કે સાહિત્ય તે શું હશે? એ એવો તે કેવોક પારસમણિ હશે કે જે પોતાના સ્પર્શથી વાણીના લોકને સાહિત્યના કંચનમાં ફેરવી નાખે છે? એ પારસમણિ લોકચુલક જેવો માત્ર એક જ ગુણ કે તત્ત્વ પ્રદર્શિત કરે છે, કે કિરણોની સાતરંગી કળા જેવો વાણીનાં અનેક તત્ત્વોને એની સાથે સ્પર્શ કરી તેમાં જીવનવા ચમત્કારનાં દર્શન કરાવે છે? આવી પ્રમુખાણા અનેક હાજી આપણે ફેરવતા જઈએ, તો પણ એ સાહિત્યના આત્માનું

સ્પષ્ટ દર્શન આપણે કરી શકીએ તેમ નથી. માત્ર પરિણામે જ આપણે એટલું કહી શકીએ કે સાંધ્યભૂમિની મર્યાદા આગળ આ આપણી ગમ આવતો દેખતો સીધો વિસ્તાર તે આપણી પૃથ્વીનો પાટ છે અને ઉપર ગોળાકારે સુંદર રંગોથી રંગાયલું આપણી પૃથ્વીથી પર રહેલું બધું દ્રશ્ય તે ઉંડું અગાધ આકાશ છે. વાણીપ્રદેશ અને સહિત્યપ્રદેશની એવી સ્પષ્ટ સીમાદોરી આપણે જોઈ શકીએ છતાં એ દોરીની પાસે તેને ઝાલવા જઈએ તો તે ત્યાંથી અદશ્ય થઈ પાછી દૂરને દૂર જ જઈ ઉભી રહે એવો એનો માયારૂપ ચમત્કાર છે. લોટ એટલે દળાયલા દાણાનો ખારીક ભૂકો, એની રથૂળ વરતુની વ્યાખ્યા આપણે આપી શકીએ, ધંટી ચાલતી જાય. ધંટીમાં દાણા નંખાતા જાય, એ દાણા દળાતા જ જાય, ખીજ ખાજીએથી ચોતરફ એનો લોટ થઈ પડતો જાય, એ બધી ક્રિયા આપણે જોઈ શકીએ અને વર્ણવી પણ શકીએ. પણ એ દાણા ભૂમિમાં ખીજ રૂપે વવાય, તેમાં ખાતર પાણી અપાય, અને એ દાણામાંથી ઊંડ થઈ તેમાં પાછા દાણા ઊગે, એ ક્રિયા રથૂલ નથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને ખીજતમાનું ફળદર્શન છે. એ ફળદર્શનનો અસુક હદ સુધી આપણે વિચાર કરી શકીએ, પણ એ પેલા દાણાના લોટની ક્રિયાથી જૂદી જ જાતની સૂક્ષ્મ ક્રિયા હોવાથી તેની કેવળ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા દોરી શકાવી મુશ્કેલ છે, એનો એ દેહ છતાં આત્માનાં તે જ સંકેતો જતાં તેની બધી ક્રિયા અંધ પડે છે તેથી જ દેહથી પર એવા આત્માનું આપણને અનુમાન અને જ્ઞાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે એની એ જ વાણી હોવા છતાં સાહિત્ય તરીકે લેખવવા માટે એવાં કોઈ સૂક્ષ્મ તત્ત્વની આવશ્યકતા રહે છે. સાહિત્યની રંગ ભૂમિનું આકાશ વાણીની પૃથ્વી સાથે સંકળાયેલું લાગતા છતાં વાણીથી તે પર છે, અને તેથી જ એ રંગભૂમિની પાસે હોવા છતાં અને તેના રંગોને પોતાની પીંછીમાં ઉતારવાની શક્તિ છતાં માત્ર પૃથ્વીની જ ધૂળમાં નજર રાખનાર મણુસથી એ સાંધ્યભૂમિની સીમાદોરી ઝાળંગીને ઉપરની આકાશની બધી રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. એનાં એ જ સાધનો છતાં કલ્પનાની આખ જ્યાં સુધી ઉંચે જોઈ શકી નથી ત્યાં સુધી વાણીનું સ્વરૂપ સાહિત્યના સ્વરૂપમાં બદલાતું નથી. “એ તો તત્ત્વે તત્ત્વ ધસાય ત્યારે લોહનું પારસ થાય” એ પ્રમાણે વાણીના તત્ત્વને કલ્પનાનું તત્ત્વ સ્પર્શ કરે ત્યારે જ વાણીમાંથી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ કે જે કાંઈ બોલાય કે લખાય તે સાહિત્યની દૃષ્ટિમાં આવી શકે નહીં. માનવજાતિને કુદરતમાંથી જે જે સત્યનાં કે સી-દર્શનનાં દર્શન થતાં ગયાં તે તે સર્વને તે પોતાની કલ્પનાના રસમાં બોળીને ઘાટ આપતી ગઈ અને એ ખાસ ઘાટને વાણીમાં ઉતારતી ગઈ. એ વાણીમાં તેથી જે એતન આબું તેમાંથી જ તેનો ચમત્કાર ઉભો થયો, એટલે એવી જીવંત વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એનું જ નામ તે સાહિત્ય કે વાણીય.

સાહિત્યનું મુખ્ય તત્ત્વ-કલ્પના

સાહિત્યનું ખીજ માનવજાતિની કલ્પનામાં જ એવી રીતે જોવા પછી આપણે એ ખીજનો વિકાસ કેમ થાય છે તે જોઈએ. તો સાહિત્ય જાને કહેવું તેની મસોટી આપણે

નિર્મલિકા બધે પામી શકીએ. અને એ સાહિત્યની વ્યાખ્યા સાહિત્યના નજીકના નજીક સ્વરૂપ
 મેં યોગબળથી શકે તેવી બાંધી શકીએ. માનવ જાતિના આજ સુધીના વિકાસક્રમમાં
 અનુભવ અને કલ્પનાશક્તિ એ બે સાધનોએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. માનવજીવનમાં
 જેમ જેમ ખરા ખોટાનો અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ માનવ જાતિ સત્ અને અસત્ ને
 કલ્પનાના ત્રાજવામાં તોલતી ગઈ. અને એ અનુભવના પ્રમાણમાં સત્ અને અસત્ના
 તત્ત્વોની કઈક પૂરી તો કઈક અપૂરી પિછાન કરતી ગઈ. એણે અનુભવથી જેમ સત્ના
 સત્ત્વની પિછાન કીધી તેમ કલ્પનાથી એ સત્યનું સૌંદર્ય પણ જોયું, અને કુદરતમાં ઢેર
 ઢેર કુંદ્રીઓ કરતાં સૌંદર્યનું સત્ત્વ પણ નિહાળ્યું. માનવજાતિએ આજ સુધીમાં વાણીનું
 ચમત્કાર યુક્ત જીવંત સ્વરૂપમાં જે સાહિત્ય સંધરી રાખ્યું છે તે કતિો સત્યના કે
 કાતો સૌંદર્યના કોઈ પણ તત્ત્વને જ લગતું છે. દુનિયામાં આજ સુધી લખાયેલા સંસ્કારોમાં
 સમાજ શાસ્ત્રો એ બે વર્ગમાં જ સમાવી શકારો. પણ સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનું ગમે
 તેવું લેખન કે કથન એ સાહિત્યમાં ગણી શકાય નહીં. એમ કરવા જઈએ તો “આઠે
 હોઠે બાર” એ પણ સત્યનું તત્ત્વ છે છતાં એ તત્ત્વ માત્ર ક્ષી કે લખી નાખ્યાથી તેનું
 સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતું નથી ગણિતશાસ્ત્રના આકાશગોળી અમુક સ્થિતિ તે સાહિત્યદર્શનમાં
 નથી પણ એ આકાશગોળી રહેવા ચમત્કારનું કોઈ કલ્પનાપૂર્વક દર્શન કરાવે તેવા લેખ
 લખાય કે તેવું કથન કરાય તો તે સાહિત્ય તરીકે ગણી શકાય. એ જ પ્રમાણે સૌંદર્યનું
 કોઈ તત્ત્વ સાહિત્યમય બનાવવા માટે તેનાં દર્શન કરાવવા કલ્પનાની જ સહાય પાછી
 લેવી પડે છે. ગિરનાર પર્વતનું સૌંદર્ય તેની લંબાઈ પહોળાઈના માપ કાઢી બતાવવામાં
 કે ને ફેટલા મથુ માટી પથરાનો બનેલો છે તે દર્શાવવામાં નથી, પણ કોઈ પ્રયત્ન જોદો
 આકારો પોતાનું શિર આકાશીને ઉભો હોય અને તેના જોનારનાં મનમાં વીરતા, વિશ્વાસતા,
 બળ્યતા, અકબળતા, પ્રતાપ, આદિ અનેક ગુણોનો આવિર્ભાવ, ઉત્પન્ન કરે એવી મૂર્તિ
 કલ્પનાના ચમત્કારથી વાણીમાં ઉભી કરાય, ત્યારે જ તે વાણી પાછી સાહિત્ય નામને
 યોગ્ય થાય. આ પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે, એ સત્ય અગર એ સૌંદર્યના તત્ત્વને
 કલ્પનાનો સ્પર્શ થાય, ત્યારે જ તેને લગતો લેખ ને તેને લગતું કથન સાહિત્ય તરીકે
 ગણવાની યોગ્યતા ધારણ કરી શકે.

સાહિત્યમાં અૌચિત્યનું પ્રાધાન્ય

‘પણ હજી એવા લેખ કે કથનને સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ આપતાં કાંઈક ઘટ પડતી
 હોય તેવું લાગે છે. સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ કોઈ પણ લેખ કે કથનને તેમાં ઉપલ્બ્ધ નથ
 તત્ત્વો સમાયા છતાં પણ આપવા અગાઉ ફરી વિચર કરવો પડશે. શું એવા લેખ કે
 કથન કથન ગમે તેવી વાણીમાં ઉત્તરોત્તરી તે સાહિત્યનું સંપૂર્ણ અને ઉચ્ચ નામ
 પ્રાપ્ત કરી શકશે? આ પ્રશ્ન આપણને સાહિત્યના જીવન માટે વિભાગોની વાદ આપે
 છે અને કોઈ પણ જીવંત વસ્તુ માટે આત્મા અને શરીર એમ બેની વ્યવસ્થા
 કરવી પડે છે. આત્મા વગર શરીરમાં ચેતન શક્તિ નથી અને શરીરની સમરૂપતા
 અને શરીરના આરોગ્ય વગર આત્માની સંપૂર્ણ જ્યોતિ એ શરીર મારફતે ઉતરી શકતી
 નથી. સાહિત્યનું શરીર તે જોની વાણીનો શબ્દ સમૂહ છે અને એ શબ્દ સમૂહની શુદ્ધિ,
 તેનો યોગ્ય વપરાશ, તેની રચનાનો સંવાદ અને એ સર્વને એકાકાર કરી તેમાંથી

બહાર પડતી અર્થની સ્પષ્ટતા, એ સર્વ શરીરોત્તરની સંસાર યોજના અને ક્રિયા, એ બધું મળીને સાહિત્યનું સુંદર શરીર બંધાય છે. એ બધી ક્રિયા માટે એક જ મહાશક્તિની આ સ્વક્રતા છે, અને એ મહાશક્તિ તે ઔચિત્યનો અથવા વિવેકયુક્ત યથાર્થતાનો છે, માટે જ સાહિત્યને યોગ્ય ગણાતા લેખ કે કથનમાં બધાશુદ્ધિ, સ્પષ્ટશુદ્ધિ અને અર્થશુદ્ધિ મુખ્યપણે આવશ્યક છે. હવે જ આપણે સમજી શકીએ કે સાહિત્યના વિષયમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે કેવી ગંભીર જવાબદારી આપણે શિરે આપણે વહોરી લઈએ છીએ. એ જવાબદારી એ આપણે નહીં સમજીએ, તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આપણે માત્ર કંટાળ વારીએ. અને એ ક્ષેત્રમાં નફામાં ઝાંખરાં ઉમાડી એ ભૂમિને અપવિત્ર જ કરીએ.

૨૮૧૦

સાહિત્ય ખરૂં કેને કહેવું તે માટેની કસોટી તૈયાર કરવા ઉપર વિસ્તારથી આપણે વિચાર કરી ગયા પછી હવે તેની વ્યાખ્યા બાધવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

સાહિત્યની વ્યાખ્યા

સત્યના તે સૌંદર્યના તત્ત્વનું કલ્પનાયુક્ત ઉચિત લેખન કે કથન તે સાહિત્ય. એવા વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણે સાહિત્યના ખરા સ્વરૂપની નજીકમાં નજીક આવ્યા છીએ એવું કહી શકીએ. એ વ્યાખ્યા હું તમો સર્વ સાહિત્યવિદ્યાસી સન્નનોને બેઠું છે છું અને એને તમારી પોતાની કસોટીએ ચઢાવી જોવાની વિનંતિ કરું છું.

સાહિત્યનો માનવજીવન સાથે સબંધ

માનવવાણીનું એવું જે ઉત્પત્ત સ્વરૂપ એ સાહિત્ય, તેનો માનવજીવન સાથેનો સબંધ એ વાણી જેટલો જ જૂનો છે એ સાહિત્યમાં જ માનવજાતિની મોંઘી પ્રસાદી વંશરૂપર પરા અને જાતિપર પરા આજ સુધી ઉતરતી આવી છે, 'સાહિત્ય એ આત્મસંસ્કૃતિનું દળદશન છે.' માટે જ તે ૧૧ મોંઘા આત્માને રચાયેલો અને સંસ્કારી શરીરમાં માનવજાતિએ પોતાના જીવંતીયે વહાલો ગણી સાચવી રાખ્યો છે. સાહિત્ય-એટલે માનવહૃદયના મોંઘા સંસ્કાર, સાહિત્ય એટલે સત્ય અને સૌંદર્યની શોધ, સાહિત્ય એટલે આત્માના ઉડા સ્વપ્ના, સાહિત્ય એટલે કલ્પનાની વીજળીના ચમકારા, સાહિત્ય એટલે માનવજાતિના સુખદુઃખનો ઈતિહાસ, સાહિત્ય એટલે વાણીના સરોવર પર પડતો મનોનયનનો અગ્નિદળતો ચંદ્રિમાપાટ, સાહિત્ય એટલે જગતની સંસ્કૃતિનું સંકલ્પસ્થાન, સાહિત્ય એટલે મનુષ્ય માત્રને બંધુમવધી સામંતનું રનેહભવન-અરે સાહિત્ય એ તો મનુષ્યની પ્રજુતાનું મંદિર છે. એના સપ્તે સપ્તે એ પ્રજુતાનાં પગલાં પાડે છે, અને એ પ્રજુતાનાં પગલાં જોતા જોતા, અને તેમાં આપણા પગલાં પાછાં પાડતાં પાડતાં, આપણે પુરુ પ્રજુ ધામે જવાના માર્ગ પર પડીએ છીએ. એ પુણ્ય પગલાંમાં રહેલી પ્રજુતા બ્યારે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ, ત્યારે તેમાં આપણા આત્માની પ્રજુતા પણ બેળાતી નેરો, અને આપણી પાછળ આવતી જનતાને માટે, અમેરિકન કવિ લોગડેલો કહી ગયો છે તેમ, આપણે પશુ આ જીવનને છોડી જતી વેળા કાળના રણ પર એવાં પગલાં, આપણી પુરે મુક્તા જઈશું અરતુ

સાહિત્યથી માનવ જીવનની યથાર્થતા અને ઉપયોગિતા

માનવજીવન સાથે સાહિત્ય આતું ધાતું જોડાયેલું છે, છતાં એ સાહિત્ય તરફ આપણાં ધ્યાન જાહેરો અને બાઈઓ હજી કેટલાં બેઠરકાર છે? એવાં કેટલાંઓએ આપણને કેટલીએ વાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છે કે બાઈ આ શી માયાદુખણ? આ સાહિત્યથી તમારો શો 'શુદ્ધરવાર' થવાનો છે? એની સેવા કરતાં તમારાં બળકાને રોટકીના કેટલાં ટુકડાં મળી શકશે? એ 'ધરમના પક્ષા' થી અને ધર વેચીને તીરથ કરવ થી શો લાભ મળશે? એવાં એવાં વચનો કાઢનાર મનુષ્ય માનવજાતિના જે વંશવેલા પેર બેઠો છે તેની પરજ અજાનમાં કુહાડી મારે છે. સાહિત્ય ન હોત તો માનવજીવન અને પશુજીવનમાં શો ફેર હેય તેનો બોલનાર વિચાર સરખોયે કદી કાઢે. હશે? સાહિત્યે યુજ્જતાં યુજ્જતાં બનાજ ઉગાડ્યું છે, સાહિત્યે વજ્ર બનાવ્યાં છે, સાહિત્યે શોમરસ પાચે છે. સાહિત્યે રનેહનાં રંગભવનોમાં (ચિત્ર આલેખ્યાં છે, સાહિત્યે ઉદ્ધનિર્વાહનાં સાધનો આપ્યાં છે, સાહિત્યે ઉદ્યોગ, વેપાર કળા વગેરે તનમનની ઉત્તરતા માર્ગ આપ્યા છે, સાહિત્યે સમાજ સ્થાપ્યા છે, સાહિત્યે રાજ્યો અને મહારાજ્યોની ભવસ્થા કરી છે, સાહિત્યે પીરામિડો બંધાવ્યા છે, સાહિત્યે તાજમહેલની મૂર્તિ સ્થરતા સચેત રાખી છે, સાહિત્યે મંદિરોમાં રાગેં લીધાં છે, સાહિત્યે આંખમાં મુદ્રા ઉમરાવી છે, સાહિત્યે પ્રાણનાં ઓજસ ઠલાવ્યાં છે, સાહિત્યે દિવ્યતામાં માનવતાને અદાવી છે, સાહિત્યે માનવતામાં દિવ્યતાને ઉતારી છે, સાહિત્યનાં અમૃત દેવાને અમૃતથી ચે મીઠાં છે. સાહિત્ય ના હોત તો કદાનાની બંસરીનાં સુર ક્યાં ઝીલી રખાત? સાહિત્ય ના હોત તો અધિયુનિઓના આદેશ આપણા કણમાં ફેવી રીને ફૂંકાત? સાહિત્ય ના હોત તો પેમબરોના પેગમ કોણ પૂગાડત? દેવો ઉડી જાત, નંદનવનમાં રેતીનાં રણુ ઉડત, દિવસ ધમધમતો જ રહેત, રાત્રિના અંધારામાં તારાની ભાત નહીં જ પડત, ઉપર આકાશ, નીચે ધરતી, તેમાં માનવી પશુ જેવો માત્ર નીચે મુખ રાખી પૈતાતું ઉદર ભર્યાં જ કરત અને એક રોજ કાળરાયના વંદોળીયામાં અઘાઈને તૂટી પડી આકામાં આક મેળવી દેત!

સાહિત્ય સાથે પ્રજા જીવનનો ધાડો સંબંધ

સાહિત્યની આવી મહત્તા છે. તેનો આવો પ્રભાવ છે, તેનું આવું અમરત્વ છે. ક્ષણે ક્ષણે જાણના પ્રતિભા અને પળે પળે મૃત્યુના મુખમાં હોમાતી માનવસૃષ્ટિનું એ નવજનક અમૃત છે. સાહિત્યની આવી મહત્તા જે જાણી શકે તેજ માનવજીવનની મહત્તા પિછાની શકે અને માનવજીવનમાં મહત્તા પણ લાવી શકે જુદી જુદી પ્રજાઓની ઉત્તરિ કે અધિગતિ તે તે પ્રજાઓના સાહિત્યની ઉત્તરિ કે અધિગતિ સાથે પરસ્પર સંકળાયેલી રહે છે, સાહિત્યની ઉત્તરિમાં પ્રજાજીવનનો ઉત્તર છે, અને પ્રજાજીવનના ઉત્તરમાં સાહિત્યની ઉત્તરિ છે. પ્રજાપ્રજાઓના સમર્થ સાહિત્ય ગ્રંથો શો તો તે તે અધિ અધિત થવા તે કાળમાં તે તે પ્રજાઓ સંસ્કૃતિની પરમ રચિતિમાં દલી એનું ઉત્તર પ્રત્યક્ષ મળે. સાહિત્યની ઉત્તરિ એટલે પ્રજાના મનોબળનાં પ્રખર દર્શન, પ્રજાની સુવર્ણ જાતનાં એનું દેવ મંદિર, પ્રજાની આત્મચક્રિતાનાં વિપુલ ધનકારા. કેપ્પણ પ્રજા ચલેલી છે કે જાતલી છે, તે તેનાં સમસાલીક સાહિત્યની દશા વડે થોડે વધે અંશે જરૂર રપણ.

યશી. પૃથ્વીના રાજ્ય કરતાં આત્માનાં મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે બળવન્તાં છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે એ મનોરાજ્યની અધોગતિ. “નંદનવનના પ્રસાદોની ટાચ” પરથી સરી પડતો એ મનોરાજ્યનો વિનયધ્વજ ભારે પૃથ્વીની ધૂળમાં રમદોળાતો યાય છે, ત્યારે તેની સાથે એ વિનયધ્વજને ધારતી પ્રજા પણ ધૂળમાં હવાતિયાં મારે છે. જ્યાં સુધી એ વિનયધ્વજને પોતાના હૃદય નિયોજીને તેના રંગોથી એ પાછો ન રંગે, અને તેને પાછો સમર્થ હાથે ઝાલી વીરતાથી તે જ નંદનવનના અમરદુમની ટાચે સુદૃઢી કરકરતો ન કરે, ત્યાં સુધી એ પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત જ રહેવાનું. એને પરાઈ હાંડલી ધોવી પડશે, પારકા ચૂલા ફૂંકવા પડશે, ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રો દિલે ચઢાવવાં પડશે, અરથા કરીને નાંખેલા દૂકડા ખાવા પડશે, પરાયા બાળકોનાં હાલરડાં ગાવાં પડશે, એના તનમનને યુધ્ધાગીનું રનાન લેવું પડશે, અને પવિત્ર ગંગોદકની અમૃતધારા નજર સામે વહેતી જતી છતાં એના આત્માને જ્વલામુખી પ્રવૃત્તિના જેવો ધગધગતો રહી આજુબાજુ અધોગતિની જ અભિધારા ઉઠાવવી પડશે. પ્રજાનું જીવન એ પ્રજાના સાહિત્ય ભવનનું નિવાસી છે. એ ભવનની મરામત ચાલુ ન રાખે, એને વળગેલાં અને વળગતાં જાળાં હંમેશાં સાફ ના કરે, એની બારીઓ અને અટારીઓમાંથી રોજ રોજ નવપ્રકાશિત સૂર્યનાં પ્રાણપ્રેરક અને પ્રાણપુરક કિરણો એના તમામ આરડાઓમાં પ્રવેશપણે પ્રવેશવા ના દે, એની બીંતા અને છતાં પરનાં સોનાજળાં અને રત્નમંદ્યાં કળાલેખનના ઝળઝળા નવાનવા દષ્ટિકાણથી ના જોયા, એના જૂના રાચરચીલાંની ‘પ્રાણસમાં રવજનના’, જેવી વહાલથી સંભાળી રાખી યુગયુગનાં અને જમાના જમાનાનાં નવા નવા સાજનો તેમાં ખૂબીદાર ઉમેરો ના કરે એ મહાનુભાવમાં પ્રજાની ઉન્નતિ ઇચ્છનારા એ પ્રજાના રક્ષક પહેરેગીરો અને નેતાઓ પિતૃતપ્તની જેમ, સાહિત્ય તર્પણમાં પોતાના આત્મા ના સમર્પે અને એ પુણ્ય ભવનને ધર જેવું મીઠું ગૂંચી પ્રજા એને માટે ધરધેલી ના બને, તો એ પ્રજાજીવનને વિશાળ આકાશની હેઠે કાળના સખત તડકામાં તપીને વિલાતું પડશે, અને વાયુના ધમસાણામાં કે વરસાદની રેલરેસાંમાં તણાઈ જઈ હદી પૃથ્વીથી પણ તેને જડમૂળથી ઉખેડી જવું પડશે. એ સાહિત્યભવનો જેનાં જેનાં બાળી ગયાં કે તેનાં ખડિયેર થયાં કે અવશેષમાં માત્ર તેની ઝાંખી રમૂતિ જ રહી, તે તે પ્રજાનું પણ પૃથ્વીમાં માત્ર નામ જ અવશેષમાં રહ્યું છે. માટે પ્રજાજીવનની પ્રતિકૃતિ તેના સાહિત્યમાં છે, તેમ સાહિત્યની પ્રતિકૃતિ તેને પોષનાર પ્રજાના હૃદયખંડમાં છે. પ્રજાજીવનમાં જેમ જેમ ચેતન આવતું જાય, તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ નવચેતનવન્તુ થતું જાય છે. પ્રજા માત્ર ઉદરનિર્વાહના પથ કાર્યમાં જ યુગધાઈ રહે, પ્રજા માત્ર એશઆરામમાં જ મશગુલ રહે, પ્રજા માત્ર સરરવતીનું સેવન લક્ષ્મીનાં રંગજીવનનાં દારમાં પેસવા પુરતું જ કરે, અને પ્રજા માત્ર પૂર્વજોએ સંચિત કીધેલા સાહિત્ય ભંડારની કીર્તિની વાતો કરવામાં જ ગર્વ અને ગૌરવ માને, કે એ સાહિત્ય ભંડાર પર તાળાં મારી તેમાં પોતાના પરાક્રમની મુકીબર પ્રસાદી પણ ના ઉમેરી શકે એવી રિયતિએ તે પૂખી, ત્યારે એ પ્રજાની અધોગતિ શરૂ થઈ કે થઈ ગઈ છે એમ નક્કી જાણવું એ પ્રજાને માટે પુણ્યમાની આકાશ ભરતી પ્રભાસિધા નથી, કે નથી તેને માટે શુદ્ધચંદ્રની દિન દિન વધુ વધુ ભરાતી ચાંદરણની ભરતીઓની માત્ર પૂરતી ઊભા. એને માટે તો અમાસનાં જ અધારાં છે. એક ઠંડાણે એ રહ્યું છે કે,

મિત્ર ન ઝરે, પ્રભુતા ન રહુરે, શુ
 આ તુજ એવી અમાસ !
 શુ ધર ઉધાર, ખીલાવ કળા, સખી !
 વેરી દે તુજ હાસ !”

જે પ્રજાના જીવનમાં એ સાહિત્યનો રસ નહીં ઝરે કે એના હૃદયની અને બુદ્ધિની પ્રેરિતા, નહીં રહુરે, તે પ્રજાને માટે તો આખરે અમાસની જ દિશા નિર્માણ થયેલી છે. જે પ્રજાએ એ દિશા ના લાવવી હોય, જે એ દિશા ભણી જે ગળડતી જતી હોય, તે પ્રજાએ તો પોતાના જીવનની કળાને હળવર પ્રવર્તને પણ ચઢતી કરી ખિલવવી પડશે અને પોતાના હૃદયની સંસ્કૃતિ તથા મનની પ્રભુતા વિસ્તારવા માટે રાતદિન મથવું પડશે. એ મથન થશે ત્યારે જ પછા પેલા દિનદિન ચઢતી કળાનાં આદરણા આકાશ ભરમાં ઢોળા પ્રભાવ પાડશે, અને પછી જ પ્રજાની સેનેરી સુતાખી પાંદડીઓ જેવાં તે હાંસ્ય જગતભરમાં અનેરો અશ્રુત પૂરશે.

સાહિત્યનો ઇતિહાસ તે જ પ્રજાનો ઇતિહાસ

પ્રજાનું સાહિત્ય એટલે એ પ્રજાનો પુરુષાર્થ, એ પ્રજાની વીરતાનો પુરાણ. છતાં દિનદિન નવા વિજય ઉઠાવતો ધનુર્યોધન, એ પ્રજાના સતત સ્ફુર્તિભર્યા વિજય ગીતામાં નવી નવી ચેતના પૂરતો અને ઠુંકાતો અખંડ કોષપિણ પ્રજાનો પુરુષાર્થ નહીં હરવે હોય, તો તેના સાહિત્યનો નાશ આવશ્યક છે. એ કૂર મર્મ માનવજાતિને જૂના કોળથી ભણાવે છે. પૂર્વકાળમાં યુનાની સિંહદરે ત્યારે તે વેળાનું મહાબળી ધરાનું જીવંત ત્યારે તેની મુખ્ય પુસ્તકશાળાને બાળી નાખી હતી. આ પુરાણ સાહિત્યનો નાશ તે પછીની ધરાનની વેદાભજનની પ્રજાની ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામેલી દશાનું મુખ્ય કારણ ધર્મ પામેલો હતો. ઉત્તરકાળમાં છૂટે-ઉં આપને-કે જીવંત, અને ત્યાં પણ આપને-કેના સાહિત્ય પૃથ્વી પૃથ્વી દાળવા તેના પ્રજા સાહિત્યને બોળાને નાખીને નિશાળાથી આડીને તમામ લોક-વર્ણવર્ણ અને રાજ્યવહેવારમાં અગ્રેજી ભાષાની જ રચાવના કીધી, અને તેના જ પ્રચારે સારા દિશમાં કરાવ્યો. ખડુ લાંબા કાળ સુભી આવશે-કેની પ્રજાનો આત્મા એમા અચર્યા કીધો, અને આખરે આજથી ત્રીસેક વર્ષ ઉપર ત્યાંના વિચારકો, કવિઓ અને રસ-વેત્તાઓએ પાછો પોતાની પુરાણી ભાષાનો અને તેના ખૂણે બાંધે છુપાવી રાખેલા સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો ખતથી પ્રયાસ કર્યો, તથા એ પ્રયાસ કરતા પ્રજાની નાડીઓમાં પાંદું કેવું નવચેતન અને નવજીવન આપ્યું, અને પોતાની વહાલી સ્વનંતતા દેહમાં મહાભોગ આપીને પણ પાછી મેળવી, એ તે આપણી નજર આગળ બનેલો આજનો ઇતિહાસ છે. આપણા આ પુરાણ ભારત દેશને આ છેલ્લા દોઢસો વર્ષનો પણ એવો જ ઇતિહાસ આપણે જોઈએ છીએ આપણી કથાઓ અને આખ્યાનોના મામે મામે અને શેરીએ શેરીએ થતા મેળાવડાઓ આઠા આઠા અને નહીં જેવા થતા ગયા, આપણા ધર્મગ્રંથોને પણ પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીની કમારીએ ચઢતું પડ્યું. આપણા દર્શનશાસ્ત્રને પૂણ-પરચુદિએ ભણીએછને આપેલી વિરૂપતા આપણે ખરી માની તેવો જ વિરૂપ મનતા થયા, આપણા અખાડાઓ, આપણાં તાર્કિકખાનાંઓ, આપણી પ્રદીપ્તિ, આપણા સ્વપ્નવરો, આદિ આપણી મહાનગીનાં સાહિત્ય ગ્રંથ થયાં, આપણા ગદ્યાઓની

હૈયા દલાવતી હૈય તથા આપણા રાગડાઓની તાલભર જલંગો જૂલાતી અને નિર્ભય
 યધ ગધ, આપણું કંઠસ્થ સાહિત્ય, આપણી અનુભવરસિક લોકકથા, આપણા
 ગૃહભાવ કૂળાં લોકગીતો, આપણી લલિત કળાઓ, વગેરે સર્વ ધીરે ધીરે
 અદૃશ્ય થતું ચાલ્યું. આપણે સ્વજનમય મટી પરજનમય બન્યાં એ સર્વ આપણી
 બાપાને અને આપણા સાહિત્યને ખૂણે બેસાડી પર બાપા અને પર સાહિત્યને એલે
 ચઢાવવાનાં પાંખાં છે. આપણા લોકોમાં આપણી પોતાની સંસ્કૃતના રાતા કેણે કમી
 થઈ ગયા છે, અને તે સાટે આપણી રંગોમાં પરબાપાના સાહિત્યની મોહનીબર
 પિચકારી મારી આપણે આપણા પોતાના આત્મા અને હૃદયની શક્તિ તથા પ્રભુતા જૂલી
 બેઠા છીએ. આપણી પ્રજા તરીકેની અધોગતિ આપણા સાહિત્યની અધોગતિનું જ પરિણામ છે.
 આ સત્ય બંને અપ્રિય હોય, બંને કડવું હોય પણ સત્ય આપણે તેના સ્પષ્ટ રૂપમાં
 જોવું જ પડશે. સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવા જ આપણે અસક્ત હે. છએ, તો સત્યને શુદ્ધ
 રીતે આપણે કેમ દર્શાવી કે દેખાડી શકીશું? સત્ય જેવી બબ્બના કોઈ નથી, સત્ય જેવી
 પ્રમળતા કોઈ નથી, સત્ય જેવી નવીનતાએ કોઈ નથી. એ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરશું
 ત્યાંથી જ આપણી આ અમાસ પાછી ગઈ કાલની ગણીશો, અને આપણી પ્રજા તરીકેની
 ચઢતી કળા તેજ પળથી વધવા માંડશે. આપણી ગંગા અને યમુના, આપણી સિન્ધુ
 અને સાબરમતી, આપણી તાપી અને નર્મદા, એ સર્વ પવિત્ર નદીઓની રેલ દાલ
 ખારા સમુદ્રમાં ટોળાઈ અકારત જાય છે, તેના સહર પ્રવાહેને પાછા આપણા સરોવરમાં
 વાળે, તેના પ્રવેશકમાં આપણા આત્મા અને હૃદયને અંધોળ કરાવે, અને તેની વહી
 જતી શક્તિએને આપણા જીવનમાં જ એકવાર પાછી સમાવે! આપણા વિદ્વાનો અને
 પંડિતો જ્ઞાનનાં પોટલાં નહીં પણ પ્રજાના પ્રભાકર થાય, આપણા કવિઓ ધરના
 ભારવટીઆ પર માળો બાંધી ચી ચી કરતી ચકલીઓ નહીં પણ આકાશ વિધતા ગરક
 બને, આપણા ગદ્યકાઓ અને સંગીતશાસ્ત્રીઓ ગ્રામોદ્ધારની ચૂડીઓ નહીં પણ
 નંદનવનની પ્રાણીઓ ભોરલી બને, આપણા ધર્મશાસ્ત્રીઓ મંદિરની પૂજા પાતરી નહીં
 પણ મંદિરોના દેવોની આદ્યવાણી થાય, આપણા કળાધરો લીંતના રંગો કે પથ્થરની
 હથોડી નહીં પણ સૌંદર્યના સરોવરમાં નીરક્ષીરને જુદા પાડતા રાજહંસ બને કે
 તાજમહેલના જેવા ભાવનાપૂર્ણ મિનારા થાય, આપણા વહેપારીઓ દલાલ અને દુભાષિયા
 નહીં પણ નરસિંહ મહેતાની કુંવરજાઈતું મામેરું કરતા હામેદાર દોશી બને, આપણા
 વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થીના બાકડા નહીં પણ સરસ્વતીના રસ શુવનના ડોલતા મોરલાઓ
 થાય, આપણી મહિલાઓ વાસણો કે રમવાની પૂતળી નહીં પણ રસની રાણીઓ અને
 ગૃહમંદિરની ચેતનવંતી દેવીઓ બને, -અરે આપણે પોતે જીવનના આડાં નહીં પણ પ્રજાધર્મના
 ગાંડિવ ટંકાર કરતું આપણા સાહિત્યનું પ્રયોગ રણશિંગડું બનીએ, તો જ આ સાહિત્યમાં
 પાછું નવજીવન ફેટી શકાશે અને એના નવજીવન સાથે આપણી શુકલ કળાનો ચંદ્રકુલ
 દિનપરદિન અમૃતથી વધુ વધુ ભરાતો જતાં આપણું પ્રજા તરીકેનું જીવન પણ પાછું પ્રકુલ
 બનશે. અને ત્યારે જ-અરે ત્યારે જ આપણે આંતરે પાછા મોતીના ચોક પૂરાશે, આપણે
 કપાળે લક્ષ્મીજી રોજ પોતાને હાથે ચાંદલો કરશે, અને વીણાધારી સરસ્વતીનાં ગાન
 આપણા જીવનમાં સતત ડાલવા અને ઉલ્લાસ ભરશે. એ પ્રભુતા અને ઉલ્લાસ આપણા
 આ દેશમાં જલદી લાવવા મહા કૃપાળુ કિરતાર શક્તિ અને પ્રેરણા આપો! આમીન!

પ્રજ્ઞના સાહિત્ય-શરીરનું આરોગ્ય

પ્રજ્ઞજીવનમાં આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ માટે એ પ્રજ્ઞના સાહિત્યના આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિની એવી રીતે આવશ્યકતા રહે છે, અને એ સાહિત્યશરીરને નિરોગી, વીર્યવાન તથા તેજસ્વી રાખવા માટે ચાંદ્ર પ્રયત્નો કરવા પડે છે. પ્રજ્ઞના નેતાઓએ એ શરીરની શક્તિને ટકાવવા તથા વધારવા માટે એની નાડી ઉપર વખતોવખત હાથ મુકી તેની ગતિની ચિત્રિત્સા કરવી જોઈએ, અને કાળધર્મને અનુસરીને તેની જીવનશક્તિમાં અવનવું તેજ પુરવા નવાં નવાં રસાયણો ખોળવાં જોઈએ. એના હૈયાના ધબકારામાં એના પૂર્વજોએ એના જન્મની સાથે જ આપેલી એની ધર્મ ભાવનાની જેટલી ભંડર છે તેટલી જ એના શ્વાસોચ્છવાસને માટે સારી દુનિયામાં વ્યાપી રહેલી પ્રજ્ઞના શ્વાસરૂપ ચોખ્ખી હવાની પણ અગત્ય છે. એને પુષ્ટ કરવા અનેકવિધ જ્ઞાનના વિવેકશીલ ખોરાકની ભંડર છે તેટલી જ એના પ્રભાવમાં નવચેતન લાવવા રસ અને કૃપનાના સંભાર ભરતા પહેલવાન પાકની પણ અગત્ય છે. એની આંખમાં અખંડ સૌંદર્ય ભાવના જગાડવી પડશે, એના મુખમાંથી રાત્રિના આકાશમાં લટકતી લાખી ફેપેરી ધંટડીઓના રવરો જેવું દિલજીત હસતું રેલાતું પડશે, એના ચબ્દોમાં દિમાલયને ધીંગળાવે એવા ઉંડા કચ્છ ભાવ ભરવા પડશે, એનાં રવમામાં ઈન્દ્રધનુષ્યની અલૌકિક અદ્ભુતતા ઉઘાડવી પડશે, એના અંતઃકરણમાં બધા બોધને સમેટી લેતી છુદ્ધની શક્તિ વસાવવી પડશે, કે એના હૈયામાં બ્રહ્માંડ ભરને જતી આવવાના ઉત્સાહ અને વીરતા ઉછળાવવાં પડશે. પ્રજ્ઞના સાહિત્યશરીરને આતું શુદ્ધ, સુંદર અને જળવાન કરી પ્રજ્ઞની બધી ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિઓ માટે તેને સદા તૈયાર રાખવું એ કાંઈ નાતું કામ નથી. એવું કામ કાંઈ જોગીમાવાના હાથ ફરતાની સાથે દુઃખ ભરત્રય સહ જન્ય તેવું અને તેટલું સુંદર અને સહેલું નથી. આ પરિસ્થિતિને સમજનારા જ આ કાર્યની મંબીરતા પુરેપુરી પિછાની શકે છે, એ મંબીરતાને પિછાનનારા જ પ્રજ્ઞના આ મહાશરીરની ચોગ્ય સંભાળ રાખી શકે છે. એ સંભાળ રાખનાર ધન્વંતરી જેવા જ એને કુપથ્ય પદાર્થોના રોવનથી મુક્ત રાખી શકે છે. એની સેવાના તો સૌને જ હક્ક છે. પ્રજ્ઞના આદરણી અને ક્ષત્રિયો, પ્રજ્ઞના વૈરથો અને શુદ્ધો, સર્વ એ સેવામાં સરખી રીતે ભાગ લઈ શકે છે. સાહિત્યનું તો ખરેખરું પ્રજ્ઞરાજ્ય જ છે. એમાં કોઈ પણ વ્યક્તિની લુભી સત્તા કાંઈ વાર ટકી જ શકતી નથી. હૃદયની ભાવના, છુદ્ધિના ચમત્કાર અને અખંડ લગની એ જ એ સાહિત્યની સેવા કરવા માટેના પરવાના છે.

દુનિયાના મહાત્માઓએ લીધેલાં સાહિત્યનાં તથામત

પ્રજ્ઞજીવનના આ મહાશરીરની સેવા, પ્રતિદાસની નમર ભૂતાગમી બધાં મુખી પૂછી શકે છે ત્યાં મુખી પૂછાડતાં દરેક પ્રજ્ઞના મહાત્માઓએ અખંડ તપે કીધી છે. વેદ અને વેદાંગના ત્રિપિમુરિઓ, હજારો શ્લોકોના પૂરવાળાં રામાયણ અને મહાભારતના પાર્શ્વમંત્રી અને વ્યાસ, અદ્ભુત વાણીના બળે અવનને અવરિચ્ચ કરનાર ભગવાન પાર્શ્વમંત્રી, વિવિધ શાસ્ત્રોના અધિષ્ઠાતાઓ, શુક્રાચાર્ય અને બારકરાચાર્ય, ચાણક્ય અને પિરર, ભરત્ર અને નારદ, કાલિદાસ અને ભવમુનિ, અને એવા અનેક આ પુણ્ય

ખંડ ભારતદેશના સાહિત્યતપસ્વીઓના તપની વિશ્વતિ આપણી આગળ હમરો વર્ષ થયા છતાં આજે પણ ગોળુદ છે. પશ્ચિમ ખંડ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં ત્યાં પણ હોમર અને વાર્ગિસ, ઓસ્થિન અને દાન્તે, રસો અને વોલ્ટેર, વિક્ટર હ્યુગો, અને ગોથે, શેક્ષ્પીયર અને મિલ્ટન, રોલી અને કીટ્સ, જોન્સન અને કોલ્ડ્રીય, રસિકન અને ખ્લેક, ડાર્વિન અને હેમ્લ, મિલ અને ક્રામ્તે; એમરસન અને થોરો, ન્યૂટન અને લેન્ડોર, કાર્લોષ અને ટોલસ્ટોય, આદિ અનેક પ્રખર ભક્તોએ, સાહિત્યસેનામાં જ જીવન આપ્યા છે. વર્તમાન કાળમાં જોતાં ખુદ આ આપણા ગુજરાત દેશમાં પણ નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, પ્રેમાનંદ, શામળ, અણે, દયારામ, અને આપણા ગદ્ય કાલના જ પ્રખંડ સાહિત્ય ભક્તો દસપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, ગોવર્ધનરામ, જેવાં પુણ્ય નામો તો હજી આપણી જીમ ઉપર તાજાં જ છે. ભારતના જમદગ્ધિખ્યાત આધુનિક કવિવર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અસ્ખલિત સાહિત્યભક્તિ તો હજીયે ધોધના જેવે ભર્યો ભર્યો ભવ્ય સ્વર કાઠતો જ રહે છે. વર્તમાન ભારતના સનાતન સત્યની મૂર્તિ જેવા મહાત્મા ગાંધીએ પણ એ જ સાહિત્યની જેવી તેવી સેરા બળવી નથી. એમના અપૂર્વ ચેતન બળથી ગુજરાતી સાહિત્યની બહુ વર્ષથી આકાશમાં વહેતી અમૃત મંગાને એમણે પાછી નીચે ઉતારી ઘેર ઘેર વહેતી કીધી છે. આપણા ટેટલાક હૈયાત સાક્ષરો પણ વિધવિધ રીતે પોતાની ઉંડી સાહિત્ય ભક્તિનાં પુણ્યદર્શન આપણને કરાવી રહ્યા છે. આ સર્વ તપસ્વીઓએ પ્રજાની ઉન્નતિ માટે સાહિત્યની જ સમાધિ ચઢાવેલી છે. એ તપસ્વીઓએ પ્રજાના હૃદયધાટ પર કાળના મોજાં અથડાનાં અને એ ઘાટના ધણા પરધરોને ઢીલા પડતાં જોતાં પોતાની ભક્તિ અને પોતાનાં તપ એવડી પ્રાણશક્તિથી અપૂર્વ રીતે દીપાવ્યાં છે. એમના તપમાં સ્વર્ગના રાજ્યની આકાંક્ષા ન હતી, એમની ભક્તિમાં ધર્મપીઠ પામવાની આશા ન હતી કે એમના અખંડ સ્નેહ માટે કશા અદલાબદલાની માંગણી ન હતી. પ્રભુની પ્રજા માત્ર ને પ્રભુના પ્રસાદ અખંડ મળતા રહે એ જ તેમનું ધ્યેય હતું, એ જૂના જૂના જોગીડાઓ જૂના છનાં આજે પણ નવીન જ છે; અને તેમનું તપ કાળ જૂનું છતાં હજીયે અખંડ જ ચાલી રહ્યું છે:-

જૂનાં છે કાળના ગોળડાં,

ને છે જૂનો અમારો ઘાટ રે;

જોગીડા જૂના જૂના રે,

લીધાં તપોવ્રત સ્નેહનાં,

તહીં ઉભા અખંડ જોઈ વાટ રે;

જોગીડા જૂના જૂના રે:"

આવાં અખંડ સ્નેહનાં તપોવ્રત ન્યારે આપણે લઈએ, ત્યારે જ એ તપસ્વીઓનાં તપ કેવાં ઉમ્મર હતાં તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવી શકે. પ્રભુ એવા તપસ્વીઓને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં જમાનાએ જમાનાએ અને યુગે યુગે નવું ચેતન રહેવા જન્મ આપે! અરુ!

ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિનો ક્યાસ

સાહિત્યના સર્વ વ્યાપક આકાશનું આ સામાન્ય દિગ્દર્શન કીધા પછી હવે આપણે એ આશયમાંના એક સ્વર્ગમંડળ જેવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ છે, તેનું સિંહાવસોકન કરીએ, અને નજતના સાહિત્યશ્રમમાં આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનું સ્વર્ગમંડળ કેવી ગતિ ધારણ કરી રહ્યું છે તે જોઈએ. આપણે જેટલું ખુબી આંખે જોઈ શકીએ તેટલું તેમ જોઈશું, અને દૂરબીનનું કામ પડનાં તેનો પણ મધાવિધ ઉપયોગ કરીશું. એ દૂરબીનનો કામ જેમ સાફ રાખવો પડશે, તેમ દૂરબીનનું કેન્દ્ર પણ બરાબર ગોઠવવું પડશે. આપણા દષ્ટિમાર્ગમાં જે જે ચાલાક શક્તિઓ કે પ્રેરક બળો આવશે તેની નોંધ રાખતા જઈશું, અને એવી રીતે એની પૂર્વ અને વર્તમાન ગતિને માપતાં માપતાં એની બાંધે ગતિનો ક્યાસ રાખી રહ્યાના સંચારે કાઢીશું.

ભૂતકાળ તરફ નજર નાંખતાં એ સ્વર્ગમંડળના મહેલ અને ઉપમહેલ જે જે આપણી દષ્ટિમર્યાદામાં આવી ગયા છે તે તે સર્વની ગતિ તો આપણી આગળ હવે બહુધા ખજોળવિઘાના પ્રથમ પાકની જેમ પ્રવક્ષ થયેલી છે આ સાહિત્ય પરિવર્તનમાં એના વિદ્વાન પ્રમુખોએ તેમ જ બીજા સાહિત્યના પૂર્વ સૌધમાં આપણી બાપા કેમ બંધાઈ તેનું બીજા ક્યાંથી આવ્યું, તેનો વિકાસ કેવો થયો, તેના મહેલ ઉપમહેલ વગેરે કેવી રીતે દરતીમાં આવ્યા, તેઓએ કેવી ગતિએ ભ્રમણ કર્યું, તેમના માર્ગોને ચોક્કસ કેમ પડ્યો, વગેરે ત્રીણી વિગતોમાં ઉતરીને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના પૂર્વ કાળના વિધાયકોનું ઠીક ઠીક દર્શન આપણને કરાવ્યું છે, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈની ભક્તિની જાણાઓના હૃદયભરકા, અખા ભગવના વાદળ ફાડીને ધ્રુમતા અનુભવદંધરના ગગડાટા, શામળના શોકધુલિના બંધારા માર્ગો પર સતત પડતા ચાતુર્ધ વિલાસવતી વીજળીના ચમકારા, પ્રેમાનંદના બાપાભિમાને ડોહતા હૃદયસાગરની ગમન ગમવતી અને ધરણી ધ્રુમવતી પ્રચંડ રસમરતીઓ, વલ્લભ, વીરજી, રત્નો, ધીરે, બોબે, ગિરધર વગેરે લઘુમહેલાનાં નાનાં, મીઠા અને ઉપકારક અરણ્ય, અને દયારામની જીવનના વન ઉપવનમાં મીઠાં દ્વિસૌક્ય કરતી અને રસિકોને હેવાને હીચોળતી કનેપાચુંબી પ્રાણુભર મેરલીના ઉંડા તનમનાટ, એ સર્વનાં દર્શન આપણા એ વિદ્વાનોનાં દૂરબીનોએ સારી પેઠે કરાવ્યા છે. એ દર્શન કરી આપણે કુતાર્થ મર્ષાએ છાંએ એટલું જ નહીં પણ એ દર્શનથી આપણી આંખનાં મણાં પડ્યો હૃદયી નય છે, અને આપણી વર્તમાન ગતિ માટે કે બાંધે માર્ગનાં સ્વયં માટે એ દર્શનથી આપણા હૃદયને શક્તિમાન, આશાવન્તા થવાની વિશ્વૃતિ જડે છે. આપણું પ્રજા તરીકેનું જીવન કેટું હતું, આપણાં પૂર્વજોની ધર્મ અભિલાષાઓ, તેમના વિલાસો. તેમની આશાઓ, તેમની હેવાચુંબો, તેમની રહેણીકરેણી, તેમના યાનબંડાર, તેમની ભાવનાઓ, તેમના ધ્યેયો, વગેરે બહુ બહુ માર્ગ પર એ દર્શનથી પ્રકાશ પડે છે. આપણા સાહિત્યના સ્વર્ગમંડળનું બીજા કેવી રીતે વિકાસ પામ્યું, અને તેનો ઉત્ક્રમ કેમ આગળ ચાલ્યો, તે એ આપણે જોઈએ, તો એની પ્રકૃતિનું યાન, એના હવે પછીના ઉત્ક્રમ માટે મધ્ય જરૂરનું મર્ષ પડશે. એ યાન જે ગુજરાતીને મળ્યું નથી કે જે ગુજરાતીએ તે મેળવવાની દરકાર કીધી નથી, તે હુલ પોતાના સાહિત્ય ગોઠવને જ નાણ્યો નથી. એવો ગુજરાતી જે ગુજરાતી સહિત્યમાં કલમ દોઢાવવા ચાહે તો તે તેનો પ્રથમ

કદી પણ સંપૂર્ણ સફળતા નહીં પામે. જે બાગમાં રોપાઓ ઉગાડવા જોઈએ તે બાગની મટાડીની કે તેમાં ઉગી શકતાં ઝાડપાનની આપણને પિંછાણ જ નહીં હોય તો તે બાગમાં આપણે કેવા રોપાઓ અને તે કેમ રોપી ઉગાડી શકીશું ? એ જ રીતે જે સાહિત્યનું રિચિત્રિતા આપણને ન હોય તે સહિત્યમાં આપણા લખાણોથી આપણે કશું ઉપમારક કામ કરી શકીશું નહીં. ગુજરાતી સાહિત્યમાં લેખક તરીકે ઈ અભિલાષા રાખનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ગુજરાતી ભાષાના મૂળ અને પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રમવર્ગની આ જ સુધી પ્રિય યર્ષ પહેલી પ્રાચીન લેખકોની ભાષામાં શો ચમત્કાર સમાયેલો છે તે જાણ્યા વગર માત્ર આપણા મગજમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારોને ભાષામાં ઉતારતાં આપણે એ પ્રમહદ્યનાં બારણાં, ખોલવાની કૂંચી મેળવી શકતા નથી. સાહિત્ય જેમ મનુષ્યની ઉચી શક્તિઓના દર્શનનું સંગ્રહસ્થાન છે, તેમ સાહિત્ય એ જ મનુષ્યની આશા અભિલાષાઓની સ્વપ્નભૂમિ છે, એમાં માત્ર ભૂતકાળના જ બહુકાર નથી, માત્ર વર્તમાનનાં જ ચિત્રો નથી પણ ભવિષ્યના પ્રભાતદૂત જેવા હસકારોંઓ છે. દરેક જ ઉધડતા પ્રભાતમાં ઉપાએ નવા નવા રંગ પુરવાના છે. પણ એ ભૂતકાળને અવગણીને કે વર્તમાનને જ જોઈને નહીં. એણે તો ભૂતકાળની તારાજિત રજનીને ભવ્ય તેજભર દિવસ સાથે જોડવાની છે. એણે તો લાખો દીવીઓની જ્યોતમાંથી બહુકતી મહાદ્યન્યોત જગાડવાની છે. એ દીવીઓ પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થંનું જ કામ કરી રહેલી છે. એ આકાશમાં આપણે પણ આપણા સ્થંને બહુભાવવાનો છે અને આપણે પણ આપણો દિવસ પૂરો થતાં એ જ દીવીઓની હારમાં સમાવવાનું છે આ દર્શન જે આપણને સ્પષ્ટ થાય તો એ ભૂતકાળની દીવીઓના જીવન આલેખન અને તેઓની વિજયવાર્તા જેવા સંભળવામાં અને આપણા હૈયામાં ઉતારવામાં આપણી સિદ્ધિના પ્રથમ પગથિયાપર આપણે હલતાથી ચક્ષ્યા છીએ, એવા સંતોષ પામી શકીએ.

પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ અને લોકહૈયાં ખોલવાની કૂંચી

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ આપણા મગજના ખોરાક માંટ કેટલા અમત્યનો છે. એ પ્રાચીન સાહિત્ય મુખ્યપણે કવિતામાં જ સમાયેલું છે, એ પ્રાચીન સાહિત્યનું જીવન હજી કેવું પ્રવાહી રહ્યું છે તે તો આપણાં ગામડાઓમાં જ આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. હજીયે લોકો નરસિંહ - મીરના પદો, સામળની વાર્તાઓ તથા એના છંપાઓ, પ્રેમાનંદનાં જૂદાં જુદાં આખ્યાનો, આખ્યાના સોનારડીપણી જેવા કહેવતરૂપ અનેક શબ્દ - ધા મારતા છંપાઓ, દયારામની મધુર ગરબીઓ, વગેરે કેવા ભક્તિભાવથી કે આનંદ પ્રકાશથી ગાય છે તે જ પ્રાચીન સાહિત્યના અમર પ્રાણની સાખ પૂરે છે. તમારે લોકોનાં હૈયામાં જો ઉતરવું હોય તો કઈ કૂંચીઓથી એ હૈયાનાં બારણાં ઉધડી શકે છે તેની પીછાન કરવી જ જોઈએ. ભાલજી, નરસિંહ મહેતા અને વિષ્ણુદાસની કવિતાઓએ જેમ પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિને એ કૂંચીઓ આપી હતી, તેમ દયારામે પણ એ જ કૂંચીઓને જોઈ પોતાની નવી ઝગઝગી કૂંચીઓ કરાવી હતી, અને એવી જ કૂંચીઓથી નર્મદ - દલપતે પણ લોકહૈયાનાં તાળાં ખોલ્યાં હતાં. આજના જમાનામાં પણ એ કૂંચીઓનો ભેદ જાણનારા જે નવા કવિઓ ધીરે ધીરે એનો ચમત્કાર સમજતા થયા છે, તે સર્વ લોકહૈયાને દૂક સમયે પણ ખોલી

સાક્ષી છે ખાકી તો એ કુચીઓ ને અવગણનાર કે એનો ભેદ ના અણુનારા ખીળ લેખકો
 માત્ર કાર્યપ્રરના કવિઓ જ રહ્યા છે! નથી એ લેખકો એ લોકહૈયાના અચળ સ્થાનમાં
 પ્રવેશ કરી શક્યા, કે નથી એ લોકહૈયાએ એમની કથી પરવા રાખી. પક્ષી આકાશમાં બસે
 ઉડે અને સૂર્યનાં તેજ આગિમાં બરી પવનની પાંખ સાથે પોતાની પાંખ ઘસીને તે
 બલે આનંદ માણે, પણ એ પક્ષીનો માલો તો નીચે ઝાડ પર જ કે કોઈ પથ્થરની
 ખખેલમાં જ રહેવાનો, એને ત્યાં ઉતરી વગર છૂટકો નથી આપણા નવા લેખકોએ
 એને કવિઓએ એ ભેદ હંમેશાં ખ્યાનમાં રાખવાનો છે એ ભેદ લોકહૈયાને તરછોડીને
 પછી પાછી તેની લેખરવાધની ફરિયાદ કરવી એ અણુગૂમતું છે. સૂર્ય ભૂમિને ગળવા જાય
 ત્યાં જ એના રંગો ખીલી રહે છે. એ ઉંચો અને અતડો રહે તો એને તપતું જ રહ્યું છે,

સાહિત્યનું શુદ્ધ અને લોકહૈયાનો સ્પર્શ

સાહિત્યનું પણ વૃક્ષ કહેવાય છે, એટલે એનો કોઈપણ વિભાગ જ્યાં સુધી એના
 મૂળમાં રસ મેળવી શકે છે ત્યાં સુધી તે વૃક્ષની સાથે જોડાયેલો અને જીવતો રહે છે.
 એ વૃક્ષને વખતો વખત નવ નવાં પાંદડા અને નવનવા ફાલ આવે જ જાય છે, પણ તે
 માટે એ વૃક્ષની અનેક રીતે સંભાળ રાખવી પડે છે. એની ડાંખળીઓ આવતી જાય છે,
 અને તે પર પાંદડાં, ફુલો અને ફળો પણ ઉગતાં જાય છે. પણ એ સર્વનું પોષણ એ
 વૃક્ષનાં મૂળમાંના રસથી જ થવાનું જે ડાંખળીને એ રસ પહોંચતો બંધ થાય તે
 સંક્રાંતિને ખરી જાય છે. આ વૃક્ષની ખીજ પણ કુદરતી ખૂણી છે. એને પોતાની ડાંખળીઓ
 ઉપર તેનું પોષણ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ એ વૃક્ષમાં કોઈ એવા જ ખીળ
 સળતીય વૃક્ષની ડાંખળીની કસમ કરી અગર ખુટી મારે અને સંભાળથી તેની ખરદાસ્ત
 રાખે તો એ નવી બહારથી આવેલી ડાંખળી સૂકાતી સૂકાતી પણ એ વૃક્ષનાં અંતરમાં
 મૂળી જાય છે. અને પછી તેનું જ સુંદર અંગ જતીને રહે છે. પણ એ માટે પણ એ
 વૃક્ષના મૂળમાંથી આવતા રસને જ તે આભારી છે. તે મૂળના રસ વગર નવી ડાંખળીનું
 જીવન કદી રહેવા પામે નહીં. આ સત્ય સાહિત્યને પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે છે.
 માટે જ મારા તમામ નવીન લેખકજીઓને મારી નષ્ટ સૂચના છે, કે તમે બધી
 નવીનતાઓ આપણા સાહિત્યમાં બલે લાવો, બહુ હંમેશા લાવો, અને તમારી નવી
 વિદ્યામાંથી પ્રેરાતી અનન્ય પ્રતિભાના અમકાર બલે અમકાવો પણ એ તમારા હૃદય
 સ્વભામાં જોડેલી સુંદરતાઓને એ સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન આપવા ઈચ્છતા હો,
 અને એ તમારા પ્રવર્તીને લોકહૈયામાં સદાના સમાવવા માગતા હો, એ વૃક્ષની ડાંખળીઓ
 સાથે માત્ર બહારથી દોરી બીટી લીધાથી તમારી ડાંખળીઓ સજીવન રહેવા પામશે નહીં
 પણ એ નવી ડાંખળીઓની એ સાહિત્યના વૃક્ષમાં ખુટીઓ મારવી પડશે. અને એઓને
 એ સાહિત્યવૃક્ષના મૂળમાંના રસથી જ પોષણ આપવું પડશે. વૃક્ષ જેમ જેમ મોટું
 થતું જાય તેમ તેમ બલે તે ફેલાતું જાય, અને તેને નવાં નવાં પાંદડાં અને ફુલો પણ
 આવતાં જાય, પણ એ સર્વમાં એ જ મૂળનો રસ પહોંચે છે. અને તેથી જ તે સમૃદ્ધિવાન છે.
 નરસિંહપીરનાં બજનનાં કે મૃત્યુનાં પદો જીવો. પ્રેમાનંદના આખ્યાનોના અનેક
 રાગમાં અને ઢાળમાં અને લખાયેલાં ગીતો કે કડવાં સુણેા કે દયારામની રસવિનોદ
 ઝંખીઓ 'સાંભળો, આપણા અમકાલના જ દલપતરામની ગરમીઓની પણ મીઠાક

આરોગી, એ સર્વ મહા કવિઓ આ ઉડું સત્ય જાણતાજ હતા, અને તેથી એ સર્વની ભાષામાં આપણે એક સરખો અક્ષય ચમત્કાર જોઈએ છીએ. ભાષા બલે આગળ અને આગળ વધતી જાય, તેનાં અનેક સુંદર અંગોનો વિકાસ થાય, પણ એનો પ્રવાહ તોડી શકાય નહીં. એક જ દાખલો બસ ચરો. નર્મદ-દલપત સુધી આપણી એ બાલભાષાનો પ્રવાહ સારી પેઠે વહ્યો, અને ભાષામાં ઉગતા નવીન વિચારોનો નિભાવ પણ એ કવિતાઓની એ બાલ ભાષાના મૂળ રસથી જ કીધો. ત્યાર પછી ગોવર્ધનરામની 'સ્નેહમુદ્રા' બહાર પડી. એ ઉંચી કલ્પના બધાં કાવ્ય અંથમાં ગોવર્ધનરામથી મોટે ભાગે એ બાલભાષાનો મૂળ રસ કીધાયો નથી, અને તેથી એવાં કાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યનાં પોતાનાં કુલો જેવાં મોટે ભાગે ઉગ્યાં જ નથી. એ કાવ્યોએ લોકહૃદયને સ્પર્શ સરખો કીધો નથી અને એ લખાયાને લગભગ ૪૦ વર્ષ થયાં તો પણ હજી તે અતડાં જ રહ્યાં છે. એ જ પુસ્તકમાંનાં ત્રણચાર કાવ્યો જેવાં કે, કાપલ, નદી, ઉષા, ચક્રવાટી અને સંસ્કારી પુત્રોના વૃદ્ધ પિતાને કહેલાં હૃદયવેધક વચનોવાળું કાવ્ય કે, જે ગુજરાતની કોઈપણ વ્યક્તિને ડાલવે તેવાં છે તે એ જ બાલભાષામાં લખાયાં છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંની મઝલો અને લાવણીઓ તેમ જ જોગીરાજવાણું કાવ્ય એ જ બાલભાષાનો અખંડ પ્રવાહ ધારીને લખાયેલાં છે, અને તેથી તે લોકહૃદયને સ્પર્શ કરી શક્યાં છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં તે અમર પણ રહેશે. કલાપીની ભાષામાં પણ એ જ પ્રવાહીપણાનો મૂળ ગુણ રહેલો છે આપણા હૃદયત કવિઓ પણ એ મૂળ રસનો પ્રસાદ જ્યાં જ્યાં કીધો શક્યા છે, ત્યાં ત્યાં એમની વાણીએ લોકહૃદયને જીત્યાં છે જ, અને આપણા તમામ ઉગતા કવિઓ અને લેખકો આ શુદ્ધ પણ સાહિત્યને લગતું સનાતન સત્ય જોટલુ બદ્દી જોઈ શકે તેટલું તેમને તેમ જ આપણા સાહિત્યને પણ લાભકારક છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે વિચાર

હવે આપણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ અને પ્રવૃત્તિ જોઈએ. દુનિયાની ખીજ પ્રજાઓની માફક આપણે પણ આપણા સાહિત્યનું અભિમાન રાખીએ તેમાં કશું ખોટું નથી. એ આપણું સ્વજન છે, હૃદય છે અને ગ્રાણ પણ છે. અનંત ઐહાલમાં સ્વર્ગ શું, ચંદ્ર શું, આપણી પૃથ્વી શું, અને આપણે શું, પણ ન્યાયી ઈશ્વરે એ સર્વને તેમ આપણને પણ વ્યક્તિત્વ આપેલું છે. એટલે આપણી પોતાની મર્યાદામાં આપણી સેવા એ માયાળુ પ્રભુના ચરણમાં દેવાનું આપણને યોગ અભિમાન હોઈ શકે. ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃત જેવું પ્રોઢ ન હોય, અંગ્રેજી જેવું વિશાળ ન હોય, કદાચ એના બાલબાલ બંગાલી જેવું નવસમૃદ્ધ પણ ન હોય, પણ એ સુંદર અને મધુર તો છે જ અને આપણું પોતાનું હોવાથી વહાલું પણ છે જ. એને આપણા સિવાય ખીજ કોણ લાડ લગાવશે, એની અભિલાષાઓ ખીજ કોણ પુરી કરશે, એની નાની મોટી સેવા ખીજ કોણ ઉઠાવશે અને દુનિયામાં એને આગળ પકડું કરવા માટે ખીજ કોણ એને માથે કીર્તિની કમળી ખોસશે, એવા એવા કોડ આપણું સર્વ ગુજરાતી બધુઓમાં સતત ઉજળતા રહેવા જોઈએ. એને માટે પ્રેમાનંદે જીવન ભર માથે પાકડી બાંધી નહીં, એને માટે નર્મદ કેસરિયાં લઈ પેટે પાટો બાંધ્યો. એને માટે દલ તરામે દરબારે દરબારે વકીલાત કરી લક્ષ્મીજીની પાસે નિક્કા માગી અને આપણી નજર સામે એને માટે ગોવર્ધનરામને લક્ષ્મીજીનાં સુવર્ણધામ

છાહી વનવાસ સેવ્યો. બહેનો અને બાપુઓ, એવી એ આપણી ગુજરાતી ભાષા અને એવું એ આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય કેને પ્રિય ન હોય? એનું અભિમાન આપણે કેમ ન રાખીએ? એની સેવામાં આપણે કેમ નાનમ માણીએ? એનું રક્ષણ કરવા આપણે કેમ પાછી પાની કરીએ? જેવું છે એવું એ સાહિત્ય આપણું છે અને આપણી સેવા ઉપર એનો વતનમસિદ્દ હક છે, પણ આપણી મેવા એની પ્રશંસાનાં બધાં પુંક્તમાં નથી. એની દિન ઉગે વધતી સમૃદ્ધિમાં આપણે કલ નહીં તો કલની પાંખડી ચે ઉમેરવાની છે. એમ કરવા જતાં આપણા પ્રયાસો વક્રિયતા યથા ન જાય તે સંભાળવાનું છે. એવાના આવેશમાં આપણે જે પૂજ્યના ચરણ ચાંપીએ તેને આરામ આપવાને બદલે વિવેકહીન બળ વાપરી તેના 'હાડકાને ખુરદો' કરી ઉઠી પીડા કરીએ તેમ ન બને તે તપાસવાનું છે. આગળ પાછળનો વિચાર ક્યાં વિના માત્ર દાંડક ચમત્કાર કરી બતાવવાની ધુજાથી જ ઉચ્છેદક વૃત્તિ ધારણ કરતાં સાહિત્યના કોઈ અગત્યના અંગને જ નુકસાન પુગવાથી 'ચમત્કાર' પણ જાય અને 'નમરકાર' પણ જાય એવી સ્થિતિમાંથી એનું રક્ષણ કરવાનું છે. પુંકામાં ગુજરાતી સાહિત્ય દુનિયાની બીજી ભાષાઓના સાહિત્યની દરોજમાં નહીં તો તેની દારમાં પણ ઉભું રહે એવું થયેલું 'જોવામાં આપણું' અભિમાન તૃપ્ત થાય એમ તો આપણે સર્વે ધૃઢી શકીએ.

ગુજરાતી સાહિત્યનો મંથનકાળ

આપણા સાહિત્યના એવા સાચા અભિમાનથી આપણે હવે એની વર્તમાન સ્થિતિને તપાસીએ અને જોઈએ કે આપણે એનો પ્રવાહ કેવી રીતે આગળ વહેવડાવીએ છીએ. અંગ્રેજ ફળવણીના આગમનથી આખા દિન્દુરયાનની જુદી જુદી ભાષાઓનો મંથનકાળ શરૂ થયેલો કહેવાય. જુદી જુદી સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલી પ્રજાઓ અનિવાર્ય માત્રા સંબંધમાં આવતાં નવી સ્થિતિઓ અર્હાતર્હા ઉભી થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી એ જુદી જુદી પ્રજાના સાહિત્ય પર તેવી જ અસર થાય છે. નહીં અને દરિયાના સંમર્મરયાને જેમ મોળાઓ ધણી ઉછળે છે, તેમ ત્યાં રેતી અને કાઠવના ઢગ પણ ઉંચા થાય છે. આપણે ત્યાં પણ એવું જ બન્યું છે. અંગ્રેજ ભાષાના અભ્યાસ સાથે સંસ્કૃતનો અને કંઈક અંશે દારસીનો નવી દૃષ્ટિથી અને નવી પદ્ધતિથી અભ્યાસ થવા માંડ્યો. એટલે એ ભાષાઓના સાહિત્ય જેવું આપણી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ કંઈક જોઈએ, એવી નવી અભિલાષાઓ આપણા નવીન અભ્યાસી વર્ગમાં ઉત્પન્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. એ સમયકાળના પ્રથમ ભાગમાં દલપતરામે અને નર્મદાચંદ્રે એવી નવી આરાઓને તે કાળની પ્રજાને રુચે એવાં એવાં નવાં રૂપ આપ્યાં. 'અલખત, દયારામ દવિ મારફને મળેલો સાહિત્યની બાળભાષાનો દીપ એ બને દવિઓએ નવુ તેમ પ્રેરતાં પણ ઝળેલો રાખ્યો. એમ કરતાં તેઓએ પણ કંઈક દીવીએ અને કોઈપણ બનાવ્યાં ને ભાગ્યાં, પણ એ દીપને તો સતત જળતો જ રાખ્યો. એ સમયકાળના પ્રથમ ભાગ પછી અંગ્રેજ ફળવણીની બરતી દાંડક વધુ જોરથી બરાતી ગઈ. અને તેને પરિણામે દેશના આચાર વિચારોમાં તેમ જ દેશના સાહિત્યમાં પણ જરૂરે મંથનકાળ શરૂ થયો. સંસ્કૃતમાંનું એટલું બધું ઉત્તમ, અંગ્રેજીમાંનું કે દારસીમાંનું એટલું બધું અનુકરણ થયું, એવા વિચારોની બરતી બરાતી આપણા સાહિત્યની નદીના તિવારા

ફળતા ગયા, પાળા કઢિં કઢિં ભાંગતી ગઇ, અને નદીનાં પાણી ડહોળાં તેમ જ ખારાં પથ્થુ થયાં. એ માય એ કુદરતી હતું. એ મંથનકાળ પથ્થુ ઉપકારક છે.

મંથનકાળનો બીજો ભાગ

આ સંગમકાળના બીજા ભાગમાં આપણા સાહિત્યની નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ જોશભેર ચાલી રહી. કવિતામાં દેવળ નવો જ માર્ગ લેનારા નીકળ્યા, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે ફારસી કવિતાઓની અનુકૃતિઓની નાની નાની પથ્થુ કેટલીક સુંદર ભેટ ગુજરાતી સાહિત્યને તેના નવીન પૂજકો તરફથી મળી. હવે ઉમળકાભર્યાં હતાં, સાહિત્યસેવાના કોડ હતા, નવી વિદ્યાનો મદ પથ્થુ હતો, ગુજરાતી પ્રાંતને કાંઈક નવું નવું કરી દેખાડવાની અભિલાષા હતી. ધણું ધણું હતું, પથ્થુ એ સર્વ સંગમકાળનાં મોળાં હતાં, એટલે ન હતી એમાં નદીના પાણીની મૂળ મધુરતા, કે ન હતું નદીનું પાપીકું પૂર. એમાં તો ખારા સમુદ્રનાં ઉછળતાં શીથ્થુ હતાં. તેમાં કચરોયે હતો અને એ સંગમસ્થાને થતા રેતી અને કાદવના પથ્થુ ઢગ હતા. કુસુમમાળા, કુંજવિહાર, અભેદોર્મી, દરિપ્રેમપંચદશી, કલાન્ત કવિ, રત્નમુદ્રા, વગેરે સર્વ એ કાળનાં જ મોળાં હતાં. એ સર્વમાં નદીનું મૂળ પાણી બહુ થોડું બળ્યું હતું. ત્યાંયે એ લોકહૈયાને અસ્પર્શ્ય લાગ્યું. મંથનકાળની સજ્જ એના ફળને ઝીલનાર અને ઝીલાવનાર એ બન્નેને લાગે છે. આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળમાં પથ્થુ તેવું જ બનતું આપણે જોયું છે. નવીન લેખકોને તેમ જ લોકહૈયાને સંકળિતી પરંપરાને સર્પ જેવી જાણીને તરછોડી કાઢી, તો લોકહૈયાએ આ નવીન લેખકોની કૃતિઓને પોતાના આગચૂર્ણમાં પુકાઈને ઢગ થયલી ધૂળ જેવી ગણીને વાળી નાખી. બન્નેને રીસામણી જ રહ્યાં. જૂના અને નવા વિચારોની અથડામણ જોશભેર થતી ચાલી, જૂનું એટલું ધરેડિયું, માટે ચાવીને કુચો થયલું. ફેંકી દો. એને ઉકરકા પર, નવું એટલું વિદેશી, સારા સંસારને અભડાવતું, લોકો એને ન્યાત બહાર. આવા હડાયુદ્ધની સ્થિતિમાં આ સંગમકાળનો બીજો ભાગ જતો હતો. નદીનું પૂર સમુદ્ર બણી તેના મોળાંને હટાવવા પ્રયત્ન કરતું હતું, તો એ મોળાં પથ્થુ વધુ વધુ સામે ધસી એ પૂરમાં બળતાં બળતાં નદીમાં પ્રસરતાં હતાં. એવામાં ગુજરાતી સાહિત્યની કીર્તિને સર્વકાળ ઉમળી દીપાલે એવો એક ચમત્કાર બન્યો. વિશ્ણુ અને મહાદેવનું તુમુલ યુદ્ધ અટકાવતો એક મહાયોગી પ્રગટ થયો, અને “હું તો ખેળેને લાગ્યું પાય, નમો નમો” એવો મધુર પથ્થુ ઊંડી ભક્તિના સત્તાધારી સૂર એ મહાયોગીની “સરસ્વતીચંદ્ર”ની રસગાનચક્ર જેવી નવલકથાએ એજ કાળમાં કાઢ્યો. લોકહૈયાનું પુરું નિરીક્ષણ કરીને, તેની કથા અને પરંપરા ઉપયોગમાં લઈ તેના અનુભવસંહારના મોંઘા રત્નોને ચૂંટીને ત્યાં સાફ કરીને, તેના સાહિત્યની બાલભાષાને ઠેર ઠેર સવિવેક વાપરીને, એ સમર્થ અમર લેખક નવી વિદ્યાની મુક્ત હવા ફૂંકી તેના પ્રચંડ, શક્તિમાન અને સખરસ પૂર્ણ મોળાંઓનો વિજયવંતો સફળ યોગ એ નદીના પાણી સાથે કરાવ્યો. પ્રભુની વિભૂતિ ફરી એક વાર ગુજરાતના એ મહાલેખક દ્વારા ઉતરી. ગોવર્ધનરાગ એ કવિ હતા, પથ્થુ એમનું કવિત્વ “રત્નમુદ્રા”ની દેવકાઠીમાં ગૂંચવાઈ પડ્યું હતું. એ કવિત્વની રસરેસ તો “સરસ્વતીચંદ્ર” માંજ સમાઈ ચકી અને લોકહૈયાને પથ્થુ તેમાં ફાળાડી ચકી, ગુજરાતના લેખકો અને

વાંચકો બન્ને એમાં જોઈશ્યા. પ્રાચીન સાહિત્યના અમર રંગો એ મહાન લેખકે જ પાછા પૂણે પ્રકાશમર જતા યા. નવીન પ્રેરક બળોની હોળોના મોંઘાં મોતી પથ્ર એણે જ બદ્ધભરી રીતે આપણે આંગણે વેરાળ્યાં. સંગમકાળનો બીજો ભાગ મને તો હજીએ ચાલતો જ દેખાય છે, કારણ આ મહાન લેખક પછી એવો બીજો કોઈ લેખક હજી મળ્યો નથી, કે જે સારી યુજારાતના સાહિત્યમાં એવી પ્રખર વિદ્વતા, એવું તલસ્પર્શી જ્ઞાન, એવો ઉડો અનુભવ, એવું વિચાળ વાંચન, એવી પ્રગટ વિવેચનશક્તિ, એવી વેગમર રસરેશ, એવી હંસન્યાયવૃત્તિ, એવી દૂરગામી કલ્પના, અને દૂંઝમાં કહીએ તો એવી અદ્ભુત લેખનાંશોનાં દર્શન કરાવી શક્યો હોય. અને જ્યાં સુધી એવો બીજો સમર્થ લેખક કે કવિ દર્શન આપશે નહીં, ત્યાં સુધી તો એ મંથનકાળનો બીજો ભાગ ચાલુ જ રહેશે કહેવાશે, અને તેની ઉપર ગોવર્ધનરામનું જ આધિપત્ય રહેશે. આ હેતુના ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં થોડા સારા લેખકો અને થોડા સારા કવિઓ પથ્ર થયા છે, પથ્ર એ બધા અસાધ્યમાંના તારા જેવા. એ કવિઓએ અને લેખકોએ પૂણ યુજારાતી સાહિત્યની ઉત્તતિમાં પેાતપોતાને માર્ગે યથાચોગ્ય ફાળો આપ્યો છે,

એક કવિની ઉગતી કવિતા જોઈ સ્વર્ગસ્થ કાન્તે તેને “અમીવર્ષેષુ ચંદ્રરાજ” ની ક્રુધા જેવી ગણાવી હતી પણ એ કવિ, ખરું પૂછો તો, ધૂમકેતુના જેવો જ ઉગ્યો હતો, એ ધૂમકેતુએ આપણી દષ્ટિ કેતુક અને આશાથી ભરી નાંખી, જ્ઞેનજ્ઞેતા આકાશની મધ્યમાં એ આબો, માર્ગમાં કંઈક તારાઓને એણે પોતાના પૂઞના પ્રકાશમાં નવડાંબા, અને આંબ્યા, અને ધીમર આપણુ સર્વને તે આ આશાય તેજથી ભરી દેશે એવું લાગ્યું પણ એ ધૂમકેતુના કેતુકમાં જ એનું પ્રબળ પથ્ર હતું. એ કેતુક જ્ઞેનજ્ઞેતા ઉડી જવું જણાયું, કારણ એમાં અચળ રાશની ફેકતા તારાની સ્થિરતા ન હતી. શુદ્ધ ચંદ્રના જેવી નિયમિત ગતિથી એના અમૃતકુંભમાંથી આપણી પૃથ્વીને વધુ અને વધુ શુદ્ધ અનુનગ્ન દિન પર દિન મળવું ન હતું. એની લીલા જ્ઞેતજ્ઞેતાં સંકેષાતી, અને હવે તો માત્ર પૂઞને જ પ્રકાશ પશ્ચિમાશાય ને દ્રષ્ટિમર્થોદામાં ઉતરતો લાગે છે. આપણા સાહિત્યાકાશમાં એણે પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર ઠીક ઠીક તેજ દેલાવ્યા છે. એની કવિતા જ્યાં જ્યાં આપણા સ્વર્ગમંડળની શુદ્ધ પ્રગતિને વફાદાર રહી છે ત્યાં ત્યાં તેણે કુંદરે ચપકાર બતાવ્યા છે, પણ એ સ્વર્ગમંડળનાં વર્તુળની બહાર ધૂમકેતુની સ્વમાત્રિક ભમણુપ્રવૃત્તિ હોવાને લીધે એનું વાતાવરણ કોઈક છુટું જ છે, અને એની ગતિ પણ કાર્ષ્ણ મિત્ર જ છે. એથી જ એના તેજમાં અંબળ એને અનુમરવા જનાર એ ધૂમકેતુના સ્વાભાવિક ભમણુને પામી શકતો નથી. સ્વર્ગમંડળની પ્રગતિ અને ગતિથી જે નિઃ પ્રગતિ અને ગતિ કારણ કરે, તે એ સ્વર્ગમંડળનું સ્થાયી અંગ બની ના રહે તો તેમાં નવાઈ નથી. ખુદ કાન્તે પણ આ સત્ય પાછળથી જોયું હતું, અને જે આજે એ જોઈ શકતા નથી તે વખત જતાં જરૂર જોયો. સાહિત્યમાં સત્ય જ નથી શકે છે. એટલે એ સાહિત્યનું કેાળ સ ધની દષ્ટિથી અને નિઃશ્વપાત વૃત્તિથી સિંદર્શન કરાવતાં કોઈપણ જાંધુને તે અધિષ્ઠા લાગે તો હું તેની કામ જ માંગી લઉં છું, પણ અસત્યની કે અર્ધ સ ધની એણે તો હું ના જ લઉં. જ્યાં આખા આકાશનું આપણે દીર્ઘ દર્શન જરૂર મોજા ત્યાં એ સત્યથી અને સ્નેહથી બધું બનાવવું જ

રહ્યું. મારી દુરખીનમાં ખામી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા તત્પર છું, પણ મારા હૃદયની સંપૂર્ણ નિખાલસતાની અને મારા શુદ્ધ જંઘુભાવની તો હું સર્વને ખાતરી આપું છું. આપણા કવિ એ ધૂમકેતુના જેવા જ મને લાગ્યા છે. એના ચમત્કાર અને એની તેજમરી નવીન લીલા આપણી સ્મૃતિમાંથી ખસે તેમ નથી. એના પણ આપણે ઝણી છીએ, ચંદ્ર વગરના આકાશમાં એણે આપણી નજરને કૌતુકથી અને કદીક કદીક પોતાના તેજની પિચ્છ કળાથી આજી રાખી આપણને આનંદ આપ્યો છે.

પણ-પણ આ મંચનકાળમાં હજી આપણાં માખણ ઉતર્યાં નથી. આપણે મહાકવિ કેહેવાનો નહીં પણ ખરો મહાકવિ-આપણા આ નવા યુગને પોતાની મગન ગર્જનાથી છાઈ દેતો અને પોતાના રસામૃતના વરસાદની મૂશળધારાથી સારા ગુજરાતને અને જમતસુદાને તરભોગ કરતો એવો આપણો મહાકવિ હજી આપણને મળ્યો નથી. હિંદુઆકાશમાં વાવળાં ચઢી આવે છે, કદી ચોડી ગર્જના પણ થાય છે. કદી અદ્ધડી વરસાદનાં ઝરમરિયાં પણ વરસે છે, પણ એ પેલો ચોમાસાનો મદા અધિપતિ મેઘરાજ નહીં, પણ મહા માસનાં માવઠાં. હજી અઘાદની હેવીઓ, આવણનાં સરસરિયાં અને ભાદ્રવાનાં ભરપૂર ભરણાં દૂર છે. બાકી તો આપણે આપણાં પ્રિયજન માટે જે વધુ પડતું ભોક્ષીએ તે તો આપણી સ્નેહપ્રયાજ છે. આપણું મન મનાવવામાં સંતોષ હશે, પણ સ્થિતિનું સત્ય જ્ઞાન કે પ્રગતિની ખરી ધગશ તેમાં નથી.

નવી ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ

ગુજરાતી સાહિત્યનાં જૂદાં જૂદાં અંગોનો વિકાસ મંચનકાળમાં કેવો થાય છે તેનું સમગ્ર દિશુદર્શન હવે કરી લઈએ. પ્રથમ આપણે કવિનાતું અંગ તપાસીએ. મુખ્ય ભાગે તો આપણને હજી નાનાં સગીત કાવ્યો જ મળે છે. એમાં પણ આજ વીસ વર્ષથી જ એચાર કવિઓ સારા અને મંચનકાળના નવા નવા ચીલા પાડતા ગણાતા આવ્યા છે, તેઓ સિવાય હજી કોઈ તેઓના જેવો પણ નવો કવિ ખરી રીતે બહાર આવ્યો નથી. એ તે હાયકા આગળના બહાર પડેલા કવિઓની નવી કૃતિઓમાં પણ ચોટે ભાગે ચઢાવ નહીં પણ નીચે જતો ઢોળાવ જ લાગે છે. કેટલાંકનાં રસઝરણાં ચૂંકાયાં છતાં તેમાં કદી કદી દૂર પડતા વરસાદનાં પાણી આવી જાય છે, તે પૂરતાં તે રસ છે કંઈક નહું કરવું, કંઈક મોહું ફરી બતાવવું, એ અભિલાષા હજીયે કેટલાકના મનમાં રહી છે, પણ કિંતો એ અભિલાષાને કાર્યમાં ઉતારવાની શક્તિ હવે તેઓમાં રહી નથી, કે કિંતો એને કૃણ્ણૂત કરવા માટે ચોખ્ખું બોળાતો ખરો માર્ગ તેઓને મળતો નથી. કેટલાક કવિ-કેસરીઓ જીવન ભર પ્રસંસાના ફૂલ દગમાં જ દટાઈ હવે અદૃશ્ય થવા આવ્યા છે, કેટલાક પોતાને કાર્તિકેય પૂગી મથવા માની પોતાના નાના મંડળના અધિદેવતા બની માથે લટકનાં છત્રમાં જ દંઢાઈ જવા માંડ્યા છે, કેટલાક હજી ધરના ભારવડીઆ પર બેસી ચીંકી કરતા ચાક ખાવા લાગ્યા છે, અને કેટલાકે તો પોતાનો દિવસ સકેલી પણ ફેંફો છે. એમાં બે જ ધીમે ધીમે પણ મક્કમ અને બળવાન પગલે ચઢાવ ચઢાવ જઈ, અને બે કે તેમનાં પગલાં ધીમાં છે પણ તે ગુજરાતી સાહિત્યનાં મંચનકાળનાં પહેલાં માર્ગદર્શક થતાં જાય છે. જે સર્વ ઢોળાવ પર ઉતરતા જાય છે તેને તેને

ગતિ કેટલેક અંશે આપણી અતિ પ્રવૃત્તિને લીધે જ થઈ હોય એમ લાગે છે. આપણે આપણનો તેનીસ કરોડ દેવતાના પૂજારી પદ્મા, એટલે આપણી એ વેદકાળજૂની રૂઢિ પ્રમાણે એ દેવતાઓને વધારતા જ નહીંએ. એ પૂજનવિધિ આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળના નાના મોટા બધા લેખકોને આપણા દેવતાસ્થાને બેસાડે છે, અને જેમ એ દેવતાઓને તેઓનું તેજસ્વ્ય આપણે જ ચીતરી કે કાતરી આપી એવી રીતે તેઓનું દેવત્વ સ્થાપી આપીએ છીએ, તેમ એ લેખકોને પણ આપણે જ એવા દ્વિત્ય અંશધારી કરી બેસાડીએ છીએ. એથી આપણને તેમ જ એ લેખકોને પણ હાનિ થાય છે. એ સમજે છે કે ચાલો, અમે હવે મહા લેખક કે મહા કવિ થયા, આ બધા અમને પૂજે છે, અમારી આસપાસ મધમાખ જેવા ગૂંજે છે, જ્યાં છઈએ ત્યાં અમને રેશન પર કે ડક્ટાપર માનકર લેવા અને ચૂસવા આવે છે, અમારી મદદતા હવે પૂરી અંકાઈ, અમારું જીવન હવે સાર્થક થઈ ગયું, ચાલો હવે વધુ કરવાનું નથી, હવે તો મોટીથી પદ્મા વણે ચટ ઝીકાઈ ઝટ કહેવત રૂપ જ થઈ જવાનાં. આવી રીતિથી એ લોકોના ઉત્તરિમાર્ગ બંધ થઈ જાય છે, અને સાહિત્યનો ડુગર એવા લેખકોથી પૂરા થઈ શકતો નથી. સાહિત્યની તો અખંડ સમાધિ ચઢાવવી જોઈએ. એને માટે દિલના આત્મ હંમેશાં ધમધમતા રાખવા જોઈએ. લેખકોનાં ચરીરે નહીં પણ લેખકોનાં જીવન રૂપરેખા સાથે આદર્શ જોઈએ, અને એ સાહિત્યમાં ગુણતાન ચપલાં જીવે સાહિત્યની ધુન અને સાહિત્યની “અનલ-હક”ની બાંધ પુકારવી જોઈએ. કવિતા માટે કહો કે સાહિત્યનાં બીજાં ક્ષેત્રો માટે કહો. પણ સતત પરિશ્રમ વગર મોટાં પરિણામો કદી સંભવતાં નથી. તેમાં આ મંથનકાળમાં તો જ્યાં બધું નવેસરથી ધકાવા માંડ્યું છે, ત્યાં તો પોતાની જોખમદારી સમજનારા લેખકોને ચાલુ ઉદ્યોગની અને નિરંતર સાવધાનીની મુખ્ય જરૂર છે સાહિત્યનું કારખાનું છે, ત્યાં બલબલાં નાનાં મોટાં, તીર્થાં કુદાં ઝોળારો પોર્લાં છે એ કારખાનામાં કામ કરનાર સાવધાની રાખવાની છે, કદી હાથ પગ કપાય, કદી ખોટાં ઝોળારો વપરાશમાં લેતાં કામ બરાબર સધાય નહીં અને ઝોળારો પણ બગડે એમાં પણ અનુભવની જરૂર છે. પ્રતિકા ગમે તેવી હોય તો પણ ચોખ્ખાં ઝોળારો ચોખ્ખાં વખતે ચોખ્ખાં કામે જ લગાડાય તો જ કાર્ણસિદ્ધિ થાય. કારીગર કળાવાન હોય, તેમ જ સતત ઉદ્યોગી અને સાવધાન હોય તો અનુભવથી અને કળાને ચોગ કિર્ણસિદ્ધિ પામ્યાથી તે પોતાને તેમ જ જગત સુદ્ધિ પ્રગતિમાં આગળ વધારે છે.

પ્રજ્ઞા અને મહાપુરુષોનાં વચનો

મહાકાંક્ષી કવિઓ અને લેખકોને મહાકાંક્ષાની સિદ્ધિ માટે જે જે ગુણોની આવશ્યકતા છે, તેમાં ખરી પ્રણાની જ પ્રધાનપણે જરૂર છે. યન એ તો વસ્તુઓ અને વસ્તુઓના સંબંધોને લગતી સમજબક્ષિત પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે પ્રણા-અસીધિ હતાપણુ - એ તો સત્યને યથોચિત સાધનોની તેમ જ સત્યને યથોચિત પરિણામોની ચુસ્તપણે કરી મન અને આત્મના સંયોગ કરાવે છે. પ્રણા એ કાંઈ મજબૂત ધણીમાં ધણી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન એકંદુ કરવામાં નથી, કે નથી એ વસ્તુઓના તત્ત્વોના તારતાર કહેલવામાં. પણ જે વસ્તુઓ આપણા ચિરકાળ કલ્યાણ અને સત્ત્વ ઔરવની પ્રાપ્તિ માટેના માર્ગ તરફ અચૂક રીતે દોરવે, તે વસ્તુઓની વિવેકપૂર્વક ચુસ્તપણે કરવામાં અને તેને સાધીને અર્થ

સિદ્ધિ કરવામાં ખરી પ્રતા ખરી આત્મદષ્ટિ સમાવશી છે. એવી આત્મદષ્ટિ આ જગતના શુરુઓ કે આ પૃથ્વીનાં પુસ્તકો આપી શકે તેમ નથી. તે તો પ્રતિમાના જેવો પ્રશુનો જ પ્રસાદ છે. મહાકવિ કે મહાલેખક કયા ચત્તારી શુશ્રૂષી સાહિત્યકાશમાં પોતાની અસીક્રિક પ્રભા ચોમેર ફેલાવે છે, તેનું શુભ આ વસ્તુદર્શનથી સમજાયે. મમે તેવા મનુષ્યનાં મહાવચનો જગતમાં પૂજતાં કે હૈવામાં કોતરી રખાતાં નથી, પણ મહાપુરુષોનાં વચનો જગતમાં પૂજાય છે અને સદાસર્વદા રમરણમાં સાચવી રખાય છે, કારણ કે મમે તેવી ઉંચી રીતે કહેલાં વચનોમાં ચેનન નથી, પણ મહાપુરુષોમાં જે ચૈતન્ય રૂપ પ્રતા છે. તે એ જડ વચનોમાં ચૈતન્યનું સામર્થ્ય પૂરે છે.

આજકાલની શુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ

શુજરાતી કવિતાની આજકાલની સ્થિતિ તદ્વાસતાં અપક્ષપાત અવલોકનકારને કાંઈકે નિરાશા જ ઉપજે. પ્રમાણમાં મોટા ગણાતા કવિની આંખમાંથી કવિત્વનું પ્રાણપંખીનું ઉડી ગયેલું લાગે છે, અને તેમ ચર્તા તેઓને આત્મા વૃદ્ધાસ્વધાની કાંઈ જેવી ક્ષિયશીને પકડીને જાણે કવિતાનો માર્ગ કાપતા હોય તેવી કરામત બતાવે છે. અગર ખીજ બાધામાંની કવિતાના અનુવાદ કરી એ ઉડી ગયેલા પ્રાણપંખીને પાછું બોલાવવા મથી રહે છે. બાકીના ધણા ખરા ખીજાં કવિનામશેષો જગતને આરે જ જાણે ઉભા રહીને સનમને જ બોલાવી રહ્યા છે. ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના એ પ્રકાર “કે-કાતા” ની વિશિષ્ટતાને જીવંત રાખી રહ્યાં છે કે નહીં? બાલાચંદ્ર, મણિલાલ અને કલાપી શું “સનમ” ના જ કવિ ન હતા? અને ‘સનમ’ વગરના કવિ કોઈ દીકા છે? કવિ કહેવડાવડું હોય તો સનમને ગાવી જ જોઈએ, એ આ જમાનાના ઉગતા કવિઓની લાલસા. સનમ પણ બહેરનની હૂરી હોય તો ઠીક, પણ આ તો નવલસામે ગાયેલી ચૂલામાં ચિત્તવાળી એ સનમ નહીં પણ બાળકોને રમવાની કાજની ઢીંમણી જ! મારા ઉત્સાહી નવજુવાન કવિબધુઓના ઉછળતા હૈવાંઓને કું બમ નહીં કરું. સાહિત્યમાં કાંઈપણ કરવું એવી એમની તીવ્ર ઇચ્છાએ જ એમને દિવ્યાંશ-કલાપીએ કેકારવ કર્યો છે તે શુજરાતે સખર હૃદયે ક્રીડ્યો છે. હવે એ જ સ્વરો એ બંધુઓ પણ કાઢે, ખસરા ન પણ હોય એવા, તો પણ એ તો આમેદોશની પડીઓ જેવા, એ એમણે સમજવાનું છે. એ ચૂડીઓ હવે નવો સૂર એમ નહીં કાઢે. સનમના જ સૂર કાઢવા હોય, તો તે કલાપીએ જોયેલી અને દેખાડેલી સનમના નહીં પણ એમના સાચા જીમરે પરખેલી નવા જ વ્યક્તિત્વથી ભરેલી નવરંગ સનમના હોવા જોઈએ. કવિતાના વિકાસ અને નવદર્શન માટે કુતૂહલ વૃત્તિની ધણી જરૂર છે. કુતૂહલ વૃત્તિથી જ જ્યાં ત્યાં નવો પ્રકાશ પડી શકે છે. એ કુતૂહલ વૃત્તિને કેળખાથી જ કવિનાં સ્વમાં વિસ્તાર પામી શકે છે અને જીવંત વાણીમાં આખરે સ્થાન પણ મેળવી શકે છે.

ઉગતા કવિઓને સૂચના

કવિતાની ખિલવણી માટે શુજરાતના ઉગતા કવિઓની સામે પહોળું ક્ષેત્ર પડેલું છે. એક ક્ષેત્રમાંના મુખ્ય ત્રીણ તો ક્યારનાયે પડી ગયલા છે. લોકદેશ પછુ હવે નવી કવિતા માટે કાંઈક અંશે તૈયાર બની વાટ જુએ છે. જુના કે નવા બધા કવિઓનાં

જે-જે કાવ્યો હવે સારી પેઠે લોકપ્રિય થયા છે, તે તે સર્વેમાં કયા ચમત્કારી ગુણો છે તેની ખેરખ પ્રથમ કરવી જોઈએ, અને પોતાની દૃષ્ટિને સુંદર લાગતા એવા ખાસ કવિની શૈલીને હૃદયમાં ઉતારવી જોઈએ. એમ કરતાં હાથ બેસતો જગે અને કલા ખીલતી જશે. કવિતાની ધુન, લાગણીના ઉમરા, ગ્રેશ્યુના ધોધ, એવું બધું ખીળ કવિએ કે મહાકવિએ માટે સામાન્ય જનોની માન્યતાઓમાં ધણું પે અરાયેલું હોય પણ ઉગતા કવિ માટે તો એ ઉક્તિઓ વળગાડ જેવી બની નેઓના વિગતમાં આડ નાંખે છે. કવિ જે લખે છે તે કવિતા, એમાં જેની ઉપર બાર મૂકી એનો ઝોટો અર્થ કરી મમે તેવા વાક્યમાં વિચારોના આવરાં ઠોરોની ધમાચકડી મચાવ્યાથી કે લાગણીભર વચનોના ધોડાની લગામ છોડી દીધાથી કવિતા ના જ યાય. સિદ્ધીને માટે પથ્થર, છીણી ને દયોડી, ચિત્રકારને માટે ફક્ક, રંગ અને પીંછી, અને કવિને માટે વાણી, અર્થ અને ભાવ હોય છે. સિદ્ધીનું પૂતળું કંઈપણ વ્યવસ્થા વગર જેમ મમે તેમ છીણી માર્પાથી ધડાતું નથી, તેમ કવિની કવિતાવાણી, અર્થ કે ભાવનો પ્રવાહ મમે તેમ વહેવાવવાથી ખનતી નથી, સિદ્ધી પૂતળું ધડે તે પહેલાં તેની સામે પથ્થર, ચોરસ ટુકડો જ હોય છે, પણ એ સિદ્ધીના અંતરાત્મામાં જે મૂર્તિ રૂપાયેલી છે, તે મૂર્તિ તેને તેવી જ પણ આબેહૂબ એ પથ્થરનાં ચોમકાંમાં રૂપનાદૃષ્ટિએ દેખાય છે. મૂર્તિ તો ચોસલામાં જ છે, માત્ર એ ચોસલામતિને જે બિનજરૂરી ફાલતુ ભાગ છે, તે એ સિદ્ધીની છીણીને સંભાળથી તોડી છણી નેખવાનો છે. એ અણજોઈતો ભાગ એ પથ્થરમાંથી નીકળી જાય એટલી સિદ્ધીની રૂપનાદૃષ્ટિ અને સ્વલ નજર ચોક્કસ રહે અને એની છીણી એટલું અણ ચૂકોથું કામ કરે ત્યારે જ પેલી રૂપનામાંની મૂર્તિ પથ્થરના ચોસલામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે સર્જક કળા આવી છે કવિની નિર્માણકૃતિ એમ જ કામ કરે છે. એના હૃદયમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, રૂપનામાં જે ચિત્ર ઉભું યાય છે, તેનો વાણીમય આકાર એની દૃષ્ટિમાં પણ એમ જ તરે છે. વાણીના જે શબ્દો એ ભાવનાને એ ચિત્રને ઉત્તર મૂર્તિરૂપ આપી શકે તે જ રાખીને ખીળ શબ્દોનો એ ત્યાગ કરે છે, એટલે પેલું કવિની રૂપનામાં વસેલું ચિત્ર શબ્દમાંથી પદવાગી રૂપે સ્થિત થઈ તેની કવિતા બને છે. એવી જ કવિતાને નેટલી પ્રતિભાની જરૂર છે, નેટલી જ વાણીના યથોચિત રૂપની પણ આવશ્યકતા રહે છે. વાણી મમે તેમ ઉચ્ચારાય તો તેની કવિતા નહીં જ બને. એટલે કોઈ જે એ ઉગતા કવિએ પ્રથમથી સમજી શકે, તો જે નકામાં ભેડાણાંઓના ઉકરડાને સાદિત્યના આંગણમાં દબ વળે છે, અને જે ડોલતાં કે ભયકર શબ્દ સાદિત્યઓના વખાણ કે અંતરણ થાય છે, તે બંધ પડે, અને ખરી કવિતાનાં કુતોનો પમરાટ એ આંગણમાં પ્રસરી રહે.

કવિનાં શોધક છુદ્દિની જરૂર

અજરાતી કવિનામાં નાનાં કાવ્યોના કવનમાં પણ અનેક સૂચનાઓ આપી શકાય. આપણા જૂના ઇતિહાસમાંથી તેમ જ અજરાત અને કાઠિયાવાડની લોકકથામાંથી કવિઓના કવન માટે બહુ બહુ અંશો જડી આવે એમ છે. ગ્રેમના, સાદસના, વીરત્વના, સતીત્વનાં, અદ્ભુતતાના વગેરે અનેક વિરલ ગુણોને પ્રતીત કરતાં હજુ બહુ બહુ ગીતો, સંગીતકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, ઉપર અણવેલી ખાણમાં ચમકારા મારે છે. આપણા સાદિત્યમાં એ

સર્વમાંથી સુંદર કથાગીતો-ખેડેડ-ચર્ધ શકે તેમ છે. સુરતની કલગીતોરાની લાવણીઓમાં અને કાઠિયાવાડની દકરાણીઓનાં કંઈક ગીતોમાં આવાંજ કથાગીતોની છાયા છે. ગુજરાતની રાધાકૃષ્ણની ગરબીઓ પણ એજ કથાગીતોમાં સમાવી શકાય એમાં રહેલી ક્રિયા એજ એના રસનું 'ખરું' જીવન કહેવાય. પ્રસિદ્ધ કે લોકકથામાંના બનાવોની રસમય ચૂંટણી કરી તેને કલ્પનાથી ખિલવી શકાય છે. ગુજરાતી કાવ્યમાં આવાં અંગેનો નવીન દૃષ્ટિએ ઉમેરો કીધાથી ઉગતા કવિઓને તેમજ સાહિત્યને ધણો લાભ થશે. એમ કરતાં કોઈ મોટો વિષય જડી આવશે અને કલા સુદૃઢ બનતાં કોઈ મહાકાવ્ય પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થશે. કવિ યનારામાં શોધક શુદ્ધિનેા શુષ્ક પણ આમળ પડતો હોવો જોઈએ. કદરત હજુ કોડ વરણી છે, મનુષ્ય હજુ અંતરલાગણીઓને ઉભરાવે છે, કવિએ પોતાના હૃદયનાં દારોને તથા આંખની કીકીઓને સદા ઉધાડાં રાખવાનાં છે. ભૂતકાળમાં ધણું જે બેવાઈ ગયું હશે, તેથી હાલ એવાનું કંઈ રહ્યું નથી એમ તો નથી જ. જુગ જુગ થયાં, અગણિત માનવીઓની લાવણીઓ કવિઓએ અનુભવી તેથી હાલ માનવીઓની લાગણીઓ બંધ ચર્ધ શકે, કે કવિઓનાં હૃદયો લાગણીઓ સમજવા અને ઝીલવા ના પાડતાં નથી. જગતસુંદરી પોતાના કવિપ્રિયતમ આગળ પોતાનો ક્ષુધિત ખાલવા સદા તૈયાર છે.

અજ્ઞાન અને પ્રતિભા

કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાન અને વિદ્યા વધી ગયાં છે, અને તેથી જગતમાંથી કવિતા ઓછી થતી જાય છે. એ વાદ ટકે તેમ નથી. સંસ્કૃતિ જે દુઃખનું મૂળ થાય તો કવિતા પણ આનંદહીન થાય. અજ્ઞાનતા આત્માનો જે ખરો આનંદ હોય તો મનુષ્યને પાછું પણ થવું પડે પણ માનવજાતિનું એ લક્ષ નથી, અજ્ઞાન અને પ્રતિભા એ એકમેકના પર્ચાય નથી કે જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ વધતાં કવિતા ઘ્રાસ પામતી જાય. જ્યાં સુધી મનુષ્યને હૃદય છે અને આત્માનો આનંદ મેળવવાની ઇચ્છા છે, ત્યાં સુધી કવિતાનાં ઝરણુ વહેતાંજ રહેવાનાં. દૃષ્ટિમર્યાદામાં પર્વતોની જોશી દિવાલો દેખાય તેથી કંઈ દુનિયા એ પર્વતો આગળજ અટકતી નથી. એ પર્વતોને જ વટાવી જાય કે એની ટેલ ઉપર જે ચઢે, તે જોઈ શકશે કે એ પર્વતોની પેલી ભેર પાછી બીજા પર્વતોની હાર છે. એવી જ રીતે કવિતા કંઈ જ્ઞાનની મર્યાદામાં બંધાઈ જતી નથી.

રાષ્ટ્રસેવા અને રાષ્ટ્રગીતો

ગુજરાતી કવિતાનું એક બીજું અંગ પણ હાલ ચમકારા મારી રહ્યું છે. આખા દેશમાં રાષ્ટ્રસેવાનો વટોળીઓ ફરી વળ્યો છે. એટલે દેશની કવિતા જે તેના સાહિત્યનું હૃદય છે તે તેની સાથે ઉડવા માગે એ સ્વાભાવિક છે. એને લીધે માતૃશ્રમિની પ્રશંસા અને કર્તવ્યભાવનાં ગીતો ચોમેર આકાશ ગળવી રહ્યાં છે. પણ એમાં પણ લાગણીનો ખરો રજીકો હોય અને કર્તવ્ય કરવા પ્રેરે એવા વાદળના ગગડાટા અને વીજળીના ચમકારા થાય, ત્યારેજ વટોળીયાની આંખ ભરી દેવી ધૂળને દાળી દેતો ચૂસળધાર વરસાદ પડે, અને તેમાંથી ખરી કવિતાની રસરેલ ધીર ધીર કર્તવ્ય બાન કરાવી શકે. બાકી તો માત્ર જૂદા જૂદા લોકપ્રિય રાહમાં તેના તે વિચારોનું પિષ્ટપેશણ કર્યા કીધાથી રાષ્ટ્રકવિતા

ધનતી નથી. વળી રાષ્ટ્રકવિતા માટે મોટી મોટી દ્વિલક્ષ્યરીઓના સંહાર નથી જોઈતા, માતૃભૂમિની મોટાઈ જતાવાય એવી કવિતાને ગળે મોટા મોટા પદ્મજ્ય જેવા હીરામોતીના અર્ધંકાર નથી જોઈતા, કે શબ્દોના ભયંકર ખડકા તેને પગે બાંધીને તેના ઝંકાર કરાવવા પણ નથી જોઈતા. એવી કવિતાનું પ્રથમ લક્ષ્ય લોકદેવાને આરપાર હલાવવાનું જ હોતું જોઈએ અને તે માટે ખરી લાગણીના રણુકા તેમાંથી ઉઠીને આઘાતભરમાં ટંકાર કરે તથા લોકદેવાને જમાડીને દોડાવે એવી કરણ કે વીરરસથી ભરેલી વાણી જોઈએ. લડાઈના મેદાનમાં ક્ષત્રિવાણીના વિલોભ નહીં પણ મર્દોને મર્દના હુકારા ને હલકારા જોઈએ. દેશકાળનું ઔચિત્ય મોટા કવિઓ પણ ના પાળે તો તેમની કવિતાઓમાં ગમે તેવું કવિત્વ છતાં એવી રાષ્ટ્રકવિતામાં તે ખરી રીતે રચાન ન પામે. હાલ જે નવાં ગીતો લખાયા છે, તેમાં કેટલાંક ગુજરાતી કવિતામાં અમરરચાન લેશે જે એવાં ગીતો લખાયા છે તેની ખરી કસોટીથી ચૂંટણી ચાલ, અને રત્નભેગા કંકરા પણ નહીં ગોઠવાય, તો મને લાગે છે કે, ખંભાણી કે કોઈ પણ બીજા બાપાનાં રાષ્ટ્રગીતોથી આપણાં ઉત્તમ રાષ્ટ્રગીતો કોઈપણ પ્રકારે ઉતરતાં નથી. તેમાં પણ વીરરસનાં રાષ્ટ્રગીતો તો મુખ્યે આપણાં જ છે. વિશેષમાં, કવિતું હેયું જે કરામતી નહીં પણ કુદરતી લાગણી ભર્યું હોય, અને તેની આસપાસ નજરે પડતી વસ્તુઓને પોતાના આદર્શમાં પ્રતિબિંબ પાડવા જેટલું તે સાદું હોય, તો એ કવિથી રાષ્ટ્રસેવાની ગમેતેવી ધૂનના જમાનામાં અળગું કે મૂંઝું બેસી શકાય નહીં. રાષ્ટ્રસેવા પણ કુદરતનું જ અંગ છે. રાષ્ટ્રચેતન હોય ત્યાં જ જીવન ચેતન પ્રદિશ રહે અને કવિએ તો ઠેર ઠેર ચેતન જ રેડવાનું છે, એમની દષ્ટિ જૂત ને ભવિષ્યની પાર પણ જોઈ શકે છે. રાષ્ટ્રજીવનમાં ઉત્સાહભરી વાણીથી હૃદયબળ અને માર્ગદર્શન આપી શકે છે. માત્ર એક જ વસ્તુથી ખરા કવિએ એમાં સંભાળવાનું છે, અને તે એ કે, રાષ્ટ્રસેવાના વટોણામાં પોતે જાતે ધસડાઈ જઈ એણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ધોઈ દેવું ન જોઈએ. તેમ એ કરે તો એ દ્રષ્ટા મટી જાય છે ને વટોણાવાના વમળમાં તણાતાં એની આંખ ધૂળથી ભરાઈ કશું શુદ્ધ જોઈ શકે નહીં, ઉગતા કવિઓને આટલું સૂચન બસ છે,

ગુજરાતી કવિતામાં પદ્યરચના

પદ્યરચનામાં ગુજરાતી કવિતાની દિશાતિ બહુ સંતોષકારક તો નહીં જ કહેવાય. અંગ્રેજી કવિ પોપુના જમાનામાં કવિતા મોટે ભાગે દરનારી અને ઝાઝઝમાળવાળી ધઈ પડી હતી, અને કવિતામાં પ્રતિભા કરતાં પદ્યરચના પર જ વિશેષ અને મુખ્ય લક્ષ આપાતું હતું, તેથી એવી મહા કૃતિમ રચનામાં જકડાઈને ગુંજાતી અંગ્રેજી કવિતાને પાછી તેના સત્ય પદે લાવવા માટે વર્ષોવર્ષો જેવા સમર્થ કવિએ ખંડ ઉઠાવ્યું હતું, અને પદ્યરચના સામાન્ય ગોઠદાર ગદ્યરચનાથી ભિન્ન ના હોવી જોઈએ એવો ખંડખોર વાદ તેણે ઉઠાવ્યો હતો. એ વાદમાં કેટલું સત્ય હતું, અને તે કેવો વિપયમાથી હતો, તે તો તેના જ ભિન્ન દેશરિજ જેવા મહાસમર્થ વિવેચકે ૧૯૫૮ શબ્દોમાં અનેક રીતે જતાવી આપ્યું. કવિ દક્ષપતરામની “સરસ સરસ રસ શબ્દ” ધારણ કરેલી અને અર્થને બોએ પણ પદ્યરચના નિયમોને ચીરતાઈથી વળગી રહેલી કવિતાની જાનીના અનુકરણે જે જાતના પ્રવિનામશેષો જીવનના તેની સામે આ સંજમ કાળના બીજા વિભાગના કેટલાક કવિઓ અને

વિવેચકોએ લારે બંડ ઉઠાવ્યું. પણ કવિતાસુંદરીના મોહક અંગ પર જે દોરીઓનાં ગ્રંથળાં સમ્પત્તિ જકડાયેલાં હતાં, તે દોરીઓને કાપવા જતાં એ લોકોએ તેના અંગને પણ વિચ્છેદ કીધો. પરિણામે પદ્યરચનામાં આજકાલ ભારે અવ્યવસ્થા ચાલી રહી છે. કેટલાકે પદ્યરચનાને કવિતાનો દેહ નહીં પણ એ દેહનો અલંકાર જ માની લીધો અને પદ્યરચનાનો સમૂહો વિચ્છેદ કરવા જતાં તેમને હાથે એવું પરિણામ આવ્યું કે કવિતાનો આત્મા તેના સુંદર દેહની પ્રતિમા બંધાયેલા વગર સ્વર્ગે જ રાહ જોતો ખેડો! આ સ્થિતિ ઉપર હમણાં હમણાં બહુ ઠેકાણેથી સારી પોંડે ઉઠાવોહ થયો છે, અને ઉગતા કવિઓને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સાગરમાં આ ખડકે કેટલાં વહાણોને કુચાવ્યાં છે કે ભાગીને ખોખતાં કીધાં છે તે ખતારી સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે. પદ્યરચનામાં કાંઈ બંધનકર્તા છે જ નહીં. દેહી કવિતાનો એ સુંદર દેહ છે. આપણે પાછળ જોઈ ગયા તેમ કવિતાને વાણીમાં મૂલં કરવાનો એ તો પેલા શિષ્ટીના જ્ઞેવો જ વિધિ છે. એને તરછેડતાં જ શુદ્ધ કવિતા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ કદી પણ વાણીમાં પ્રગટ કરી શકશે નહીં. કવિત્વનો રથકો જે સાચો હશે તો તે પોતાની મેળે પોતાનું ઉચિત સ્વરૂપ શોધી લેશે. કવિતાના ભાવને અનુકૂળ કેવી પદ્યરચના જોઈએ તેની સાચી પરખ તે કરી લે છે.

અખંડ પદ્યની શોધ

ગુજરાતી પદ્યરચનામાં બહુ બહુ નવા પ્રયોગો માટે પૂરતો અવકાશ છે, એવા સફળ પ્રયોગો પણ થયા છે. અંગ્રેજી 'ખ્લેઝવર્સ' એટલે અખંડ પદ્ય જેવું ગુજરાતી પદ્યરચનામાં લાવવા થયા કવિઓએ અને રસિકોએ જૂદી જૂદી રીતે પ્રયત્નો કીધા છે, પણ હજી સુધી તેમાં કાંઈ સફળ થયા નથી. પણ એ વિષય માટે અગાઉ જેટલી અધ્યાધૂંધી ગુજરાતના લેખકો અને વાચકોમાં ચાલતી હતી તેટલી બધી આજે નથી. અપદ્યાગ્રથ તે 'ખ્લેઝવર્સ' નથી જ એવો ક્યારનું ખતાવાઈ ગયું છે, 'ખ્લેઝવર્સ' માં જે જાતની અમીરી છૂટ વીગ્ધાઓ લખવા માટે જોષ્ઠ્યે તે આપણી જૂને ચીકે ચાલતી કેવળ અક્ષરમેળ કે માત્રામેળવાળી પદ્યરચનામાંથી મળવી મુશ્કેલ છે. એ માટે હું પચ્ચીસ વર્ષથી શોધ કરતો હતો, અને હું ધારું છું કે તે મને મળ્યું છે. એ પ્રિય ફળ પણ હું ગુજરાતને ચરણે જલદી મૂકીશ.

સર્જન અને રચનાની એકતામાં જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ

સર્જન અને રચના એ પ્રભુના વિશ્વનું માધ્યમસ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિ પંચતત્ત્વની બનેલી છે, પણ એ તત્ત્વોની પાછળ જે અદ્વિત્ય સર્જનકળા કામ કરે છે તેનાથી જ એ પ્રકૃતિનાં જુદાં જુદાં રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, કુલની પાંદડીઓમાં પ્રકૃતિ છે, પણ તેનાં તત્ત્વોનું જે રચનાથી મિશ્રણ થાય છે, તે રચના કાંઈ કુલનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવી શકે નહીં. કુલની પાંદડીઓ કાંઈ તૈયાર બહારથી લાવીને ગોઠવેલી નથી, કે તેનો સુવાસ બહારથી અંદર સમાવવામાં આવેલો નથી. કુલ કુટવા માટે તૈયારી તે પૂર્ણ ખીલી રહે ત્યાં સુધી સર્જન અને રચના બંને સાથે સાથે જ આગળ ગતિ કરે છે. પ્રકૃતિધર્મને સર્જન સાચવે છે અને સર્જનના આત્માને પ્રકૃતિ અણુએ અણુએ ધારણ કરે છે. કુલની નાનામાં નાની કળાથી માંડી તે પૂરે પૂરું મોઢું યથા ખીલી રહે ત્યાં સુધીની તમામ ક્રિયા

ક્રમમાંથી તે અંત સુધીની સંપૂર્ણપણે જ ચાલી રહે છે અને જે નાનામાં નાનું હતું તે જ સર્વાંગે અદ્વૈત રીતે ખીલી મોઠામાં મોટું થાય છે. કવિના મનોવિશ્વનું માધ્યસ્થ રૂપ કવિતા પણ એમ જ પ્રગટ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ બેદ કવિએએ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. કવિની સર્જનકળા જેવી અને જેટલી તેના આત્માને સાચી હશે તથા જેવી અને જેટલી તે ખીલેલી હશે, તેવી અને તેટલી સુંદર તેની રચનાકળા પણ દેખાશે. એથી જ કવિતાના સંપૂર્ણ સર્વાંગસુંદર સ્વરૂપ માટે સર્જન અને રચના બંને ઓતપ્રોત બેઠેએ, અને તેમ હોય ત્યારે જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ મળી શકે છે.

ગુજરાતી કવિતાની ખિલવણી માટે અહીં જરા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી પડી છે, પણ શુદ્ધ સાહિત્યનું ઉત્તમ અંગ એ આજકાલ અનેક આડાઅવળા પવનોના કૂંદારાથી જરજરેયું જેવું થઈ ગમે તેમ ધસડાતું નાચે તે માત્ર બેઠું રહેવામાં આપણે ધર્મ સચવાય નહીં. ખીળ વિષયોને માટે તેમ કવિતા માટે પણ બિન બિન રૂચિને લીધે મતભેદ હોઈ શકે. એવો મતભેદ સત્ય સ્વરૂપની શુદ્ધિ જળવવા માટે દિલ્લેર પણ છે. પણ તે સૂચિ હોવી જોઈએ, કુશ્ચિ નહીં. સૂચિનો ગુણ રસમતા વગર આવી શકે નહીં, અને જ્યાં એ રસમતા જ ન હોય, ત્યાં રૂચિભિન્નતાની શુદ્ધિ જળવાઈ શકે નહીં.

નવલકથા અને દૂંઠી વાર્તાઓનું સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગોમાં નવલકથાઓ અને દૂંઠી વાર્તાઓ તે આજકાલ ધણી લખાય છે. પણ “કરબુધેલા” ની ચિંત, સરલ અને શાન્ત મધુરતા પછી “સરસ્વતીચંદ્ર”નાં જે સર્વાંગ ભવ્ય દર્શન આપણને થયાં તેનું જ સામ્રાજ્ય હજી થાય છે. સંસારી અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ધણી લખાય છે પણ આપણી નવલકથાઓનું મૂળ અંગ્રેજી “નોવેલ” ના અનુકરણમાંથી આવેલું છે તે જોતાં તેમાં જે જે અંગોની વિવિધતા અને સમરૂપતા આવે છે તે તે અંગો જેવાં કે વસ્તુસંકલના પાત્રભેદ અને પાત્રોની સ્વાભાવિક ક્રિયાપરંપરા, ભાવનાઓનું પ્રભાવશાળી દર્શન, જીવનના અટપટા પ્રશ્નો, અને એ સર્વને સમનોત્તરપણે રાખી તેમાં રસની અખંડ ધારા વહી શકે એવી પ્રાસાદિક રચના એ સર્વની ગુંથણી હજી સારી રીતે ખીલેલી લાગતી નથી. પણ આપણા સાહિત્યમાં નવલકથાનું અંગ માત્ર પચાસેક વર્ષથી જ દાખલ થયું છે તે જોતાં “સરસ્વતીચંદ્ર” જેવી વિશ્વસાહિત્યના દરબારમાં પણ ગૌરવરૂપો મુખે ઉભી રહી શકે તેવી ઉત્તમ નવલકથા આપણા સાહિત્યે ઉત્પન્ન થીથી છે, એ આપણે ઓઠો વશ નથી. આને પણ એ ક્ષેત્રમાં “ગુજરાતનો નાચ” જેવી સુંદર નવલકથા આપણને મળી છે. અને તેમાંની ઉજળા ભાટુ જોતાં તેમાં ચમત્કારદર્શન અને રસની સુંદર જમાવટ દેખા દે છે, તે જ આપણી બાંધ આજને પોષવા જાય છે. “ગુજરાતનો નાચ” ના લેખકમાં પ્રતિભા છે, શક્તિ છે, રસદષ્ટિ છે અને એમનું હૃદય તથા એમનું મગજ સાધનસંપન્ન પણ છે, એટલે આખળ ઉપર જતાં તેમની પાસેથી ગુજરાતને ઉચ્ચતર નવલકથા મળે એવી આપણે જરૂર આશા રાખીશું. બીજા આખળ પડતા લોકોના પ્રયત્નો પણ આ દિશામાં જરી રહેશે. તે સાહિત્યના આ બાંધ આલંદાપણ અને બેધમદ અંગની ખીલવણી

જરૂર થશે. દૂંડી વાર્તાઓમાં ધણી લખાવા લાગી છે, પણ બહુધા તેમાં અનુવાદો જ છે, પણ હવે તો કોઈક પ્રતિભાશાળી લેખક પોતાની બહુવચન લેખિનીથી એ દૂંડી વાર્તાઓમાં ઘટ્ટ રસ જમાવી અંગ્રેજી કે જર્માનીમાંની એવી વાર્તાઓ સાથે હરિફાઈમાં ઉતરે એવું તો ખચિત મુશ્કેલીશું. બીજું આ વિષયને અંગે ગ્રો. બેઈને જાણે અસહ્ય સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ હોય તેવી દૃષ્ટિ નથી હ અને રૂપકપ્રધાન જે અદ્ભુત વાર્તાઓ અંગ્રેજીમાં લખી છે અને જેમાંની કેટલીકના અનુવાદો આપણી ભાષામાં પણ થયા છે, તે વાર્તાઓ ઉપર પણ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. ‘ઓલિવ સ્કીનર’ નામની એક અંગ્રેજી વિદ્વાની બાઈએ અતિ સુંદર રૂપકોથી સંસારના અનેક સત્યોના દર્શન રસમય રીતે કરાવવા દૂંડી દૂંડી વાર્તાઓ લખી છે. તેમાં કદનાનો અદ્ભુત પ્રભાવ છે, એમાંની એકાદ બે વાર્તાઓના અનુવાદ એક-બે માસિકમાં પ્રકટ થયેલા છે, (જો કે એ અનુવાદોએ એવું ખુશી રીતે ત્યાં જળાંબુ ન હતું) અને એવી સ્વતંત્ર દૂંડી વાર્તાઓ એક સુંદર રૂપકોથી આપણી ભાષામાં લખાય તો રસાનંદ આપવા સાથે તે અતિ બોધદાયક પણ થઈ પડે.

નાટકનું સાહિત્ય

નાટકનું સાહિત્ય પણ આપણામાં અંગ્રેજી ધોરણે જ બહુધા ઉતરી આવેલું છે, સાધારણ રીતે આજે તો ચહેરે ચહેર અને ગામેગામ નાટકો ભજવાય છે, પણ સાહિત્ય દૃષ્ટિએ જોને શુદ્ધ નાટક કહી શકીએ તેવાં કોઈક જ કહી શકાય. નાટકોને ધંધો છે, એટલે એમાં સરસ્વતીની પાસે લક્ષ્મીની પૂજા કરાવવી પડે છે, અને સરસ્વતી એમાં પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને ટેક જો ન જાળવે તો તેને ગુલામી જ કરવી પડે. વિદ્વાનો અને સાહિત્યવિવેચકો એવી ફરિયાદ કરતા આવ્યા છે કે રંગભૂમિ પર આજકાલ બહુધા અધમ નાટકો જ ભજવાય છે, ત્યારે નાટકશાળાના આલોકો કહે છે કે, દેશકાળને અનુસરતા અને નાટકના તમામ અંશોને ખરી રીતે ધારણ કરતાં નાટકો અમને વિદ્વાનો તરફથી મળતાં જ નથી, એટલે ધંધાની દૃષ્ટિએ ‘થડ’ ક્લાસ’ નાટકોથી લઈ ચલાવવું પડે છે, આ બંને ફરિયાદમાં વજુદ છે; પણ સરસ્વતીના ઉપાસક જે વિદ્વાનો છે તેઓની જોખમદારી આ વિષયમાં વિશેષ છે. નાટકો તો એ વિદ્વાનો પણ લખે છે, ત્યારે એ નાટકો ભજવાતાં કેમ નથી! જંડા ઉતરીને જોતાં એનું ખડું કારણ જડી આવે છે, અને એ છે કે, એ કહેવાતાં જંડી પંક્તિનાં નાટકોમાં આકર્ષકતા નથી. નાટકનું મુખ્ય વ્યક્તિત્વ એને જોવામાં અને સંભળવામાં છે એટલે જો એ દેખાડાવું અને સંભળાવું છે તેને એ ‘પૂરું’ થાય ત્યાં સુધી એની તરફ આકર્ષી રાખવાનું પ્રથમ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા વિદ્વાનોએ લખેલાં જંડી પ્રતિનાં નાટકોમાં એ જાતની “આકર્ષકતા” છે કે કેમ તે જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. નાટકની કળા કાળમાન છે, એટલે એના વસ્તુની ગતિ એકધારી સતત વહેવી જોઈએ. એના વસ્તુમાંથી જે બોધ જનસમાજને પાવાનો છે, તે દિલસુરીનાં કે નીતિનાં સીવાં અને લાંબાં ભાષણોથી નહીં, પણ એની કાર્યકારણ પરંપરાની ગતિમાંથી પોતાની મેળે મળી આવેલાં જોઈએ. જંડી પ્રતિનાં નાટકોમાં કવિતા તેના ગીતોમાં પ્રધાનપણે અને તેના વસ્તુની ખીલવટમાં ગૌણપણે આવે એવી

તોઈએ. બાહ્ય મુખપૃષ્ઠ ઉપર નાટકનું નામ લખી પુસ્તકની અંદર પાત્રોના નામ સાથે તેઓ વચ્ચે કવિનામાં કે ગદ્યમાં સંવાદ કરાવ્યાથી કદી પણ તે નાટક બને તે કહેવાય નહીં. એવી જાતનાં લખાણો અંગ્રેજીમાં જેને “Dramatic Poem” એટલે “નાટક રૂપ કવિતા” કહે છે તે જ વર્ગનાં છે. એ કાંઈ સંસ્કૃતમાં કે અંગ્રેજીમાં જેને ખરાં નાટક કહે છે તે નથી જ. લેખકો પોતે જો ખરા પ્રતિભાશાળી હોય તો નાટક નામને યોગ્ય, દેશકાળને અનુસરીને, ખરી આકર્ષક અને નાટકના ખરા યુગ્મને પ્રદર્શિત કરતી કૃતિ ઉપભવી શકે, અને એવી કૃતિ લોકહૃદયને આનંદ આપવા સાથે તેને સંસ્કારી પણ કરી શકે. પ્રભુજીવન ગમે તેટલું હોય, તો પણ એક ટાંગેર કે એક ગાંધીજી તેમાં ફટકું પરિવર્તન કરી તેને પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે, તે તો આપણે આજે પણ પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. ખાખી લોકહૃદયની નથી, પણ એ લોકહૃદયને જગાડનારી જાદુઈ લાક્ષણિકતા જ છે. એ દિશામાં પણ એવો જાદુઈ પ્રતિભાવાળો નાટકકર્તા જન્મશે, ત્યારે તેને પણ ચોરેર અજવાળશે. આજે તો આપણે આ સ્થિતિની ખરી નોંધ લઈ આપણા ઉગતા નાટકકારોને તે વિષે જાગૃત રાખવાનું છે.

લોકકથા અને લોકગીતો

લોકકથા અને લોકગીતોમાંના જે ચારે સારા સંગ્રહો હાલ બહાર પડ્યા છે. હજી એવા પુષ્કળ ગ્રંથો બહાર પડવાની જરૂર છે. કારણ કે, એમાં આપણી પ્રજાનું જીવન-સાહિત્ય સંચિત થયેલું છે. આપણા બાલજીવનની વાર્તાઓ અને બાલજીવનનાં ગીતો આપણાં મન પર જીંદગી સુધી છાપ પાડી રહે છે, તેમ જ આપણા સાહિત્યની બાલજીવનની કથાઓ અને તે જીવનનાં ગીતો આપણા સાહિત્યમાં જળવાઈ રહે તો એ સાહિત્યજીવનનો અને તે સાથે પ્રભુજીવનનો વિકાસ કેમ થયો છે તે સહેજે સમજાય. “કુરબાનીની કથાઓ”, “કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ”, “સૌરાષ્ટ્રની રસધાર”, “જૈનકથા સંગ્રહ”, એ નવાં પુસ્તકો આ વર્ગમાં બહુ આવકારપાત્ર હોશે.

શુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગો

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વેપાર, કુશરઉદ્યોગ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, અભિતશાસ્ત્ર, વગેરે અનેક દિશામાં શુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ સ્વતંત્ર અને ચિંતનાત્મક લેખોથી કરવાની ધણી જરૂર છે. ખીજી ભાષાઓમાંથી અનુવાદ રૂપે એ વિષયોમાં થોડાક લેખો કે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, પણ સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા લેખો હજી બહુ થોડા જ જણાય છે. ચાલુ અખ્યાસ, શોધકૃતિ, જનસમાજની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહનો સહાય સંસર્ગ, પોતાની સક્રિયતા સાથે માપ, અને એ સર્વ યુગોની મદદથી જે જે વિષયનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઉપજાવવું હોય તે તે વિષય તેના અધિકારવાળો વાચકવર્ગ માગી લે એવી યોગ્ય ભાષાથી લખાય, ત્યારે જ એ જાતનું સાહિત્ય ઉપકારક થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે વેપારને લગતું ધંધાદારીને માર્ગદર્શક સાહિત્ય જોઈએ, તેમાં વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી પરિભાષા વપરાય તો કયો વેપારી તે વાંચવાની દરકાર કરશે! અહીં પણ દેશકાળનું ઔચિત્ય સચવાય તો જ એ સાહિત્ય પ્રભુજીવનને કામનું છે.

બાલસાહિત્યની અગત્ય

બાલસાહિત્ય પણ આપણી બાષામાં હજી નજીવું જ છે. છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદે આ દિશામાં ખાસ પ્રવૃત્તિ કરવાની જોડવણી કીધી હતી, પણ હજી સુધી તો કંઈ ખાસ નોંધવા જેવું થયેલું લાગતું નથી. હાલમાં રાષ્ટ્રકેળવણીની દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેને અંગે બાળપોથીઓ નીકળી છે એ ખરું, પણ બાલસાહિત્ય કંઈ તેમાં સમાઈ નાંધ નહીં. અંગ્રેજીમાં સાહિત્યનો આ વિભાગ પણ ધણો ખેડાયેલો છે. બાળકોની કલ્પનાના પ્રદેશને ધ્યાનમાં રાખીને જો સાહિત્ય ઉપભવવામાં આવે તો તે ધણું રસમય અને ઉપકારક થઈ શકે, “એક હતો રાજા ને એક હતી રાણી”, એ તો જગતમાં તમામ બાળકોનો રોજનો વિનોદ છે. એમની પરીઓની અને દેવતાઓની કુનિયા સ્થૂલ કુનિયા જેવીજ જીવતી જગતી હોય છે. એમની ઢીંગલીઓ, એમનાં રમકડાંઓ, એમનાં લાડકાં પણોઓ અને પક્ષીઓ, એમનાં વાત કરતાં દુશો અને પાંદડાંઓ, એમને રોજરોજ આંખ મારતા તારાઓ, એમની ઠાગળની હોડીઓ, એમનાં રેતીનાં ધરો, એમના પર્તાના મહેલો, એમની માતાપિતા બનવાની હોંસ, એમના મહેતાજીની ખુરસીએ ચઢી બેસી મારતર બની જવાના કોડ, એમના લાકડાંના ઘોડા, એમની આમઝાડીની સીસોડીઓ અને એમના ગાડાંની “ઑઘરાઈ” એમની કાગળપત્રોની ચીતરામણ અને તે ટપાલમાં નાંખવાની હલામણ, એમના સીપાઈ, એમના અડંગજડંગ અને ઠાકડીઆ કુમાર વગેરે અનંત નવી નવી કલ્પનામાં ખીલતું બાલજીવન એ કલ્પનાનું પોષક સાહિત્ય માગી લે છે. એમની ચિત્રચૃષ્ટિ પણ જીવંત હોય છે. આવું બાલસાહિત્ય અંગ્રેજીમાં તો ધણું પડ્યું છે, અને સહજ સુગમ છે. આ દિશામાં પણ આપણા વિદ્વાનોએ હજી ધણું કામ કરવાનું છે. હાલ બે નવાં માસિકો પણ ખાસ બાલકોને માટે ગુજરાતમાં નીકળે છે, તેમાં બાળકોને રંજન કરી સન્માર્ગે દોરવાના કેટલાક ઠીક પ્રવાસો થતા દેખાય છે. એના તંત્રીઓને ઉપરની સૂચનાઓ કંઈક ઉપયોગી થશે. આરંભના પ્રયાસોમાં જુલો પણ થાય તેથી મુંઝવાનું નથી, પણ એક વેળા માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન થાય તો પંક્ષી પ્રવાનોને અનુકૂળ કરવાનું બની આવે છે.

રાષ્ટ્રસાહિત્ય

આજ કાલ આખા દેશના સામાન્ય સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રસાહિત્યનો વેગ જોશબર ચાલતો થયો છે, એમાં આપણને એટલે આપણા સાહિત્યને તો નવધોવન જેવી ગતિ આવેલી જ ગણી શકાય. પાછળ કહ્યું છે તેમ એ હાલ તો વટોળાઆ જેવું છે પણ તેજ આપણા નવજીવનનું શુભ ચિહ્ન છે. યુગ બદલાયો છે અને યુગના મહાત્મા પ્રગટ થયા છે, તેનું ચેતન્ય જ બધી પ્રવૃત્તિ એમેર ફેલાવી રહ્યું છે. આ વટોળાઓ અખીરોના મહેલોને તેમજ ગરીબોની ઝુંપડીને ફૂંટી રહ્યો છે, અને મારી તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે જે ખરી જાગૃતિ આજની રાષ્ટ્રસેવાની ધુનથી સામાન્ય જનસમાજમાં આવી છે તે પરિણામે સાહિત્યને ધણી ઉપકારક જ થશે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની સરળ, સચોટ અને જદ્દુરવાણીથી લોકદેવાને ઠેરઠેર જગાડ્યાં છે, અને જનમમાજમાં સ્વાધીનતાનો જે પ્રબળ ચંપ્પ તેમણે ફૂંક્યો છે, તેથી લોકદેવમાં યાનની અને ચક્રિતાના પ્રમાણની ઝંખના ઉડી છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની

સ્થાપના પછી તેમના મુખ્યાર્થ દાણે જ થઈ છે, એ પણ કાંઈ જેવી તેવી સાહિત્ય મામની સેવા નથી. એમના “નવજીવન” પત્રમાંના લેખોએ આપણા સાહિત્યમાં નવું જોશ આપ્યું છે. એમનાં વિશિષ્ટ મંડળો તરફથી “યુગધર્મ” “પુરાતત્ત્વ” “સામ્રમતી” “સૌરાષ્ટ્ર” જેવાં સાહિત્ય અને જનસમાજની જૂદે જૂદે માંગે સેવા કરનાર મામિકો ને પત્રો નિકળ્યાં છે એમની પ્રવૃત્તિમાંથી ચાર પાંચ સારા અભ્યાસીઓ યુજરાતી સાહિત્યની મેવામાં ઉમેરાયા છે સર્વત્ર ઉત્સાહ પ્રતો છે. ભરતી આવતાં જેમ આખો દરિયો જ ઊંચો થાય છે, તેમ આ પ્રજાજીવનમાં પણ તેવું જ દેખાય છે અને સાહિત્યમાં પણ તેવું જ થશે. આ ભરતીનાં મોજાંઓ પર તેની ઉચ્ચાર્ધ, તેનો પ્રવાહ, તેનો વેગ, તેની દિશા, વગેરેનું યથાવેગ્ય માપ જે સાહિત્ય-સેવક સર્ધ શકશે તે જ પોતાનું નાવ આ પ્રજાજીવનના દરિયામાં સફળ ખેડી શકશે. ખરે નાવિક ભરતીનાં મોજાંઓથી ડરતો નથી, એ તો તેના જરંજર કયાસ કાઢી તેને પોતાના નાવની મતિને અનુકૂળ કરીને તે ઉપર એ નાવને ચલાવે જાય છે. એ મોજાં એક તરફ જાય અને એ નાવ તેની ઉલટી દિશાએ જાય તો નાવની મતિ ધીમી પડી જાય એટલું જ નહીં પણ એ મોજાંઓની ઊંચાઈ એ નાવને કદી પાણીથી ભરી દે કે નાવિક સાવધાન ન રહે તો નાવને ડૂબાડી પણ દે. યુજરાતની સાહિત્યસેવકોએ તો આ શબ્દસવાની ભરતીને વધાવી જ મેવાની છે, કારણ કે એ તો પ્રજાની ઉજ્જવળ વીરતાનું બહુ મંગળ ચિહ્ન છે. જે પ્રજાના હૃદયમાં એ ચેતન નથી, તે પ્રજાનું સાહિત્ય ચેતનવંતુ ન જ શકાય. આ નવયુગમાં પ્રજાની નવી નવી ઉર્મિઓ જગતી જશે તેમ તેમ તેને લગતું સાહિત્ય પણ તે પોતે જ માગી લેશે. પ્રજાની પ્રમળ પ્રચ્છા વિના સાહિત્યમાં ખડું ચેતન આવતું નથી, એટલે આપણે તો આ ચળવળને ઉપકારક જ મણવવાની છે. જે મર્ધ કાસે ન હતું તે આજે મળે છે. તે તરફ સાધુઓ જેવી ઉદામીન શક્તિ સાહિત્યપ્રદેશમાં રાખી શકાય નહીં. સાહિત્ય તો જુનું રાખી તેના વિકાસ કરે છે, તેમ નવું પણ પોતાનામાં સમાવી તેમાંથી નવાં કરણે વહેવડાવે છે. જૂનામાં સત્ત્વ અને સાવધાનતા હશે તો નવામાં ઉત્સાહ અને વીરતા મળશે. જુનું પણ એક વેળા નવું હતું. તે જ નવાને જૂનામાં સ્થાન આપી શકશે.

વર્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય

વર્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય પણ યુજરાતીમાં વધતું જાય છે પણ યુજરાતનાં વર્તમાનપત્રોમાં હજી કાંઈ દૈનિક યુજરાતીમાં બહાર પડતું દેખાતું નથી. જે દૈનિક પત્રો છે તે બધાં મુંઝવણમાં જ છે, અને એક જે સિવાય એ બધાં પારસીઓ જ ચલાવે છે. જે દૈનિક હિન્દુ તંત્રીઓના હાથ હેઠળ ચાલે છે તે પણ બાધામાં અને હાપવામાં પારસી પત્રોથી મોટે ભાગે જુદાં પડતાં નથી. વર્તમાનપત્રો અજાણવાનું હૃદયમાંથી યંત્ર છે, એટલે તેની આધાર્યના સરસ તેમ શુદ્ધ પણ જોઈએ. પ્રજાના નમામ વાયકવર્ગમાં એની કુટુહલતા રાજની છે, એટલે એનો સંસર્ગ પણ રાજનો છે. આવી વસ્તુમાં અશુદ્ધ ભાષા, અશુદ્ધ જોડણી, અશુદ્ધ વાક્યરચના વગેરે ધણી અનિષ્ટ આશે પ્રજા-જન રાજ રાજ જોઈ અને મગજમાં અજાણ્યતા ઉતારે એનું પરિણામ પ્રજાની, ભાષાની કે તેના સાહિત્યની ઉત્તિમાં નહીં જ આવે. વર્તમાનપત્રોના અવધિતિઓએ પોતાની

જોખમદારી પૂરેપૂરી સમજની જોઈએ. આ વિશે આગળ ઉપર હું પારસી સાહિત્ય માટે જે કાંઈ કહેવાનો છું તેમાં વધુ વિસ્તારથી આપણે ઉતરીશું.

માસિકોત્તું સાહિત્ય

માસિકોત્તું સાહિત્ય તો કુદરતી ભારતી આગળ ધપે છે. કવિ દલપતરામે એક ઠેકાણે ઉંટપેટાની ટકાર કરતાં લખ્યું છે કે, “પથરો લેવા જ્યાં નયુ આવે વેં જ હાથ.” તેમ હાલ તો નવો માસ ઉઘડ્યો કે તેની સાથે કોઈક નવું માસિક જાણે હાથ આવેલું જ છે ! આગળ જણાવી ગયેલા નવાં માસિકો યુગધર્મ, પુરાતત્વ, અને સામરમતી ઉપરાંત, ગુજરાત, નવચેતન, રંગશૂભિ, સુવર્ણમાળા, કુમાર વગેરે કેટલાંક સુંદર માસિકો ને ત્રિમાસિકો ઉમેરાયાં છે. ગુજરાતના અમર કળાકૃષ્ટીર દાજીમહંમદના “વીસમી સદી”ની રાખમાંથી જ એ સર્વાનો જન્મ થયેલો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ચિત્રની નવીનતાનો શોખ ઠેર ઠેર જાયો છે, પણ ચિત્રની ઝાંઝમાળ હેઠે સાહિત્યના શુદ્ધ અશોની ખેપરગઈ ના થાય તે એ માસિકોના ચાલકોએ હંમેશાં તપાસવાનું છે. માસિકોની પૃથક્તા પણ ધીરે ધીરે જામતી જાય છે, એ શુભ ચિહ્ન છે. અીઓ ને માટે ખાસ ઉપયોગી એવું એક જૂનું માસિક ખોળાંએ પડ્યું છે, ત્યારે ‘ગુલસુંદરી’ નામે નવું માસિક બહાર પડ્યું છે. હવે તો એમ જ લાગે છે કે, આપણી કાંઈ વિદુષી અને સાધનમંપન્ન બહેન પોતાની જૂની સંસ્કારિના અને નવી વિદ્યારસિકતાના સુયોગ રૂપ કોઈક સુંદર અંઉપયોગી માસિક કાઢે, અને તેમાં ગુજરાતની નવી ધડાતી શૃલલીલાઓને સન્માર્ગે દોરે, તો સાહિત્યની તેમ જ પ્રજાસમાજની ધણી મોટી સેવા થાય. “ગુજરાત” અને “નવચેતન” માં જામતિનાં અમુક ચિન્હો છે અને સાહિત્યમેવાની ધમશ પણ છે. સાહિત્યમાં ચિત્રકળાનું સખીપણું આનંદદાયક છે, પણ એ સખીપણું સાહિત્યના સુંદર અશોને ચિત્રકળાની આકર્ષક શક્તિએ વધુ પ્રકાશમાં લાવવા પૂરતું હોય ને થાય, તો જ એ જાંને લાભ છે. એ જાંનેનો સંબંધ આ મૂળ લાવથી જોડેલો વેગજે જાય તેટલો અનર્થકરક છે, એ સ્વત્ર આપણાં માસિક પ્રવર્તવાનારાઓ અને પ્રચલતાઓએ ખસૂસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. શુદ્ધ ચિત્રકળાનો માર્ગ નિરાળો છે, અને માસિકો, વર્તમાનપત્રો કે પ્રચલ સાહિત્યની અને જનસમાજની ઉત્તિ માટે છે, તેથી ચિત્રકળાનાં જે દર્શન કે યોગ એમાં કરાવવામાં આવે છે તે એ ઉત્તિને હલકી રીતિ પર ઉતારના નહીં પણ તેને ચોધીને આગળ વધારવા મદદ કરે તે પૂરતાં જ તેમાં જોઈએ, એ મુખ્ય વાત કદી લક્ષ બહાર જવી ના જોઈએ. જૂનાં પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં સાહિત્ય, વસંત, સમાલોચક, હૃદિપ્રકાશ, અીમેધ, વગેરે હજી પોતાનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ સાચી રાખી શક્યાં છે. “સાહિત્ય” માસિકની સરળ અને તળપદી રહમાપાનો આમઠ ચાલુ જ છે, અને તેનું અચૂક નિયમિતપણું અનુકરણીય છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિની એ ચાલુ નોંધ રાખે છે, અને આજના ધણી ઉગતા આજાજનક લેખકોને એણે જ સાહિત્યપ્રવેશ કરાવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષા બોલતી અનેક કોમોના લેખકોના યોગ્ય સહકાર એણે પાડ્યો છે, અને એ સહકારમાં ગુજરાતી ભાષાને આપડે ધણી લાભ જ થશે. એ માસિકમાં જે ચોટા શુણે દેખાય છે, તેમાં એના તંત્રીનું નૈતિક જગ અને રૂપક વક્તાપણું મુખ્ય છે. તેની નિરૂપણીના અને શુદ્ધ એકરારોના દાખલા એમાંથી ધણી મળી આવે છે. શુદ્ધ ગુજરાતી એટલે તળપદી

૬૬ ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા એમના લેખોમાં અનેરું જણ દર્શાવે છે. એ માર્તેનો એમનો આગ્રહ આપણા માનને પાત્ર થવો જોઈએ. ધણી વેળા સારાનો પણ અવળો અર્થ આ દુનિયામાં લેવાય છે, તેમ એમના એવી ૬૬ ગુજરાતીના આગ્રહ મારે કેટલેક ઠાણે અર્થહીન ટીકા થાય છે. વિવિધ પ્રમાણે ભાષા અને શૈલી જોઈએ, તેના અર્થ એ નહીં કે કોઈ પણ ખાસ શાસ્ત્રને લગતા વિષયમાં તેની પરિભાષા ના વાપરવી. પણ જો તે વિષયને બધી રીતે ૬૬ભાષા પોતાના શુદ્ધ, તળવદા અને જનસમાજના પળોટાછ ગયેલા શિષ્ટ શબ્દો પૂરા પાડી શકતી હોય તો દૂરના અભિપ્રાય સંસ્કૃત, ફારસી કે બીજા કોઈ ભાષાના શબ્દો તેવા વિષયવાળા લેખમાં વાપરવાની કશી જરૂર નથી. વળી આપણી ભાષામાં અનેક ધંધાને લગતા અતિ ૬૬ અને સહેલા શબ્દોની ખાંચ છે, પણ લેખકનો પોતાનો જ ૬૬ ભાષાનો અભ્યાસ જ ના હોય તો તે તો બસ એમ જ ધારી લે કે એ શબ્દો ગુજરાતીમાં નથી, અને તેથી સંસ્કૃતનો કે બીજા ભાષાનો તે આશરો શોધે છે. એક બીજા વાત-૬૬ ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોનું પ્રમાણ પણ કંઈ ઓછું નથી. પણ જે શબ્દો સદીઓથી ગુજરાતીમાં તદ્દભવ થઈ ગયા હોય, અમર મૂળ ગુજરાતીના દેશ્ય હોય અને જે જનસમાજમાં અલણી રૂપિયાની માફક શુદ્ધ રૂપે જ આવતા હોય, તે છોડી કંઈ માત્ર પંડિતાઈ બતાવવા જ જો પળેપળ સંસ્કૃત શબ્દો-અને તે પણ અપરિચિત-વાપરવામાં આવે તો તેવી ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે “જગાને ઉડું હરે ગુજરાતી” એવું જે ઉડું નાટકના ગીતોની ચોપડીઓ પર યુગધની નાટકશાળાઓમાં છાત્રવામાં આવે છે તેમ “શબ્દોએ સંસ્કૃત બાકરણે ગુજરાતી” સમજવી! સાહિત્યના તંત્રીનો આગ્રહ કંઈ દુરાગ્રહ નથી. તેને ખરા પ્રશ્નમાં જોઈ ચકીએ તો તે જ ખરા ભાષા-અભિમાનીને હાજે તેવા સદાગ્રહ છે.

“સસ્તું સાહિત્ય”

સાહિત્યનો પ્રચાર આમલગ્નમાં વિસ્તારથી કરવાની પહેલ “સસ્તું સાહિત્યધર્મ” કાર્યાલય” તરફથી કરવામાં આવી ત્યારથી એ સંસ્થાએ ગુજરાતની ધણી એવા બળવી છે. સામાન્ય વર્ગમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર જ્યાં સુધી પૂરતો થાય નહીં ત્યાં સુધી પ્રગતિ ઉન્નતિ ચોતરફથી થઈ શકે નહીં. એ સંસ્થા તરફથી ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યને લગતા પ્રિય વિષયોનાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો બહુ જ જૂજ કિંમતવાળાં બહાર પડ્યાં છે, અને તેથી બહુ ગરીબ માણસ પણ પોતાની દૂધી કમાણી છતાં એ પુસ્તકોનો લાભ પૂરતો મેળવી શકે છે. અંગ્રેજીમાં people's books ના જેવી પુસ્તકમાળા પ્રાચીન અર્વાચીન કવિતાઓના જુદા જુદા નાના નાના સંગ્રહ કરી બહાર પાડે તો તેથી પણ સાહિત્યને ધણે પ્રચાર થાય. કિંતુ અર્ધજાનદનો આ મહાસ્તુલ્ય પ્રયાસ સાહિત્યમાં નેધિવા જેવો છે, અને ગુજરાતના ધનાઢ્યોએ તથા વિદ્વાનોએ એ પ્રયાસને ધટતી સહાય આપવી જોઈએ.

સાહિત્યમંડળોની જરૂર

સાહિત્યની ચર્ચા વિદ્વાનો અને લેખકો એક ઠાણે સાથે મળીને કરી શકે એવાં ધણાં મંડળોની પણ આપણે ત્યાં જરૂર છે. ગામેગામ અને શહેરશહેર એવાં મંડળો પોતપોતાના પ્રમાણમાં બંધાવાં જોઈએ, અને સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા તથા જનસમાજને પ્રિય થઈ પડે

એવા આખ્યાનો અને વ્યાખ્યાનો ત્યાં વખતોવખત થાય તેની યોજના કરવી જોઈએ, ગુજરાત વર્નોક્યુલર મોસાપટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય સંસદ, પારસી લેખક મંડળ, ફાર્સ સભા, ત્રેયસુસાધક અધિકારી મંડળ, વગેરે યોડાક મંડળો આવી જાતનું કામ કરે છે, પણ તેમાં હજી ઘણા ઉત્સાહની અને ઘણી કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે. આવાં મંડળોમાં ઉત્સાહી યુવકોને માથે કાર્ય ભાર નાખી મોટેરા વિદ્વાનો તેમાં વખતોવખત પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપતા રહે અને સાહિત્યને લગતા સામાન્ય વિષયોની સરળ ભાષામાં ત્યાં ચર્ચા કરાવાય તો સાહિત્યને જનસમાજમાં આકર્ષક કરી શકાય. ઔચિત્યની અહીં પણ ખરી જરૂર છે, અને દેશકાળને અનુસરીને કામ મંડાય અને કરાય તો સિદ્ધિ ને સફળતા પણ મળે.

શિક્ષણશાસ્ત્રના સાહિત્યની અગત્ય

શિક્ષણસાહિત્યને લગતાં પુસ્તકો પણ આપણી ભાષામાં ઘણાં થોડાં છે. જે દેશમાં સ્વભાષામાં શિક્ષણ અપાય નહીં, તે દેશની ભાષાને ઘણું ખમતું પડે છે. “માલ ત્યાં ખપ” નું નવું સ્ત્ર સહિત્યમાં પણ અચૂક રીતે લાગુ પડે છે. હવે રાષ્ટ્રવિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ છે, સરકારી વિદ્યાપીઠમાં પણ ઊંચી પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે, એટલે હવે એને લગતા સાહિત્યની આપોઆપ માગણી જાગી છે, અને તેને લગતાં નવીન પુસ્તકો પણ રચાવા લાગ્યાં છે. આ જાતનું મુખ્ય સાહિત્ય ખાસ કરીને વિદ્યાપીઠમાં અને કેળવણી મંડળોમાં કામ કરતા અધ્યાપકોનું છે, કારણ કે તેઓ પોતાના પૃથક્ પૃથક્ ખાસ વિષયોના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને સીધી રીતે અને અભ્યાસકોને આડકતરી રીતે આપી શકે છે. આવા શિક્ષણશાસ્ત્રને અંગે રા. અંબાલાલ છુલાખીરામ જાની નું “સુભદ્રાહરણ” અને રા. મંજુલાલ મજમુદારનું “સુદામાચરિત્ર” બહુ સારી વિદ્વાતાથી અને શોધક સુદિધી લખાયેલાં લાગે છે. આ દિશામાં કવિતા અને ઇતિહાસને લગતા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં આપણા માનનીય સાક્ષર શ્રી બલવંતરાય ઠાકોર બહુ ઉત્તમ માર્ગદર્શક કામ કરી ચક્રિ તેમ છે. અને એ માટે એઓ સાહેબને હું ગુજરાત તરફથી આમંત્રણ કરું છું. આ સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ સાહેબ રા. બ. કમળાચંદ્ર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ પણ એ દિશામાં જીંદગીભર કામ કરેલું છે, અને એમના ઉંડા અભ્યાસ અને અનુભવના લાભ હજી પણ ગુજરાતને બહુ મળે તેવી આશા આપણે જરૂર રાખી શકીએ. આ જમાનામાં એમને હાથે “ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ” જેવું શિષ્ટ શાસ્ત્રીય અને સત્તાધારી પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાયું છે, એ કાંઈ ઓછા સંતોષની વાત નથી.

વિવેચનનું સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મુખ્ય અંગોની પ્રવૃત્તિ જોઈ ગયા પછી હવે એ બધાં અંગોની તપાસ કરનારું જે વિવેચનનું સાહિત્ય છે તે જોઈએ. રા. બ. રમણભાઈના “કવિતા અને સાહિત્ય” વાળા મોટા મંથ સિવાય બીજો કોઈ એવો મંથ બહાર પડ્યો નથી. રા. અંબરિયાનું “સાહિત્યપ્રવેશિકા” જૂના-નવા સાહિત્યની અને તેના લેખકોની સામાન્ય પિંચાનજ કરાવે છે. અને તેમાં પણ ચોક્કસ વર્ગની લીલાજી યુક્ત કંઠે ગાવામાં

આવેલી દેખાય છે, તે છતાં માદિત્વમાં પ્રવેગ ૩૦૦ ઇન્ચનારને માટે સાદિત્વમાં સામાન્ય પિછાન આપવાનો તે મારો પ્રયાસ છે. એ સિવાય વિવેચનના માદિત્વમાં બીજું કાંઈ ખાસ ધ્યાન એવું એવું નવું પુસ્તક બહાર પડેલું જણાયું નથી. છૂટક છૂટક લેખો માસિકોમાં, વર્તમાનપત્રોમાં અને તેઓના નાનિક અંકોમાં કે કોઈ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાનમાં આવે છે તે જ હાલ તો એ માદિત્વની પૂર્તિ કરે છે. પણ “નવસ-અંધાવલી”માં વિવેચનની જે ખરી પદ્ધતિ કેળવતી હતી તેની તો હજી બીજી કોઈ પણ વિદ્વાન દેખાડી શક્યો નથી. વિવેચનકળા એટલે ઉદાત્તની કળા, મદનદીક્ષતાની કળા, ન્યાયનોલનની કળા, એ મુખ્ય વાત જુવાઈ ગઈ છે. વિવેચન એટલે સાદિત્વના સદ્ અસદ અંદોલી અદ્યુચક્તિ અને તુલનાચક્તિનું ઈશન. વાંચનું, સમજનું, પિછાનનું, સમભાવ કરવો, શુષ્ક પર વધુ પ્રકાશ નાંખવો, દોષથી પ્રકાશને દાનિ છે, તે સપ્રેમ બનાવનું, સમાન કાર્યોની તુલના કરવી, પ્રભુનો દિવ્ય અંશ માટીમાં પણ છુપાયેલો છે, તે બોળી કહી જત વરો, અને કલાપીએ એક મહાસત્ય કહ્યું છે તેમ “કળા છે બોલ્ય મીડી ને બોલ્યા વિષુ કલા નહી” એવી કળાની ડાંડી જુખ જે કદર તેનો ઉદ્ધારનાથી વપરાય કરવો, એ સર્વે ખરા વિવેચકના અને ખરી વિવેચનાળાના મુખ્ય ગુણો છે. જંગલો કાપીને તેમાંથી દાંતખોતરણી બનાવી આપવી, કે ધામની ગંજીમાં પડેલી સોવને બોળી કાઢવા આખી ચહેનચદનના લસકરને રાઈતું એમાં વિવેચનકળાની પદાકાષા નથી. આપણા બાઈનો ઇકરો કોઈના ઘોડા પર ધાસનું પૂછકું બાંધી તેની ઉપર કેવી સુકર સ્વારી કરી રહ્યો છે તેની જુખી દર્શાવવા સાદિત્વપ્રદેશના અરબી ઘોડાઓ અને આરમસવારોની સાથેની તુલના કરી તેનાં અદ્ભુત ઈશન કરાવવાં અને આપણા ખડોશીનો બાઈ તેજીથી કાઢવાવાડી ઘોડી લાવ્યો છે તેના કાનનું માખં કાઢવા જતું અને તેના કણકણના પગ જોઈ ગામનાં અધ્યક્ષો વધુ લાત ઝાડવા મંડી જાય તેના બધથી ગામને બચાવવા બારે ચળરળ કરી ચૂકી, એ કાંઈ વિવેચનકળાની મદત્તા નથી. ખરા વિવેચકે વિવેચકીય અપદ્ધતાનું ત્રાજનું પકડવાનું છે. એ ત્રાજવાને ભેટલા ભેરથી ઉઠે ચઢાવવું કે નીચે ઉતારવું તેટલા જ ભેરથી તે પાછું એથી ઉઠી દિશાએ જરૂર જાય છે. ત્રાજવામાંની વસ્તુ પણ એના ધક્કાથી કદાપિ બહાર પડી જાય છે, અને વેરાઈ જાય છે. અર્થાદિત પ્રથંસા અને અર્થાદિત દીકા ન હોય ત્યાં વિવેચક વિવેચક મટી વકીલ બની જાય છે, અને કાં તો બાટાઈનું કે કાં તો નિંદાનું જ સેવન કરે છે. આપણે ત્યાં ચોર્વાસી હજાર ન્યાતમાં વિવેચકોની બીજી ચોર્વાસી ન્યાતો ઉમેરાય તો સાદિત્વ આનંદ અને ચિહ્નચુનું માધન મટી પક્ષાપક્ષી અને તકરારોનું તાવીમખાનું બને. વિવેચનાળા એ વકીલનું વકાલતનામું નહીં પણ ન્યાયાધીશનો અપક્ષપાત છતાં માખાંશુ સુમદો માગી લે છે.

સાદિત્વમાં અધિકારશાસન કે પ્રજાશાસન

એક બીજી વાત. સાદિત્વમાં ૨૫ લેના અને તેના આકર્ષક પ્રદેશમાં દાખલ થવાના હાંશીલા નવયુવકોની આજ્ઞા ૩૩ ઠેર ઠેર એવી ફરિયાદ છે કે, ગુજરાતી સાદિત્વમાં પણ “બુરોક્ષી” એટલે અધિકારશાસન બંધાયું છે. અને તેના અધિકારીઓ પોપના જેવી સત્તા ચલાવે છે. આ ફરિયાદમાં કેટલું સત્ય છે તે બારીકીથી તપાસવાનું આ,

સ્થાન નથી, પણ કેટલીક સૂચના સાહિત્યના લાભ માટે તો આપણે કરી શકીએ. સાહિત્યપ્રદેશની કિલ્લેદારી એના રક્ષક વિદ્વાનોએ કરવાની ફરજ છે, અને એ ફરજ પુરતો પોતાનો અધિકાર કોઈ પણ રીતની ગંભીરતા વગર અને શુદ્ધ મને એ અધિકારીઓ ચલાવે તો તે સાહિત્યને ઉપકારક છે. સાહિત્યનું તો પ્રજાશાસન છે, એટલે અધિકારીઓ પ્રજાહક્કના રક્ષકો હોવા જોઈએ એટલા પુરતું એઓ સમજે તો બસ છે. બાકી બાઈબલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પરમેશ્વરે પોતાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કૃતિને સર્પની દયા પર ફેંકી દીધી હતી, એવો ઝાંખો ભાસ પણ એ હેતુસિદ્ધા નવયુવકોને આવે તો તેમાં સાહિત્યપ્રદેશના નેતાઓ પોતાની સામે બંડખોર વૃત્તિને જ ઉત્તેજન આપે છે. બીજી બાજુએ આ ઉત્સાહી નવયુવકોએ એટલું સમજવાનું કે સાહિત્યપ્રદેશમાં કંઈ ગમે તેવા છરી કુહાડા પકડ્યાથી સિપાઈ કે નાયક થઈ જવાનું નથી. એને માટે પ્રજા-શાસનમાં પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક ક્વાયત તો લેવી જ જોઈએ. જે હુકમ પાળી શકે તે જ ખરો હુકમ આપી પણ શકે એ પણ યાદ રાખવાનું છે. જે સીપાઈમાં ખરું તત્ત્વ હશે તો તે પણ એક દિન નેપોલિયન જેવો ચહેનશાહ થઈ શકશે. સાહિત્યમાં પણ ત્રણ જાતનાં ફળ પડે છે. એક જાતનાં ફળ શિયાળાનાં ફળ જેવાં હોય છે, અને તે બહુ દિન સુધી ધાસમાં કે બંધ કોડીમાં રાખ્યાથી જ પાકે છે. બીજી જાતનાં ફળ ઉનાળાનાં ફળ જેવાં જલ્દી પાકી જાય છે અને ત્રીજી જાતનાં ફળ પકવીને ખાવાનાં નહીં પણ સારી પેટે સુકીને ખાવાનાં હોય છે. આ ઝીણો ભેદ સમજી આપણે તેના વિવેક રાખીએ, અને મોસમ પ્રમાણે તથા ફળની જાત પ્રમાણે ધૈર્ય રાખીએ તો પ્રજાની દુનિયામાં તેમ જ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં પણ આપણી કૃતિ પોતાનો નાનામાં નાનો ફાળો પણ જરૂર આપશે જ. કીર્તિની પાછળ તમે જશો તો તે દૃષ્ટિમર્ધાદાની આશંક દૂરને દૂર જ જશે. કીર્તિને પાછળ નાખી તમે તમારા કર્તવ્યને જ સ્વયં જેવું સામે જોતા જોતા આગળ ધપશો તો કીર્તિ તમારી છાયાના જેવી તમારી પુઠે પુઠે આવશે, અને કીર્તિ પણ લક્ષ્મીના જેવી અંચળ છે, ત્યાં કીર્તિ કરતાં કર્તવ્ય જ મોટું છે.

ગિન-હિન્દુ કોમનું શુજરાતી સાહિત્ય

શુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનું અને તેના મુખ્ય મુખ્ય અંગોનું દિગ્દર્શન ઉપર કરી ગયા પછી એમાં સમાવશી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શુજરાત રેશ એક છતાં તેમાં અનેક કોષો વસે છે, અને અનેક ધર્મવાળાઓની એ માતૃભૂમિ છે. જેમ સામાન્ય રીતે એ દેશના મૂળવતનીઓ હિન્દુઓ છે, તેમ બીજી કોમવાળાઓ પણ સહેલાઈથી એના જીના વતનીઓ જ ગણાવી શકાય છે. શુજરાતી ભાષાનું ભાષા તરીકેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સાતસે વર્ષથી વધુ જીવું નથી. ત્યારે આ ગિન-હિન્દુકોમોનો શુજરાતમાંના વસવાટ દ્વારા વધારી ઉપરનો છે. જૈન, પારસી, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી વગેરે જુદી જુદી કોમો તદ્દન જુદા જુદા ધર્મો પાળે ત્યાં એ ધર્મોની મૂળભાષામાંના તેઓના પરિચિત શબ્દો એવી સામાન્ય ભાષામાં જરૂર દાખલ થાય વળી દરેક કોમનું ધર્મનું સાહિત્ય પણ જુદું જ હોય અને એવા ધર્મના સાહિત્યનો તેને આગ્રહ પણ હોય. આ સાથે વસ્તુરિચિતને આપણે પ્રથમ લક્ષમાં લાવીએ તો જ આ ગિન-હિન્દુકોમોના વિશિષ્ટ સાહિત્યોનો ખુદે ક્યાસ દાદી સપીએ. જૈનોના મૂળ ધર્મ ત્રયો મામધી ભાષામાં

હોવાથી એના કેટલાક શબ્દો જૈન લેખકોની ભાષામાં સ્વાભાવિકપણે આવી જાય. એ જ પ્રમાણે પારસીઓ અને મુસલમાનોના મૂળ ધર્મમથોની ભાષાઓમાંના તેમજ તેમના પૂર્વજો ઈરાન કે અરબસ્તાન કે તુર્કસ્તાનથી આવેલા તે તે દેશોની ભાષાઓમાંના શબ્દો પણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમનાથી અનાપાએ વપરાઈ જાય. આવી રીતે ગુજરાતી ભાષા એક છતાં તેમાં બે લુહી જુદી કોમોના પૂર્વજોની મૂળ ભાષાના શબ્દો દાખલ થયા. ગુજરાતના ગૌરવને એથી કશી હરકત પૂછી નહીં. ઉલટું જ્યારે ગુજરાતી ભાષા ધડાપી હતી ત્યારે એવા અનેક શબ્દોના જીવંત કોમેરાથી તેમાં નવું બળ આવતું ગયું. જૈન લોકોની રહેણીકરણી તો બહુધા હિન્દુઓના જેવી જ હોવાથી તેમને માગે જુદો પડ્યો નહીં. અને તેમના સમર્થ ધાર્મિક વિદ્વાનો તે વેળાના ગુજરાતના રાજાઓના અધિકારીઓ કે સલાહકારો પણ હતા, એટલે તેઓએ પોતાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધિવાન બનાવ્યું. જૈનોનું હિન્દુઓ સાથેનું સહજીવન ધણું ગાઢું હતું, એટલે તેઓના ભાષાજીવનોમાં પણ તેવી રીતનો ગાઢો સંબંધ રહેવા પામ્યો. મુસલમાનોથી પણ તેઓમાંની યોગ્ય કોમે ગુજરાતીમાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તે હિન્દુઓના જેવું જ છે, તેનું એક કારણ છે કે મુસલમાની ધર્મના હિંદુઓના વૈષ્ણવધર્મના સાહિત્યને ધણે અતલગતે સંબંધ લાગે છે. આમ હોવાથી જે સાહિત્ય યોગ્ય કોમે ઉપજાવ્યું છે અને જેની કવિતાઓની પીછાન રા.બ. હરચોવિન્દાસ કંઠાવાળાએ છઠ્ઠી સાદિત્યપરિષદના સંમેલન વેળા આપી હતી તે સાહિત્યની ભાષા શુદ્ધ હિન્દુ ગુજરાતી છે.

પારસી ગુજરાતીનું સાહિત્ય અને તેનું લુહાપણું

પણ પારસી કોમના સંબંધમાં લગભગ જુદું જ પરિણામ આવેલું દેખાય છે અને તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને હિન્દુ ધર્મના કે હિન્દુ સમાજજીવનના ગાઢા સંબંધની ન્યૂનતા જ છે. પારસીધર્મને લગતા કે પારસીસાહિત્યને લગતા ત્રણેય ચારસે વર્ષ પૂરે લખાયેલા જૂના લેખોમાં પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા તે વેળાના હિન્દુઓની ગુજરાતી ભાષાના જેવી જ લાગે છે. જો કે તેમાં પણ પારસીઓના ધર્મને લગતા ઝંઘ, પાઠંઘ, કે કારસી શબ્દ વપરાયેલા દેખાય છે. પોતાના જીવથી વહાલો ધર્મ સાચવવા પોતાના દેશનો પણ ત્યાગ કરીને પારસીઓ જ્યારે પ્રથમ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા, ત્યારે તે વેળાના હિન્દુ રાજાએ તેમને હથિયાર વાપરવાની મનાઈ કાઢી હતી, અને એ સર્વે લડાયક શૂરવીરોને ખેતી અને વેપારના ચાત ધધામાં પડી જીવન ગુજારવું પડ્યું. એમ કરતાં એ લોકોની ભાષા હિન્દુઓના જે વર્ગની સાથે એ રહેતા હતા તેઓના જેવી જ બંધાઈ. પારસીઓ આજે જે ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતના ગામડાંઓમાં બોલે છે તે મુખ્ય કરીને સુરત જિલ્લાની છે અને તેમાં પણ ખાસ કરી એ જિલ્લાના અનાવસાઓની અને વાણીઆ વધીઆતોની છે. એ કોમેમાં કેળવણીનો પ્રચાર વિશેષ ન હતો અને બહુધા તે ખેતી અને વેપારમાં પડેલી હતી એટલે તેમની ભાષા કાંઈક અંશે અજુગેડાયેલી અને આશ્ચર્ય રહેતી. અંગ્રેજ કેળવણીના આગમન સાથે પારસીઓએ કેળવણીને માગે પ્રથમ પ્રકાશ્યું અને પશ્ચિમ દેશોના સાહિત્યોના સંબંધમાં આવતાં ત્યાંના આચારવિચારોની પણ ઝડપથી નાલ કરવા માંડી. ખુદ ગુજરાતી ભાષાના અક્ષરોનાં બીજાં પણ પ્રથમ એક પારસી મહંમદ ફરુદનજી મઝબાને

ઈ. સ. ૧૮૧૪માં પાડ્યાં, અને તે જ વર્ષમાં તેમણે છાપખાનું પણ કાઢ્યું. ઈ. સ. ૧૮૨૧માં તેમણે જ મુંબઈના પ્રથમ વર્તમાનપત્ર “મુંબઈ સમાચાર” તે પ્રગટ કર્યું. ગુજરાતી ભાષાનો શિષ્ટ અભ્યાસ એ આરંભના પારસી ચાલકો અને સાહસિકોને ન હતો, એટલે જેમ તેઓ ધરમાં જોડતા તેમ તેઓ લખતા અને છાપતા પણ હતા. ભાષા જ્યાં સુધી જોડાતી કે માત્ર લલિયાઓથી મર્યાદામાં લખાતી રહે ત્યાં સુધી તે ઘણી પ્રવાહી રહી શકે, અને તેમાં કેવળ જુદા ફાટાઓ ન પડે, કે પડે તો તેનું સ્વરૂપ કેવળ જુદી રીતે જ બદલાય, પણ અહીં તો વર્તમાનપત્રો, માસિકો, પુસ્તકો વગેરે કંઈક કંઈક પારસીઓ પોતાના સ્વાભાવિક સાહસિકપણાથી બહાર પાડતા જ ગયા, અને તેમાં તેઓના યોગ્યસં વર્ગોના સંબંધમાંથી જ ઉદ્ભવેલી ધરમથુ ગુજરાતી બોલીને જ પ્રચાર કરતા ગયા. હિન્દુઓ બહુ વર્ષ સુધી સાહિત્યની આ પ્રચુર પ્રવૃત્તિથી દૂર રહ્યા, અને તેઓનું કાલિદય મોટે ભાગે ધર્મરિપયોમાં તે વેળા સમાયેલું હોવાથી પારસીઓના સામાન્ય વાંચકો અને લેખકોને પ્રિય કે માર્ગદર્શક થયું નહીં. જ્યાં પારસીઓ વર્તમાનપત્રો પર વર્તમાનપત્રો નવાં નવાં કાઢતા જ ગયા, ત્યાં એ પત્રોના વાંચનારાઓ પર યોગ્યસં રીતની જ છાપ પડતી ગઈ, અને એતજેતાં આ “પારસી ગુજરાતી”નું વ્યક્તિત્વ બદલાઈ ગયું. આ અકસ્માતનાં મુખ્ય કારણો જે સંભાળથી આજથી પચાસ વર્ષ પરના હિન્દુ વિદ્વાનો શોધી શક્યા હોત, નો આ ઉચ્ચતી અનિષ્ટતાથી ગુજરાતી ભાષાને બચાવી લેત. દાખાઓ થયા આપણા હિન્દુ વિદ્વાનો પણ ગુજરાતીને પાછી સંસ્કૃત તરફ વાળવાના ખોટા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. એટલે બંને કામોનો ભાષાવેગ એકમેકથી ઉલટી દિશાએ જ વહેવા માડ્યો. હિન્દુ લેખકો ગમે તેવી પ્રાંતિક ભાષા બોલે કે લખે, જોડણી અને તત્સમ શબ્દો પણ ગમે તેમ ચીતરે તો હરકત નહીં, પણ પારસીએ લેખ લખ્યો છે એવું જોતાં જ તેમાં શબ્દે શબ્દે ખૂંચ કાઢવાની જ વૃત્તિ કેટલાક હિન્દુઓએ ધારણ કરી. આનાં પરિણામો ભાષાના લાભમાં નહીં પણ ગેરલાભમાં આવ્યાં. એકમેકનાં મન ઉંચાં થયાં, પણ તેમાં ગુજરાતી ભાષાને કેટલુંક ખરું નુકસાન પૂર્યું છે. પારસીઓએ પોતાનો વાચકવર્ગ માત્ર પારસીઓમાંથી જ નહીં પણ મુસલિમ અને હિન્દુ વર્ગોમાંના શેડી કેળવણી પામેલાઓમાંથી બનાવી લીધો. આજે જુઓ તો પારસી જેવી નાની કામે ઉભર ઉપર મંથે પારસી ગુજરાતીમાં લખેલા મળી આવશે. એમાં કાચી ધરમથુ અશુદ્ધ ગુજરાતીથી માંડી ચંદ ઉતર ભાષા વપરાતાં કેટલાક મંથે તો કેવળ શુદ્ધ અને શ્દ ગુજરાતીમાં લખાયેલા માલમ પડશે. આવી સાહસિક અને ઉપયોગી કામોનો સંદેહર હિન્દુઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટે મેળવવા પામે, તો ગુજરાતી ભાષાને તથા સાહિત્યને ઘણું લાભ થાય.

પારસીઓની સાહિત્યસેવા

પારસીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યની, પોતાની ગમે તેવી શક્તિએ પણ ઠીક ઠીક સેવા બજાવી છે. પહેલું વર્તમાનપત્ર, પહેલું ચોપાનીઈ, પહેલો અંગ્રેજી-ગુજરાતી ફોન, પહેલું ગાનયક, એ બધું પારસીઓને જ હાથે થયેલું છે. પારસીઓએ જેમ રાજદ્વારી અને સંસારિક ક્ષેત્રોમાં પોતાની આજેવાનીનો લાભ આપ્યો દેશને આપ્યો છે, તેમ લોકમત કેળવવામાં પણ પારસી પત્રોની ચગવળે કંઈક મી દિસ્યો આપ્યો તથી. વળી યાકેલા મનને બેધડી ગમત આપે એવું રમતિયાળ અને હસમુખ સાહિત્ય કે જેને

અંગ્રેજીમાં light literature એટલે 'સુગમ આદિત્ય' કહેવામાં આવે છે, તે પણ એમને હાથે લીક પ્રમાણમાં બહાર પડતું છે. પારસીઓમાં હવે એક એવો લેખકવર્ગ પણ હમઆગે ઉભો થયો છે કે, જે એમનું અશુદ્ધ ગુજરાતી બોલીનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખવાની હોંસ અને વડાઈ ગણે છે. પણ મહુમ્મ બહેરામજી મલગાગીએ વિલક્ષણ દિગ્ભ્રમથી અને જમરા પ્રવલ્નથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં જ કવિતા કીધી, અને પારસીઓના મોટા ભાગને આ 'મંડખોર' લેખકની ભાષા નહીં જ ગમી. છતાં વખત જતાં એમને પગલે ચાલનારા ઘણા પારસીઓ નીચલા પારસી વર્તમાનપત્રોમાં પણ આજની ભાષા ત્રીસ વર્ષ પૂરતી ભાષા કરતાં ઘણી આગળ વધેલી અને શુદ્ધ તરફ દોડી વધવાય છે.

પારસીઓની ગુજરાતી ભાષાને શુદ્ધિ તરફ વાળવાની અગત્ય

જે બધું નો ખરું. જે બનવાનું હતું તે બન્યું પણ હવે કંઈ એ રિયલિટીના ઉપાય થાય તેવું હોય તો તે મહાપ્રયત્ન પણ કરવાની જરૂર છે. શુદ્ધ ગુજરાતીના દિંદુ લેખકો જ્યાં સુધી આત્મ અસ્મૃતતા ભેગવાની ગુજરાતી ભાષા વાપરે ત્યાં સુધી પારસી લેખકોનો સહકાર તેમને પૂરેપૂરો મળી શકે નહીં. "આદિત્ય" માસિકના વિદ્વાન તંત્રીનો ૨૬ ભાષા માટેનો આગ્રહ એને લીધે જ છે. દિંદુ વિદ્વાનોનું આગ્રહ ઉછાળેલું તાગતું પાકું કાંઈક નીચે ઉતરે, અને પારસી લેખકોના ભ્રમજાનવાને મળવાનો ખરા દિલથી પ્રયત્ન કરે, તો હું ધારું છું કે, પારસીઓને અશુદ્ધ બોલીના પાશમાંથી છોડાવી શુદ્ધ ૨૬ ગુજરાતી ભાષા જ સાહિત્યવેબનમાં વાપરના કરવાના સકાયદારી ઉપાયો થોડાં શાક્ય તેમ છે.

પારસી ગુજરાતીની ઉત્પત્તિનાં કારણો

અમજના જમાનામાં આપણા રોજનો વેપાર ધધો રોજગાર થોડે અંગે પણ દુનિયાના તમામ દેશો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને તેને લગતી વાતો જાણવા આપણે હંમેશાં આગુર રહીએ છીએ. થોડું ધણું પણ યીએનાઓ આજકાલ વર્તમાનપત્રો વાંચવા સમજવાનો સ્વાભાવિક શોખ ધરાવે છે, અને બામ કરીને મોટા શહેરોમાં તો સવાર સંજની ખજારો રોજ જાણવા માટે લોકો ઉત્સુક હોય છે. વર્તમાનપત્રોની જરૂરિયાત એ કારણથી વધતી જાય છે, અને તેથી લોકના વ્યવહારની ભાષા ઉપર એ વર્તમાનપત્રોના ચાલુ વાંચનની અણુદીડી અસર થયા જ કરે છે. તે વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ અને લેખકોને હાથે ભાષાને લગતા ખરાખોટા પ્રયોગો ચાલુ જ રહે તો તેવા પ્રયોગો વખતના વહેવા સાથે પાછા ચલણી થઈ જાય. પારસીઓને હાથે જ ચાલના વર્તમાનપત્રોમાં વપરાતી ભાષા આવા ખોટા પ્રયોગો કરે છે એમ નથી, પણ દિંદુઓનાં વર્તમાનપત્રોની ભાષાના ઘણા ખોટા પ્રયોગો જ હવે ચાલુ થઈ ગયા છે, તે માટે પણ આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ફરિયોદો કીધી છે. આ વિષયને માટે તપાસ કરતાં મને એમ જણાયું છે કે, એ વર્તમાનપત્રોની અશુદ્ધ અને ઘણીવાર નકલી ભાષાને વધારે જમાનનાર મુખર્ સહેરની વિચિત્ર સ્થિતિ છે. મુખર્ ગુજરાતીઓનું એટલે અસવ ગુજરાતી દિંદુ પારસી ચુસલમાનો વગેરેનું છે તેમજ આપણા દલાદી મરાઠા નાઈઓનું પણ છે, ઘણે ભાગે છાપખાનાંઓમાં ખીચાં

ગોઠવનાર કેમ્પોઝીટરો અને ખીજ કામદારો દ્વારથી બાઈઓ જ છે ગુજરાતીઓ જેવી રીતે કામચલાઉ મરાઠી બોલીમાં મરાઠી બાઈઓ સાથે બોલે, તેવી રીતે મરાઠી બાઈઓ કામચલાઉ ગુજરાતી બોલીમાં ગુજરાતીઓ સાથે બોલે, આ સંસર્ગના પરિણામ કેવાં આવે તે આપણે હવે સમજી શકીશું. ખીજું એ કે, વર્તમાનપત્રોનાં છાપખાનાંઓમાં પૂરતાં નોંડાક્ષરોનાં ખીખાં પશુ રાખવામાં આવતાં નથી; અને એવા એક છાપખાનામાં મારી પોતાની કવિતાઓ છપાવતા મને એના માલિકે પાસે એવા નોંડાક્ષરોની ખાસ ખરીદી કરાવવી પડી હતી. ત્રીજું એ કે, દૈનિક વર્તમાનપત્રોનું કામ વીજળીની ઝડપે રોજ ચલાવવું પડે, ત્યાં પૂરતા "ટૂફરીડરો" એટલે છાપા ખરડા વાંચનારા ના રખાથ તો લેખો શુદ્ધ રીતે કવચિત્ જ છપાય. એ છાપા ખરડા વાંચનારનું ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જ્ઞાન બહુ ન હોય તો તે પશુ લેખો અશુદ્ધ રીતે બહાર પડવાનું મુખ્ય કારણ છે. મારાં પોતાનાં પુસ્તકો મેં હિન્દુ તેમ જ પારસી માધીકીનાં છાપખાનાઓમાં છપાવ્યાં છે, અને બંનેમાં એક સરખો જ અનુભવ મળ્યો છે. જ્યાં સારા છાપા ખરડા વાંચનારા જ ના થયે ત્યાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ વખત એવા ખરડા આપણે સુધારીને મોકલીએ છતાં કાંઈ બૂલો તો રહેવા જ પામે. ચોથું એ કે દરેક વર્તમાનપત્રમાં ખીજી ભાષાઓમાં છપાયેલી ખબરો કે લખાવણા લેખનાં ભાષાન્તરો કરવામાં આવે છે, અને તે માટે ખાસ મદદનીશો રોકવામાં આવે છે. આ મદદનીશોને ગુજરાતી ભાષાનું અધકચરું જ્ઞાન હોય તો તે શુદ્ધ રૂઢ ગુજરાતીમાં એવા પરભાષાના લેખો ક્યાંથી ઉતારી શકે? એટલે જે ભાષામાંથી એવા ભાષાન્તર કરવામાં આવે છે તેના રૂઢ પ્રયોજોનું જ બોલેબોલ ભાષાન્તર આપણી ભાષામાં થાય છે. આ અને આવાં ખીજાં કારણો ભાષાને ચાલુ બગાડ કર્યા જ કરે છે. એક તો મૂળમાં તંત્રીઓ અને તેમના લેખકમંડળનું ભાષાજ્ઞાન ધણું સામાન્ય પ્રકારનું હોય, તેમાં આવા દુષ્ટ કારણોનો ઉમેરો થવાથી ભાષાને ચાલુ નુકસાન થવા જ કરે. આવી અતિ અશુદ્ધ ભાષા લોકોના અને ખાસ કરી ઉગતા યુવકોના મન પર રોજ પડ્યા જ કરે તો એ દુષ્ટચક્ર ગોળ ગોળ ફર્યા જ કરે, અને ભાષાને સુધારવાના ખીજા બહારના પ્રયત્નો મિથ્યા જ થાય.

આ સ્થિતિની સુધારણા માટે વરતુવિચાર

આ ઉપર જણાવેલા મુખ્ય કારણો જે બ્યાજખી હોય, તો એ કારણોનો જ ઉચ્છેદ કીધા વગર કામનો ઉચ્છેદ કદી નહીં થવાને ગુજરાતના શિષ્ટ લેખકો અને વિદ્વાનો બંને બોધ્યા જ કરે, અને મુગઈનાં વર્તમાનપત્રો પોતાની અસહ રાહે ચાલ્યા જ કરે. માત્ર પરિપદમાં કે હિન્દુઓના શિષ્ટ વર્ગમાં ઉદ્ભવે કયા કીધાથી આ સ્થિતિમાંથી કશો ઉગારો થવાનો નથી. ગુજરાતી ભાષા માટે પરિપદના ચાલકોને ખરી દાઝ હોય તો એ સ્થિતિ હવે વધુ વાર ચલાવવા દેવી ના જોઈએ ગુજરાતી ભાષા વાપરતી બે સાહસિક અને બળવાન કેમો એક જ શિષ્ટ ભાષાનું સમાન અભિમાન રાખે, તો જ ત્યાં ભાષાની વૃદ્ધિ અને કામ કામ વચ્ચેની પ્રીતિ વધે.

પરિપદના ચાલકો અને ગુજરાતના હિન્દુ વિદ્વાનો આ વિષયમાં ખરા ઉમંગથી કામ લેતા તત્પર થાય, અને બ્યવહાર રીતે ગુજરાતી ભાષાની એકતા સાધવા પ્રયત્ન

ફરે, તથા બધી બાજુથી ભરતીનાં મોભાં માફક એકસામટા તરવરી રહે, તો જ કાળ-ક્રમે પારસી યુજરાતીના વિષય જતા પ્રવાહને પાઠો યુગમાં સમાવી શકાયો. એ માટે મારા પારસી બંધુઓને મારી નાખી અરજ છે કે એક કરોડ હિન્દુઓની જે ભાષા છે તે જ આપણી હવે માદરજ્યાં પણ છે. જેવી રીતે યુજરાતના પ્રાન્ત પ્રાન્તમાં ધરગથ્ય ભાષા તે તે પ્રાન્તની આમોહવા અને વિશિષ્ટતાને લીધે કાઈ કાઈ પ્રયોગોમાં જુદી પડે છે, તેવી રીતે આપણા પારસીઓની ધરગથ્ય ભાષા પણ બધે પોતાનું તેનું જ જુદાપણું રાખી રહે. પણ તેથી એમ કરવું નથી કે જેનું આપણે ધરમાં ભેલીએ તેનું જ આપણાં વિષ્ટ બ્યવહારમાં પણ લખી નાખીએ. અંગ્રેજ ભાષા ઇંગ્લેન્ડના જુદા જુદા પરગણાંમાં જેવી રીતે બોલાય છે, તેમ જ ખુદ સ્કોટલેન્ડમાં પણ અંગ્રેજ ભાષાના જે વિપરીત પ્રયોગો થાય છે, તેવી રીતે કાઈ પણ વિષ્ટ લેખમાં કે ઇંગ્લેન્ડના કાઈ પણ વર્તમાનપત્રમાં અંગ્રેજ ભાષા લખાતી કે છપાતી નથી. લોકો ભણેલા કે અણધારે જમે તેમ બોલે, પણ લેખકો કે વક્તાઓથી જાહેરમાં તેવી ભાષા કદી લખાય કે બોલાય નહીં. તેમ જો કાઈ કહે તો માત્ર કૌતુકદર્શન સિવાય તેનો લેખ કાઈ છાપે નહીં, અને કદી છપાય તો પણ હસી જ કઢાય. અંગ્રેજ ભાષા પ્રાન્ત પ્રાન્તમાં કે ધરવહેવારમાં બોલાયજમે તે રીતે, પણ લખાય તો “King’s English” એમાં જ એટલે રાજકીય વિષ્ટ અંગ્રેજીમાં જ. વર્તમાનપત્રોના અને માસિકોના પારસી તંત્રીઓ અને લેખકો યુજરાતીમાં લખે તો એવી રૂઢ યુજરાતીમાં જ લખે એવા ટેક રાખે, તો ભાષાવાન મેળવવું પારસીઓને કાંઈ અઘરું નથી. પારસીઓ જો ચાહે તો છતાં સો વર્ષની બૂલને દસ વર્ષમાં ધોઈ નાંખે. વળી પારસી લેખકોને પણ એક મોટો લાભ એ થશે કે, તેમનાં પત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો વાંચનાર વર્ગ હિન્દુઓની મોટી વસ્તી જેતાં બહુ બહોળો થવા પામશે, અને શુદ્ધ યુજરાતી ભાષાની તથા તેના સુંદર સાહિત્યની ઉન્નતિ કપાટાબેર થશે.

ઉપર જે કારણો ભાષા બગાડનાં જણાવવામાં આવ્યાં છે તે કારણો દૂર કરવા માટે અહીં થોડાક મુખ્ય ઉપાયોનું સૂચન કીધેલું વ્યર્થ જશે નહીં:-

શુદ્ધિ માટેના ઉપાયોની સૂચના

૧. યુગધર્મ પારસી કે હિન્દુ માલિકી હેઠળ ચાલતાં છાપખાનાંઓમાં બનતાં સુધી યુજરાતી, એટલે યુજરાતી જ ભાષા જન્મથી બોલનાર, કામ્પોઝીટરો રાખવા.

૨. છાપખાનાંઓમાં શુદ્ધ યુજરાતી ભાષામાં વપરાતા તમામ જોડાક્ષરોનાં બીબાં માલિકો પૂરતા જગ્યામાં રાખે એવી વ્યવસ્થા આમકપૂર્વક રખાવવી.

૩. પૂંદરીડો એટલે છાપાખરડા વાંચનારા જરા-વધુ સારો પમાર બસે લે, પણ તે શુદ્ધ અને રૂઢ યુજરાતી ભાષાના ઠીક જણુકાર જોઈએ. આ માટે પરિપક્વતા ચાક્રદા અને પારસી લેખકમંડળના અધિકારીઓ યુગધર્મમાં એવા સારુ યુજરાતી ભણેલા અને જણનારા માણસો જાહેર ખજારથી કે અન્ય રીતે મેળવીને મુખ્ય વર્તમાનપત્રો અને માસિકો જે છાપખાનામાં છપાતાં હોય તેમાં પડોખરત કરીને તેઓને રખાવી દાક, તંત્રીઓ કે લેખકો જમે તેવી ભાષામાં લેખો ચીતરી કાઢે પણ આ ખાસ છાપાખરડા

વાંચનારાએ તો તે લોકોની ભાષા બનતા સુધી સુધારીને પછી જ તેવા લેખોને છાપવા દેવા. આમ કરતાં તંત્રીઓને તેમજ લેખકોને પણ ચાલુ સહવાસથી શુદ્ધ પ્રયોગોનું જ્ઞાન થશે, અને પછી શુદ્ધ ચક્ર ચાલુ થતાં ક્રમે ક્રમે પોતાની મેળે તેઓ પોતે પણ રૂઢિ ગુજરાતી લખતાં શીખશે.

૪. ખીજી ભાષાઓમાંથી ભાષાન્તર કરનારા મદદનીશો પણ સારું ગુજરાતી લખેલા જ દરેક વર્તમાનપત્રની ઓફિસમાં રખાવી આપવા.

એ માટે રચનાત્મક કાર્યની આવશ્યકતા

આ મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય પ્રથમ ચતુર્થ જ નોંધેલું છે. એ જો નહીં થાય તો ખાલી છુમરાણુ મચાવવાથી અશુદ્ધ પારસી ગુજરાતીની ફરતી ફરી નાખી નહીં થાય. હિન્દુ અને પારસી વિદ્વાનોએ તથા લેખકોએ, અને ખાસ કરી વર્તમાનપત્રોના તથા માસિકોના તંત્રીઓએ તથા માસિકોએ આ વિષયમાં શુદ્ધ અને સહકાર કરવો જ નોંધેલું છે. મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આટલું મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય જો એવા સહકારથી થાય તો જોતજોતાં ગુજરાતી ભાષા, એટલે એક જ શિષ્ટ અને રૂઢિ ગુજરાતી ભાષા, ટેર ટેર લખાતી થશે, અને આજ કાલ ભાષામાં જે મહા મોટી અરાજકતા ચાલે છે તે બંધ થતાં, તેમજ હિન્દુ તથા પારસીઓનો વાંચકવર્ગ વધુ બહોળો થતાં, આપણી સર્વ ગુજરાતીઓની મીઠી માદરજાની ખીલવણી અને ચલતી બહુ જલદીથી થશે.

વિદ્વાન હિન્દુભાઈઓને વિનંતિ

ખીજી બાજુથી મારા વિદ્વાન હિન્દુભાઈઓને પણ મારી ખાસ વિનંતિ છે. પારસી ગુજરાતી ભાષા જેવી રીતે લખાય છે તે દોષભરી છે તેની ના નથી પણ એ દોષના ખરાં કારણો પ્રેમપૂર્વક શોધીને તે નિવારવાના શુદ્ધ અને પ્રયત્ન કરવાને બદલે માત્ર જ્યાં ત્યાં પારસી લેખકોના અને સારા શુદ્ધ લેખકોના પથુ-દોષ પર ઊકનાં બેસતાં આંગળી જ મુકવા કરે તે એ દોષ સુધરવાના નથી. બલકુલ તમે એક સાહસિક, આપબળથી આગળ વધનારી અને આખા હિન્દની પ્રગતિમાં ખરા ઉત્સાહથી મૂળથી ભાગ લેતી આવતી કોમને તમારાથી દૂર કરે છે. પારસીઓમાં કેળવણી મોટા પ્રમાણમાં પ્રસારેલી છે, અને વાંચકવર્ગ પણ બહોળો છે. એ લોકોના આ વિશિષ્ટ અને વિચિત્ર ભાષાપ્રવાહને જો તમે હજી પણ અણુરોધો આગળ વધવા દેશો, તો એ લોકોની ગુજરાતી ભાષા શિષ્ટ ભાષાથી તદ્દન જુદી જ બનવા પામે. આશાનું એક શુભ દિશ્વ હજી પણ એ છે કે એ વર્ગમાં પણ કેટલાક શુદ્ધ ભાષા લખનારાના સફળ પ્રયોગો જોવાથી તેવી ભાષા વાપરવા હમણાં હમણાં ઘણી બાજુએથી પ્રયત્નો થાય છે. “નવરંગ” માસિકના અધિપતિ મી. અરદેશ્વર અરશેદજી દેશાઈ પોતાના માસિકમાં પારસીઓ સાથે હિન્દુ લેખકોને પણ સારી પેઠે આવકાર આપે છે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાવેલા લેખો તેવા જ શુદ્ધ છપાઈ બહાર પડે તેની પણ કાળજી રાખે છે. “જામે જમશેદ” જેવા વરદાર પારસી દૈનિકના અધિપતિ મી. પીરોઝશાહ જહાંગીર મર્ઝબાન (પીજમ) પોતે કુટુંબ ગુજરાતી લખે છે અને પોતાના મુખ્ય લેખોની ભાષા દિન પર દિન વધુ રૂઢિ રૂઢિ

આવતી જ્ય ત્રેવા શુભ પ્રવત્નો કરે છે. ખીજા દેનિકો અને માસિકો પણ બાપાની આગતમાં ધણો આશાજનક સુધારો જતાવે છે. આ પ્રવત્નોને પ્રેમથી વધાવી લો, તેને બની શકતું ઉત્તેજન આપો. તમે મહાવિદ્વાનો છો તો વિદ્યાનું ફળ હાંસી કરવામાં નહીં, પણ તમારા યોગ્ય જ્ઞાનસંપન્ન બાઈઓને સમભાવથી મધુર મુખે તમારી તરફ આકર્ષી તેમને તેમના જ્ઞાનમાં આગળ વધારવામાં રહેજું છે. ખીજા એક વાત તો હું ઉપર દર્શાવી જ ગયો છું, અને તે અતિ સંસ્કૃત બાપાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ અને રૂઢ શુજરાતી બાપા જ વાપરવાને લગતી છે. અંગ્રેજી ભાષાનું આજનું રૂપ જોવા જો મહુમ ડૉ. જોનસન પાકો આવે તો તે જરૂર અજળ થાય કે એ બાપાની ખીસવણી માત્ર મોટા મોટા ગ્રીક કે લેટીન મૂળના શબ્દોથી નહીં પણ શુદ્ધ ઝોંગો સેક્સન મૂળના શબ્દોથી જ વધુ થઈ છે. સરસતામાં જ પ્રવાહીપણું છે, અને સરસતામાં જ સમગ્ર જનસમાજને સાથે લઈને આગળ વધાય છે. પ્રજાની કોઈપણ દિશા તરફની પ્રવૃત્તિ તેના નેતાઓ અને જનસમાજ વચ્ચેનો અંતર વધારવામાં સફળ થતી નથી, પણ એ અંતર ધટાડીને નેતાઓ પોતાની આગળીએ જનસમાજની આંખણી મૂંઢીને જ આગળ વધવાની સફળતા પામે છે. જ્ઞાનને પણ વ્યવસ્થાની જરૂર છે, નહીં તો સર્વજ્ઞાની પ્રજાના તેજશ્ચંદ્રપ તારાઓ આકાશમાં ગમે તેમ બમી અથડાયા કુટાયા કરત.

સાહિત્યપરિપક્વની ખાસ પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા

આ શુભ કામને અંગે ખીજા પણ ગોણું પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્ય પરિપક્વની કમિટી અનેક રીતે કરી શકે. ઉપર જણાવેલું મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય બરાબર ચાલતું રહે તે માટે સરખાતમાં એ કામ માટે નીમેલા ખાસ ચાલકોએ સતત જાગૃત રહેવું પડશે. આ કામ માટે દેશભિમાની અને બાપાભિમાની ધણા સુવેકો મળી શકશે. પરિપક્વ કમિટીના સભાસદો પણ વખતોવખત મુંબઈમાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોના તંત્રીઓને, તેમ જ આ વિષયમાં સમજાવ જતાવી કોઈ પણ સહાય આપી શકે એવા હિંદુ પારસી વિદ્વાનો અને ધનવાનોને મળી કાર્યપ્રવૃત્તિને અંગે જે જે નવા પ્રયત્નો ઉઠે તેના પ્રેરણાનુસાર નિમ્મલ કરતા રહે, પારસી લેખક મંડળની સલાહો ભરી એ કામમાં તેના સભાસદોની સાથે મસલત કરી તેઓને વ્યવહાર સહકાર મેળવે, અને એવી જ પ્રવૃત્તિ શુજરાતના ખીજા મોટા શહેરોમાં જ્યાં જ્યાં પારસી વર્તમાનપત્રો, માસિકો કે પુસ્તકો બહાર પડ્યા હોય ત્યાં ત્યાં પણ તેઓએ બની શકતી કરવી. હિંદુ અને પારસી માસિકામાં એકમેકના સારા અને રૂઢ શુજરાતીમાં લખાલેલા લેખો પ્રગટ થાય તેની વ્યવસ્થા કરાવી આપવાને પણ તેઓએ બનતું કરવું. આ માત્ર કાર્યની રૂપરેખા જ છે. એક વેળા હિંદુ પારસી વિદ્વાનો અને મુખ્ય વર્તમાનપત્રો અને માસિકોના તંત્રીઓ સાથે મળી એકમેકના શુદ્ધ વિચારોની આપણે કરશે ત્યારે આ કાર્યને સંપૂર્ણ રીતે સરળ કરવા માટે ખીજા અનેક સૂચનાઓ પોતાની મેળે મળી રહેશે. વાર માત્ર આ વિષ્ટ લાગતા પ્રવત્નોનો સમારંજ કરવાની જ છે, એ કહે, અને તે પર ખંતથી મંડી રહે, તો વિજયલગ્નો મહાસંતાપ આપણા સર્વ શુજરાતી બાઈઓને મળશે, અને પ્રજાના આશીર્વાદ પણ ઉતરશે. અસ્તુ.

સાહિત્યવિદ્યાસી બહેનો અને બંધુઓ! આપણાં મરીજ પણ સુંદર સાહિત્યની સેવા જો આપણે અંતરથી ચાહીએ તો અલપુત્રાનું હિમાલયમાંથી આવેલું પાણી જેમ

હજાર મુજે સાગરમાં હોમાતું રહે છે તેમ આપણે પણ ફરી શકીએ. પણ આ “ને” અને “તો” આપણી આંતરશક્તિના માર્ગમાપક હદીઆ જ છે. આપણે આગળ ચાલીએ તો એ પાછળ હાતા જ જાય છે અને આપણી શક્તિનું માપ આપણે જ્યાં કાદામ જઈએ ત્યાં એ દર્શાવવા તત્પર જ ઉમેલા દેખાય છે. આપણે ચાલીએ જ નહીં તો એની હારની હાર આપણી નજર પૂગે ત્યાં સુધી લંગાવેલી જ લાગે છે. અને આપણી આંતરશક્તિને માત્ર જોવાની જ ક્રિયામાં ખપાવી દે છે. આટઆટલી વેળા પરિપક્વતા સંમેલનો મળ્યાં પણ માત્ર વાતો કરી વિદ્વાનો અને રમિકો છૂટા પડ્યા અને હજુ કંઈ સંગીત કાર્ય કરી શક્યા નથી, એવો આરોપ બહુ ઠેકાણેથી આ પરિપક્વતા માથે ઠોકાયો છે. હું ધારું છું કે આ શિષ્ટ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતીનો મુખ્ય ભેદ ટાળી નાખવા પરિપક્વતા ચાલકો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્નો કરે, તો તેઓ ગુજરાતી ભાષાને લગતા આ કૃતપ્રશ્નો નિકાલ કરી શકે, અને આ એક જ કાર્ય પરિપક્વતા હરતી સાબિતી કરવા પૂરતું જ છે. ગુજરાતી ભાષા વાપરનારી લમામ બિન હિન્દુ કામે એક જ શિષ્ટ ભાષા વાપરતી થાય અને તેને માટે ખરું અભિમાન રાખતી થાય તો ગુજરાતી સાહિત્યના તે ધન્ય દિન માટે પરિપક્વ બ્યાજખી ગર્વ ધારી શકશે.

ગુજરાતી સાહિત્યની ખાતાવહીનું વાંચન અને સરવાળું

ગુજરાતી સાહિત્યનાં જમે ઉધાર પાસાં તપાસી મયા પછી હવે આપણે તેનું સરવાળું કાઢીએ. ઉધાર પાસું જોતાં હજી આપણે બહુ કરજ ભરવાનાં છે. આપણી ભાષાને લગતો સત્તાધારી સંપ્રદાય કોષ હજી બહાર પડ્યો નથી. આપણી મૂડી કેટલી વેરાઈ પડી છે તે તો પ્રથમ જાણવું જ જોઈએ. જોડણીનો નિયંત્રક આ વીસ વર્ષે પણ યથો નથી, અને કરાળીઆનાં જળાં જેવી બારીક શુંધણીઓની ઝોયે રહી હજી પણ ઉડતી માખિને તેમાં પકડવાનું જરૂરી રહ્યું છે. એથી તીજેરીનું કાયળીઓમાં ચલણી નાણું કેટલું છે અને કેટલું ખરું ખોટું ધુસી ગયું છે, તેનો પત્તો મળતો નથી, અને હિસાબ તપાસનારને ગોટાળો જ લાગે છે. ભાષાનો ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ બે મોટા ખતાંઓ હજી નામ માંડી રાખેલાં કોરાં જ પડ્યાં છે. પણ “સાહિત્ય સંસદ” તરફથી મોટી રકમની આશા આપી છે. જૂનાં હિન્દુ અને જૈન કવિઓ તથા લેખકોના સંગ્રહ હજી પુષ્કળ બહાર પડવાના રહ્યા છે, એટલે આપણી બહુ મુડી વગર બ્યાજે કે વેપારે ખંધાઈ પડી છે. પરિપક્વતા માસિક તાત્કાલિક જમે ઉધાર કરવા માટે હજી ચોપડે ચઢ્યું નથી. અને સૌથી અગત્યનું ખાતું, એ બધાં ખાતાંઓને નિભાવી શકે એવું જે પરિપક્વતા ફંડનું તે હજી આપણને નિરાશા જ ઉપજાવે છે. જમા પાસામાં રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદીનું “બૃહદ્ વ્યાખ્યાન” ગુજરાતી ભાષામાં મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે. રાષ્ટ્ર સેવાની ચતુર્વળ સુંદર લેડબોક્ષ સાહિત્ય પુરું પાડ્યું છે. મહાત્મા આંધીજીના લેખોએ ભાષાને નવું જોમ આપ્યું છે, અને સરલતા સાથે સચોટતા પણ તેમા આણી છે. આજ કાલ તો એ જ ખાતામાં વધુમાં વધુ બારનસીઓ નોખાયલી દેખાય છે. ગુજરાત, નવચેતન, યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, રંગભૂમિ, ક્રમાર, બાલજીવન, વગેરે નવાં નવાં ઉસાહી માસિકો ભાષાની અને જ્ઞાનગમ્મતની આધાખોરાકીની મિલક સારી બતાવે છે. કેળવણીના વિષયમાં રાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાભવન, અર્ય કૈવલ્યમંડળ, વગેરે મરફૂઝ

રૂઝબાયામાં શિક્ષણને લગતી પોથીઓના અવેળે આવતા જાય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, “ગુજરાતી” છાપખાનું, સાહિત્ય સંસ્થા, ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, વગેરે મંડળોએ અને સંસ્થાઓએ જૂની નવી પ્રસાદીએ માટે નવી નવી રકમ આપવાનું જરૂરી રાખ્યું છે. પાસેથી લેખક મંડળે “ગુજરાતી શૈલી અને લેખન પદ્ધતિ” ઉપર સારું પુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું. ગુજરાતી બાષાના ખાતામાં સારી જેવી નવી રકમ જમા કરાવી છે. રા. ભૌટાદકરની “રાસતરંગિણી,” દાનતોના “પૂર્વોવાપ” તથા “રાષ્ટ્રગીત” એ સુંદર કાવ્યમંદ્રોથી ગુજરાતના સંગમ કાળની જુની નવી ભાવનાઓ અને અવનવા હિમળયોથી ભરેલી કાવ્યમની નવી મૂડી જન્મે થઈ છે. પરદેશોમાંથી પણ મળતી ચીજો લાવી માલખાતામાં ઉમેરાવી છે. પરિપક્વતા આડતીઓએ ચોમેરથી દેશપરદેશોના માલ ભંડોળખાતામાં ભરવા માંડ્યો છે. આપણા સાહિત્યના આ ખેતાર વર્ષનું સરવાળું સારી આશા આપનારું જ દેહેવાય. આપણા મોરેશ વિદ્વાનો અને કવિઓ દલપણુ બનતું કરી પોતાનાં ખાતાં નિભારી રાખવાની સદ્વિચાર બતાવી રહ્યા છે. હવે નવે ચોપડે નવા કુમકુમ લેખો માંડવા સર્વ લેખક બંધુઓ આજળ પડો અને ધન્ય બનો એ જ પ્રાર્થના.

સુદ બહેનો અને બંધુઓ! એક ગમથી આકાશ પશ્ચિમે ઉતરતું જાય છે તો બીજી ગમથી પૂર્વનું આકાશ ચડતું જાય છે, અને દૃષ્ટિમયોદામાં નવા નવા તારાઓનાં દર્શન થતાં જાય છે. ચોમેર ચાલતી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ આશાજનક છે. આપણી પેઢીની આંદ વધતી જાય છે, એટલું નહીં પણ સમસ્ત ભારતની અને આખી દુનિયાની નગર ગુજરાતની કર્મભૂમિ તરફ કૂતડલથી, માનથી, અને આશાથી પણ ફરી રહી છે. આપણા નવયુવકોમાં નહું બળ અને નવો ઉત્સાહ આવતાં નવી શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આશાના મહેસો આકાશને અડીને હિમા રહેલા છે. જે છીંકું છે એ ઠીક છે, જે ફરવાનું છે તે માટે અનંતકાળ અને અનંત આકાશ સામે ઉભાં છે. આપણી આજની શક્તિઓ આપણા દુરના ધ્યેય પર જવાનાં પગથિયાં છે. આપણી નિસરણી સાતમે કે સીતેરમે માળે નહીં પણ છેક ચંદ્રના માળ પર અડાડી હિમા રાખવી જોઈએ. પણ એનો અર્થ એમ નહીં કે, આપણાં મીઠાં સ્વપ્નાઓને જ માત્ર ત્યાં પુત્રાડીને, અને આપણુ શરીર, આપણું આરોગ્ય તો નીચે ધૂળમાં જ લસડાતું રહે. વિચારસંઘિની સાથે જીવનસંઘિની નદીના બે તોખા તોખા ફાંટા જેવી નહીં પણ બે ધોધ એક જ ધળામાં સાથે પડી એક જ નદીરૂપે વહે તેવી જોતજોત રાખવી કષ્ટ એ અપમાન આત્માનું બ્યક્તિત્વ છૂંકું રાખવાનું અને તેને સ્વતંત્ર રીતે પોવી બળવાન કરવાનું મોખ્ય માર્ગ છે, તો આપણો ધર્મ છે કે, આપણી એ સ્વાધીનતાને દરેક પ્રવર્તને દેગવરી; અને કોઈના તેજમાં ના અંગત આપણા નાના તેજને જ વધુ વિસ્તારવા બનતું કરવું. આપણે સર્વ એકબેના ઝણી છીએ, જે ભૂમિ ઉપર નહીનો પાટ પડેલો છે તે ભૂમિની માટીનો રંગ જરા પણ લીધા વગર દોષ પણ નહીં વધી શકતી નથી. માત્ર તમારા પોતાના આત્માની રેલ એમાં નવનવી જીવનશક્તિ પૂરી થકે અને તમારી આજુબાજુની ભૂમિને તેનાં પાણીમાં રસમેળ કરી થકે તો તમારું જીવન ધન્ય છે.

વરતારો અને શુભ ભવિષ્યના બજાર

રસિક બહેનો અને બંધુઓ! ગુજરાતી સાહિત્યના જન્માશર જોઈ તું જે આ વરસારો ફાટી રહ્યો છું, તે તમે ધૈર્યથી, ઉત્સાહથી અને આશાથી સંભર્યો છે, તે માટે

હું તમારો આભાર માનું છું ભવિષ્યવેત્તાની પણ મર્યાદા હોય છે, અને તેથી એમાં કાંઈ ઘટતું કે વધી પડતું માલુમ પડે, તો તે માનવતાનું જ અવધચિહ્ન છે એમ જાણી ઉદાર દષ્ટિથી તેની ઉપેક્ષા કરશો. કવિઓનાં હૈયાના પડદા પાતળા અને પારદર્શક હોય છે, અને એમની આંખની કીકીઓમાંથી ભવિષ્યના ઝળકારા એ પડદા પર પડતા રહી નવાં સ્વપ્નચિત્રો સિનેમાની ફીલ્મ જેવાં એકધારે સરતાં જ રહે છે. યુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય અને દરેક રીતે ઉગ્મણું જ દેખાય છે. આપણામાંના ધણુઓએ જોયું અને જાણ્યું છે, આપણે કંઈક જોઈએ અને ગાણુએ છીએ, અને યો! આ પૃથ્વીની પાદરેથી આશાશનો ચંદરવો ઉઘાડતાં નવા ગાનારાઓના મંગળ સૂરો આવતા સંભળાય છે. સાહિત્યના અવતારી માનવદેવો વખતો વખત આવી દુનિયાને નવા નવા સંદેશ આપે જ જાય છે. એવા નવા અવતારીઓનાં પગલાંના ધ્વજકારા પાસે પાસે આવતા હું સંભળી રહ્યો છું. ડંકા વાગી ચૂક્યા છે; નિશાનો ફરફરી રહ્યાં છે. પક્ષીઓનાં ઉડનાં વાદળોં એને માથે દૂર દૂરથી પાંખો ફફડાવતાં આવતાં દૃષ્ટિએ પડે છે. એવી આ સાહિત્યના નવા અવતારની સ્વારી યુષ્મધમસે તેજનાં કુસો ઉડાડતી અને વેરતી આગળ અને આગળ આવતી જ જાય છે. એનાં પગલાંમાં નવરંગ પ્રભાત લારેલાં છે, એના યુષ્મમાં નવરસ વસંતનાં ફાસ્મ મલકી રહ્યાં છે. આવો બહેનો અને બંધુઓ! એ સ્વારીમાં આપણે પણ ગાતાં ગાતાં સ્નેહભર સામેલ થઈએ.

“મેં દીઠા એના ડેરા ઠોકાતા ઠામેદામ,

- મેં થાંખ સુણ્યા કુંકાતા એના ચહેર ગામેગામ;

ઓ વીર! ધસો ધ્વનિ કરતા એ ધ્વજ પટે અભિરામ!

હો! પ્રશુની સ્વારી જાય.”

વિદાય*

નમન તણો અમ માન,

સ્વીકારો, દુલ્હાં અમ જજમાન!

જુગજુગ જૂના જગમણીતા ભાવનગરના ભાવ :

ખટરસ બોજન, નવરસ ગુંજન : લીધા લાખેણા દહાવ ;

સ્વીકારો, દુલ્હાં અમ જજમાન!

કૃષ્ણ ને શ્યામલ હોટે પ્રભાતર વંશી વહાવે સૂર ;

આજ તમારે મ્હોલે અમે પ્રિય રંગ ઉડાગ્યા પૂર :

સ્વીકારો, દુલ્હાં અમ જજમાન!

ખીલી કમળની પાંદડી ને ખીલ્યાં ઉડાં આકાશ :

મીઠી મ્હેમાનીનાં મોંધાં છે સોણાં ને મોંધેરા ભાવવિલાસ :

સ્વીકારો, દુલ્હાં અમ જજમાન!

*આ ગીત તા. ૨૦-૪-૨૪ ને રાજ સંજે જાહેર સમાપ્તિએ મ્હેમાનો વરફાળી, મે. અ. ક. ખબરદારે ગાઈ હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચૌદમા સંમેલનના અધ્યક્ષ

શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખખરદારનું ભાષણ

(અંધેરી, તા. ૪-૧૦-૧૯૪૧)

સાહિત્યરસિક સજારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના આ ચૌદમા આધિવેશનના પ્રમુખપદનું જે માન આપ સૌએ આજે મને આપ્યું છે, તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું. મારી પૂર્વે જે જ સ્થાનને ગુજરાતના જે દુરધર સાક્ષરો ને ઈવંઓ પોતાની વિદ્વાતાથી અને કાર્યસાધકતાથી શોભાવી ગયા છે તેમના મુકાબલામાં મારા જેવી અદ્ય વ્યક્તિનો હું ખ્યાલ કરું છું ત્યારે શોભ પાતું છું, પણ સાચા સેવકને તો પદ કે મહત્તાના વિચાર કરતાં સેવાધર્મ જ વહાલો લાગે છે; તો જેણે પોતાની શક્તિભક્તિ અનુસાર ગુજરીની સેવા કરી જણી છે, તેની પાસે જ્યારે ગુજરીના પ્રતિનિધિરૂપ આપ સૌએ સેવા માગી છે, ત્યારે તે શુદ્ધ આવે ને પ્રમાણિકપણે આપીને ફૂટાર્ય થયું એ જ ધર્મ છે, એમ મારીને મારી અશાત સ્થિતિમાં પણ હું આપની આજ્ઞા મારે માથે ચઢાવું છું.

સાહિત્યમાં કોમનો કે જાતિનો અભેદ

શુદ્ધ સાહિત્ય તો નાતજાતના કોષ્ટ પણ ભેદથી અલિપ્ત છે અને અલિપ્ત જ હોવું જોઈએ. ધર્મવાદ, રાજકારણ વગેરેમાં ભેદ હોઈ શકે પણ સાહિત્યમાં એટલે એક જ ભાષાના સાહિત્યમાં તો શું પણ દુનિયામાં તમામ ભાષાઓના સાહિત્યોમાં તો નાતજાતનો કે કોષ્ટપણ જાતનો ભેદ પૂર્વકાળમાં ગણવામાં આવ્યો નથી, કે દ્વાલમાં પણ તે ગણાતો નથી, કારણ કે સાહિત્ય એ માનવમાત્રની સંસ્કૃતિનું તેની પ્રગતિનું ને પ્રગતિનું, તેની આશાઓનું અને તેનાં ધ્યેયોનું દર્શન છે. એટલે જ આ સાહિત્યસંમેલનનું પ્રમુખપદ ગુજરાતમાં, પહેલી જ વેળા એક પારસીજમીને વરાયું છે. એ તો અદ્ભુત છે. હું જાણું છું કે આપે આજે મારામાં જે વિશ્વાસ મૂક્યો છે, મને જે માન આપ્યું છે તે હું પારસી છું તેથી નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યનો હું એક નમ્ર સેવક છું તેથી જ આપના સ્નેહનું પાત્ર હું થયો છું. ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવાનું મને જ્ઞાન થયું ત્યારથી જ હું શ્રી ઈંદરાવપ્રેમી દરતામજીકરનોત્રમાં કશું નોંધું તેમ,

નાહં મત્તપ્પો ન ચ દેવપ્પો ન બ્રાહ્મણપ્પિયવેયચ્ચદ્દાઃ ।

ન મ્મદ્ધાચારી ન છદ્દો વનરયો મિત્થર્મં વાહં નિજગોપરુપ્પઃ ॥

દેવરૂપે જનન મને મને તે રૂપમાં જીએ, પણ જાતમાં એ તો હું “નિમ્મલોપરૂપ” જ મને માનું છું. સાહિત્યના વિષયમાં સાહિત્યની સેવા એ જ સાહિત્યકારનો પરવાનો હોવો જોઈએ. એમાં પુરુષ કે સ્ત્રી, હિંદુ મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી કે પારસી, કાળા કે પીળા પારસ્ય કે પામાત્ય, એવા કશા ભેદ મધુનાપાત્ર દોષ જ નહિ.

અને આજે આપ મને આપની સામે બેસાડો છે તે સંઘર્ષમાં આપણી જૂની કથાનું મને સ્મરણ થાય છે આપણા ભરતખંડની મધ્યમાં કટિમેખલા-જેની વિધ્યાયજ્ઞ પર્વતની માળા લંબાઇને પહેલી છે. એના સંઘર્ષમાં એક પુરાણી કથા છે કે વિધ્યાયજ્ઞ પર્વત ઉંચો અને ઉંચો વધતો જ ગયો, એટલે ઉંચો કે તેથી સ્વર્ગમાં દેવાને ભય પેદા થયો. દેવાએ અગસ્ત્ય ઋષિને પ્રેરણા આપી કે તેણે આર્યસંસ્કૃતિનો વિશેષ ફેલાવો કરવા દક્ષિણમાં દ્રાવિડ દેશમાં જવું. અગસ્ત્ય ઋષિ દક્ષિણમાં જવા નીકળ્યા પછી વચ્ચે મહા ઉત્તર વિધ્યાયજ્ઞ પર્વત ઉભેલો તેમને મળ્યો કે તેમને દક્ષિણ તરફ જવા કશો મર્ગ દેખાયો નહીં, કે એવા ઉંચા પર્વતને ઝોળાંથી જવાનું પણ શક્ય લાગ્યું નહીં એટલે ઋષિજીએ વિધ્યાયજ્ઞ પર્વતને એક રીતે રીઝવીને તેની પાસે માગણી કરી કે તેમને ધર્મકાર્યમાં પર્વતે સહાય કરવી, અને તે એ કે વિધ્યાયજ્ઞ પર્વતે પૃથ્વી પર સ્થળ જવું અને ઋષિજીને દક્ષિણ જવા માર્ગ આપવો. એટલું જ નહીં પણ ઋષિજી દક્ષિણમાં ધર્મકાર્ય કરીને પાછા સ્વદેશ ઉત્તર તરફ જવાને આવે ત્યાં સુધી સ્થળ રહેવું. ઋષિજીનો મનોરથ સફળ થયો ને વિધ્યાયજ્ઞ પર્વતને ખૂબ ઉંચો બનીને ઉભો હતો તે ધીરે ધીરે વળાને આડો પડી પૃથ્વી ઉપર લંબાઇને પડ્યો। બસ, પડ્યો તે પડ્યો। અગસ્ત્ય ઋષિ તો દક્ષિણ ગયા તે ગયા, તે ફરી સ્વદેશ જવા આવી શક્યા જ નહીં. એટલે વિધ્યાયજ્ઞ પોતાના વચનને સાચો રહીને આજ સુધી સ્થળ રહેલો છે. આપણી કહેવતમાં ‘અગસ્ત્ય મુનિના વાયદા’ કહેવાય છે, એટલે એ વાયદા પળાતા જ નથી।

એજ પ્રમાણે મને પણ કોઇ સ્વસ્થમુનિ વર્ષોથી વાયદો આપીને પથારી વશ કરીને ચાલ્યા ગયા છે, ને તેમના આપવાની હું શક્ય ભેદ રહ્યો હતો કે તે આવે તો હું જીવું. પણ આપ સૌ મારા ગુજરાતી બધુઓએ ને બહેનોએ તો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે, અને આ પથારીવશ માંદા માણસને આજે અડધો ઉઠાડીને આપની સામે બેસાડ્યો છે એજ મારા સ્વસ્થમુનિના મંત્રોના બંધ કાઢે છે। આપના સ્નેહને માટે હું જેમ આભારી છું તેમ આ આપની સામે ઉભા રહેવાને બદલે બેસીને આ બાબત મને આપણું પડે છે તે માટે હું મારી પણ ચાહું છું. આપે અગસ્ત્યનો વાયદો થોડો તોડ્યો છે તો ખરો, એની સભા મારો મુનિ મને ભોગવાવશે તે હું મારી સાહિત્યસેવાના આનંદમાં સહી લઇશ.

કેટલીક પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓની અવસાન નોંધ

આજના આપણા કાર્યમાં આપણે આગળ વધીને તે પહેલાં મધ્ય કરાંચીના સંમેલન પછીના આ ચારેક વર્ષમાં આપણા સાહિત્યકારોમાંની અને દેશનેતાઓની કેટલીક જાણીતી વ્યક્તિઓના અવસાન થયાં છે તેથી આપણા સાહિત્યને તેમજ દેશને જે ખોટ ગઇ છે, તે બદલ આ સંમેલન તરફથી શોક દર્શાવવાની મારી પ્રથમ દરજ્જા

(૧) આપણને સૌથી મોટી ખોટ ગઇ છે તે આપણા ગુર્જર દેશના વિદ્વાન ને પુણ્યશાળી રાજવી વડોદરાનરેશ સ્વર્ગસ્થ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજની છે. શ્રી ને સરસ્વતીના વિરલ યોગ એ રાજવીમાં થયો હતો. એઓશ્રીના લાંબા અમલ દરમિયાન ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને એમણે જગતી પુષ્ટિ આપી હતી. મહારાષ્ટ્રી છતાં ગુર્જર પ્રજાના નરેશ હતા. એટલે એમણે પોતાના રાજ્યની રાજભાષા પણ ગુજરાતી જ ઠેરવી

હતી, એમની લાખો રૂપિયાની ઉદાર સહાયથી આપણું પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્ય પ્રકાશમાં આપ્યું અને પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાની વિદ્યા અને શુદ્ધિ વધે તે આશયથી એમણે કેટલીક ઉપયોગી સંસ્થાઓ સ્થાપીને શુજરાતી ભાષામાં અનેકવિધ જ્ઞાનની રેલ પોતાની પ્રજાને ધેર ધેર રેલાવી. એમણે આપણા વિદ્વાનોની કદર કરવા ને કરાવવા કેટલીક વ્યાખ્યાનમાળાઓ પણ ચોડાઈ વર્ષોથી ચોજી છે. ને પોતાના રાજ્યમાં તેમને આમંત્રીને તેમની પાસે વિવિધ વિષયો પર વ્યાખ્યાનો અપાવ્યાં છે. એવા સાહિત્યના વિદ્વાસી ને હરદાન રાજવીનું પુખ્ત વયે પણ અવસાન થવાથી આપણા સાહિત્યને ખારે ખોટ અછ છે. અને તેની નેધિ આપણા આજના સંભેલનમાં લીધા વિના રહી શકાતું નથી. આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે સદગત રાજવીના નેક સુપૌત્ર ને હાલના વડોદરાનરેશ શ્રીમંત પ્રતાપસિંહરાવજી પોતાના એ મહાન પ્રપિતાને પગલે આવીને તેમનું તે પુણ્યવંદું સાહિત્ય કાપે આજુ રાખે ને તેમાં શુદ્ધિ કરે..

(૨) ખીનું શોકમર અવસાન રાજપ્રભાવશાળી મહાન શુજરાતી મુસદ્દી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું થયું છે. તેમનો પ્રભાવંતો છતાં સૌમ્ય ચહેરો કે પૃથી જુલાય તેવા નથી. એઓ વિદ્વાન તેમજ અદ્ભુત હતાં. ભાવનગરવાળી ગત સાતમી સાહિત્ય પરિષદની ખેઠકમાં એમણે છેવટે વિદ્વાતાઞ્ગુ ને છટાદાર બાપણ કહ્યું હતું. તે ત્યાં જો જો હાજર હતાં તેમનાથી કદી વિસરાશે નહીં. એમણે રાજ્યાધિકારમાં ને મુસદ્દીપણમાં શુજરાતીની કીર્તિ દેશપરદેશમાં ફેલાવી હતી. પોતાનાં ખારે રાક્ષણો છતાં એમને સાહિત્ય વંચવાનો ને રચવાનો શોખ હતો. પોતે કવિ પણ હતા અને એમણે કેટલાંક ભાવપ્રધાન કાવ્યો ને ભજનો રચીને શુજરાતી સાહિત્ય પરની પોતાની પ્રીતિનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. શુજરાતને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની ખોટ જલહી ન મુરાય તેવી અછ છે. કેમકે શુજરાતના કવિઓને તથા લેખકોને એમણે જાવનગર રાજ્ય તરફથી વખતો વખત સદાય આપી તેમની કદર કીધી છે.

(૩-૪) એ પછી આપણા બે વડોદરા ને રસિક સાક્ષરો ને કવિઓ દિવાનખંડાદુર કેશવલાલ દર્પદરાય મુવ અને તેમના આજીવન મિત્ર શ્રી કાકાભાઈ દેશસરીનાં અવસાનની નેધિ લેતાં શુજરાતી સાહિત્યનો છંદાં પચાસ વર્ષોનો કલિકાસ નજર સામે લરી રહે છે. જીવનમાં સાથે રહેલા આ બંને મિત્રોનાં અવસાન પણ સાથે જ એકાદ દિવસને અંતરે થયાં એ પણ ચમત્કાર જ હતો. શ્રી કેશવલાલ મુવ સાહેબને નું જોતો ત્યારે મને આપણા મહાન કવિ પ્રેમાનંદનું જ સ્મરણ થતું હતું. ખરી સાક્ષરનાની મૂર્તિ કેને દેવવાય તે કેશવલાલભાઈએ પોતાના આજીવન અભ્યાસથી, સૌજન્યથી, વિનયથી, હાંડી વેળાનિક વિદ્વાતથી અને રસિકતાથી દર્શાવ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોના અને કાવ્યના સચોટ અનુવાદ કરી, તે તે કર્તાઓના ને તેમની કૃતિઓના સંજ્ઞામાં ચમત્કાર સંશોધન કરી એમણે આપણને આદર્શ અનુવાદકારની પ્રતિમા પરી પડી છે. કાવ્યશાસ્ત્રના તેમ જ પદશાસ્ત્રના એઓ પુરંધર અભ્યાસી ને વિદ્વાન હતા. એમની કૃતિઓ અમર છે. શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ લેખે પણ એમણે આપણા સાહિત્યની ધણી મેવા બાળની છે.

સદ્ગત ડાહ્યાભાઈ દેશસરી પણ કવિ અને સાક્ષર હતા અને એમણે પણ સાહિત્યનાં વિષયમાં કેટલુંક સંશોધન ને સંપાદન કાર્ય કરેલું છે. એ જ ને સાક્ષરોએ સાહિત્ય પરિષદની લગભગ પ્રત્યેક બેઠક વેળા પોતાની હાજરી ને સહકારથી તેને શોભા આપી છે. પ્રશુ તેમના આત્માઓને અંબર શાંતિ બક્ષે!

(૫) ગુજરાત વર્નાક્યુલર શાસાયણીના ઉત્સાહી અને ઠરેલ સહાયક મંત્રી લેખે તેમજ સાહિત્યપરિષદના સહમંત્રી લેખે વર્ષો સુધી પોતાની સેવા આપી કૃતાચ્છ થયેલા શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખના અવસાનથી આપણુ સર્વને ધણી ખોટ ગઈ છે. ઠાક પણ જીતના પક્ષપાત વિના એમણે પોતાની દરજ આ બંને સંસ્થાઓમાં પ્રમાણિકપણે બજાવી હતી. એમના વિવેચી અને સામ્ય સ્વભાવથી એ બધા વર્ગમાં પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. એમના અવસાનથી એક ખરા કાર્યકરની ગુજરાતને ખોટ ગઈ છે.

(૬-૭) પણ આપણી જીવણીની સંસ્થાઓને જે મહાખોટ ગઈ છે તે આપણા બે મહાન શાંત કાર્યકરો શ્રી. મોતીભાઈ અમીનના અને શ્રી ગિજુભાઈ બધેકાના અવસાનની છે. આખા ગુજરાતમાં અને તેનાં સંબંધની સર્વ સંસ્થાઓમાં જીવણી અને વિદ્યાનો પ્રચાર કરાવવા મોતીભાઈ અમીને પોતાની જીંદગી ધરી નાખી હતી. ઘેરઘેર જ્ઞાનની ગંગા વહે તેને માટે દરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કરીને તેમજ વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે અનેક ઉપાયો ચોજીને એમણે સેવાભાવી પુરુષ નિઃસ્વાર્થ ભાવે શું કરી શકે તે બતાવી આપ્યું છે. સદ્ગત મોતીભાઈના ઉચ્ચ આત્માની પિછાન તો જે એમના સંસર્ગમાં આવ્યા હશે તે સૌને થઈ હશે. એમનું કાષિલું કાર્ય જગી નીકળ્યું છે. અને તેમાં જ એમના નામની સ્મૃત્તિ બધે પ્રસરી રહી છે.

સદ્ગત ગિજુભાઈ બધેકા તો ગુજરાતનાં બાળકોની માતાની જ નહીં રાખતાં હતા. એમણે મોન્તેસેરી શિક્ષણપદ્ધતિ આપણા દેશને અનુકૂળ બનાવી હતી. એમની કદર નેવી બેઠકે તેવી થઈ શકી જ નથી. પશ્ચિમનો મોહ હજી આપણી આંખોને આંજી દે છે. ગિજુભાઈનો આત્મા મહાન હતો, એમનું હૃદય ખરા રનેદથી ભરેલું હતું અને માનવજાતના ઉગતા છોડોને કામલતાથી, સ્વાભાવિકતાથી, હૃદયથી, હંડી સમજથી પરિપોષણ આપી તેમની સર્વ દિશાએ પ્રેરણા વૃદ્ધિ થાય તેની તેમને દાઝ હતી. એમ એ બંને સ્વર્ગસ્થ મહાન આત્માઓ પોતાની મહાસેવા ગુજરાતને આપીને અવસાન પામ્યા છે. એ બંનેની પિછાન મેળવવાનું મને માન હતું. એમની ખોટ ન પુરાય એવી છે.

(૮-૯) આપણા સમયે વેદાંતી તત્ત્વજ્ઞાની અને વક્તા સદ્ગત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બહુ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા. તેમની વિદ્વત્તા હંડી હતી અને સાહિત્યમાં એમનો ફાળો અખા બગતના વેદાંતી કાળોનો મર્મ એમણે હંડા ઉતરીને સમજાવેલો છે. એમણે ભોગવેલા ઉંચા જોડાઓના વ્યવસાયમાંથી પણ વખત કાઢીને એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવેલી છે, તે ગુજરાત નહિ ભૂલે. એ ઉપરાંત ભારતની જૂની પરંપરાની શાસ્ત્રીયતા શોભાવનાર સદ્ગત શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકરના અવસાનની

નેધિ પણ લેવી ઘટે છે. ગુજરાતે ઉત્પત્ત કરેલા કેટલાક પ્રખ્યાત શાસ્ત્રીઓમાં શાસ્ત્રી દાથીભાઈની ગણના હતી.

(૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪) અને આપણા કવિવર્ગમાંથી પાંચ જુદી જુદી શૈલીના વિદ્વાનોના અવસાન નોંધવાની પણ આપણી ફરજ છે. પ્રથમ જૂના જમાનાના સમર્થ વિદ્વાન અને કવિ સદગત છાંટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ ગુજરાતના જૂવણરૂપ પંડિત અને કવિ હતા. 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' માંના ઘણાં કાવ્યો પર અને કવિઓ પર એમણે મુદર ને સમર્થ ટીકા લખેલી છે. એઓ સંસ્કૃતના પણ પ્રખર વિદ્વાન હતા અને સંસ્કૃત પુરતકોના અતુલાદ એમણે કીધેલા છે. રસાલકારના અંથો પણ એમણે લખેલા છે. 'શાંતિસુધા' જેવું મહાકાવ્યની ધારી પર એમણે મોટું કાવ્ય જૂની શૈલીમાં લખેલું છે. વિવાહારપદ યજ્ઞ પહેલા પ્રેમાનંદના નાટકોમાં તેમજ પ્રેમાનંદસુત વલ્લભના આખ્યાનોમાં એ સમર્થ કવિનો હાથ હશે એવી શંકા અને ધણીવાર એમનાં પોતાનાં કાવ્યો વાંચતાં થયેલી છે. એમના ઘણા અંથો હજી અપ્રગટ છે, તે પ્રગટ કરવાનો કોઈ વિધિ થાય તો એ કવિ અને વિદ્વાનની ગુજરાતને વિશેષ પિછાન થાય. ગુજરાતના મહાન સાહિત્યકારોમાં એમણોનો એમને હક્ક હતો. પણ નવીન ગુજરાતે એમની હદર કીધી નથી.

• એ ઉપરાંત શ્રેયસ્સાધક મંડળવાળા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી, શ્રી ચંદ્રશંકર નર્મદાચંદર પંખા, શ્રી મોરારજી કામદાર, શ્રી દલિદર સેવક 'દિવાના' એ આપણા ચારે જુદી જુદી શૈલીના કવિઓના અવસાનની નોંધ પણ આપણે લઈએ. સોએ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં ઠીક ઠીક ફાળો આપ્યો છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરીને સૌ કૃતજ્ઞ થયા છે.

(૧૫-૧૬) 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના મહાન અંથ પર પહેલવહેલી ટીકા લખીને જાણીતા ઘણેલા સાક્ષર શ્રી વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈલ જેવા પ્રાચ્ય વિદ્વાના અભ્યાસી અને ઉર્મગી વિદ્વાનની પણ આપણને આજ અરસામાં ખોટ મળી છે. વળી પૃથ્વીના સેવાભાવી ગુજરાતી પ્રેરિસર જયશંકર ત્રિવેદીના અવસાનથી આપણને જે આઘાત થયો છે, તેની નોંધ પણ લઈએ.

(૧૭) સૌથી છેલ્લે આપણા આધુનિક ભરતખંડના મહાન ઋષિ અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું અવસાન તો આ દેશની જ નહીં પણ આખી દુનિયાની ખોટ છે. ભરતખંડની જૂની ઐક્યજ્યોતિને પાછી સંકારીને તેને જન્મભરમાં પ્રકાશિત કરીને એ મહાત્માએ ભરતખંડની કીર્તિ એમરે જગદળાવી છે અને આ દેશના ખરા રાજાનું અમન પૂર્વપદિમની સર્વ પ્રજાઓને પાછને તેમની દષ્ટિ પોતાના મોશ માટે પાછી ભરતખંડ પર આજામર કરતી કીધી છે. કવિવરને આપણા ગુજરાત માટે પણ પક્ષપાત હતો, અને આ સાહિત્યપરિષદના અમદાવાદમાં થયેલા છઠ્ઠા સંમેલન વખતે એમણે પોતાની દાનવી આંખોને એક મુદર વાળ્યાન પણ આંધું હતું. એમની કવિતાએ આપણા પ્રાંતના સેબકોને તથા કવિઓને પણ પ્રેરણા ને ઉત્સાહ આપ્યા છે. એ પ્રવચનમાનું નામ તો જન્મમાં અમર છે. એને આપણા ભાવપૂર્ણ ને માનનીય વંદન દો!

એ ઉપરાંત આપણા પારસી બાઇઓમાં પણ કેટલાક જાણીતા લેખકો અને સાહિત્યરસિકોનાં અવસાન થયાં છે તેની નોંધ લેવી પણ અગત્યની છે. પારસીઓનો ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિમાં જોવો તેવો હિસ્સો નથી. એ કોષ પણ અપૂર્ણપાતી અને ઉદારહૃદય હિંદુ સાક્ષર માન્ય રાખશે.

(૧) પારસી કામની જ નહીં પણ મુંબઈ ગુજરાતની અન્ય કોમોની સંસારિક, સામાજિક, રાજકીય, સાહિત્યકીય કે અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ કે તેને આર્થિક સહાય કરી પોતાના દેવી હૃદયની સુવાસ ચોમેર ફેલાવી ગયેલા મહૂંમ સર હોરમસજી એલલજી એકનવાળાના અવસાનથી સાને મોટી ખોટ ગઈ છે. પારસી કોમે તે પોતાનો જાણે પાલક પિતા જ બોલે છે. કોષ પણ કામનો રંગ સાહિત્યકાર એમની પાસે જઈને ખાલી હાથે પાછો ફર્યો નથી. મહા ઉદાર દિલના, અમીરો સ્વભાવના સૌના સુખદુઃખના સાથી જેવા એ પ્રભુના આશિયા શેઠિયાનું હાથ અહીં ખાલી જ છે. એમનો સ્વભાવ સૌના હૃદયમાં ઊભા પૂરતો હતો. એમની લાખોની સખાવતોનો મોટો ભાગ કદી પણ જાહેર ચોપડે ચડ્યો નથી. પરમાત્મા એમના પવિત્ર આત્માને ઉત્તમ શાંતિ બહે.

(૨) એ પછી જે પારસી સાક્ષર અડધી સદી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી પોતાનું નામ અમર રાખ્યું છે તે નવસારીવાળા સદ્ગત સોરાબજી મંચેરજી દેશાઈના અવસાનથી ગુજરાતે એક અકલંગ સાહિત્યસેવક ગુમાવ્યો છે. એઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લખતા હતા. તેમજ સંસ્કૃતાદિ ખીજ બાપાઓનો એમનો અભ્યાસ સારો હતો. કવિતાનાં પણ એ રસિયા હતા, અને અલંકારશાસ્ત્રનું એમનું મોટું પુસ્તક 'ગંજ શાયરાન' હજી પણ આપણા કવિઓના અભ્યાસમાં સહાય કરે એવું છે. એ પુસ્તકમાં શબ્દ અને અર્થ બંનેના અલંકારોનાં સેંકડો દૃષ્ટાંતો અનેક બાપાની કવિતામાંથી આપેલાં છે. એમણે એ ઉપરાંત તવારીખનાં, જીવનચરિત્રનાં, નાટકનાં, તત્ત્વચાનનાં, નીતિબોધનાં એમ મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો લખેલાં છે. એમનું નવસારીનું કિતાબખાનું તથા એમનો કિંમતી તવારીખી વસ્તુઓનો સંગ્રહ જાણીતા છે અને જાણીતાં નરનારો ઉપરાંત સદ્ગત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજે પણ તેની મુલાકાત લીધી હતી. મહૂંમ સાક્ષરનું જાહેર રમારક પણ નવસારીમાં કરવામાં આવ્યું છે. આવા એકનિષ્ઠ અને ઉદ્યોગી સાહિત્ય-સેવકની સેવાનું અનુકરણ આપણા જિગતા લેખકોએ કરવા જેવું છે.

(૩) મહૂંમ શેઠ દીનશાહ જીજીભાઈ ધરાની સોલિસિટર ફારસી તથા અંગ્રેજી બાપાઓમાં પારંગત હતા. અને એમણે અનેક અંગ્રેજી ને ફારસી પુસ્તકો રચ્યાં હતાં. તેમજ ગુજરાતીમાં પણ પુસ્તકો ને લેખો લખ્યાં હતાં. હિંદુસ્તાનના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા તરફથી તેમજ ધરાનના તથા ઇંગ્લેંડના વિદ્વાનો તરફથી એમને માન મળ્યું હતું. પારસી કામની એમણે ઘણી સેવા કરી હતી.

(૪-૫-૬) એ ઉપરાંત મહૂંમ ડાસાભાઈ ફરામજી લંગડાનાં 'રશીક' તખલ્લુસ હેઠળ ફારસી દબની બેતોમાં ને દેથી રાજોમાં ઘણી કવિતાઓ રચી હતી, તેમજ

કેટલીક વાર્તાઓ લખી હતી જે પારસીઓમાં તેમ જ હિંદુ વાચકોમાં જાણીતી થઇ હતી. વળી મધ સાલ મુંબઈના સોહાગ્રિય દૈનિક પત્ર 'સાંજ વર્તમાન'ના માસિક અને તંત્રી શેઠ જહાંગીર રસ્તમજી વાઝાગાધી અને સાપ્તાહિક પત્ર 'કપસરે હિંદ'ના તંત્રી શેઠ એચ.ચા. રસ્તમજી હીરજીભેહદીનનાં થયેલાં અવસાનોની નોંધ પણ લેવી ઘટે છે. વર્તમાનપત્રોનાં દનિદાસમાં એ બંને તંત્રીઓ આગળ પડતા અને સાહસિક હતા, અને તેમણે જનસમાજની પોતપોતાની રીતે સેવા કીધી હતી. પરમાત્મા એ સૌના ધ્યાત્માને શાંતિ બક્ષે !

મહત્વના-સાહિત્યકીય બનાવો

હવે આ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં આપણા સાહિત્ય, સાહિત્યકારો ને સાહિત્ય સંસ્થાઓને ક્ષાણતા જે મહત્વના બનાવો બન્યા છે તેની નોંધ પણ અહીં લેવાનું હું ઇષ્ટ ધાતું છું.

(૧) આપણા સદ્ગત કવિ લેખક અને પ્રથમ શિષ્ટ નાટકકાર સાક્ષરશ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામની શતાબ્દી બહુ યોગ્ય રીતે ઉજવાઈ હતી, અને તે નિમિત્તે આપણા ઉત્તમ લેખકોએ એમનાં જીવન અને લેખન સંબંધી વિદ્વત્તાભર્યાં લેખો લખીને તેને સુંદર રીતે ગ્રંથસ્થ કર્યા છે. આ સાહિત્યપરિષદે વડોદરાની બેઠકમાં એમને પ્રમુખપદે બેસાડીને એમને અનુપમ માન આપ્યું હતું. એ સૌમ્ય રાજપુરુષે જીવનભર સાહિત્યની બધાગ સેવા કીધી હતી અને કેટલાક સાંજીય વિદ્વતાપૂર્ણ ને સંશોધનથીયે મયો એમણે આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરીને તેને સમૃદ્ધ કીધું હતું. પદશાબ્દના દેહનરૂપ 'રણપિંગળ' નામે ત્રણ મયો લખીને એમણે કવિઓ આગળ બારે ખજાનો ખોલી દીધો છે. એવા સમર્થ સાહિત્યસેવકની શતાબ્દી ગંભીર રીતે ઉજવીને ગુજરાતે પોતાનું આભાર દર્શન કરાવ્યું છે અને નવીન ગુજરાતના હૃદયમાં યુગ્મરમરણ સંસ્થાપ્યું છે.

(૨) ખીન્ને અત્યંત આવકારલાયક બનાવ તે ભારતીય વિદ્યાભવનની મુંબઈમાં વિ. સં. ૧૯૬૫ ક્રાંતિક સહ પ્રૃથ્વીમાં (તા. ૭મી નવેમ્બર ૧૯૩૮) ને રોજ સ્થાપના થઈ તેનો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના અન્વેષણક્ષેત્રમાં, અને વિશેષતઃ ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં બહુવિધ પ્રગતિનાં ખીજ વવાયાં છે. ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ગુજરાતીની શિક્ષાપીઠ પણ સ્થાપવામાં આવી છે, અને વીર નર્મદનું નામ પણ એ શિક્ષાપીઠ સાથે જ જોડાયું છે. ભવન તરફથી હિંદી, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં બહાર પડતાં સંશોધનાત્મક 'જનસૌ' ભારતીય વિદ્યામંથાવલિ, તથા સાહિત્ય પરિષદનાં પણ બવનદ્વારા થતાં પ્રકાશનો ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ જોતાં આ સંસ્થાના વિદ્યાસ અને બાવિ માટે ઉજ્જવલ આશા બંધાયે છે. વળી આપણી સાહિત્યપરિષદનો ભવન સાથેનો સંબંધ દિનપ્રતિદિન ગાઢતર થતો જાય છે અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સ્મારકનું ઉદ્ઘાટન ભવનનાં નવાં મકાનોનાં ઉદ્ઘાટનની સાથે જ તાનેતરમાં થવાનું છે, એ આપ સૌને વિદિત જ છે.

(૩) ત્રીજો મુખ્ય બનાવ આ સાહિત્યપરિષદના આશ્રયે પાટણમાં 'હેમસારસ્વત સત્ર' ઉજવાયું તેનો છે. અપરંપર્યમાંથી આપણી ગુજરાતી બાપા કૂટતી હતી તે વેળા

પોતાના જન્મને ધન્ય કરનાર ત્રિકાલસાની મહામુનિ હેમચંદ્રજી વિદ્વાત્મા આખા ભરતખંડનાં શયુભારૂપ હતા, અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા. ગુજરાતી ગુજરાતી અસ્મિતાનાં એ પ્રથમ મહાજ્યોતિ હતા. એ મહાપુરુષનું સારસ્વતસત્ર ઉજવીને ગુજરાત ધન્ય બન્યું છે. એ સત્ર ઉજવવાની પ્રેરણા આપનાર અને તેને પોતાની કાર્યશક્તિથી સંગીર્ણ પાર ઉતારનાર આપણા આધુનિક જ્યોતિર્ધર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના આપણે આભારી છીએ.

(૪) એથી બનાવ મુંઝવણી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો પંચોતેર વર્ષનો મહોત્સવ ઉજવાયો તેનો છે. ગુજરાતપ્રેમી અંગ્રેજ બચ્ચા શ્રી ફાર્બસની પ્રેરણા અને મહેનતથી રચાયેલી એ સમૃદ્ધ સભાએ થોડાંક વર્ષોથી ધણી સારી પ્રગતિ કીધી છે અને કેટલાંક મહત્વના સાહિત્યગ્રંથો છપાવી પ્રગટ કરીને આપણા સાહિત્યને વેગ આપ્યો છે. આપણા કેટલાંક અનુભવી વિદ્વાન, અને શક્તિશાળી કાર્યકરો એ સભાના મુકાન પર છે અને એની પ્રવૃત્તિ ધીરેથી પણ દૃઢતાથી આગળ વધી રહી છે, જેમ જૂના સાહિત્યનું સંશોધન કરીને તેને એ સભા પ્રકાશમાં લાવે છે તેમ કેટલુંક ઉપયોગી નવું સાહિત્ય પણ તે પ્રગટ કરે છે ને અનુભવી વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાઓ પાસે તેમના ખાસ વિષયો પ્રર વખતો વખત પ્રકાશપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો અપાવી આપણા સાહિત્યને આગળ ધપાવે છે. એ સભાના મહોત્સવ વેળાએ પણ આપણા વિદ્વાન લેખકોના સહકારથી એક સુંદર ગ્રંથ બહાર પડ્યો છે, તે અનેક માહિતીથી ભરપૂર છે. એ સભાની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે આ પરિવર્દની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે.

આપણી પ્રખ્યાત સાહિત્યસંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિ પણ જાણવા જેવી છે. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નોક્યુલર સોસાયટીની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ મુખ્યપણે આગળ વધતી જાય છે. નવા નવા વિષયોનાં પુસ્તકપ્રકાશન એ સંસ્થા હંમેશા મુજબ કરતી જાય છે. એનાં કાર્યોમાં જે ખાસ ઉમેરો ગયા વર્ષથી થયો છે તે આપણી બાધાને ધણો ઉત્કર્ષક થઈ પડશે. સોસાયટીએ, પોસ્ટરેન્સ્યુએટો માટેનો શિક્ષણ વિભાગ કંઠ્યો છે. તેમાં સારી સંખ્યામાં શિષ્યો જોડાયા છે. આપણી બાધાના અનેક ક્ષેત્રોમાં સંશોધનકાર્ય કરવાને માટે ખાસ ખાતું ચાર થયું છે, તે વખત જતાં ધણો સારો વિકાસ સાધી શકશે.

અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાની પ્રવૃત્તિ પણ ઉત્કર્ષક છે. એ સંસ્થા દર વર્ષે સારા વિદ્વાનો પાસે સાહિત્ય-વિષયો પર વ્યાખ્યાનો અપાવે છે. પણ એનું સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય તો દર વર્ષે પ્રગટ થતાં આપણાં અનેકવિધ પુસ્તકોનું સારમાલી અવલોકન પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો ને વિવેચકો પાસે કરાવવાનું છે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ને પ્રગતિ કેટલી ને કેવી દર વર્ષે થાય છે, તેનો એકંદર ખ્યાલ એક જ દઢાણે સારી રીતે મળી શકે છે. એ પ્રવૃત્તિને આગળ વધારી એ સંસ્થા આપણા સદગત પ્રાચીન અર્વાચીન મોટા લેખકો ને કવિઓની સમગ્ર કૃતિઓનું અનેક દિશાઓથી તટસ્થ વિવેચન-એક કતો ખાતે એક મોટું-પુસ્તક રચાવીને-કરાવે તો ધણો લાભ થાય.

૬૬૨ વસનજી માધવજીના દાનપ્રગથી મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ પણ આપણી બાપાના ઉત્કૃષ્ટ માટે દર વર્ષ માટે પાંચ પાંચ વ્યાખ્યાનો પ્રતિષ્ઠિત અને અભ્યાસી વિદ્વાનો પાસે અપાવ્યા છે તે આપણા સાહિત્યમાં મોટા ઉમેરો કરે છે. એને લીધે દર વર્ષ આપણને સાહિત્યની કોઈ ચાખા ઉપર કે ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ મોટા લેખો મળે છે, વળી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી બાપાસાહિત્યને અભ્યાસ ક્રમમાં મૂળથી રચાન મળવા લાગ્યું છે, અને કોલેજના પ્રથમ વર્ષથી તે એમ. એ. સુધીના અભ્યાસમાં ગુજરાતીને દરે રચાથી પદ મળ્યું છે, એ વિશેષ સંતોષની વાત છે. આપણે તમામ અભ્યાસ આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીમાં જ થાય અને જ્યાં પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાતીમાં જ રચાય ને વંચાય તે સ્થિતિને હજી વાર હોય તેમાં આટલું પગલું પણ આપણી માતૃભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે સંતોષકારક જ છે.

એ ઉપરાંત મુંબઈની, સુરતની, વડોદરાની ને ખીજાં શહેરોની ગુજરાતી સાહિત્ય સમાજો પણ પોતાની શક્તિ મુજબ સેવા કરી રહી છે, તેની નોંધ પણ લેવી ધટે છે,

આપણને દિલ્લગીરી ઉત્પન્ન કરે એવા ત્રણ મુખ્ય બનાવોની નોંધ પણ અહીં લીધા વિના ચાલતું નથી. બાવનગરની 'દક્ષિણમૂર્તિ' વિદ્યાભવન' જેવી સુંદર સંસ્થા કાળની અઠળ ગતિથી સમેટી લેવાઈ છે. તે આપણા પ્રાંતની વિદ્યાપ્રવૃત્તિની મોટામાં મોટી ખોટ છે. ગુજરાતીઓએ કોઈ પણ રીતે એ સંસ્થાને પાછી સજીવન કરવાના પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

આપણી બીજી દિલગીરી એકવાર ઉચ્ચ સાહિત્યસંસ્થા જેવું કામ બળવી આપણા ઉત્તમ સાક્ષર શ્રી આનંદશંકર જાણમાર્જી દુવના તંત્રીપદ હોળ ચાલતા પ્રખ્યાત 'વસંત' માસિકની લીધા સંકેતાર્થ ગયાથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વીસમી સદીના પહેલા ચાર દાયકા સુધી એ માસિકે ઉચ્ચ સાહિત્યની જ્યેષ્ઠ જાળવી રાખી હતી, અને એના વિદ્વાન ને ડૉરસ તંત્રીનાં ગદ્યવિધ જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપણને એ જ માસિકદ્વારા અપાતો હતો. શ્રી આનંદશંકર કુવ સાહેબની શારીરિક અશક્તિ અને કેટલાક આર્થિક કારણોને લીધે એ માસિક બંધ પડતાં ગુજરાતને ખરી ખોટ ગઈ છે. આજે સાહિત્યના વાગાઓમાં પદ્માવલીનું જળ બ્યારે વધી પડ્યું છે, ત્યારે એવા ડૉરસ ને નિષ્પક્ષ તંત્રીના અમૂલ્ય અભિપ્રાયની ને દોરવણીની બારે અગત્ય છે. પણ દરે તો 'નાય બિનબિગડી કોન સુધારે' જેવી સ્થિતિ થઈ છે. શ્રી આનંદશંકરભાઈના મહામૂલ્ય અમલોએની તેમ જ એમનાં ચોડાં પણ અપદ્મપાતી અને જોડી રિદ્ધતાથી ને રસિકતાથી ભરેલાં વિવેચનોની તો જાણે દરે સહાની ખોટ ગઈ છે.

ત્રીજે આસ્તકારક બનાવ ને સિંધ પ્રાંતમાં ગુજરાતી બાપાને ત્યાંની એક પ્રાંતિક ભાષાના પદ પરથી કાઢી નબળાનો સિંધના પ્રાંતિક રાજકારભારનો અનુચિત દર્શાવ છે. આ તો બાપની રિપરીનતા જ કહેવાય, કે ગુજરાતીઓએ દિંદુ પારસી ને મુસ્લિમ ભાઈઓએ પોતાનાં સાદાસ, શ્રમ અને અડગ કંઈથી સિંધ પ્રાંતની ઉન્નતિ કરીને તેને

આખરે મુખર્ષ ઇલાકાના મુરબ્બીપદમાંથી છોડીને પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા આપવી, તે સૌ ગુજરાતીઓની માતૃઆપાને જ જાણે ત્યાંથી કાઢી મૂકવાનો સિંધી નેતાઓએ તાગડો રચ્યો છે. ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે ખુદ સિંધી ભાષા માત્ર બોલી જેવી હતી, અને તેની પોતાની લિપિ પણ ન હતી, તે છેક ઇ. સ. ૧૮૫૦ પછી જ સિંધી લિપિ ખરેખરી હસ્તીમાં આવી. સિંધમાં લાખો ગુજરાતીઓ વસે છે અને સિંધની ઉત્તરમાં પ્રત્યેક દિશામાં પોતાનો ફાળો આપે છે, સિંધના નગરસમાજમાં અને રાજસભામાં જમાનાઓથી ગુજરાતીઓએ નેતા પદ ભોગવ્યું છે, ખુદ સિંધના પાટનગર કરાચીને એક સામાન્ય બંદર પરથી જાણે હિંદમાં મોટા ને વેપારી શહેરોમાંનું એક મુદર ને ધીકતું બંદર બનાવ્યું છે, તે મોટે ભાગે ગુજરાતીઓના જ શ્રમ અને સાહસને લીધે છે. સિંધી ભાષા-હિંદુઓ તેમ જ મુસ્લિમો-જાણે પોતાની સંકુચિત કોમી નીતિથી સિંધમાં અંધાધુધી ઊભી કરી રહ્યા છે અને હવે ઉપકાર પર અપકારની નીતિ ધારણ કરી ગુજરાતી ભાષાનો જ બહિષ્કાર કરીને પોતાના પ્રાંતની અવદશા નોતરી રહ્યા છે, તે જોઈ આપણને દિલગીરી થાય છે. આ સાહિત્યપરિષદ એ માટે પોતાનો મહા વિરોધ દર્શાવશે અને સિંધના કારભારીઓને પોતાનો અન્યાયી કરાવ પાછો ફેરવવાની આયઠભરી વિનંતિ કરશે, એવી હું આશા રાખું છું. સિંધમાં વસતા આપણા તમામ ગુજરાતી ભાઈઓ પણ માતૃભાષાપ્રેમ માટે એકતા અને અગતતા ધારીને પોતાનો આજુ જમરો વિરોધ દર્શાવના રહેશે, એવી પણ આપણે આશા રાખીશું.

સાહિત્ય માટે વિવરણ

આપણા સાહિત્યના સંબંધની વ્યવહાર વાતો કર્યા પછી હવે આપણે નર્પી સાહિત્યના વિષય પર જ આવીએ. આપણે આ સાહિત્યના સંમેલનો ભરીએ છીએ, તેમાં ખસે પાચસે કે હજાર જણા મુદતે મુદતે ભેગા મળીએ છીએ. તે જોઈને હજી પણ આપણા ધંધાદારી ભાઈઓ પ્રછે છે કે ભાઈ, આ શી અમથી ખટપટ કરો છો? આ તમારી સાહિત્યની વાતોથી દેશનો કે આપણો શો ઉદ્ધાર થયો છે કે થશે? કાંઈ ધંધાની, રાજગારની, સત્તાની વગેરે વાતો કરો, તો તેમાંથી કાંઈ વિશેષ ઉપાય જડતાં 'એ પૈસા'નું મોહું જોવાય! આપણા 'જઈ જઈ' કરતા વેપારીભાઈઓને મન તો આપણે ખાલી માયાકૂટ જ કરીએ છીએ. જેમાંથી સીધી રીતે પૈસા નહીં મળે તે બધી વાત મિથ્યા છે, એવું એ ભાઈઓ માટે ભાગે માને છે. મને પોતાને પણ એવા પ્રશ્નો અનેક ભાઈઓએ પ્રજ્વ્યા છે. પ્રજ્વનારા ગરીબ વર્ગના ધંધાદારી ભાઈઓ છે તેમ જ શ્રીમંત વર્ગના શેઠીઆઓ પણ છે. એમાંના કેટલાક માત્ર કાગળ અને નામુ લખવા જેટલું શીખેલા તો કેટલાક ગુજરાતી અને અંગ્રેજીની સારી કેળવણી લીધેલા સજ્જનો પણ છે. એમ થવાનું કારણ શું? કારણ એ જ કે એ સૌ ભાઈઓના કર્મસંજોગે તેમનો અંતરાત્મા હજી ઊપડ્યો જ નથી. પશુપાણી અને માનવગત વચ્ચે ખાસ ફેર ઘાનો છે અને ઘાંધી છે, તે મૂળ વાતથી જ એ ભાઈઓ બેખબર છે. પશુજીવનના બધા વ્યવહાર માણસ પણ કરે છે અને પશુની જ માફક માણસ પણ પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરવાના પ્રયાસ કરે છે. પશુથી જ નહીં પણ પોતાના વિરોધી માનવપક્ષોથી પણ એ સમાજ પોતાના રક્ષણના ઉપાય યોજે છે. પોતે બીજા બધાથી વધારે એકાગ્રસમર્થ

સુખચેતની રહી શકે એમ માનાગતનો મોટો ભાગ ચાહે છે, અને એ કૃત્તામાંથી જ રપધી-હરિદ્રાષ ઉત્પન્ન થાય છે ને તેમાંથી વ્યવહારની વ્યાપારની બધી યોજનાઓ ધરાય છે અને એમાંથી જ આખરે માનવ-સમાજને વચ્ચે માંહોમાંથી મહાયુધો પણ થાય છે. પણ આ બધી વાતમાં આપણે એક વાત ધૃતીશું કે ભાઈ, જીવન જીવવાની ને જીવનને રક્ષવાની વાતમાં પશુસમાજથી માનવસમાજ કંઈ જુદો પડે છે? યોજનામાં ફેર હશે, શાવનામાં તો કશો ફેર નથી જ.

અને આ વાણિયા વેપારીની બધી વાતમાં ત્રાજવાનોય નીતિ સાત્તીય સંપ્રદોષમાં 'ઉપયોગિતાવાદ' ની કહી શકાય. એની નજરમાં સાહિત્યનો ઉપયોગ એના અર્થશાસ્ત્રમાં કશો હામનો નથી, પણ માનવદુનિયામાં શું ઉપયોગની જ વસ્તુઓની ગણના છે! માણસને શું ઉંઘ, ભૂખ, તરસ, જનીવમાવ જેવી પશુજીવનની જ કંપના છે, ને બીજું કંઈ નથી? એને ઉદ્ધાસ, મોઝરોખ, અદ્દદશ'ન આદિ બીજા ભાવો શું ઉત્પન્ન નથી થતા? અને એની બુદ્ધિનું અને કંપનાનું શું? પશુજીવનથી એનું જીવન ઉંચું છે તેનો ફેર બતાવનાર આ માનવજીવનું શું? શું માત્ર રોટી મળ્યાથી જ મને તેવા નીચલા યરના માનવીને સંપૂર્ણ સંતોષ થશે? તે બહારની દુનિયાની વાતો, તેના પ્રેરણાના સાદ્યોની વાતો, તેના પોતાના પરાક્રમોની વાતો શું જાણવા કરવા માગતો નથી? એ બધું શું બતાવે છે? લેખનાંજા પણ 'રોષાઈ' નહીં હશે એવા દૂરના જમાનામાં પણ એનું આ કંઈક, શુદ્ધિ, કંપનાધન અને જિજ્ઞાસાધન તો જરૂર જ હોતું જોઈએ અને હતું જ, તે તેના અવરોધોથી સંશોધનથી આજે પણ આપણે જોઈ ને જાણી શકીએ છીએ. એ ખાસ ધન વિના એ દાક્ષતા દાક્ષતા વચ્ચે માણસ (ape) જેવો જ રહ્યો હોત. પણ એ છેક દૂરના ભૂતકાળના માણસે પણ એની પશુથી જુદી પડતી માનવસંસ્કૃતિના આરંભકાળથી પોતાના ઉત્તમ ભાવોની, વિચારોની, અનુભવોની ને ભાવનાઓની નોંધ રાખી છે, ને એની વાણીમાં તે પ્રથમ તો વંચપરંપરા તેને કંઈક રાખતો ને તેમાં ઉમેરો કરતો આવ્યો છે. એ વિના તેની પ્રગતિ કદાપિ યથ હોત જ નહીં. કંપનામય મા વી પોતાની ભાવનાઓને સિદ્ધ કરવા ને તેને મૂર્ત કરવા મધ્યે રહ્યો ત્યારે જે એમાંની કેટલીક ભાવનાઓ કાપડે પે પરિણમી અને એવી રીતે આંકડા ઉમેરાતા જતા માનવસંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે આગળ વધતી ગઈ, અને તેનો આજે જોઈએ છીએ તેવો અદ્વિત વિકાસ થયો. આજનો વાણિયો વેપારી પોતાના ધંધામાં એના ઉપયોગની જે જે વસ્તુઓ રાખી રહ્યો છે તે શું આ સંસ્કૃતિનું જ પરિણામ નથી? એને બેસવાના ગાદી તાંબા જોઈએ તે માટે ૩ અને કાપડ જોઈએ તે શું એમ જ ધરતીમાંથી તેપાર એને મળે છે? એના વેપારની અનેક વસ્તુઓ શું પૃથ્વીમાં જ ઉભે છે? એના ચત્રવ્યવહારનું શું? એને વીજળીની કે ધાસલેટની પણ જાતી જોઈએ છે તેનું શું? એને અદલા બદલા માટે હુડીપત કે નાણાંના સિક્કા જોઈએ છે તેનું શું? આ બધું જ શું એનું સાહિત્ય નથી? "સાહિત્ય" શબ્દની સારી વ્યુત્પત્તિમય વ્યાખ્યા કરીએ તો "દિનકારક વસ્તુઓના સંગ્રહ તે સાહિત્ય"—આ "વસ્તુઓ" શબ્દને જાણે આપણે "વચનો" કે "ઉક્તિઓ" મૂકીએ તો તે આપણા સાહિત્ય એટલે વાદ્યમયની એક વ્યાખ્યા થઈ. એ વેપારના સાધનોની નોંધ

યા કથા એ વંશપરંપરા ઊતરી ન-આવી હોત અને એ વેપારી પણ પોતાના અનુભવે અને આદર્શોના તેમાં ઉમેરો કરતો ન હોત તો એ લાભ કે નફો એના ઉપયોગિતાવાદથી એ કરે છે, તે એ શું કરી શક્યો હોત? કદી નહિ. એવું એ સાદિત્ય શું છે, અને તે માનવજીવનને ટકાવવા અને આરણ વધારવા શું શું કરી શક્ય છે, તે મેં વિસ્તારથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બાવનગરવાળી સાતમી બેઠક વેળાના મારા બાપણમાં કહેલું છે. એટલે તેનું પુનરાવર્તન કરવાની અહીં જરૂર નથી.

એક વાર ફરીથી આપણે “સાહિત્ય” શબ્દની વિશાળમાં વિશાળ વ્યાખ્યા કરી જોઈએ. માનવજીવનના ભાવેની, વિચારેની, અનુભવેની અને બાવનાઓની શિષ્ટ નોંધ તે સાદિત્ય. હું અહીં “શિષ્ટ” શબ્દ ઉમેરવાની ખાસ અગત્ય જોઈ છે, કેમ કે જે અનિષ્ટ છે, તે અવગુણારક છે, હિતકારક નથી, અને તેથી તે વળ્ય છે. આજે આપણે માનવજાતના જૂનામાં જૂના સાહિત્ય લેખે આર્યોના વેદ અને અવેસ્તા ગાથાને જાણીએ છીએ, અને એમાંથી શિષ્ટ નોંધ માનવજાતને હિતકારક છે, એની કોણ ના પાડશે? હજારો વર્ષ ઉપરના આપણા પૂર્વજોની સંસ્કૃતિ કેવી હશે તેનું કંઈક અંશે પણ સ્પષ્ટ દર્શન એ સાહિત્યથી શું આપણને નથી મળતું? જમાને જમાને કે યુગેયુગે સામાન્ય નીતિના વિચારોમાં ફેરફારોનુસાર ફેર રહેતો આવ્યો છે, પણ એ ખાદ જતાં કેવળ માનવધર્મના વિચારો, ભાવો ને બાવનાઓની એ સાહિત્યની નોંધમાં શું શિષ્ટતા નથી? માનવ કંઈ દેવ નથી, એટલે એની પશુતાના ગુણો પણ તે જમાનામાં તો મોજૂદ હતા. પણ એની એ પશુતામાં દિવ્યભાગ તરફ ઉત્તર વહેતી એની જે માનવતા હતી, તેનાં જ પુણ્યદર્શન માનવે એ શિષ્ટ સાહિત્યમાં સંઘડીને અમર રાખેલાં છે. જે પુણ્યમય છે તે જ જીવવા યોગ્ય છે. જે પાપમય છે તે વળ્ય ને હત્યાપાત્ર છે, અને આ સાહિત્યના કણકણથી જે પુણ્યભંડાર માનવીએ સંઘડી રાખ્યો છે, તે જ એને પ્રેરતિનું, એના શ્રેયનું સાધન છે. આપણે વેપારી બાપ વેપાર કરે ને દુનિયાની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે, પણ એને પણ સાહિત્ય વગર તો ચાલવાનું નથી જ. અને એ સાહિત્ય એના બીજા ભાગ્યો જે એનાથી જ્ઞાનમાં અને દેવપ્રકાશમાં આગળ વધેલા છે તે એને પૂરું પાડે, એના હૃદયને તથા એની બુદ્ધિને વધારે પ્રકાશમય કરીને એનાં ઉદ્ધાસની ટૂંક કરે, એના માહકજનના વર્તનમાં એને અલ્પસમજતા ગુણોનું પૃથક્કરણ કરીને તે એને સમજાવે, તો શું એ સાહિત્ય એના ઉપયોગિતાવાદનું પોષણ પણ નથી કરતું? માનવજીવનમાં સાહિત્યની અગત્ય હતી તો જ તે પરાપૂર્વથી ઉતરતું અને સંધારતું આવ્યું છે. આ મનુસૃષ્ટિના આરંભથી અનેક માનવસંસ્કૃતિઓ કાળાતરે એક પછી એક પ્રકૃતિના કાંઈક મહા ઉત્પાતથી કે મહાયુદ્ધથી નાશ પામતી આવી છે, પરંતુ એના બહુ યોગ્ય અવશેષો આ પૃથ્વી પર રહ્યા છે. પણ એણે એના વિકાસમાં જે કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન પોતાના પૂર્વજોથી મેળવ્યું હતું તેની કથાઓ તો એક કંઈથી બીજે કંઈ ઉતરતી જ આવી હતી, અને આજે પણ એવા જૂના જલપ્રલયોના ને બીજા વિનાશોના ઉદ્દેશ્ય આર્યોના વેદોમાં ને અવેસ્તામાં પણ મળી આવે છે. એ કંઈક સાહિત્ય હતું તો જ આપણે હજારો વર્ષ પછી તે વાતો જાણી શક્યા છીએ, તેમ જ તેમના જીવનની પ્રગતિની વાતોથી પણ આપણે માહિતગાર થઈ શકીએ છીએ.

સાહિત્ય કેવું જોઈએ ને કેવું ટકી શકે ?

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ સાહિત્ય જ માનવજીવનની સમગ્ર દિશાની પ્રતિબિંબોની શિષ્ટ ઇતિહાસ છે. માનવસંસ્કૃતિઓમાંની શિષ્ટ તારવણીઓનો જીવંત બંડાર છે. આકાશમાં પ્રકૃતિના અનેક તરંગો રહેલા છે; આપણે હજી નહીં પીછાન્યાં હોય તેવાં પણ બહુ દૂરો. પણ એ આકાશને ઝળહળાવી ચૂકવું એનું ખરું ધન—આપણા વાણિયા વેપારીના રૂપિયા—તો ચેતનવંતા ને સદા ઝમઝમતા તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર ને મંડો છે. આખાં વિશ્વનું સમગ્ર અવલોકન, આપણી રમૂળ દૃષ્ટિમાં અને દૂરબીનમાંથી પણ જોઈ શકાય તેવી શક્ય દૃષ્ટિમાં, આ શિષ્ટ ચેતનમય તારાઓથી જ આપણે ફરી શકીએ છીએ. અને તેની અપાપતાનું ને અનંતતાનું ચિંતન પણ ફરી શકીએ છીએ. ઉપર કહ્યું તેમ જે શિષ્ટ સાહિત્ય છે તે જ અમરતાને પાત્ર છે.

વિજાને પણ આપણને શીખવ્યું છે કે પ્રકૃતિમાં જે અશિષ્ટ છે તેનો કાળક્રમે નાશ થાય છે, અને શિષ્ટ (Fittest) જીવનનો જ વિકાસ થાય છે ને તે પ્રકૃતિના વૃદ્ધિ યુદ્ધમાં જીવી શકે છે. વિશ્વનું ચૈતન્ય પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરતું કરતું તમામ જીવનને પુણ્યરિપતિ બણી જ વાળે છે. જે પાપમય છે તે પ્રકૃતિના અશુદ્ધ અને અપૂરા રૂપનું અંતિમ ફળ છે, જે પાપમય છે તે જીવનને અધીર્ગતિ અને દુઃખ તરફ ખેંચે છે, જે પુણ્યમય છે તે જીવનને પ્રગતિ પર ચઢાવી આનંદ બંધે છે. જે પાપમય છે તેનો પ્રકૃતિની વિક્રિયામાં ભગ થાય છે, જે પુણ્યમય છે તેની ન્યોતિ અચળ રહીને ઝનમગે છે. જે પાપમય છે તેનો ક્ષયિકતામાં વાસો છે, જે પુણ્યમય છે તે અનંતતામાં અમરવિહરે છે. એવું અમર સાહિત્ય જ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રત્યેક લેખકનું ખેડ હોવું જોઈએ. પ્રત્યેક લેખકે જાણવું જોઈએ કે તેનામાં જે ચેતન છે તે પ્રભુનું જ છે, ને તે પુણ્યમય છે, તેણે જાણવું જોઈએ કે તેના કાર્મિક પુણ્યના ફળરૂપ તેના પર વાગેલીની મહેર ઉતરેલી છે, અને તેના હજારો લાખો મૂક માનવજીવો જે ચોતાના બાવો, અભિનાયકો અને ભાવનાઓ વાણીના શિષ્ટ રૂપમાં ઉતારી કે ઉદ્ગારી શકતા નથી, તેના અવેજી તરીકે તે લેખકને જે શક્તિની અક્ષિય ધયેલી છે તેનો ઉપયોગ પુણ્ય માર્ગે જ કરવાનો તેનો અધિકાર છે. એ અધિકારનો જે લેખક દુરુપયોગ કરે છે તે માનવજાતના યત્નનું કાપ કરે છે. તે સાહિત્યને હણિયે છે, એટલે તે માનવાત્માની પવિત્રતાને હણિયે છે અને તેની પ્રગતિમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. કાળના વહેવા સાથે એવું સાહિત્ય, પછી તે મગે તેવી પ્રતિભાથી ને કળાથી અર્જિત હોય, તો પણ આખરે નાશ પામે છે. કારણ કે નિસર્ગ નિયમ પ્રમાણે તો જે શિષ્ટ છે તે જ ટકી શકે છે ને અમરત્વ પામે છે.

ધર્મ જ સાહિત્યનો ને કળાનો પાયો.

કાળના અધારા ઊંડાણમાં અતિ દૂરથી પણ આપણી કલ્પનાદષ્ટિને ફેંકતાં આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે તે વેળાની જંગલીમાં જંગલી માનવજાતિને હિસક પણ પ્રાણી પંખીથી ચોતાનું રક્ષણ કરવાની પ્રથમ જરૂર હતી, અને એ વિભત્તીય શત્રુઓનો તેને સહનો બધા રહેતો હતો. એ બધામાં પ્રકૃતિના વિધાતક તરંગો—ધરતીકંપ, વાયુ, વંદોળિયા, જલપ્રલય, વગેરેનો પણ ભાગ હતો. એટલે આ બધી જાતના બધાં એને

કોઈ દિવ્ય તત્ત્વનો પ્રથમ આહો ભાસ ઉત્પન્ન થયો હશે. એ ભયમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવા એ દિવ્ય તત્ત્વને કોઈક રીતે રાજી કરીને તેની કૃપા મેળવવાની અભિલાષા એના મનમાં જન્મી હશે. એટલે એણે પ્રથમ પ્રકૃતિમાં તત્ત્વોની સૂચ્ચં ચંદ્ર, તારા, આકાશ, સરિતા, પર્વત આદિની પૂજા અને વિનવણી કરવા માંડી. પોતાના બંધુઓની એ પ્રાણીઓથી ને પ્રકૃતિના ઉત્પાતોથી પોતાની નજર સામે ચતા ધાતથી એના મનમાં પ્રથમ ભય અને પછી અનુકંપા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં, અને એ ભયમાંથી કોઈક રીતે મુક્ત થવા એણે એની કલ્પના પ્રમાણે પોતાના દેવ સ્થાપવા માંડ્યા. દુનિયાના નવે ખંડમાં માનવજાતના નીચલા ઘરમાં આ જાતની દેવપૂજા હજી પણ ચાલુ છે, અને આપણાં ગામડાંઓમાં - ના, નગરોમાં પણ એ જાતની પૂજા આપણે હજી જોઈએ છીએ. આ ભય અને અનુકંપામાંથી એને કોઈ દિવ્ય, અદૃશ્ય, ચેતન તત્ત્વની ઝાંખી યદ્ય, અને એ ચેતન તત્ત્વના બીજમાંથી અને મૃત્યુના ભયમાંથી માનવને ધર્મનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. એટલે બધા ધર્મના મૂળમાં આ ભય અને અનુકંપા જ રહેલાં છે. જ્યારે તેને ચેતનતત્ત્વનો ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે તેના સારાનરસાનો ખ્યાલ વધારે તીવ્ર બન્યો અને એમાંથી જ ધર્મના પ્રથમ તણખાદષ નીતિરીતિના વિચારો અને ધીરેધીરે તેના સિદ્ધાંતો પણ બંધાયા. પૂજાના દેવના સ્થૂલ રૂપે સૂચ્યંચંદ્ર હો, સાગરસરિતા હો, પહાડ પથ્થર હો, કે બીજું ગમે તે હો, માનવને તો એના ભયમાંથી મુક્ત કરવા તે દેવની ક્ષમા ને મહેર જ જોઈતી હતી અને હજી જોઈએ છે.

હવે, એ પછી, માનવને એ દેવને હંમેશા પોતાની સામે અને પાસે રાખવા માટે કોઈ સ્થાનની અગત્ય પડી, અને એ અગત્યને લીધે દેવને માટે ઘર બંધાયાં. એ માનવ પોતે ગમે તેવી લાકડાંપતરાની ઝૂંપડીમાં રહેતો હોય, પણ પોતાના દેવને માટે કોઈ ઉચ્ચતર મઢી જ કરવાની તેને સ્વાભાવિક દબ્બા યાય, કેમકે દેવ કોઈ એના જેવો સામાન્ય જન નહીં હોઈ શકે. એ દેવસ્થાનને સુદર રૂપ આપવા માટે એના મનમાં નવાં વિચારો ઉત્પન્ન થયો ને તેમાંથી કલાશુદ્ધિનો જન્મ થયો. એના દેવમંદિરને વિવિધ રીતે શણગારવા અને તેની દિવ્યતા, ભવ્યતા ને સુંદરતા બતાવવા એના ભાવે ને એની કલ્પનાએ પ્રયાસ આવ્યાં. એ મંદિરમાં દેવને રીઝવવા અને પોતાની ઉંડી ભક્તિને વેગ આપવા એણે ગાનતાન, નૃત્ય અને બજન યોજવા માંડ્યાં. બધી કળાનો વિનિયોગ આ દેવમંદિરમાં થવા માંડ્યો, અને ધીરે ધીરે તે બહાર પ્રસર્યો. માનવજાતે પોતે અનેક યુગમાં મેળવેલા અને સંધરી રાખેલા ગાનનો યોગ પણ એ દેવમંદિરને માટે થવા લાગ્યો, ગાન દિશા સતત ઉઘડતી જતાં અને આ પૂજાનો જાવ શુદ્ધ થતો જતાં આખરે લાગે કાળે માનવને પરાચાન ઉત્પન્ન થયું, અને ધીરે ધીરે આ અનેક દેવાના અને અનેક દેવમંદિરોના વિવિધ વાદમાંથી શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ, બ્રહ્મવાદ, સ્યાદવાદ, દ્વિતવાદ, અદ્વિતવાદ જેવી ઉચ્ચ કોટિની ધર્મકલ્પના માનવજાતના અનેક જૂથોમાં પરિણામ પામી.

આ પરથી અપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે બધાં સાહિત્યને ને બધી કળાને પાંચે ધર્મમાં જ રહેલો છે. આજે આપણી પાસે સાહિત્ય ને કળામાંજે રૂપ મોજૂદ છે તે હજારો વર્ષોમાં ધીરે ધીરે વિકાસ પામતાં જ પરિણામો છે. જે દેવને જા પ્રભુને આપણી

સહભક્તિથી રીઝવા અને તેની મહેરના અધિકારી થવા આપણાં સાહિત્ય ને કળા આપણે નિયોજ્યા છે, તે સાહિત્યને અને કળાને આપણે ધર્મથી ત્રિમુખ કરવા જઈશું તો એનો મૂળ પાયો જ ધર્મી પડશે અને આપણી હઝારો વર્ષોની આ શિષ્ટ ને છષ્ટ મુડી જ આપણે યોઈ બેસીશું. સાહિત્ય ને કળાના મધ્યમિંદુરૂપ રહેલો ધર્મ જ એ ઉડી જાય કે સડો પામે તો સાહિત્ય અને કળાના શ્વા હાલ યાવ તે કંઈપું મુસ્કેલ નથી.

હિંદુસ્તાન કે ઈરાન કહો, ચીન કે અરબસ્તાન કહો, મિસર, ગ્રીસ કે તુર્કસ્તાન કહો, એ સૌ પ્રાચ્ય દેશોએ લાંબા અનુભવે અને યોગવિદ્યાના બળે માનવજાતની તમામ પ્રવૃત્તિને સીધા પ્રગતિને માર્ગે વહેવડાવવા સદ્ધર્મને જ વિશ્વના મધ્યમિંદુ પર મૂકેલો છે; વિશ્વમાં સદ્ધર્મ તેજ સત્ય છે, તેજ પ્રભુ છે, અને બીજી બધી વસ્તુઓ મૈથુ છે. પ્રાચ્યાત્મ દેશોએ પાછળથી ચૈતન્યના વિકાસનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાને બદલે બહુધા પ્રકૃતિના રમૂળ વિકાસનો અને એ પ્રકૃતિના શુણના સંશોધનથી રમૂળ મોજમજના સાધનો ઉત્પન્ન કરવામાં, અને તે ટકાવી રાખવાને વિપક્ષ સામે યુદ્ધ કરવાની આસુરી સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં પોતાની શક્તિ ખર્ચી છે. પરિણામે આજે આપણે શું જોઈએ છીએ? આજે પશ્ચિમના એક જ ખંડની નાની નાની પ્રજાઓ વચ્ચે પાર્થિવ સત્તાને માટે જગત સંઘર્ષેણ થયાં છે; ધર્મ, સત્ય, નેત્રી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સ્નેહ આદિ પ્રાચ્ય ખંડના આદર્શ ને લાવના બધાં એક તડાકે ત્યાં વિદ્યુત્ત થવા આભ્યાં છે, અને તેની સામે પાર્થિવ સત્તા અને તેને પોષવો ટકાવવા તથા વધારવા માટે અસત્ય, દ્વેષ, પ્રપંચ, શુભામી, છુરાઈ વગેરે તમામ અધર્મને ધર્મરૂપ મનાવવાનાં મંથન ત્યાં ચાલી રહ્યાં છે, ધર્મ જ તુટે પછી બાકી શું રહે? ;

ઈર્ષાંજોગે પશ્ચિમની પ્રજાઓ સાથે આપણો યોગ ચાર સદીથી થવા માંડ્યો ને ધીરે ધીરે ત્યાંના પાર્થિવ સુખવાદ આપણે અહીં પ્રવેશવા લાગ્યો. પશ્ચિમની પ્રજા રમૂળ મોજમોજ ને આરામના વિષયમાં વિજ્ઞાનના વિકાસથી આપણા કરતાં આજળ વધેલી લાગી અને જિતાયેલી પ્રજા લેખે આપણી પ્રજાને ત્યાંનું મધુ જ ઉત્તમ ને અનુકરણીય લાગ્યું, ચૈતન્ય ને પ્રકૃતિના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા આ વિશ્વમાં જન્મેનું કામ છે પ્રકૃતિના શણેનું જ્ઞાન આપણા સમગ્ર વિકાસ માટે જરૂર કાનું છે, પણ એ જ્ઞાનને આપણે ચૈતન્યના યુગ્મેને ચૈતન્યના જ વિકાસ માટે ઉપયોગમાં ને વિનિયોગમાં લેવાનું છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અધારમાં છે. ચૈતન્યનું સ્વરૂપ તેજમાં છે. આપણે શું લઈશું? શું માગીશું? અધાર કે ચૈતન્ય? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાંજ આપણી પ્રગતિનો કે અધોગતિનો માર્ગ રહેલો છે.

પશ્ચિમનાં સાહિત્ય ને કળા સાથે સંપર્કમાં આવ્યાથી સાહિત્યના ને કળાના આપણા આદર્શોમાં ધણા ફેરફાર થયા છે. ફેરફાર થયા છે ને યવા જોઈએ, એ સ્વાભાવિક જ હતું-પણ એ બધા ફેરફાર શું પ્રુપરરૂપ છે? પશ્ચિમના સાહિત્યમાં ને કળામાં એવા ધણા સંદર્શાં છે જે જરૂર આપણે ત્યાં લાવવા જોઈએ, ને કેટલાક લાવવામાં આભ્યાં છે. કવિતામાં, નવલકથામાં, નવલિકામાં અને સાહિત્યના બીજાં

અંગેમાં પશ્ચિમની પ્રજાએ ઘણી નવનવી દિશાઓમાં વિકાસ સાધીને વિજય મેળવેલો છે. એ બધું આપણે અહીં લાવવા આપણા ઉત્સાહી લેખકોએ સારા પ્રયત્નો કર્યા છે અને તે માટે તેમને ધન્યવાદ જ થયે છે. પણ એ પશ્ચિમના સાહિત્યમાં બહુ અનિષ્ટ અંશે ધૂસી ગયેલા છે, અને ત્યાંની પ્રજાની સ્થૂળ વિશ્વાસિતાને પોષવા અને તેમાંથી આર્થિક લાભ ઉઠાવવા ત્યાંના ઘણા લેખકોએ માનવીના અધમ ભાવોને, વિકારોને ને વિચારોને વાસ્તવવાદ, પ્રગતિવાદ, ઝિન્સી જ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર આદિને નામે પ્રગટ કરીને શ્લિષ્ટ સાહિત્યને ઠલુપિત કીધેલું છે. 'કળા ખાતર કળા' ને નામે સાહિત્યમાં ને કળામાં બહુ અશિષ્ટતા અને અનિષ્ટતા પ્રવેશ પામી છે અને બધું અશિષ્ટ સાહિત્ય ઉગતી પ્રજાના વાંચકોમાં આવે અને તેના અધમ વિચારોથી તેનું મગજ ભરવામાં આવે, તો એ પ્રજાની તેમ જ એ લેખકોની કૃતિઓનું અનુકરણ કરતી પ્રજાની ગતિ. ધમ્મ? યાય કે અધમ્મ? એવા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું અનુકરણ આપણી પ્રજાને કાઈ રીતે ઉપકારક છે?

આજના નવીન સાહિત્યમાં કેખા દેતો કેટલોક કચરો

આજના આપણા નવીન સાહિત્યમાં પશ્ચિમના પૂરના ગંદા પાણીનો પુષ્કળ ભેળ થયો છે. જાણે પશ્ચિમનું તેટલું પથ ને પ્રુવરૂપ જ હોય એવી માન્યતા ધણીની ધર્મ ગર્ભ છે. સ્વતંત્રતાનો અર્થ સ્વચ્છંદતામાં ઘટાવાય છે. સંયમ ને ધર્મભાગમાં ધ્યેય વિનાની સ્વતંત્રતા સ્વચ્છંદતામાં જ પરિણમી ને આખરે અગ્નિ સાથે રમતા બાળકની જેમ દાગી ભય છે. ઉગતા સૂર્યની સાથે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે નવા વહેા જન્મે છે તે બધા આપણે ત્યાં પણ ધૂસી ભય છે. ધર્મશુદ્ધિની કસોટીથી એવા વાદોની પરીક્ષા કરવાનું ધૈર્ય મોટે ભાગે યુવાન લેખકોને રહેતું નથી, કે અનુભવની અપૂર્ણતાને લીધે એ માત્ર ઝળકતી શબ્દરમતામાં જ તેમની આંખ અંભઈ ભય છે અને તેને આપણા સાહિત્યમાં તુરત લાવવાના ચલ થાય છે. કવિતામાં અને નવલકથામાં કે નવલિકામાં આજકાલ આપણે એવા એવા પ્રસંગોનાં ને ભાવોનાં કથન જોઈએ છીએ કે જેવાંની હરતી આપણા દેશમાં કે સંસારમાં છે જ નહીં અને એ વાંચતાં શિષ્ટ વાચકને આધાત જ થાય છે. પશ્ચિમના સાહિત્યમાંના ગેલ ને કચરો પણ અહીં પ્રવેશ પામ્યા છે, અને આપણા જનસમાજનાં તથા ઉગતી પ્રજાનાં હૃદયને તે ઝેરથી ભરે છે.

પશ્ચિમના નીચલા ચરના લોકોને હલકા રસાભાસથી રીઝવવા ત્યાંના તેવી જ જ્ઞાતિના લેખકો એવા લોકોના વિકારોને પોષતું વિકારી ને રોગિષ્ઠ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી તેમાંથી પોતાનાં ગર્જનાં ભરે છે, તો તેને જોઈને આપણાં પણ કેટલાંક સામયિકો હળવા ને જિન્સી યા લૈંગિક સાહિત્યને નામે ખુલા વ્યભિચારપોષક લેખો લખાવીને પ્રગટ કરે છે, અને એવા લેખો વાંચતાં આપણાં યુવકયુવતીઓ અચૂનકપણે એવા વાતાવરણમાં સપડાઈને ઉંઘે માર્ગે જઈ પોતાનું તેમ જ સંસારનું સત્યાનાશ વાળે છે. એવાં સામયિકોના માલિકો ખુલ્લી રીતે કહે છે કે બાઈ, આજે બહુ લોકો એવું જ સાહિત્ય માંગે છે, આ તો 'સુધરેલો' જમાનો છે, અને અમે એવું સાહિત્ય નહિ પીરસીએ તો ગાડીવાળા, ઝાડુવાળા ને રેસ્ટોરાંવાળા અને એવા બીજા વાચકો અમારું કામચિત્તે લે નહીં ને અમારી પાંચત્તે સાતત્તે પ્રત

ફરીથી મારા સાહિત્યબંધુઓને હું વિનંતિ કરું છું કે આપણા દેશની સંસ્કૃતિને આપણા પૂર્વજોએ ધર્મમાર્ગે જ રાખીને ઠાઠી રાખી છે. એમાં ગમે તેવા અન્ય સંસ્કૃતિઓના વાયરા વાયા હશે; પણ તેણે પોતાનું સ્વત્વ હજી પણ બહુધા જાળવી રાખેલું છે. આપણા મહાન ધર્મચર્યાપ્રધાના આદેશ જીઓ : વેદઋષિઓ, ઉપનિષદ્ધારો અને ગીતાના મહાન કર્તાને જીઓ : હજરત બરથોસ્ત, યુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ ખ્રિસ્ત અને મહમદ જેવા પયગંબરોને જીઓ : નાનક, કબીર, ચૈતન્ય, નરસિંહ મહેતા, રામકૃષ્ણ પરમહંસ આદિ જેવા મહાભક્તોને જીઓ : દયાનંદ સરસ્વતી ને ગંધીજી જેવા ધર્મ નરોત્તમોને જીઓ : એ સૌએ સાહિત્ય રચ્યું છે અને પ્રજાપ્રેરણા ધર્મ સંદેશ આ પ્રાચ્ય દેશોને આપ્યા છે, તે આજ સુધી અમર રહ્યા છે ને રહેશે. દેશકાળને અનુસરીને એ સંદેશની વિધિમાં ફેર હશે, પણ કોષ્ટકો અનીતિને, અધર્મને, અસત્યને, સ્વચ્છંદતાને કોષ્ટક પણ રીતે વાસ્તવવાદ કે પ્રગતિવાદ કે કોષ્ટક પણ વાદને નામે પોતાના સાહિત્યમાં ધૂમવા દઈ તેને અપવિત્ર થવા દીધું નથી. પૂર્વે તો તેનો ધર્મ જ માન્ય છે ને તે જ પુણ્યકારક છે. બીજાં અનેક રથૂળ સુખની અને સત્તાની પ્રાપ્તિ અર્થે જે વાહો પશ્ચિમમાં જગ્યા ને વિહાંનની શુભ ગતિથી પોષાવાને બદલે તેની અધમ ગતિથી પોષાયા, તે વાહોએ પશ્ચિમની પ્રજાની રિયલિટી આજે શી કરી છે, અને આજે ચાલતા મહા તુમુલ્લ યુદ્ધથી ત્યાં કેવું સર્વસ્વ નાશ પામે છે, તે આપણે નજરેાનજરે જોઈએ છીએ. જ્યાં પ્રજા નથી, પ્રજાનું સત્ય ને સૌંદર્ય ને - આનંદ નથી, પુણ્યમય વાતાવરણ નથી, ત્યાં કશું નથી. ધર્મ વગરનું સાહિત્ય નથી દેશને કામનું, નથી જગતને કામનું, નથી બ્યક્તિને કામનું. -

મારા સાહિત્યબંધુઓ ને બહેનો! આપની વાણીને પવિત્ર રાખશો, તેને કોષ્ટક રીતે કહીપિત કરશો મા! તાત્કાલિક લોકપ્રિયતા કે આર્થિક લાભ કે પોષક નવીનતાને કારણે આપણા સાહિત્ય જેવી અમર રહેતી વાણીને અધમતા પર ઉતારશો મા! આખા સમાજને અધોગતિ પ્રત્યે દોરવાનું મહા પાપ તેનો પ્રતિકાર લાવે તેવું આચરશો મા! સમાજની અભિલાષાઓને ને લાવનાઓને ઉચ્ચારી બતાવવાનો આપને અધિકાર મળ્યો છે, તેનો ગૌરવપૂર્ણ કરશો મા! આપની જોખમદારી મોટી છે, તે જો ઉડા મનનથી સમજશો, તો દોડતી દુનિયાના ખોટા પ્રવાહમાં નહોં જોવાતાં એ દુનિયાને આપ ધર્મ ને સત્ય પંથે દોરવી થકો. એવી આપની વાણીનું બળ છે. પ્રજા આપને આ ફરજ બજાવવાને શક્તિમાન કરે! અસ્તુ!

ગુજરાતી કવિતા

સાહિત્ય જેવું હેાવું જોઈએ તેની ચર્ચા કરી આગ્યા પછી હવે આપણે સાહિત્યના ઉત્તરમાર્ગ જેવી કવિતા વિશે વિચાર કરીએ. ગુજરાતની વાડીમાં દસેક વર્ષથી નવીનતર કવિતાના ફાલ આવવા માંડ્યા છે, અને આંખાની કેરીના કરડિયાની જેમ કવિતાફળથી ભરેલાં પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં પ્રગટ થઈ વાચકજગતમાં આવવા લાગ્યાં છે. ફોા જુદા જુદા ધાટનાં છે, તેમ જ કાર્યા પાડાં પણ છે. એ આખા કરડિયાની પચાસ કે સો કેરીમાંથી કવિતાના રસિક અને રસજ વાચકને કહો કે સામાન્ય શિક્ષિત સમાજમાંના વચકને કહો, પાંચ દસ ફેરીઓ જ કાંઈ આખને આધર્ષતી કે રસાસ્વાદને

જગાડતી જણાય છે. બાકીનીને ઉચકીને જોતાં તે કાં તો તેના રંગરૂપમાં ખરી ફેરીઓ
જેવી લાગતી નથી. આ એવી કાચી ને વિરૂપ લાગે છે કે તે જોઈને કે ઉચકીને પણ
પાછી ઠેવી દેવાય છે. એના કારણમાં મુખપરવે એના ધાટની અનિષ્ટતા કે વિપરીતતા
લાગે છે, આ એનો આસ્વાદ લેવા જતાં તેની કંઠિનતાથી કે નીરસતાથી કે તેને કાચી
જ તોડી નાખેલી હોવાથી આદ્ય નિરાશ થઈ પાછા પડે છે. માલ વેચનાર કહે છે કે
જુઓ બાઈ, આ તો નવી વાડીનો ફાલ ને માલ છે. એ અમારા ધાર્યા પ્રમાણે તો બહુ
આરે ગયાર ને સ્વાદિષ્ટ છે. તમારી જૂની વાડીનો માલ તો બહુધા અમેને બેસ્વાદ
લાગે છે, આ અમરી ફેરીની ખૂબી તો અમે જ સમજીએ છીએ વાત તો ખરી છે.
નવી વાડીનો માલ એને જગાડનાર જ જણે છે, પણ એ માલ બજારમાં આવે ત્યાં તો
ખરીદનારની સાથે સાદું ઠાઠવાનું છે. તમારો માલ તમેને ગમતો હોય તો તમે જ ખાઈ
દેશો. બજારને નહીં ગમતો હોય કે બજારમાં આવે કંઈ કાળથી જે માલની જ માગ ને
ખરીદી થાય છે, ને જે માલના અનુભવી દલાસો ને ખરીદદારો ને ખાનારાઓ માલની
ઉત્તમતા અધમતા સમજતા આવ્યા છે, તે બજારમાં આ માટે વેચવા આવે છે. તમારી
વાતોથી પાંચ પચ્ચીસ ભોળવાઈને ખરીદશે પણ પછી તો તેનો આસ્વાદ લેવા
જતાં તે ખરી વાત જણવા પામશે ને નિરાશ થઈને ફેંકી દેશે. ફળ ફેરીના જેવું બમ
દેખાતું હોય, પણ તે ખાવામાં ફેરીના જણીતા રસનો આસ્વાદ કે તેનો મુખ્ય ગુણ
નહીં ધરાવતું હોય, તો પછી આદ્ય તેને શું કરે? એ ફળનાં આ ઉછેરનારના દલાસો
ગમે તેવી લક્ષમણ કરે, પણ માત્ર વાતોથી ખરો આસ્વાદ મળતો નથી ને તેઓ લૂંચી
જાય છે. એક જાતના ફળ હોય તો પણ બૂંભિ, પાણી, ખાતર, ઢવા, ખીજની જાત
વગેરે અનેક કારણો પર તેના કદ, માવો સ્વાદ વગેરેનો આધાર રહે છે. બાગખાનને આ
બધી વાતની ખબર નહીં હોય, કે તે તેના ફળ માટે બજારમાં ફરિયાદ ઉઠવા છતાં
તેનું કારણ શોધવા કંઈ તજવીજ નહીં કરે, કે તેના પોતાના જ સલાહકારો ને દલાસોને
છોડી એ બજારના જે અનુભવીઓ છે તેની સલાહ નહીં લે, કે તે સલાહ મળે છતાં
તે તેને અવગણે તો પછી તેણે તેનો માલ પોતાના ઘરમાં રાખી મૂકી તેને સડી જતો.
જેવો જ રહ્યો. બજારના અનુભવીઓને કે આદ્યને અગાળ અરસિક, અણસમજી,
જડબુદ્ધિના વગેરે વિશેષણોથી નવાબ્યા કરીથી તેનું કશું વળવાનું નથી. બજારને તો
ખરો શુદ્ધ કંચનને તોલને માલ જોઈએ છે. લાખા પરિચય ને અનુભવથી તે ખરા
ખોટા સિદ્ધા પારખી કાઢવાની શુદ્ધ ધરાવે છે.

આ અવકાશ વાત મધ્ય નવીનતર કવિતાની હાલની સ્થિતિની એક દ્રશ્યના મધ્ય.
કવિતા માટે અને તેની ઉંચી નીચી જાત માટે આજકાલ અનેક વિશેષણો વપરાતાં
થયાં છે, વિશેષજી ગમે તે હોય પણ નામ તો મુખ્ય જોઈએજ, કવિતા પ્રથમ કવિતા
જોઈએ, અને પછી જ તેનાં વિશેષણોને અનુકૂળિ આપતી તેની ખાસ જાનિને મુખ્ય
દોષ સહે. લેખકની જે સર્જનશક્તિ છે તેનું નામ પ્રતિભા. એ પ્રતિભામાં સ્વાભાવિક
રીતે કલ્પના મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. દરેક સારા ને જાંચા ગદ્યખંડમાં એ પ્રતિભા
હોય છે ને દોષી જોઈએ. કલ્પનાની ખિલવણી ઉંચા લેખકમાં વિશેષ દૃષ્ટિ, તો સામાન્ય
લેખકમાં તેમજ વાચકમાં તે કંટકીત અંશે પણ છે ને દોષી જ જોઈએ. તે વિના એ

કલ્પનાવ્યાપાર કોઈ સમજી શકે નહીં. હવે કવિની પ્રતિભા એટલે તેની કવિતા-તેનું કવિત્વ. એ કવિત્વમાં ત્રણ અર્થ સમાયેલા છે (૧) કવિપણ, (૨) કાવ્યના ગુણ ને (૩) કવિતા રચવાની શક્તિ. એ કવિત્વ ને વ્યક્તિમાંથી ફૂટે છે તે કવિ. માત્ર કાવ્યનો ગુણ જોનામાં હોય તે પૂરે કવિ નથી, જેમકે કવિતા તો ઉદ્યારથી જ હરતીમાં આવે છે. એટલે એ પ્રતિભાને વ્યક્ત કરવા, તેને સંપૂર્ણ રૂપમાં બહાર મૂકવા ને ક્રિયા કવિને કરતી પડે છે તે તેની કવિના રચનાની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. કવિના ભાવને કવિની કલ્પનાના ચમત્કારમાં યોગાઈને રચીને દેહ લેવા માટે મનુષ્યવાણીનો જ આધાર લેવો પડે છે. એ વાણીને કેવું રૂપ આપવું તેની ક્ષમીય ચર્ચા કરીને માર્ગ ઈ. સ. ૧૬૩૬માં થયેલા મુમુક્ષુ યુનિવર્સિટીના કંકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનોમાં સવિસ્તર સમજાવેલું છે. એટલે તેનું અહીં પુનઃકથન કરવાની જરૂર નથી. એ વ્યાખ્યાનોમાં ફક્ત પ્રમાણે કવિતાની સ્વાભાવિક વાણીનું રૂપ ગણથી ભૂલું પદ્યરૂપે રચિત થયેલું છે. કવિ ને પોતાના ભાવને અનુરૂપ પોતાનું કવિત્વ એ પદ્યમાં ઉતારે તો જ એ કવિત્વને કવિનો શ્રોતા ગ્રાહક કીધી શકે છે. ભાવનું અવધારણું કેમ કરવું તે જ એ કવિ નહીં સમજે તે પછી માત્ર દેખાદેખીએ તેવા રચીને છંદોનાં લઘુગુરુ ગોખાંજોખાં શબ્દોની શ્રુતિઓ જોઈવી દીધાથી ખરી કવિતારચના થતી નથી, કેમકે તેથી મૂળ ભાવનું અવધારણું શુદ્ધ રીતે થતું નથી અને શ્રોતાને કે વાચકને તેથી કવિના કવિત્વનો પૂર્ણ બોધ થતો નથી, ને તે અબોધ રહી કવિની પ્રતિભાને પોતાના હૃદયમાં ઉતારવા હાંફા મારી નિષ્ફળ જાહેર નિરાશ બને છે ને એવું કવન સમજવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરતાં તે કંટાળો ખાય છે. કવિનું કવન અને શ્રોતાના હૃદયમાં તેની સ્થાપના-એ બન્ને વચ્ચે કવિના ભાવના અવધારણું પૂલ ધરાવેર બંધાવે જોઈએ. એ પૂલનો આધાર ભાવને અનુરૂપ પદ્યરચનાની ચૂંટણી અને તેમાં થયેલા ભાવના અવધારણુંની સિદ્ધિ પર જ રહેલો છે. કવિમાં ગમે તેવી પ્રતિભા હશે પણ એ તે સચોટ પદ્યવાણીમાં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ તેને ઉતારી નહીં શકે તો તે તેની કવિતારચનાની શક્તિનો વાક છે. એ શક્તિ નેટલી અધૂરી હોય તેટલી કવિની પ્રતિભામાં જ આપી છે એમ દેખાઈ આવે છે, કેમકે આગળ ઉપર "કવિત્વ" ના અર્થમાં "કવિતારચનાની શક્તિ"નો અર્થ પણ સમાયેલો જ છે, તેથી જ હું કાર મૂકીને કહેતો આવ્યો છું કે "જે કવન કરી જાણે તે કવિ." કવિતા એ કવિપ્રતિભાનો જ ઉદ્યાર છે, તેની કોઈના પાડી શકશે નહિ. નવીનતર કવિતાઓમાં અસ્પષ્ટ માર્ગદર્શનને લીધે ને ગેરસમજ છે તે પ્રતિભા અને રચનાકળાને છૂટાં પાડવાની વલણને આભારી છે. એ બેને છૂટાં પાડી શકાય જ નહીં. પ્રતિભા પૂરું કવિત્વ જમવા નેટલી નહીં હોય તો પછી કવિતાનો આત્મા જ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, અને આત્મા નહીં હશે તો પછી પદ્ય એટલે રચનાકળા તો પૂતળા જેવી કે મૃતદેહ જેવી જ ગણાશે. આ મૂળ સિદ્ધાંત ધરાવેર સમજીને એ કવિ પોતાની કવિતા રચે તો તે પ્રાસાદિક ચશે અને ઉપર કહ્યું છે તેમ તેની પ્રતિભાને રચીને વાણીકામાં ઉતરવાનો પૂલ બંધાશે, તો પછી એ પૂલ ઉપરથી એ પ્રતિભા શ્રોતાના હૃદયમાં પણ સરલતાથી ઉતરી જશે. શ્રોતાને જે કવિતા સ્પર્શ નથી કરી શકતી તે કવિતામાં જ દોષ છે એમ સત્ય જાણવું અને પછી ગમે તેવી પ્રતિભાને દોષ તો વળખે છે, એટલે તે દોષથી તે દોષિત રહી અધૂરી ને અબોધ રહે છે.

જગાડની જણાય છે બાકીનીને હંથકાને જોતાં તે કાં તો તેના રંગરૂપમાં ખરી ફરીઓ
જેની લાગતી નથી આ એવી કંચી ને વિરૂપ લાગે છે કે તે જોઇને કે હંથકાને પણ
પાછી ફેરી દેવાય છે. એના કારણથી મુખ્યત્વે એના ધાટની અનિષ્ટતા કે વિપરીતતા
લાગે છે, આ એનો આસ્વાદ લેવા જતાં તેની કંઠિનતાથી કે નીરસતાથી કે તેને કાંચી
જ તોડી નાખેલી હોવાથી માદક નિરાશ થઈ પાછો પડે છે. માલ વેચનાર કહે છે કે
લુઓ ભાઈ, આ તો નવી વાડીનો ફાલ ને માલ છે. એ અમારા ધાર્યા પ્રમાણે તો બહુ
આરે ગ્રહર ને સ્વાદિષ્ટ છે. તમારી બૂની વાડીનો માલ તો બહુધા અમેને બેસવા
લાગે છે, આ અમરી ફેરીની ખૂબી તો અમે જ સમજીએ છીએ વાત તો ખરી છે.
નવી વાડીનો માલ એને જગાડનાર જ જાણે છે, પણ એ માલ બજારમાં આવે ત્યાં તો
ખરીદનારની સાથે સાફું ઠાંકવાનું છે. તમારો માલ તમેને ગમતો હોય તો તમે જ ખાઈ
લ્યો. બજારને નહીં ગમતો હોય કે બજારમાં આજ કંઈ કાળથી જે માલની જ માગ ને
ખરીદી થાય છે, ને જે માલના અનુભવી દલાલો ને ખરીદનારો ને ખાનારાઓ માલની
ઉત્તમતા અધમતા સમજતા આવ્યા છે, તે બજારમાં આ માટે વેચવા આવે છે. તમારી વાતોથી પૃથિ પચ્ચીસ બોળવાઇને ખરીદી પણ પછી તો તેનો આસ્વાદ લેવા
જતાં તે ખરી વાત જાણવા પામશે ને નિરાશ થઈને ફરી ફેરે ફળ ફેરીના જેવું ભસે
દેખાતું હોય, પણ તે ખાવામાં ફેરીના જાણીતા રસનો આસ્વાદ કે તેનો મુખ્ય ગુણ
નહીં ધરાવતું હોય, તો પછી માદક તેને શું કરે? એ ફળનાં ઝાડ ઉછેરનારના દલાલો
અમે તેવી ભલામણ કરે, પણ માત્ર વાતોથી ખરો આસ્વાદ મળતો નથી તે તેઓ ભૂકી
જાય છે. એક જાતના ફળ હોય તો પણ ભૂખિ, પાણી, ખાતર, ઢવા, ખીજની જાત
વગેરે અનેક કારણો પર તેના કદ, માવો સ્વાદ વગેરેનો આધાર રહે છે. બાગખાનને આ
બધી વાતની ખબર નહીં હોય, કે તે તેના ફળ માટે બજારમાં ફરિયાદ ઉઠવા છતાં
તેનું કારણ શોધવા કદી તજવીજ નહીં કરે, કે તેના પોતાના જ સલાહકરો ને દલાલોને
હાડી એ બજારના જે અનુભવીઓ છે તેની સલાહ નહીં લે, કે તે સલાહ મળે છતાં
તે તેને અવગણે તો પછી તેણે તેનો માલ પોતાના ઘરમાં રાખી મૂકી તેને સડી જતો
જોવો જ રહ્યો. બજારના અનુભવીઓને કે માદકને અગ્રાન અરસિક, અણુસમજ,
જડબુદ્ધિના વગેરે વિશેષણોથી નવાબ્યા કર્યાથી તેનું કશું વળવાનું નથી. બજારને તો
ખરો શુદ્ધ કંચનને તોલને માલ જોઈએ છે. લાંબા પરિચય ને અનુભવથી તે ખરો
ખોટો સિદ્ધાંત પારખી કાઢવાની શુદ્ધ ધરાવે છે.

આ બ્યવહારુ વાત યદ્યપિ નવીનતર કવિનાની હાલની સ્થિતિની એક વૃથાના યદ્ય.
કવિના માટે અને તેની હંચી નીચી જાત માટે આજકાલ અનેક વિશેષણો વપરાતાં
થયાં છે, વિશેષજી ગમે તે હોય પણ નામ તો મુખ્ય જોઈએજ. કવિતા પ્રથમ કવિતા
જોઈએ, અને પછી જ તેનાં વિશેષણોને અનુપ્રતિ આપતી તેની ખાસ જાનિને ગુણ
હોઈ શકે. લેખકની જે સર્જનશક્તિ છે તેનું નામ પ્રતિભા એ પ્રતિભામાં સ્વાભાવિક
રીતે કદવના મુખ્ય ભાગ બનેલું છે. ફરેક સારા ને જીંઘા ગદ્યનેખામાં એ પ્રતિભા
હોય છે ને દોષી નેષ્ટએ. કદવનાની ખિલતણી હંચા લેખકમાં વિશેષ દશે, તો સામાન્ય
લેખકમાં તેમજ વાચકમાં તે કટલોક અર્થે પણ છે ને દોષી જ નેષ્ટએ. તે વિના એ

હૃદયના આધાર કાષ્ઠ સમજી શકે નહીં, હવે કવિની પ્રતિભા એટલે તેની કવિતા-તેનું કવિત્વ. એ કવિત્વમાં ત્રણ અર્થ સમાયેલા છે-(૧) કવિપણું, (૨) કાવ્યના ગુણ ને (૩) કવિતા રચવાની શક્તિ. એ કવિત્વ ને વ્યક્તિમાંથી ફૂટે છે તે કવિ. માત્ર કાવ્યનો ગુણ જોનામાં હોય તે પૂરો કવિ નથી, જેમકે કવિતા તો ઉદ્યોગથી જ હંસીમાં આવે છે. એટલે એ પ્રતિભાને વ્યક્ત કરવા, તેને સંપૂર્ણ રૂપમાં બહાર મુકવા ને ક્રિયા કવિને કરવી પડે છે તે તેની કવિતા રચવાની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. કવિના ભાવને કવિની હૃદયનાના ચમત્કારમાં બાળામને રચૂળ દેહ લેવા માટે મનુષ્યવાણીનો જ આધાર લેવો પડે છે. એ વાણીને કુતું રૂપ આપવું તેની આશીષ અર્થાં કરીને મારાં છં. સ્. ૧૯૩૬માં થયેલાં મુખ્ય યુનિવર્સિટીનાં ઈન્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનોમાં સવિસ્તર સમજાવેલું છે. એટલે તેનું અહીં પુનઃકથન કરવાની જરૂર નથી. એ વ્યાખ્યાનોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે કવિતાની સ્વાભાવિક વાણીનું રૂપ ગદ્યથી ભુલું પદ્યરૂપે રચિત થયેલું છે કવિ ને પોતાના ભાવને અનુરૂપ પોતાનું કવિત્વ એ પદ્યમાં ઉતારે તો જ એ કવિત્વને કવિના શ્રોતા માટેકે કીધી શકે છે. ભાવનું અવધારણ કેમ કરવું તે જ ને કવિ નહીં સમજે તો પછી માત્ર દેખાડેખીએ તેવાર રચૂળ હૃદયનાં લઘુગુરુ યોગ્યજોમાં શબ્દોની શ્રુતિઓ જોઈવી દીધાથી ખરી કવિતારચના થતી નથી, કેમકે તેથી મૂળ ભાવનું અવધારણ શુદ્ધ રીતે થતું નથી અને શ્રોતાને કે વાચકને તેથી કવિના કવિત્વનો પૂર્ણ બોધ થતો નથી, ને તે અબોધ રહી કવિની પ્રતિભાને પોતાના હૃદયમાં ઉતારવા દર્શા મારી નિષ્ફળ જમને નિરાશ બને છે ને એવું કવન સમજવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરતાં તે કંટાળો ખાય છે. કવિનું કવન અને શ્રોતાના હૃદયમાં તેની સ્થાપના-એ બંને વચ્ચે કવિના ભાવના અવધારણનો પૂલ બરાબર બંધાવો જોઈએ. એ પૂલનો આધાર ભાવને અનુરૂપ પદ્યરચનાની ચૂંટણી અને તેમાં થયેલા ભાવના અવધારણની સિદ્ધિ પર જ રહેલો છે. કવિમાં ગમે તેવી પ્રતિભા હોય પણ જો તે સચોટ પદ્યવાણીમાં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ તેને ઉતારી નહીં શકે તો તે તેની કવિતારચનાની શક્તિનો વંકિ છે. એ શક્તિ જેટલી અધૂરી હોય તેટલી કવિની પ્રતિભામાં જ આગી છે એમ દેખાઈ આવે છે, કેમકે આગળ ઉપર “કવિત્વ” ના અર્થમાં “કવિતારચનાની શક્તિ” નો અર્થ પણ સમાયેલો જ છે. તેથી જ હું કાર મૂકીને કહેતો આવ્યો છું કે “જે કવન કરી જાય તે કવિ.” કવિતા એ કવિપ્રતિભાનો જ ઉદ્યોગ છે, તેની કોઈના પાડી શકશે નહિ. નવીનતર કવિતાઓમાં અસ્પષ્ટ માર્ગદર્શનને લીધે ને ગેરસમજ છે તે પ્રતિભા અને રચનાકળાને છૂટા પાડવાની વલણને આભારી છે. એ બેને છૂટા પાડી શકાય જ નહીં. પ્રતિભા પૂરું કવિત્વ જમવા જેટલી નહીં હોય તો પછી કવિતાનો આત્મા જ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, અને આત્મા નહીં હશે તો પછી પણ એટલે રચનાકળા તો પૂતળા જેવી કે ચૂતદેહ જેવી જ ગણાશે. આ મૂળ સિદ્ધાંત બરાબર સમજીને જો કવિ પોતાની કવિતા રચે તો તે પ્રાસાદિક યશ અને ઉપર કહ્યું છે તેમ તેની પ્રતિભાને રચૂળ વાણીદેહમાં ઉતારવાનો પૂલ બંધાશે, તો પછી એ પૂલ ઉપરથી એ પ્રતિભા શ્રોતાના હૃદયમાં પણ સરલતાથી ઉતરી જશે. શ્રોતાને જે કવિતા સ્પર્શ નથી કરી શકતી તે કવિતામાં જ દોષ છે એમ સ્વયં જણાવું અને પછી ગમે તેવી પ્રતિભાને દોષ તો વળ્યું છે, એટલે તે દોષથી તે દોષિત રહી અધૂરી ને અબોધ રહે છે.

આ મુખ્ય વાત ઉપર આપણા કેઈ પણ વિવેચકે કંલુ સુધી કશું વિવરણ કીધું નથી કે તે પોતે નળી સમજને આજની મોટે બાબેની દ્રષ્ટિ ને અયોધ્ય કવિતા માટે તેના રચનારનું લક્ષ્ય તેણે ખેંચ્યું નથી આપણા સાહિત્યના આજે જે વિવેચકો થઈ બેઠા છે તે મોટે બાબે અંગ્રેજી ભાષાના વિવેચનસાહિત્યને આભારી છે, કેમ કે તેમની દૃષ્ટના એ અંગ્રેજી સાહિત્યના વિવેચકોના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને થયેલી છે અંગ્રેજી સાહિત્યનું વિવેચન એકદમ ઘણું વિશાળ ને ઉચ્ચ ટાચે પૂજેલું છે. યુરોપીય સાહિત્યના જૂનામાં જૂના માનનીય વિવેચક એરિસ્ટોટલથી શરૂ કરી લૉન્ગિનાસ, ડાન્ટે જેવા અત્યંત મોટા અને લેટિન વિવેચક અને કવિ-વિવેચકની વિવેચનામાંના સાહિત્ય સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટતા કરીને છટાલેખન, ફ્રેન્ચ વગેરે વિવેચકોના અભિપ્રાયોની દૃષ્ટના કરીને પછી ફ્લેન્ડર્સમાંના પ્રયમ માનનીય કવિ વિવેચકો ગ્રાઇડન, પોપ, જોન્સનનાં કેટલાક સિદ્ધાંત પ્રતિપાદનોની નોંધ લઈને, કાલરિજ, જ્યોર્જ સિમ્પ્લી, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ અને વોલ્ટર પેટર જેવા મહા સદીના મોટા વિવેચકોના અભિપ્રાયોની વિસ્તારથી તપાસ લઈને આ ત્રીસમી સદીના પ્રારંભ સુધીના અંગ્રેજી વિવેચનનો સત્તાવાર મહાકલિદાસ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ મહાકવિ અને મહાવિવેચક જ્યોર્જ સેઇન્ટ્સપીરીએ લખેલો છે. ત્યાર પછી હર્ડસન, રીચર્ડ્સ, મોલ્ટન વગેરેનાં નામે વિવેચકો તરીકે મહત્તર છે પણ સેઇન્ટ્સપીરીનું સ્થાન તો સૌથી જોડું ને મોખું જ છે. આપણા નવા કવિઓ અને દીકાકારો માત્ર આ મહાવિવેચક સેઇન્ટ્સપીરીના વિખ્યાત ગ્રંથ "A History of English Criticism" - અંગ્રેજી વિવેચનનો ઇતિહાસ એ સારી પેઠે વાંચી ને પચાવે ને તે પર મનન કરે તો આજે કવિતાને માટે જે નવા નવા દૃષ્ટિકોણ બહાર પડે છે, તે થોડા પણ અટકે અને કવિતા લેખનનું યાન એ સૌમાં ખરે પ્રકાશ પાડે.

કવિતાનો મુખ્ય આનંદ કવિની કવન કરવાની રચનાકળાને જ આધીન છે એ વાત એ મહાવિવેચક સેઇન્ટ્સપીરી ઘડી ઘડી બાર મૂકીને કહે છે, અને એ સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદનમાં એ યુરોપની અનેક ભાષાઓના કવિઓના તથા વિવેચકોના ઉલ્લેખોમાંથી જોગાજમ અપતરણ કરીને દર્શાવે જ નામ છે સેઇન્ટ્સપીરી કહે છે કે, કુનિયાની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ કવિતાની બધી વિશૂતિ, અધ્યાત્મિકીન છટાલેખન મહાકવિ દાન્ટે, જમતનો લગભગ મોટામાં મોટો ગુણ છે. દાન્ટે કવિ ઉપરાંત મોટા વિવેચક પણ હોતો. એણે લેટિનમાં 'De Vulgari Eloquentia' નામે વિવેચનગ્રંથ લખેલો છે, તેમાં એણે કવિતા માટે હૃદયસ્થા અને ભાષાના ઔચિત્ય ઉપર ખાસ બાર મૂકેલો છે. એ કહે છે :

The poet must not expect harmony of versification to come to him of its own accord. Matter and form with him admit no divorce.

એટલે 'પદરચનાનો સંવાદ' પોતાની ગેજે આવી જશે એવી આશા કવિએ રાખવી નહીં વિષયવસ્તુ અને હૃદયસ્થાની સંલક્ષનાને તેનાથી છૂંકી પાડી શકાય નહીં. હૃદયસ્થા એટલે પણ તો કવિતાનું શરીર છે, વસ્તુ કે અર્થકાર નથી. એટલે એ

બનેની બાબત સંલગ્નતા રહેવી જ જોઈએ. પણ તુટે તો કવિતાના આત્માને જ આધાર થાય. આગળ ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ કવિના બાવનું જરાજર અવધારણું કરતી પદ્યરચના થાય ત્યારે જ કાવ્યપ્રતિભાની પદ્યશરીરમાં યુક્ત સ્થાપના થાય. પ્રતિભાની ઉપર ગમે તેટલો ભાર મુકેા, છતાં પ્રતિભા એના ખરા અંગ સુરચિત પણ વિના પૂરેપૂરો દેહ ધારણ કરતી જ નથી. એ સૌંદર્યભાની પ્રજ્વળ સંલગ્નતા દેહ સાથે નથી થતી, તેથી જ એ કવિતા સમજવાની ને તેના સૌંદર્યનું પાન કરીને અલૌકિક આનંદ મેળવવાની માયાકૃત કરી પડે છે ને તેમ કરતાં શ્રોતા કે વાચકને રસભંગ ને આનંદભંગ થાય છે.

મિસ્ટનનો સમકાલીન ઇંગ્લાંડનો જાણીતો કવિ ફ્રાઇડન પણ ઉચ્ચ વિવેચક થઈ ગયો. એના વિવેચન માટે પણ સેઇન્ડ્સબરી માનસદિત બોલે છે. ફ્રાઇડન પણ ફાન્તેની માફક જ કહે છે :

The question of diction, metre and the like are not mere catchpenny or claptrap after-thoughts, but at the root of the pleasure which literature gives.—This delight, this transport, counts first as a criterion.

એટલે ‘ભાષાસરણી, હંદ અને એવા બીજા અનુરૂપ પ્રશ્નો કાંઈ પાછળથી ચર્ચેલા નમાલા કે છળમેદી વિચારો નથી, પણ એ તો ખુદ સાહિત્યજન્ય આનંદના મૂળમાં જ રહેલા પ્રશ્નો છે ! ‘આ આનંદ, આ ઉલ્લાસ, એ તો અખતેવે કસોટી યા નિર્ણયપ્રમાણ તરીકે જ લેખાય છે.

જાણીતા આધ્યાત્મિક કવિ અને ચિત્રકાર વિલ્યમ બ્લેકનાં કેટલાકે સિદ્ધ વચનો સેઇન્ડ્સબરી પોતાના સમર્થન સાથે ટાંકે છે :

Passion and expression are beauty itself, આવેખમા અને આવેક્ષિત એ પોતે જ સૌંદર્ય છે.

Invention depends altogether upon execution.

કલ્પનાશક્તિનો તમામ આધાર તેના અભિકરણ એટલે—આલેખન ઉપર રહેલો છે અને પેના આજકાલ ઘણા ચર્ચાતા અને ચર્ચાતા સ્પષ્ટ ‘અર્થઘનત્વ’ને માટે એ જ બ્લેક શું કહે છે તે સંજોગો :

What has reasoning to do with art of painting [or—as Saintsbury adds thereto of poetry] ?

ચિત્રરૂપિણી (વા કવિતાને) વિચારશીલતા (કે અર્થદાનત્વ) સાથે શી સેવાદેવા છે? આ 'અંગ્રેજી વિવેચનાના પ્રતિદાસ' વાળા અંધમાં ઠરઠર સેઈન્ડ્રસપરીએ કવિતા માટેના પોતાના મહા અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાંતોના પુણીકરણમાં આવા સંખ્યાબંધ અભિપ્રાયો ટાંક્યા છે. કવિતાની ભાષાની અને કવિતાની-પદ્યરચનાની સિદ્ધિ પર જ કવિત્વ એટલે કવિપ્રતિભાની-સિદ્ધિનો આધાર છે. જ્યાં સુધી આપણા નવીન કવિઓ અને ધડાતા વિવેચકો આ મહાસત્યનું ખડું રહસ્ય પૂરી રીતે સમજશે નહિ ત્યાં સુધી મિથ્યાવાદમાં મગ્યા જ રહેશે, અને તે દરમિયાન આપણા કેટલાક સાચી પ્રતિભા ધરાવતા નવીન કવિઓની કવિતા પોતાના વર્ણનમાં જ ઘૂમી ઘૂમીને કાંત પડશે તેનો સંભવ રહે નથી. કવિતા રસિક સમાજને આકર્ષી શકવાનો કે નથી તે ચુક અને હિત્ત્ય કવિતાના ખરા જાણુભેદને પોતાના ગમનદેશતા ચખ્દોથી આજી શકવાનો.

અંગ્રેજ કવિ ટેનિસનની સુંદર દેહધારી કવિતા પર અનેક આક્ષેપો ને પ્રહારો થયા હતા, પણ એ પ્રહારો કરનારા ટીકાકારો અને ટીકાખોરો તો યોગ્ય જ વર્ષોમાં જુદાઈ ગયા ને ટેનિસનની સિદ્ધિ જેવી ને તેવી ઝળહળે છે, ને ઝળહળશે રસિક સમાજને તો એ જ આશ્ચર્ય સારો, પછી બસે આર્જિન્ટના સુંદર સિરિષ સિવલયના બીજાં કાળોમાંનું પેલું અર્થધનત્વ તેના સજ્જત ખીલાઓથી જાગ્રદેહ રહે. એ જ ટેનિસનની કવિતાનું ખડું પરીક્ષણ જ્યે જ સિદ્ધિઓએ એના 'Essays' નામના પુસ્તકમાં કરેલું છે, ને એ પુસ્તક માટે સેઈન્ડ્રસપરીએ ઉત્તમ અભિપ્રાય આપેલો છે. સેન્ડ્રસપરીએ એ પુસ્તકને "સાચો વિવેચનાના સાચા અવ્યક્તિને બારે અમત્યનું" કરીને દર્શાવ્યું છે. આપણા કવિઓને તેમજ વિવેચકોને એ 'Essays' સારી પેઠે વાંચવા હું બલામથક છું છું.

કવિતા એ કળા છે, એ કળાનું મુખ્ય કાર્ય સત્યનું સૈદ્ધં અને સૈદ્ધંનું સાત્ત્વ જાંડી હૃદયોમાંથી દર્શાવવાનું છે. અર્થધનત્વ, ચિંતન, કલ્પનાનાં ઉત્પન, ઉપમા આદિ અલંકાર એ બધાં માત્ર કવિતાનાં ગાથા અંગો છે. કવિતામાં સૈદ્ધં અને સત્ય (જે બંને પણ અનિરૂપના પર્વાય જેવાં છે)-એ બંનેની સ્થાપનાનું જ મુખ્ય કાર્ય છે. અને એ સત્ય સૈદ્ધં તેના સુંદર સ્વાભાવિક રૂપમાં એટલે પદ્યમાં સંગીતમાં ઉતરે તેમ કવિએ પોતાનું કવન કરવાનું છે. આજ સુધીના બધા કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ અને મહાવિવેચકોએ એ જ મુખ્ય વસ્તુ પર ભાર મૂક્યો છે. માટે જ હું વારંવાર કહું છું કે પ્રતિભાને નામે તેમ જ અર્થધનત્વ ને ચિંતનને નામે જે નવા કૃતવાઓ કેટલાક કવિઓ અને તેમના મિત્ર વિવેચકો માત્ર પોતાની અધૂરી શક્તિને બચાવ કરવા વખતો વખત બહાર પાડે છે તે કવિતાના ખરા સ્વરૂપને તેમજ તેના વિશ્લેષને હાનિકારક છે.

કવિ તો સમાજની જીભ છે. સમાજનાં સુખદુઃખ, તેની આશાઅભિલાષા, તેનાં ખોષો ને આશો-એ સૈને વાચા આપનાર છે. ગમે તે રસમાં કવિ કવન કરે, પણ આખરે તો તેની કળા સૈદ્ધંદ્ધંક હોવાથી તે અતે તો આનંદ જ આપે છે. જે કવિ પોતાનું ગમે તેવું હિત્ત્ય કરે એ રસિક સમાજને આનંદ આપતું કરી શકે, તેનું જ કવન, તેની જ ગમે તેવી રીતે કવિતા અમર રહી શકે, ગમે તેવી રીતે કવિતા

ઉચ્ચાર્યાથી કે લખ્યાથી ને પ્રસ્તુતમાં છાયાથી અમર થઈ શકતી નથી. એ તો શ્રવણ ક્રીડાથી કે વાંચ્યાથી સમાજના હૃદયમાં ઉતરી ત્યાંથી તેનો પડઘો પડાવે અને જમાને જમાને કે યુગયુગે તે ગુણપરંપરા પાછી ઉમળકાથી ઉચ્ચારાતી જાય, ત્યારે જ કવિતા અમર થાય ને કહેવાય.

કવિતાની ભાષા માટે પણ કવિએ ઘણું સમજવાનું છે. ભાષા શિષ્ટ જોઈએ, લોકોત્તર જોઈએ એ ખરું, પણ તે ભાષા એવી ન જોઈએ કે જે સમાજના ઉચ્ચ વર્ગની શિષ્ટ ભાષાથી કે સાહિત્યના મોટા ભાગના શિષ્ટ લેખકોની ભાષાથી પણ અકારણ અધરી હોય. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાંથી થઈ છે. સંસ્કૃતનું શરણું ગુજરાતી ભાષાને લેવું પડે તે સ્વાભાવિક છે, પણ જ્યાં સુધી કોઈ પણ અર્થને દર્શાવે. શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દ ભાષામાં હોય ત્યાં સુધી તે અર્થ દર્શાવતો બીજો નવો ને અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દ લાવવાનું કશું કારણ નથી. ગુજરાતી ભાષાને પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે, અને ગુજરાતીમાં આપણે લખીએ તો એ વ્યક્તિત્વ આપણે વાદ્યારીથી જાળવવું જોઈએ. આપણે સંસ્કૃત ભાષાના અનાસી કે વિદ્વાન પણ હોઈએ, પણ તેથી જ્યારે ગુજરાતીમાં આપણે લખીએ ત્યારે તો શુદ્ધ-ગુજરાતી-ગુજરાતી જ લખવું જોઈએ. એને ભારેભાર સંસ્કૃત શબ્દોથી જ લાદીએ તો ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ રૂપે ગુજરાતી રહેતી નથી, અને તે સંસ્કૃત કહેવાતી નથી. સંસ્કૃતના વિદ્વાન હોવાનો મિથ્યા દંભ બિચારા ગુજરાતી સમાજ આગળ કરતાં તેને એવી ભાષા નજ સમજાય ને તે કવિતા વાંચવી જ મૂકી દે, તો તેને અમલ્ય કે અરસિક કહેવામાં આપણી વિદ્વતાનું સાર્થક્ય નથી. આવી ભાષા ગુજરાતીને નામે લખ્યા કરતાં તો સંસ્કૃતમાં જ કવિતા લખાય તો ત્યાં સંસ્કૃત વિદ્વતાનું ખરું તોલન થાય. અર્થબત્તલ કોઈ સંસ્કૃત શબ્દથી વિશેષ આવી જતું નથી, કે લાઘવને નામે અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોના સમાસ ચોખ્ખાથી કવિતાનું કે લેખનું સાર્થક્ય થતું નથી. અંગ્રેજ કવિતામાં આવી લીટીએ લીટીએ શુદ્ધ લાટિન શબ્દો-લાટિન વ્યાકરણમાં-સુકાપેલા કોષએ જોયા છે કે એવી જાણારયનાથી કવિતા કે લેખ ઉચ્ચ પ્રતિના જેણી શકશે? આપણી નવી કવિતાને વળગેલા આ વર્થ મોઢા જ્યાં સુધી છૂટશે નહીં, ત્યાં સુધી તે કદી પણ શિષ્ટ સમાજમાં તેની પોતાની કવિતા તરીકે પ્રવેશ પામી શકશે નહીં. જીવનમાં કે સાહિત્યમાં કોષ પણ જાતનો દબા તેના પોતાના જ વ્યક્તિત્વને હાનિકારક છે. એવી વાણી હૃદયની સચ્ચાઈની નહીં પણ યુદ્ધિના દંભની જ છે. કવિતાથી સમાજને જે આનંદમય દોષવણી મળવી જોઈએ, અને તેના સંસ્કારકનની જે રૂઢિ થવી જોઈએ, તે કવિતાની આવી ફેગટ વિહલણ ને હાનિકારક ભાષાથી થતી નથી. અને સમાજ પછી આવી કવિતા જોતાં જ પોતાનું મોં વાળી લે છે.

એક બીજી વસ્તુ પર કવિએનું લક્ષ યેચવાનું બાજબી લેખારો. બાજબી મોટે ભાગેના નવીન કવિઓની ભાષાશૈલીમાં અને પદરચનામાં એટલું બધું સામ્ય દેખાય છે, કે તેમાં કવિનું વ્યક્તિત્વ દટાઈ જાય છે. પ્રત્યેક કવિનું વ્યક્તિત્વ જ એની પોતાની પ્રતિભાનું પ્રતીક છે. તેની ખાસ ટંકચાળની તે મહોરછાપ છે. આપણા આમળ પડતા નવીન કવિઓની માટે બાજેની કવિતાઓને આપણે બેળવી નાખીએ, જુને તેને પછી

અમારું જેણે વાંચી જ ન હોય તેવા વાચકને તે આખીને કહીએ કે આમાંથી અમુકે કવિના કાવ્યો જુદા પાડે તો તે તેને મુશ્કેલ લાગશે. એક જ ઢાળના શિક્ષણના ને માર્ગદર્શનના, તેમજ લઘુગુરુના ખોખામાં કાંઈ પણ રીતે પેલા 'અર્થધન' વિચારને સમાવી દેવાના પરિણામરૂપે આ વ્યક્તિત્વહીન કવિતાના રૂપ જન્મે છે. અથવા અમુક પ્રતિસ્પર્ધીએ શા મિત્રે અમુક વિષય પર અમુક છંદમાં અમુક કવિતા લખી તો તેવી જ કવિતા લખવાની સ્પર્ધા અમુક કવિમાં જન્મ્યાથી એની વ્યક્તિત્વહીન કવિતાઓ લખાય છે. મારા કાંઈ પણ નાના બંધુની ગર્વહાનિને માટે હું આ કહેતો નથી. પણ કવિનાના વિષયમાં જે જે મુખ્ય વસ્તુઓ કવિને તેની પ્રતિભા ઝળહળાવવાને અગત્યની છે, તે પર તેમનું ધ્યાન ખેંચવાની મારી ફરજ છે. હું તો એટલું જ ચાહું છું, પ્રામાણિકપણે ઇચ્છું છું, કે અમારી પાછળ આવેલા ને આવતા આ કવિજન્યો કવિતાના સીધા ધોરી પંથે જ રહીને પોતાની જીવનચાત્રને ધન્ય બનાવે, અને આકર્ષણીઓમાં પડી પોતાની પ્રતિભાને છિન્નભિન્ન કરીને પોતાને તેમ જ ગુર્જરદેવીને અન્યાય કરતા અટકે. મનુષ્યસ્વભાવોચિત વિરોધ ને મિત્રતા હાથમદ છતાં પણ હું તો એ સર્વ બંધુઓનું કલ્યાણ જ વાંછું છું. ભારતભરમાં તેમજ જગતના સાહિત્યમાં એ બંધુઓની સૌની નહીં તો યોગ્યતાની કીર્તિ પણ આપણી ગુર્જર સાહિત્યદેવીનું મુખ જોતું ને હસતું રાખે, એ જ અભિલાષાથી હું બધું સ્પષ્ટતાથી ને નિખાલસતાથી કહું છું.

છવટે આપણા દેશના સમર્થ સંસ્કૃત કાવ્યકીકાકાર મમ્મટ ભટ્ટ ના "કાવ્યપ્રકાશ" અંશમાંનાં જણીતો એકે સર્વકાલ માટે કવિઓને માર્ગદર્શન રૂપ છે. તેજ હું પાછો ટાંકું છું.

શક્તિનિવૃણતા લોકજાત્યશાંખ્યાયેવજનાદા

કાવ્યમશિશ્યામ્યાસ દિતિ દેતુસ્વદ્ભવે

એટલે "કવિત્વખીનરૂપ શક્તિ, સ્થાવર જન્મ લોકશાસ્ત્ર, કાવ્ય વગેરેના વિમર્શથી (એટલે વિચાર, અવલોકન ને 'અર્થધનથી') આવેલી 'નિપુણતા', કાવ્ય કરવાની અને સમજવાની શક્તિવાળાના ઉપદેશથી થયેલા અભ્યાસ એ સર્વ કાવ્યના ઉદ્ભવમાં કારણરૂપે છે." એમાં જણાવેલા "શાસ્ત્ર" શબ્દમાં હદ, બ્યાકરણ, શબ્દકોષ, કલા, ધર્મ અર્થ, કામ, મોક્ષ, યજુ, પ્રાણી, નિસર્ગ ઇત્યાદિના પણ અભ્યાસ સમાઈ જાય છે, એમ જન્મટ કહે છે. આપણા નીતી કવિઓ તો કહે છે કે રચનાકળા ગોણ છે, તેની પરવા બધી. જામ પ્રતિભા હોય તો ઘણું છે. પણ પ્રતિભાનો ખર્ચે અર્થ નહીં સમજ્યાથી જ આવું બોલાય છે. પ્રતિભાને પૂર્ણ રીતે ઉનારવા માટે ને તેનો વાણીદેહ ધડવા માટે 'આ બધી વસ્તુઓની જરૂર છે. નિવગોથી કાંઈ પ્રતિભા ઉત્પન્ન થતી નથી એ સત્ય વાત છે, પણ પ્રતિભાને પ્રદીપ્ત કરવા માટે આ બધા નિવગો જન્મવવાની આવશ્યકતા છે. પ્રતિક્રિયા તેના નિવગો જનનબાધી જ સંધાય છે. ગમે તેમ 'લીસોડો' પાંખાથી, ગમે તેમ છાણી મામાંથી, ગમે તેમ 'આલાપ' કર્યાથી, કે ગમે તેમ શબ્દો ગોઠવ્યાથી ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત કે કવિતાની કલા સંધાતી નથી. વ્યવસ્થાથી જ કુશળ ને કૌશલપ્રદીપ્ત કૃતિ નીપજે છે. મારા કવિ બંધુઓ! કવિતામંદિરને સુદર ને મુજબ

કરી ને રાખો, તોજ તેમાં તમારી પ્રતિભાદેવીનાં સ્વચ્છ અને -આનંદમય દર્શન સોને મળશે. અને તમે પણ ધન્ય બનશો! કવિ ભવશક્તિએ કલા પ્રભાણે અમૃતામાત્મન કલામ! એટલે કવિતા એ આત્માની અમૃતસ્વરૂપ એટલે અમર કલા છે. તેને સર્વાંગસુંદર સર્જને અમર સ્વરૂપ આપો! પાશ્વદેવીના ઉત્તમ પૂજકને ઐથી વધુ ધન્ય શું હોઈ શકે!

આપણા સાહિત્યમાં વિવેચનકલાનો ઇતિહાસ

કવિતાના વિષય સાથે વિવેચનકલાને પરાપૂર્વથી સંબંધ રહેતો આવ્યો છે, એટલે આપણે હવે આપણા સાહિત્યમાં તેના અનેક અંગોની ખીલવણી થાય છે તે વેળા આપણું વિવેચનસાહિત્ય કેવી રીતે પોતાનું કાર્ય બજાવે છે તે સહજ જોઈ જાય છે. કવિના યા લેખકના સર્જનનું હાઈ બરાબર રીતે સમજીને, તેને સ્પષ્ટ કરી, તેનાં શુદ્ધરૂપોનું શાસ્ત્રીય પરીક્ષણ સહૃદયતાથી અને તટસ્થતાથી કરવું એ વિવેચનનું મુખ્ય કાર્ય છે. વિવેચક જો પોતાનું વિવેચન એ ધારણે કરે તો મોટે ભાગે તે સૌને સંતોષ અને માર્ગદર્શન પણ આપી શકે. પણ દુર્ભાગ્યે એવા ખરા વિવેચક બહુ દુર્લભ જણાય છે. મનુષ્યસ્વભાવ જ્યાં ત્યાં પોતાનું માયું તે ભાવ્યકાળ કરે છે, એટલે એ સ્વભાવના દોષોથી અમુક વિવેચન ખરડાતું પણ જાય છે અને વિવેચકના પોતાના પૂર્વગ્રહો એના વિવેચનને સર્વગ્રાહી અને ખરેખરું સહૃદય થવા દેતા નથી; વળી વિચારની જાતની સિદ્ધાંતની રૂચિની સમતા જેમ સંસારમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ જુદા જુદા વર્ગ પાડી દે છે, એટલે સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવની નિર્જાળતાને વચ થઈ જુદા જુદા વર્ગના વિવેચકોએ જુદા જુદા વર્ગના લેખકની તેમ જ વિવેચકની પણ સામે પડી જાય છે, અને વાગ્યુદ્ધ કચાકચી ઉભી થાય છે. એ સામાન્ય નિર્જાળતાથી પાર જઈને, જે વિવેચક આરંભમાં જણાવેલી સહૃદયતા અને તટસ્થતા મુખ્યત્વે જાળવી રાખીને પોતાના ન્યાયાસનને ઢીપાવે, તે જ વિવેચક ખરા વિવેચક છે, ને તે જ આપણા માનને પાત્ર છે. વિવેચનનું કાર્ય વિવરણનું તેમ જ માર્ગદર્શનનું છે, તે એણે કદી ભૂલવું જોઈએ નહીં. એના વિવરણમાં એ સહૃદયતા ને તટસ્થતા ભૂલી જાય અને વિદુદ્ધ પક્ષના લેખકની કૃતિ છે માટે તેને તો ઝાટકી જ નાખેવી જોઈએ એવી નિષ્ણિત એ ધારણ કરે, તો એ ન્યાયાસન ઉપરથી સરી પડી માત્ર પક્ષકાર વર્ગીકની જગ્યા પર આવી પડે છે, અને તેમ કરતાં એનું પવિત્ર કાર્ય જે માર્ગદર્શન તે એ શુદ્ધ હૃદયે કરી શકે તો નથી; કિંવા એ માર્ગદર્શન કરે છે તો તેની લેખનકલ્પતાથી લેખક કચવાઈને તે તરફ પોતાની પીઠ ફેરવે છે એટલે એ માર્ગદર્શન અફળ જાય છે. ઉલ્લાં પંદરેક વર્ષથી આપણા લેખકોમાં આ દુરિવાદ સર્વવ્યાપી અઘ ગઈ છે, અને મને તો એ માટે મુશ્કેલ પત્રો યોગમયી મળ્યા જ કરે છે. યોગણીસમી સદીના આપણા જાણીતા વિવેચક નવલરામ, સર્વ, વર્ગમાં પ્રિય ઘઈ શક્યા અને સર્વ તરફથી માન મેળવી શક્યા, તે તેમના વિવેચનોના ઉપર જણાવેલા મુખ્ય ગુણો સહૃદયતા અને તટસ્થતાને આભારી હતું. આજની આગળ વધેલી વિદ્યા અને કળવણી અને તે મેળવવાનાં સુલભ સાધનોને લીધે આપણા આજનાં કેટલાક વિવેચકોની વિદ્વતા નવલરામથી વિશેષ હશે, પણ એકાદ જે અપવાદ સિવાય નવલરામના વિવેચક તરીકેના પ્રધાન ગુણોની તો તેમનામાં ન્યૂનતા જ છે એમ

ઠકેવામાં સત્ય વસ્તુના જ દર્શન થાય છે. એવા વિવેચકો માટે ગ્રો. સેઇન્ડ્રસેરી અંગ્રેજ મર્મભાષીકવિ પોપના નીચલાં સચોટ વચનો ટાંકે છે.

A bad critic is a more dangerous person than a bad poet, and true taste is as uncommon as true genius. Bad critics are made by various causes, from ignorance and party spirit to personal animus.

ઐટલે અપવિવેચક એ તો અપકવિ કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે અને (પેવી દહેવાલી) સદ્ગતિ પણ સત્યતિથા જેવી જ વિરલ છે વળી 'એવા અપવિવેચકો અનભિગ્રતા અને પક્ષપાતથી માંડી અત્યંત અદાવત સુધીનાં વિધવિધ કારણોને લીધે બને છે.' :

ખરા વિવેચકનાં લક્ષણો માટે સેઇન્ડ્રસેરી ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધના ભણીતા અંગ્રેજ વિવેચક વોલ્ટર પેટરના વચનો ટાંકી જતાવે છે.

To feel the virtue of the poet, or the painter to disengage it, to set it forth, these are the three stages of the critic's duty.

ઐટલે કવિનાં વા ચિત્રકારનાં ગુણધર્મો સાથે સમભાવ સાધવો, તે ગુણધર્મને છૂટો પાડવો, તેને પ્રગટ કરી દર્શાવવો, એ ત્રણ તર્જણામાં વિવેચકનો ધર્મ સમાયેલા છે.

એ ઉપર કહ્યું તેમ આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં તો મોટે ભાગે પક્ષપાત જ કામ કરતો હોય એવો આપણા કવિઓને અને લેખકોને હશે અનુભવ છે પોતાને મોટા ક્ષમસ્થાપિત વિવેચક પોતાને મોટેજ કહીને પછી મિત્રોની કે પોતાના પક્ષના લેખકોની કૃતિઓને 'શ્રેષ્ઠતી' કરાવવી. જે કુર્મીએ આખરે 'દશકવતી' તો થું પણ 'વર્ષવતી' પણ રહેતી નથી—અને વિવેચક પક્ષનાને કે અત્યંત અભાવના ને પરકોમનાને કે મોટાને ખાખેયી પોતે મોટા બની જશે, એવા મોટા ખ્યાલનો ભોગ બનેલા લેખકની મને તેવી કૃતિને હીણી ને ફેકી દેવા જેવી કહી જતાવવી, એ સાચા વિવેચકના લક્ષણ જ નથી એવાં ઝેરમયાં અપવિવેચનોની આપણા લેખકોએ પરવાજ કરવી નહીં જોઈએ. જે કાબજી કે લેખકો સામ્રાજ્ય હશે ને જેમાં કાળ સામે ટકવાનો ગુણ હશે તેને એવી હીનવિવેચના કશું કરી શકવાની નથી.

પ્રજ્ઞાપાત્રે નવલરામ પછી આ ચલુ સદીમાં આ છા સર્વ આધુનિક વિવેચકો ને મેળોના ગુરુ જેવા આપણા ખરા સાક્ષર અને સૌનો વિવેચક શ્રી આનંદજી કર મુવ આપણી વચ્ચે હજી હેવાત છે, અને એમની એ પૂર્વ પશ્ચિમનાં સાહિત્યોનો ધર્મ સંમન્ન્ય કરતી વિવેચનાની વિશ્લેષિત આપણે ત્યાં છગી છે, અને તે એમની પછી આપણા

ઉત્તમ વિવેચક શ્રી. વેંણુપ્રસાદ ત્રિવેદીમાં પદ્ધતિત પણ થતી જાય છે. સમાજને તેમજ લેખકને એમ જાનેને ઉપકારક અને માર્ગદર્શક થાય એવી એમની વિવેચના છે. શ્રી. આનંદશંકરે પોતાના “મહાભારતનો પ્રધાનરસ” નામના લેખમાં કહ્યું છે તેમ “સદ્વ્યવસ્થા, વિદ્યતા, અનુભવ, વિજ્ઞાન દૃષ્ટિ અને નિષ્પક્ષતા — એ પૂર્વક જે અવલોકન થાય તે હંમેશાં ઉત્તમ જ થાય, અને એટલા ગુણો આવા અવલોકનકારમાં અવશ્ય હોવા જોઈએ.” આ બધા ગુણો આપણા અન્ય વિવેચકો પણ કેળવે અને સાહિત્યની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિને અર્થે નિર્ભળ સાત્વિક ખુદિથી વિવેચન કરે તો જે અસંતોષ આપણા નાનાથી મોટા લેખકોને મોટે ભાગે હજી રહે છે, અને જે નાદકની કડવાય અપવિવેચનો પાછળ રહી જાય છે તે ઉત્પન્ન થાય જ નહિં.

બીજું આપણા કવિઓને અને લેખકોને પણ કહેવાનું છે કે ગમે તેવા વિવેચકનું એક લેખક મારેનું કથન કે મત કંઈ સર્વજ્ઞાન માટે સાહિત્યપ્રદેશમાં “બાબાવાક્ય” પ્રમાણ” ગણી લેવાનું નથી. સાહિત્યનો ઇતિહાસ ખુલ્લું બતાવે છે કે એવા મહા અભિપ્રાયો ઉદ્ભવ્યા ગયા છે, વિવેચકના મતો પણ ભુલાર્થ ગયા છે; અને લેખકની તે કૃતિ પોતાના યુગ સામર્થ્યથી તેની પછીના જમાનાઓને આનંદ ને બોધ આપતી અખંડ પ્રકાશતી રહી છે. લેખકમાં સામર્થ્ય હશે તો તેની કૃતિને એવું કંઈ દુષ્ટ વિવેચન હાનિ કરી શકવાનું નથી. વિવેચન એ કંઈ નિરપેક્ષ સત્ય નથી. જુદા જુદા વિવેચકો એક જ કૃતિનું જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી પોતાની વિદ્યા ને શક્તિને આધારે જુદી જુદી રીતે વિવેચન કરે છે, આનું વિવેચન સદ્વિવેચન હોય તો પણ તેને અબાધિત સત્ય તરીકે ગણી લેવાનું નથી. પ્રસિદ્ધ કેન્ય સાહિત્યકાર આનાતોલ કાન્સ કહે છે કે, “જ્યારે હું કહું છું કે, શેક્સપિયર બો રાસીનના ઉપર વિવેચન કરવા જઈ છું ત્યારે મારા કહેવાનો બાવાર્થ એ જ છે કે શેક્સપિયર અને રાસીનના સંબંધમાં મારા પોતાને માટે હું કહેવા છું કે” આ માર્મિક કથન વિવેચનની સત્ય મર્યાદા બતાવી આપે છે.

તમામ સાહિત્ય દીવામાંથી દીવા થાય તેમ ઉત્પન્ન થયેલું છે. છેક જૂનામાં જૂના ઋષિો પણ તેની પ્રવેના અચાત પુરોગામીના કથનના આધારે જ લખાયેલા છે. મહાભારત કે રામાયણ કહેા, ઈલિયડ કે રાહનાયું કહેા : એ કોઈ કેવળ મૌલિક ઋષિો નથી. જે કથાઓ, ઉક્તિઓ, નોંધો વગેરે પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલી, તેનો જ ઉપયોગ એ મહાઋષિોના કર્તાઓએ પણ કરેલા છે. કાળક્રમે તેમાં સુધારાવધારા પણ અનેક લેખકોએ કરેલા છે. કોઈ વિવેચક પણ ખુદ પોતાના વિવેચનને મૌલિક કહી શકવાનો નથી. તેના લેખો માટે પણ તે અનેક પુરોગામી વિવેચકોના આભારી છે. શેક્સપીયર, મિલ્ટન, શેલી કે ટૅનિસનની કૃતિઓમાં, કે આપણા નરસિંહ મહેતા, શામળ, પ્રેમાનંદ, દયારામ ને બીજા કવિઓની કૃતિઓમાં પોતાના પુરોગામીઓની સંસ્કૃત ને હિંદી કવિઓની તેમજ ગુજરાતી કવિઓની — કૃતિઓમાંથી થોડાં પંક્તિઓ, કદવનાઓ, ઉપમાઓ અને ચિંતનકણિકાઓ ઉતારેલી છે; એ તો શું, ખુદ ભગવદ્ગીતામાં પણ ઉપનિષદના શ્લોકોની પંક્તિઓ કે અરણ્ય એમનાં એમ લેવાયેલાં છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કવિતાઓમાં કળીર, ચંડીદાસ, ગોરાંગ તેમજ

શેલી, ટેનિસન વગેરે પુરોગામીઓની આરોમાર ઉક્તિઓ છે. આપણા વિવેચકો કોઈ પણ નાના મોટા લેખકની કૃતિઓમાં એવી ઉક્તિઓ શોધવા તુરત જાય છે, કે એ એક લાક્ષણિકતા તેની પીઠ ખાંચેરી થકે ને પોતે તેનો ગર્વ લઈ શકે. પણ એમ જોઈએ તો સાહિત્યકારોની આખી ન્યાત એ વિવેચકો સુદાની પરાપૂર્વથી 'ચોરો'ની જ બનેલી છે! પણ ખૂબી તો એ છે કે આ દુનિયામાં નાના ચોરો દંડાય છે, અને મોટા ચોરો આખા રાજ્યો લૂંટીને પોતે પાછા રાજ બને છે!

આ ચોરી પકડવાની રમત સાથે એક બીજી રમત પણ અસમર્થ કે અંગત અદાવતથી જળતા વિવેચકો રમે છે. એક કૃતિ ને તેના વિરોધી પક્ષકાર તરફની હોય, તે શિષ્ટ સમાજમાં લોકપ્રિય થઈ પડી હોય, તેણે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન પણ મેળવ્યું હોય તો આપણો આ જાતનો આધુનિક વિવેચક મહાદંભથી કહેશે કે "સાપેક્ષ રીતે જોતાં આ કૃતિ ઘણી સારી લાગે છે, પણ નિરપેક્ષ રીતે નિહાળતાં તે ઉતરતી પંક્તિની જણાય છે!" શા માટે, તે તો એ વિવેચક જ જાણે! સાહિત્યમાં આ સાપેક્ષતા-નિરપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત પશ્ચિમના કોઈ લેખકના વિધાનમાંથી ઉત્પન્ન લેવાયેલો છે. આ સૃષ્ટિમાં કંઈ જ નિરપેક્ષ નથી તો સાહિત્યકૃતિને કેવી રીતે પરીક્ષી શકાય? તમામ વસ્તુનું મૂલ્યાંકન સાપેક્ષતાથી જ થઈ શકે છે. અનિષ્ટ જોઈએ અને જાણીએ તો જ ઈષ્ટને આપણે સમજી શકીએ છીએ. આવા નિરપેક્ષતાના મોટા વિધાનથી વિવેચક સામાન્ય જનને ઉતરવાનો ભેત કરી શકશે, પણ સાહિત્યનો અતુલ્ય અભ્યાસી તો એવી ઉક્તિઓ સમજીને વિવેચકની શુદ્ધિ પર હાસ્ય જ લાવશે.

આજના આપણા કેટલાક વિવેચકોમાં મહાગાંઠ જેવો એક પ્રશ્ન ઉભો થયો છે, અને તેમાં હવે કેટલાક વિવેચક પોતાને 'કવિ' ગણાવવાનો ને કહેવડાવવાનો આગ્રહ લઈ બેઠા છે, તે જોઈને રમૂજ ઉપજે છે. એક પક્ષનું કહેવું છે કે વિવેચક સર્જક પણ છે, તેથી 'કવિ' કહેવો જોઈએ; યા કવિ જેવો તેને ગણવો જોઈએ. સામાન્ય અવલોકન કરનારાઓને કોઈક તિરસ્કારખાં વિવેચક 'વિવેચકપદેચ્છુ' કહે તે તો સમજાય તેવી વાત છે, પણ કવિતા નહીં પણ માત્ર વિવેચન કરનારને હવે કેટલાક વિવેચકો 'કવિ' કહેવડાવવાનો આગ્રહ રાખે છે, તે તો આપણી સાદી સમજમાં આવતું નથી. 'વિવેચક' ૫૪ થી એટલું હીલું છે કે એ વિવેચકો હવે પોતે 'કવિપદેચ્છુ' થઈ નીકળ્યા છે! આવા કથનમાં ને અભિલાષામાં એક વાત ગર્ભિત રીતે સાળિત યાવ છે કે કવિનું સ્થાન વિવેચકથી ઉપર છે. તેથી જ વિવેચક કવિપદેચ્છુ થવા નીકળ્યા છે!

આપણે પ્રથમ પૂછીએ કે સાહિત્યલેખનને શું વિવેચનની અનિવાર્ય જરૂર છે? જો એ અગત્ય અનિવાર્ય હોત તો મહાભારતકાર, ઇલિયાડકાર અને પ્રવૃં યુગના તથા મહાયુગના કવિઓ અને સાહિત્યકારો શું કોઈ વિવેચકોથી બચાગ વધ્યા ને ઝળહળી શક્યા? એટલે સાહિત્યમાં વિવેચનની કળા કોઈ અનિવાર્ય કળા નથી. પ્રસિદ્ધ વિવેચક એફ. ઇ. યુકાસ ૨૫૮ કહે છે કે વિવેચનની કળા એ એક ઉપકળા (minor art) માત્ર છે અને પ્રધાનપણે જીવન સાથે નહિ પણ બીજી કળાઓ સાથે કામ છે અને કળાઓને

સમજવાનું સમજાવવાનું તેનું મુખ્ય કાર્ય છે. વિવેચનના ધણા પ્રકાર છે, અને તે સાધારણ અભિપ્રાયથી માંડી સર્જક વિવેચન સુધીમાં સમાધિ જાય છે. એનો પ્રકાર ગમે તેટલો જોયો યાવ ને કહેવાય છતાં તે કવિતા તો નહીં જ બને. આ જાતનો જામ અંગ્રેજીમાં કવિતાને સર્જન કહેવાયો, અને નવલ, નવલિકા અને બીજાં કલ્પનામય સાહિત્યને પણ સર્જન ગણવાથી યોગી રીતે બોલો યાય છે. જેમ આપણે ત્યાં સંસ્કૃત સહિત્યમાં તમામ કલ્પનામય સર્જનને “કાવ્ય” ગણ્યું છે, તેથી પદ્યમાં તેમ જ ગદ્યમાં પણ લખાયેલા એવા કલ્પનામય લેખોને એક સામાન્ય નામ “કાવ્ય”નું આપ્યું છે, તેમ આં પણ પશ્ચિમના સાહિત્યમાં બન્યું છે, પણ બધાં જ સર્જન કદી કવિતા કહેવાશે? અંગ્રેજી શબ્દ Poetryની વ્યુત્પત્તિ Poesy : I make હું સર્જું છું, એ ધાતુ પરથી નીકળી છે, પણ આપણા દેશના જૂનામાં જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં “કવિ” એટલે તો “દ્રષ્ટા”-Seer કહેવાય છે. સૂર્ય સ્વયં પ્રકાશિત છે પણ ચંદ્ર તો એ સૂર્યના પ્રકાશને ઝીલીને ઝાંછીવતી કળાયી એ પ્રકાશને પોતામાં ધારણ કરીને પૃથ્વીને તે પાછો દર્શાવે છે. એમ કરવામાં તેની કળા સ્વાભાવિક છે, સર્જક પણ છે, પણ તેથી ચાંદની તે કદી તડકો થઈ શકશે? આ બેદ સમજાય તો આ અધ્યાત્મ મૂળ પતી જાય.

કલ્પનાની અગ્રણ્ય ભૂમિમાંથી ચૈતન્યનો અલૌકિક આનંદ જે ખરો કવિ એટલે દ્રષ્ટા પોતાની વિશ્લેષણ વાણીમાં ઉતારે છે તે એ બધા બીજા સર્જકોથી ભિન્ન છે, અને ભિન્ન જ રહેવાનો. બ્યારે એરિસ્ટોટલ, લોબિનસ, ડાઉડન, સેઈન્ડ્રમરી, મિલ્ટન અને રીચર્ડ્સ આદિને પશ્ચિમનો સાહિત્યસમાજ શુદ્ધ કવિ તરીકે સ્વીકારશે અને ખેલાવશે, ત્યારે આપણે પણ આપણા એ કવિપદેન્દ્ર ઉત્સાહી વિવેચકોને “કવિ” કહેવા માંડીશું. હાલ તો તેમણે જરા ધીરજ રાખવી જરૂરની છે, પુનઃમનો ચાંદ પણ કદી સૂરજ કહેવાતો કે થતો નથી.

છેવટે, આપણા વિવેચકોને એક ખાસ વિનંતી કરવાની છે. વિવેચનનાં જે ખરં લક્ષણો છે, તેને ન્યાય આપવા વિદ્યમાન લેખકોની કૃતિઓને મિત્રોની ને વિરોધીઓની ગણતરી-જે માનવ નિર્બંધતા સહજ ઉભરી આવે છે ને ચોમેર કડવાશ ઉપજાવે છે, તેને બદલે આપણા સદ્ગત-શિષ્ટ કવિઓની સમગ્ર કવિતાપ્રવૃત્તિની તેમ જ શિષ્ટ ગદ્યલેખકોની ગદ્યકૃતિઓની સહૃદયતાથી ને નિષ્પક્ષપાતતાથી વિવેચના કરે. અંગ્રેજીમાં જોન્સને, ક્રિમલીએ, કાલરિજે, હેઝ્લીટે, મેથ્યુ આર્નોલ્ડે, વિલ્યમ રોસેટીએ, વીને, સ્ટોપ્ફર્ડ્સ જુકે-વગેરે અનેક વિવેચકોએ જેમ મોટા કવિઓની ને લેખકોની કૃતિઓની સર્જિગાંગ વિવેચના આખા પુસ્તકોમાં ઠીધેલી છે, તેવી વિવેચના આપણા વિવેચકો કરે, તો તે તેમની ખરી શક્તિઓને પ્રગટ કરવાનો અવકાશ આપે અને આપણા સાહિત્યનો પણ આપણા શિષ્ટ લેખકોને ને કવિઓને સંપૂર્ણ પરિચય મળે. આવા વિવેચનમાં પક્ષપાત, અંગત અઢાવત વગેરે શુદ્ધ વિવેચનનાં વિધાતક તત્ત્વોને સ્થાન જ નહીં રહે, અને જે કવિની તમામ કૃતિઓની રસ, કલા, ઇતિહાસ આદિ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી તપાસ લેવાય, તે કવિને પણ ખૂરતો ન્યાય મળે. આવા ખરા અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી લખાયેલા અનેક અંગ્રેજી વિવેચનમયો આદર્શ તરીકે

મોજૂદ છે, અને તેનો ઉપયોગ આપણા વિવેચકો કરી શકે. વિવેચકે તો સદા કલાના નિષ્પત્તિમાં સંશોધન કરવું, મહાકર્તાઓની લેખનકલાનું રસથી પૃથક્કરણ કરવું, તેની ખુબીઓને પ્રકાશ આપવો, તેના દોષોને સહજ આંખથી ચીકીને વિવેચકી દર્શાવવા, સાહિત્યના તે કલાના મહાસિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવું દુનિયાના સાહિત્યમાં જે કાર્ષ્ણિક ઉત્તમ છે તે જ નહીં, પણ જે સાદું ને અનુસરણ કરવા યોગ્ય હોય તે પણ બતાવીને આગળ પાડવું, — દૂંકમાં ચૈતન્યની બધી પુણ્યવૃત્તિને પ્રકાશ આપવો જેથી જે અનિષ્ટ છે તે સાહિત્યકારે તજી દે અને જે ઈષ્ટ છે તે જ મહે, ને દુનિયાને ઉપકારક થાય. વિવેચકે તો સાહિત્યના દ્વારપાળનું જ નહીં પણ મંત્રીનું, ભોમિયાનું ને સલાહકારનું પણ કાર્ય કરવાનું ને સાધવાનું છે.

નાટ્ય સાહિત્ય

હવે આપણે સર્જનસાહિત્યનાં બીજાં અંગોની સ્થિતિ પણ જોઈએ. વર્ષોથી થયેલા ઉદ્ઘોષો યતો આવે છે છતાં હજી પણ આપણે ત્યાં સંજોષાગ ખર્ચ નાટકો — ખર્ચા દ્વારા સર્જતા નથી. સાહિત્યના જોડા અંશો કે કવિત્વ કેાર્ષ્ણિક નાટકમાં વિશેષ હશે, તો તેમાં ક્રિયાવદન બહુ દુર્બળ હશે, અને તે નાટકના જીવનના આધારરૂપ ક્રિયાવદન વિના માત્ર શ્રાવ્ય નાટ્યલેખન જ બની રહે છે. કેટલાકે નાનાં નાનાં બળબલા લાયક નાટકો આપણા યુવાન લેખકોએ પ્રગટ કર્યાં છે, પણ હજી તે નાટકકંપનીઓને કે પ્રજ્ઞાનનોને બહુ આકર્ષી શકતાં નથી. નાટકની કળા પૂરેપૂરી સમજવા માટે એને લગતું પૂર્વ-પશ્ચિમનું સાહિત્ય લેખકોએ પ્રથમ સારી પેઠે વાંચીને પચાવવું જોઈએ. નાટકમાં કવિત્વ ઉપરાંત નૃત્ય, સંગીત, સંવાદ, પાત્રલક્ષિ, ક્રિયાવદનમાં વસ્તુનો વિશ્લેષ, જનરવમાવનું અવલોકન એમ ધણી અંગોનો સમાવેશ થાય છે. અને એ બધાં અંગોને વિરલ કલાથી સાધીને સજીવન રાખવા પડે છે.

આપણે ત્યાં સદ્ગત સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ કુવે સંસ્કૃત નાટકોના સમર્થ ને સચોટ અનુવાદ કરેલા છે, તે જૂના નાટકોની પદ્ધતિને ખ્યાલ આપણને પૂરેપૂરો આવે છે. નાટકો સંસ્કૃતમાં મઘ પદ બનેલાં લખાયેલાં છે, તેમજ અંગ્રેજીમાં પણ છે શેક્સપીયરે તેમજ બીજા યુરોપીય કવિઓએ આખાં નાટકો પદમાં અખંડ-પદમાં લખેલાં છે, તેવાં નાટક હજી આપણે ત્યાં લખાયાં નથી. અપવાદમાં આપણા શ્રી નાનાલાલ દલપતરામે એમનાં બધાં જ નાટકો લખેલાં છે. પણ અપવાદમાં તે પદ નથી, પદાભાસ છે. એમાં કવિત્વ જોડા પ્રકારનું છે, પણ તે શુદ્ધ કવિત્વરૂપમાં પરિણમતું નથી તે જ ખેદ છે. એમાં ક્રિયાવદન બહુધા મંદ વહે છે. ચંદનાઓ અને વર્ષો સુધી જે નાટકના પ્રયોગ પ્રજ્ઞાનની મામળી થયા જ કરે, તેમાં જ દરેક નાટકની રચનાકલાની સરળતા છે. જોડા કવિત્વની ને જોડા કલાની પૂરી કદર કરવા જેટલો આપણો પ્રેક્ષક વર્ગ હજી કેળવાયો નથી.

આપણા નવીન કવિઓ ને સર્જક લેખકો ખર્ચ દરેક નાટકો રચવામાં સફળ થાય ને તે નાટકો આપણા કેટલાક સાહિત્યમંડળો કે આનંદી મિત્રમંડળો રસિક રીતે

ઉપરા ઉપર બજવી ખતાવે તો જ સામાન્ય પ્રેક્ષક વર્ગમાં સારા નાટકો જોવાનો શોખ ઉત્પન્ન થાય. હાલ તો આ સ્થિતિ બહુ જ નાના વર્તુળમાં પ્રયોગશીલ રહી છે આપણા ધનવાન ક્લાસોપ્પીનોએ નાટ્યકલાની વૃદ્ધિ માટે લેખકને તેમ જ કલામંડળોને આર્થિક સહાય આપવી જોઈએ. દરેક દેશમાં કલાને તથા કલાકારોને ત્યાંના ધનવાનો તરફથી મદદ ને ઉત્તેજન મળતાં રહે છે. શ્રી અને ગી-લક્ષ્મી અને સરસ્વતી એ બંને બેનોનું સખ્ય જે દેશમાં રનેહભર્યું રહે તે દેશ ઊભતિ ને પ્રગતિ યતી જ રહે છે.

નવલકથા ને નવલિકાનું સાહિત્ય

નવલકથા અને નવલિકા એ બધા દેશના સાહિત્યકારોનો પ્રિય વિષય છે. માનવસંસારના અનુભવોની ને આદર્શોની વાતો અગ્રાત કાળથી ઉતરતી આવે છે, અને માનવહૃદયનું એ કૌતુક કદી વિશુભ થઈ શકશે નહીં. એ વાતો કહેવાના પ્રમાર યુગે યુગે ફેરવાતા જ રહ્યા છે. હાલના રૂપની નવલકથા અને નવલિકાનો ઉદ્ભવ યુરોપિય સાહિત્યમાં થયો છે ને ઉલ્લી બે સદીમાં તે અદ્ભુત વિકાસ પામ્યો છે. ધાર્મિક, ઐતિહાસિક સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક આદિ અનેક મુખ્ય વિષય એ વાર્તા કહેવાના બન્યા છે, અને હવે તેમાં માનસશાસ્ત્રી જુદા જુદા માનવભાવોનું અન્વેષણ કરતી વાર્તાઓ લખાય છે. નવલકથાનું દૃષ્ટ કોઈ વિસ્તારવાળું છે ને તેમાં પાત્રસૃષ્ટિનો વિકાસ કાર્યકારણદ્વારા થતો જાય છે. તેમાં અનેક વિષયો ચર્ચી શકાય છે. અનેક પાત્રોની ને અનેક બનાવોની આખી સૃષ્ટિ જ તેમાં નવી રચાય છે. નાટ્યકલામાં તેમજ નવલકથામાં પણ ક્રિયા જ પ્રધાનપદે રહે છે, અને કર્તાનો આદેશ કે બોધ પડતા પાછળ રહી ક્રિયામાં જ સ્વાભાવિકપણે દર્શિત થાય છે. ખુલ્લો ઉપદેશ બંનેની કલા માટે વળ્યો છે. ક્રિયાના પ્રવાહમાં રસ અખંડ રહે અને વાંચકને કે શ્રોતાને તેમાં તલ્લીન કરીને લેખકની કલા તેને આગળ લેતી જાય, તેમાં જ એ કલાની શિદ્ધિ છે.

ઉલ્લાં-યોડાંક વર્ષોથી આપણા સાહિત્યમાં નવલકથાનો વેગ ક્રાંતિક ધીમે પડેલો લાગે છે. મઈ સદીના અંતભાગમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જેવી અમર મહાનવલકથા આપણા સાહિત્યને મળી, તે પછી આપણા વિજયી જ્યોતિર્ધર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ‘શુન્દરાતનો નાથ’ ને ખીજી નવલકથાઓએ આપણા સાહિત્યનું ગૌરવ વધાર્યું. ખીજી ધણી પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પણ તેમાં સાથ પૂર્યો છે, પણ ‘શુન્દરાતનો નાથ’ પછી બે દાયકે પાછી બે સુદર ને ઉચ્ચ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ શ્રી મુનશીની ‘જય સોમનાથ’ અને શ્રી ધૂમકેતુની ‘ચિલાદેવી’ હમણાં જ સન ૧૯૪૦માં પ્રગટ થઈ છે. એ બંનેમાં જિન્યુ કલાવિધાન, શિષ્ટ પાત્રસૃષ્ટિ અને વેગવતી ક્રિયા છે. લગભગ એક જ પ્રસંગ ને એક જ કાળની ઉપર આ બંને નવલકથાઓ રચાયેલી છે, એટલે એમાં આપણને આપણા એ બંને પ્રતિભાશાળી લેખકોની કલા તેમની ઉતરતી જીંમરમાં પાછી કેવી જુદી જુદી રીતે વ્યક્તિત્વ થઈ છે અને તેમાં એ બંનેનાં વ્યક્તિત્વ વિભિન્ન રીતે કેવી વિવિધ છાપ મારે છે, તે જોવા-તપાસવામાં આનંદ આવે છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈની અને મુનીલાલ વર્ધમાન શાહની નવલકથાઓ પણ ગણનાને પાત્ર છે.

નવલિકા સાહિત્યમાં જ સૌથી મોટો વિકાસ ને મોટી ભરતી આવેલી જણાય છે. બહુ ભાગે તો વિદેશી નવલિકાઓ ઉપરથી જ આપણી મોટે ભાગેની નવલિકાઓનાં રૂપ ધરાયાં છે, અને ધરતીમાં તો તેના લેખકોની ગમે તેવી ચાતુરી છતાં વિદેશી રીતરિવાજોના કે ધાર્મિક માન્યતાના પડઘા પણ હોય છે. પણ એ તો દુનિયાનાં તમામ સાહિત્યમાં બને છે. આપણા નવીન કવિઓએ પણ નવલિકા સાહિત્યમાં ઝૂકાવ્યું છે, ને તેમાં ઠાઠું સુંદર કૃતિઓ સર્જી છે, પણ એ સર્વ પાઠની ચક્ષુ તપાસ લેતાં તો હજી એ આપણા ઉત્તમ પ્રતિભાશાળી નવલિકાકાર શ્રી ધૂમકેતુ પોતાનું સ્થાન સાચવી રહ્યા છે. નવલિકાનું ક્ષેત્ર નાનું હોવાથી અને તેના વિસ્તારની મર્યાદા દૂંઝી હોવાથી તેનું સર્જન સર્જન કરવા માટે તે કતી પાસેથી વધારે ઉચ્ચ કલાની સાધના માગી લે છે. આ તો દુનિયામાં જાણીતી વાત છે કે ભારતદેશના વતનીઓ વાર્તા કહેવાની કળામાં સૌથી ઉત્તમ હતા, એટલે વાર્તાના આ પ્રકાર જે યુરોપમાં જન્મ પામ્યો છે ને ત્યાં જે રીતે વિકાસ પામ્યો છે, તે જોઈને આપણા દિંદી લેખકો નવલિકાની કલામાં પણ પાછા પડે તેમ નથી. ખીળ' થોડાં વર્ષોમાં આપણે ત્યાં એ ક્ષેત્રની લીલા પૂરેપૂરી વિકસશે અને વિશ્વસાહિત્યમાં પણ પોતાનું સ્થાન લેશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. કવિતામાં 'એપીક' અને 'લીરિક' વચ્ચે જે મહાવનો ફેર છે, લગભગ તેવા જ ફેર નવલિકામાં અને નવલિકામાં છે, તે આ ઉગતા વાર્તાકારો બરાબર સમજે તો બસ છે. એક મહાકલામાંડિત—અનેક મોટાં નાનાં રત્નોથી મહેનો સુવર્ણસુમટ છે, ખીજ સુંદર રત્નજડિત કનકની વીંટી છે.

ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિ ખીળ' અંગો

સર્જનકલાનાં મુખ્ય અંગો ઉપર જોઈ ગયા પછી આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ, શિક્ષણ, હૃન્નરઉદ્યોગ, રાજતંત્ર આદિ અનેક શાખાઓમાં ફેટલુંક સાડું' કામ થઈ રહ્યું છે, પણ હજી એ બધી અગત્યની દિશાઓમાં આપણા સુશિક્ષિત યુવક વર્ગનું આકર્ષણ થતું નથી. કવિતા અને વાર્તાનાં સામે મોટે સુસમ ક્ષેત્રોમાં જ યુવકો મોટે ભાગે રસ રાખે છે, પણ ઉપર કહેલાં ઇતિહાસ આદિ સાહિત્યનાં અંગોમાં વિદ્વાતાની, સંશોધનની ને ખરા ઉદ્યોગની અગત્ય પડે છે. મરાઠીમાં ને હિન્દીમાં આ અંગોની ખીલવણી માટે આજકાલ ઘણું થઈ રહ્યું છે, ને ત્યાં ફેટલાક ખરેખર ધુરંધર વિદ્વાનો એ ક્ષેત્રો પાછળ મંડી ગયા છે ને તેમણે ફેટલુંક ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ ગોમેરથી ખીલવી જ જોઈએ. આજે દુનિયામાં તેમ આપણા તરીબ દેશમાં એકારી ધણી વધી ગયેલી છે, તે વખતે આપણા વિદ્વાનો ઉદ્યોગહૃન્નરનું શાસ્ત્ર ખીલવે અને તે પર આપણા યુવક વર્ગનું ધ્યાન દોરવે, તો તેથી એ યુવકોને તેમજ આપણા દેશને આર્થિક લાભ પણ થાય અને દેશની સમગ્ર ઉન્નતિ થતાં તે પાછો આપણા સાહિત્યને પણ મુશ્કિ આપે.

ઇતિહાસ અને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં આપણા થોડાક યુવાન વિદ્વાનો સારું કામ કરી રહ્યા છે, તેમાં શ્રી રત્નમણિરાવ બીમરાવ, શ્રી મણુલાલ મઝમુદાર, શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી ભોળીલાલ સાંડેશરા, શ્રી ધનપ્રસાદ મુનશી, શ્રી શેખ ઉમર મદમદ કાદિય, શ્રી ધમામુદીન દરગાદવાળા આદિ મુખ્યપણે તરી આવે છે. એવા ઘણા

ઉત્સાહી સંશોધકોની આપણને ધણી જરૂર છે. આપણા વૃદ્ધ વિદ્વાન પંડિત જિન (વજ્યજ્ઞ, પંડિત એચરદાસ દોશી જેવાઓ હજી પણ આપણા સાહિત્યની શાસ્ત્રીય શાળામાં બહુ ઉપયોગી કાર્ય કરી રહ્યા છે. એ સૌના શ્રમની નોંધ લેવાની અને એ કાર્યની દોરી લઈને તેને આગળ ધપાવવા બીજા વિદ્વાનોને વિનવવાની હું જરૂર જોઉં છું. આપણે ત્યાં હવે ‘ભારતીય વિદ્યાભવન’ જેવી મહા સંસ્થા સ્થપાઈ છે, તે મારફતે આપણી વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના વિકાસની હવે બહુ આશા રહે છે. આપણા કુચળ સ્નાતકો ને ઉચ્ચતા વિદ્વાનો એ કાર્યમાં પોતાના પ્રમાણિક ને ઉત્સાહી શ્રમનો ભાગ આપે તો આપણા સાહિત્યની યોગ્યરથી આનંદદાયિની વૃદ્ધિ થવા પામે.

ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સંગીત, નૃત્ય આદિ લલિતકલાઓના સાહિત્યની પણ ધણી અગત્ય છે. હમણાં હમણાં આપણી ‘કાર્ય’ સ સાહિત્ય સભા’ તેમજ બીજી સભાઓ પણ સ્થાપત્ય વગેરે કલાઓ પર વિખ્યાત વિદ્વાનો પાસે આખ્યાનો અપાવે છે. પણ આપણને તો એ બધા વિષયો પર શાસ્ત્રીય ગ્રંથો જોઈએ છે. કેવળ સ્વતંત્ર ગ્રંથ હમણાં ન અપાય તો અંગ્રેજીમાં એ કલાઓ ઉપર ધણી શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લખાયેલા છે, તેના સુલભ ને સરલ અનુવાદો આપણી સાહિત્યસભાઓ સારા લેખકોને વેતન કે ધનિામ આપીને કરાવી શકે.

લલિતકલાના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો

નાટ્યકલા, અભિનયકલા, ચિત્રકલા આદિ વિષયો પર કરાંચીના વિદ્વાન પારસી લેખક શ્રી દિરોઝશાહ રસ્તમજી મહેતાએ જોડા અભ્યાસથી સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમજ માસિકોમાં લેખો લખ્યાં છે તેની નોંધ લેતાં મને આનંદ થાય છે. હું જાણું છું કે શ્રી દિરોઝશાહ મહેતાએ જીવનભર આ વિષયોનો ધણો જોડો અભ્યાસ કરેલો છે. તેમની ભાષા પણ ગુજરાતી વિદ્વાનને જાણે તેવી શુદ્ધ ને પ્રૌઢ છે. પોતાના વિષયને એમણે ઉડાણથી છલેલો છે અને ત્રીજામાં ત્રીજી વિગતો આપીને તે સમજાવેલો છે. એવા અનેક ગ્રંથો આપણને જોઈએ છે. એવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના લેખકોની સામાન્ય વાયકવર્ગમાં કંદર ચર્ચ સક્તી નથી પણ તેમને આપણી ધનવાન સાહિત્ય સંસ્થાઓએ ઉત્તેજન અને આર્થિક સહાય આપવી જોઈએ. માત્ર પોતાને વિનંતિ કરે કે પોતાના અધિકારીઓની લાંગવગ મેળવી શકે તેવા જ લેખકો પાસેથી નહીં, પણ જે લેખકો શ્રી દિરોઝશાહ જેવાના અભ્યાસથી શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લખવાની સક્તિ ધરાવતા હોય તેવાઓને શોધીને આમંત્રણ આપીને એ કાર્ય આપણી સાહિત્યસભાઓએ ને સોસાયટીઓએ આગળ ધપાવવું જોઈએ. બધી કલાઓનો ઉદ્ધાર તેના શાસ્ત્રીય સંશોધનથી ને નિરૂપણથી થાય છે અને એ કામ પણ સાહિત્યને જ લાગતું છે.

બાળસાહિત્ય

આપણા બાળસાહિત્યનો વિકાસ પણ સારી રીતે થતો જાય છે. બાળકો માટે અનેક ગ્રંથાવલિઓ પ્રગટ થતી જાય છે, વાર્તા, કવિતા, વિનોદ, પાઠ, સંગીત, ચિત્ર એમ બધું સાહિત્ય બાળકોને માટે દૈનિક સંસ્થાઓ તૈયાર કરે છે. દક્ષિણાત્રી બાળસાહિત્યમાળા તો આપણા સદગત બાળશિક્ષણશાસ્ત્રી ગિજુભાઈ બપેકોને હાથે જ લખાયેલી છે એટલે,

તેજ ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે. બાળકોની એ વિરલ શિક્ષણમાળાની તો હવે સદાની ખોટ પડી છે. પણ એમણે બાળશિક્ષણ માટે જે આદર્શ બતાવીને રાહ પાડી આપ્યો છે તે માર્ગે આપણા નવા બાળશિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જશે તો ઉપકારક જ થશે બાળકોને માટે નવાં નવાં માસિકો પણ નીકળ્યા છે એ સર્વ પ્રવૃત્તિ કેવળ આર્થિક નહીં પણ બાળેશ્વિત સંસ્કારવર્ધક રહે અને બાલમાનસના ખરા અભ્યાસી બનીને લેખકો લખે તો તે આપણી બાલિષ્ઠ્યને તેની વૃદ્ધિમાં ને પ્રગતિમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે,

આમોદ્ધારનું સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય દિશાઓ આપણે જોઈ આપ્યા. તેમાં આપણે આશુબાળુ તેમજ હૈંચે આકાશ તરફ પણ જોયું, પણ એ નવ દિશા પછી ફરમી દિશા નીચેની પૃથ્વી ભણીની છે, તે જોવાની પણ આપણી ફરજ છે, આપણને આપણા મુખ્ય દેશનેતા માત્ર ઉપર આધારી જ જોયા કરવાની ટેવમાંથી છૂટી આપણા પગ આગળની પૃથ્વીને પણ જોવાની અગત્ય બતાવે છે. વિદ્યા, કેળવણી, સંસ્કાર આદિનાં સાધનો આપણાં નાનાં મોટાં નગરોમાં પ્રમાણમાં સુલભ રીતે મળી શકે છે, પણ આપણાં ગામડાંઓને આપણાં નગરો સિધ્ધિઓની નદીઓ છે, તેના સાહિત્યસંસ્કાર જગ્યાડવાની, નિભાવવાની ને વધારવાની આપણી ફરજ છે. સાહિત્યનો પ્રચાર સમાજના નીચલા ઘરમાં જેમ જેમ થતો જશે તેમ તેમ સાહિત્યના વિકાસમાં પણ પૂર આવતું જશે ગ્રામસુધારણા માટે આપણા ગામડાંઓના અનુભવી લેખકોએ પોતાની કલ્પમ ચલાવવી જોઈએ. સાદી, સરળ ને રસભરી શૈલીમાં લખાય તો તે સાહિત્ય સૌનું આકર્ષણ કરે ને સૌને ઉપયોગી પણ થાય. એ વિષયમાં શ્રી ગાંધીજીની 'ગામડાંની વહારે' પુસ્તિકા સારા અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. ગામડાંની પ્રજા તો આપણા સમાજજરીરનો કંઠિ છે. એને પોતાનાં ભાવ, અભિલાષ, ઉશ્વેસ, ભાવના આપણા જેવાં જ છે, એમના ગૃહસંસારની, ખેતીની, ઉદ્યોગની વગેરે અનેક વાતોમાં આપણા સાહિત્યકારોએ રસ લેવો જોઈએ, અને તેમના અટપટા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આજની વિદ્યાનની દૃષ્ટિએ આપણે કરવું જોઈએ. થોડાં થોડાં પુસ્તકો એ વિષય પર હવે લખાવા લાગ્યા છે, કે અંગ્રેજી મંથોમાંથી એવા વિષયોના અનુવાદ થવા લાગ્યા છે એ ક્ષો મારાં ચિહ્ન છે, એ સાહિત્ય પણ હવે જરા વધારે ધમકાથી આપણા ગ્રામપ્રિય લેખકોએ ખીલવવું જોઈએ. આપણે આપણો જમણો હાથ આપણાથી માનમાં આજળ વધવાઓના ખભા પર મૂકીને તેમની સાથે ઉપર ચઢવા ઇચ્છીએ, તેમ આપણે ડાબે હાથ આપણી પાછળ આવતા ને આપણી નીચે રહી જતા બાળકોની અગિયો પકડવા પણ ધમ્મ ઇચ્છાથી કામમાં લેવો જોઈએ

ખિનહિંદુ કેમોનું ગુજરાતી સાહિત્ય.

ગુજરાતમાં અનેક ધર્મના અનુયાયીઓ અસહ્ય વસના આપ્યા છે તેમાં મુખ્ય પારસીઓ અને મુસ્લિમો છે. એ જ ને કેમોના બાઈઓએ ગુજરાતને પોતાનો જ દેશ ગણ્યો છે, અને તેઓ ગુજરાતની જ ગુજરાતી બાષા બોલે છે. અને મોટે ભાગે ગુજરાતના હિંદુઓના પરેરેટ પણ થોડાક ફેરફાર સાથે ધારણ કરે છે. હિંદુઓના ધણા સંસારી રીતરિવાજમાં, તેમના મોટા તહેવારો મુઢામાં તેઓ હિંદુને સાથે ભાગ લઈને આવે

માણે છે. એ બાષ્પોની ધાર્મિક ભાષા જુદી જુદી હોવા છતાં સહીઓના નિવાસને લીધે તેમની ધરમથુ બાષા પણ ગુજરાતી જ છે એટલે ગુજરાતી જ તેમની માતૃભાષા પણ છે. ગુજરાતમાં આવી વસ્યા પછી તેમના પૂર્વજોએ ગુજરાતી બોલવા માંડી એટલે સ્વાભવિક રીતે તેમના ધર્મગ્રંથોનાં બાષાંતરો, તેનાં સાર, તેને વિષે વિચાર, એ બધું તેમને ગુજરાતી બાષામાં જ કરવું પડ્યું. એમ કરતાં તેમની પોતાની અવેરતા, પહેલવી અને દારસી અરબી મૂળ ધાર્મિક બાષામાંના ધર્મને લગતી પરિભાષાનાં શબ્દો તેનાં તે કે તેમાંથી થયેલા તદ્દમ શબ્દો વાપરવા માંડ્યા. ગુજરાતી બાષામાં ખીજી બાષાઓની માફક આ ઉપરાંત તુર્કી, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજી વગેરે બાષાઓનાં શબ્દો પણ એજ દારણે ઉમેરાયા હાજ્યા. એ બધું મળીને આજે આપણે બોલીએ છીએ તે લખીએ છીએ તે ગુજરાતી બાષાનો દેહ ધડાયો છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ હિંદુઓ પોતાનાં લેખોમાં પોતાની ધાર્મિક બાષા સંસ્કૃતનાં શબ્દો લેતા ને વાપરતા થયા તો પારસીઓ ને મુરિકો દારસી અને અરબી શબ્દોનો એજ દારણે બાષામાં ઉપયોગ કરતા થયા. એ પરિણામ તો સ્વાભાવિક હતું.

પણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયું અને સરકારે અહીં અંગ્રેજી ફેળવણીનો પાયો નાખ્યો ત્યારથી પારસીઓએ તેમનામાં હિંદુઓનાં જેવાં ન્યાતન્તરનાં કે અપુરવોનાં વ્યવહાર બંધને સજડ નહીં હોવાથી એ ફેળવણીનો લાભ મોટા પાયા પર પોતે લીધો, પહેલું ગુજરાતી છાત્ર, ગુજરાતી છાપેલું પુસ્તક, વર્તમાનપત્ર, માસિક, અઠવાડિક એમ બધું જ પારસીઓએ ગુપ્ત શહેરમાં ઓગળીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રગટ કરવા માંડ્યું. અને એના સાક્ષરો ગુજરાતી બાષાના વિદ્વાન નહોતા, પણ ઉમંગી અને સાહસિક હતા એટલે જેવી જોતી તે પોતાના ધરમાં વાપરતા તેવી તે લેખોમાં પણ વાપરતા થયા. વળી પારસીઓની મોટે ભાગેની વસ્તી મૂળમાં સુરત જિલ્લામાં જ હતી અને ત્યાં પારસીઓ મોટે ભાગે ખેતી ને વણજીવેપાર કરીને પોતાનું ગુજરાન કરતા. એ ખેતીમાં ગુજરાતના અનાવલા હિંદુઓ મોટે ભાગે પારસીઓના સમાગમમાં આવતા હોવાથી એ અનાવલાઓની સુરતી બાષા જ પારસીઓ પણ બોલતા. વેપારવણુજમાં કપોળ વાણિયાબાઇઓ આગળ પડતા હતા, એ કપોળબાઇઓની સુરતી બોલી પણ પારસીઓની જોતીમાં લળતી ગઈ; કપોળ વાણિયાઓની રેશમી જાંબુડા રંગની પાકડી સૂઢાં પારસીઓ પહેરતા થયા અને તે આજે પણ બહુ પારસીઓ પહેરે છે. અને તેની ઉપરથી જ પારસીઓની કાળી છોંટની પાકડીનો આજનો માટ પણ ઉતર્યો છે.

હવે, જુની ગુજરાતી બાષા જે જનવર્ગમાં બોલાતી તેમાંના ધણા શબ્દો ને તેના ધણા મરોડો ઉત્તર ગુજરાતમાં કદિ વપરાતા જ ન હતા. પણ આજે પણ સુરત જિલ્લામાં દમણથી માંડીને ઉત્તર તરફ જતાં જે ઉપર જણાવ્યું છે તેવી અનાવલાની ગુજરાતી જોતી જ મોટે ભાગે પ્રચલિત છે. ફેળવણીથી, અભ્યાસથી, વાચનમાળાથી સિદ્ધ ગુજરાતી બાષા આજે બંધાઈ છે તે સિદ્ધ પ્રજાજન જાહેરમાં બોલે કે લખે છે પણ ધરમાં તો હજીએ પેની અનાવલાની જોતી જ અનાયાસે બોલાય છે, અને સામાન્ય જનસમાજ તો તે જ બોલે છે. ઓગળીસમી સદીની શરૂઆતથી સુરતની પડતી થતી ચાલી ને ત્યાંની

વસ્તી, ત્યાંના વેપારવણ્ય વગેરે મુળમંદ નગરીમાં વહેતાં થયાં. પારસીઓએ જાહેરમાં કલમ સાથી વહેલી પડી એટલે તેમણે પેલી સુરત જીલ્લાની ધરમથુ બોલીને જ ઉપયોગ લખાણોમાં કરવા માંડ્યો. તે વેળાએ આપણા કોઇ દિંદુ વિદ્વાને એ આડકેડી પર ઉતરતા પ્રવાહને પાછો તેના શિષ્ટ ભાગે વહેવાડાવવાના પ્રયત્ન કર્યા નહીં, અને પારસીઓ તો વર્તમાનપત્રો, લેખો, ગ્રંથો બહાર પડતા જ અથા ને તેમની પેલી ધરમથુ અશિષ્ટ બોલી તે તેમની બાપા થઇ પડી.

એટલું જ નહીં, પણ પહેલાં પારસીઓનાં બાળકો દિંદુ-મુસ્લિમ બાળકો સાથે એક જ નિદાળમાં સાથે બહુતાં દર્તાં, તે કોઇક કોમી ભાવથી જુદાં પડી ગયાં. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, અળગાપણું વગેરે નવા વિચારોનાં ફેટલાંક વિલક્ષણ પરિણામ નીપળ્યાં, અને તેમથી કોમ કામની જુદી યાળાઓ ઉધડવા માંડી. ગુજરાતનાં ગામોમાં ને શહેરોમાં પણ સામાન્ય શાળાઓ જ હતી, અને હજી પણ ત્યાં મોટે ભાગે એ જ સ્થિતિ છે, એટલે આ સામાન્ય શાળાઓમાં દિંદુ-પારસી-મુસ્લિમોનાં બાળકો એક જ શિક્ષકના હાથ હેઠળ ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ લે ને સાથે તે જ ભાષામાં વાતો કરે તો એ જુદી જુદી કોમનાં બાળકો હોવા છતાં બાપા તો એક જ બોલે. આપણે આજે પણ સ્પષ્ટ જોઇએ ને જણીએ છીએ કે મુળમંદ પારસી બાળકો ને યુવકયુવતીઓ ને જાતનું ગુજરાતી બોલે-લખે છે તેનાથી વધુ સારું ને શુદ્ધ ગુજરાતી આજનાં પણ ગુજરાતનાં ગામોનાં ને નગરોનાં પારસી બાળકો ને યુવકયુવતીઓ બોલે ને લખે છે. શાળામાં ગુજરાતીનો અભ્યાસ પાયાપ પાયા રીતે કરાય ને ત્યાં પણ ગુજરાતી બોલતાં દિંદુ બાળકો સાથે પારસીઓનાં બાળકો વાતો કરે, રમે ને સંવાદ સાથે, તો પારસીઓની બોલી દિંદુઓની બોલીથી જુદી પડી જાય નહીં. આ પ્રશ્ન મૌલિક પ્રશ્ન છે, અને પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા સુધારવા માટે કોઇથી અગત્યનો છે. આજના ગુજરાતી શિક્ષિત સમાજમાં નાનાંમોટાં ને ગુજરાતી ભાષા બોલે છે તે જ ભાષા પારસી બાળકોને કાને દેખે પડે તો તે રહેલાઇથી એ જ ભાષા શીખી ને બોલી શકશે. પારસી માળાપોને આ પ્રશ્ન ઉપર ખ્યાન આપવા હું વિનંતિ કરું છું.

ખીજો મોટો ખામી આપણી મુળમંદની મોટી હાઇસ્કૂલોમાં પ્રવર્તતી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના પાયાપ શિક્ષણ પ્રણેત્રી બેદરકારી છે. એ રજૂનોના માલિકોને અને અધિકારીઓને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં દર સાલ વધુ ને વધુ છાત્રાઓ કરીએને પસાર કરવાની જ મોટી તાલાવેલી છે. કેળવણીનો સાથી મોટો સિદ્ધાંત માનવજાતને પૂર્ણ શુદ્ધિમાન વ્યક્તિમાં અને સમાજના ઉપયોગી અંગમાં ફેરવી નાખવાનો છે. શિક્ષણને માટે પરીક્ષા છે, પરીક્ષાને માટે શિક્ષણ નથી, એ કેળવણીનો મૂળ કાવ જાણે આજ રજૂનોના ચાલકોથી તેમજ બાળકોના માળાપોથી જુલાઈ ગયો છે. આજે તો કોઇ પણ રીતે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર થવી જોઈએ, એ જ કેળવણીનો અર્થ રહ્યો છે. એટલે જ મૂળ પાયાથી શિક્ષણનો ખરો ભાવ પહોંચી ગયો છે. મેટ્રિક માટે અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રયત્ન એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે, એમ હો કાઈ મોટી રીતે સમજે છે. આપણાં બાળકોના મનમનું જંધારણ ને સમજ તેમની જન્મભાષા એટલે મ વાળાથી જ જંધાર છે, ને જ્યાં મુખી એ માનુષાવાનું

પાયારૂપ શિક્ષણ આપણાં બાળકોને સારી રીતે નહીં મળે ને તે ભાષાની શુદ્ધિ જાળવવાની ધમણ તેમને નહીં રહે ત્યાં સુધી બધાં શિક્ષણ માટે તેમની વલણ એવી જ અધૂરી રહેશે. એ હાઇસ્કૂલોમાં બાળકોના નીચલા વર્ગમાં ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ ઉતાવળે માત્ર લઘુ-અલાવ રીતિએ અપાય છે. એટલે મૂળથી જ ગુજરાતીનો પાયો નબળો રહી જાય છે, ને પછી તો રકુલના શિક્ષકો શિષ્યવર્ગને અંગ્રેજી ભાષા જ બરાબર રીતે શીખવવા પર મંડી જાય છે, પણ મારું તેમજ બધા માનસશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે કે સ્વભાષાનાં બ્યાકરણ ને મરોડોની શુદ્ધિ જે એક બાળક જાળવી શકતું નથી, તો અન્ય પરદેશી ભાષાનું ગમે તેટલું શિક્ષણ લીધા છતાં તેમાં કોઈ ને કોઈ રીતે તે અધૂરાપણું જ દેખાડશે. દુર્ભાગ્યે આપણું તમામ શિક્ષણ હાલ તો અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમ વડે જ ચાલુ છે. એટલે શિક્ષણસંસ્થાઓ તો અંગ્રેજી ભાષા પર જ બધું ધ્યાન આપવામાં રોકાય છે, અને બાળકની માતૃભાષાનો પાયો જ અધૂરો રહી જાય છે.

એમ છતાં, મુખર્ષિ ગુજરાતની હાઇસ્કૂલોના ચાલકોને મારી વિનંતિ છે કે આપણા કવિધ્યની બધી વાતો ધ્યાનમાં લઈને તેમણે બાળકોની પ્રાથમિક કેળવણી તેમની માતૃભાષામાં જોટલી વધારે દૃઢ થઈ શકે તેટલી કરવી. ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ આપણાં બાળકોને પ્રથમથી જ સારી રીતે મળતું જોઈએ. શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના અધિકારી શિક્ષકો જ રોકવા જોઈએ. ઉતાવળમાં થોડુંકણું લખતાં વાંચતાં આવડ્યું કે ગુજરાતીને અભ્યાસ પૂરો થઈ ગયો, એ ચાલતી આવેલી રૂઢિમાં હવે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.

એ મેટ્રિક ને બી. એ, ને વકીલ. ડૉક્ટર ઈન્નેર આદિ આદિ થઈને જેમ બને તેમ જલદી પોતાનાં સંતાન પરીક્ષાઓ આપી દઈને ધંધા નોકરી માટે લાયક થઈ જાય તે જ જાણે મોટે ભાગે પારસી માબાપોનું ધ્યેય થઈ પડ્યું છે. અને હાલની યુનિવર્સિટીના કાર્યક્રમ પ્રમાણે એ બધું શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં જ અપાય તેથી અંગ્રેજી ભાષા જ અગત્યની ને ગુજરાતી તો નકામી એમ ગણીને હવે બહુ પારસી કુટુંબોમાં બાળકોને ગુજરાતી શીખવા દેવામાં પણ આવતાં નથી. નાનપણથી જ બાળકોને અંગ્રેજી કૉન્વેન્ટમાં, યુરોપિયન શાળાઓમાં શિક્ષણ લેવા પ્રેરવામાં આવે છે, એટલે પછી તેઓ દેશી ગુજરાતીને ‘જટ’ ગણીને પરદેશી અંગ્રેજીને જ જાણે પોતાની ભાષા ગણે છે. તેમ છતાં પારસી સંસારમાં અંગ્રેજી હજી માતૃભાષા તો નથી જ થઈ કે થઈ શકવાની પણ નથી. ઇંગ્લિંડમાં જન્મેલાં ને ઉછરેલાં ને ત્યાંની જ શાળામાં શિક્ષણ પામેલાં બાળકો પણ ગુજરાતી તો બોલે જ છે કેમકે તેમનાં માતાપિતા અને એ માતાપિતાનાં બીજાં પારસી મિત્રો ગુજરાતીમાં જ વાત કરે છે.

પારસી ગુજરાતીની અશિષ્ટ વલણ માટે પારસી વર્તમાનપત્રો કાંઈ એાઈ જવાબદાર નથી. સો સવાસો વર્ષથી અશિષ્ટ ભાષા એ વર્તમાનપત્રો છાપતાં જ રહ્યાં ને એજ ભાષા રોજ રોજ પારસી નાનાં મોટાં વાંચતાં જ રહ્યાં, એટલે એ જ ભાષા તેમનામાં પ્રચલિત રહી. તેમ છતાં શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લેખો ને ગુસ્તકો ને કવિતા કરનારા પણ પારસીઓમાં વખતોવખત ચતાં જ રહ્યાં છે. કેળવણી વધતાં ને હિંદુભાઈઓના

સાહિત્યની જિંદગી દરમિયાન જોતાં કેટલાક પારસીઓની આંખ ઉપડી છે અને તેમનાં ઠામી બાઈઓની અસિદ્ધ ગુજરાતી બાળાથી તેમને આધાત પશુ યાવ છે. શુદ્ધ બાળા લખવાના પ્રયત્ન તો પચાસ વર્ષથી ચલાઈ રહ્યા છે. મને યાદ છે કે ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર 'રાસ્ત ગોફનાર'માં મહૂમ કેશુચરે કાગરાજ તંત્રી લેખે સરળ પશુ શુદ્ધ ગુજરાતી લખતા હતા. તેજ વખતમાં જહાંગીર તાલધારખાન, બહેરામજી મલખારી, રતનજી ફરામજી શેઠના, રતનજી મેધેરા, ઘડી તારાપોરવાળા, ફિરોજ બાટલીવાળા, બરજેરજી આપખખત્યાર, બમનજી ફરામરોજી 'બીરબલ', સો. મ. દેસાઈ વગેરે પારસી લેખકો ને હરિજોએ શુદ્ધ ગુજરાતીને જ પોતાનું વાદન બનાવ્યું હતું. આજે કેટલાંક વર્ષથી તો ધણાં નામે એમાં ઉગેરાયા છે. હરંચીવાળા શ્રી ફિરોજસાહેબ રસ્તમજી મહેતા ને સોરાખ જોળવાળા, શ્રી રતન આચાર્ય, શ્રી જ્ઞેદાનબક્ષ વાઝા, શ્રી રસ્તમ બ. પેમાસ્તર, શ્રી જહાંગીર માણેજી દેસાઈ વગેરે ધણાં નામે આખી શકાય તેમ છે. વિદ્વાન ડૉ. એરમ્બ ને. સો. તારાપોરવાળાએ જે આખા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો જીડો અભ્યાસ કરીને આપણા જુના શિષ્ટ હરિજોની કવિતામાંથી સુંદર ચૂંટણી કરી પ્રત્યેક કવિના જીવન ને કવન માટે સુંદર ને સચોટ નોંધ મૂકીને ત્રણ મહામંથ કલકત્તા યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રગટ કરેલા છે. પારસી સંજ્ઞાઓને જ નહીં પણ પારસી સંજ્ઞાઓએ પણ હવે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જ લખવા અર્હિયું છે. મને તો બધી રીતે હવે પાછા શુભ ચિહ્નો જ નજર પડે છે. પારસી જેવી કેળવણીમાં આગળ પડતી કેમ પોતાની સ્વભાષા પ્રત્યે લાગે વખત બેદરકાર નહોતી રહી શકે. પારસીઓનું જાણીતું દૈનિક પત્ર "જામે જમશેદ" તેના નવા તંત્રી શ્રી અરદેશર ફિરોજસાહેબ મજબાનના તંત્રીપદ હેઠળ શુદ્ધ ગુજરાતી લખવા ને છાપવા માટે હવે વિશેષ કાળજી રાખે છે. હુઆંગે મુબમના દેશી અને ખાસ કરીને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોનાં છાપખાનામાં ખીખાં ગોઠવનાર કાં તો મરાઠી બાઈઓ હોય છે કે કાં તો અસિક્ષિત કે અર્ધસિક્ષિત ગુજરાતી નીચલા ચરની કામવાળા હોય છે એટલે શુદ્ધ લખાવક હોય છતાં તે ગમે તેવી ભેંસણી કરીને લેખ છાપી દે છે.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ પારસી વાંચકો રોજ રોજ તેમનાં પારસી વર્તમાનપત્રોમાં અશુદ્ધ ભેંસણી, અશુદ્ધ મરોઠો (idioms) અશુદ્ધ વાક્યરચના વગેરે વખ્યાન કરે તો તેવી અશુદ્ધિ તેમની બાળામાં પેસી જ જાય. શુદ્ધ ગુજરાતી શીખેલા અને ગુજરાતીના પ્રેમી વાંચકોને ને લેખકોને તો આવી બાળા અસર નહીં કરે પણ ખીખાં બધાને તો એજ બાળા તે ખરી બાળા હશે એમ લાગે ને પછી તેઓ તેજ બાળાનો ઉપયોગ કરે. મેં આગળ જાણવગર સાહિત્યપરિષદ વેળાએ મારા બ્યાખ્યાનમાં એ માટે ચર્ચા ને ચર્ચના કરેલી છે નેજા તે પછી સને ૧૯૩૧માં મેં "ગુજરાતી બાળા અને પારસીઓ" એ વિષય પર આખું બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, તેમાં પણ એ વિષય વિસ્તારથી ચર્ચેલો છે. ઉપર જાણના સિક્ષણ માટે હું વિશેષ ચર્ચનાઓ કરી ગયો છું; પારસીઓ મન પર લે, અને બાળાશુદ્ધિ એ મનની પણ શુદ્ધિ એક દર્પણ છે તે સમજને પોતાની ગુજરાતી બાળા શુદ્ધ જ લખવાનો ને જોલવાનો નિશ્ચય કરે, તો પારસી ગુજરાતીનો જે અનિષ્ટ ફટિ પડ્યો છે તે યોગાંજ વર્ષમાં નાબૂદ થાય. હું કાંઈ અઘારણ સંસ્કૃત સ્ફુટાથી ખીખેખીય ચરેથી ગુજરાતી બાળાનો દિવાલતી નથી, તે સૌ દિંદુભાઈઓ

મળે છે. મારાં કાબો ગુજરાતી શિષ્ટ જનસમાજમાં પ્રસાર્યા છે, તેનું એક મુખ્ય કારણ મારી સરસ ગુજરાતી ભાષા છે. પારસી ભાષાએ ને બહેનો એવી સરસ શિષ્ટ અને મિષ્ટ ભાષા લખે તો આખા ગુજરાતી સાહિત્યને લાભ જ થાય, અને જોતજોતામાં ચોમેરથી સાહિત્યની વૃદ્ધિ થાય.

આ કાર્યમાં ખાસ ઉત્સાહ રાખવા ને સહાય કરવા હું 'પારસી લેખકમંડળ' ને અરજ કરું છું. એના ઉત્સાહી આગેવાનો શ્રી પેરતનજી કાપડીયા અને શ્રી જોહાનબક્ષ વઘેલા ધણું કરી શકે તેમ છે. દર માસે એક વખત પણ એ લેખકમંડળ જાહેર સભા મેળવે અને ત્યાં સારા પારસી, હિંદુ ને મુસ્લિમ લેખકો પાસે વ્યાખ્યાન કરાવે, તેમજ સાહિત્યનો અભ્યાસ વગેરે ઉપાદી તેમજ શિષ્ટ ગુજરાતી ગદ્યપદ્ય કાવ્યોનો પરિચય પારસી સાહિત્યકારોને કરાવે. એથી અનેક કામો વચ્ચે બાધચારો પણ વધશે. અને એજ શુદ્ધ મતભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ ને પ્રગતિ પણ ઝપાટાબેર થશે. એ પ્રયાસોથી પારસી કામમાં વિદ્વાદાનની પણ વૃદ્ધિ થશે, અને સારા સાહિત્યના સંસ્કર્ષથી કામની પ્રગતિમાં ધણે પ્રકાશ આવશે. હાલ હલકી જાતની અંગ્રેજી નવલકથાઓનાં ભાગ્યવૃત્તિ ને અશિષ્ટ ભાષાતરો થયા કરે છે, તે પોતાની મેળે 'બંધ પડશે ને સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઉપજવવાની શક્તિ પણ આવશે. પારસીઓને તો મોટી હિંદુ કામ વચ્ચે જ રહેવાનું છે, તો હિંદુઓને રોહ અને તેમનું માન મેળવવા અને ટકાવવા આ ભાષાની ને સાહિત્યની એકતા અદ્ભુત કાર્ય કરી શકશે મારા હિંદુ બંધુઓ પણ એ કાર્યમાં સહાય આપે એવી તેમને પણ હું વિનંતિ કરું છું.

-આપણા મુસ્લિમ ભાઈઓએ તો મૂળથી જ શુદ્ધ ગુજરાતીને અપનાવેલી છે. તેમની ભાષામાં ફારસી, અરબી કે તુર્કી મૂળના શબ્દો વિશેષ આવતા હશે, પણ ખીજી રીતે ભાષાની શુદ્ધિ તો તેમણે સારી પેટે જળવી રાખેલી છે. ધણા મુસ્લિમ પીર સાહેબોએ ને બાકીઓ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં, ગુજરાતી હિંદુ ભક્તોનાં જ જેવાં બજનો લખેલાં છે. આજે પણ મુસ્લિમ ભાઈઓ ધણાં ગુજરાતી છાપાં ને માસિકો ચલાવે છે, તે આપણે જાણીએ છીએ, ને કેટલાક લેખકો સાદિક, ચમલા, બેકાર, કોહિલ, કરીમ મહમદ ખાતર, ધમામુદીન દરગાહવાળા - આદિ તો કાષ્ઠ પણ હિંદુ વિદ્વાન જેવું શુદ્ધ ગુજરાતી જ લખે છે. પારસી ભાઈઓને એમનો દાખલો પણ ભોધ લેવા લાયક છે. ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા એ સૌ ભાઈઓ ખરા રોહથી કરે છે અને તે સૌ આપણા માનને પાત્ર છે.

પણ હમણાં હમણાં આપણા કેટલાક વિદ્વાન મુસ્લિમ લેખકોની ગુજરાતી લેખનની ચોક્કસ નવી વચણ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું હું જરૂરી માનું છું. શુદ્ધ અરબી કે ફારસી શબ્દોને ગુજરાતીમાં લખતાં તેના મૂળ ઉચ્ચાર ઉતારવા ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થયેલાં શબ્દોનાં રૂપ પણ તેમણે ફેરવવા માંડ્યાં છે. દાખલા તરીકે કૌમને જહલે હવમ એથ ને જહલે અથથ, મુઝદાને જહલે મુઝી, ન્યામતને જહલે નેઅમત ('અ'સ્વર પણ અડધાં જોગાદારી લખાય તે હમણાં જ જણ્યું!) ખુદાતાલાને જહલે ખુદાતઆલા, ફોજને જહલે ફોજ, ગંજને જહલે ગેજ કે ગયજ-છત્યાદિ હાલના કેટલાક શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર મુસ્લિમ

સાહિત્યની ઊંચી દર્યા ધરી જોતાં કેટલાક પારસીઓની આંખ ઉઘડી કે અને તેમનાં કેમી બાઈઓની અશ્વિષ્ટ ગુજરાતી બાળાથી તેમને આધાત પણ થાય છે. શુદ્ધ બાપા સંખવાના પ્રયત્ન તો પચાસ વર્ષથી ચતાજ રહ્યા છે. મને યાદ છે કે ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર 'રાસ્ત ગોશ્નાર'માં મહૂંમ કેપ્પુચરો કાજરાજી તંત્રી લેખે સરળ પણ શુદ્ધ ગુજરાતી લખતા હતા. તેજ વખતમાં જહાંગીર તાલવારખાન, બહેરામજી મલગારી, રતનજી દરામજી રીઠના, રતનજી મેપોરા, દાદી તારાપોરવાળા, ફિરોજ ખાટલીવાળા, વરજેરજી આપજીખતાર, બમનજી દરામરોજી 'ખીરખલ', સો. મ. દેસાઈ વગેરે પારસી લેખકો ને રવિઓએ શુદ્ધ ગુજરાતીને જ પોતાનું વાહન બનાવ્યું હતું. આજે કેટલાંક વર્ષથી તો ખર્ચા નામે એમાં ઉમેરાયા છે. કર્ત્તીવાળા શ્રી ફિરોજશાહ રસ્તમજી મહેતા ને સોરાખ ગોળવાળા, શ્રી રતન આઈલ, શ્રી જોદાનખલ વાચ્છા, શ્રી રસ્તમ બ. ખેમાસ્તર, શ્રી જહાંગીર ખાણેજી દેસાઈ વગેરે ધણાં નામો આપી શકાય તેમ છે. વિદ્વાન ડૉ. એચ. જી. સો. તારાપોરવાળાએ જે આખા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરીને આપણા જુના શિષ્ટ રવિઓની રવિનામાંથી સુંદર ચૂંટણી કરી પ્રત્યેક રવિના જીવન ને રવિન માટે સુંદર ને સચોટ નોંધ મૂકીને ત્રણ મહામંથ સહકતા સુનિવર્ણી તરફથી પ્રગટ કરેલા છે. પારસી સજ્જનોએ જ નહીં પણ પારસી સમાજીઓએ પણ હવે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જ લખવા માંડ્યું છે. અને તો બધી રીતે હવે પાછાં શુભ ચિહ્નો જ નજરે પડે છે. પારસી જેવી કેળવણીમાં આગળ પડતી ડામ પોતાની સ્વભાષા પ્રત્યે લાંબો વખત બેઠરકાર નહોતી રહી શકે. પારસીઓનું જાણીતું દૈનિક પત્ર "જામે જમશેદ" તેના નવા તંત્રી શ્રી અરદેશર ફિરોજશાહ મર્ઝબાનના તંત્રીપદ હેઠળ શુદ્ધ ગુજરાતી લખવા ને લખવા માટે હવે વિશેષ કાળજી રાખે છે. દુર્ભાગ્યે મુનબના દેશી અને ખાસ કરીને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોનાં લાખખાનામાં ખીખાં ગોઠવનાર કાં તો મરાઠી બાઈઓ હોય છે કે કાં તો અશિક્ષિત કે અર્ધશિક્ષિત ગુજરાતી નીચલા ધરની કામવાળા હોય જે એટલે શુદ્ધ લખાવક હોય છતાં તે ગમે તેવી જોડણી કરીને લેખ લખી કે છે.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ પારસી વાંચકો રોજ રોજ તેમનાં પારખી વર્તમાનપત્રોમાં અશુદ્ધ જોડણી, અશુદ્ધ મરોડો (idioms) અશુદ્ધ વાક્યરચના વગેરે વાંચ્યા જ કરે તો તેવી અશુદ્ધિ તેમની બાળામાં પેસી જ જાય. શુદ્ધ ગુજરાતી શીખેલા અને ગુજરાતીના પ્રેમી વાંચકોને ને લેખકોને તો આવી ભાષા અસર નહીં કરે પણ ખીખાં બધાને તો જોજી ભાષા તે ખરી ભાષા હશે એમ લાગે ને પછી તેઓ તેજ ભાષાનો ઉપયોગ કરે. મેં અગાઉ ભાવનગર સહિત્યપરિષદ જેણે આરા બ્યાખ્યાનમાં એ માટે ચર્ચા ને સૂચના કરેલી છે તેમજ તે પછી સને ૧૯૩૧માં મેં "ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ" એ વિષય પર આપ્યું બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, તેમાં પણ એ વિષય વિસ્તારથી ચર્ચેલો છે. ઉપર કાળાના શિક્ષણ માટે હું વિશેષ સૂચનાઓ કરી ગયો છું; પારસીઓ મન પર લે, અને ભાષાશુદ્ધિ એ મનની પણ શુદ્ધિ એક દર્પણ છે તે સમજીને પોતની ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ જ લખવાનો ને જોલવાનો નિશ્ચય કરે, તો પારસી ગુજરાતીને જે અનિષ્ટ ફટિ પડ્યો છે તે યોગ્ય વર્ષમાં નાબૂદ થાય. હું કંઈ આશરણ સંકુલ સંજોગથી ખીજોખીજ બરેલી ગુજરાતી ભાષાનો દિમાવતી નથી, તે સૌ હિંદુભાષાઓ

જાણે છે. મારાં કાવ્યો ગુજરાતી શિષ્ટ જનસમાજમાં પ્રસર્યા છે, તેનું એક મુખ્ય માર્ગ
મારી સરલ ગુજરાતી ભાષા છે. પારસી ભાષાએ ને બહેને એવી સરલ શિષ્ટ અને મિષ્ટ
ભાષા લખે તો આખા ગુજરાતી સાહિત્યને લાભ જ થાય, અને જોતજોતામાં ચોમેરથી
સાહિત્યની વૃદ્ધિ થાય.

આ કાર્યમાં ખાસ ઉત્સાહ રાખવા ને સહાય કરવા હું 'પારસી લેખકમંડળ' ને
અરજ કરું છું. એના ઉત્સાહી આગેવાનો શ્રી પેસ્તનજી કાપડીયા અને શ્રી જ્ઞાનપ્રદ
વચ્છા ધણું કરી શકે તેમ છે. દર માસે એક વખત પણ એ લેખકમંડળ જાહેર સભા
મેળવે અને ત્યાં સારા પારસી, હિંદુ ને મુસ્લિમ લેખકો પાસે વ્યાખ્યાન કરાવે, તેમજ
સાહિત્યનો અભ્યાસ વર્ગ ઉઘાડી તેમાં શિષ્ટ ગુજરાતી ગદ્યપદ ગ્રંથોનો પરિચય પારસી
સાહિત્યકારોને કરાવે. એથી અનેક કામો વચ્ચે જામવારો પણ વધશે. અને એજ શુદ્ધ
માતૃભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ ને પ્રગતિ પણ ઝપાટાએ ચશે. એ પ્રયાસોથી પારસી
કામમાં વિદ્વાજ્ઞાનની પણ વૃદ્ધિ થશે, અને સારા સાહિત્યના સંસર્ગથી કામની પ્રગતિમાં
ધણે પ્રકાશ આવશે. હાલ હલકી જાતની અંગ્રેજી નવલકથાઓનાં ભાગ્યંતરમાં ને
અશિષ્ટ ભાષાતરો થયા કરે છે, તે પોતાની મેળે 'અ'ધ પડશે ને સ્વતંત્ર સાહિત્ય
ઉપજવવાની શક્તિ પણ આવશે. પારસીએને તો મોટી હિંદુ કામ વચ્ચે જ રહેવાનું
છે, તો હિંદુઓનો. રનેહ અને તેમનું માન મેળવવા અને ટકાવવા આ ભાષાની ને
સાહિત્યની એકતા અદ્વૈત કાર્ય કરી શકશે મારા હિંદુ બંધુઓ પણ એ કાર્યમાં
સહાય આપે એવી તેમને પણ હું વિનંતિ કરું છું.

આપણા મુસ્લિમ જામઓએ તો મૂળથી જ શુદ્ધ ગુજરાતીને અપનાવેલી છે. તેમની
ભાષામાં ફારસી, અરબી કે તુર્કી મૂળના શબ્દો વિશેષ આવતા હશે, પણ ખીજી રીતે
ભાષાની શુદ્ધિ તો તેમણે સારી પેઠે જાળવી રાખેલી છે. ધણા મુસ્લિમ પીર સાહેબોએ
ને બહોળાએ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં, ગુજરાતી હિંદુ બહોળાનાં જેવાં બજાનો લખેલાં છે.
આજે પણ મુસ્લિમ જામઓ ધણાં ગુજરાતી છાપાં ને માસિકો ચલાવે છે, તે આપણે
જાણીએ છીએ, ને કેટલાક લેખકો સાદિક, ચમદા, બેકાર, કોકિલ, કરીમ મહમદ માસ્તર,
પ્રમામુદીન દરગાહવાળા - આદિ તો કાષ્ઠ પણ હિંદુ વિદ્વાન જેવું શુદ્ધ ગુજરાતીનું
લખે છે. પારસી જામઓને એમનો દાખલો પણ બોધ લેવા લાયક છે. ગુજરાતી
સાહિત્યની સેવા એ સૌ જામઓ ખરા રનેહથી કરે છે અને તે સૌ આપણા માનને પાત્ર છે.

પણ હમણાં હમણાં આપણા કેટલાક વિદ્વાન મુસ્લિમ લેખકોની ગુજરાતી લેખનની
ચોક્કસ નવી વચ્ચે તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું હું જરૂરી માનું છું. શુદ્ધ અરબી કે ફારસી
શબ્દોને ગુજરાતીમાં લખતાં તેના મૂળ ઉચ્ચાર ઉતારવા ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થયેલાં
શબ્દોનાં રૂપ પણ તેમણે ફેરવવા માંડ્યાં છે. દાખલા તરીકે કૉમને બદલે કવમ એથ ને
બદલે અથરા, મુઝદાને બદલે મુઝા, ન્યામતને બદલે નેઅમત ('અ'સ્વર પણ અડધી
જોડાણરી લખાય તે હમણાં જ જાણ્યું) ખુદાતાલાને બદલે ખુદાતઆલા, ફાજને બદલે
ફીજ, ગૉમને બદલે ગૈમ કે ગયમ-ઇત્યાદિ હાલના કેટલાક શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર મુસ્લિમ

બાધ્યો લખે છે. પ્રત્યેક ભાષાની વર્ણમાળા ને તેનો વર્ણવિન્યાસ નોખાં નોખાં રહે છે. અને તે અમુક દેશના લોકોના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારને અનુસરતી હોય છે. ફારસી કે અરબીની વર્ણમાળા સંસ્કૃત ભાષાની અને સંસ્કૃતમાં ઉતરેલી બીજી દિંદી ભાષાની વર્ણમાળાથી જુદી છે. અને તેનો વર્ણવિન્યાસ પણ જુદો છે. ફારસી કવમ જેવા ઉચ્ચાર ગુજરાતી વર્ણમાળાના વાગ્યાપાર પ્રમાણે 'કૌમ' જ બોલાય ને લખાય. દિંદી ઉર્દુમાં તે ઉચ્ચાર 'કૌમ' લખાય છે ને ગુજરાતીમાં પહોળા ઉચ્ચારવાળો 'કૌમ' લખાય છે. જે મુસ્લિમ બાધ્યો ક-વ-મ કરીને લખે છે તે તો ખોટા જ પ્રયોગ છે. એ જ પ્રમાણે 'અયુથ'નું આપણી જોડણીમાં 'અય્થ' થયું ને તેમાં 'એ' નો પહોળો ઉચ્ચાર થાય છે, ગમે તે બીજી ભાષામાંથી કાંઈ શબ્દ આવે તે તેને અપનાવતી ભાષાની ઉચ્ચાર વિધિમાં ને વાગ્યાપાર પ્રમાણે થતી લેખનવિધિમાં જ પરિણમે છે, ને તેના જ નિયમને અનુસરીને લખી શકાય છે. જો આ વાત પર આપણા નેક મુસ્લિમ લેખકો જરા વધુ જાંડો વિચાર કરશે તો આ સત્ય તેમને જરૂર સમજશે. એટલે ગુજરાતી ઉચ્ચારવિધિ ને લેખનવિધિ પ્રમાણે એક ધરદેશી ભાષાનો શબ્દ રૂઢ અને પ્રચલિત થઈ ગયો, પછી પાછો તેને તેની મૂળ ભાષા પ્રમાણે લખવાનો કે ઉચ્ચારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કાંઈ કીક કહેવાય નહીં. આપણી રૂઢ જોડણી પ્રમાણે જ એ બધા શબ્દો લખવાની રૂઢ તેમને વિનંતિ કઈ છું. એમ નહીં થાય તો પ્રત્યેક લેખક મનસ્વી જોડણી કરવા પ્રેરાશે ને પછી પરિણામે ભાષાના લેખનમાં અરાજકતા પ્રસરશે.

હમણાં હમણાં મુસ્લિમ સુવકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધણે રસ લઈ રહ્યા છે તે બહુ આનંદની વાત છે. સાપ્તાહિકો, માસિકો વગેરે પણ તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ચલાવે છે. વળી ઉર્દુ ગ્રંથોને શુદ્ધ રૂપમાં અને કંઈક ખોટા પાયા પર દાખલ કરવા પણ તેઓ અમ લઈ રહ્યા છે. વખતો વખત તેઓ કવિઓના-શાંપરોના મેળાવા પણ કરે છે, ને ત્યાં ઉગતા કવિઓની શક્તિની પણ કસોટી કરે છે. ફારસી અરબી અને ઉર્દુ સાહિત્યમાં એવી ઘણી વસ્તુઓ છે જે ગુજરાતીમાં આશ્ચર્ય જેવી છે. દિંદુ, પારસી અને મુસ્લિમ કામેનું સાહિત્યસખ્ય આ દેશનું એક વધારામાં ધણું ઉપયોગનું છે અને ત્રિવેણીસંગમ આગળ પ્રવાગની જેવી તીર્થરૂપ પૂજ્યતા છે તેવી આ ત્રિવેણીસંગમથી પણ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી પ્રજા તીર્થરૂપ બનો, અને ભારતના અન્ય પ્રાંતોને દર્શાવરૂપ થાઓ એ જ આપણી અભિલાષા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવહની વૃદ્ધિ માટેના વિચાર

આપણા વર્તમાન સાહિત્યનાં મુખ્ય અંગોની કંઈક તકાસ આપણે ઉપર લખ આવ્યા પછી હવે એ સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ માટે આપણે આ સાહિત્યપરિવહની છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી સ્થાપના કીધી છે તેને અંગે પણ વિચાર કરી લઈએ. સાહિત્ય-પરિવહ કાંઈ વિદ્વાનો, સાક્ષરો કે કવિઓને ઉત્પન્ન કરનારી સંસ્થા નથી, પણ એ સૌના કાર્યમાં ઉત્સાહ પ્રેરી આપણા સાહિત્યની સર્વ દિશાએ વૃદ્ધિ ને પ્રગતિ થાય તેની તે કાળજી રાખી શકે. યશ્વંતના નવા ચીથા પર ચાલતાં કેટલીક ટોકરો ખવાય કે સંધ્યાંથી થાય, એ સ્વાભાવિક છે. ધણાં વર્ષો સુધી તો બંધારણના અક્ષ ઉપર કાંઈ કાંઈ

વિસર્વાદ ઉપજવા પામ્યા હતા, પણ હવે તો બધું ઠંકાણે પડી ગયું છે. બંધારણ ગમે તેવું પણ તે આપણે જ સૌએ બાંધેલું છે, તે યાદ રાખવાનું છે. એમાં કાંઈ દોષ દેખાય તે વખતે વખત સેવાભાવે સુધારવાનું કામ આપણું જ છે. દુનિયાનું કોઈ પણ મંડળ સંપૂર્ણ બંધારણ આ સર્વત્રાપ્તિસંપન્ન બંધારણ કરી કે મેળવી શકતું નથી. તેમાં કાળક્રમે સુધારા વધારા ચતા જ રહે છે. પણ એક વેળાએ બંધારણ થયું, પછી તો સૌએ તેને માન આપીને જ વર્તવું ધટે છે. સાહિત્યપરિષદ એ હવે સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું પવિત્ર મંદિર છે, અને એ મંદિરમાં સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી આપણા પૂજ્ય સ્થાને છે, એવો પવિત્ર ભાવ આપણા હૃદયમાં વસવો જોઈએ. પ્રત્યેક સંસ્થાને તેના અધિકારીઓ, સેવકો ને સહાયકો હોય છે, અને એ સૌએ પવિત્ર ભાવથી પોતાની સંસ્થાની શ્રદ્ધા માટે વિચાર અને યોજના કરવાં જોઈએ. અધિકારીઓને તેમજ સેવકોને આપણે જ ચૂંટીએ છીએ. કોઈ પોતાની યોગ્યતાનુસાર આપણે હાથે અધિકારી થશે તો બીજા સેવકો બનશે. અધિકારી પણ પોતે ઉત્તમ સેવક બનીને પોતાનો ધર્મ જ બજાવશે. જાહેર સંસ્થાની કાર્યપદ્ધતિ પર ટીકા તો ચલી જ રહેશે કેમકે એ તો અખ્યા ભગતે કહ્યું છે કે:-

ગામ વચ્ચે ખોદાવો કૂવો, સૌના મનની મરજી જીએ;

કોઈ જાડો કે પહોળો કહે, સૌનું મન રાજી નવ રહે,

તેમ શિશ્યશિષ્યો ને મતમતનો ભેદ છે. પણ એ બધા ભેદ વચ્ચે સ્નેહસેવાનો દોરો રહેશે તો તેમાં એ બધા વિચારોના ઘણા પરોવાઈને તેની સુંદર માળા બની શકશે, આપણે તો સેવા કરીને જ છૂટવાનું છે. જો શુદ્ધ અને પવિત્ર સેવા જ આપણે અર્પણ કરીશું તો પરિષદના ગમે તેવા અધિકારીને પણ તે પ્રિય જ થઈ પડશે. 'મનુષ્યમાત્ર દોષપાત્ર છે' તેમ પરિષદના અધિકારી પણ કોઈ કોઈ વેળા દોષપાત્ર હશે, પણ આપણે માત્ર દોષને જ ચીંધ્યા કરીશું તો તેમાંથી વિખવાદ જ ઉત્પન્ન થશે. પ્રત્યેક સંસ્થાને ટીકા આવકારપાત્ર જ થવી જોઈએ, પણ એ ટીકા માત્ર દોષદર્શન રૂપે નહીં પણ સ્વનાતમક થાય તો કોઈને તેથી વસતું નહીં લાગે, અને પરિષદના કાર્યમાં શ્રદ્ધા થવા સાથે એ ટીકાકારને પણ જશ મળે. વ્યક્તિની કે સમષ્ટિની ટીકા થવી એ તો તેની કૃતિના જીવનની સક્રિયતા જ બતાવે છે. એમાં કોઈને નાનમ લેવા જેવું નથી. કૂવાનું પાણી ગળાશે તો કૂવો સ્વચ્છ જ થશે. પરિષદની સંસ્થામાંથી શેડી ને ચીકાઈ મિષ્ટાન્ન મેળવવાની આશાથી નહીં, પરિષદની શ્રદ્ધા કરવાના શુભ આશયથી જ જે કોઈ યોજના પરિષદ પાસે મુકાય તે જ પરિષદને હિતરૂપ થઈ શકે. ગુજરાતી સાહિત્યકાર તો "ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ"નું જ એક અંગ છે, એટલે સાહિત્યપરિષદની આબરૂ તે સાહિત્યકારની જ આબરૂ છે. આપણે બધાં એટલું જ સમજીએ તો બસ છે.

આપણે જે ત્રણ કે ચાર વર્ષે ગામ સવા દિન ભેગા મળીને, બાપણો કરીને, થોડો ઝપડો કરીને, તેમજ ગાનતાન નાટકબેલ, રાસગરબા, પ્રદર્શન વગેરેનો આનંદ લઈને પાછા વાટે પડી જઈએ, અને પરિષદ પાછી બેઠણ વર્ષ સુધી સ્વપ્રસ્થ કે સમાધિસ્થ થાય એ બહુ ખચવાળું જ નથી. એવા મેળાવડા તો આપણે ઘડી ઘડી અન્યત્ર મેળવીએ છીએ. સાહિત્યપરિષદ એ કોઈ મંડળની ખાનગી સંસ્થા નથી, એમાં ધર્મવાદ, કામવાદ, સમાજવાદ, રાજવાદ,

કે બીજા કાષ્ટ વદ નથી. એ તો ગુજરાતી ભાષા બોલતી તમામ ગુર્જર પ્રજાની સંસ્થા છે, અને પ્રભુના જે મૂળ નાદમાંથી આપણને વાણી મળી છે, અને જે વાણીના વિનયોગથી આપણે એટલે માનવજાતિએ તમામ પ્રાણીવર્ગ પર આધિપત્ય મેળવ્યું છે, તે પવિત્ર ને શક્તિશાળી વાણીની વૃદ્ધિ મટેના વિચાર અને તેનું સતત ચિંતન કરવાને માટે આપણે જ નિર્માણ કરેલી એ સંસ્થા છે. સાહિત્યપરિષદનું તેજ તેજ આપણું સૌનું તેજ પણ છે.

આપણે સાહિત્યકારો સૌ પાતપોતાને માર્ગે સાહિત્યસેવા કરીએ જ છીએ, પણ જગતમાં સંબંધળ જેટલું વિશેષ કરી શકે છે, તે પણ આપણે જણીએ છીએ. કવિ દલપતરામે કહ્યું છે તેમ

અલગ પાડીને એકઠા, એકેક ધન લેનાર
સંપીને સાથે વસે, એ એકઠે અગિયાર.

એટલે આપણે સાથે મળીને સંપત્તિ ને વિચારવિનિમયથી એકત્રે કે બેને બદલે અગચારમણું કામ કરી શક્યું. સમાજને સાહિત્યમાં રસ લેના કરવા માટે સંગઠિત કાર્ય કરવાની જરૂર છે, અને તે માટે સાહિત્યપરિષદની સક્રિયતા સતત ચાલુ રહે તેમ કરવાની પણ આવશ્યકતા છે.

એક વાતની આપણે પ્રથમ નોંધ લેવી જોઈએ. સાહિત્યપરિષદનો વિચાર હિંદુસ્તાનમાં આપણે અહીં જ પુણ્યસ્મરણીય રત્નજીતરામ વાવાભાઈને ઉદ્ભવ્યો હતો. અને તેમના શ્રમથી જ આપણે ત્યાં પ્રથમ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં અમદાવાદમાં પરિષદ બન્યો. એ પછી હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રતિભાવે પણ સાહિત્યપરિષદ બની. પણ જ્યારે જંગલમાં, મહારાષ્ટ્રમાં, લુકત પ્રતિભાવો, કાનકામાં વગેરે અનેક પ્રતિભાવો વીસ, પચ્ચીસ કે તેથી વિશેષ સંમેલનો બન્યાં છે, ત્યારે આપણે ત્યાં છત્રીસ વર્ષે હજી ચોક્કસ સંમેલન બરાબ છે! એ રિવાજ સુધારવાનું કે હજી વધારે બગાડવાનું આપણા જ હાથમાં છે. પરિષદને જળવાણી સંસ્થા કરવી હોય તો આપણા સાહિત્યનેતાઓને વધારે સક્રિય થવું જ પડશે. પરિષદ દર વર્ષે બરાબ તો જ ઉત્સાહ ચાલુ રહે આપણે આપણી એટલે ગુજરાતીઓની જેટલીક સ્વામાનિક શિથિલતાને વશ થઈને જે જે વર્ષે સંમેલન ભરવાનું કાળવ્યું, તો તેમાં પણ આપણે આપણે જ કરાવ પાળના નથી. આ ચોક્કસ સંમેલન સમયગાળા ચાર વર્ષે બરાબ છે, તે જ આપણી કાર્યપદ્ધતિનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આપણે આમળ વધવું હોય તો આપણી અસ્થિતિઓને અને આપણી શિથિલતાને વિચાર ક્યેં જ છૂટકા રાખીએ. એમાં અસ્થિતિઓની સત્વડાનો નહીં પણ આપણી સરસ્વતીદેવીની સતત પૂજાનો જ પ્રશ્ન છે. અને પૂજા માટે બાવિઠ હવે જેટલું તીવ્ર અને ઉત્સુક દરો, જેટલું ખંતીલું ને શ્રદ્ધાશીલ દરો, તેટલું જ કાર્ય પણ થઈ શકશે. આ રોજની દોડની દુનિયા જાઈ માટે યોગ્યતી નથી. ધરતીકંપ હો કે જળપ્રલય હો, એ તો આગળ પધતી જ આવે છે. આપણા સાહિત્યનેતાઓ આ વાત નિર્મળ હૃદયે સમજે તો આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ પણી વેગવતી જશે.

ગમે તેવા રાજકારણને માટે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને તથા પ્રગતિને ઈધી શકાય નહીં, કારણ કે રાજકારણ તો સમયે સમયે બદલાતું રહે છે, પણ સાહિત્ય તો માનવજાતની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ, જેમાં રાજકારણ પણ સમાઈ જાય છે, તેની નોંધ રાખતું તથા તેની પ્રગતિ માટેના વિચાર અને ચિંતન કરતું જીવનનું જ તંત્ર છે. ખરૂં છે કે પરિપક્વ વેળાસર નહીં બર્માથી સાહિત્યની વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિ કઈ બંધ પડશે નહીં, પણ ઉપર જણાવેલા સાહિત્ય માટેના સંઘનજને તો તેથી હાનિજ થશે, અને આપણી નીતિશિયલતા એટલી પ્રકટ થશે.

ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાતના નગરોમાં અને મોટાં ગામોમાં પરિપક્વ સંમેલન નિર્ધમસર બરી શકાય તે માટે એક સ્થળના કરવાની હું રજા લઉં છું. સંમેલન સાથે કળાતું પ્રદર્શન કે નાટક જલસા કરવાની પ્રથા પડી ગઈ છે, ને તેને લીધે પણ નાણાંના લાયથી તેમ જ બીજી પ્રતિકૂળતાથી સંમેલનને અનેક નગર કે ગામડાંના સાહિત્યરસિક સંજ્ઞાને આમંત્રણ આપી શકતા નથી. સાહિત્યને તમારાની કશી જરૂર નથી. મોટાં નગરોના શક્તિશાળી કાર્યકરો પોતાના ઉત્સાહથી સંમેલન સાથે પ્રદર્શન, નાટક વગેરેનાં આનંદજનક અંગે સંમેલનની કાર્યવ્યવસ્થામાં બંધે ઉમેરે, પણ જ્યાં આવી સોષ થઈ શકતી ન હોય ત્યાં તે વિના પણ ચલાવી લઈને સાહિત્યપરિપક્વ સંમેલન ભરવાનો ઉત્સાહ નાનાં નગરોનાં સાહિત્યરસિકોએ પણ રાખવો જોઈએ. મુબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, નડિયાદ, રાજકોટ, બાવનગર, લાડી ને કરાચી મળી માત્ર નવ નગરોમાં જ આજ સુધી સંમેલનો બરાબાં છે. હજી ધણાં નગરો ગુજરાતમાં છે જ્યાં સંમેલનને લઈ જવું જોઈએ. કાઠિયાવાડનાં અનેક સંસ્થાનોનાં નગરોમાં પણ સંમેલનો ભરવાં જોઈએ. ઉત્સાહ હશે તે બ્યવસ્થા તો કાઈ પણ ડેકાણે થઈ શકશે. સાહિત્ય જેવા વિષયોમાં વ્યક્તિઓએ રનેહ રાખતાં જણવું જોઈએ. સાહિત્યમાં માત્ર પરસ્પર પ્રશંસા જ નહીં પણ ઝડપા પણ થવા જોઈએ! જ્યાં સુધિનું તમામ જીવન જ સુદમય છે, ત્યાં એ જીવનના ચિત્રશ્રેણીને સાહિત્ય એ યુદ્ધને કેમ સુધાવી શકે? એ ઝઘડા તો સાહિત્યજીવનના જીવંતવણીની જ નિશાની છે. પણ જીવનનો વ્યવહારમાં કુટુંબની ઝંખડતી વ્યક્તિઓ પણ કુટુંબમાંના કાઈ શુભ પ્રસંગે સામેલ થઈ તે પ્રસંગને શોભાવે છે, તેમ આપણે સૌએ પણ પ્રસંગને શોભાવવાની બાવના રાખવી જોઈએ.

મારી બીજી સ્થળના સાહિત્યમાં સમાજને હંમેશાં રસ રાખતો કરવા માટે ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાતનાં નગરોમાં ને ગામોમાં વ્યાખ્યાનો આપાવવા માટેની છે. પથુ તેમાં બહુ વેળા વિદ્વાતાને ભાર જો વધી પડે તો સમાજની સામાન્ય વ્યક્તિને તે રસદાયક થઈ પડતાં નથી. સાહિત્ય અને પ્રજાના સંબંધને જીવંતો જાગતો રાખવા સમાજને અનુકૂળ થઈ પડે તેવા રસિક વિષયો હાથ કરવા જોઈએ, આપણા જૂના સમાજમાં જૂના કવિઓનાં વ્યાખ્યાનો વર્ષોભર અનેક ટાંચે થતાં હતાં અને તે સાંભળવા અને તેમાંથી બોધ ને આનંદ મેળવવા ગામડાંના અશિક્ષિત જનો પણ આવતાં હતાં ને હજી પણ આવે છે; તેમ સમાજને આકર્ષક થઈ પડે તેવા વિષયો પર વ્યાખ્યાનો મોજવા જોઈએ. એમાં કવિતા, વાર્તા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, સામાન્ય ધર્મ વગેરે ધણાં અંગે સમાવી

શિક્ષા. જ્યાં સુધી આપણે સમાજ સાથે સીધો સંસર્ગ સાધ્યું નહીં અને માત્ર આપણી વિદ્વાતાનું જ પ્રદર્શન થોડાક 'અધિકારી' વર્ગ આગળ કર્યું, ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યની ને સાહિત્યકારોની દશા સુધરવાની આશા ફળે તેમ નથી. મોટેા નાનાની પાંખડી લઇને ચાલશે ને તેને બધું જોતો સમજતો કરશે તો એ જ નાનો મોટો થતાં મોટાની સહાયમાં ઉભો રહેશે. સમાજમાં સાહિત્યની કદર નથી એમ માત્ર ફરિયાદ કર્યા કીધાથી કશો સાર મળતો નથી. પરીપદનું મડાણ થવા પછીનાં છત્રીસ વર્ષોમાં સમાજને સાહિત્યની કદર કરતો કરવાના આપણે કેટલા પ્રયાસ કીધા તે વિચારી જુઓ. આ વિષય આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ માટે મને ધણો જ મહત્વનો લાગે છે. આપણો સામાન્ય સમાજ કવિતા, નિવાન વગેરેના વિષયમાં રસ લેતો થશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમંત્રને ફૂલ ને ફળ આવતાં થશે. બાકી આજે તો મોટે ભાગેના વ્યક્તિગત સાહિત્યકારે અરણ્યરહન કરવા જેવું છે. આ પ્રશ્ન પર સાહિત્યપરિષદના કાર્યકર્તાઓ રસપૂર્વક ધ્યાન આપશે તો સાહિત્યને ધણી અંતિ મળશે.

મારી ત્રીજી સૂચના જુદાજુદા રાતને લગતી છે. આપણે ગુજરાતીઓ જુના કાળથી સાહસિક પ્રભુ છીએ. આપણા બંધુઓએ સાતે સમુદાય ખેડ્યા છે. અને દૂર દૂર પરદેશોમાં પણ પોતાનાં યાત્રાં જમાવ્યાં છે. હિંદુસ્તાનના તમામ પ્રાંતોમાં આપણો વેપારી વર્ગ મુખ્યપદ મેળવી રહેલો છે. એ બધાં યાત્રાં ગુજરાતીઓનાં છે એટલે એ ઠેકાણે જીવતી જમતી ગુજરાત જ છે. આપણા એ દૂર જઈ વસેલા ગુજરાતી બંધુઓને બૂલી જઈ શકીએ નહીં. એમની સાથેના ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો સંબંધ જો આપણે શિથિલ થવા દઈશું કે તૂટી જવા દઈશું, તો તેમાં આપણને જ હાનિ છે. બહુ ઠેકાણે એ બાધઓ હજી પણ ગુજરાતી મંડળો જમાવીને રહેલા છે. કેટલેક ઠેકાણે એમણે પોતાનાં બાળકો માટે ગુજરાતી ભાષાની ઉજવણીને નાનો જેવો પ્રબંધ કીધેલો હોય છે. અને ઘણે ઠેકાણે કશો પ્રબંધ છે પણ નહીં. આથી એમ થાય છે કે ધીરે ધીરે વર્ષો વહેતાં એ ગુજરાતીઓનાં બાળકો તે તે પ્રાંતોની ભાષા જ બોલતાં થાય છે અને પછી ગુજરાતી સંસ્કૃતિ નહીં જેવી રહે છે. આથી કંઈક સ્થિતિ મદાસ ઇલાકામાં મેં જાને જોઇ છે. અને અતુમાને બીજા પ્રાંતોમાં પણ એમ જ હશે.

આપણા ગુજરાતી બંધુઓ પોતાનાં કુટુંબ સાથે ઉદરનિર્વાહ માટે હિંદુસ્તાનના કે પરદેશના બીજા વિભાગોમાં જઈ રહે, ને ત્યાં કામમતો વસવાટ રાખે, તે સૌમાં ગુજરાતી સંસ્કૃતિ પ્રદીપ્ત રહે તેની કાળજી આપણી સાહિત્યપરિષદે રાખવી જોઈએ. પ્રત્યેક સંસ્કૃતિનું દર્શણ તેના સાહિત્યમાં છે એટલે મારી એ સૂચના છે કે પરપ્રાંતોમાં ને પરદેશોમાં જઈ વસેલા ગુજરાતી મધુઓની ત્યાંની કોઈ સંસ્થા સાથે આપણી પરિષદે સંબંધ સાધવો જોઈએ. તેમની સાહિત્યની ને શિક્ષણની બધા ભાગવા આપણે તેમને જોઈતી સહાય આપવી જોઈએ. ત્યાં ગુજરાતી શિક્ષણ ચાલુ રહે તે માટે શિક્ષકોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. વખતોવખત તેમને આપણા સાહિત્યની સામાન્ય સ્થિતિથી વાકેફ કરવા જોઈએ. આપણે બહોં જે જે ઘોઠું સાફ સાદિત્ય કર વર્ષે ઉત્પન્ન થાય તેની નોંધપત્રિકા તેના ઘેણાક વિવરણ સાથે તેમની સંસ્થાઓને પહોંચાડવી જોઈએ.

જ્યાં ગુજરાતીઓની વસ્તી સારી સંખ્યામાં હોય ને જ્યાં તે લોકના કોઇ પણ મંડળ હરતી ધરાવતા હોય ત્યાં તેવા મંડળ સાથે પરિપક્વની આડત (એજન્સી) સ્થાપવી જોઇએ. આપણે કોઇ સાહિત્યખંડે તે પ્રાંત તરફ જતો હોય તેની મારફતે ત્યાં કોઇ સાહિત્યવિષય પર વ્યાખ્યાન અપાવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. એમ કરતાં આપણા ગુજરાતી બંધુઓ સાથેનો આપણો સંસર્ગ ચાલુ રહેશે, અને આપણી સંસ્કૃતિનો લાભ તેમને મળતો રહેશે, તો તેઓ પણ સાહિત્યમાં રસ રાખતા રહેશે. એમ થવાથી આપણાં પુસ્તકોનો એ તમામ થાણાંઓમાં પ્રચાર થશે. ઘણા પ્રાંતોમાં ગુજરાતીઓ માત્ર “પૈસા ચૂસુ” તરીકે ગણાય છે, તેમાં કોઇ આપણી આગર નથી. આપણા ભાઇઓ સંસ્કારી રહેશે તો પરપ્રાંતોમાં ને પરદેશોમાં ગુજરાતીઓની આગર તેઓ જરૂર વધારશે એટલે આ તેમની સાથેનો સંસર્ગ ચાલુ રાખવાની કોઇ વ્યવસ્થા કરવાનો આપણે ધર્મ છે.

મારી ચોથી સૂચના એ છે કે સાહિત્યપરિષદે એક ઠીક ઠીક કદની અર્ધવાર્ષિક પત્રિકા નિયમિતપણે પ્રસિદ્ધ કરવી જોઇએ. તેમાં પ્રથમમાં પરિષદની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ આપવો જોઇએ. વ્યાખ્યાનો સંબંધી ને પરપ્રાંતોનાં ગુજરાતી મંડળો સંબંધી શી શી પ્રવૃત્તિ થઈ ને વધી શકી તે જણાવવું જોઇએ. તેમાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો ને વિચારકો પાસેથી એ અંગેનાં સૂચનો મેળવીને પ્રસિદ્ધ કરવાં જોઇએ. વળી હમાસમાં આપણા સમગ્ર સાહિત્યની તેનાં અનેક અંગો સંબંધીની થયેલી પ્રવૃત્તિની નોંધ આપવી જોઇએ, અને સાહિત્યના કોઇ ખાસ અને ઓછા ખેડાવકા અંગ માટેના અધિકારી લેખકો પાસેથી લેખ મેળવીને તેમાં પ્રસિદ્ધ કરવા જોઇએ. સાહિત્યને લગતી ઘણી ખાબતોની તેમાં ચર્ચા થઇ શકે. આ અર્ધવાર્ષિકના પ્રાદ્યયથી આપણી સાહિત્યપ્રવૃત્તિની સમગ્ર જાણ થવા ઉપરાંત આપણી પરિષદના કાર્યકર્તાઓ જાગ્રત છે તે પણ ગુજરાત જાણી શકશે. સાહિત્યમાં સંશોધન, યોગ્ય લેખકોની પિછાન વગેરે અનેક વસ્તુઓ એ અર્ધવાર્ષિકમાં સમાવી શકાશે. સાહિત્યપરિષદના મંત્રીઓ, પરિષદના ચાલુ પ્રમુખ ને ઉપપ્રમુખ સાથે સંસર્ગમાં રહીને આ અર્ધવાર્ષિક પત્રિકાનું તંત્ર ચલાવે એવો પ્રયત્ન થવો જોઇએ. એ સર્વ કાર્ય માટેની આર્થિક સહાય તો આપણા સાહસિક ગુજરાતી ધનિકો આનંદથી આપશે, મરવાની આળસે જીવવું એ જીવન નથી. પણ જીવન જીવવાનું જ છે તો તે ધન્ય રીતે સદા ધર્મ્યકાર્યપ્રવૃત્ત રહીને જીવવું તેમાં જ જીવનની સાર્થકતા ને સુંદરતા છે. સાહિત્યપરિષદ પણ એ સાર્થકતા ને સુંદરતા સાથે તોજ તેનું જીવન ને તેની હસ્તી ઉપયોગી ને ઉપકારક થશે.

મારી પાંચમી સૂચના એ છે કે આપણાં વર્તમાનપત્રોના સંચાલકોનો આપણી ભાષાના વિષયમાં સહકાર મેળવવા પરિષદે બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પારસી વર્તમાનપત્રોની વાત બાજુએ રાખતાં હજુ પણ આપણાં દૈનિકો શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા છાપી શકતાં નથી. આપણે વિદ્યાપીઠનો જોડણીકોષ યુનિવર્સિટીએ પણ માન્ય રાખ્યો છે, છતાં જોડણીના વિષયમાં હજુ ઘણી અરાજકતા ચાલે છે. આપણાં દૈનિકોના તંત્રીઓ મન પર લે તો આ કંઈ મુશ્કેલીની વાત નથી. પણ હજુ પણ અશુદ્ધ જોડણી ને અશુદ્ધ મરોડ સાચની ગુજરાતી ભાષા વર્તમાનપત્રોનાં હજારો વાંચકો રોજ ને રોજ વાંચ્યા કરે

તો તેની ભાષા સુધરવાની આશા પડે નહીં. આપણા દેશમાં અંગ્રેજો જ નહીં પણ આપણા દેશીઓ પણ ધણાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો-દૈનિક સાપ્તાહિક વગેરે કાઢે છે, પણ એ બધાં અંગ્રેજી જોડણી શુદ્ધ રાખવા ચીવટ રાખે છે, નહીં તે વાંચકવર્ગમાં તેમની હાંસી જ થાય એમ તેઓ જાણે છે. આતું છે ત્યારે આપણાં વર્તમાનપત્રોના માસિકો ને તંત્રીઓ દ્વં પોતાનાં માણસોનો ને બીબાં જોડવાનારોનો વાંક કાઢીને અશુદ્ધ જોડણી ને અશુદ્ધ ભાષા છાપા જ કરે છે, તે તેમને કાષ્ટ રીતે શોભાસ્પદ નથી. આપણાં હિંદીમાં કેળવણી આગળ વધી છે, અને હવે આપણે આપણા સાહિત્યને યુનિવર્સિટીમાં રથાન પણ અપાવ્યું છે, અને વખત જતાં આપણી પોતાની યુનિવર્સિટી રથપાતાં ગુજરાતી ભાષાને મધ્યસ્થ રથાન મળશે, ત્યારે આપણાં વર્તમાનપત્રો ૫૦-૭૫ વર્ષ પૂરની અશુદ્ધ ભાષા છાપનાં રહે એ આપણી સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિને હાનિકારક જ છે. માટે આપણી સાહિત્યપરિપક્વતા કાર્યકર્તાઓએ વર્તમાનપત્રોના માસિકોનો ને તંત્રીઓનો શુદ્ધ ભાષા રાખવા માટે. સહકાર મેળવવો જોઈએ. આ વિષયમાં ગુજરાતનાં પત્રોએ તો ધણો સુધારો કર્યો છે, અને મુંબઈમાં પણ ત્રણ ચાર પત્રોમાં સુધારો થયેલો ૧૯૫૮ દેખાય છે, પણ દ્વં અંગ્રેજી પત્રો જેવી આદર્શ નિયતિએ તેઓ પહોંચ્યા નથી. પરિપક્વ આ માટે સતત પ્રયત્નવીર રહેવાથી આપણી ભાષાને લગતી આ દોષિત બાલુમાં પથ્થુ વહેશે સુધારો થશે. એમ થશે તો જ આપણા સમાજની ભાષા સંસ્કારવાળી થશે.

આ મુખ્ય સ્વચનાઓ આપણી પરિપક્વતા કાર્યકર્તાઓને કીધા પછી આપણી ભાષા અને સાહિત્ય માટેની એક મુખ્ય વાત તો બાકી જ રહે છે. ભાષા અને સાહિત્યની ખરી પ્રગતિ તો જ્યારે આપણે આપણી પોતાની યુનિવર્સિટી ઉભી કરીને તેનાં કેળવણીના ક્રમમાં આપણી ગુજરાતી માતૃભાષાને મધ્યસ્થ રથાને રાખીએ ત્યારે જ થશે. શિક્ષણમાં માતૃભાષાનું માધ્યમ જ હોવું જોઈએ. એમ જ્યારે શિક્ષણ સમસ્તમાં થશે ત્યારે જ આપણી ભાષાની ને આપણા સાહિત્યની શીઘ્ર પ્રગતિ થોભેર થશે. એમ થશે ત્યારે જ આપણા પંડિતોને, વિદ્વાનોને, લેખકોને તથા અભ્યાસીઓને પણ ખરી મંતિ મળશે, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેના સર્વ મુખ્ય વિષયો પર શિક્ષણમંથ્રો પણ લખાશે. એ વિદ્યા તરફ જવાં અને એ મુખ્ય ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા આપણી પરિપક્વતા આપણને એમાં ક્યાં જ કરવા પડશે. આપણા પ્રસિદ્ધ શિક્ષણચાત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગેના જુદા જુદા વિષય પરના અધિકારી મંથ્રો ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવાની સ્વચના પણ ચોગ્ય થઈ પડશે. આ બધાં સાધનો તૈયાર થશે તો પછી સાધ્ય મેળવવાનું કંઈ નહીં જ થઈ પડે. આમદેખી અને અંતથી પ્રાપ્ત વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સરળ બને છે.

અને હવે મારું વક્તવ્ય અહીં પૂરું થાય છે. સાહિત્યના વિષયમાં મારા અનુભવથી મને જે સત્ય લાગ્યું છે તે નિખાલસતાથી મેં અહીં વ્યક્ત કીધું છે. આપણા સૌ સાહિત્યકારો પ્રત્યે મને માન બને રહે છે. સૌ માનવવંશના ઉત્તિમાર્ગના પ્રવાસી છે. આપણે પૂર્વપરચાને ગણેલી સરસ્વતી દેવીને ચરણે આપણું જે કંઈ ઉત્તમ અને પ્રિય છે, તે ભાવથી અને ત્રાદાથી આપણે મૂકીએ છીએ. મતભેદથી કે રચિતભેદથી આપણે જુદા પાનાં દોષ્યું, તો તે આપણા સ્વતંત્ર જીવંતપણાની જ નિશાની છે. જુદા પડીને પણ

આપણે આપણે એક જ દેવીના પૂજારી તરીકે બંધુ જ ગણાઈશું અને રહીશું. આપણી સરસ્વતીના આપણે હલકારા છીએ, એના મહાન ગદના રક્ષકો છીએ. આપણે સૌ એનાં સંતાન છીએ. સાહિત્યનું પ્રગલ્ભતાક રાજ્ય એક પ્રતિનું, એક દેશનું કે એક ખંડનું નહીં, પણ પૃથ્વીના તમામ માનવવંશનું છે. આપણી પોતાની માતૃભાષાનું સાહિત્ય એ માનવવંશના મહાન અમર સાહિત્યનું જ એક અંગ છે. એ અંગને સ્વસ્થ અને શક્તિવંતું રાખવાની આપણી ફરજ છે. આપણી વિભાગી સંસ્કૃતિ આપણે આગળ ધપાવીએ છીએ કે પાછળ હટાવીએ છીએ તેની પારાશીશી એ અંગ પ્રત્યક્ષ બતાવી આપશે. આપણા એ અંગની સાથે બીજાં સહભાગી અંગોનો વિકાસ પણ સદા જાગ્રત રહીને આપણે નેધિવો પડશે; પરસ્પર વિનિમય પણ કરવો પડશે. જે નથી થઈ શક્યું તે બેવડા ઉત્સાહથી કરવા આપણે કમ્મર કસવી પડશે, જે ફરીએ છીએ તેનો પ્રવાહ આગળ વધારવા પ્રયત્નશીલ રહેવું પડશે, અને જે જે કરવાનાં આપણે સ્વપ્ન સેવીએ છીએ એની સિદ્ધિ કરીને આપણે કૃતકૃત્ય થઈશું. ત્યારે જ આપણે સરસ્વતીના સાચા સેવકનું ગિરક પામવાના અધિકારી બનશું. આપણી પાછળ આવતી એલાફ એમ ના કહે કે આપણે આપણો જન્મ અને કાળ માત્ર વીજળીના ચમકારા અને મેધના ગગડાટા જેવા વાનોના ફડાકામાં જ ગાળ્યો હતો, અને આપણી સરસ્વતીની વાદીને લીલીછમ રાખવા જે પંચામૃત બોધવું હતું તે તો આપણે વરસાબનું જ નહોતું!

મારા ગુજરાતી બહેનો અને બંધુઓ! આપે સ્નેહથી જે સન્માન મને આજે આપ્યું છે તે માટે હું આભારી છું. મારી શ્રદ્ધા છે કે આપના સ્નેહાળ મહાકાર્યી આપણું આ સત્ર સફળતાથી ઉજવાઈ ને ઉડેલાઈ જશે. જ્ઞાન, ભક્તિ, સેવા, સ્નેહ, અર્પણ અને આનંદ એ પ્રભુતાનાં જ સહભાગી અંગો છે. બધો અનુભવ જ્ઞાનમાં, બધી શ્રદ્ધા ભક્તિમાં, બધી શક્તિ સેવામાં, બધી ઇચ્છા સ્નેહમાં, બધી સંપત્તિ અર્પણમાં અને બધી પ્રાપ્તિ આનંદમાં પરિણમીને સમાધિ જાય છે. એ પરાજ્ઞાન અંતરમાં ઉતારીને આપણે સરસ્વતીની સેવા કરશું, અને વિશ્વના પદ્મામાં આપણે પણ આપણો ફિરમેલ યથાશક્તિ નાખશું તો આપણું જીવન અકારત તો નહીં જ બચેલું કહેવાશે. એ પાત્ર હિસ્સો આપવા આપણે સદા તત્પર રહીશું, એવી પ્રતિજ્ઞા આપણું સાહિત્યજીવન લે અને તે આપણે પાળીને કૃતકૃત્ય થઈએ, એ જ પરમાત્મા પ્રભુને આપણી પ્રાર્થના હો!

અણકીધાં કરવાનાં કોડે,

અ ધૂ રાં પૂ રાં યા ય;

સ્નેહ, શૌર્ષ્ય ને સત્યતણા ઉર

વૈ ભ વ રા સ ર યા ય :

જય જય જન્મ સફળ ગુજરાતી! જય જય ધન્ય અદલ ગુજરાત!

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ અન્નરાત!

જય ગુજરાત! જય ભારત! જય વિશ્વ!

વિદાય*

પંખીડાં હો! કહો કહોથી જડીને
 આખ્યાં આ ગુર્જરીને માળે છ રે;
 મેધિરા બોલ કંઈ સુણા-સુણાખ્યા,
 કીંદ્યા ઝિઝાખ્યા વહાલે છ રે.-પંખીડાં હો!

અંગ અંગ તેજની ભરતી ઉછળતી
 સરદની પૂર્ણિમા આવી છ રે;
 આતમે આતમે રસની પરબ અહો
 રંગ રંગ રેલતી લાવી છ રે.-પંખીડાં હો!

સોનાદિડેએ આજ માંદલો દીયશે,
 રસને દિડેએ એવા દીયશે છ રે!
 બોલી છતાં પ્રભુનેલે ખિલાખ્યા,
 બેલે ત્યાં પ્રુણરસ સીંચશે છ રે!-પંખીડાં હો!

પંખીડાં હો! આપું વિદાય કયમ?
 આપું સદાય વદાલવાણી છ રે;
 નવલા કલ્લોલ તમ કંઠે વદાવતાં
 લેને-રૂને રસલક્ષણી છ રે!-પંખીડાં હો!

સ્વર્ગસ્થ પત્ની સૌ. પીરોબખાઇને

(ઓધવ ! એક વાર ગોકુળ સંચરો રે)

દશ દિશ જીવનની ડૂબી ગઈ રે,
તૂટી પડ્યાં નીચે આકાશ જો;
અંધારાં આંખે શાં ઊતર્યાં રે,
સંધ્યાશી જોડી ગઈ આશ જો;
સખિ ! ચાલી ગઈ, તું ચાલી ગઈ રે ?

એં તમને આવા મોટા કીધા રે,
શું જાણે એ જગનાં લોક જો,
સખિ ! તુજ હાસ્યવચન સાચાં હતાં રે,
તું ત્રિણ જીવન જતે મુજ દોક જો;
સખિ ! તુજ હસ્તે હું ગગને ચઢ્યો રે.

નહોતું જાણ્યું એમ ઠગી જશે રે,
હસતી હસતી કરતાં વાત જો;
નહોતું જાણ્યું મૃત્યુ જીજ્ઞં કને રે,
આમ ઉરને હણવા સાક્ષાતજો;
સખિ ! આચિંતી વીજ પડી ગઈ રે ?

આજે ઠાણુ હવે મુજ બાજુમાં રે,
કાળ ગયો કાપી મુજ પાંખ જો;
આ ખાડો કે ખીણ જીવન વિષે રે,
આ એકસતા જોતી આંખ જો !
સખિ ! જીવન આ બાકી કયમ જશે રે

ચોખ્ખન વર્ષોતું દાંપત્ય આ રે,
ચોખ્ખન વર્ષોના શુચિ પ્રેમ જો;
તું સાચી બની મુજ અર્ધોગના રે,
ચાલી ગઈ શું એકલી એમ જો ?
સખિ ! મુજ અંગ અપંગ થઈ ગયાં રે ?

મારે કે તારે જતું હતું રે,—
તું ગઈ પ્રથમ બહે પ્રભુધામ જો;
તું સોભાગ્યવતી હસતી ગઈ રે,
કરજો ત્યાં મુજ પણ વિશ્રામ જો ?
સખિ ! લઈ જવા મને ત્યાં આવજો રે

પાળ્યાં મત સેવા ને સ્નેહનાં રે,
તેં સન્નિષ્ઠાથીજ અનન્ય જો;
સખકુખમાં તું બની સમભાગિની રે,
કીધું તેં દુઃખ જીવન ધન્ય જો;
સખિ ! તું ગૂંચાઈ ગઈ મુજ જીવને રે ?

અર્ધીં સંધ્યા તું ત્યાં થઈ ઉપા રે,
અર્ધીં સંધ્યા મુજ અહીં છાય જો !
હૃદય સરતો ઊતરી આવીશ ત્યારે,
પૂર્ણ ઉપા આપણી ત્યાં થાય જો !
સખિ ! રવિઉરમાં પછી સરકી જશું રે

પૂર્ણ હતાં તે પૂર્ણ ફરી થશું રે,
પૂર્ણ જ રહીશું પ્રભુઉર નિત્ય જો;
એ સાધુન્ય વિરલ હો આપણું રે,
એ જ ‘અદલ’ જીવન ઔચિત્ય જો !
સખિ ! એ ધન્ય અમરતા આપણી રે.

મનુરાજ

(અંક ૩ જો, પ્રવેશ ૧ લો.)

(સ્થળ: જંદપુરીમાં મોહિનીનું મુંદર મકાન, કાળ: સાયંકાળ)

[મોહિનીના મકાનના મુંદર દિવાનખાનામાં મનુરાજ એકલો આંટા મારે છે અને જૂત પ્રસંગો પર અફસોસ કરે છે, તથા તે પર ભજન જેવું ગાય છે. ગાન પૂરું થતાં મોહિની તથા તેનાં બીજાં પાંચ સહોદરો મનોજ, રત્નાનન, મહેન્દ્ર, દુષ્યંત અને મૂલ્છરી વાતો કરતાં ઓરડામાં પ્રવેશે છે. ઓરડામાં એક બાજુ નાના મેજ પર રસપાનના જુદા જુદા શીસા પડેલા છે.]

મનુરાજ (કપાળે હાથ ઠોકતો)

●૫૬

ચૂક્યો રે ચૂક્યો રે મારા ચતુર મનચલાહ,
ચૂક્યો રે તું જીવનની વાટે હો છ!
એ રે આંખડિયે બાવે આંસુડાંની ધારા ને
કટિ કટિ રુદિયા આ દારે હો છ!-ચૂક્યો રે.
જૂક્યો રે તું કેમ બધી મેથિરી મ્હોલાત તારી,
દિલ્લડાની દોલથી કમાઈ હો છ!
સંધ્યાના રંગમાં ક્યાંથી ધૂળની ધૂળટી આવી
દીધી તારી આંખો પળમાં છાઈ હો છ!-ચૂક્યો રે.
સુખનાં ને શાંતિનાં સૌ સોજીલાં ચૂકાઈ ગયાં,
કીડીમાં બસાઈ ઘેરી છાયા હો છ;
અમૃતમાં ઉજેવાને ઝેરના કટોરો પીવા-
જન્મના જોવા એ ધરતીના જાવા હો છ!-ચૂક્યો રે.

●જૂક્યો રે જૂક્યો રે રાજ સત રે ગોપીચંદ, પિયા પરશે ન જાના હો છ-એ રાદ

કાણુ રે ધૂતારે તારા ધિંગા ગઢમાં ખાતર પાક્યા,
 કૈણિ રે ઉચલાવી તારી ગાદી હો છ ?
 દીપે દીપે લોહી તારાં તોળા તોળા લેશે ભૂડો,
 દેશે ના નિરાંત પણ એકાદી હો છ ! - ચૂકવો રે.

ખાંડણીમાં હવે તારે માથે પડતા ઘા શા ગણવા ?
 કર્મના એ દંડ કેમ રે છૂટશે હો છ ?
 દુનિયાને બધીખાને રહી લે રહી લે, બાપુ,
 હરિમહેરે પાતક એ ચે તૂટશે હો છ ! - ચૂકવો રે.

તૂટે કે ના તૂટે તો ચે તારે તો જોવાનાં રહ્યાં;
 તારે તો રાવાનાં રહ્યાં બાકી હો છ,
 પોટલી એ તારી હવે તું જ લે ઉપાડી, બાપુ,
 મૂંગો રે છવી લે ધૂળ ફાકી હો છ ! - ચૂકવો રે.

(મનુરાજ લમણે હાથ મૂકીને એક બાળુની
 બેઠક પર વિચારમાં બેસી રહે છે ત્યાં મોહિની
 આવે છે.)

મોહિની

કેમ, શાના વિભાસણમાં વળી એમ પડ્યા ?
 રંગરાગભર્યા મારા આ ધરમાં તમને
 શું હજી નથી ગોઠ પડી ? મારા રાજ ! ઉઠો !
 અહીં આવો, બેળાઓ કે વાતની ગમ્મતમાં !

મનુરાજ

નહીં, મોહિની ! આજે મને નથી કે ગમતું,
 મારા અંતરનો ધૂંધવાટ હું કેમ કહું ?
 ભોતભોતામાં જોયિ'તો એક જ રાત વિવે
 મારા જીવનની નદીકેરો પ્રવાહ બધો
 બદલાઈ ગયો : માફ અમૃત સર્વ ગયું :
 હવે ક્યાં જઈને મુખ માફ ખતાવું અરે ?
 (મુખે હાથ મૂકીને બેસે છે.)

મોહિની

લાલા, મહી બની એમ હારી શું જાઓ છો આ ?
 બનવાનું હતું તે બન્યું, હવે એ ન કરે,
 નહીં લાવિને ખૂં જંગે કાઈ બણી શકે !

મચ્છરી

હું શું બોલું વળી ?

આપા દક્ષ અતિથિને આપણે શું કરીએ ?
મને તો મુખ એમનું આવું પ્રભાવ બધું
જોઈ મોહિનીની કેંદ્ર ધ્યાન લાગે છે !

મોહિની

કેમ, તારે એ કે કમતી પડ્યું કે, મચ્છરી !
મારા આ અતિથિને તો તારે ખુદલાવવાની
આજે ખાસ જરૂર છે, હો !

મનુરાજ

ના ના કાંઈ નથી !

તમે સો તમ કાર્ત્તમાં ગમ્મત માણી રહો !

મચ્છરી

બને આ તમે શું અહીં એકલા શીવ્યા કરો ?
જુઓ તો ખરા બાઈ, કે બીજા શા રંગ કરે ?
આ તમારાથી મોટાઓની કેવી આજ્ઞા કરે !
એ સો જોઈને શું તમ અંતરમાં કશું એ
યતું કે ચડાતું નથી ? પરનાં એ સુખો
નિરખી તમને કેમ એમ નિરાંત રહો ?
સુખ ઉપર શું જગમાં સફનો સરખો
અધિકાર નથી ? બીજાને વધુ ભાગ મને
તે શું જોઈને બેસી નિસાસા બર્ષા કરવા ?
અરે, મારા રુદાનન બાઈને તો જરીયે
કંઈ ઓછું ખરે તો પળે મુલવાઈ છે !

(રુદાનન ગુસ્સામાં પામે આવે છે)

જુઓ આ, કેણુ જાણે દરે વળી શું કરશે !

રુદાનન

રીક રીક, અહીં તમે આ ગ્રામમાં માર્યા કરો,
જાણે કે અમે તો અહીં કે દોષશૂં જ નહીં !
સોની વાટ જોતાં પ્રુજ કંટાળી આવ્યા અમે,
આર્ષા વર્તેન ઉપર કોઈ ન કેમ પ્રેરે !

(મનુરાજને સંબોધીને)

જાણ, આમ રજામાં ન સાર કરો! જડશે.
તમે મૌન શું પારી રજા? જરા મદદ જની
હવે તો બચકીને ઉઠો! પોતી માટીને તો
નાનું બાળક જે નિજ અંશલિધી ખસુરો:
આ ધરા કેવી ધૈર્ય બરી દીસે, તો પણ તે
કેવી ધૂણી જીડી નિજ જવાલા જધે ફૂંકતી
પળમાં બધું ભરમ કરે! કુનિયા બધી આ
નથી સાલસ કે પરમાર્થભરી; જરા કે
નખળું દીઠું કે નિજ પાપથી કે કચડી:
માટે જીઠો! હુંકાર કરો! ને ખુંખાર થકી
તમ શત્રુઓને ધરથી જ હરાવી ચૂકો!

(મનુરાજ (કર્ષક વિમાસણમાં)

તમે. આ કહો છો તે જે લાગે છે કેંક ખરું—
પણ શાએ તે કહે છે કે કેવલ તો અંધ કરે!

(રુદ્રાનન (હસીને)

હા હા! શાએ સૌ છે અવળાસવળાની મતા!
એ તો વાપ અળ એકને પાણી પાતી નદી!
અને એ તમ શાએ વિધે જ શું નોંધ્યું નથી
કે મહા ઋષિઓ મુનિઓ કેવા કેવે ચઢી
ઝટ કેકને શાપ દઈ દેતા ભરમ કરી!
બાઈ, પૃથ્વીનું બાળક પૃથ્વીનો પાક ભૂલે!

(મહેન્દ્રને સંબોધીને)

મારા બધું મહેન્દ્ર! શું પારે છે તું?

(મહેન્દ્ર (ભવા ચઢાવીને)

મુજને

તો આ શાએને નામે જ ખૂબ ધિક્કાર છૂટે!
બાકી આપણા આ અતિથિ બહુ શાએ વિધે
નિજ શ્રદ્ધા હજી કઈ રાખતા હોય ભલે!
સૌ અનુભવીએ કહો શાએને અંધકૃષ્ણ

મનુરાજ

હું એ તેજ વિચારું છું, કેમ બધું આ બન્યું !
હવે ખાલી આ હાથે ન ફાલી આ આત્માએ કર્યા
—જમને વસતુ—

મોહિની

વળી કર્યા ? મારી પાસેજ હાં !
રવિ અસ્ત થયો તો શું ચંદ્ર નથી ઉગતો ?
રજનીનાં એ મોતીડાં છે શું કમી દીપતાં ?

મનુરાજ

પણ હાથોએ મોતી છતાં છે અધારજને !
મારો અંતરમાં પણ એવું જ આજ દિસે.
‘મારો’ હાથે તોલાનો હીરો ભંગાઈ ગયો,
હવે આ કણીઓતણું મૂલ્ય ના તે જ રહ્યું !

મોહિની

પણ સર્વના તાપવું શું ? એ ઝળઝળામિ
સારો દિવસ તાપે શું એમ તપ્યાં કરવું ?
બલા, એમ તો જીવન કેમ સદા નિઃશ ?
નહીં આકાશમાં એ ઝળઝળાઈનેહાણું કયું
બીજું કાંઈ દિવે—ને તમારી જીવાની બધી
શું તપે તપવી ? શું આ રાત્રિના આકાશમાં
મૂંઝતાં પુદી ન ફરતાં બધાં ! નક્ષત્રોની
અતિ અદ્ભુત સુંદરતા રચી ભર્યું હશે ?
શું એ સૌન્દર્યસર્જન માનવી કાજ નથી ?
ત્યારે દિવસ પાછળ રાત્રિ આ સાંત બધી ?

મનુરાજ

તો તો એ ઘટના ઘડનાર જ જાણે બધું !
પણ માફ બધું તે તો રખજી જ છે. હવે તો
મારો તારો આકાશ વિવેધી નીચે સરવો
કોણ, જાણે ક્યાંક લોહાણમાં ઉતરશે.
એને તો, જોને મોહિની ! કે જ નથી ચમત્ત.

(તથ્થિજ્ઞા અહીં એ જન્ને પાસે આવે છે અને
પથી ધીમે ધીમે બીજા બધાં આવી
વાતમાં ભાગ લે છે.)

તુષિણકા

હવે ચાલશે કે બસ વાત ક્યાં કરશે ?
 શું છે, મોહિની જ્ઞેન ? આ તારા અતિથિ અહીં
 કેમ ખિલ બની હજી એકા છે ?

[મનુરાજને સંબોધીને]

ભાઈ, ઉઠો !

ભરી આ દુનિયા પડી છે રંગરાગ ભરી :
 એમ બેસીને ક્યાં સુધી ભાઈ, ઝૂપો કરશે ?

મનુરાજ

જ્ઞેન, ભારી આ દુનિયામાં તો વેરાન જ છે ;
 ભારી આખની સામે સર્વત્ર અંધાર દીસે.
 હવે તો મારે માટે અહીં નથી કંઈ રહ્યું.

તુષિણકા

એમ ભૂલો ન ભાઈ ! આ વિશ્વવતી વાડી વિષે
 અધિકાધિક મુદ્દર એછેકથી ચક્રતાં
 ફળફૂલ શાં ઝૂલી રહ્યાં છે ? જુઓ તો સહી !
 દુનિયા બધી એ ફળફૂલને તોડવાને
 અધીરી બની રાજનાં સાહસ કેવા કરે !
 આજે એક મળ્યું તો બસે. કાસે બે લપ્પથું—
 અને એથીય શું વળશે ? એમ અંતરમાં
 કે નવી નવી તૃષ્ણા જગાડતાં સર્વ રહે !
 ફળ આજે મળ્યું ના તો શું ચક્રું ? બીડો, મથો—
 એમ આ જનજીવન રાજનું ભય વહ્યું.
 મથશે તે જ છતશે, ને પડી રહેશે રડી
 તે આ પૃથ્વીની ધૂળમાં ક્યાંક ગદાર્ધ જશે !

મનુરાજ

પણ ઝાનીઓ કહે છે કે એ બધી માયા જ છે !

તુષિણકા (હસીને)

ભાઈ, માયા કહી તરછોડ્યે ન કાંઈ વળે !
 એ તો હાથના આશ્રય-જ્ઞાનું છે નિર્જનનું !
 [મચ્છરીને સંબોધીને]

કેમ મચ્છરી ! તું તો કે' કહે,

મનુરાજ
હું એ જોજી વિચારું છું, કેમ બધું આ બન્યું !
હવે આવી આ હાથે ન ફાલી આ આમાએ ક્યા
જમને સિસવું ? —

ગોહિની
વળી ક્યા ? મારી પાસેજ લા !
રવિ અસ્ત થયો તો શું ચંદ્ર નથી ઉગતો ?
રેભનીનાં એ મોતીડાં છે શું કમી દીપતા ?

મનુરાજ
પણ લાખો એ મોતી છતાં છે અધારજને !
મારો અંતરમાં પણ એવું જ બાળ દિસે.
મારો લાખ તોલાનો હોરા બગાધ ગયો,
હવે આ કણીઆતણું મૂક્ય ના તે જ રહ્યું !

ગોહિની
પણ સર્પના તાપનું શું ? એ અળાંતળામાં
સારો દિવસ તાપે શું એમ તપ્યા કરવું ?
બલા, એમ તો જીવન કેમ સદા નિઃશ્વે ?
નહી આકાશમાં એ અળાંતળાંદોણું કશું
બીજું કાંઈ દિસે, ને તમારી જીવાની બધી
શું તપે તપવી ? શું આ રાત્રિનાં આકાશમાં
મૂંઝતાં કુદરી કરતા બધા નક્ષત્રોની
અતિ અદ્ભુત મુદરતા રચી બધાં હશે ?
શું એ સૌન્દર્યસભન માનવી કાજ નથી ?
ત્યારે દિવસ પાછળ રાત્રિ આ સાંત પડી ?

મનુરાજ
તે તો એ ઘટના ધડનાર જ જણે બધું !
પણ મોઢું મધુ તે તો રપજી જ છે. હવે તો
મારો તારો આકાશ વિવેધી નીચે સરવો
કાણ જણે ક્યાંક લોગણમાં ઉતરશે.
મને તો, જોને ગોહિની ! કે જ નથી સમજું.

(તબિયુકા અહીં એ જાને પાસે આવે છે અને
પછી ધીમે ધીમે બીજા બધાં આવી
વાતમાં ભાગ લે છે.)

તુષિયુકા

હવે ચાલશે કે બસ વાત કર્યા કરશે ?
 શું છે, મોહિની ખેન ? આ તારા અતિથિ અહીં
 કેમ ખિન્ન બની હજી બેઠા છે ?
 [મનુરાજને સંબોધીને]
 બાપ, હાં !

ભરી આ દુનિયા પડી છે રંગરાગ ભરી :
 એમ બેસીને ક્યાં સુધી બાપ, ઝૂંપ્યાં કરશે ?

મનુરાજ

ખેન, મારી આ દુનિયામાં તો વેરાન જ છે ;
 મારી આખતી સામે સર્વત્ર અધાર દીસે.
 હવે તો મારે મારે અહીં નથી કાંઈ રહ્યું.

તુષિયુકા

એમ ભૂલો ન બાપ ! આ વિશ્વવતી વાડી વિષે
 અધિકાધિક સુંદર એણેકથી ચક્રતા
 ફળફલ શાં ઝૂલી રહ્યાં છે ? જુઓ તો સહી !
 દુનિયા બધી એ ફળફલને તોડવાને
 અધીરી બની રાજનાં સાહસ કેવા કરે !
 આજે એક મળ્યું તો ભલે. કાલે બે લખશું—
 અને એથીયે શું વળશે ? એમ અંતરમાં
 કે નવી નવી તુષ્ટા જગાડતાં સર્વ રહે !
 ફળ આજે મળ્યું ના તો શું યશું ? બિડો, મથો—
 એમ આ જનજીવન રાજનું, જય વહ્યું.
 મથશે તે જ છતશે, ને પડી રહેશે રડી
 તે આ પૃથ્વીની ધૂળમાં ક્યાંક ગડાઈ જશે !

મનુરાજ

પણ યાનીઓ કહે છે કે એ બધી માયા જ છે !

તુષિયુકા (હસીને)

બાપ, માયા કહી તરછોડ્યે ન કાંઈ વળે !
 એ તો હાથોના આગ્રય-જ્ઞાનું છે નિર્જનનું !
 [મનુરાજને સંબોધીને]
 કેમ મનુજી ! તું તો કેં કહે,

મચ્છરી

હું શું બોલું વળા ?

આવા દક્ષ અતિથિને આપણે શું કહીએ ?
 મને તો મુખ્ય એમનું આતું પ્રભાવ મધુ
 જોઇ મોહિનીની કેંક છર્ખાજ લાગે હરે !

મોહિની

કેમ, તારે ચે કેં કમતી પડ્યું કે, મચ્છરી !
 મારા આ અતિથિને તો તારે બહેલાવવાની
 આજે આસ જરૂર છે, હો !

મતુરાજ

ના ના કાંઈ નથી !
 તમે સૌ તમ કાર્ષ્માં ગમ્મત માણી રહો !

મચ્છરી

અને આ તમે શું અહીં એકલા શોધ્યા કરો !
 જુઓ તો ખરા બાઈ, કે ખીજ યા રંગ કરે !
 આ તમારાથી મોટાઓની કેવી આણ હરે !
 એ સો જોઇને શું તમ અંતરમાં કશું ચે
 થતું કે ચક્રાતું નથી ? પરનાં એ સુખો
 નિરખી તમને કેમ એમ નિરાંત રહે ?
 સુખ ઉપર શું જમમાં સકુનો સરખો
 અધિકાર નથી ? ખીજને વધુ લાગ મજે
 તે શું જોઇને બેસી નિસાચા બર્ષા કરવા ?
 અરે, મારા સ્વાનન બાઈને તો જરીયે
 કંઈ જોઈ પડે તો પણ કુપવાઈ ઉઠે !

(સ્વાનન ગ્રસ્તામાં પાસે આવે છે)

- ૧. આ, કાણ જાણે હવે વળી શું કરશે !

સ્વદાનન

હીં, અહીં તમે આ મર્યા માયા કરો,
 કે અમે તો અહીં કે દોષધું જ નહીં !
 વાટ ભેટાં મુગ કંટાળી આખા અમે,
 વતન ઉપર કોણ ન કેમ કરે !

(મનુરાજને સંબોધીને)

બાઈ, આમ રક્ષામાં ન સાર કરો જરૂરો.
તમે મૌન શેં ધારી રહ્યા? જરા મદ્ બની
હવે તો બજુડાને ઉઠો! પોત્તી માટીને તો
નાનું બાળક ચે નિજ અંગુલિથી ખસુરો:
આ ધરા કેવી ધૈર્ય કરી દીસે, તો પણ તે
કેવી ધૂણી ભી નિજ જવાલા બધે ફૂંકતી
પળમાં બહું ભસ્મ કરે! કુનિયા બધી આ
નથી સાલસ કે પરમાર્યભરી; જરા કે
નબળું દોડું કે નિજ પાપથી કે કચડી:
માટે ભઠો! હુંકાર કરો! ને ખુખાર ચકી
તમ ચતુઓને ધરથી જ ડરાવી મૂકો!

(મનુરાજ (કર્ષક વિમાસણમાં)

તમે - આ કહો છો તે ચે લાગે છે કેંક ખરું-
પણ શાસ્ત્ર તે કહે છે કે કેવલ તો અંધ કરે!

(રુદ્રાનન (હસીને)

હા હા! શાસ્ત્ર સૌ છે અવર્ણાસવર્ણની મતા!
એ તો વાપ અળ બેઠેને પાણી પાતી નદી!
અને એ તમ શસ્ત્રો વિષે જ શું નોંધ્યું નથી
કે મહા ઋષિઓ મુનિઓ કેવા કેધે ચઢી
ઝટ કેંકને શાપ દઈ દેતા ભસ્મ કરી!
બાઈ, પૃથ્વીનું બાળક પૃથ્વીનો પાક ભલે!

(મહેન્દ્રને સંબોધીને)

મારા બંધુ મહેન્દ્ર! શું ધારે છે તમે

(મહેન્દ્ર (બર્વા ચહેલીને)

મુજને

તો આ શાસ્ત્રોને નામે જ ખુબ ધિક્કાર છરે!
બાકી આપણા આ અતિથિ બહુ શાસ્ત્રો વિષે
નિજ શ્રદ્ધા હજી કંઈ રાખતા હોય ભલે!
સૌ અનુભવીએ કહ્યો, શાસ્ત્રને અંધકૃત્તે!

(મનુરાજને સંબોધીને)

અમ ગોધા મહેમાન! હોઠા, ને જુઓ સધળે!
 દુનિયા બધી આપણી આમળ તુઠ દીસે!
 છે આ આપણું “હું” જ આ યોષ્ટ વિશ્વતણું
 મધ્યબિંદુ ખરું નથી આપણુથી વધુ કો
 ચકતુ સારા વિશ્વ વિશે અરે, એ “હું” વિના
 નથી વિશ્વ જ આ! સમજ્યા! બાઈ, રાજ બનો!
 દુનિયા તો ઝૂકે છે ઝૂકાવણુ હાર કને!—

મનુરાજ

જો ઝૂકાવણુહારમાં સત્ત્વ હતો વિરહ!
 પણ યાનીએ ગર્વતણું ધર ખાલી કહ્યું,
 ને નહો તો ચઢે તેથી ઉતરી જાય વધુ

મહેન્દ્ર

અરે યાનીને કયા મદ રહે છે કમી કદીયે!
 ‘આ છે મારું કહ્યું જ ખરું’ એ શું ગર્વ નથી!
 ને ચઢેલું બસે ઉતરી જાય પાછળથી
 પણ એની ખુમારીની મસ્તી તો ઝૂંબે જ તે
 અમ સાથે તમે જુધ બોયરી ભેગવશો!

(મનોજને સંબોધીને)

ચાલો, બાઈ મનોજ! દલે જલુ વાર યજ્ઞ
 આ બાઈને સાથમાં લ્યો કે જે રંગ વધે!

મનોજ (દ્વારમાં રિમ્પ કરતો)

મારી જીવનના આ જાતિવિની કું સેવા કરે
 એ તો, આપણે ધર્મ જ છે મારી પ્રાદિતીની
 પેલી સાંચે ત્યાં એણે જે રક્ષા છાંયી,
 તે કાણેથી જ કું એણે અંતર સેતુ છુ નો!
 મારું તોણું બાણ નથી કદિ બ્યર્થ જવું:

(મનુરાજને સંબોધીને)

કેમ, રાજવી! હોઠા: આ સૌ તમ વાટ જુએ:
 તમે તો કામરેવતણા અવતાર જ છો!
 મારી પ્રાદિતીને મોયો પ્રાણ જવાતી થઈ
 તમે પોતે જ એના તો પ્રાણ જના છો, બધા!

(વધુ પાસે જઈને)

બધું જાઓ ભૂલી! હવે તો રસે મહાલી રહો!
 ભાગ્યે દીધી આ સુંદરતાનો સ્વીકાર કરો,
 ન મનોજ સમો રસદાયક કે જગમાં.
 તપેશ્રી તપ બૂલ્યા અને ઝષિ દૂલ્યા રૂપે;
 અને માનવી અંતરમાં સ્વર્ગના અમીની
 ગમે તેવી હશે કલ્પના, પણ આ જીવતા
 પ્રાણીજીવનનું છે સ્વર્ગમૃત એજ ખરૂં!
 પ્રાણીજીવનનો દારો કામ જ ગૂંથી રહ્યો,
 બીડુ જીઓ તો એજ ખરો જગદાધાર છે,
 કેમ, બાપ, હજી શો વિચાર રહ્યો છે કરી!

મનુરાજ

તમે કહો છો તે એક રીતે ઠીક લાગે છે, હા -
 પણ સાચે તો કામને દુષ્ટ અંગાર કલો -

મનોજ (હસીને)

બધી ઉરબધા બાળી ભરમ મહીં કરવા.
 બાકી, સાચ તો જીવન જીવી રહ્યા પછીની
 જરાવરથાની નિર્બળતાને આશ્વાસવાનું
 નીતિદર્શન છે!

(મનુરાજ ચમકીને ઉભો થાય છે)

મનુરાજ

તમે શું કહો છો!

મોહિની

ખરૂં છે!

નહીં માનવ માનવતાને વટાવી શકે.
 મારા રાજા તમે તમ જીવનને અમથા
 બળભેરીથી આ ગુંગળાવી રહ્યા છો હજી!
 વધુ પ્રાણીઓ પંખીઓ ને પ્રતિ ને સધળી
 કેતુ નિર્બંધ, આનંદી, સ્વચ્છ, ઉદાસબર્ધ
 નિજ જીવન જીવીને માણી રહ્યાં છે બધે!
 ખાલી કલ્પિત સાંકળીઓ ગૂંથી ગૂંથી રસદા
 તેમાં એકલો માનવ આ જકડાઈ રહ્યો!

મનુરાજ

પણ જીવનની શુદ્ધિ સંવત્સરમાં શું નથી ?

મોહિની

કયો માનવીજયો એ સંવત્સર રાખતાં ચે,
જીવનમાં મુખી એવી શુદ્ધિ નિભાવી રાખે ?
મલે ધ્યેય ને આદર્શનાં સહુ સ્વર્ગમાં જુએ,
પણ પૃથ્વીને માટીવેરાં સાંને દેવો પડે,
નહી જીવન મારતાં જીવન કે રસ દે.

મનુરાજ (કષ્ટ વિપાદથી)

મારા જીવનનો રસ તો છે સ્કાઈ ગયો,

મોહિની (પંખાજતી)

કોણ કહે છે સ્કાઈ ગયો ? મારા રાજ ! જુઓ,
તમ જીવન તો રસપૂર્ણ હજી હસકે !

(મનુરાજની આંખોને નિદેશ કરી)

તમ કીકીના આ અલકાર હું જોઉં છું ને !
ચાલો, મૂકી દો સર્વ વિચાર વિપાદભર્યા;
તમ જીવનનો રસ આ ધડિવાર મહી,
કુદડી લેતા ઉઠીશીવ કોઈ કુવારા સમો;
ઉભારાઈ ઉડાસો આનંદભંડુ બધો !

મનોજ (મનુરાજનો હાથ લપંને)

અને કેવો હું આ તમ હાથમાં હાથ ભરી,
તમ અંતરના તારેતાર જગાડી દઉં,
અને આ તમ નેનમાં થેન ચઢાવી ઊંડાં;
ધડી જીવનના અગીમાં રસગુચ્છ કહું.

રુદ્રાનન (મનુરાજનો બીજો હાથ લપંને)

અને આ મારા વીરને કે પણ દુભવશે,
તે કદિ મારા કોપની કાળથી ના બચશે !

બીજાં બધાં (મનુરાજને કુલાવતાં)

ત્યારે ચાલો દેવ : રસપાન તેવાજ છે !
જરા માર્ગ બજાવીને આનંદ સૌ લપંને;

આવે, જીવનના રસિયા સખણા અતિથિ !
 રંગરંગ ભર્યા ખટ આ રસ પીને જરા !
 બર જીવનને રસસ્વાદ પૂરે લઈએ !

(મનુરાજને સૌ વીંટી વળે છે અને મેજ પરથી
 એક એક રંગનો શીસે લઈ તેમાંથી રસ
 નાખતાં જતાં સૌ ગાય છે—સાથે અને
 જુદાં જુદાં—અને મનુરાજને એક પછી એક
 ખટરસનું પાન કરાવે છે. મનુરાજ પણ ધીમે
 ધીમે એ રંગ મરતીમાં બળી જાય છે.)

(સર્વ સાથે)

(રાગ, પીલુ—હુમરી)

હો જીવનના રસિયા ! પીઓ પીઓ રસપાન !

પીઓ પીઓ રસ પાન !

હો ! મ્હાલો જગત મહેમાન !—હો જીવનના રસિયા !

ખાટું ને ખારું, તીખું ને તૂર, કઠવું ને મધુર એ માન ;

એ ખટરસમાં જીવન મરતાન !—હો જીવનના રસિયા !

મોહિની : મોઠા આ રસ નવનવો લ્યો મોહનો, નૂતન રહે જીવનનું માન ;

આખિનું અમૃત નિદાન !—હો જીવનના રસિયા !

મનોજ : ખાટો આ સ્વર્ગસુખ જેવો રસ કામનો, ધડીબર કરી કે ગુલતાન :

ખીલવે એ જગનો ઉદાન !—હો જીવનના રસિયા !

રોદ્રાનન : તીખો તમતમતો આ આખો રસ કોધનો, એતુલે જોઈ લ્યો તોફાન !

કરતો શુ ખેદાન મેદાન !—હો જીવનના રસિયા !

મહેન્દ્ર : તૂરો આ રસ સાથે મદનો આરોગો, ચઢશે મહાદેવનું ગુમાન !

લાગે જગ તરણા સમાન !—હો જીવનના રસિયા !

મચ્છરી : કડવા આ મત્સરના રસની જે લ્યો મઝા, ખેલે ભાવની કમાન !

ઉચ્ચ ન કોઈનું રહે રથાન !—હો જીવનના રસિયા !

તૃણિકા : ખારો આ સખરસ લ્યો તૃણાનો ખ તથી, પડશે કમ લક્ષ્મી નિધાન !

માગશે આ આખી જહાન ! હો જીવનના રસિયા !

સર્વ સાથે : પીઓ પીઓ રસપાન ! હો રંગીલા મ્હાલો મહેમાન !

હો જીવનના રસિયા ! પીઓ પીઓ રસપાન !

(પૂજા માનતાન ને પાનમાં સર્વ નાચકૂદ
 કરે છે : મનુરાજ પણ ગેલમાં આવી પૂજા
 હુમરી કરે છે ને ચક્કર આવતાં નીચે પડી
 જાય છે. સૌ તેને ઉપાડીને અંદર લઈ જાય છે.)

મેધાનું ગાન

સુખંતણી છીછીમાંથી હું ફૂટી ધડીભર નિકળું ખઠાર
તારકિરણોને લઈ સાથે ચંદ્રસુધાની ભરી લઈ ખાર
મેધ ઉદયિના પૂડા જેવા વાદળ પર મધ ચૂસતું ત્યાં
ઈન્દ્રધનુષ્યપતંગ ઠરીને - બેઠેલું દીકું રસમાં!
જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય!

(૧)

એક પતંગતણી પાંખે હું બેસી ઉતરી આવું હેઠ
સુખિતણી સોદરે કુસુમ સેા ચૂંટતી ત્યાં માલજુની પેઠ
ચૈત્ર જીવનમાં ચમતી રહેતી ઝીલવા મોંઘા પ્રભુસંદેશ-
એવી હેઠ કવિની છીછીમાં ફસતી હસતી કરે પ્રવેશ!
જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય!

(૨)

કંઈ કંઈ ભાવ અને સ્વપ્નોની ઝાલરે ત્યાં ગુથતી હું જાઈ
ઉઠા સમા કવિદોહકપોલે રસભર ચુંબન કરતી માઉં.
નિઃશ હૃદયથી ઊડે પુરાણ તેમાં સમકિરણને રંગ
નિજ પ્રતિભાયા નાખી જમને આંખે ઈન્દ્રધનુષ્યપતંગ!
જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય!

(૩)

દોઢેલું ફરી નવું બતાવું નહીં સરજેલું સરજું રહેજ
 નામ વિનાને નામ અપાવું રૂપ વિનાને રૂપ સતેજ.
 કમળ થકી પણ કોમળ વાણી મેધ થકી પણ શબ્દ પ્રયંડ
 સ્વર્ગ થકી પણ જ્યોતિ અનેરી યુગયુગ તપતી કીર્તિ અખંડ!
 જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય!

(૪)

પતંગ માફ પળ પળ પધકે જેસે ફરી નહીં બહુ વાર
 વાદળના મધપૂડાને ત્યાં તૂટતો નિરખે નભ મોઝાર
 પથકારે કવિકીકીમાંથી યુજને લઇ નભ ઊડી જાય
 પૂડો ત્યાં વિખરાય, પતંગ વિસાય—અને લઈ ઘેર વિદાય!
 જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય

(૫)

[આ કાવ્ય “માધુરી”ના ઑક્ટોબર, ૧૯૩૮ના અંકમાં પ્રકટ થયેલું જોઇ વડોદરાના
 કોઇ સંજયરાય ડૉક્ટરે ચચીવન લખેલું કે આ કવિતા P. E. N. Journal માં આવેલી
 અંગ્રેજી કવિતાનો અનુવાદ છે. ખરી રીતે તો આ યુજરાતી કાવ્યનો અંગ્રેજી અનુવાદ
 “The Song of Poesy” P. E. N. Journal ના પાંચમા વૉલ્યુમના ૨ ના અંકમાં
 (તા. ૧. ૨ ૧૯૩૮) પ્રકટ થયેલો એટલે યુજરાતી કાવ્યનો અનુવાદ છે એમ કહેવું
 વધારે ઔચિત્યવાળું હતું. જો કે આ વિષેનો યોગ્ય રફોટ “માધુરી”ના પછીના અંકમાં
 થયેલો એટલે વિશેષ ચર્ચાને અવકાશ ન રહ્યો પરંતુ એક જ લેખક યુજરાતી અને
 અંગ્રેજી કાવ્યો કેવાં સારાં લખી શકે છે એ જાણવા માટે એ અંગ્રેજી કાવ્ય પણ અહીં
 ભેવામાં આપ્યું છે.—સ.]

The Song Of Poesy

I

From the eye of the Sun for a while I come out
And I take with me as a boon,

The rays of the stars and I fill in my pail
The nectar-stream from the Moon;

On my way, on the rich honeycomb of the clouds,
Enwoven of the air and the sea,

I behold a rainbow-butterfly sitting
And sucking its honey in glee.

II

There I sit and come down on the wondrous wings
Of this butterfly of the sky,

Like a flower-girl, plucking all beauty flowers
Of nature that clustered by;

In the fourteen worlds where they keep moving round
To catch some message divine.....

In such eyes of some divine Poet I enter entrapped
And smilingly make them my shrine!

III

I keep on weaving his garments' fringe
 Of varied emotions and dreams,
 I sing on kissing the lips and cheeks
 Of the Poet like dāwny gleams;
 In the fountains that spring from his heart divine
 Doth my rainbow butterfly throw
 The reflection of its seven-hued gleaming wings
 And enchanteth the world in its glow

IV

I show the seen once more as new,
 I create from nothing a norm;
 I give the name to the nameless thing,
 And grant to the formless form;
 More tender than lotus I mould his speech,
 More thundering than clouds his voice,
 More bright than the light of the Sun his joys,
 And a fame immortal and choice.

V

Every moment my butterfly flutters its wings,
 For long it would not stay in;
 It espies in the sky its cloud-honeycomb
 There crumbling to pieces within;
 In a trice from the eyes of the Poet it flies
 And takes me away to its cell:
 The honeycomb flops and the butterfly drops,
 ...And my Poet! I too...Farewell!*

*Translated by the Author from his Original poem in Gujarati

અ વ રો હ ણું*

પૃથ્વી-સળંગ ને સૂકી-અગેય, અમેય ને અન્યે*
યતિસ્વાતંત્ર્ય ને ક્ષતિપારતંત્ર્ય ડ સહિત.

રમે હૃદય! ત્યાં જશે! પથ ભુલો પરી કાં તમે?
પડે કવણ આપ સંગ, અહિં, જે રણા ટેકીલા?

*૪. સ. ૧૯૨૫ માં થયેલાં પરીક્ષા સૌજન્યપ્રકરણમાં પ્રથમ સ્કુર્કુ અને પછી 'પરદસ્તે સર્પતાનમ્'ની નીતિવાળાં અન્ય અનેક પ્રકરણોથી મજબૂત વિસ્તાર પામ્યું. એમાંનાં કથન-ચિત્રો કેવીના કવ્ય ગિરિનિવાસ પરથી નીચે જોડા ખાઈમાં-પછી અદ્વૈત યતા પંથોનાં અનેક દૃષ્ટો પરથી કીધેલાં છે. અવરોહણ=ઉતારાણ આવાં ચિત્રો હુંગરને ખુંદી નાખ્યા વગર મળતાં નથી. અથથ, હુંગર જોડીને ઉંદર કાઢનારા મંદાપુરણોનાં સ્વલ્પકરણ હુંગર પર ગયા વિના પામી શકાતાં નથી.

*વિચારપ્રધાન કવિતાના ઉત્તરાણ માટે મેં આ સળંગ ને સૂકી પૃથ્વીના હંદની ખાસ શોધ કીધી છે, તે તો હવે સજ કાઈ નહોતું જ છે; -કેમ ન લાગે? ગમે તેમ ચાલો, કોડો, ગબડો, કે પડો, એ સર્વ ક્રિયા માટે એની સળંગતા ધણી જ અતુલ છે. એને ખાસ સૂકી રાખવી પડે છે, અથથ એ સૂકી રહે છે, કારણ કે એની ઉપર ભે અમીમમ પ્રાણની વૃદ્ધિ યાચ તો તે કીલી થઈને પોથી પડે ને પગ ખુંદી ભેસે. અગેય એટલે જેનું ગાન ન થઈ શકે તેવી, અમેય એટલે જેનું પાન ન કરી શકાય તેવી (સૂકી જ છે કની?) અને અન્ય એટલે જેને છતી ન શકાય તેવી. જુલો આ ત્રણે વિશેષણો મેં સાથે કર્યા છે કે નહિ? આ પૃથ્વીને કાઈ છતી ગયું નથી કે હું પછ તે છતી શક્યા નથી. અગેય કવિતા માટે રૂપમેળ હંદ જ ભેદએ એહું વિધાન કીધા પછી ને પૃથ્વીને અગેય માની કીધા પછી હું અનાયાસે મારી આંતરચક્તિના પ્રભાવે ભુતિઓની એકમબેકમની નાકાબારી પણ શોધી શક્યા અને રૂપમેળ હંદને પાછો માત્રામેળ બનાવીને મારા મૂળ વિધાનની અદ્વૈતતા મેં સાબિત કરી આપી! શ. બર્વેના અનુમાન ઉપરથી 'પૃથ્વી' સુગેય નથી એ મારા સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ મળી હતી પણ શ. વિજયશંકર પ્રાણશંકર ટેબરે પોતાના 'નાદવિનોદ'માં ૭૭ મે પાને એ જ 'પૃથ્વી'ને વર્ણો ઉપર રાગતાલમાં બેસાડેલો હતો, તેને 'રાગ ગૌરી, તાલ ચતુષ્તલતિ, એક તાલ, માત્રા ૪, મધ્યકાળ' એમ સુગેય કરીને બતાવ્યો હતો અને હવે તો ખીન રાગોમાં પણ તે ગવાય છે, પણ તે મારા સિદ્ધાંતથી પર છે એટલે હું તેને તજ્જતો નથી.

આ પદ્યાલેખનમાં જે ક્ષતિઓ લાગે તેમાં 'અવરોહણ'ના ટેપકનું સ્વાતંત્ર્ય નહોતું પણ પારતંત્ર્ય છે; મૂળમાંની ક્ષતિઓનું જ નાનું મોટું પ્રતિબિંબ છે.

પ્રતિકાવ્યો

આરસીમાં જેમ આપણી છબી છે તે નથી - કારણ કે જમણું તે ડાબું ને ડાબું તે જમણું તેમાં ફેરવાય છે - તેમ કંઈક પ્રતિકાવ્યની ત્રિતિ Parody એ માત્ર અનુકરણ નથી. કોઈ પણ કાવ્ય કે લેખની પ્રતિકૃતિ કરવી તે જુદી જ સીજ છે.

અરા પ્રતિકાવ્યમાં હાસ્યરસ સાથે કટાક્ષની તીવ્રી ધાર હોય તો જ તાક્યું તીર સચોટ ચીંધી નાખે. પ્રતિકાવ્યમાં યુગમના શબ્દો નહીં પણ તેની હાથા ને તેના પડયા જોઈએ; અને યુગની ચોથી સદેહાત્માએ ઉતરવી જોઈએ. ભાષા પર અને કલા પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ વિના પ્રતિકાવ્ય - અરેઅરા પ્રતિકાવ્ય - લખવાં અધરાં છે.

૧૬ જે ભય ન લેશ જ્યાં મગજ દીપતાં લાગતો,
 દિસે અજલકૂપ^૧ કે કયન નાકપાખાં ચર્ચાં ?
 ન આ કદમર્મા પ્રભાવ, સહ વારી હારી ગયાં;
 મળ્યા પગ અનન્ય શુ પગ ચતી ધુમેટી વિશે ?
 તપો રસ ઉદ્ધાનતા સદીક તમ દુહામુડને ?
 ધડપા મમતીલા ઘટે^૨ કયડના નીચે જૂલતાં
 સુગંધી કવિતાપુત્રો, સુપદપુંજ ફૂટીકૂટી
 લીધો અણધરેલ જેત રસ-દાળ-તાળી હીણા.

૧૦

અમે પણ ધણું કહ્યું વિહરવા જાંચે સાયમા,
 છતાં ઉતરવું, હજી ઉતરવું; તમારી દશાં
 પડે, કદિ ઉભા રહેા; મતિમદે ભુજઓ ધસે,
 પડે વિદલ શિક્ષણે યુવક હેઠં કે જોજન,
 નિહાળી કુગચિત્રની^૪ ચટકતી જ^૫ માયાસભા
 વિસારી નવ છો છતી વિભવશાળી તમ સક્રિતઓ,
 ત્રિલોકભર સુષ્ટી ક્યો : પ્રકૃતિ ગાય ના ગાયન ?
 નહીં દીધી શું કુદતે ગગનગંગથી કદપના ?

જલો ધવનિનાં^૭ તજ પ્રસિદ્ધ આંખ વધુ જડ બની,
 ભરંત ડગ બાહરંજ ધરતાં જ આશાસમાં;

૨૦

૧ જળ-પાણી-વચરનાં કૂવો : મૃત્યુનો કૂવો. કલાનું મૃત્યુ જ શાય છે માટે.

૨ મહારી 'કુટેવ' વાળા દહા-સોરઠા વાંચ્યા છે ને !

૩ હુસે

૪ પદમચનાની અસાક્ષિતાથી કદલવેલા કવિના અગ્રેય રૂપના માયાની મિત્રની,

૫ આ અને આવા અનેક ટેકાણે વપરાયેલા 'જ' નું અર્થિ^૫ ખાસ કામ નથી, પણ
 મૂળમાંના એ પાકપૂરક 'જ' નાજ થકયા છે.

૬ કવિતા અને સંજીવ જાતે કોઈકારમાંથી જ જન્મેલાં છે, અને જડ ચેતન સર્વેને એ
 કોઈકારમાં જ અંતે સમાવાતું છે અવકાશમાં ધવનિઓ બનતો પ્રવાસ રે છે. શ્રુતિરચનાની
 નિયમિતતા અને તાલ એ કવિતા અને સંજીવનો સહીયારો અંકારો છે. કવિતાની મેષતા
 કવિતાના આત્મા સાથે જ સંકળાયેલી છે એ ગ્રેયવાને કદાચ નાખો તો પ્રક કવિતા જ
 કપાઈ જશે.

૭ સંસ્કૃત લઘુમ સંખ્યાને આમ તેના બેડાકરો છતાં ચાલીને લખવાથી રચનાવિધાનની
 જતા અને વિચારપ્રધાન કવિતાની મિષ્ટતા જળવાઈ રહે છે. સળંગ લખી જવા માટે
 પદરચના માટે સહેલો જણાવે નહિં જતાં ટોચ તો ધવનિના ધવનિ, સંકળના સળક, અરૂપના
 અરૂપ એમ બેલાસક કરવા એનાથી પેઠું ખાસ 'કવિત માનુષ' વધે છે.

૮ આસાન, અંધારેલી.

રવે, કકળતી દુએ સુમટ ફેરી ગેયા દિસે,
રવે ફિરજ બગનપંથી પર ક્યાંદિ રવિ હગમથા !
ઘડે બીપજી કાપમાં અધિક, ગોતી ચપ્પો બળે,
ફદંત વળગી ખચે ચબ્દચુંજ પીડામય,
વિલખ્ધ કળ નાખી દે, ગથુ કરે ધડી હોબતા
વિલાપન કરી ધુળે, બધિર બીંત ના દિલ ધરે!

હશે તહીં બટો અને મુરતિયા જરી માખલે
દિમાગ બરી દે, પરંતુ નૂર તો હતાં તેહવાં;
નીચે ચતિગતિ તથા ગત પ્રપંચ લાભો વળી
ફિસાદ જડતા ત્વહીં, નિઠરે તેથી કરતાં જ એ; ૩૦
નડે સફર નાવિકા, શ્રુતિ, પરીખ યાત્રાળુઓ,
ધરે કુલ નહીં, તથાપિ ધુળ આખડીમાં બરે;
અધી વિરલ કોટડી, રજુ દિસંત ફાદ્યા ફાદ્યા,
ઉઠ્યા રસિક પાઠકો ચતુર શુભચયિ સુંદર
અનેક નત ઊર્મિના અધમ ઊંટ કવિઓ ખીભ;
ઉપાધિ છલ આચુતા, વિતય^{૧૦} બમપ્રચારી તદા
કલાક્ષતિ બતાવતાં દસદસી ધરે કાંચળા!

ખરેખર કવિ, જુલો, “કુદરતે બધું સુંદર,
છતાં કયમ કવિત્વ એવું તમ કિલબ્દ ને જોખર?”
મળે રુચિરતા કહીંક જ, પ્રલાપી એ ચાર કો ૪૦
ચરોતર લીલાગ્રુખી^{૧૧} સુકૃતિ થયી ફૂલો રૂડાં,
તજ સહ અગમ્ય તાન વા ચીનના^{૧૨} શોખીને,^{૧૩}
પુરાણ રમ્ભોગીનો અપ તમે ન લ્યો પ્યાનમાં,
અડોઅડ ઉભી કરી વિષમ પંક્તિઓ માતકી,
નસાડી દધ બ્દો^{૧૪} વિધિ સરલ સામ્ય ચરણો બધા
ન જોયું કયમ કુદરતે બરી રહ્યું જ સૌંદર્યે રે!

૬ શુભ પક્ષના ચંદ્ર નેવા સુંદર

૧૦ જુઠો, ખોટો.

૧૧ ચરોતર પ્રદેશના નેવી લીલાથી ગેલી

૧૨ ચીનના નેવી કુર્મિ સામાના.

૧૩ સળંગ પુસ્તીની અપાર ખુબીઓ છતાં આ ઠેકાણે પુસ્તીના ખાડા ટેકરા કુદાવવા પાતા હોવાથી અહિં કુદકિયા રચના થઈ છે, અથવા કીધી છે, મૂળમાંના ખાડા ટેકરા ને ફક્કા નેવી ન.

૧૪ બદ્, ‘બહુ’ની આ નવી ભોડણી અને ‘બ્દો’ ગમે છે. એથી ચબ્દસૌંદર્ય વધે છે, જુલો સૌંદર્યમાં પણ ‘સૌ’ જ છે ?

વડું દુખદ હા! સખે, સખત-આ ઢળાવે મજે
 નહીં સહન^{૧૫} કર મુકે. ચતુર^{૧૬} રોજની ટેવથી^{૧૭}
 કહીં મગતરાં મચ્યાં; ઉદર પહાડ ફેડી ધસ્યા,
 અને સુર-ખતાતણી કવન ઝાડી આ જાલમી! ૫૦
 પહે પદ વળું, દિસે ઉકરડા તણા ઢગ સમું,
 અને જહિં તહીં ખસે લઘુચર સ્વરોની કણી,
 અદા! ચમજ ઝાડી, નિજ^{૧૮} લ તપે બધી ભોમ મું!
 -અરે સખર ફર, ફર્ય તમ મતસરે શું સમો
 હશે રુદ્ર શે અહીં રચું વિદ્યાતનું સાસન^{૧૯}
 છપાવ્યું છવિએ, તથાપિ લડી ચાક્યું પૂતારું શું!
 નિહાળી પથ એ જુઓ નવરસોજ ખીન્ને વણા^{૨૦}
 કળાય ન કળાય અંદર ધુપેલ કે તેલ છે!
 સવાપલ ઉજળતો મુકુરદીપ^{૨૧} શુધે મહી
 ખરે સ્વપનમાંજ શીલુ, ઢગ માલમા કુખ્યો! ૬૦
 દ્રવે સ્વપનધામમાંજ,^{૨૨} નિજ લેખિનીને પ્રી
 ઉશેડી પતનેથી, હીલુર^{૨૩} લ્યો, હાસ્તવિભોચન!^{૨૪}

મહા નર દીઠે, હરિ! અમર આ સ્વપન^{૨૫} ગર્વનું!
 ફરીજ ભણકાર?—હા, અનિલ ફાવતો આ દિસે.^{૨૬}
 ધકેલ ત્યજ દીવ ચા કવિકલાતણા કંદરો!^{૨૭}
 સદ્યા વિવિધ હતને વિવિધ આળના ધારક

૧૫ માહું.

૧૬ ચાર તેમજ કોયલ્યભરી.

૧૭ “પૂછું મહેને કુટેવ,” એ તો હું રોજ પૂછયા કરું છું.

૧૮ આ વિદ્યામતની આપામાંથી અહીં આણેલું અગ્રેયતા, સર્જનતા આનિતું જાણન.

૧૯ એ ઉત્તરાવલુ પથે જતાં નવરસ નથી મળવાના.

૨૦ માલદર્શીપ અથવા આરસીમતિ દીવો. આ કાળમાં બહુ સખો ૧૨ મ્લેપ છે.

મુલ વચિતે બિાળ સમજ લેવા.

૨૧ પચારીમાં.

૨૨ એ ‘પતનથી’નું વિશેષણ છે ‘હીલુ પતનેથી’

૨૩ હાસ્તપ્રપદ ચલામાંથી મુક્ત કરનાર

૨૪ પાસેના તત્સમ સબ્દ ‘ગર્વનું’ વપન કરી નાખતા આ ખાસ પૃષ્ઠી કંદને જ માટે
 ‘સ્વપન’માંથી આ ‘સ્વપન’ સબ્દ જનાવ્યા છે. તે બહુ મધુર લાગે છે.

૨૫ અનિલ-વપન: લઘુકારને પડયા એક પછી એક લાગ્યાજ કરે છે, એટલે ભણકાર
 પછી બીજે ભણકાર આવે તેમાં ફરતો વપન લાગે છે.

૨૬ અંકુશો.

કરે બધી સુમધ, બંધ, હઠીલાજ દુઆ વિશે
ન હારી નમતા, વળી કરી રહી ખતા એ પર
બનાવી મથકો, કરે અલિત ગોખને યાંબલા, ૨૭

અહા અસુર દંત! અંતર બને કથાનાસથી
હનાથ બહુ-ચા ચીરા પ્રગટ બે દમે આ ઉરે!
મરો શું કવિનાં કલાપ્રબલ તત્ત્વકાર્યો તણે
ભરો પરમ મર્મ-કંઠરવ ક્ષિલ્પ ને કર્કશ?
અહો નયનબંધ કાબ્યલુતિ^{૨૮} જૂલતા કવિજનો!
હાજીર નવ યત્નથી રસરહસ્ય જાણું તમે;
વહે સલિલ^{૨૯} છીછરી સરિતમાં, તથાપિ મહે
તરો કવિતાનાવડે, તરણ ૩૦ તોય પકડાય ના, ૩૧
ન કવાપિ^{૩૨} તમને જાડી ખરી વિલ્પિત કવિધર્મની;
ન એ રસપ્રસાદ, આંખ જકડયા જ મનખા સમે,
અરોચક^{૩૩} નહીં શકે બિતરી અન્ય અંતર વિશે,
મધ ધણી સળ; થયા સિર પ્રહાર પણ કેટલા:
થમાં વપન કેટલા; તદ્દપિ સ્વપ્નના પૃષ્ઠ એ
ધૂણા સહિત છે ખુલ્યા ઉપદઆસ-સાહિત્યમાં! ૩૪
તને, ગરવી ગૂજરાત, ખમ્મા! શું વંની નહીં!

૭૦

૮૦

૨૭ એ વળી પાતાની ખલા પર જે હંમારત હજી કીધી છે, તેના ગોખ ને યાંબલા પણ
અલિત-ગળતા બનેલા છે.

૨૮ કવિતાની ખરી જોયોતિ.

૨૯ પાણી.

૩૦ હલેસું.

૩૧ એક તો છાલકી નહીંમાં પાણી આછાં વહે, તેમાં કવિતાનું નાવડું વડાવવા
જુદાવું, ને તો પણ હલેસું તો પકડવા આવડતું નથી.

૩૨ કલાચિત્.

૩૩ પ્રકાશ વગરનો.

૩૪ ઉપદાસના સાહિત્યમાં. તદ્દમને ઇતિહાસની બ્યુત્પત્તિ માલુમ નહોતી, તેથી તેને ખુદ
રહારી કવિતામાં જ વ્યંગપણે બતાવી કેવાનું હંધ ગણીને એ ત્યાં 'ઈતિહાસ ને 'ઇતિ-હ-આસ',
એમ લખ્યું. તદ્દમારે એમ નહીં સમજવું કે પૃથ્વીમાં ઇતિહાસ બેરોબર સમાધ ન રાહતો તેથી
પૃથ્વીનો ખાટો પૂરવા મેં "ઈતિ-હ-આસ" એમ બ્યુત્પત્તિમય ચબ્દ લખીને દર્શાવ્યું. કવિતાના
સત્ય રહસ્યમાં મને રહારા વિચારપ્રધાન મગજને આ જે અટચેટલા વિચારો આવીને ઘેરી
લે છે કે તેને આવી રીતે રહારે રચાવ આપણું પટે છે. એ જ રીતે અહિં 'ઉપદાસ' ચબ્દને
મેં 'ઉપદઆસ' એમ લખ્યો છે, અને રહારે મતે 'ઉપદાસ'ની બ્યુત્પત્તિ પણ એમ જ છે.
ઉપદઆસે, હ=આનંદ (જુઓ સંસ્કૃત કોષ!) અને અસ=હોણું. ગૂજરાતી કવિતાલેખનમાં આમ
લખિયો ચબ્દ બ્યુત્પત્તિમય જ લખે તો કેવું સાડું વાડું? જ્ઞાનની કેટલી જરૂરી યાચ? ન બને!

બળી કુમવરી શુ મંકુલ^{૩૫} અગેવસિધુ વિરે ?
 બસારત ન બળી, હોમ કરવા બકાગેવે^{૩૬} ધણું :
 નહીં કવિહસા હરી, રસ શુ આપશે અક્ષરો ?
 સખે ! દમ હો, રંધાપ શુમ કંઠ મોઝારથી ;
 અને મગજને હો પ્રલયકાળ રૂપ ચિત્ર એ ;
 પ્રભો ! મહણુ બાસતું ! ફરતી બ્હોરી જન્મલ આ !
 મદી ફલીલરહોતી તેમ, ઉદારવા ગુજરી^{૩૭}

૯૦

મદોડા ઉપર : દોપના, ફક્ત પૂણું નિશ્ચય કરો :
 બધે શું ન પડે કોર પડવા તમારા જ આ ?
 અવાજ પછુ એ રુવે, ફરી તમે સુણાવ્યા મળે,
 હળી વિરસ શૂન્યમાં બળી જશે હતા ના હતા ;
 તમે ફરી વસી રહ્યા બસ અગેવ ભ્રાંતિ મહી
 અધીર મદોડા-એ મગજલેલ આ ભાતનું,
 વળી રચન-માપ-અંક, મુર મૂળ રાગો તણા,
 કુખાદી, કુલવી વળી શુંચવી, પંક લોટાડીને,
 ધરંત કવિનામ ભોગ્ય ભ્રમભગ્ન આધારીથી !^{૩૮}

૧૦૦

દિગંતચર^{૩૯} આશના ભિત વર્ત^{૪૦} વેધનચર !
 દિગંતપટ આસતા સમચરત્પ^{૪૧} નચર^{૪૨} જડા !
 અનંત નભભોતિનાં ભ્રમણુ શ્રોતી છે હંપના,
 વિલંકૃત^{૪૩} વિધાન, તો ય ધમસાણુ સધવંણુ !

૩૫ શુંચવાયેલા, ડહોવાઈ ગયેલા.

૩૬ ભૂલવણીની ખુશી નાખી હડાબી, મલેવ : બ, ક, આબી.

૩૭ ફલીલરી તલવાર ધરીને અલાવી એટલે વળી આ ડેઝાણે પુત્રીમાં વચ્ચે કપડો મારવે :
 પડથી કે ; તલવાર ચક્રી એટલે હજીવા વગર ફટકો નહીં આ બધા કવિતાની મદાકલાના
 ઉદા ભેદ છે, તે આમ કું પ્રગટ કરી કહી છું

૩૮ આ પાસ પંડિતના મદાકાવચમાં મગજનું તેલ કદાડીને કવિત્વનું એકું આમડુંગ્યા
 પ્રકટન છે કે એમાનું પાવાલ પાણી કદાડતા જરૂર મગજમાં આધારીથી થાય ?

૩૯ હિમચાંદામાં જ રહેનારી, ફોળે નહીં તેની હવે પછી, આશાને ફાદ નાખનારા ને
 પુત્રીજનેને મુનવનાશ મદાકાવચના શ્રોતા અડકામાંથી અવરોહણુ કરત પડે છે નિ પાર
 પંડિતોમાંના ધ્વનિચાંદાની અહમુલતાથી તદ્દમારી નાહીએ એની કુવાયે કે બીલ બેજ
 પંડિતોમાં જ એના સર્જનદારને (સર્જન એટલે વંત ચિકિત્સા કરનાર વેલને) નરવર
 લઈને આવતું પડશે.

૪૦ ચિત્ત વરડું જવા.

૪૧ વખતના કાળના-ચાંબલા.

૪૨ નાચવંદ.

૪૩ અલંકાર વિનાનું વિધાન-ચંચા છે છતાં એ ચંચામાં ફેરફાર ધમસાણુ ને મુંઝવણ
 ને ફેરફાર સંધવંણુ એટલે અલંકારો.

અનંતયુગ જે સમરે, સમરણમાજ જીતી કુલે,
 ઉચાર, અનુપાસ, તાલ, યતિ, તે તથા નરતર !
 તરે સુરકુલંગ તો સરજતા બળે બાવતી,
 અને રસપ્રદેશનો પરમ સાનુદ્ધાવો ૪૪ મળે :
 છતાં અમૃત ચાળતી વિકલ ચાળણી જ્યાં ધરી
 ડોળે હૃદય તોય માલ અમીરુપ ત્યાં ક્યાં રહે ? — ૧૧૦
 ડોળે ડોળ દિશે કૃતિ ત્રિકલ પુત્રી વધ્યાતણી !
 હશે કંઈ મળ ? અરે અરર આથી શું કાજ કેા ?
 થશે વિપય માર્ગ ગુજરી તણી ઉદય કે કદા ?
 ભમે વિવિધ ભેખ સાખ બલરાજ વર્ધાવસો,
 હસે સરવ ૪૫ વ્યંગમાં : નહીં જ સૂત્ર તમ હાયમા ૪૬
 સખે ! બસ હવે : અગેય ધુનગરત પ્રહારમાં
 નહીં મતિતણી રહી શિકલ પંડ-પૂડાધુમાં, ૪૭
 બલકૃતિ સુગેયતા, યમક, બંધનો વૃત્તનાં,
 ક્યાં ગુજરીપાર સૌ-યતિ જતી સમા ભેમટા । ૧૨૦
 હજય બહુ પોષટો સ્હડખરહડ ગુરે પારણે,
 હજય કવિબાલ કાષ્ટ અસપે ૪૮ બને સ્વાર હા ૪૯
 સુવણું તણ લોહ શો વિકટ અર્થ રાખ્યો બધે;
 થશે શું કવિતાસ્વરો કદિ વિભક્ત સંગીતથી ?
 રહી મ્યુતિ ધણી પદેપદ સમસ્ત કૌભાડથી. ૫૦
 જુએ જન ધડી ધડી કવિતદેવી શુ રાંડતી !
 દોઢી નવદોઢી ખરી કવિતજ્યોત શું બળ્ય કે ?
 સખર સખર સખર પ્રાણ ! સટરપટર કથી પુરતકે ૫૧

૧૧૦

૧૨૦

૪૪ સાનુદ્ધાવો, દોષ, રસપ્રદેશ શિખર પર જવાનો સ્દાવો મળે.

૪૫ સર્વ

૪૬ અહીં “અવરોહણ”ના લાણુકાર પૂરા થાય છે. હવે પછી આમતેમ વિશિષ્ટ કૃતિઓના લાણુકાર સંભળાયો.

૪૭ આ બે પંક્તિ તથા ૧૨૩-૧૨૪ મ્હારી ‘જ્યોતિકણી’ના લાણુકાર છે.

૪૮ અરપ. ફારસી સબ્દોનો ગુજરાતી અવતાર.

૪૯ મ્હારું પોષટને પોષાવનારું બીજ તો તમે બણુતા હસો.

૫૦ બોટા હાવાથી.

૫૧ મ્હારી “માહતમ બોધ”ની છેલ્લી પંક્તિમાં આ ‘પૂરવી’ના જુલમોથી કંટાળે-હારી ખાધને મેં પ્રભુને કેવા સ્મર્યા છે ? અને ગદને કેવી સ્હીડ સ્હીડ છે કે ‘પૂરવી’નું નામનિશાન, પથ કેંઈ ઇશ હું નિરાત પદ માણ્ય કરી બેઠો છું.

યમ પરશુગમને કરે. પરાસ્ત^{૫૨} નક્ષત્રીપઠને,
 અગ્રેય ફરી શું કદંગી કરી તેમ 'પૃથ્વી' તમે?
 અહીં ત્યાં 'જ' ને ચૂકી સુવચ કે ખીલા ઠોકિયા,
 બહુ અમ ચક્રી જ પૃથ્વીતલના જ ખાડા પૂર્ણા^{૫૪}
 નહીં સરિત^{૫૫} કા રહી, પછી પ્રવાહની વાત કયાં?
 ન જત પશુ પાધરાં, પછી કયા 'અબરત' ત્યાં^{૫૬}
 નહીં ચમક મીકિતકો, નહીં પ્રચંધના દોત્રકો
 બધી ધમક કોપની અરુઠ સંસ્કૃતે ટેકવી;
 ક્યાં મધુર 'ચન્દ્ર'ના 'ચન્દ્ર' એજ પૃથ્વી યકી,
 'પ્રવૃત્તિ' સહ જ સમી અધિક શુદ્ધ 'પ્રવૃત્તિ'માં^{૫૭}
 કવચિત્ અજબ રૂપમાં શ્રુતિસમાસ દેખાડિયા—
 જુવો, રચનશ્રેષ્ઠ શું વિરલ વચસ આ અદ્ભુત^{૫૮}
 ભયંકર, પ્રચંડ દુર્ગમ, કઠોર સખદો બધાં;
 સુગંધ ન 'પ્રચૂન' દે,^{૫૯} યમ જ 'પ્રાણે'^{૬૦} વૃષ્ટિ કો!
 નહીં ઉર કરે, નહીં કરે યાવ એ રીતથી

૧૩૦

૧૪૦

૫૨ હારેલી.

૫૩ ક્ષત્રીઓ વચરની, પરશુરામે અનેકવાર બ્રાહ્મણોને પીકતા ક્ષત્રીઓને પરાજય અને નાશ કરીને પૃથ્વીને ક્ષત્રીઓ વચરની બનાવી હતી એવી પુરણ કથા છે.

૫૪ આ પંક્તિમાં જે વિધાન પ્રત્યક્ષપણે જણાવવા તે પૃથ્વીમાનસ ખાડા પુરવા બખ્ત વાર ખાસ 'જ' વાપર્યા છે.

૫૫ નદી. પૃથ્વી ચક્રી જ 'ચન્દ્ર' ક્રીધી છે, પણ ત્યાં નદી યાત્રી ને પ્રવાહ યાત્રો.

૫૬ જંઠના ખોખામાં કવિત્વમય વિચાર સમાવી સકાય તો અકાળજીક કરીને સમાવવો, નહીં તો પછી જે ખોખાનાં પાટિયાં ઉખેડી દીધાં કરી બીજાં પાટિયાં લાધીને કે કાપીને કામ ચલાવવું, અને જે મહાક્રિયાને જેવું 'પ્રચંડ' નામ થટે તેવું નામ 'અબરત' કરીને આપવું.

૫૭ આ બધાં શબ્દમૈત્રિકોના ચમત્કાર ઠેરઠેર આવ્યા કરે છે

૫૮ આ શ્રુતિસમાસનો ચમત્કાર તો બહુ જ વિરલ છે. કવિ કલપવારમે તો પિંચળમાં કહ્યું છે કે 'ભેદાક્ષરથી જે પ્રથમ વડે તો શુરુ થાય' અને તે નિયમ પ્રમાણે 'વચ'નું શબ્દમાનો 'ચ' તેની પછીના ખોડા 'સૂ'ને લીધે શુરુ થવો જોઈએ. પણ જ્યાં આ પૃથ્વીનો જંધ સાચવવા ખોડા 'સૂ' તેની પછી આવતા 'આ'ની સાથે જોળવી હઈ તેને 'સા' કરી દીધો છે. આ અદ્ભુત વિધિ સંસ્કૃત સમાસ નિયમમાથી મેં ગુજરાતીમાં પ્રથમજ કાખજ કીધી છે. જુવો મદારા પોષકને પોષકવનાર ચીતની ૧૫ની પંક્તિ પણ મેં 'વિણુવ આમાં જેવો જ પ્રયાગ કીધો છે! મારા ચિંત્ય રા. રામવરાચલે પણ મારા જા પ્રયોગની નકલ કરીને રોકો આપ્યો છે!

૫૯ કૃષ્ણ દુર્ગમ, દુર્ગમ. આ બધાં શબ્દોને સુંવર્તાં તેમાનો સુવાસ લગી થયો છે, તેજી સંસ્કૃતની વાદીઓથી નહીં 'પ્રચૂન' લાખ્યો છું એથી પાછી સુગંધ પડેલી રહે

શ્લોક

અગણિત કળાસો બધા પ્રાસાતુપ્રાસો.
કવન અતિ અરિષ્ટોપેક્ષિત કિલ્બ પ્રાસો,
ન દિસત કવિતાના રૂપે કે ઇષ્ટ આતરૂ
અટ ઇહ રચનાપે ફેરવો, બાત, કાતરૂ !

— વલ્લભરાય

અનુચિત પરિહાસો અદ્ધાસોપદાસો,
અગર કવિ અરિષ્ટોક્ષેનિસે તે વધાવ્યા,
નથી રસતઃપિ એ શુદ્ધ કે શિષ્ટ આતરૂ,
અપરમ્પરચનાએ માત્ર રાએ કપાતરૂ.

સાંભેલું

(વલ્લભ)

સાંભેલું સહુ લાવયા, પડતાં ભાગ્યા પાપ રે,
અવશ્ય રમણ ગિરિધર કરી ઘડે ગોઠુળ ઘટ બધુાય રે.

રાગ : ધનાશી

- સુંદર પડયા સત્ર ઉત્તરવર્તા કહેતા બહીમલી વાતજ,
ગોખસે ખડે ચિત્ર ચીતાર્યાં જય જય કવિની ખ્યાતજ! ૧
- લાધ દીધી, બધામણી દીધી લાધનારે વળી સાયજ,
સાંભેલું લઈ કરે ઉભણી જય જય વૈકુંઠનાથજા! ૨
- કવિશ્રી કહે, અમો સૌ જોગવશું દેખાડો નવ દંતજ,
સાંભેલું નક્કી ચણગારવું સાથે આવી વસંતજ! ૩
- દૂંધા વેળ ને કથની લાંબી છંદ દીધા સૌ ત્યાગીજ,
કોની તે માત્રા ને કોના તે ગણ? લીધાં ડોલન શુભન મ.ગીજ! ૪
- કવિશ્રી સાંભેલે આપ્યા સીમયાં શ્રી બહીટમેનજ,
વણુ લખિયો સંદેશો ઉચરે, દહે લાગી દીન રેનજ! ૫
- ભરછા આંબાની મંજરીઓ તેમાં કોલસ બંધજ,
સર્જનજૂતી મોરલી વાતાં જામે ઉપા વસંતજ! ૬
- ડોલન યુગે તોગરો બાધ્યો ખખડે માંહી વિચિત્રજ,
કુંજે કુંજે કુતવલ્લરીઓ ઝુલવે અલ્લ પવિત્રજ! ૭
- સાગર છોડો બાય ન આવે કઠિ શીલુની ઝાંયજ,
રણુ નિતવા કાંત બની ડોલે ડોળા હોળણુ માંયજ! ૮
- આવો જોગંદર ને જોષડા! આવો જતી જટ જજ,
બડકતો બેખ છો છંદોને, દ્યો ડોલન કરતાજજ! ૯
- તડધુય ખડધુય બાપને બેઠા રાખ્યા સાથે બેળાજ,
દુળશી મુખ શ્રી વેદ ભણે તે ગાય સીતારામ ચેલાજ! ૧૦

એક વાણીતર ચંપ કુંકે ને ચિત્ત બાપણુ જરાળજી,	
કવિશ્રી નિર્ભય બેઠા ડોલે ભોળવતા જમજાળજી!	૧૧
કળલીણા ચખ્ખે શું ઝીલે? ઘેઘે ઘેલાં સાયજી,	
તાલ તળવે ને ઢાળ કુખાવે જે જે વૈકુંઠનાયજી!	૧૨
એક લીટી લાખી થઈ સુએ પીજી અટકી જાયજી,	
દિશા દિશાના દેવ બોલાવે કોણે મોટાં ચાયજી!	૧૩
તાલે તાલ તૂટેલા હીસે જઈ થયા સૌ વંકજી,	
અક્ષરમેળ માત્રામેળ ફેરે સૂચવે કવિતા ચક્રજી!	૧૪
હાથે છુસે ને વળી ચીતરે, લે ડોલનિર્ધાનું નામજી,	
એ સંધ ક્યારે કાશી જશે? ભેવા મળ્યું છે ગામજી!	૧૫
શુ જાણે કવિતાનો મહિમા ચુર્ચર દેશના લોકજી,	
તોડ ફેડ કરીને સૌ વાતે રાખી કવિની નોકજી!	૧૬
સાથેલુ તો લાગે રહેલું પણ વાર્તા જાય ફેડજી,	
ખાડે ખાડે ને કુચકા નીકળે ભાગે દિલ ને ડોકજી!	૧૭

(વધણું)

તોક અનેરી કવિશ્રી લાખ્યા ચર્ષ ડોલનની ખ્યાત રે,	
ધોતીયા છોડી બાધરી આપશે તે પહેરશે વાધરી જાત રે!	૧૮

— દેશનાંક ભટ્ટ

નામ અને ક્રિયાપદની સંધિનું ભયસ્થાન

આજે ભાઈ! ઘુજ સુતકંઠ તે મિત્રની વાત જાણી
 નિત્યે દેવી પ્રિય તરફથી ભેટની ચાપ દહાણી
 ને એ આવે મિલન કરવા તે પહેલાં મજેની
 ભેટાંવે ॥ પ્રથમ ઘુજને દાસી સાથે જ તેની!

— મીધર

ઉમેદવાર કવિની સખીન

સખી, આવ્યો દિન તો આવો,
સખી, એ ચે જીવન લ્હાવો,
આ દશા બની માઠી તે જોવા કોઈ દિન તો આવો,

સખી, કોઈ દિન તો આવો,
અમ સંગત દુઃખનો લ્હાવો,
અમ ભમ નહિ ભાંગ્યો સાથી? જોવા દશા ઇજતો આવો!

સખી ગતિ બની આ છીંક
સખી આવો તમ મુખ શીકે
જેથી કવનરોપ આ મારું વખણાવું થાય જરી કે,

સખી ફેજ રહ્યો બહુ સખી
સખી ફેજ રહ્યો બહુ સાંખી
મુજ કાવ્યપ્રતિષ્ઠાના જો આ સહુ હાલ ચર્ચા રહું દાખી.

સખી બૂડી ગયાં સૌ વર્ષો
સખી બૂડી ગયાં સૌ વર્ષો
ના પીઠી ચોળવા હશે હવે કોઈ દિન તો આવો,

સખી ધોળકાના રહેવાસી
સખી, નથી ફોઈ કે માસી
કથી ભિંટ વૈદાના ખાસી અમે મુંડવાના અભ્યાસી,

સખી, કોઈ દિન તો આવો
સખી, ધડી ધડીનો લ્હાવો
આ 'વાડા'નો ગોટાળો તમને સાથી ન કાવ્યો આવો!

સખી છુલ્લને પચે પધારો
સખી ખડખમ ધેર પધારો
તમ વિષ્ણુ પંકાવા નથી મારે આ જીવનમાં વારો!

સખી આયુ નય ધરી રે !

આ આયુ નય ધરી રે !

મુજ દૂહાકા ના પઠ ધીરે ! સખી દૂહાકા ના પઠ ધીરે !

આ બલ્યકારા વિન ઘોડે

આ બ ક યુ ખા રા ભેડે

સખી, કાવ્યકેથળે ખૂલે, પછી પોલ કુટી સેા મોડે,

સખી! બર્નાડે શો ના મોટો!

તો કાલીદાસ શુ ખોટો!

સખી! કુટી ગયો પરપોટો એ ચોરીનો ક્યા ભોટો!

સખી, ડરખી મેં દોડાવી

સખી, ડરખી મેં દોડાવી

સખત છો'ક ખરે ત્યાં બાવી ને ગોકળગાય છતાવી,

સખી, ધગટ ધોઢા ધધલે

સખી, ધગટ ધોઢા ધધલે

આ સાક્ષર ડખે! ખખલે, સખી! ખાલી ડખે! ખખલે.

સખી, ગમે તેમ આ દ્હાવે

સખી, આખર કવિનો દાવે

તો કવિત્વનો બડબાગી કરવા કોઈ રીતે બોલાવે!

‘રામો રખારી,’

એક અકવિની ટેકના કળાહીન હિન્સાના દુહા

બાંભળો છો શું સાલ્યા, તારી કાયા જખમાણી,
 એક 'હરખી'ને કારણે તારી છીંકું પીંખાણી.
 બોલી હતી પ્રસ્થાનમાં કસમાં, દી કેં સાખ!
 શાપરો ન્હે ઘ્યો દાંડમાં ત્યારે નોક એ હેઠી નાખ!
 ઉધાકું તો અગ ચટે ને મોકું દિસતું બાણ!
 ગાળ પડે થોડો દિયે, તું ના કહેણી કર હાથે!
 કેવું ન તારા કાબમાં, ખરચાળા અને ન રાગ,
 શીક જતાવે તેરમાં વાંકે અંગે જાટે-ભાગ!
 ડબ્બો મેલ્યો કાબનો ને જમણી બળની વાત,
 મુદર બેટાઇ બજતરી, ખરે ધગટે વાળ્યો દાટ!
 "આ લખ, તું લખ! રહે મધું. જલે સો એ હેઠો ચોર,
 સરખ્યો અ-કવિ એટલે કપમ રાખે મનમાં તોર?
 બાકી લીટી ધગટની, પોત પલકિયાં બદ,
 ધ સાણાં બોલે, કિયે ફેલેને છીંકે ચપ આદત!
 "શીખવજો-પૃથિવી પતિ!" શું પ્રહો સેહેની બરડ!
 પૃથિવી જોડાણી નહિ, આ તો ખાલો ખેલ છ બરડ!
 થેલો લાવે ધ ક્યા, ત્યારે હાલ ચયા એ ચાર!
 એ મે'તાજી મુકાવવા-શું ચડશે તારી બહાર?
 રે ચર્ચાયો તો બલે, રચતો મા ફરી ફૂંચ?
 વાણીમતે મારું કયું એયો જુ'ડી રાખી મૂઝ.
 નહિ વાણી-નહિ કેં કળા-નહિ કવિતા, નહિ સાર!
 પણ તો ફેગટ વેવલાં ના કવિના કર ચાર!

— 'રામો રખારી'

પાઠકની ચેપી છીંક !

ડરવાનું યું હોય જરીકે,
સરસ્વતીના શ્રેષ્ઠ ધનિકે,
પ્રાસ પડ્યા રૂહે જીભ નજીકે
પાઠકની છીંક !

થું કશું છે ચપઢા સાદીકે,
શર્જરીના ઉડું માલિકે,
ગળું કાપ્યું કે કવિનાપીકે
પાઠકની છીંક !

ખીડયું શું નિજ સુખ પુડરીકે,
તુલા ડગાવી દીધ વણિકે
ચોકી ઠોકર ખાધી પચિકે
પાઠકની છીંક !

જડળે વાણી મહેલ રફાટકે
હીરા મોતી લાલ અપીકે
પછી પરવા કરશે ન થડીકે
પાઠકની છીંક !

કાકોરિયા કવિ ટકટક દીકે
આભા થઈ અંતરમાં ધીકે
પ્રાસ પૂર્વે શા નવન પ્રતીકે
પાઠકની છીંક !

પાઠકજી ! ભેશે સુખ શીકે,
નામ દુબાડયુ કર પોતીકે,
વાણી દરિયે જડ નાવિકે
પાઠકની છીંક !

ગોકળગાયની ડરબી

હાથ રે હલામણુ રે ચોકળરામની ! -
જો જો મથામણુ રે ગોકળગાયની
સંભારિયાં સોનેટ સોડે મથામણુ રે ગોકળગાયની !

જુખરી જાતની રે ઢંગે છે જોગણી
ખારા થી ફટજિયાળી મથામણુ રે ગોકળગાયની !

ઢીંગલા ઢીંગલી રે વધ્યાનાં વેવલાં
ખરજે અંતરને અડકતાં મથામણુ રે ગોકળગાયની !

ચાલ અચાને રે મદલા થી લાગે
માપણી ચોદ ગંઠાની મથામણુ રે ગોકળગાયની !

આઠમ પર નોમની રે વાવડી જે ચસકી
પોલા પોરસવાળી મથામણુ રે ગોકળગાયની !

શાયરીનાં પીપો ને મહીડાં બેળનાં
સોનેટ ગાઇ ગાઇ ઠસવે મથામણુ રે ગોકળગાયની !

હાથ રે હલામણુ રે ચોકળરામની
કાચી ધડામણુ રે પાકટરામની ! ગોકળગાયની !

— “ શેષાદિ ”

ન્યાતનું નોતરું*

શુભમકાવલી છંદ

અશ્વમેધ ગીત

અમીત આ ટીકા નવીન:

ન ચિત્તચાટિકા અધીન!

કર્પો અપાર વાર ખૂન:

હૃત દાળ,

માપ તાલ,

*૪. સ. ૧૬૨૫ માં દીવાળી ટીકણે શુભશતમાં એક મહાન બનાવ બન્યો, તે સર્વને સ્મરણમાં હશે, અને હજી તેના ભણકાર કહ્યેમાં અવકાશ હશે. તે વેળાએ અભિનયકળાને એક મહા નાચકાર ઉપલબ્ધ થયો ને તેણે જનવને દાઢ દીધી કે “એક” છું મરીવને ત્વમેથી યાચ નહિ કેમ?” આ મહા કે મતીના જેવી ‘મરીવ’ની જાણે સોને જમરાની દીધા આવાદન ‘વદીયા’ને હવે, એટલે ‘છાટીલાઓ’ તો સીસોટી વચાવતા આ “જાકી નજરીયા, પવલી કમરીયા” જેવું ‘શુભજી’ દૃત્યથી વાચનમાં પત્ર થસતા એના મૂળ લેખકની સાથે શ્રુતિરતા ઘડવા લાગ્યા! આ છાટીલાઓનું ‘સહકર્મ પાઠકમંડળ’ એ બંધીલી અદ્ભુતતા પર વારી જવું મુશ્કેલ જેવું હવે, ત્યાં તેમના વહમુછાળા ને પેટપાખાળા મોરછ સાત જાણ પર ન્યાત જમી આવીને નાદી છાટીને બેઠા, છાટીલાઓએ દૃત્યથીવની વાત બંધ કરી મોરછને ન્યાત જમણથી ચ્દરેલા થેન પા અને તેમણે કીધેલાં લાડુ ને પકવાનોના ખૂન પર ટોરબંધ ટીકા ચલાવી. મોરછને કોઈ ચ્દરયા અને તેમણે તુરત પોતાનું ‘અછરણુ ઘીવ’ યાજ કયું. મોરછની રસનાશુતિ અધિપારપ્રધાન હોવાથી તેમણે ‘શુભજી’ની ‘શુભમકાવલી’ બનાવી લીધી. આ ‘અછરણુ ઘીવ’ અભિનય ઘીવ યવું યવું ‘અભિનય ઘીવ’ થઈ નવ છે, પણ એ ‘અછરણુ’ની ઉપાધિ જ એવી છે, અને આ કાબ જિવારપ્રધાન છતાં લાડવાપ્રધાન વધુ હોવાથી, આ બીજું પરિણામ શું આવી રહે? ન અન્યથા!

હવેથી, અથ ચ, હવે થઈ આવતી આ આશુવ ઘીવની દીકા, તેમાંની ખાસ એકલ્લી, ચિત્તચાટિકા અને ક્ષતિપારવંચ સાથે, સ્વચ્છ મોરછએ જેવી લખેલી તેવી જ અહીં ઉતાવામાં આવી છે ‘વદી શુભશત’ એ માનશે? ન બને!—સંપાદક.

†આ છંદના નવા નામનું રહસ્ય આ રહ્યું: ‘ગુ’=ગુર, ‘લ’=લય, ‘બક’=ગુરૂ ધોળાં બજવા, ‘આવલી’=હાર=પંક્તિ, એકું કહેવા વૃદ્ધાથે આ વિચારપ્રધાન નામકરણમાં સમાવશે છે! ‘ગુરુલય’ (મોટાં નાનાં) બજવાઓની પંક્તિ. હવે એમાંની શ્લેષાથે બુધો: ગુરુ= ગુલાબનાં ફૂલ, બ. ક: કર્તાના નામના પ્રથમાક્ષરો, અને ‘આવલી’=હાર: બ. ક. ને અર્પણ કરે. ગુલાબનાં પુષ્પોનાં હાર! હવે એ ગુરુ લયુગે બંધ બાંધ્યા છતાં લયુ બજવાંઓ મલી વજત સાથે લાગ્યાં પંક્તિમાં પેટી નવ છે, તેને કેમ અડકાવી છકાય? બાંબલિ જ એવી છે એટલે એ પ્રત્યે સોએ આજમીયામણાં કરવા.

લોભમાં ફસાવવા બધાં જખૂન;
ભરી પલાઈ ધ્યાનલીન,
દલે ધરી 'ગુલે' યકીન,
હું કવિ ન થા' શું એવી આવી છે સળંગ ધૂન ?

૨

વહો શું એ ? લડું ન હું !
ન કોઈ આવતીજ મુજ વેણુ વૃક્ષ;
ટેકરા કુદાવતો શો વાલું હું !
હંદરુષ્ટિ પૃથ્વીમાં ઉગાડતી મૂળો^૧ અમૃત્યા
ન ઐસક્રીમ^૨;
ન ઝાંચ લૂ^૩;
લડું હું તો બની જ બીમ,
વેણુ ને ઉડાડી સીમ
લૌ કલમ કરાલકાળ;
-કરું હું વાણી રાણીના શું તાડિકા^૪ સમા જ હાલ !

૧ યકું, આ યકું, કકું, લકું, આદિ સંજ્ઞાના આપણે સાનોત્યાર કરીએ છીએ, માટે તે પ્રમાણે જ ઉચ્ચારાયેલ ભેદણી રાખી છે.

૨ સળંગ પુરવી ને સળંગ ગુલમાંથી લખી જવાની ધૂન.

૩ જમીનમાં તેમજ 'પૃથ્વી' હંદ'માં તમે મારી કસે પણ અટકવા વગર મને તેમ ને મને ત્યાં ભમવાની નવીન પુરવી ભેદ છે ને ?

૪ મૂળો. ધોળો મૂળો. આ સબ્દ તો બારે વિચારપ્રધાન છે અને આ પંક્તિનો અર્થ એવો છે કે સપાટી પરથી જ ભેવાન્ન દેવવાળાને તો ન સમજાય. અમારા મંદગત ઇબ્રાહીમી કવિતા એટલી ઊંડી ગણાય છે કે અમે તેને નાળિયેરની ઉપમા આપીએ છીએ. પણ છાંદાં કોટલાં ભાગ્યા પછી પણ તેમાંથી કોપરું પાવણું કે જરાક કે સદંજ બંધાયેલું કે માત્ર પાણી પણ નીકળે પણ હવે આ નવી ઉપમા જુનો-મૂળો-ધોળો ખાવાનો મૂળો જમીનમાં છાંદના મૂળરૂપ રહે છે ને છીલાં પાતરાં જમીન ઉપર છતી સદેશાલ છે. જે માત્ર પાતરાં જ ભેપ તેને મૂળો નહીં કેવાય. એ તો આખો છાંદ બેઝી કઢાડે ત્યારે જ મૂળો મળે, અને તે જમીનમાંથી પાવડા કઢાળી લાવીને ખણીખેતરોને પછી જ કઢાડી ચકાય.

૫-૬ એ કવિતા કંઈ ઐસક્રીમ જેવી નથી કે યોમાં નાજતાં કાંત રહે, ચવાય નહીં ને ગળે ઉતરી જઈ ચરદી કરે, કે ડીંચલા જેવી નથી કે ભેદ તોડીને ફેંકી કેવાય !

૭ શ્રીરામચંદ્રજી તાડિકાનાં નાક ફાન કાપ્યાં હતાં તેમ આ પદ્યવાણીમાં પણ એવી જ કાપફૂપ થઈ છે.

૩

વડું તિરથ વડોદરું,
 આબુનું ન્યાત નોતરું,
 ફૂલ પાન ફોતરું:
 આઠણે સદા ન બેસીં ખાતું ઊસછોતરું.
 વીસ પ્હોર ઉપવાસ,
 મળે ન દર્શના ય આસ;
 ખાતું તોજ ૮ માત્ર આસ;
 દક્ષણા વિના પડયુંજ ખાઈ છસકોતરું.
 મા પહી ન છંદ્રાસ,
 લાડુ હી ન ભુખવાસ:
 નૌ ધની પડોસી પાસ,
 ગાડીં પ્હાર ક્હાડી હાથ ઝાલી રાસ,
 ઉસખ જુસખ વૃષખ જેઉ કાખરા હું નોતરું.

૪

ધસંત ગાડીંએ મ્હકું,
 બેસીં માઈં કચ્ચાર:-
 હાથમાંનો રાસ બેઝીં વાળું બેલપૂજકું!
 -હાસહસ, હામધૂસ, કે બરાકું લાખવાર:
 હાંક, મુજ બાપુ, હાંક,
 પેટમાં ન એક દાંક:
 પૂજ પેટ પીક પર પરાણીના પડે પ્રહાર:
 જીવે હું શેા હું હાંકનાર!
 ઉડે જ બેલપૂજકું, જીવે, શું મ્હારં મ્હકું!

૫

આંખડી નચાવતો પલક પલક ક્લાક હું:
 જીભડી લડાવતો સડક સડક સડક હું:
 હાથને ચલાવતો ઝપાટ બેલપીકપે,
 હુમરા કુદાવતો,
 ગઢેરને ગુંદાવતો,

૮ ઉ. ખાનામાં હતું નહીં પણ માત્ર ધાસ છે, કેમકે આપણે ધાસ 'ખાધએ' બોલે.
 મારી કવિતામાંના આ 'છ'ને અંકચાલના 'છ' સાથે કે ઇએ બેળથી કેવી નહીં.
 ૬ જળક. જસજ જુસખ એ જેઉ કાખરા બળકના નામ છે,

ધૂળમાં ધપાવતો હું લાડુ કેરી મીઠપે
 ધુધરા બગવતા ખડં ખડં ખડં ખડંગ
 ગામ પાદરે જઈ રહ્યા બળદ તરંગરંગ^{૧૦}
 આવી ગાડી છોડી મેં ખુશાલ ગામગોદરે,
 ન્યાતિલોકને જતા દીઠા પટેલ-નોતરે:
 સે ગયા મનેય સંગમાં અટંગ બૂખતંગ!

૬

હું જમું? જમું ન કેમ?
 જમણુ છંદગીની નેમ:
 હોય પેટ તો ખવાય,
 દાંતથી બધું દંભાય,
 દંડ કેળવ્યે ગવાય,
 લાખ લાખ ચાળણીથી સડલ ઐક્કલ જે ચગાય;
 હાથવાય છોડી ખાય,
 પૂથ્વી કોડી એમ ગાય
 શુભેખાવણીની માય,
 ચખાય તો ચવાય ને ચવાય તો બધું દખાય:^{૧૧}
 અમન ચમન જમણુથી શું જનમનું ન હેમલેમ?

૭

ખાવું બેસી પંગતે
 ન્યાતિભાષ સંગતે:
 પેટતંત્ર બંધાયુક્ત રાખવું જ આવતાં^{૧૨}
 ધાતિયું ઉતારીને અખોટિયું મહડાવતાં,
 મંત્રના ઉચારમાં રનાયુ સૌ લડાવતાં.
 પ્રતોક કે સુભાષિતો તણ્યા બધા રડા વહે,
 સુણે બહે સહે ન તોય તાલ દે પહે પહે:
 વલો પ્રચંડ પ્રતોક હુંય અગમ્ય આમ રંગતે:

૧૦ મોભંની પેટે રેલતા ને હથળતા.

૧૧ આ આખા સ્વપ્નક (પેરેઆર)માં બહુ બેડી કલ્પિતો વપરાય છે. અને જમણુચામના મૂળ સિદ્ધાંતો બાધ્યા છે. વળી એમાં લણુ બગલાં વધારે પેસી ગયાં છે, પણ જમણુની વાતમાં પણ પંખી પણ એમ જ બરાબ ભવ છે. ‘અક્કલમાનું’ ‘અહું’નું બગલું શુડ એટલે મોટું છે, પણ અહીં તેની ડાઠ ને ચાંચ દખાવી લણુ-નાનું કીધાં વિના પંક્તિ કસતી નથી.

૧૨ પેટને મોકળાસ આપવા અગાધથી જ ધાતિયાના બંધ દીલા રાખવા એવો શ્રદ્ધાર્થ છે.

“જડે બકાલ જાતમાં જમાત જો તૃસિંગની, ૧૩
 દહડે બહડે પડે ન વાત ડાંગની ન ડિંગની;
 સખેદ શસ્ત્ર મ્યાન થાય ખાનપાન રંગમાં;
 અપંગ પંચુ કુંગરે મહડે સળંગ પૃથ્વીના પ્રસંગમાં, ૧૪
 ન તો પડે પલંગમાં!” ૧૫

૮

યાળ! આવી યાળ આ ભરેલ પૂણું ભોજને,
 મુકે પુરી અદાર તોય ના નકાર ડોકને!
 ને હસતં બાસુદી-શિખંડ-પૂણું પાતરાં.
 વડી વડા કરંત ખેલ લાડુ સાથ લોચને!
 -આલસો જમે છે તો જ ધન્ય લમ નાતરાં!
 ના જમાડતાં ગણાય ગોતરાં^{૧૧} કપાતરાં!

યાળમાં દોઢાં પતાલ,
 નૈનિતાલ કે નતાલ:

યાળમાં છુપ્યાં દોઢાં અનંત ઇન્દ્રિયકને;
 અપ્સરા કરંત તૃત્ય ત્યાં દિસંત કોકને:
 બપોર ટોચે ભરાય યાળ ત્યાં ઝો છે શીયતાલ,
 ધસી સહા કરાય ત્યાં મુખે બનંત લાલ લાલ!
 આવતા અનેક પીરસે ફરીયાં આશ્રહે:
 આપને સવાદ જો મળે કદાપિ ના મૂઠે!

૯

હું મકું બકું ન કેમ!
 પૂછ લેમતાં બકાય,

૧૩ આ ક્ષોભ કવિ હલપતરામના “લળે વધારે ભાતમાં લગારે જો લવિંગનો” એ લીટીથી આરંભ પામતા કાવ્યના જેવો ભાવવાથી રખે તેને કોઈ કવિ હલપતરામનું અપ્રગટ સુભાષિત માની લે.

૧૪ અહીં જગલ્લો પાછાં વધારે સુખમાં ભોજાં થઈ ગયાં છે, જેમ કાંઈને લાગે, પણ કલાની ખરી યુગી જ એવી છે કે જમાતની વાત આવી ત્યાં તો ગામ પરમામથી વધારે આવી જ પડવાના.

૧૫ સુભાષિતોની યુગી જ એ છે કે જેને જ્યાં ગમે તે જેવા અર્થ અને રવાણમાં લાથ પાડવા છતાં ત્યાં ને તેવા અર્થમાં તેની ટાપી બેસાડી કે.

લ'બાલુ'થી શું કાંય,
 ફૂટદંતથી^{૧૭} દબાવ,
 નાક સસવાય તેમ પેટની બને પુનેમ!^{૧૮}
 ફેક? ના બકું નવું;
 ખાનપાનનું પુરાણ વણુંવું;
 ચંદ્રચાંદલે ગુણેલ બ્યોમમાય વાદળું,
 બંધ ગાદળે પડેલ તેમ અંધ મદિલું;
 ગછળી મચાવું ધૂન,
 ખાનશૌચ^{૧૯} બેનમૂન:
 લંગોટભતિપુટ^{૨૦} સમી લગોપભતિમાં^{૨૧} કહું!
 શું હું લવું? ભલે લવું:
 ધવડ ખવડ ચવડમાં જ. બાકત શું કહ્યું એમતેમ!

૧૦

હવે સુણોઈ મુખ્ય વાત!
 આખું અંત દાળભાત:
 કેમ એ લોધા વિના ઉઠાય ને ગવાય ખ્યાત?
 'દાલઝાલ'^{૨૨}ના ભણ્યે ચર્ચુ શું?—ખાવ દાળભાત!
 ભાતભાતના વધાર આપો ખૂણ ચાળળી,
 વાલ દાળ માલ માલ યાળ યાળ હાલવી!
 ભતભતનાં અચાર બૂખને જગાડવા
 મુઠ્યાં લગોપભતિમાં વિચારને ઉઠાડવા
 અકર વકર કેં કેં, બનું ન કોઇથી ચ મ્હાત!

૧૭ કૃત્રિમ કાંતથી.

૧૮ ખાતાં ખાતાં પેટની તિથિ પણ વધતી જઈ આખર તેની પુનેમ બને છે. પેટનો ગોળાકાર પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો જ લાગે છે.

૧૯-૨૦ 'શુભળંકી' શું બીલું નામ તેના સર્જકે 'લગોપભતિ' રાખ્યું હતું, તે ગોરછના કણમાં 'લંગોટભતિ' જેવું સંભળાઈ હતું. "લધુચરને લપભતિ તે લગોપભતિ" પણ એ પોતાનું જ બાપું બંધારણ અર્વાચીન કાલના વિચારપ્રધાન કવિએ 'લેખવે લખવે દોનાં જે'! હવે 'લંગોટભતિપુટ'નો અર્થ કરીએ: લંઝણ, મચ્છર, ઉટ: પાંદડું, પાતર, ભતિખત, ગેત્ર, અને પુટન્દરીઓ; "લધુચર (નાનાં મોટાં) પાતરાંની ભત એકઠી કરીને બનાવેલો ફડીઓ" આવો પ્રચંડ ગૂંદાય સમજવાને 'આમ વર્ગને નથી હોતી જ્ઞાનેન્દ્રિય' કે જ્ઞાનના જેવી કસી જ ભણી લેવાની પ્રાણેન્દ્રિય! અને આ કલ્પનાપ્રભાવ ભેધો? ન્યાતના જમણમાં પાતરાંના ફડીઓ તો ખૂણ વપરાય, એટલે તેને આ કવનમાં કેવા ભારી કલ્પના પ્રભાવથી (લાલિયને તો હું ગણતો જ નથી કેમ કે પ્રણયે અને તે આખું જ નથી) લખીને પરીક્ષ તેમ જ અપરીક્ષ વર્ણન કીધું છે.

૨૧ ફારસી ભાષાના મુજાફરોમાંના બિ-દાલ ને કાલ.

'ન્યાત આ ધણી જ સુમ,
 કે કીધી ન ધામધૂમઃ'
 કાટિ કાટિ વાર લોટી લોટી મેં દબાવોં હૂમઃ
 નાક કાનનાં સુલાખ
 બંધ સૌ કરે જરાકઃ
 ગડગડે મગન મડાક, પૃથ્વીમાં ઉડે ધડાક,
 છાપરાં વુટે તડાક,
 પાત્ર શ્વ પડે ચડાક—
 મચંક ત્રાડ પહાડ ફાડ મડક મડક ભાડ ભૂમ !

૧૪

શું હસો! હસો ન એમ !
 શુભેશ્વરવતી તથા અનન્ય સુર કેરી ધાર,
 હા ! વસી ફસી રહી રમરાવશે જ વાર વારઃ
 બાસુદી ! શિખર ! લાડવા ! પછી કમાલ દાળ !
 તોય બાઝણે ફરી જવું છે ઘેર દેમખેમ
 ખોદું મા લગાડશે હું પૂછું એક આ સવાલઃ
 કહો, ખીજ ધરો શું ન્યાત ?—ના, નથી વિચાર હાલ
 સજ્યતો હું ગાડોં ધમધમાવોં જલ્દ ગામ બહાર !

— વલ્લભરાય ઠાકુરજી

Do not be dazzled by those shining names,
They too, within them, have their own dark spots,
Dare, dare O critic! and go near the flames,
You'll find black coals and twisted wood in lots!

— KHABARDAR

લખા ભગતના છંપા

સાક્ષરોના વાગા કંઈ પડ્યા, તંત્રીઓ વરધેડે ચઢ્યા,
નિજ મિત્રોનાં કરે વખાણુ, અન્ય. બધાની કાણ્યાકાણુ;
લખા એ સમજ, લેલો સહુ, ધેર દોકરી ને પરધેર વહુ !

✽

તું તારો નિરખી લે વેણ, ॥ જની જેણે આપ મહેણ ?
પ્રમદુ કાને ખોસી કરે, તેથી નહીં અતારી કરે ;
સરવર તીરે જાકે પશુ જાય, લખા ન તે સૌ હંસ ગણાય !

✽

સહજ વસે વાણી ચૈતન્ય, તો જ બને કવિતા ત્યાં ધન્ય,
ધસી ધસી કે છાલી કપાળ, કવિતા નહિ ઉતરે કા કાળ,
લખા પ્રવતે પૂતણું ચાય, પશુ નહીં અંદર છવ મૂકાય !

✽

કાણુ વાદળમાં વીજળી બરે ? કાણુ હરણીને અંગન કરે ?
ક્યાંથી સુગંધ પામી કસ્તૂરી ? કેમ છલુને મળી માધુરી ?
મેધે કેમ ધનુનું સૌન્દર્ય ? લખા એ સર્વ સહજ આશ્ચર્ય !

✽

ભારી જમરા કરો પ્રવલ, નહીં બને કુદરતનું રતન,
સાક્ષરતા મથી કવિતા કરે, પશુ પેલી રવિતા નહીં વરે;
લખા ન મર્મ ઉરે આણિયો, આબને તોલે કાણુ વાણિયો !

✽

સોજ સ્વરે બ્યંજન છત્રીય, વાણીનો વિસ્તાર પ્રણીય,
જ્યાના ત્યાં મહી રહે ગૂચેલ, તે તો સૌ ધ્યાનીના બેલ;
લખા ત્રેપનનો ફાંડે પાર, ત્યાં વાણી વીજળી ચમકાર!

*

કવિ થયો તો વાણી જીત, બાકી તો વાણીની રીત,
ભાવ વિચાર ને કદપન નહું, નહીં કે પશુ કોચકાવે કનું;
લખા વાણી સિદ્ધિ એક પામ! ત્યાં રામાયણ વિષુ રહે રામ!

*

મધુ મુજથી કવિતા વિસ્તાર, લાવ કદપના અને વિચાર,
પશુ આત્મા તો છે રસવાણુ, તે વિષુ એ મૃત દેહ પ્રમાણ;
લખા મનનું એ ચેતન્ય, છે જડ જેવાં લક્ષણ અન્ય.

*

હું નહીં સાક્ષર કે વિદ્વાન, કવિને રહે કવિતાનું જ તાન,
મુજમાં કાબ ને કાબે ફૂલ, એ અદ્રેતે પર ન કશું;
કવિ કવે તે કવિતા લખા! કવિતા લખે તે કવિ નહીં સખા!

*

કવિની કવિતા એવી જાણ, રવિની રવિતા સિદ્ધ પ્રમાણ,
સરજમાંથી ફિરજો ફૂટે, સાગરમાંથી મોળાં જોડે,
ફિરજો પકડી ભેગાં કરે, મોળાં ગીલી ખાડો ભરે,
નહીં એ રવિ કે સાગર થાય, લખા ખરા કવિ એમ પરખાય!

*

કોઈ કહે પહે શું ચાલે રસ વાક્ય જ કવિતા કહેવાય,
કે કહે કવિતા અર્થપ્રવાહ, જેમ તેમ જાણી પડતુ રાહ;
કે કહે જુદું કવિતામાધુર્ય, કે કાબે ડોલનચાતુર્ય,
લખા અચિંતનાં એ વેવલાં, જુલિટ કરે છે સુ નેવલાં!

*

ઊડનારો આકારો ચહે, તરનારો પાણીમાં પડે,
સડે ન વાસુ કે જળ સાથ, નિજ નિજ કળા કસે નિજ દાય;
પદ ન બંધન કવિતા તણા, લખા એ તો રાડનાં કવિપણાં!

*

કવિપદ સેવા મંથન કરે, પાણી વાણી સિદ્ધિ નહીં વરે,
કવિ જન્મે ત્યાં કવિતા ફૂટે, કવિતા ફૂટતાં વાણી છૂટે,
નહીં બોલે જીભે જીવતી, સખા એ બીંત ચીતરી સરસવતી।

✽

ચિત્ર ચીતારો જે ચીતરે, કલ્પનમાં રહ્યું ઉતરે કરે,
રંગ પૂરે કે રેખા ઘાટ, અગ્નિ વસ્ત્રું ઉતારે પાટ;
શુ ચીતયું તે જોળવા પડે, સખા ચીતારો તે શું રડે।

✽

દુનિયા અસલી રૂપ જણાય, સૃષ્ટિ અને ખડાડ સખાય,
વૃષ્ટિ અને વરસાદ રહિડા, ક્ષિપા અને પ્રાવૃષ કહિડા;
સાક્ષરતા શી સુજશતીમાં ? સખા સીતા રડી કે કાતિમાં ?

✽

નથી દોષ ગુર્જર જનતણો, બાર વણા સાક્ષરનો ધણો,
ગૂંગો બોલે આખું અખંડ, નહીં સમજે જન તેનો સખંડ;
લોકલક્ષ્ય નીરસ શી કહે, ખુરશું બોલે તો સહુ લહે
પડે પડે બોલાવે ક્યાંય, સખા એક ગૂંગાની માય।

✽

મહાસાક્ષર જોળીને સિર, સાત વણે રાધી રહે ખીર,
સાક્ષર બહલે ઠાંકર ભરી, જ્યમ ગળે નહીં તે જીતરી;
શાડા બહુ આવે 'જ' વચેટ, નામ બહુ પાડ્યું સોનેટ,
સખા મિયાંની બેંસ એ ચાપ, તેને કેમ ડોણું કહેવાય ?

✽

મયા પરણવા ઘેલામાઈ, બૂલવા સસરાનું ઘર ક્યાંહી ?
જાનેયા બોલાવ્યા પૂડે, ચાલે ચાલે ને માર્ગ ન ખૂટે;
સખા ઘેલાની જાને જવું, જ્યપે ભરીને હઠધૂત થવું.

✽

તીર યસ્તનો અભ્યાસ .

અઢી હજાર વર્ષથી “ગાથા” ને “અવસ્તા”ના સાચા અર્થો માટે ચાલતી આવેલી જરસમજ ને અંધાધુંધી-હજારો વર્ષ પછી પવિત્ર જરથોસ્તી સાહિત્ય પર પડતો પહેલીવારનો પ્રકાશ

“બાઇ આઇમાય ખ. ૩. કામા નિયંધ” ને લગતું સને ૧૯૪૩નું ઇનામ આપણી કામના યુવાન અને ઉત્સાહી વિજ્ઞાની ને અભ્યાસી મી. હોમી ર. બાનાને તેમના મોટા અંગ્રેજ નિયંધને માટે મળ્યું છે, તે ગૃહ તા. ૨૨મી જૂન ૧૯૪૬ના “નમે”ના અંકમાં એ લેખને માટે આપણા પારસી અવેસ્તા સંકલ્પરોના કદરેમયાં અભિપ્રાયો સાથે પ્રથમ નહેર થયેલું મેં લાંચું છે, અને તે પછી ગૃહ તા. ૨૭ નવેમ્બર સુધીમાં તેના નવ હરતા હપાયા છે, તે મેં રસથી લાંચ્યા છે. મી. બાનાએ “તીર યસ્ત” ના સનંધમાં લખાયેલા અનેક યુરોપીય તથા પારસી અભ્યાસીઓના લેખોનો પણ અભ્યાસ કીધો છે, અને આ વિષયમાં એ બાઇએ ધણી જ મહેનત લીધી છે, તે ખુલ્લું દેખાય છે. આ બધી ખત માટે હું એ બાઇને સુઆરકબાદી આપું છું.

“તીર યસ્ત”માં નોંધાયેલા સિતારાઓ માટે આજ સુધીના અનેક અભ્યાસીઓના લેખોમાંથી એમણે ઇસારા અને સચનો ટાંક્યાં છે, અને લેખને પુસ્તકનું ૫૫ આપવા લંબાણથી પોતાના વિષયની હજીવણી કીધી છે. હું ઇચ્છું છું કે “તિસ્ત” તીર એ કયો તારો યા કયો તારાપુંજ છે તે આજ સુધીના કોઇ પણ દેશી વિદેશી લેખકે ને અભ્યાસીએ તે શોધી કાઢીને દર્શાવ્યું હોત. પણ આપણા જરથોસ્તી સાહિત્યના અનેક મંથો મેં લાંચ્યાં છે, પણ કોઇ પણ લેખકને માથા અવસ્તામાં સમાયેલા જ્યોતિષજ્ઞાનની ખરી રાશની મળી નથી. આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય હજારો વર્ષનું જીવું છે, અને પ્રાચીન ઇરાની ઇહેનશાહતમાં ચાર મોટી ઉચ્ચપાયણ યજ્ઞ ગયેલી હોવાથી પ્રથમ “ગાથા”ના ખરા અર્થનું તેમ જ પાછળથી “અવસ્તાની યસ્તો”ના અર્થનું પરાપૂર્વથી (Traditional) ઉતરતું યન લુપ્ત થયું, અને સાસાનિયન જમાનામાં આપણા ધર્મસાહિત્યને નવેસરથી એકઠું કરવાના અને તેના અર્થો કરવાના પ્રયત્નો થયા, ત્યારે આપણા માનવંત દરજુરો અને પહેલવી બાબેદો “ગાથા અવસ્તા”ના અસલ અર્થો મેળવી શક્યા નહીં. એમ હોવાથી આજ એ દગ્ગર વરસથી આપણે “ગાથા અવસ્તા”ની બાસપાસ પ્રથમ પહેલવી, ફારસી અને પછી સંસ્કૃત, ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે

ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તે બધું મોટે ભાગે તેના મૂળ અર્થથી ને મર્મથી વેગળું ગયલું છે.

મારી આ વૃદ્ધ વયે ઉપલા શબ્દો હું લખું કુ તે મેં કીવેલા પુખ્ત અભ્યાસ પછી જ અને મારી આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિઓથી મળેલી જાસારતથી, તથા આપણા જ મૂળ યાત્રી યાત્રા જેવા આપણા હિન્દુ ભાઈઓના વિશાળ ધર્મસાહિત્યનો તથા ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉડો અભ્યાસ કીધા પછી જ, પૂરતી જોખમદારી સમજીને જ દર્શાવું છું. આ સેખર્મા તથા હવે પછી આવનારા બીજા સેખર્મા જે હું પરવર-ફેગારની મદદથી જણાવીશ તેમજ “ગાથા”ના સંબંધમાં લગભગ મોટા આઈસો પાનાના અંધર્મા મેં જે પ્રકાશ પાડ્યો છે, તે જાણવા પછી આપણા વિદ્વાનોને તથા અભ્યાસીઓને કદાચ મોટો અચંબો થશે.

મારે પ્રથમ જણાવી દેવું જોઈએ કે હું પારસીઓમાં કાલ પડેલા અનેક પક્ષોમાંથી કોઈનો પક્ષ નથી. હું કદી કોઈ પક્ષમાં જોળાયો નથી. મૂળથી મેં મારો અભ્યાસ સ્વતંત્ર રીતે કીધો છે. હું બી. એ; એમ. એ. પી. એચ. ડી. કે ડી. લીટ.ની મહા ડીગ્રીઓ ધરાવતો નથી. એક પારસી વિદ્વાને અને તાણેા મારો હવે તેમ હું તો “Uneducated” કેળવણી લીધા વગરનો, એટલે કોઈ યુનીવર્સિટીની દારકાની છાપ વગરનો છું. પણ જ્ઞાન એ કોઈ અચુક છાપજાળાની જ મતા નથી, અને ખરી કેળવણી કંઈ અંગ્રેજોએ અને યુરોપીઓએ ઉધાડેલી યુનિવર્સિટીઓમાં જ મળતી નથી. એવી યુનિવર્સિટીઓ વગર પૂર્વના દેશોના જનસમાજે કાંઈ જેવા તેવા પંડિતો ને પવિત્ર પુરોહિતો તેમજ બીજાને પેદા કીધાં નથી. વાંચનાર પાસે તો હું એટલું જ માંગું છું કે એવા જ્યાં પૂર્વગ્રહો (Prejudices) હોડી દઈ માત્ર મારા સેખર્મા જે સત્ય હું દેખાડું છું તે પર જ મનન કરે અને સ્વતંત્રપણે તેનું તોલન કરે. મારી કામ જીવનભર મારી પાસે કાંઈ પણ કોમની સેવા માંગતી આવી છે ને ખુદાનું આદાતું હશે તે બાં મારી બિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં પેટે પાટા બાંધીને હું પણ કરી રહ્યો છું. ખુદાની તથા અર્ધો પેગમ્બર સાહેબની મહેરથી અને આપણા ધર્મસંબંધી જે પ્રકાશ મળ્યો છે, તે પવિત્ર ભાવથી હું મારી કોમને ચરણે ધરું છું.

આ લેખની અગાઉ મારો “ગાથા”ને લખતો મોટો ગ્રંથ છપાઈ પ્રગટ થઈ ચક્રાયે હોત, તો આપણા મૂળ પાયા પર મેં જે તદ્દન નવો પ્રકાશ જે દેખ્યો છે તે મારાં કોમી ભાઈ બહેનો તેમજ બીજા અભ્યાસીઓ તેનાથી વરકેદ ચર્તાં અવેરતાની યત્નો ને યત્નોના સંબંધમાં વધારે સરળતાથી સમજાવ્યું તેમને મળી શકત. પણ હાલમાં તો આજના વિષયને જ પકડીને “તીર ચરત”ના સંબંધમાં હું બધો ખુશામો કરું છું તે ખાનથી વાંચી જવની સૈને ચરત કરું છું. એ બધું જરાખર ને પ્રત્યક્ષ સમજાય તે માટે ખગોળને નક્શો - આસ્માનના તારા સિતારાઓ, મહેા, રાશિઓ, નક્ષત્રો વગેરે દર્શાવતો નક્શો - એ વાંચનાર પોતાની પાસે રાખશે તો આ બધું સ્પષ્ટ સમજાશે.

“તિષ્ઠ” - તીર - તે કોણ ?

હવે આપણે આપણા મુખ્ય વિષય “તીર યસ્ત” ઉપર આવીએ. મને ધણું જ આશ્ચર્ય થાય છે કે મહેલવી લેખકોએ અને ટીકાકારોએ તેમજ ત્યાર પછી-છેલ્લાં દોઢસો વરસના યુરોપીય તેમજ દિન્દના અવસ્તાના પારસી અભ્યાસીઓએ “તિષ્ઠ” માટે કોઈ મોટા સંસ્કૃત કોષમાં જોઈને એનો ખરો ખુલાસો કેમ મેળવ્યો નહીં. “તિષ” અને “ઽ” એમ બે શબ્દ જોડેલા છે એનો અર્થ “ત્રણ તારાનું તીર” થાય છે. પછી એ શબ્દ “તિષ્ઠ” કરીને વેદકાળમાં ગયો છે. “ઋગ્વેદ”માં (મં. ૧૦-૬૪-૮) કૃશાનુમરતૃત “તિષ્ઠ” સ્થરથ આ - એ વાક્યમાં એ “તિષ્ઠ” શબ્દ છે, અને એમાં અવસ્તાનો “ઠેરસાનુ” શબ્દ પણ છે! આદ્યમાંના ૨૭ નક્ષત્રોમાંના આને જે સંસ્કૃત નામો છે તેના દરેક નક્ષત્રનાં પ્રાચીનકાળમાં જુદાં જુદાં નામ હતાં, અને એ જુદાં જુદાં નામો જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં “તૈત્તિરીય સંહિતા”માં તેમજ “અથર્વવેદ”માં પણ છે. આને આપણે જેને “પુષ્પ” નક્ષત્ર કહીએ છીએ તેનું જૂનામાં જૂનું નામ “તિષ્ઠ” અને એ ઉપરાંત “સિષ્ઠ” અને “સહસ્ત” એવા બીજાં નામો પણ છે. આને “અશ્વિની” નક્ષત્રથી બધાં નક્ષત્રો ગણાય છે, તેમ ગણતાં “પુષ્પ” નક્ષત્ર આઠમું છે અને બે હજાર વરસ પૂર્વે “કૃત્તિકા” નક્ષત્રથી એ ગણાતાં ત્યારે એ છઠ્ઠું નક્ષત્ર ગણાતું હતું. આ “પુષ્પ” ઉપરથી “પૌષ” માસ કહેવાય છે; તેમ “તિષ” નક્ષત્ર ઉપરથી “તૈષ” માસ જૂના કાળમાં કહેવાતો તે પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિનીએ (૧-૪-૧૪૬માં) નોંધેલું છે.

આપણા અભ્યાસીઓ જે મોનિયેર વિદ્યમસનેા મોટા સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોષ લઈને તેની બીજી આવૃત્તિમાં ૬૪૦મે પાને “પુષ્પ” મથાળા હેઠળ વાંચશે તો તેમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે એ નક્ષત્રનાં બીજાં નામો “સિદ્ધ” અને “નિષ્ઠ” પણ છે. વળી એજ કોષમાં ૪૪૮ મે પાને આ “તિષ્ઠ” શબ્દના મથાળા હેઠળ તેઓ વાંચશે કે એ જૂના છઠ્ઠા નક્ષત્રનું નામ છે, અને એજ “પુષ્પ” છે.

વાંચનારને મારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું જોઈએ કે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો સ્વર્ગ, ચંદ્ર, ગ્રહો અને નક્ષત્રો ઉપર રચાયેલાં છે. “ગાથા”માં “સ્વર્ગમંડળ”ને જ પાયામાં લીધેલું છે. તેમાં કોઈ “યજ્ઞતો” લીધેલા નથી કે તેની વાત નથી. એ પછી મોટા જરથોસ્તરી ધર્મશાસ્ત્રીઓએ “યસ્તો” લખી છે તેમાં “યજ્ઞતો”નાં નામ આવે છે. એ “યજ્ઞતો”નાં જે નામો આવે છે અને દરેક “યસ્ત”માં જે કવિતાઈ વર્ણન કરાયેલું છે તે પરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે એ “યજ્ઞતો” તે જુદાં જુદાં નક્ષત્રો છે. જે નક્ષત્રોને આપણી “ગાથા”માંના સ્વર્ગમંડળના ગ્રહોની સાથે સંબંધ છે તેજ નક્ષત્રોની “યસ્તો” લખાયેલી છે! દુનિયાના અવસ્તાના અભ્યાસીઓ માટે તેમજ પારસી કોમ માટે આ નવી વાત છે, અને “ગાથા” તેમજ “અવસ્તા” માટેની હજારો વરસથી ચાલતી આવેલી માન્યતાઓને આ સંશોધનથી જખરો અચિકા લાગશે તેમજ એ જૂનાં શાસ્ત્રો પર તદ્દન નવી રોશની જ ફેંકશે.

“તિષ્ઠ”ની આરાધના શા માટે ?

હવે “તિષ્ઠ”ની આરાધના શા માટે કરવી જોઈએ તેના કારણ જોઈએ. “તીર યત્ત”માં જણાવ્યું છે કે તીર યત્ત વરસાદની ઉપર મુવચ્છ છે, અને એનો હરીફ “અપઝોપ” છે. આ “તિષ્ઠ”ની અને “અપઝોપ”ની લડાઈનું વર્ણન રામાયણ મહાભારતમાં છે, અને ત્યાં ગુરુ (Jupiter) સાથે “પુષ્ય”ના યોગનું મહાત્મ્ય—મોટાપણું પણ જણાવેલું છે. વૈદિક કાળના આર્યોમાં ગુરુ—બૃહસ્પતિ Jupiter બધા દેવોનો—યજ્ઞતોનો ગુરુ ગણાતો હતો અને ઋગ્વેદના જુના મંડળોમાં એ બૃહસ્પતિનો ધણો મહિમા ગાયલો છે. આપણો માધાકાળ, જેને હું ઋગ્વેદના કાળથી પણ જૂનો ગણું છું અને તેના ધણા કારણો દાખલા રીતે સાથે મારા ‘ગાથા’ને લગતા મહાત્મ્યમાં મેં આપેલા છે—તે ગાથાકાળમાં એજ ગુરુને અપ વદિસ્તને આપણી દુનિયાના સાસક Law-giver તરીકે ગણાવેલો છે અને ખુદ “અહુનવર્ષ”ના પાંચ કલાકની રમના અહુરાએ અપની સાથે મળીને કીધી હતી તે હા ૨૯-૭માં કહેલું છે. “ગાથા”માં તો બધા અમેષાસ્પન્તામાં અપનેજ—ગુરુનેજ વડપણ આપેલું છે, અને તે યુક્તજ હતું. હવે આ અપ એટલે ગુરુનો મહ કઈ રાશિમાં ઉચ્ચનો Exalted થાય છે એટલે તેમાં “અપા હાઝા” ગુરુની બક્ષિષ પુરેપુરી મળે છે. આ કઈ રાશિમાં તથા નક્ષત્રો રહેલાં છે: પુનર્વસુનો ચોથો ભાગ, પુષ્ય અને આશ્વેષા. આ પુષ્યનો તિષ્ઠનો દેવતા Presiding Deity જ્યોતિષમાં બૃહસ્પતિ જ છે. જ્યોતિષમાં પુષ્યનું નક્ષત્ર ધણું મંગલકારી સગનવંતું ગણાય છે અને પુષ્યમાં ચંદ્ર કે ગુરુ આવે ત્યારે બહુ શુભ યોગ થયેલો કહેવાય છે. એ યોગમાં બધા રહા કામ કરવાની પણ સલાહ અપાય છે કેમકે તે કાર્યમાં ફતેહ આપે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં યોમાસુ—વરસાદની ઋતુ જેઠ મહિનામાં એટલે જુન માસની શરૂઆતમાં છેક દક્ષિણે બેસે છે અને જુલાઈ માસમાં તે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને ધરાન સુધી પહોંચી જાય છે. એટલે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર orion માં સૂર્ય દાખલ થાય ત્યારે તે શરૂ થાય છે. અને ૫જી આદ્રી પુનર્વસુ નક્ષત્રોમાં થઈને એક દોઢ માસે તે પુષ્ય થા તિષ્ઠ નક્ષત્રમાં જુલાઈ માસની તા. ૨૦મીએ હમણાં તે દાખલ થાય છે, ત્યારે વરસાદની બરપૂર રેલબેલ થાય છે. કઈ રાશિમાં ગુરુ ઉચ્ચનો થાય છે, તેમાં જ્યારે સૂર્ય આવે છે ત્યારે એ રાશિ પાણીની હોવાથી તેમાં વરસાદ બરપડે પડે છે ને ખેતરોમાં અનાજ રોપાય છે. માણસોનો જીવનાધાર અન્ન પર હોવાથી તેનો પાક કરવા ખેતરોને વરસાદની જરૂર છે અને એ વરસાદ મનમાનતો પૂરતો પડે ત્યારે જ ખેતરોમાં અનાજ પાકે અને લીલાલહેર થાય. આટલે આ “તિષ્ઠ” નક્ષત્રનો મહિમા છે અને તેથી જ એ નક્ષત્રની આરાધના કરવામાં આવી હતી. એ નક્ષત્રના તથા તારા છે કે તે ધણા જ પાસે પાસે છે ને તેનો ત્રિકોણ અને છે તેમાં એ ત્રિકોણનો એક ખૂણો જેને શિરકોણ એટલે માથાનો ખૂણો કહે છે તે પશ્ચિમ દિશા તરફ રહે છે તેથી તે “તીર” નેવા દેખાય છે.

આ “તીર યત્ત”ને “અપઝોપ” સાથે લડાઈ થાય છે. “અપઝોપ” એ યજ્ઞ અપ-ઉપ ઉપરથી બનેલો છે. અપ-પાણી અને ઉપ-જાળવું, Burning of Waters

આકાશમાંનું પાણી યજ્ઞને લીધે જાય ત્યારે વાદળનો ગર્ભ બંધાય નહીં અને તેથી વરસાદ પડે નહીં, ને દુઃકાળ Drought પડે. આ બધી વાત જ્યોતિષ વિદ્યાની છે.

આ ખુશાસાથી મીંઝાના તેમજ આપણા બીજા અભ્યાસીઓની ખાતરી થશે કે આ “તિષ્ઠ” તે હમણાંનું “પુષ્ય” નક્ષત્ર છે તે કોઈ પણ Sirius વ્યાધિ જેવા મોટા તારો નથી. આ જાણવા પછી મીંઝાના આખા મોટા લેખમાંની બધી વિગત અને બધી કલ્પના તૂટી પડે છે.

આ “તિષ્ઠ”ના તારાને “તીર યસ્ત”માં “અઉર્ય” કહ્યો છે તેનો અર્થ સફેદ કે અનેકરંગી કે લાલ નહીં પણ આતસિયા રંગનો છે. Colour of Fire “પુષ્ય”ના તારા કાંઈ બહુ મોટા નથી. એ તો ચોથા વર્ગના તારા છે અને દુરબિનમાંથી જોતાં તેના રંગ આતસિયા જ લાગે છે. એના પહેલા તારાનું નામ અંગ્રેજીમાં 39 Caneri—Cancer છે. બનવાભેગ છે કે આ તારા અવસ્તાકાળમાં ચાર હજાર વરસ પૂર્વે ધણા પ્રકાશિત હોય કારણ કે ખગોળવિદ્યામાં આ વાત જાણીતી છે કે કોઈક કારણે કેટલાક પ્રકાશિત તારા વખત જતાં ઝાંખા થાય છે અને કેટલાક ઝાંખા તારા પ્રકાશિત પણ થઈ જાય છે. એને લીધે જ મરહુમ શેઠ મચેરજી ખરેખાર જેવા જ્યોતિષવિદ્યાના જાણકાર જુલાવો ખાઈ મચેલા લાગે છે. બાકી કોઈ પણ જાતની શંકા વગર આ “તિષ્ઠ” નામ “પુષ્ય” નક્ષત્રનું જ છે અને તે જ્યોતિષના પ્રયોગમાં આપેલું જ છે.

“જર્યો વોઉરકયમ” તે શું?

આપણી આ “તીર યસ્ત”માં તેમજ બીજી યસ્તોમાં પણ આ “જર્યો વોઉરકયમ” શબ્દો આવે છે તેનો ખરો અર્થ શું છે? પહેલથી કાળથી આ “જર્યો”નો અર્થ “દરિયો” કરવામાં આવે છે અને “વોઉરકય” તે કારિપતન સમુદ્ર એમ કાંગાજી તેમજ બધા જ અવસ્તાના અભ્યાસીઓ જણાવે છે. એ અર્થો પણ ખરા નથી. “જર્યો” એ સંસ્કૃત “જર્ણ” છે અને તેનો અર્થ દરિયો નહીં પણ વિસ્તાર, વિસ્તારવાળો પ્રદેશ, ફેલાવો—expanse, space—એમ થાય છે. જર્ણનો અર્થ કદી “દરિયો” થતો જ નથી આ ખોટો અર્થ કાંધાથી જ આપણી યસ્તોમાંના યજ્ઞો કોણ કોણ છે તે કોઈ પણ વિદ્વાનથી આજ સુધી પૂછાયું નથી.

હવે “વોઉરકય” એટલે ઉરુક્ષ=ગોળ વીંટી લેતી લીટી Surrounding orbit,, કોઈ પણ મહા કે તારા આપણી પૃથ્વીની આસપાસ જે માર્ગમાં ફરતા દેખાય તે માર્ગને “કક્ષ” કક્ષા કહેવાય છે. આપણા અવસ્તાની યસ્તોમાં જ્યાં જ્યાં આ “વોઉરકય જર્યો” આવે છે ત્યાં ત્યાં એનો અર્થ The expanse of the orbit of the Sun, Planets, 12 rashis (Zodiacal Stellar Signs) and 27 Nakshatras or asterisms, યાને સૂર્યના, મહોના, રાશિઓના તથા નક્ષત્રોના આકાશમાંથી દેખાતા માર્ગનો વિસ્તાર, દુકામાં એને Ecliptic Circle કહેવામાં આવે છે જેને જ્યોતિષમાં “કાંતિવૃત્ત” કહેણું છે. એ કાંતિવૃત્તનો વિસ્તાર “જર્યો” મધ્ય લીટીની

બંને બાજુએ કુદરે ૧૮ અંશનો છે અને એ વિસ્તારમાંથી જ સૂર્ય, ચંદ્રો અને રશ્મિઓ તથા નક્ષત્રો પસાર થાય છે. એ વિસ્તાર વિષુવવૃત્ત equator ની ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ પ્રસરેલો છે. આ ખરો અર્થ “વોઈટરુમેમ જરુઓ”નો મેળવ્યા પછી હવે બધી વસ્તુઓમાં જણાવેલા જુદા જુદા યજ્ઞો ને જુદાં જુદાં નક્ષત્રો જ છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જશે.

હવે આપણે “તીર યસ્ત”માં જણાવેલા બીજા તારાઓ કેાણુ કેાણુ છે તે પિછાનીએ. ક્રાંતિચક્ત્રની મોટી “ગ્રોરેટહ અવરતા બાયાઓની”માં આપેલી “તીર યસ્ત”માં ૨૨૩ મે પાને કરદા ૫-૬ ની સમજણ આપતાં નીચે આપેલી નોંધમાં જણાવે છે કે “પુનરોદ્દેશ પ્રમાણે એ સત્તવએસ સેતારો પશ્ચિમ દિશાના સેતારાઓમાં મુખ્ય ગણાતો હતો. તેમજ તેસ્તર સેતારો પૂર્વ દિશાનો, વનન્ત સેતારો દક્ષિણ દિશાનો અને હપ્તોધરિંગ ઉત્તર તરફનો મુખ્ય ગણાતો હતો.” વળી “સત્તવએસ” સેતારો વરસાદના પાણીને જુડી જુડી જગ્યાએ વહેંચી નાખવામાં “તેસ્તર”ને મદદ કરે છે.” મારે કહેવું જોઈએ કે ઉપર જણાવેલી “પુનરોદ્દેશ”માંની વાત હમેશની સ્થિતિ પ્રમાણેની નથી, પણ “તીર યસ્ત”માં તેસ્તરનો સેતારો પૂર્વમાં સૂર્યની સાથે ઉગીને જાય તે વેળાની ને તે સંબંધને લગતી સ્થિતિની જ વાત છે. પણ પહેલે તો “તીર યસ્ત”માં જણાવેલા અને આરાધેલા આ ચાર સેતારા કયા કયા છે તે જોઈએ.

“હપ્તોધરિંગ” તે કેાણુ?

આ બધા તારાઓને જોળખવા માટે મીઠા બાના અવસ્થા સાહિત્ય પર લખનારા અનેક યુરોપિયન અને પારસી અધ્યાપીઓ ડૉ. વેસ્ટ, ડૉ. હોગ, સ્પીગમ, ડૉ. મોટી, શૉ ખરેખાટ અને બીજાઓના લેખોમાંથી સાહદનો આપે છે. એ બધાજ મૂળ “તિમ્” કેાણુ તે જ સમજાવ્યા નહીં અને સૌ કેાઈ આકાશમાંના મોટા મોટા તારાઓ બ્રાહ્મ (Sirius) અગસ્ત્ય (Canopus) અભિજિત (Vega) યામ મત્સ્ય (Fomalhaut) વગેરે માટે કંઈપણ દર્શાવે છે અને નેની જાળમાં પોતે જ ગુંથવાઈને પડે છે. જુવાન મીઠા બાના પોતે આ તારાઓના નામો માટે કશું સંશોધન સંસ્કૃત ને જ્યોતિષના ગ્રંથોમાંથી કરતા નથી પણ માત્ર જૂના લેખકોએ જે લખેલું છે તેના પરજ આધાર રાખી પોતાની કંઈપણના બધા દોરા તે ખોટા પાયાના સ્તંભ ઉપર વીંટાયે છે. પણ આપણે વેદકાળની ખગોળવિદ્યાને તપાસશું અને “તીર યસ્ત”માં જે વર્ણન આપેલું છે તેને બરાબર ખ્યાલમાં રાખીશું તો એ બધા તારાનો ખરો તાગ મેળવી શકીશું.

આખી “તીર યસ્ત”માં અગ્નિની નક્ષત્ર જ્યાંથી હમણાં દિવસે તેમ જ બીજાઓ નક્ષત્રની ગણતરી થાર કરે છે તેનું નામ નથી, તેનું કારણ એ છે કે ઇસ્વી સનની થર્યાતમાં જ નક્ષત્રો અગ્નિનીથી ગણાવા માંડ્યાં. અવનાંશ—precession of the equinoxes—પ્રમાણે ઇસ્વી સનની લગભગ પાંચસો વરસ અગાઉ એટલે આજથી ૨૪૫૦ વરસ પર અવનાંશ પ્રમાણે વર્ષાત સંપાત—vernal equinox—અગ્નિની નક્ષત્રમાં ક્રાંતિ થયો હતો. હિન્દુઓના જાણીતા સિદ્ધાન્ત મંથ “સૂર્ય સિદ્ધાન્ત” પ્રમાણે તે વેળા અવનગતિ

“દ્યોતિરિંગ”ને પણ વિદ્વાનો “સપ્તર્ષિ”-Ursa major સમજે છે પણ તેનું જૂના કાગળી ચાલતું આવેલું નામ “નક્ષ” એટલે ત્રીજું છે, અને એ “નક્ષ” શબ્દ “અરેક્ષા” રૂપે એજ “તીર ચત્ર”ના કરતા ૪ થાનાં ૬ ઠા ફરમા છે! વળી આ “દ્યોતિરિંગ” એટલે કૃતિકા નક્ષત્ર છે તે ક્રાંતિવૃત્તની મધ્યરેખાની ઉત્તરેજ જાય છે. આ “દ્યોતિરિંગ”ની “તિષ્ઠિ યા પ્રુષ્ઠ” નક્ષત્ર હું છે.

પ્રાચીનાગ્રંથમાં “દ્યોતિરિંગ” એટલે કૃતિકા નક્ષત્રને પહેલું માનવાનાં કારણોમાં મુખ્ય કારણ એ હતું કે એના અધિષ્ઠાના દેવતા અશ્વિન એટલે આરા આચર હતો અને આકાશી સંન્યનો મેનાપનિ મણુવામાં આવતો હતો.

“સતવએસ” તે કોણ?

“તિષ્ઠિ” અને “દ્યોતિરિંગ” સિતારાઓ તે કોણ તે આપણે જોઈ આવ્યા. હવે ત્રીજો સીતારો “સતવએસ” તે કોણ તે આપણે જોઈએ. એ સિતારો (કરકો ૫-૬) “પાણીએને હરત કેરર તરર વહેતાં કરે છે.” મીં બાના કહે છે કે રોક ખરેખાટ એ સિતારો Canopus-અમરત્ય હોય એમ જણાવે છે અને મીં દી. કાપડીઆ તે Altair-અવજુ હોય એમ કહે છે. મીં બાનાએ એ તારો Canopus-અમરત્ય જ છે એમ સાબિત કરવા પ્રુષ્ઠ શ્રમ લીધો છે પણ એ બધા અજબ રીતે ભોળવાઈ ગયા છે. નક્ષત્રોમાં કુંભરાશ્મિમાંનું મધ્ય નક્ષત્ર “ચતભિષક” છે જ અને અવરતા ભાષામાં સંસ્કૃત “સ” નો ‘ભ’ કે ‘વ’ થાય છે તે પ્રમાણે આ તો પ્રુષ્ઠ એ “ચતભિષક” નક્ષત્ર જ છે. એનું અંગ્રેજી નામ Lambda Aquarii-Aquarius છે અને આ શબ્દજન બતાવે છે કે તે પાણીને લગતું છે, કુંભ રાશિ Aquarius નો આકાર “માણસ પોતાના હાથમાં પાણીનો ધોડા (કુંભ) રાખીને તે દુનિયા પર પાણી ઢોળે છે” એવો જ્યોતિષના પુસ્તકોમાં બતાવેલો છે. એનો દેવતા પણ “સપ્ત”-Vespute છે ને તે પણ પાણી પર મુવલ્લય છે. “પુનરહેદેશ”માં કહેલું છે કે એ “પશ્ચિમનો સિતારો” છે તે પણ જરાબર છે કેમકે એ “ચતભિષક” સિતારો પશ્ચિમના આકાશમાં હોય છે ત્યારે “તિષ્ઠિ યા પ્રુષ્ઠ”નું નક્ષત્ર પૂર્વમાં હોય છે.

“તીર ચત્ર”માં વરસાદની ઋતુ પુરેપુરી જામે અને વરસાદ પૃથ્વી પર જરાબર પડે તો અનાજ પાકે, ઝાડપાન ખીરે, ગંદકી ધોવાઈ જાય, હવા સાર થાય, વગેરે બધી બધી વાતો છે. એટલે પાણીની કઈ રાશિમાં “તિષ્ઠિ” નક્ષત્ર છે તે પૂર્વમાં હોય ત્યારે આ “ચતભિષક” નક્ષત્ર જે પણ પાણીને લગતી કુંભ રાશિમાં છે ને જેનું નામ Aquarius પાણીનારો છે તે પશ્ચિમમાં હોય છે. એટલે આ જન્મે તાગ પાણીને લગતા પૃથ્વી ઉપર આકાશના જન્મે હોડા પકડીને ઉભા રહે અને પૃથ્વી ઉપર પાણી વરસાવી ત્યાં લીલા લહેર કરે. Canopus અમરત્યને કે Altair-અવજુને કે Sirius બ્રહ્મને પાણી સાથે કશી લેવા દેવા નથી. વળી અમરત્ય ને બ્રહ્મ એ દક્ષિણના તારા છે અને તે “વૈભરકપ”માં ક્રાંતિવૃત્તમાં નથી. આ વૈભરકપનો ખરો અર્થ નહીં સમજવાથી આજ સુધી આપણી ધરોના સંબંધમાં અને તેના ઉત્કલમાં યોગ યોગાળા થયા છે. અને તો આશ્ચર્ય થાય છે કે આ “સતવએસ” શબ્દ “ચતભિષક”ને તકન મળતો છે તે તરફ રોક ખરેખાટ

જેવાનું ધ્યાન પણ કેમ ગયું નહીં. આ “શતભિષક” નક્ષત્ર ક્રાંતિવૃત્તની મધ્યરેખાથી સહેજ દક્ષિણે રહે છે. હમણાં ડીસેમ્બર માસમાં રાત પડ્યા પછી તે કુંભરાશિમાં મધ્યાહ્નવૃત્ત ઉપર એટલે આકાશની વચ્ચે માથા પર આવેલું દેખાય છે. બહુ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એ નક્ષત્રના સો તારાની સંખ્યા આપેલી છે અને તેથી એને “શતતારકા” પણ કહે છે. પણ ત્રણ ચાર પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં એ નક્ષત્રનો એક જ તારો-ચોથા વર્ગને ગણવામાં આવેલો છે. એ નક્ષત્રમાં જે માણસની જન્મકુંડળીમાં સ્વયં ચંદ્રમાં લગ્ન ascendant હોય તો તે માણસમાં ધણા સારા ગુણો હોય છે અને તે જો બીજી રીતે ઉંચી ભાવનાવાળો અને ઉંચા ચાનવાળો હોય તો તે દુનિયા પર આશીર્વાદ વરસાવે છે. તેથી જ “તીર યસ્ત”માં એ “સતવએસ” નક્ષત્રની ખુબી ગાવામાં આવી છે.

“વનન્ત” તે કોણ ?

હવે આપણે “તીર યસ્ત”માં મુખ્ય આરાધના પામેલા ચાર સિતારાઓમાંનો ચોથો “વનન્ત” સિતારો કોણ તે જોઈએ. જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં આ નામ કોઈ નક્ષત્રનું મળતું નથી એટલે એ નામ ધણું જ પ્રાચીન હશે. તેમ છતાં એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં તે “વનન્ત” એમ એ શબ્દોના જોડાણથી બનેલો છે. સંસ્કૃતમાં વન એટલે “જંગલ” તેમ બીજે જૂનો શબ્દ વન પણ છે તેનો અર્થ પણ “જંગલ” છે અને તે મો. વિ. ના કાલમાં (બીજી આવૃત્તિમાં) ૯૧૭ મે પાને આપેલો છે. વળી વન શબ્દની હેઠ તેના સમાસ શબ્દો આપેલા છે તેમાં પણ ૯૧૮ મે પાને વનન્ત શબ્દ છે અને તેનો અર્થ forest region જંગલનો પ્રદેશ એમ આપેલો છે. એટલે “વનન્ત”નો અર્થ પણ તેજ ઘણું શકે. જ્યારે આકાશમાં “તિષ્ઠ” નક્ષત્ર પશ્ચિમ તરફ ઉતરે હોય છે ત્યારે “વનન્ત”નો તારો પૂર્વમાં ક્રાંતિવૃત્તની મધ્યરેખાથી જરાક દક્ષિણે હોય છે. “તીર યસ્ત”ના ૬ ક્ષા કરદાના ૧૨ મા ફરમાં આ સિતારાનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે પરથી તે મોટા તારો “ચિત્રા” Spica જણાય છે. ચિત્રાનો એક અર્થ પણ મો. વિ. કાલમાં (બીજી આવૃત્તિમાં) ૩૬૬ મે પાને a forest of variegated appearance-ચિત્ર વિચિત્ર દેખાવવાળું જંગલ એમ જણાવેલો છે અને એની પાસે સંસ્કૃત વન vana શબ્દ પણ આપેલો છે ! “તિષ્ઠ”થી એ સાતમું નક્ષત્ર છે અને તે “કૃતિકા”થી બારમું છે.

આ નક્ષત્ર તે “ચિત્રા” જ છે તેની સાબિતી હું નીચે આપું છું. વેદકાળમાં આદ્યજ્ઞને “વન”ની ઉપમા આપતા હતા કેમકે એમાં તારાઓનું જંગલ હતું! ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડળમાં ૩૧-૭ ને ૮૧-૪ માં નીચેની ઉક્તિ મળી આવે છે.

કિં રિવઃ વનં ક ઉ સ વૃક્ષ આસ યતો ઘ્રાવા પૃથિવી નિષ્પત્યુઃ

એટલે જેનાથી આકાશ અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં તે વન કયું અને ઝાડ કયું? અહીં તમામ ખગોળ જેમાં તારાઓ અને દૃશ્ય સૃષ્ટિઓ છે તે “વન” એટલે “જંગલ” છે એમ સ્પષ્ટ અર્થ છે. એટલે “વનન્ત” એ નામ ચિત્રા નક્ષત્રનું જ છે એ જ્યોતિષમાં “યોગતારા” કરીને ઘણાજ અગત્યનો તારો છે ને તે ધણો તેજસ્વી પહેલા વર્ગનો છે.

આ “ચિત્રા” અને રેવતી તારો Piscesium છે તે પણ યોગતારા કહેવાય છે, એ બંને સામસામા એક પૂર્વમાં ઉદય વેળા હોય તો બીજો પશ્ચિમમાં અસ્ત વેળા હોય છે. એ બંને તારા પરથી જ અપનાશની ગતિ-Motion of the Precession of the Equinoxes અસલથી ગણાતી આવી છે. આપણા “અવેસ્તા”માં “સરોશ યસ્તવડી”માં પહેલા કદામાં એ બંનેને “સ્વારેસ્તાર” અને “પાયુ” કહેલા છે. આ ચિત્રાને પણ ત્વષ્ટા The Architect કહેવો છે, અને “રેવતી”નું બીજું નામ પૂષા એટલે Protector રક્ષણકર્તા છે, તેજ અર્થ “પાયુ”નો પણ છે। એમ આ બધા યજ્ઞોનાં નામ તે આ નક્ષત્રોનાં છે.

પણ આ “વનન્ત”નો તારો તે “ચિત્રા”જ છે તેની બીજી મોટી સાબિતી તો આપણી પવિત્ર ક્રિયાઓ આપે છે. જરયોસ્તીઓ જણાતા હશે કે પાંચ ગાથાના દિવસો પૂરા કરીને જ્યારે નવરોજ એટલે નવા વર્ષનો પહેલો નવો રોજ આવે છે, તેની વહેલી સવારે આપણી અગ્વારીઓમાં અને આતશબહેરાઓમાં “વનન્ત”ની બાજ મોભેટો કરે છે. એમાં વનન્તના મોટા થાળો જેવા જડા દરન કરવામાં આવે છે અને તે વચમાંથી ઉભી અને આડી લીટી મારી કાપે છે. આ ક્રિયાનો ભેદ એ છે કે એ દિને “ચિત્રા” નક્ષત્ર રાત્રે પૂર્વમાં દેખાય, અને એ પરથી “ચૈત્ર” મહીનો શરૂ થાય। આ “વનન્ત”નો તારો રાત્રે પૂર્વમાં દેખાવા માંડે ત્યારથી આપણું નવું વર્ષ અવેસ્તાના જમાનામાં શરૂ થતું હશે. બધા જોશીઓ પણ વિક્રમ સંવત પ્રમાણે કાતકથી નહીં પણ ચૈત્ર માસથી નવું શરૂ કરે છે. આ બતાવે છે કે આપણું નવું વર્ષ પણ Precession of the Equinoxesથી નહીં પણ—મેષ રાશિમાં અગ્નિની નક્ષત્રમાં સૂર્ય પ્રવેશ કરે છે તે દિવસથી જ શરૂ થતું હોતું જોઈએ, કેમકે તે વખતે મેષ રાશિની સામેની કન્યા રાશિમાં “ચિત્રા”નું વનન્તનું નક્ષત્ર રાત્રે પૂર્વમાં ઉગતું હતું. વર્ષ ગણતરીના અર્ધી સદીથી ચાલતા ઝગડાનું સમાધાન પણ આ જ્યોતિષદ્વારા પડેલા પ્રકાશથી થઈ જતું જોઈએ આપણા વર્ષની શરૂઆતને અગ્નિની નક્ષત્રના જોડાણ સાથે સંબંધ છે, અને નહીં કે માત્ર વસંતસંપાત Vernal Equinox ની કાલ્પનિક રાશિ રેખા સાથે. એટલે પ્રાચીન ગાથાં અને અવેસ્તા કાળમાં તે હમણાંની ગણતરી મુજબ ફેણુઆરી ને માર્ચની તા. ૧૦મી અગાઉ તે ઉગતું હતું, અને ૬૮ વર્ષે અયનગતિનો એક દહાડો કમી થતાં તે હમણાં ૧૩મી એપ્રિલે ઉગે છે. વળી “વનન્ત”ના દરને વચમાંથી ઉભી ને આડી લીટી મારી કાપે છે, તે પણ આ ચિત્રા નક્ષત્ર પૂર્વમાં રાત્રે ઉગે છે તેથી ચૈત્ર માસ કહેવાય ત્યારે દિવસ અને રાત્ર પણ લગભગ સરખા કલાકનાં થાય છે, અને તેની જ નિશાની લેખે આ દરને વચમાંથી કાપવામાં આવે છે. એવી રીતે હજારો વર્ષનું સત્ય આ “વનન્ત”ની બાજબી અને દરના કાપવાની નિશાનીમાં છુપાઈને ઉતરી આવ્યું છે, તે ખુદાની મહેરબાની આજે હું આપણી કામની આગળ પ્રગટ કરું છું. ક્રિયાઓનો મર્મ નહીં સમજાય, તેથી તે ફેંકી દેવાની નથી. કંઈ કંઈ સાચો એવી ક્રિયાઓની સંદાઓમાં છુપાઈ રહેલાં છે તે rationalism બંધકારવાને નામે ફેંકી દેવાય નહીં. આ વિષય ઉપર ખુદ ગાથામાંની સાદહતો આપીને આપણા સુધારકો ને સુધારક દરદાર સાહેબોની જણ માટે હું હવે પછી લખીશ. એકમેકને ખોટા પાડવાના

આવેશમાં ધર્મને લગતી પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી સાચી તરીકેતોને રૂપસદ આપવા જતાં ખુદ પવિત્ર ધર્મનાજ અંગને નુકસાન કરી બેસાય. આવા વિષય ઉપર ખૂબ અતેસારી માર્ગના અભ્યાસની જરૂર છે.

“પાણીના તોખમના તારાઓ” તે કોણુ ?

“તિબ્ધ-તીર યસ્ત”ના દસમા કરદા ને ૩૯ કૃત્તરમાં “રતારાંમ અદ્દશ-ચિથનાંમ વીરપનાંમ” એટલે પાણીનું તોખમ ધરાવનારા બધા તારાઓની એમ જણાવ્યું છે, તે પણ જણવા જેવું છે. પ્રથમ ૬૬ રાશિમાં આવેલું “પુબ્ધ” યા “તિબ્ધ” નક્ષત્ર એ પાણીવાળું છે, અને ૧૧ મી કુંભ રાશિમાં પડતું ૨૪ મું નક્ષત્ર શનિમિષક યાને “સતતએસ” સિતારાનું નક્ષત્ર પણ પાણીવાળું છે, તે આપણે ઉપર જોઇ આવ્યા છીએ. એ ઉપરાંત “પૂર્વાષાઢા” જે ચાર તારાવાળું—Sagittarii નક્ષત્ર છે, તે ધનુષ રાશિમાં છે અને તેનો દેવતા “જલ” એટલે “પાણી” છે એ નક્ષત્રમાં સ્વર્ગ હાલના જમાનામાં હીમેશ્વરની આખરમાં આવે છે ને તે વેળા પણ કટલાક પ્રદેશોમાં વરસાદ પડે છે. એનું બીજું જનું નામ પયસ છે તેમ જ તોયમ જલમ એવાં નામે પણ ઓળખાય છે. અવેસ્તામાં એ “પયડાહ”ને નામે છે અને અભ્યાસીઓ જણીને અજબ યશ કેં આ “પયડાહ” પયસ એ “મધ્યો ઇર્દેમ ગાહાઝ્આર”ના વિશેષણ તરીકે વીરપદ ૧-૨માં વપરાયેલો છે. એ ગાહાઝ્આર અરદીબહેસ્ત મહીનાના ખોરશેદ રોજથી દએપમહેર રોજ સુધી આવે છે, એટલે અવેસ્તા જમાનામાં એ એપ્રિલ માસમાં આવે ત્યારે વસંતનો પૂર બહાર હોય છે. એ વખતે સ્વર્ગ દુષલ રાશિમાં હોય, ત્યારે રાતે પૂર્વમાં આ પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર પયસ યા “પયડાહ” ઉગે છે! એમ આપણા ગાહાઝ્આરો બધા જુદા જુદા નક્ષત્રોની સાથે જોડેલા છે અને અવનગતિ પ્રમાણે તે વેળા એ ગાહાઝ્આરો ક્યારે પડતા હતા તે સહેલથી જણી શકાય છે.

આ “પૂર્વાષાઢા” ઉપરાંત “ચિત્રા” એટલે “વનન્ત” તારાની પશ્ચિમોત્તરમાં “પાણીના તોખમનાં” ખરાં એ નક્ષત્રો છે, જે પણ “જરયો વોહરયેમ” — કાંતિદ્વંતમાજ આવેલાં છે. તેનાં નામ આપસ અને અપામવત્સ છે. એ જન્ને નક્ષત્રોનાં નામ પણ લગભગ એવાં જ આપણી યસ્તોમાં છે. “આપો” નામ તો “તીર યસ્ત”માં છેજ, અને “અપામવત્સ” કાણુ છે તે આપણે જોઇએ. “આપો” નક્ષત્રનો તારો જેને- મોકો Gamma Virginis કહે છે તે કન્યા Virgo રાશિમાંજ છે. એ તારો બીજા વર્ગનો જરા મોટો છે, અને એની નીચે પાસે જે “અપામવત્સ”નો તારો છે, તે એ જ નક્ષત્રમાંનો Theta-Virginis કહેવાય છે. રૂબેદમાં તથા અવેસ્તામાં “અપામ નપાત” કરીને કહ્યું આવે છે, તે એ જ તારાને માટે છે. “અપામવત્સ” એટલે “આપસ” તારાનો પુત્ર, (“આપો”થી નાનો છે તેથી), અને વત્સ કે “નપાત” એટલે પણ પુત્ર! એ “નપાત” ને જલે “નપ્ત” — નપતર — પણ વપરાય છે. કન્યારાશિની જ્યોતિષી નિશાનીમાં “પાણીના સરોવર મધ્યે યા નદી મધ્યે હાયમાં દીવો ધરીને હોડીમાં બેઠેલી કન્યા” છે, એટલે એ રાશિમાં “પાણીનો” ભાગ છે, અને તે ઉપલાં એ નક્ષત્રે તે લીધે છે. વાંચકો જાણે છે કે મૃગશીર્ષ નક્ષત્રથી જુનની ચરિત્રાતથી શરૂ થયેલો વરસાદ

છેક “ચિત્રા” અને “સ્વાતી” નક્ષત્રો સુધી લંબાય છે. એથી જ “તીર યસ્ત”માં આ બંધી ખગોળવિદ્યાને લગતી વાતો આલંકારિક રીતે વર્ણવેલી છે.

એ ઉપરાંત હજુ પણ બીજું એક નક્ષત્ર પાણીને લગતું છે, અને તે “આશ્લેષા” એટલે Hystera છે. એ નક્ષત્ર કક્કરાશિખાંજ “તિષ્ઠ”ની પછીનું છે. એનો અર્થ પણ “પાણી” છે, અને એ “તિષ્ઠ” થા “પુષ્પ” નક્ષત્રની પાસેથી લાંબું ને લાંબું ટેટલાક તારાઓને જોડીને પડેલું આકાશી નકશામાં દેખાશે. જ્યોતિષત્રયેમાં એનાં બીજાં નામ “અહી” અને “ભુજંગ” આપેલાં છે, જે બન્નેનો અર્થ “મોટો સાપ” થાય છે। અતિ પ્રાચીન કાળમાં એનું નામ પારીન્દ્ર હતું જેનો અર્થ a large snake, boa આપેલો છે. “તીર યસ્ત”માં હમા કરદાના ડાઠમાં ફરરામાં “પારેન્દ્ર રઆરથ” ફરીને જણાવેલું છે “રઆરથ” એટલે “ઝડપથી ચાલતી ગાડીવાળી” તરીકે પણ “મોટો અવાજ કરતી કુશાક્ર મારતી” છે। કાગાજીએ એ “પારેન્દ્ર”ને સંસ્કૃત પુરંધી સાથે સરખાવી છે, તેમજ દરુરજી ડાઠ ધાધાએ હમણાં જ નવેમ્બર ૧૯૪૬માં આપેલાં એક ભાષણમાં “પારેન્દ્ર” એટલે પુરંધી abpandvance ભરજકતા, એમ જણાવેલું છે, તે બરાબર નથી. હું અમાઉ કહી ગયો છું તેમ આપણા કોષ વિદ્વાનો કે દરુરજી કે અબાસીઓ - શું હિંદમાં ઇરાનમાં પહેલવી કાળમાં યુરોપમાં - આ બધા અવેસ્તાના યજ્ઞોતેનો મર્મ જાણી શક્યાજ નથી. જા બધા એટલે હું ધીરે ધીરે બતાવતો જઈશ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે “તીર યસ્ત”માં જણાવેલા “પાણીના લોખમના તારાઓ તે તિષ્ઠ-પુષ્પ, ચતુર્ભિષક, પૂર્વાષાઢા (પયડાહ), આપસ (આપો), અપામવાસ (અપામ નપાત), અને આશ્લેષા (પારેન્દ્ર) છે,

“અશ્લીશવંધ” યાને “અપિશ વડહવી” તે કોણું ?

“ગાયા”માં “અપિ” અને “અધી” એમ બે શબ્દો આવે છે તેમાં જોડણીનો જ ફેર છે, પણ ત્યાં તો એના અર્થો “સ્વામિત્વ” અને “પ્રાપ્તિ” છે. ત્યાં તો કોષ યજ્ઞતર્ના નામ નથી. “સરેશ”નું નામ છે પણ તેની સાથે “યજ્ઞત” શબ્દ કોષ ઠેકાણે નથી.

પણ અવેસ્તામાં તો આ “અપિશ વડહવી”નું યજ્ઞત તરીકે નામ બધે ઠેકાણે આવે છે, અને વળી એવા નામની “અશ્લીશવંધ” જેવી આખી યસ્ત પણ છે, એટલે એ પણ ખાસ નક્ષત્રજ છે. “તીરયસ્ત”ના હમા કરદામાં ડાઠમાં ફરરામાં એનું નામ આવે છે, ત્યાં સાથે “પારેન્દ્ર”નું એટલે “આશ્લેષા” નક્ષત્રનું નામ પણ છે, અને તેમાં એ “બન્નેએ “તીર”ને માટે માર્ગ સાફ કાપ્યા” એમ લખાણ આવે છે. આ “અપિશ વડહવી” કાણ તે સહેલથી પકડવું મુશ્કેલ હતું, એમાં પણ “વડહવી”-વસ્ત્રીમ શબ્દ છે તે વસ્ત્રની નારીમતિને છે અને એ શબ્દેજ આ નક્ષત્ર શોધવાની કુચી આપી. “તિષ્ઠ” થા “પુષ્પ” નક્ષત્ર ચંદ્રની કક્કરાશિખાંજ છે, અને એની આલુનાલુ - આગલાં ને પાછાં નક્ષત્રો “પુનર્વસુ” અને “આશ્લેષા” છે આ “આશ્લેષા” તેજ “પારેન્દ્ર” છે.

તે આપણે ઉપર જોઈ આગળ છીએ. આ પુનર્વસુ નક્ષત્રનો અધિપતિ પણ શુર - અથ છે, અને એના “દેવતા” તરીકે જ્યોતિષમાં અર્થિત એટલે “આદિત્યોની માતા” છે. હિંદુ શાસ્ત્રમાં આ “આદિત્યો” પ્રાચીન વેદકાળમાં સાત ગણાયા હતા: વરુણ, મિત્ર, અર્ચમન, ભગ, દક્ષ, અંશ અને સવિતૃ અથવા-સૂર્ય. આ સાતે “વસુઓ” છે. વસુઓ એ સ્વર્ગીય દેવતા ગણાય છે. આ હિંદુ દેવતાઓને બદલે સાત અમેશ્વરપંદોને આપણા અવેસ્તામાં “વસુઓ”ને બદલે આરાધેલા દેખાય છે. આ “અશીશવંધ”ને તથા “પારેન્દિ”ને “મેહેર યસ્ત”ના ક્રમ ૧૬-૩૬ના ૬૬માં પાછી સાથે જ નજીવેલી છે. “પુનર્વસુ”નું ખીન્નું નામ “સુરજનની” એટલે “દેવોની માતા” છે. “અશીશવંધ યસ્ત”માં ક્રમ ૧૯માં એને “અહુરમઝદની દીકરી અને અમેશ્વરપંદોની બહેન” કહી છે. વળી એ જ યસ્તના ૧૬માં ૩૬માં “સ્વે-તા આરમઝતિ”ને એની માતા કહી છે. “આરમઝતિ” તે ચંદ્ર છે તે મેં મારા “ગાથા”ના ગ્રંથમાં અનેક દાખલાઓથી સાબિત કરી આપેલું છે, અને “પુનર્વસુ” નક્ષત્રનો એક ભાગ કર્કરાશિમાં પડે છે તે પણ ચંદ્રની-આરમઝતિની રાશિ છે. “પુનર્વસુ”નો અર્થ “restoring the goods or riches”-માલમતલ કે ફોલતને પાછી આપતી એમ કહેલો છે. આ બધી શાહદતોથી તેમ જ “અશીશવંધ યસ્ત” માંનાં ખીન્ન વર્ણનો ઉપરથી એ “પુનર્વસુ”નું જ નક્ષત્ર છે, કેમકે એ પણ “વસુ” જ છે. વસુનો એક અર્થ “પાણી” પણ થાય છે. એમ આ “અપિશવહવી” તે આ પુનર્વસુ નક્ષત્ર છે અને એની “ગાડી” “પારેન્દિ”-“આરમેષા”ની સાથે જ બંને “તિથિ”નો માર્ગ સાફ કરે છે, એ તદ્દન વાજબી છે.

વળી “અશીશવંધ યસ્ત”ના ૧૯ના ક્રમ ૩૬ના ૨માં છેવટે જણાવ્યું છે કે “જે કાઠ કિયાનાં અપંચુ વડે અશીશવંધને આરાધે છે તે જાણે કિયાનાં અપંચુ વડે મિથને મેહેર યજતને-આરાધે છે.” આ મેહેર યજત કોણ છે તે હું હવે પછીના કાઠ લેખમાં બતાવીશ. પણ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ સાત વસુઓમાં “મિત્ર” મુખ્ય છે, અને “અવિશ્વ” પણ “વસુ” છે, એટલે એ આક્રમો વસુ છે તેથી એક જ વર્ગના હોવાથી અશીશવંધને આરાધ્યાથી મેહેર યજતને પણ જાણે આરાધેલો જ ગણાશે.

વળી અશીશવંધ અકલને, બુદ્ધિને વધારે તેજ કરે છે, એમ જણાવ્યું છે, તે પણ જ્યોતિષ પ્રમાણે બરાબર છે. એ “પુનર્વસુ” નક્ષત્રના ત્રણ ભાગ મિથુન રાશિમાં અને એક ભાગ કર્ક રાશિમાં છે, એટલે બન્નેના સ્વામી બુધ અને ચંદ્રના મહો છે, તે બુદ્ધિને સતેજ રાખનારા છે. આ બુધ અને ચંદ્રની એકમેક વચ્ચે શુભ દષ્ટિ હોય તો તેથી વિદ્યા, બુદ્ધિ, કવિતા વગેરેની ધણી વૃદ્ધિ કરે છે.

. આ પુનર્વસુ નક્ષત્રના ચાર તારા ગણાય છે, તેમાં બે તારા મોટા છે ને તેમાંનો એક પહેલા વર્ગનો છે. સુરોપીયનો જેને Castor અને Pollux કહે છે, તે એ જ તારા છે. એ નક્ષત્ર બહુ ચમકાટવાળું ને શોભીતું છે, તે અશીશવંધ યસ્તના ૬૬ વગેરે ક્રમોમાં જણાવેલું છે. એ નક્ષત્ર ધણી વૈભવ અપાવનાર છે તે પણ ૭-૮માં ક્રમમાં જણાવ્યું છે.

૧૨મા દ્રકરામાં કહ્યું છે કે એની માડી-સાથે જોડેલા થોડાઓ ચામડાના પટા વડે જોડેલા હોય છે. આ નક્ષત્રના ઉપર જથ્થાવેલા બે મોટા તારાઓ એક લીટીમાં છે ને તેની પાછળ બીજા બે તારાઓ પણ એક લીટીમાં છે.—એ પ્રમાણે એ યસ્તમાંનું બધું બીજું વર્ણન આ સુંદર નક્ષત્ર “પુનર્વસુ”નું જ છે. એ પુનર્વસુ, પુષ્ય અને આનેશા—એટલે અશીશવંધ, તિબ્બ અને પારેન્ડિ—પામે પાસેનાં નક્ષત્રો છે, અને તેથી જ “તિબ્બ” માટે અશીશવંધે, ને પારેન્ડિએ માગે સાર રાખ્યો, કે તિબ્બની પધરામણી ધામ ને વરસાદ પડે ને ધાન્ય પાકે; એમ “તીરયસ્ત”માં જથ્થાવેલું છે.

“હ્યોમો” તે કોણ?

“તીરયસ્ત”ના ૩૩મા દ્રકરામાં જથ્થાબધું છે કે “જે રસ્તાઓ તરફ આબાદી કરનાર, દુનિયાની વૃદ્ધિ કરનાર હોમ (ઇન્દ્ર) જાય છે, તે તરફ તે વાદળો બનાવનાર સ્વર્ગ બાદને આગળ ધસી જાય છે.” આ હ્યોમ તે સંસ્કૃત “સોમ” છે, એને એ “સોમ”ને માટે રૂબેરૂબા હ મા મંડળનાં અનેક પ્રકરણો લખાયેલાં છે. અજબ કોણું છે કે આપણી યસ્તોમાં પણ “હ્યોમ”ને લગતી યસ્ત હ મા છે! એ “સોમ” તે ચંદ્ર જ છે, જે પોતાના વાસણમાં દેવતાઓ—દેવતાઓ પાસેથી અમૃત ભેટું કરે છે. ચંદ્ર પોતે અમાસ થવા પછી પોતાના સરીરરૂપ વાસણમાં ચૂર્ણ—દેવતાનું—તેજ રાજ વધારે ને વધારે ભરતો જઈ પૂતેમ પર એ વાસણ અમૃતથી—તેજથી—છલાછલ કરી દે છે. એ કયા કવિનાજ અંલકારોથી ભરેલી છે, અને એ “સોમ પોતે” જાડપાનની તેમજ દુનિયાની વૃદ્ધિ કરનાર છે, અને એનું અમૃત માણસ જનને મળે, ને તે પીનાં માણસ દિવ્યાનંદ ભોગવે, એ ખ્યાલથી “સોમવલ્લરી” નામની જડી તે કાળના આયોએ શોધી કાઢી, અને તેને ધરાની આર્થોએ “હોમની સહી” કરી. એ જડી ફૂટીને તેમાંથી નીકળતો માદક રસ આઠણે પીને મરત બની તે જાણે ચંદ્રનું અમૃત પીને દિવ્યાનંદ ભોગવતા હતા!

આ સોમ-ચંદ્ર પણ “જરથો વોઉરુમેમ” ક્રાંતિવૃત્તમાંથી જ પસાર થાય છે, એટલે ઉપલા દ્રકરામાં એ “હ્યોમ ઇન્દ્ર” પણ એ વર્ણનમાં આવી જાય છે. વળી આ “સોમ” ખુદ મૃગશીર્ષ—Orion—નક્ષત્રનો અધિદેવતા છે, એટલે એ “હ્યોમ” એમ “મૃગશીર્ષ” નક્ષત્ર અને ચંદ્ર એ બન્નેનો સંબંધ બતાવે છે.

“વાતેમ” તે કોણ?

ઉપલાં અનેક નક્ષત્રો સાથે એ યસ્તમાં “વાતેમ”નો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. એ “વાતેમ” તે પવન નથી, પણ નક્ષત્ર છે. “ચિત્રા” નક્ષત્રથી ઉતરમાં “સ્વાતિ” નો બહુ જ ઝગકતો તારો છે, તેનું જ બીજું નામ “વાતેમ” છે. જ્યોતિષ મંથોમાં સ્વાતિ-નાં નામોમાં એ નામ પણ છે. એનું મુરોપિયન નામ Arcturus છે અને તે “ભૂતપ” - Bootes નાં તારાપુંજની છેક દોઠો ઝગકતો તારો છે. એની સાથે બીજાં નક્ષત્રો કરતાં વધારે છે, અને જુના યજ્ઞોમાં એની જગ્યા જે જનાવેલી છે, તે જોતાં તે દાસમાં પણ દૂર મથે છે. આપણી યસ્તોમાં આવતા “ગોવાદ” વજત થા “વાતેમ” એ “સ્વાતિ” નક્ષત્ર જ છે. “સ્વાતિ”નાં બીજાં નામોમાં વાયુ પણ છે, અને તેજ “વાતેમ”

તરીકે અવેસ્તામાં “ગોનાદ યજત” તરીકે આરાધાય છે. વેદમાં જેને મરત કહેવો છે તે પણ એ જ છે. “આસ્તાદ યસ્ત”માં ૭મા ફક્કરામાં “નેમો વાતો દ્વિષ્ઠ મજદધાતો” કહ્યું છે તેમાં પણ “વાતો” એટલે “પવન” નહીં પણ આ “સ્વાતિ” નક્ષત્ર છે. એ “પવન” પર મુવક્કલ છે, તેથી વરસાદનાં વાદળાં જેથી લાવી પવન મારફતે તેને જમીનપર વરસાદ રૂપે વરસાવે છે. “તીરયસ્ત”માં તેથી જ આ “વાતેમ”નું નામ છે. “મૃગશીર્ષ” Orion નક્ષત્રથી માંડી “તિષ્”થી ચર યધ “સ્વાતિ” સુધી વરસાદની ત્રણ ફક્કરામાં લખાય છે. “સ્વાતિ” નક્ષત્ર પણ શુભ છે, એનો દેખાવ પરવાળા જેવો લાલ છે. “વનન્ત” યા “ચિત્રા” ફરતાં પણ એનો તારો બહુ જ વધારે પ્રકાશિત છે. એ આકાશમાંના પહેલા વર્ગમાંના તારાઓમાંનો એક છે.

“વએમ” તે કોણ?

અવેસ્તામાં “રામ યજત” છે અને તે “વએમ” યા “વયમ” તરીકે આવે છે, અને જેને “બધેમ” તરીકે “રામયસ્ત”માં ફરદા ૧લાના ૧લા ફક્કરામાં શરૂઆતમાં જ કહેલો છે, તે તો “ઉતરાશ્વાયની” નક્ષત્ર છે, જેનું ખીલું જૂનું નામ બગમ છે, અને જેનો “દેવતા” અગાઉ જણાવેલા “વસુ”ઓમાંનો ભગ છે, જેને “ગાયા”માં ને અવેસ્તામાં “બગા” યા “બધેમ” કહેલો છે, એનું અંગ્રેજી નામ Denebola છે ને એ Beta Leonis પણ કહેવાય છે. એ તારો “આપસ” તારાની પશ્ચિમેત્તરમાં આવેલો છે, અને સિંહ રાશિમાં એ છેક પૂર્વ તરફનો ખીલ વર્ગનો તારો છે. અબ્બાસીઓ જોશે કે આ બધાં નક્ષત્રો “પુનર્વસુ” (અશ્વિચવંધ) અને “સ્વાતિ”-વાતેમની વચમાં આવેલાં છે, અને એ બધાં વરસાદ લાવવામાં મદદ કરે છે.

“બાતુ” ને “બરેમ” તે કોણ?

એક ખીલ નક્ષત્રનું નામ પણ “તીર યસ્ત”માં છે, અને તે ફરદા ૧લાના ખીલ ફક્કરામાં “બાતુઓ” તરીકે જણાવેલું છે. એ બહુવચનમાં છે કેમકે એના પાંચ તારા છે. એ “હસ્ત” નક્ષત્રને નામે મશહૂર છે, અને એનાં ખીલ નામે બાતુ અને અર્ધ પણ છે. “હસ્ત”ને હાથી સાથે કશી લેવાદેવા નથી. લોકોની અણસમજતું એ કારણ છે. “હસ્તી” એટલે હાથી, તેની સાથે “હસ્ત” બોલ નજીકનો લાગ્યાથી એ ભુલાવેલો ઉત્પત્ત થયેલો છે. “હસ્ત” એટલે તો “હાથ” એ નક્ષત્રના પાંચ તારા આપણા હાથની પાંચ અંગળોએનાં નાકાં બતાવે છે. હાથની અંગળોએ પ્રમાણે વચમાંના ત્રણ તારા વચ્ચે ત્રણ અંગળો જેવા છે ને આલુમાળુના બે તારા નાની અંગળો અને અંગુઠા પ્રમાણે છે. એ નક્ષત્ર “વનન્ત” ચિત્રાની પશ્ચિમ-દક્ષિણે છે, અને એમાં કદી કદી મોટા વરસાદ આવે છે. ગ્રીકો એને Corvus કહેતા હતા અને તેનો અર્થ Crow કાગડો છે. અબ્બાસીઓએ યસ્તોમાં આવતા “બરેમ” શબ્દને “બધેડો” ગણીને તે પર ખૂબ ધેડો ને ભાપણો આપ્યાં છે, અને તેથી મને ઘણી રચુજ પેદા થઈ છે. આ “બરેમ”નો એક અર્થ “બધેડો” ■ બરો, પણ “બરેમ”નો બીજો અર્થ “કાગડો” છે. ત્રણ પત્રોનાં બધેડો નહીં, પણ ત્રણ પત્રોનાં કાગડો એમ ઝોળખવાનું કારણ એ છે કે એ “કાગડો”ના ત્રણ પત્ર એટલે ત્રણ તારા નીચે છે ને બે તારા ઉપર છે. એ “અયો”

છે, કેમ બધા જ નક્ષત્રોને-ચન્દ્રોને-અવસ્તામાં “અપો” કહેવા છે. મળદા અહુરાતી અપોહને ટેકા આપનારાં છે. આ “હરત” નક્ષત્રો “દેવતા” “સવિતા” એટલે સુધી છે. એ નક્ષત્રનાં બીજાં નામોમાં “અરથુ” પણ એક નામ છે. મરહુમ મી. રસમ બનાજ હમણાં જીવતા હોતે તો જે સત્ય તેમને પણ અરથુ નહોતું, તે આ લેખમાંથી તેઓ મેળવી શકત.

ઉપસંહાર

આ “તીર યસ્ત”માં આવેલા બધા તારાઓ-નક્ષત્રોનાં નામ ઉપર પ્રમાણે બરાબર મેં ઉકેલી આપ્યાં છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રની મદદ વગર, દાદાર અહુરમજ્દની અને પેગમ્બર સાહેબની મહેર અને પ્રેરણા વગર, આ કાર્ય બની શકે નહીં જે વિદ્યાનીઓ આજના કહેવાતા “સુધારા” ને નામે ગર્વથી જ્યોતિષશાસ્ત્રને ધિક્કારે છે યા અવગણે છે, તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે. આજના “સદ્ગાવાળાઓના જોશીઓ” ભોળા લોકોને ધોતાનાં એ શાસ્ત્રના અધૂરાં જ્ઞાનથી છોતરે છે ને ધન રળે છે, પણ તેથી એ શાસ્ત્ર કંઈ ખોટું નથી. માણસ અધૂરો છે, કુદરતના ભેદ એને બધા મળી શકતા નથી, પણ ખંતથી અભ્યાસથી, અતુલવધી તેણે આજ સુધીમાં ધણું ધણું શોધ્યું છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર હસ હાનર વર્ષથી પણ ધણું જૂનું હશે. એનાં ઉંઠા ને ખરા મનો આપણા મહાન પેગમ્બર સાહેબની “ગાથા”માં સમાયેલા છે. એ “માયા” ના પાયા ઉપર જ તે પછીના જ્ઞાની આભેડોએ “વસ્ત્રો” લખેલી છે. એમાં કવિતા છે, પ્રેરણા છે, અને માણસના કુદરત સાથેના સંબંધની પિછાન છે. એ “વસ્ત્રો” પણ કંઈ ફેંટી દેવા જેવી નથી, પણ આપણા માનને પાત્ર છે. એ લખાઈ તેને ચાર હજાર વર્ષોથી ઉપર થયાં છે, અને વખતના મારામાં એમાંનું જ્ઞાન હંકાઈ ગયું, જુલાઈ ગયું, અને પાછલા વખતના જરથોસ્તીઓ એને ખરો અર્થ મેળવી શક્યા નહીં.

એક બીજી વાત તે આપણી ધર્મક્રિયાઓને લગતી છે. કાંઈપણ ધર્મ માત્ર નીતિ વચનો ઉપર નથી ચક્રે નહીં. તમામ ધર્મોની સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધો બંધાયેલા છે, એટલે ઓછીવત્તા ક્રિયાઓ તો બધા ધર્મોમાં છે ને તે રહેવાની. જહેદીનોથી કંઈ ધર્મ સચવાય નહીં, એટલે તેઓ ધર્મનો સમાજ જળવી શકે નહીં. ખાલ્લો, મોમેદો, પાદરીઓ, કાઝીઓ, બલે “ધર્મના ધંધાદારી” કહેવાય, પણ ટોરને બાંધવાનો જેમ ખીલો યા ખૂંટો હોય છે, તેમ એક ધર્મના સમાજને એકત્ર ને જોડેલો રાખવા તેનાં મંદિરો રાખવા જ પડે, તે તેથી તે મંદિરને લગતું બધું કાર્ય જોઈ લેનારો ખાસ વર્ગ પણ હોય. આપણા મોમેદો બલે આજે અજ્ઞાન હોય, ધર્મને નામે ધધો કરતા હોય, પણ એઓ જે હાલતે પડેલા છે તેના જવાબદાર તો જહેદીનોજ છો વળી મેં ઉપર “વનન્ત” સિતારાની વાતમાં કહ્યું છે તેમ કેટલોક પ્રતિહાસ, કેટલીક આધ્યાત્મિક બાજોના ક્રિયાઓને નામે સચવાઈ રહી છે. તે બધું સમજવાની જરૂર છે. પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી લોકોના સંસર્ગમાં આપણે આળ્યા, ને ત્યાંની બહારની “ચાષ્યાઈ,” મોજમજદ, વગેરે જોઈ આપણે તેઓની નકલ કરી. અને આપણું સાચું કવેર છોડી દઈને આ જડવાદી લોકોના જેવા થતા તાલીમી વસ્તુઓને બહારના બપટા જે આપણે લેવા જઈયું, તો આપણી

નાની કામનું સંગઠન છૂટી પડશે અને આપણો સમાજ જોતજોતાં વિખેરાઈ જશે. ધર્મને-સાચા ધર્મને-માત્ર નીતિ સાચે જ નહીં, પણ ખરી આધ્યાત્મિકતા spirituality સાચે કામ છે, તેથી એને કાંઈ rationalism સાચે સરખાવાય નહીં. આ વિષય બહુ ઉંડો વિચાર માગી લે છે, અને માત્ર સુધારાને નામે આખા ધર્મનું અંત જ નો આપણા યદ્ય એટલા નેતાઓ કાપી-નાખશે તો જોતજોતાં સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદિતામાં સામાન્ય જનો ઉતરી પડશે. જડવાદી યુરોપે આજે તેના સમાજની થી હાલત કાઢી છે તે જુઓ! એ બધાં પેલી કહેવાતી બ્યવહારતા rationalism-નાં પરિણામ છે। આપણી કામ બલે બધી ચર્ચા કરે, માત્ર નીતિરીતિની વાતમાં “ધર્મ” કદી સમાઈ જતો નથી, એ સવાલ આપણી નિંદગીનો, આપણા વર્તનનો, આપણા સમાજનો, આપણા પૂજ્ય પેગમ્બરે આપેલા અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક વારસાનો, અને આપણા આત્મા ને મનના અહુરના સંબંધનો છે.

મારે સ્પષ્ટતાથી કહેવું જ જોઈએ કે આપણાં “ધર્મ”ને ઉત્કર્ષાં બે હજાર વર્ષથી કાંઈ બરાબર સમજ્યું નથી. હું નાચીક છું, અને એવું કહેવા માટે હું માફી ચાહું છું, પણ મારા સાહેબે જે “સત્ય” કુનિયાને પાછું દેખાડવા મને આજ્ઞા આપી છે, તે હું સ્પષ્ટતાથી સૈાની આગળ કહી બતાવું છું. ધર્મ-આપણો ધર્મ શું છે તે જ પ્રથમ તો આપણે ત્યાં કાંઈ પણ સમજી શક્યો જ નથી. બધા જ પોતાને ખરા ધર્મી ને યાની સમજે છે તે તો માણસનો સ્વભાવ છે. પેગમ્બર સાહેબે “માયા”ના હા ડરના પહેલા પ્રલોભમાં એજ કહેલું છે. પણ સામાન્ય યુદ્ધિ અને પ્રતિભા gregarious વચ્ચે ધણો ફેર છે. પ્રતિભાને જે રાશની ખુદા તરફથી મળે છે તે જુદી જ છે. હાલ તો આટલું બસ છે, આ લેખથી આપણા બધા વિદ્વાનો જોશે કે આપણાં ધર્મપુસ્તકો-ખાસ કરીને ગાથા અવેસ્તાને આવી રીતે કાંઈએ ઉકેલ્યાં નથી. એમાં ખુદાઈ પેગામે છે, આપણે ધારીએ છીએ તેવું સાદું જ્ઞાન નથી. હું ઇચ્છું છું કે આપણા નાના મોટા અભ્યાસીઓ આ વિષયને હવે ગંભીરતાથી હાથમાં ધરે, “સ્કોલરશીપ”ને ગર્વ બાજુએ મૂકે, અને આપણાં ધર્મપુસ્તકોનો આ નવી રાશનીમાં અભ્યાસ કરે. હજી તો બહુ લેખો મારે લખવાના છે, “ગાથા”નું કામ પૂરું કરવાનું છે, એટલે પ્રભુ પાસે માગું છું કે તે મારી કામને સદ્બુદ્ધિ બક્ષે, રાજની તારીખારી બધા છોડી દે અને પેગમ્બર સાહેબના કક્ષામોને હૈયે ધરી જ્ઞાન મેળવી સુખમાં, શાંતિમાં, સંપત્તિમાં અને સ્નેહમાં સર્વ સાચે રહે! આમીન!

Synopsis Of Research Work Done In The Zoroastrian And Vedic Scriptures.*

Truth is stranger than fiction and facts are more enchanting than fancies. Most valuable legacies have been left to us by our great departed ancestors of most remote times, who had attained profound spiritual enlightenment from above and who had lived a most disciplined and exemplary life to show us the path of Righteousness and Purity that would make our own living successful and worthy of our Creator. But, alas! the dust of time settles on this enlightenment and the ages that follow have to grope into the darkness that again unsettles the worldly life. But Parmatman is merciful and He sends his messengers again from time to time to revive the light, to lessen our own sufferings by our own disciplined efforts and to get again that lost peace of mind which is the true goal of all living beings on this earth. Such great messengers or Prophets and Rishis have come to earth from time to time at long intervals—messengers like Zarathushtra the Vedic Rishis, Rama, Krishna, Buddha, Sankaracharya, Dayanand Sarasvati, Ramakrishna Paramahansa, Gandhiji and other great Souls—but in the intervals there come lesser Souls, who too have taken to the path of Righteousness, who have to keep the light burning as bright as possible which was left by the great Rishis.

However humble we may be, we must realise the glow of our own internal light and throw what lustre we can on that

*Lecture given by shri A. F. Khabardar on 6 th october 1952 at the Kuppuswami Sastri Research Institute, Mylapore, Madras.

great Path and thus be the humble followers in the camp of great Enlighteners. Each of us has his own duty to perform—duty which always brings its reward of satisfaction and peace of mind. Our great ancestors received this light from their predecessors and performed their duty towards the human kind, and they in turn handed the light to their worthy followers and thus in course of time this light has come into our hands. Although the dust and ravages of time have hidden from our view much of the history of the passage of this light, it has fallen upon our shoulders to remove this dust and bring out the full lustra of this light in the best and right way possible.

This Institution which has a month ago celebrated the 8th Foundation Day and which was founded to commemorate the blessed memory of the great scholar and modern light-bearer Mahamahopadhyaya Kuppaswami Sastri, has gathered round it many well-known Sanskrit Scholars and men of erudition to carry on the research work in the great Sanskrit literature, and the existence of this Institution is proved by the valuable work already done by the followers and admirers of the great departed scholar. I am a nonentity and have no claim to any recognised erudition but as an old resident, poet and writer of Madras, I am asked by the office-bearers of this Institution to address this august assembly and give a synopsis of the research work, however humble, I have done in connection with the Gathas of Zarathushtra, the Avestan and Vedic Scriptures. I have accepted this invitation with some hesitation, as I am old, infirm and an invalid of long years, but I have ultimately considered this as the best opportunity to explain my work in short and to bring to the notice of the reputed scholars my own humble work in discovering the most important matter of the actual pronunciations of the three Vedic Accents—Udatta, Unudatta and Swarita—which had been forgotten for at least four thousand years. I trust you will grant me the privilege of placing before you what work I have done and how I came to re-discover the lost pronunciations of the Vedic accents,

For over twenty-five years I was continually urged by some Parsi Avestan Scholars and friends to translate the sacred Gathas of the Prophet Zarathushtra into Gujarati verse. But I had no direct knowledge of the Gathic language, and the translations in Pahlavi, English and Gujarati languages made by other scholars were such that there was no unity and uniformity in the running thought of the great Prophet poet found to satisfy my own mind. Further, much later ideas and meanings of the original words were thrust upon the Gathas. When such a state of affairs prevailed in this sacred literature, I thought it almost sinful to put my hand into this matter, and so I declined the taking up of the task of such translation from other unsatisfactory translations. But there was another factor that was working upon my mind for years. Being an humble student of, and research worker in the science of astrology, I had before me readings of my own horoscope from the well-known Nadi books like "Bhṛigu Samhita", "Satya Samhita", "Markandeya Nadi", "Kousikam" and some others, which all stated that I would make researches in the Vedas and religious scriptures of my own religion and would write and publish some wonderful books which would revolutionize all the old current ideas in connection with these scriptures! Although I had studied in my young age the Vedic literature under some well-known Arya Samajist Pandits, I had no opportunity of studying the Avestan language which embodied my own religious works of old. For nearly a quarter of a century I carried this mystery in my heart and wondered whether this strange reading would ever come to happen. But in A. C. 1938 I was offered by the University of Bombay a scholarship to deliver five lectures on any subject connected with Gujarati Literature and I chose it as "The Art of Prosody in Gujarati Poetry". I delivered these lectures in December 1939 and the Bombay University has since published them in a book-form and prescribed as a Text-book in the M.A. Examination.

In the above-mentioned lectures, I had to trace the source of verse-making right up to the oldest verse of the Vedas and

Gatha-Avesta. During my life-long studies of poetry and its art, I had many times tumbled over the Vedic accents and the strange vowel-vriddhis and aspirated consonants of the Gathic and Avestan-languages, for which I could get no light from anywhere. Yaska Muni, the famous Commentator of the Vedas and author of "Nirukta", who flourished about three thousand years ago has clearly said in his above book that the Hindu Aryans had forgotten for over a thousand years the exact pronunciations of the three Vedic accents-udatta, unudatta and svarita-and that all the seventeen commentaries on the Vedas existing then in his time gave different interpretations to the Vedic hymns! After giving my lectures I thought this was a fitting subject for research and tried to find out whether I could get any light from the Gathic language which was up to now considered as the sister-language to the Vedic. My first attention was accidentally set upon the peculiar pronunciation in the Gathic language for the Vedic words मन्त्र, वचन, जाति etc. which were pronounced as Mīnaṛhā, vacaṛhā, āṛhā. I could not in the beginning understand why this ॡ-ṛhā had entered into the body of the word. I asked my friends who were reputed Avestan and Vedic scholars what they thought of this, but they said the language was different and so the pronunciation was also different and that was the peculiarity of languages. But these replies did not satisfy me. I carried my research further to Vedic words like कर्त्तु, स्वा, रवे, प्र etc. which were pronounced in the Gathas as xraθwā, xratu, θwā, θwūi, fra. It suddenly dawned upon me that accents in the Vedic language had to do with this changing of consonants and pronunciations.

Now let us first take the inclusion of ॡ in the word. ॡ goes in after an udatta or svarita syllable followed by original soft (अण)स. It is said in the Pratishakhyas, that there were two सs in the Vedic Orthography: one dental S-स and the other ॡ-S which stood generally at the head of a word and in its body, unconnected with any other consonant and was pronounced as soft ॡ-h, not guttural. This ॡ is found everywhere

in the Gatha-Avesta in the place of dental S, and also this s appears as h in the Greek and other European languages. So the rule is that when an udatta or svarita syllable is followed by such s pronounced as soft h, ह्. is included between the udatta or svarita syllable and the soft h (सु). Thus we get manahā for मनेश, Vacahā for वचेश, and āonhā for आश, ahurāonhō for अहुरासु and so on. But if the soft स is joined with ए, उ, or य then in that case ह्. does not go in : वहीयः vahīyō, वहु-vohū, मनेसि manabī, वचसि-vacabī. There is a perfect regularity about these rules and more detailed examples of this ह्. can be found in my book "New Light on the Gathas of Holy Zarathushtra" under the essay on "The metre and Accents of the Ahuna-vaiti Gatha."

Let us now come to the set of words like कर्वा, कवु, त्वा, स्वे, म etc. The rule is that when the अल्पप्राण or unaspirated consonants like क, ग, त, द, प are udatta or svarita, they are pronounced like महाप्राण-aspirated consonants like ख, घ, च, प and फः क्वा=xraθwā, xratū, θwā, θwōi, fra, respectively. At many places when the aspirated consonants are unudatta or unaccented, they are replaced by अल्पप्राण-unaspirated consonants: स्तु-sta, स्त्रायन्स्त्र spayaθrabyā, अस्तुन्वत्-astvat, अदा-adā, ग्रयम्-garəmañ, गुप्त-guṣata etc.

There are other minor rules also regarding the making of महाप्राण of an अल्पप्राण syllable at certain places when certain vowels follow them. In words like बुक्वा where a महाप्राण like वा is already there and is accented udatta, this वा is changed to the next महाप्राण of the same class and is changed to धा. Thus बुक्वा, when क् and वा are accented, is changed to बुद्धा and धा. बुद्धा-uxdā There is no म in the Gathic Orthography but instead of म, व is used मवत्-ववत्, मवति-bavaiti; सुर्- buiri, नमा-nabā etc. But when this व is accented, it is changed to फः माहु-म्युः light-पुत्र in śuyantē-for the enlightener; रम्रद्र-rafddrabyā. All the detailed rules about this use will be found in my above book.

In certain places where the accented syllable is followed by a syllable containing इ, ए, or य the महाप्राण is kept as it is

and a vowel i is inserted after it; प्रति-paiti. Here प is not made फ as there is इ after it. दधीत्-dāidit; वर्धति-varṣṭaiti.

Those consonants which are neither अल्पवर्ण nor महावर्ण like, य, र, व, ञ, ष, ड, ढ, म when they are accented, take i इ or ē-ए as followed by a syllable containing इ उ, or य respectively: येय्य-yaēibhyō, वैर्य-vairyō, शयिषा-shaiṣisā, हायिष्ठ-hāiṣṭiṣṭō, स्तुति-stuṭi, हुनाति-hunāiti, बुरि'-būiri.

The vowel ऋ-ara-when it is mostly udatta, remains the same ऐः. This ऐः is the correct old pronunciation of ऋ. In Vajasaneyi Samhitā it is stated that there is a short vowel before as well as after the consonant ऋ in ऋ. In modern India this ऋ is either pronounced as ri or ru in certain provinces and by certain students. But neither is the correct pronunciation. This correct pronunciation as ऐः is found in Avesta-Gāthā only which proves their great antiquity. ऋषि and ऋत should be pronounced, ऐःṣi and ऐःtā. This is proved from the following words made from them. We do not say मृह+ऋषि and मृह+ऋत but मृहैषि and मृहैत. According to Sandhi rules the first vowel ऋ of ऐः merges into the ऋ vowel of the इ syllable of मृह and of the ऋ syllable of मृह and इ consonant remains. The last ऋ of the consonant ऋ is only a vowel which was placed after all consonants in the ancient days because a pure consonant cannot be pronounced except in conjunction with a vowel or another vowel-included consonant. Thus ऋ of ऋ is merged into the words मृह and मृह and then form the words like मृहैषि and मृहैत.

The Sanskrit lexicographers say that they cannot get proper etymological root for the word ऋषि and they suppose there should have been a root like ऋष् meaning, "to be truthful or pure". Well, we have got the very word ऋष-ऋष् in the Gāthas meaning, truth, straightforwardness, and this word ऋष् in this meaning is found at many places in the Gāthas and Avesta.

There are no cerebral sounded alphabets मृष्य as well as ष, ष, म, ष, ष and ष of Vedic Sanskrit, all through dentals only

are used. ञ is used for छ, ष for ष, and र for ङ. There is no ओ-ल or ल also in the Avestan alphabet. Very old Vedic words like वार for वार-hair are rarely found in the Vedic language. Gatha has got "Sūrahya" for शस्त्र of arms, armed, of fighting apparatus. These forms, too, show the great antiquity of the Gatha language.

After a corresponding study of the Vedas and the Gathas for over three years, I have succeeded in giving over one hundred rules for the correct pronunciations of the three accents of the Vedic language as they are minutely found embodied in the Gathic language. The Gathic language is neither a dialect of Avesta language, nor a sister language to the Vedic, but it is a pure Aryan pre-Vedic language, from which both Avesta and Vedic languages have descended in course of centuries.

There is a peculiarity of the Gathic words as they are written and pronounced for about 2,500 years now. Most of the words have long endings. च is pronounced as चा, न्व as न्वा, क्ष्व as क्ष्वा, वृश्च as वृश्वा, मन्त as मन्ता and so on. I am inclined to think that this was really the old pronunciation. When I first came to Madras about fifty years ago, I tried to learn the Tamil language, and my tutor was pronouncing almost आ for अ and actual आ was pronounced with a longer आ sound! At first it puzzled me, but then I was convinced that these must be correct pronunciations in Tamil. Since then I always found my Tamil friends placing emphasis on the last syllable with अ and pronounced it as आ as रामा, रावणा, गोविंदा. So, I think this Gathic pronunciation must be correct in those days. Subsequently we find all these अ-ending syllables pronounced as the present अ pronunciation of Devangari alphabets in the Avesta language with such a vengeance that आ-ending in the Vedic language is also pronounced as अ!

Then there are peculiarities regarding accents on ए and ओ. If ए is unaccented — anudatta, then it is made एए, that is, this ए is separated from the consonant which is spoken as a full syllable and then ए is placed by its side: दुव-daēvā, एव-aēvā,

वेद-vaēdā and so on. But the last unaccented syllable is not changed but remains as it is वायेते-dāyetē, पृच्छते-paras itē, यमाते-yamaite etc. Now, if ए is udatta or svarita accented, then it is pronounced as oi: मे-moi, ते-toi क्षेत्र-ṣṭierahyā, नैव-nōit, विद्वाने-vidvanōi, क्षत्रे-ksatroi.

If ओ is accented, it is pronounced औ. This rule is contrary to the rule that governs ए: ओजस्-aojonh, श्यौनि-ṣyaoṣanā, श्यौत्र-ṣiāvaocā, श्यौन्ताम्-saosyantam. If ओ comes as the last syllable accented, or unaccented, it remains ओ only: मनसो-manasohō, क्षत्रयो-Caxrayō, ह्यः-hazō, ओष-aogō, दारयो-daragō, आपानो-āpānō, पयो-paṣo.

A very peculiar pronunciation is given in regard to the syllable उ if it is unaccented in the beginning. This उ is changed to उर्व when it is anudatta, उरतम् urvatam, उना-urraza, उरतय-urvātahyā, उरतम् urvaṣo, उर-urvāxṣ.

The initial व in वृ, if it is made accented, is changed to 'vouru' वृरुक्ते-vouru-cṣānē, वृरुक् वouru-kaṣi. Such pronunciations could never be imagined unless and until they are actually found in the Gathas and Avesta.

The cerebrals ङ, ञ and ञ which are used in the Vedic words were originally ṛda in the pre-vedic language. मरुद-merōzdātā, मिडम्-mīzdam, वरुडम्-varōzdam, ईडे, ईडे-īzde, ङ is not found in the Gathas, but instead ञ is used. ञ-xṣnu, ञनि-fraxsnōnē, ञविषा-xsnōvisā.

There are numerous peculiarities in connection with the pronunciation of written words in the Vedic times, which are mostly shown in my thesis on this subject in my recent Gatha Volume. The above-mentioned are enough to give an idea of this research in regard to the Vedic accents. Uptonow all the Gatha and Avesta scholars said that there was no accent in the versification of the Gathic hymns or Avestan language. But now all the scholars will be convinced that there are accents in Gatha and Avesta also but they are cleverly embor-

died in the words themselves. The Vedic language is the written language with original pure forms of syllables with their accents clearly shown on paper, while the Gathic language is the spoken language as it was actually pronounced in those days. We cannot say how these actual pronunciations were lost by the Brahmin priests, while the Vedic mantras were taught orally by the father to the son and by the guru to his disciple. Some great catastrophe must have taken place about four thousand years ago when this knowledge was lost by the Brahmin and Zoroastrian priests although their languages were the same. The Vedic and Gathic version of their hymns are properly speaking the two sides of a coin: one has the actual written language with accents shown on the syllables, while the other shows the actual pronunciations of the words of the mantras. We can well surmise that some fore-thoughted Zoroastrian head-priest of about four thousand years ago, for reasons of his own, was afraid that all these correct pronunciations of their sacred mantras might be lost or mispronounced in course of ages and so he invented special symbols and letters to be embodied in the writing of these mantras, and thus his foresight has to-day again given to us what we had lost for many long long centuries, nay, millenniums. The Hindu Brahmin priests and pundits now regain the lost pronunciations of those sacred mantras, and the Zoroastrian Priests and Scholars regain the knowledge that their sacred language was the same as the Vedic, bearing all the accents embodied therein. This lost treasure is regained through the inscrutable ways of the Almighty who has ordained it through an humble servant of His, as it must be the manifestation of His wish only that the secret of the two different impressions on two sides of one coin is at last revealed to-day !

Most of the words of the Gathas which could not be correctly translated before, have now become easy for a right understanding, since we have now got its correct original Vedic form which gives out its true meaning preserved by the ancient lexicographers from time to time in their Vedic

dictionaries. It is now for the learned scholars of the world to pursue this subject further and make all the rules perfect, since my work must be incomplete here and there, and subject to slips of mistakes, due to this being merely a pioneer work. But with the help of the key we have now received, the rules can be perfected in course of time. Thus I have done after much labour of years in my old age what was destined as predicted for me by the ancients, and I am thankful that I am enabled to do some service to my Hindu and Parsi brothers and to the scholars of the world. To the initiated, this is a very fascinating study, though many may find it tedious and dry. But the importance of the subject does demand the due attention of the Vedic and Avestan scholars to carry on further research in this matter. It will be interesting to you to know that after all I learnt the Gathic and Avestan languages when I was 62 years of age—about nine years ago!

ASTROLOGY IN THE GATHAS, AVESTA AND RIGVEDA

Astronomy and Astrology are not modern sciences but perhaps the oldest ones. We get ample references of Astronomy and Astrology in the Gathas and Avesta of the Zoroastrians and in the Hindu religious scriptures. Vedanga Jyotish is a part of the Vedas themselves. Man's life on earth is for millions of years and it has very slowly developed and has seen even many ups and downs in its progress up-to-date. In the early stages of life, man had to live mostly with nature. He had to divide his time properly for his daily work and seasonal duties. He had vast skies overhead and he found millions of stars, the moon and the sun, the comets and meteors, passing before his eyes. By close observation he found some regularity in their rising and setting, and he connected his seasons and his daily and monthly duties for his own maintenance with such movements of these heavenly bodies. In some ways he kept a note of his experience in this direction, and he began to understand by such collective notes that those spheres in the sky were seen reappearing at a particular place after revolving in the heavens. In this way in hundreds of years he gathered

knowledge and he knew that the changes in weather on earth, heat, cold, snow, rain, roaming of clouds and solar and lunar eclipses, which occurred at particular times only, all happened due to some inconceivable rules only. In this way he came to observe and perform his various duties. This knowledge of Astronomy and Astrology has been preserved for thousands of years in pre-historic days in Iran, Babylon, India, Greece and other countries of the world. I have gone through the works of the Rosicrucian Order-an institution well-known for its "Hermatic Theory" and tracing its history and secret knowledge up to more than twenty-five thousand years, and I find in their literature the mention of Astrological knowledge for over a hundred thousand years! In their writings they too connect the Sun, the moon and the planets with God soul, mind and different attributes, virtues and vices, and all that is found in the life of man and this world. Those who have not properly studied Astrology say that it is a humbug, but that does not affect this sacred science at all. While even to-day no branch of physical science can be called perfect, it is easy to understand that Astrology, too is not perfect. There are so many factors prevailing in the working of this vast world that poor man can never perfect anything. Man's knowledge about any subject of creation remains incomplete only and will remain so. The movements of heavenly bodies are so intricate that they sometimes defy correct calculation and while the astronomical side of this science is still fluctuating, and different scientists propound different theories, it will surely affect the predicative side of the Astrological delineations. Whatever may be the imperfection of Astrological predictions, it has given some wonderful results. We know that the scientists have placed before us certain periodical cycles of the Sun, the moon, the Sun-spots and the magnetic disturbances that follow them, the eclipses of the Sun and the Moon, which bring certain happenings in the world from time to time. As our own homely clock sets in and shows correct time for our own personal doings, so the vast heavenly clock of these shining bodies sets up the time for the happenings of the world.

When all these heavenly bodies have played a most important part in the daily life of our remote ancestors, surely these were woven in all their religious thoughts and literature to show the correct happenings in the life of man and his world. They bowed and offered their devotion to the great heavenly lights, the Sun and the Moon, and they paid their homage to all other shining bodies as devas or yajatas. In Rigveda 1-50-2 we have the following reference :- अष्ट स्ये ह्ययवो यथा नक्षत्रा यस्त्यजुर्मिः सूर्याय विद्महे ॥ This means that the constellations are the abodes of the gods. Exactly the same thing turns out to be true from the descriptions in Avesta "Mithra Yashta" and others wherein these constellations are called the carriages of the Yajatas! There are quite a number of well-known constellations spoken of in the Rigveda, and Atharvaveda gives different names of all the 28 constellations of the Zodiac. In Avesta, too, we have names and mention of all these 28 Zodiacal constellations and about twenty or more other constellations of the northern and southern hemispheres. All these will be shown by me in my next big Volume of "New Light on the Vendidad and Avestan scriptures", with over thirty plates.

When I went through the Gathas of Holy Zarathushtra, I found that there were clear astrological references in connection with different Ahuars and Mazdas, and when I went through minutely, I discovered that the Sun represented Ahura Mazda, the Moon Aramaiti, Jupiter Asha, Saturn Vohu Mano, Mars Khshathra, Haurvatat Shukra or Venus, and Ameretat Mercury. The two Manyus were the Spenta or Beneficent Manyu as the Southern Node of the moon and Angra Manyu as the Northern Node of the Moon. These latter are clearly shown in the 12th strophe of Chapter-Yasna or Ha-31 of the Abunavaiti Gatha. In the Gathas there is no mention of any Yajatas or Constellations at all, except for "Sarosha" who is called "Vohu or Vasu Surosha", which is the Sravishta or Dhanishtha, or Delphini Constellation, but it is not named as a Yajata at all, but merely a servant of Ahura Mazda. From old Jyotish books, from the Mahabharata and the Puranas,

we know that in the Vedic Era Śraviṣṭha or Delphinus—the modern Dhanuṣṭha—was the commander-in-chief of all the Zodiacal Constellations through which the path of the Sun, the Moon and other planets passes, and astrologically all the constellations were counted from this Śraviṣṭha or Saroṣha, which order was changed from time to time according to the presence of the Precession of the Equinoxes in a particular Zodiacal sign, and now for over 2,000 years we count them from Aśvinī. It is from the application of the tenets of this Planetary Astrology that I could translate the Gathas most correctly and I showed that there was perfect unity and uniformity of thought and conception of the poetry of these sacred hymns from the beginning to the end. We are, each of us, a tiny unit of the great Solar System, and our living in everyway is connected with and dependent upon this Solar System only. Every atom has come out of, and controlled by, the great Sun who is our Parent, and naturally the great Prophet Zarathushtra, brought this message from the great Father, and explained to us the Path of Righteousness, through which alone we can find our final emancipation.

The Precession of the Equinoxes make wonderful differences in the apparent face of the skies. It will be news to many scholars, that there were only ten signs of the Zodiac in the era of the Gatha and the R̥gveda. In Yasna 44-18 of the Gathas, the Prophet talks of—"daśā aspaṁ arshanvanti ushtrem ca", meaning "the ten mares with their lords and the Bull". This is clearly a reference to the Zodiac, ten signs with their lords and the Sun. The Prophet asks Ahura to give him this gift, that is, the perfect knowledge of Astrology! There is a clear mention in "The Influence of the Star" by Rosa Baughan that the ancient astrologers divided the Zodiac in ten signs only! They did not count Tula or Libra sign, as it was then merged in the sign Scorpio. Even the stars of Kanya or Virgo sign were joined to those of the Scorpio sign. This must be the case because even to-day there is very little difference in the symbols of the Virgo and Scorpio signs. This matter is

further proved by the description of the Mitra or Anuradha constellation which is called in the Avesta as मित्ररहस्यमिति mitra of wide pastures! That shows that this Scorpio sign which contains the Mitra or Anuradha constellation occupied a much larger space in the heavens than the other nine signs. This रहस्यमिति is found in the Rigveda also. It is found from the inscriptions of Babylon that seven centuries before Christ-about 2,700 years ago there were twelve signs. Old Greek writers, Eudoxus, Eratosthenes and Hipparchus counted only eleven signs, wherein Tula or Libra was not counted. It is noted in "Mittra Yashta" that this Libra "Yajata" was showing great friendship with Mitra or Anuradha constellation which stood as the main group of the Scorpio sign. Thus we find that the face of the sky also shows changes from time to time. It can be understood that on account of the Precession of the Equinoxes, the angles take a different shape in the sky. It will also follow that after ten thousand years, the position of ten signs only in the sky will reappear! This is purely an astronomical phenomenon. I have discovered wonderful astronomical records in the Avesta and the Rigveda, and I am now engaged in writing another big volume of my further researches. All ancient religious literature, mythology, epics, puranas are based on the stars and planets, and man in his keen observation and imagination has created wonderful mythological stories out of the positions and shapes of the different groups of stars.

THE AGE OF ZARATHUSHTRA AND RIGVEDA

In another thesis in my Gatha Volume, I have fully discussed the question of the Era of Zarathushtra. It was uptil now believed that Zarathushtra lived in the latter part of the composition of Rigveda or in the age of Atharvaveda. But I have determined after fully considering the five principal factors, namely, (i) the age of Rigveda, (ii) legends and myths found in the Avesta and Rigveda, (iii) Historical references given by ancient Greek writers five to eight centuries before Christ, (iv) astronomical references, specially in regard to the Precession of the Equinoxes when various occurrences

took place, both in the Brahmana Granthas, Indian Epics and Avestan scriptures, and (१) the most remote antiquity of the Gathic language in comparison with that of the Vedic, after showing many words found in the Gathas having become obsolete in the age of Rigveda, and older simpler forms of grammar in respect of the Gathic language than those of the Vedic that the Gathas are really older than the Rigveda. The whole thesis is packed with authorities, and all the proofs given therein show Zarathushtra to be the first Prophet of the world living about 8,500 years from now or about 6,500 B.C.

I have also shown that the source of Kapila Muni's Sankhya philosophy according to Bhagavatam, was the 30th Yasna of the Gathas and that Kapila learnt this philosophy from an Asura in Śaka Dwipa. This thesis conclusively proves that the Gathas are the most ancient human document now in existence.

THE GLOSSORY OF GATHIC WORDS FOUND IN RIGVEDA.

I have also, after much labour and close reading of the Rigveda and other Vedas, appended a complete Glossory of almost all the words of the Ahunavaiti Gatha about 1,500—as found in the Vedas, principally in the Rigveda. Uptil now no attempt to supply this want was made by any scholar, oriental or occidental. They used to say that not more than thirty percent of these words were found in Rigveda. But now, we have a full Glossory where these corresponding words are to be found in the Vedas and the Gathas.

THE OTHER FOUR GATHAS

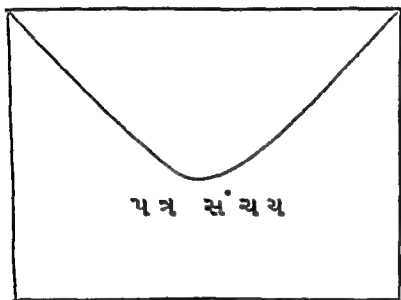
I do intend to take up the translation of the remaining four Gathas of Zarathushtra in the same way I have done in respect of the first Ahunavaiti Gatha.

AVESTAN SCRIPTURES

I am now working upon the writing of my new researches made in the Vendidad—the Zoroastrian Smriti—and most of the Avestan Scriptures. I have solved the question of almost all

the mythological stories as found in the Avestan Yashtas and Yasnas and Vendidad together with the parallel myths found in the Rigveda. Even the famous Epics of Ramayana and Mahabharata, Illiad and Odyssees, and the so-called Pardhāto and Kayanian Kings and heroes of Firdausi's Persian Shahnameh are conceived from the Stars and Constellations of the sky, and the whole gamut of ancient mythology and legends is most fascinating having been the most fertile imagination of the great Poets of Yore.

We require many more research scholars and students to study this important part of our ancient lore. I have found that the real key to such research is a good study of Astronomy, modern as well as ancient Indian and Greek as well as its allied science of Astrology. I am sure the result will be most fruitful. We shall really be more proud for the wonderful achievements of our religious minded ancestors who were highly learned as well as very spiritual in their worldly outlook. We, Hindus and Parsis, lived together as one nation and one race, as pure Aryans, in the regions situated to the north of the present Afganistan and had even settled together, at least seven to eight thousand years ago near the Sindhu Pradesh. The Hindus have been spoken of as 'Hindavas' in the Avestan Yashtas. It simply meant the people of the Sindhu-Hindu-river region. And now, after thousands of years, we are again together in this benevolent country for over 1,200 years. We have all forgotten the ancient religious feuds and quarrels, and have settled ourselves in our own way and doing our best in the interests of our beloved country Bharat—the Great Hindava—to enhance her glory and to benefit mankind in general with our ancient virtues of Righteousness, charity, non-violence, non-malice and universal brotherhood. May the Almighty's choicest blessings be showered upon us and our righteous deeds and may we further carry our victorious banner to the steady glory of our Mother-land! Astu!

શ્રી. નાનુભાઈ જી. શેલતને પત્રો

(૧)

માઉન્ટ રોડ,
મદ્રાસ,
તા. ૨૬-૭-૨૭.

સુર ભાઈ શ્રી. નાનુભાઈ શેલત,

તમારો તા. ૨૦-મીનો પત્ર મળ્યો છે. તમે મારી કવિતાઓ પર વડોદરા કોલેજની સાહિત્યસભા સમક્ષ બાબ્બાન આપનાર છો, તે મારે મારી પાસે કહાંકો મંગાવો છો, પણ મારી પ્રકૃતિ હાલ એવી છે કે મારાથી ઝાઝું લખાવું નથી. મને હવે અડચણ થઈ છે ને કુખારો છે; તેથી લખતાં બંધા થાય છે.

મારા જીવન સંબંધી તમારે શું ખાસ જાણવું છે? હું તમારા જેવો જ પામર મનુષ્ય છું. મારો જન્મ દમણમાં ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં નવેમ્બરની તા. ૬ રીએ થયો હતો. આજ વીસ વર્ષથી હું બહીં મદ્રાસમાં વસવાટ કરું છું અને સાઈકલો અને મોટરોનો મોટા પાયા પર વેપાર ચલાવું છું. આ ખુલાખા પડીને મારી પ્રિય-શુભરાત ભૂમિની જે સેવા થઈ ચકે તે મને મોટે કંઈ જાણું છે. મારી રંગ કૃતિઓ પર મળી દીકાઓ યંછ ગઈ છે. મોટે ભાગે એ દીકાઓ કવિતાઓ પુરી વાંચ્યા વિના કે નિષ્કામ ઘૃત્તથી વિચાર્યા વિના યદ્ય છે. શુભરાતી કવિતા સાહિત્યમાં મેં ધણું નવા પ્રદેશો ખોલ્યા છે. જે પ્રતિ ધીરધીરે બાવિષ્યની પ્રભાવ લક્ષ અવસ્ય ખેંચારો એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

આપણા લોકો—કેળવણેલા યુવાનો સુદ્ધ—હજુ દુનિયાનાં સાહિત્યોનો અભ્યાસ કરતાં થીખ્યા નથી. ફલાણાએ કહ્યું તે “બાબાવાક્ય” પ્રમાણ” ગણી પોતે પણ વજેર વાંચ્યે વિચાર્યે કહી દે. મારા સ્વર્ગસ્થ મિત્ર રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા જેવા વિદ્વાને અને વિવેચકે પણ મને લખ્યું હતું કે તેમણે મારાં કાવ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાં જ નહોતાં ને માત્ર નાનાલાલ કે જાનરિયાની નેધિા વાંચીને જાહેરમાં મારી કૃતિઓ માટે તેમણે લખ્યું હતું અને તે માટે ક્ષમા ચાચી હતી. જ્યાં જાણું હોય ત્યાં ખરા વિવેચનની થી ખાસ રાખવી! આપણે ત્યાં વિવેચકો હજી છે જ નહીં. કાં તો પ્રશંસકો છે કે કાં તો માન નિંદકો જ છે.

“કવિતા અને અપદ્યાગ્રહ” પરના કવિ મોટાલાલના લેખો “સાહિત્ય” ના ૧૯૪૧-૨૨, ના અંકોમાં આવેલા તમે વાંચ્યા હશે. કવિતાના વિષય પર તેમાં સારી પેઠે ઉદાપોદ કરવામાં આવેલો છે.

મારી સૂચના છે કે તમારે જાતેજ કવિતાઓનો અભ્યાસ કરવો, તેમાંનું રહસ્ય, ધ્વનિ, રસ, બાવ આદિને હૃદયમાં પુરાં પચાવવા અને પછી સ્વતંત્રપણે તમને લાગે તે કહેવું. કોઈ બીજાઓના મતનો આધાર શોધવા જરૂં નહીં. વિદ્યમાન લેખકોના લેખોને છાંયો, દ્રેષ, મિત્રાચારી, દુરમનાવટ, પક્ષાપક્ષી આદિ અનેક રિધિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, માટે કોઈના મત પર મક્કા રાખવી નહીં. કવિતાનાં પુસ્તકોનું ખર્ચ તોલન કવિનાં મુશ્કેલી જાહેર વર્ષો પછી થઈ શકે છે.

તમે કવિતાના વિષયમાં રસ રાખો છો તે જ્ઞાનદની વાત છે. દુનિયામાં કવિતા પર અટકું સાહિત્ય સ્થાપેલું છે કે તે બંને તેટલું જોઈ જવાની અગત્ય છે. ધરકુઠીઓથી મહાસાગર તરીકે ઉત્સાહી સહાતો નથી.

તમારે ખાસ કાંઈ પુછવું હોય કે જાણવું હોય તો લખશો. મેં કદી પણ મારા કોઈ પણ પુસ્તક માટે કોઈ પાસે લખાવ્યું નથી. હું માત્ર મારા પેતાના પત્ર પર જ જાન સુધી લખું છું. તમારું બાળ્યાન થઈ રહે ને અને વાંચવા જરૂર મોકલશો તો આભારી થઈશ. હું તે પાકું મોકલીશ.

જેન, લિ. યુનેસ્કો,

અરેલર દરામણ ખખરદારના
આચાર્યશ્રી.

(૨)

માઉન્ટ રોડ,

મદાસ,

તા. ૧૧-૬-૨૭.

સાહિત્યરસિક બાઈ બી. નાનુભાઈ,

તમારા ત્રણ પત્રો મને મળ્યા છે. એ માટે આભારી છું. હું બે માસથી પાછો પથારીમાં છું. મારી પ્રતિ હાલ વધુ જાગૃતી ચાલે છે અને વેદના જોડણી હતી કે કંઈ થતું ન હોતું. મારા હાથે પણ વેદના દેવતાથી લખવાની અભ્યસ પડે છે. દમણમાં જ બે દિનથી જરા હીને દરી કહું છું. તમારા પત્રોના ઉત્તર આ કારણથી વેળાસર લખાયા નથી તેથી માફ કરશો. તમે વાદ જોતા હોયો જ્ઞાનિ પહેલી તો આ લખું છું.

મારી કવિતાઓ પરનું તમારું બાપણ વાચ્યું અને તે આજે રજીસ્ટર પોસ્ટથી તમને પાછું મોકલ્યું છે.

એકંદરે જોતાં તમે મારા કાવ્યોનો ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે. તમે હજી કોલેજના વિદ્યાર્થી છો, છતાં તમારા પોતાના અભ્યાસ ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યનો આવી રીતે બીજો અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખ્યો છો એ બહુ પ્રશંસનીય વાત છે. તમારા બાપણમાં તમે કેટલાક મુદ્દા સરી રીતે બહાર લાવ્યા છો. બાપણ મારી પોતાની કૃતિઓ પર હર્ષ. એટલે તે માટે વિશેષ તો હું પોતે શુ લખી શકું. “કલિકા” પરના “કોમુદી” ના અન્યાયી આક્ષેપોનો સચોટ ઉત્તર તમે આપ્યો છે.

મારી કવિતાઓ પર બહુ વિવેચકોએ લખ્યું છે—મોટે ભાગે માત્ર ટીકા જ કરી છે. દોષ બતાવવા ખાતર જ ખરાખોટા દોષ પણ બતાવ્યા છે. પણ બધું જોતાં હજી કોમુદી મારી કવિતાની “કળા” ઉપર લખ્યું નથી. મારી “કળા” મેં ખાસ પદેપદે કેળવી છે, અંગ્રેજી ને બીજી બહુ ખેડાયેલી ભાષાઓમાં કવિનાની કળા જેવી અનેક રૂપે ખાસેલી છે તેવી આપણી ભાષામાં હજી નથી ખીખી. એ ક્ષેત્ર પ્રતિ મેં ખાસ ધ્યાન આપેલું છે ને મારી જુદી જુદી કવિતાઓમાં તેમ જ “કલિકા”માં એ કળાનાં મેં અનેક સુંદર દર્શન કરાવેલાં છે. કોઈ વિવેચક એ વિષય હાથ કરીને એ પર લખે તો સામાન્ય કાવ્ય વાચકોને તેમ જ કવિતા લખનાના પ્રયત્ન કરનાર નવા કવિઓને ઘણું બધું વાણીવું મળે.

‘The Silken Tassel’ તમને તેમ જ તમારા મિત્રોને ગમી તે બધી સંતોષ થયો છે. એમાંથી ખાસ ચુટેલાં કાવ્યોનું પુસ્તક હાલ વેલાતમાં લંડનમાં બધીતા પબ્લીશરો Messrs Fowler Wright, Limited, પ્રગટ કરનાર છે. ઇંગ્લાંડ—અમેરિકામાં મારાં અંગ્રેજી કાવ્યોની હદર થઈ છે અને ઉપલા પબ્લીશરોએ મારાં બીજાં કાવ્ય પુસ્તકો વેલાતમાં બહાર પાડવાની માગણી કરી છે, ને મેં તે સ્વીકારી છે. ‘સીલ્કન ટેસલ’ મેં તમને મોકલી છે તેના પૈસા લેવા નહીં કે પાછી લેવા નહીં. તમને ભેટ જ મોકલી છે માટે એ માટે રિંતા રાખશે નહીં.

મારું નવું પુસ્તક “લજ્જનિકા” પુરું લખાઈ ગયું છે. ધર્મભક્તિ અને ધર્મ-પરાયણતાનાં ઉપ કાવ્યો ને ગીતો એમાં છે. બીજો રાસસંગ્રહ પણ પુરો થવા આવ્યો છે, એ બંને પુસ્તકો આવતા વખતે બહાર પાડવા વિચાર છે. એ ઉપરાંત બીજાં નજી ચાર પુસ્તકો પણ તૈયાર છે.

તમે આનંદમાં હશે હાલ એજ, તમારું બાપણ ‘સાહિત્ય’ ખુશીથી છાપશે.

એ જ, લિ. શુભેચ્છક,

અરહેશ્વર દ્વારામજી ખમરદારના
આશીર્વાદ.

માઉન્ટ રોડ

મદ્રાસ,

તા. ૨૦-૫-૨૮.

મુગ માઇ થી. નાનુબાઇ,

તમારો પત્ર તથા ઠાડ મળ્યાં હતા. “શામળ બટ” પરનો તમારો લેખ પણ મળ્યો હતો. હું અઢી માસથી પાછી સખત માર્દાગી ભોગવું છું. અને Lymphangitis છે, તેનાથી આખો પગ સુજી આવે છે ને મોરો તાવ આવે છે. ઉપરાંતપરી એમ આઠ દસ દિને યમાજ કરે છે, અને દજી ઠંડાણે પડતું નથી. મારા જમણા હાથમાં પણ અડચણ છે ને વેદના થાય છે, તેથી લખવાની મુશ્કેલી પડે છે. તમારા પત્રનો ઉત્તર તેથી દજી સુધી લખાયો નહીં તે મને માફ કરશો.

“શામળ બટ”નો લેખ હું માર્દાગીમાં વાંચી ગયો હતો. ધણે જ સારો લખાવલો છે. એ કવિની શૈલી અને એની કાવ્યશક્તિ માટે ગુજરાતમાં બહુ અદ્યતનતા ચાલે છે. હું જુદા છું કે તમે એની કૃતિઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને તમારા એ અભ્યાસનું ફગ તમે બહુ સારી રીતે તમારા લેખમાં આપ્યું છે. મેં કાંઈક ટાંચણું અહીં તહીં કાઢ્યું હતું. એ લેખ તમને રજીસ્ટર કરીને પાછો તુરત મેં મોકલ્યો હતો તે વેળાસર મળી ગયો હશે. તમારા લેખોમાં સમતોલ સારકોહન સારું થતું હું જોઉં છું.

તમે “વાર્ષિક” કાઢવા ધરાદો રાખો છો, પણ મારી સલાહ તો એ છે કે હાલ તુરત લેખન શૈલીને દૃઢ કરવાના પ્રયત્નો જ ચાલુ રાખવા. તમારી ગુજરાતી ભાષા હજી સ્વચ્છ સરલપણે વહેતી થઈ નથી. અન્ય સચવાતો નથી, સચોટ શબ્દો જલદીથી હાથે આવતા નથી, એવું એવું તમારા લેખોમાં હું જોઉં છું એમ કહું તો તમે ખોટું માનશો નહીં. આ સર્વ વસ્તુ અભ્યાસે આવે છે. સારા શિષ્ટ લેખકોની શૈલીને અભ્યાસ કરવો, ક્યાં વસ્તુથી એ શૈલી ઝગી રહી છે તે ખતથી યોગવી, અને ધીમેધીમે આપણી પોતાની શૈલીનું બંધિત્વ રચાવતું, એ દરેક લેખકનો ધર્મ છે. હાલમાં ગુજરાતી ગદ્યની બરાબર હોયતી બેસાડવા શિષ્ટ લેખકોના મથો વચો. મહિલાલ, મહિષાંકર “કાન્ત” ગોવર્ધનરામ, જી. કે. ઠાકોર, નરસિંહરાવ, નર્મદાસાંકર એવા શિષ્ટ ગદ્યલેખકોની શૈલીનું પૃથક્કરણ કરો, તો તમને તમારું વ્યક્તિત્વ બાંધવા બહુ વાર નહીં લાગે. તમારા લેખોમાં વિચાર છે, પણ સચોટ ને શિષ્ટ ઉદ્ગાર (expression) હજી જાંખાયો નથી. હું શું કહેવા છાવું છું તે તમે સમજા કરશો. જંધુભાવે આપેલી આટલી સચના યોગ્ય લાગે તો વેનો અમલ કરશો.

તમે આનંદમાં હશો. “બલનિકા” છપાવવાની જોડવણમાં જ છું. બીજો રાસસંમદ પણ તૈયાર થયો છે.

એન. સિ. શુભેચ્છક,

અગેશ્વર ફ. ખખરાદાર

(૧૯૩)

(૪)

માઉન્ટ રૌડ,

મદ્રાસ,

તા. ૨-૧૨-૧૯૨૮.

સુર બાઈ શ્રી. નાનુબાઈ,

તમારો પત્ર તેમ જ કાડ મળ્યા છે. મારી તબિયત એક માસ સારી ન હોતી, અને પથારીમાં હતો, એટલે ઉત્તર દુરત લખાયો નહોં તે માફ કરશો.

૧

“ઉદય”નો અંક પણ મળ્યો છે, તે માટે આભારી છું. ઉઠાવ સારો પણ શોભીતો ને સ્વચ્છ છે. યુજ્જ્વલના કેટલાક આગળ પડતા વિદ્વાનો અને લેખકોના લેખો તમે એ અંક માટે મેળવી શક્યા છે તે માટે તમને અભિનંદન આપું છું. તમારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ દિન પર દિન ખીલતી જાય છે, એ આનંદની વાત છે. સાહિત્યને મંબીર અભ્યાસ કરવાનો ખરો વખત હવે જ તમારો આવે છે, માટે સાહિત્યનાં અનેક અંગો વિષે આપણી તેમ જ દુનિયાની બીજી ભાષાઓમાં જે જે ઉત્તમ પુસ્તકો લખાયેલાં છે, તેના ખંતથી અને ગ્રીણવટથી અભ્યાસ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તહીં આપણે કોઈ લેખ છપાય અને તેથી કીર્તિ મળે એવા વિચારથી નહીં, પણ આપણી પુદ્ધિ, કલ્પના અને હૃદયને પોષે અને ખીલવે અને ભવિષ્યની પ્રજા માટે આપણે કંઈક - કૃષ્ણની પાંખડી પણ - મુકી જઈએ એવા નિર્મળ હેતુથી એ અભ્યાસ થવો જોઈએ, અને તેમ કરીએ તો જ આપણે લેખક તરીકે ખરી શુદ્ધિ અને યોગ્યતા મેળવી કહેવાય.

“ભજનિકા” છપાઈ ગઈ છે અને હવે આઠેક દિનમાં બહાર પડશે. તમે આનંદમાં હશે.

એન, સિ. શુભેચ્છક,

અરદેસર ફ. ખંડેરાણના
આથીવોડ.

✽

✽

✽

શ્રી ઉમીઆશંકર જે. મહેતાને પત્રો

(૧)

માર્ચ ૨૧

મદ્રાસ,

તા. ૨-૧૨-૧૯૨૬.

શ્રુત બાપશ્રી ઉમીઆશંકર જે. મહેતા,

તમારો તા. ૨૩મીનો પત્ર મને મળ્યો છે, તેમજ આધુનિક ગુજરાતી કવિતા પર તમે લખેલા વિવેચનની પ્રત પણ મળી છે, તે માટે આભારી છું. મારી પ્રકૃતિ બહુ વખતથી શિથિલ ચાલે છે. અને માસમાં કેટલાક દિન તો પથારીમાં રહેતું પડે છે.

તમારો લેખ હું વાંચી ગયો છું, તમે કવિતાના સારા અભ્યાસી છો, અને એકંદરે જોતાં તમારા વિવેચનમાં સારું સમતોલપણ જળવાયેલું છે. આજના કેટલાક નવીન વિવેચકો માત્ર ખંડનકળામાં જ મદત્ત માનતા દેખાય છે અને વિવેચન એટલે દોષદર્શન કરાવતું એમજ સમજે છે. તમે એ માટે વિવેચી ટીકા કાઢી છે અને તે માટે ભાગે ખરી છે. ગુજરાતનું સાહિત્ય ઉમતી અવસ્થામાં છે, અને તેનું વિવેચન વધારે સમભાવથી થવાની જરૂર છે. વિવેચનશાસ્ત્રમાં તમે સીધા માર્ગ પર જ છે. અને તમારા લેખના પાછલા ભાગમાં તમે કેટલીક સચોટ વાણી વાપરી છે. તમારા પ્રયત્નને હું હૃદયે પ્રશ્નું છું.

૨૧. ૨૧. જનાર્દન પ્રભારકરે લખ્યાં “વિદારિણી” નામનો પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ છપાવ્યો છે તેનો મેં “પ્રવેશક” લખી આપ્યો છે, એમાં મેં પણ કેટલીક ચર્ચા કાઢી છે. એ પુસ્તક તમને મળશે, અને તમે તેનું અવલોકન કાઢવું પ્રતિષ્ઠિત માસિકમાં કરશો તો આભારી થઈશ, જે પુસ્તકમાં (તમારા લેખમાં) મારી પોતાની કવિતા પર વિવેચન થયેલું હોય તે પુસ્તક માટે મારો અભિપ્રાય જાહેર મુદ્રામાં હું ઠીક જોતો નથી મારી સ્વચ્છતા તમને યોગ્ય લાગે તો તેમ કરશો, અભિપ્રાય તદ્દત્ત અક્તિઓના જ બહાર પાડો તો સારું.

લિ. શુભેચ્છા

અરવિંદર કૃપમણ ખનરાદા

(૧૯૫)

(૨)

માઉન્ટ રૌડ,

મદ્રાસ,

તા. ૨-૧-૧૯૨૭.

પ્રિય બાપત્રી ઉમીઆશંકર મહેતા,

તમારો માયાળુ પત્ર ધણા દિન પર મળ્યો હતો. નળળા તબિયત અને અન્યત્ર રોમાંચને સખળે દુરત પાછું લખવા બન્યું નહીં તે માટે માફી ચાહું છું.

તમારું "અર્વાચીન શુન્દરાતી કવિતા સાહિત્ય"નું પુસ્તક પણ મને મળ્યું છે, અને તે માટે હું આભારી છું. તમે મારો અભિગ્રામ તેની અંદર જાણી દેવા દુરસ્ત ધાર્યું અને તે તેમાં દાખલ કરીધો, એટલે તે માટે હવે કશું કહેવા જેવું નથી. મેં તો માત્ર તમને મને ઠીક લાગી હતી તેવી સૂચના કરીધી હતી.

તમારો વિવેચનાત્મક લેખ એકંદરે બહુ સારી રીતે લખાયેલો છે, અને હાલનું એ પ્રદેશનું કેટલુંક કલ્પિત વાતાવરણ જોતાં તે યોગ્ય પ્રસંગે જ બહાર પડ્યો છે. શુન્દરાતમાં વિવેચનકળામાં સમતોલના બરાબર જળવાતી નથી, અને એક વર્ગ માત્ર મિત્રોનાં બળુગાં જ ફૂંક્યા કરે ત્યારે બીજો વર્ગ માત્ર ખંડનકળા ધારણ કરી દોષભાગે જ પડે છે. તમારા લેખમાં "તાજી હવા" બરેલી છે, અને તેથી તે વાંચનાં સાહિત્ય વિષયમાં આરોગ્યવર્ધક જ લાગે છે.

૨૧. પ્રભાસ્કરની "વિહારિણી"નું અવલોકન તમે ક્યાં પ્રગટ કરશો તે મને જણાવશો,

મારે માટેના તમારા સદ્બાવ માટે હું આભારી છું. મારી સ્થિતિમાં મારાથી બની શકે તેટલી સેવા મેં શુન્દરસાહિત્યને અર્પણ કરીધી છે, અને એ સેવા મારા જીવન પર્યંત તો ચાલુ જ રહેશે.

તમે આનંદમાં હશો.

એજ, સિ. શુભેચ્છક

અરદેશરજી. ખબરદાર

શ્રી હર્ષદરાય દેસાઈ પરના પત્રો

(૧)

૭૮૮, પારસી કોલોની, દાદર,
મુંબઈ, તા. ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨.

સ્નેહી બાઈશ્રી હર્ષદરાયભાઈ,

તમારો ગ્રંથ તા. ૫ મીનો પત્ર મને મળ્યો હતો અને તમારી શુભેચ્છાઓ માટે હું આભાર માનું છું. X X X રાજદ્વારી વાતાવરણ તો હજી ઉઘળે છે પણ મુંબઈમાં તો છૂટા છવાયાં વિદ્યાર્થીઓનાં ધિંગાણાંથી વિશેષ કશું નથી. સે'ક્ટો માયાં ગયા ને કરોડોનું તુકસાન કરીધું. અહિંસાને પચ્ચીસ વર્ષે ધણી રૂઠાં ફળ આપ્યાં! સામુદાયિક અહિંસાને તો 'હું' ધરતી જ માનતો નહોતો ને બાળ મુઠી તેમાં ફેર પડ્યો નથી. મોટાઓની પણ મોટી ભૂલ હોય છે. હવે ૧૦-૧૫ દિનમાં જાપાનનું જોર વધશે ત્યારે સૌને બબર પડશે. 'ભ'ષે દિને ભ'ધી મતિ ચૂકી છે. X X મઠ તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટથી મને પાછું કવિતાનું 'વાદળું' અઢી આબું છે. આ ૩૬ દિનમાં મેં ૧૧૨ સોનેટો ને ૪-૪ છૂટી કવિતાઓ લખી છે! સોનેટો તો બધી પ્રજા સાથેની વાતચીત છે. બહુ જ સારાં લખાયાં છે. હજી ધોષ અલુ છે. X X આખો દિવસ ને રાતનાં અગ્ગાર મુઠી કવિતાથી હું સરાઈ રહેલો છું. ગાપટાં આબ્યા જ રહે છે. 'કલ્યાણિકા' અને 'દર્શનિકા'ને દક્ષર મારે એવી કવિતા લખાઈ છે. પ્રજાની મહેર છે. એ જ મારી વેદનાને ઓછી કરે છે ને મને ટકાવી રાખે છે, ધાણીમાં પીલાઈને તેજ નીકળે છે.

(૨)

મુંબઈ, તા. ૩-૧૧-૧૯૪૨.

X X મેં બે માસમાં બેસેં સોનેટ લખ્યાં છે! બહુ જ સરસ છે. બધાં પ્રજાની સાથેની વાતચીત રૂપે છે. પુસ્તકનું નામ 'નંદનિકા' રાખ્યું છે. X X દમણી પાંચ દિન પર ૯૧ કડીનો અમારો ઉદવાગના આતશબહેગમ 'શ્રી ધરાનંદ'નો ગરમો લખ્યો છે. એ સોળ પાનનું પુસ્તક હવાળી પણ નાખ્યું છે. આવતી તા. ૮ મીએ એનો ઉત્સવ છે. પાંચસેં પ્રત ઉદવાગએ લઈ લીધી છે. 'ગરમો' સાંજે હવાઈ સંધ્યાઈને વાપરે ને કાલ પરમ તમને મોકલાશે. જાદસીઓને બહુ જ ગમ્યો છે.

મુંબઈ, તા. ૧૮-૧૧-૧૯૪૨.

× × મારી એટલી અવગણના કરવામાં આવી કે...ના કુમલા પછી મારે મારા બચાવમાં સત્ય દર્શીકત જાહેરમાં મૂક્યા વિના ચાલ્યું નહીં. ગઈ પરમ દિને રવિવારે સાંજે સામાન્ય સભા મારે ત્યાં મળી ત્યાં પંદર-સત્તર જણા જ આવ્યા! આપણા લોકની આવી બેપરવાઈમાં શું કામ થાય તે તમે જ કહો. શ્રી મુનશી ને મંત્રીઓ ને બધા જ ખૂબ હેડાયા ને કલાક દોઢ કલાક મારી સામે ખૂબ બોલ્યા કે આ તો આખી મધ્યસ્થ સમાજની જ અવગણના હતી મેં તો સામે ખુલાસો કર્યો. બેડ મંત્રીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં છે ને સંભળાય છે કે ખૂબ તોફાન ચવાનું છે. હવે મામલો રસ પર ચઢ્યો છે. જાહેર ચર્ચા ઉભી થાય તો હવે તમે સૌએ ખુલ્લો ભાગ લેવાનો છે. × × મને જનસમાજનો ટેકો નહીં મળશે તો આ સેવામાંથી હું મુક્ત થઈ જવા રાજીનામું આપી દઈશ.

(૪)

મુંબઈ, તા. ૩-૧-૪૩.

× × આ વેળા મેં જોયું કે મુનશીઓ માત્ર બહુબોલાજ છે ને પારકે હાથે સાથ મરાવનારા છે. જ્યારે વખત આવ્યો ત્યારે મુંબઈ મુનશીઓના વર્તમાનપત્રો ને મુનશીવિરોધી સાહિત્યકારો ચૂપ બેસી રહ્યા છે! હશે, મારે તો સત્ય જાહેર કરવાનું હતું તે કીધું. મેં કાંઈ પર ખોટો આક્ષેપ મૂક્યો નથી. મંત્રીઓએ રાજીનામાં આપ્યા તેના જવાબમાં મેં જે મુદ્દાસર પત્રો લખ્યા તેથી મુનશીજી ગભરાયા ને પછી દિલની વરાળ કાઢીને મને મળવા આવ્યા. એમને તો એક ચક્રેજ રાજ્ય કરવું છે ને પરિપદના પ્રમુખે મૌન ધારવું ને એ જ કરે કરાવે તે વિષે કંઈ બોલવું કરવું નહીં. આવતી ૧૦ મીએ સભા છે તેમાં શું થાય છે તે જોવાનું છે. સભાઓમાં એમના આઠ-દસ માણસ સિવાય બીજા કોઈ આવતું જ નથી એટલે એ સર્વ સામે હું એકલો જ છું, પણ મારી પાસે સાચુત પુરાવા છે એટલે ડર નથી. વધુ થશે તો આ બધું છોડી દઈશ ને નિરતિ રહીશ.

(૫)

મુંબઈ, તા. ૧૫-૧-૪૩.

× × પરિષદની ગંડગંડ ગયા રવિવારે ચાલે પડી ગઈ છે. શ્રી મુનશીજી આવ્યા નહોતા. નાગપુર ગયેલા હતા. શ્રી મનહરરામે વડપણ લીધેલું હતું ને જ્યોતિર્દિ હવે ને બાતુશંકર વ્યાસ મુખ્ય વિરોધી હતા. પણ મેં તો બધી ફાઇલો, કોપીઓ વગેરે સામે મૂકી દીધું ને મારી ફરિયાદ સાચી ઠેરવી ને બંધારણમાંથી પણ મેં છીડાં શોધી કાઢ્યાં છે તે જોઈને બધા આમા બન્યા. મારા પર કંપકાનો કરાવ કરનાર હતા પણ ચૂપ થઈ ગયા. મેં જ સમાધાની સ્વચ્છી કે બધી ગેરસમજ ચચેલી છે ને મંત્રીઓ ફરજ ચૂકેલા

છે તે જાહેરમાં આભાષી એમનું જ બોલું કેખાશે. X X 'પત્રિકા' માટે પણ ગુજરાતે મને ફોલો જીવે જેવો ટેકો આપ્યો નહીં ને ઉલટી ટીકા કર્યાં કરી. આવી મારી સ્થિતિમાં એકદર સાહિત્યકારોને માટે રાજનો મેં એકલાએ ઘસડ્યોરો કરીધો તે નકામો. એટલે 'પત્રિકા'નું પ્રકાશન પણ મેં મોકુફ રખાવ્યું છે કે પંચાતી જ આપી. મંત્રીઓ તો નરમ પડી ગયા ને કશું કે હવે જ્યારે બોલાવશે ત્યારે આવશું ને કહેશે તેમ કર્યું. મનહરરામ ને જ્યોતીન્દ્ર એ બધા છેવટે કહી ગયા કે તમે અમારી ચોટલી કાપી લીધી. એ લોકે જોઈ લીધું કે હું કરી જઈ તેમ નથી. અને એ બધા વકાસો ને સોલીસીટરોને મેં બંધારણની ખામી ને તેમના યાનની ખામી પણ બતાવી આપી.

તમે તો જોયું હશે કે જે પત્રો સમેલન અગાઉ બહુ બોલતાં ને મુનશીજીની સામે લખતાં હતાં તે જ - "ગુજરાતી", "સાજ", "મુબઈ સમાચાર", "વહે માતરમ", "જન્મભૂમિ", "પ્રજામંદુ" વગેરે જ્યારે આ ગડબડ ઉભી થઈ ત્યારે ચૂપ રહ્યાં ને ઇલકું કેટલુંક લખાણ મારી વિરુદ્ધ કરી. એવી સોડાવોંટરની બાટલીઓ માટે તો હવે ધૂણા જ છૂટે છે. ગુજરાત જ ને તેના જોષાતિર્ધરો છે. લુહાર ને મોહું આપે કટાયા કરશે. સવા વર્ષે હું તન-મન-ધનથી લસાયો, એકલાએ બનતું બધું કર્યું પણ કોઈએ મીઠો શબ્દ પણ ન કહ્યો. હવે તો નિર્ણય જ ઠીક લાગે છે X X મુનશીજીનું ધણું કહેવું 'ખરું' પડ્યું કે "એ કોઈ તમારી પાસે લેવા રહેશે નહીં." X X પરિપદને વિદ્યાભવનની પૂંઝડી જેવી બાંધી દીધી છે. કોઈ ગુજરાતીને આ સ્વઠું નથી અને કોઈમાં - વિજયરામ સિવાય - નેતિકે કિંમત નથી. આવી સંસ્થા જોડે સભ્ય થઈ જઈને અંદરથી સુધારો કરવાનું કોઈને સ્વઠું નથી. બહારથી ટીકા કરવાની કશી કિંમત નથી. મેં મરતાં મરતાં એક વર્ષે બાંજી મારી પણ પૂરા સો સભ્ય પણ થયા નહીં. X X જાહેરમાં સાચું ને નિરૂપણનાર તો એક આપણા અધિવાસ ઇન્દોરામ દેસાઈ ગયા અને બીજા મહુમાઈ ગયા. હવે તો બધા બીકણ ને દંભી છે.

(૧)

સુંબઈ, તા. ૨૫-૩-૧૯૪૩.

X X પરિપદની કોઈ વાતમાં મને હવે રસ નથી. બધું બારે કચવાટમરું થયું છે. ગુજરાતના તમે બધા સૌ ખાસ રસ લેધને ઉચલપાચલ કરો તો જ એ વાનું સુધરે. બાકી એમાં કોઈને દંડ વાગે તેમ નથી. કોઈએ પણ જાહેરમાં મને ટેકો આપ્યો નહીં, એટલું જ નહીં પણ જે લોકોએ મારી આગળ મોટી મોટી વાતો કરીલી તે વખત આભો ત્યારે ફરી એમાં ચારકે દાંચે સાપ મરાવવા માંજે, તેમાં મારવા જનારને સાપ કરડે તો તે મરી જાય ત્યાં સુધી દુરથી જોયા કરે. ગુજરાતને માટે આ સ્થિતિ ધિક્કારવા જોગ છે. મેં તો હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. X X દોઢ જે માસથી હું અમારા પત્રિકા "ગાથા"ને ગુજરાતી કવિતામાં અનુવાદ કરી રહ્યો છું. મેં બહુ સંશોધન એમાં પણ કર્યું છે ને અઢી હજાર વર્ષની દબાઈ અથેલી વાત જોણી કાઢી છે. પારસી-હિંદ અને માટે એ નવો ધડાકો છે. ગાથાની બાપા તે વેદની જ બાપા છે. ઋગ્વેદની

સમગ્રલીન કે તેથી જૂની છે - પાછલી તો નથી જ. એમાંથી અદ્ભુત પ્રતિદાસ પણ મળે છે. આજ સુધી યુરોપીય અને અમારા વિદ્વાનોએ ખોટા જ અર્થ કાઢેલા છે. જે વાત હું મનુરાજમાં લીધી રહ્યો છું તે જ 'ગાયા'માં છે. મારી તો આખો જ ખુદી ગઈ છે. મારી બધી શક્તિ સંધરી રાખીને તે આ કામમાં જ વાપરી રહ્યો છું. કપિલમુનિર્ત સાંખ્યદર્શન 'ગાયા'માંથી લીધેલું છે! હવે તો પ્રજા અને જરૂર શક્તિ અને જીવન બંને તો આ મદામારત કામ પાર પાડું. એક એક શ્લોકની બગડેલી બાષા સુધારીને શુદ્ધ વૈદિક બાષામાં હિતારી પછી અર્થ બેસાડીને સમગ્રલોક રચું છું. દરેક શ્લોકમાં મેં સવૈયાની છ લીટી રાખી છે. 'ગાયા' જ્યોતિષશાસ્ત્ર પર રચાયેલા છે ને યોગ, સાંખ્યદર્શન વગેરે બધું તેમાં છે. એ રચાયેલા છે હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા છે. એની કવિતા અને બાષા બહુ જ હિંચી અને સિદ્ધ છે. તમારા અને મારા પૂર્વજો એક જ બાષાના - કસ્યપમુનિના - પણ જુદી જુદી માતાનાં સંતાનો હતાં. કાગળે બધું થું લખું!

(૭)

મુબમ, તા. ૧-૧-૧૯૪૩.

× × તમને યાદ તો હું ધડી ધડી કરું છું પણ મારા 'ગાયા'ના કામની અનિવાર્ય શંકાઓને લીધે મહેં છેલ્લા ચાર માસથી બધા પત્રવ્યવહાર સ્થિતિ લરી દીધેલ છે. એક તો હવે હાથ ચાલતા નથી. વા બંને હાથમાં ને ખભામાં ને ગરદનમાં પણ ભરાઈ ગયે છે એટલે બધું જ દુખે છે, તેમાં 'ગાયા'નું કામ મારા બધા જ વખત લે છે. થોડો તો હંમેશા મુજબ મળવા આવ્યા જ કરે છે એટલે દિવસના તો થોડું જ કામ થઈ શકે છે ને રાતના છેક બાર સુધી નિયમિતપણે એ કામ કરું છું. અમુક કામ રાજ થયું જ નોંધ્યે, નહીં તો બે વર્ષે પણ એ કામ પૂર્ણ થાય નહીં. ને હવે જીવનનાં પાણી તો વેગબર ધસી રહ્યાં છે. બાષા વેદથી પણ ઘણી જૂની છે, તેના પુરાવા પણ એકલા કીધા છે, એક એક શબ્દના ધાતુ ને સમશબ્દ શોધતાં થોડાકો નીકળી જાય છે. ૧૩-૧૪મી સદીમાં જેવી યુજરાતી હતી ને આજે છે તેમાં જેટલો ફરક છે તેવો ને તેટલો ફરક 'ગાયા'ની ને ઋગ્વેદની બાષામાં છે! બાકી છે તો શુદ્ધ આર્ષબાષા, વેદની જ પણ તેનાથી આગળની? વ્યાકરણ લગભગ એક જ છે. ઝંઙ બાષાનું વ્યાકરણ ને તેની લિપિ ઉકેલવાનું ને શીખવાનું બધું છેલ્લા બે માસમાં માત્ર પુસ્તકો પરથી હું શીખ્યો છું, પ્રજાની મહેર વગર કંઈ પણ થતે નહીં. હમણાં ૧૭મીના ચાર અધ્યાય પૂરા થયા છે. શબ્દ શબ્દના સંસ્કૃત ધાતુ ને સમશબ્દ મેં આપ્યા છે, સાથે સાથે જૂનો પ્રતિદાસ ને જ્યોતિષના પ્રમાણ પણ આપ્યું છું, એ ચાર અધ્યાયમાં ૧૭૫ કુસ્કેપ કાગળો ખીચોખીચ ભરાયા છે. કવિતા પણ સમગ્રલોકી કાઢી છે આ બધું સંશોધન કરતાં, પાછું લખતાં, અનુવાદ ગણમાં, તેનું પાછું શ્લોકે શ્લોકનું નિવરણ અને તેનું કવિતામાં અવતરણ એ બધું કામ કેટલું છે તે તમે સમજી શકશો. મોટા મોટા ભારે પોચાઓ સ્ત્રી સ્ત્રી ઉચકી પેટ પર રાખીને ઉચકાવવાનાં-એ બધું કરતાં ખભાં ને હાથ રહી જાય છે! ગાયાના છંદોમાં વેદના જેવા જ બધા પ્રયત્નો છે ને તે ત્યાં સ્વરોના ઉમેરાથી સ્થિર કાઢેલા છે! × × પહેલા ગાયા (પાંચમીના)ના ૭ અધ્યાયનાં જ ચારસેં ઉપર પાનાં થઈ જશે ને તે પોષા પ્રથમ છપાવી દઈશ. બધું તો એક હજાર ઉપર પાનાંમાં થશે.

જ જ મહીડાકુમારશ્રી નરેન્દ્રસિંહજીએ વર્ષે ૬૫, ૩૦૦ની મદદની છપ્પા દર્શાવનારે પત્ર ગઈ તા. ૧૪મીનો મને લખેલો તે પત્ર મને મારે સરનામે નહીં મોકલતાં પરિવર્તને સરનામે મોકલ્યો હતો તે શ્રી...ઉબેડી વાંગી મને છેક ગઈ તા. ૨૯મીએ સાંજે મોકલ્યો. તે અગાઉ એ વાત પેપરોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી એટલે પત્ર નહીં મળ્યા બાબત મેં ગયા રવિવારના 'ગુજરાતી'માં લખ્યું હતું તે પ્રગટ થઈ ગયું છે.

જ જ ને જોયું જાણ્યું ને અનુભવ્યું તે પરથી કોઈ સ્વમાની માણસ પરિવર્તના બંધારણની આવી સ્થિતિમાં ઠામ કરી શકે નહીં, ગુજરાતને જે કરવું હોય તે કરે. કોઈ કંઈ જ નહીં કરે તો મુનશીજી બાટલું કરે જો તે બહુ છે. હું છું ત્યાં સુધી "વિશ્વમંથમાળા"ને કે છ પ્રંથ બહાર પડે તેમ નથી. બધું પછી કરશે. ગુજરાત કે દિંદુસ્તાન કેમોકસીની પોપટિયા જાતો જ કરે છે. બાકી કેએસયી માંડી તમામ સંસ્થાઓ પૂરા 'હીટલરીઝમ'થી જ ચાલે છે. મેં તો જાતે પેસીને બધું અનુભવ્યું છે. બા બધા દંભી ચાલકો જાણતા નથી કે "મોર્ચા ગોરે મૂઠી મૂઠી ને અલ્લા હાલે કુપ્પા!" પાપનાં ફળ શુભામીમાં જ મળે!

જ જ બાઈશ્રી દશરથલાલ તો પોણા બે વર્ષથી બાબા જ નથી. મારામાં જ કંઈ ખામી હશે એટલે હું એમને આહ્વાન શકતો નથી. જ જ શ્રી મુનશીજી મારી પાસે આવીને દિલ્હીની જાહેર કરી ગયા ને બીજાએને પણ કહ્યું કે ખબરદાર સાથે અમથી ગડબડ એને માટે કીધી! સત્ય આખરે બહાર આવ્યું છે ને કદંગો માણસ "ભવન"માંથી ગયો છે, જ જ એને લીધે નગર કારણે શ્રી મુનશીજીએ વીસ વર્ષની અમારી મિત્રાચારીમાં અતરો નાખ્યો પણ પ્રભુએ મને ન્યાય આપ્યો છે.

(૮)

મુંબઈ, તા. ૧૯-૧૦-૧૯૪૪.

જ જ પરિવર્તમાંથી તો મેં ગઈ તા. ૧૩મી સપ્ટેમ્બરે રાજીનામું આપી દીધું છે પણ હજી તે દબાવી રાખે છે ને ચાર પત્રો લખ્યા છતાં તે મધ્યસ્થ સલા આગળ મંત્રીશ્રી મૂકતા નથી! જ જ મેં આ પદ સ્વીકાર્યું તે અણબજાણમાં હતું જે મારી જૂલ હતી. જે થયું તે થયું. હું તો એવી કશી ચર્ચા પણ છોડતો નથી. કારણ કે પ્રભુના માણસને માનાપમાન જેવું કંઈ નથી. પણ મારી વધુ નબળી ચતી તબિયતમાં પરિવર્તના કલાકનું ઠામ હું કરી શકું તેમ લાગ્યું નહીં એટલે રાજીનામું આપ્યું. પેપરોમાં ગઈ તા. ૩૦ મીથી આવી ગયું છે પણ કોઈએ કશી ચર્ચા કીધી નથી એટલે સંતોષ થયો છે. હવે તો પરિવર્ત મને ત્યાં જાય ને મને તે ચાપ તેની મને ચિંતા નથી. મુનશીજી બધું સંભાળી લે કે સૌને પૂરા પડવા શક્તિમાન છે, જ જ સંબંધિત જો કે બાઈ દશરથલાલ હમણાં શ્રી બલુભાઈ કાંકોરની જયંતિ ઉજવવાનો કાર્યમાં શોમાઈ પડ્યા છે. હવે તો જો હવે મળાતું હશે તો કોઈ દિન ત્યાં એમને મળીશ, અહીં તો એમને અવકાશ મળતો નથી.

મુંગધ, તા. ૮-૧૧-૧૯૪૩.

× × પરિષદની બેઠક વડોદરામાં ભરવાની છે. × × સેડી વિદ્યાપ્રદેન નીલકંઠને પ્રમુખપદ આપ્યું છે. ચીમનલાલ શાહ તો રા. રામનારાયણ પાઠકને લાવવા માગતા હતા પણ તે બોંદા પડી ગયા છે ને કચવાયા છે એમ સંભળાય છે. લુહાર ને લોહું આપે દૂટાયા કરશે. × × મેં તો દસ માસથી હાથ ધોષ નાખ્યા છે × × રા. બલુભાઈ ઠાકોરની જયંતિ ઉજવવાની સભા “જન્મશ્રમિ” ઑરીસમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેના પ્રમુખપદે મળી હતી ને ત્યાં ભાઈ દશરથલાલ પણ ગયા હતા ને એ માટે હવે તૈયારી કરે છે એમ સંભળાય છે. સાફ છે. બલુભાઈએ પણ આપણા સાહિત્યની ધણી સેવા કરી છે ને તેમને એ માન ૨૫ વર્ષ પર આપતે તો તેઓ ખીજાઓ માટે વિરોધ નહીં કરતે. પણ હજી પણ આપે તો સારું, મતભેદ ભલે હોય પણ હૃદયભેદ નહીં જોઈએ. રા. વિજયરાયે “ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા”નો અન્ય લખ્યો છે. તેમાં એમણે હવે મારા કાવ્યોને ન્યાય આપ્યો છે ને બહુધા સમતોલવૃત્તિથી લખ્યું છે. અજબ પદોટા ચયો છે! તમે જોશો કે કાળ પોતાનું કામ ક્યેં જાય છે. યાન વધે તેમ અધારાનાં પડોળા ખસતાં જાય છે.

(૧૦)

મુંગધ, તા. ૩-૧૨-૧૯૪૩.

× × મદ્રાસથી અહીં ગુજરાતમાં આવીને હું તો તદ્દન સ્વમભંગ થઈ ગયો છું × × ગુજરાતીઓની પોતાની રીતે પોતાની સંસ્થાઓ ચલાવે જાય તે જ ઠીક છે. હું તો દૂર હતો તે જ ઠીક હતું ને હજી પણ પાસે છતાં દૂર જ રહેવા માગું છું. જૂઠાણાં, પ્રપંચ, આપણાં, હુંપણું એ બધાંથી હું દૂર જ બાઝું છું. પ્રશ્ન ન્યાં છે જ નહીં ત્યાં મારે રહેવું યા કામનું! × × “ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા” માટે બાળે સમતુલાથી લખાયેલું છે, અને એમાં એમના આગલા ફુરુજો રૂપચિત જ દેખા દે છે. વય વધતાં ને વધારે વાંચતાં ને અનુભવતાં જીવાનીની ઉચ્છ્વસતા કમી યાય જ, એમાં એમની (વિજયરાયની) વિવેચનાએ સમતુલા જળવવા યત્ન કરીયો છે.

(૧૧)

મુંગધ, તા. ૩ જાન્યુઆરી ૧૯૪૪.

× × પરિષદસંમેલનની વાત છાપાંમાં વાંચી છે. યુનશીમેજો ભરાઈ ગયો એટલે ખસ. “લેખકમિલન” યથું ને તે માટે મેં આજે બીર જાહેરાત વાંચી કે એ કાંઈ પરિષદ સામે જીજ્ઞાસુ યથું નથી, પણ માત્ર લેખકો બધા છૂટથી દર વર્ષે મળે તે માટે છે! × × મારી પાસે પરિષદસંમેલનમાં ગયેલું કાંઈ આબુ નથી એટલે મને કાંઈ ખબર હજી સુધી મળી નથી.....ત્યાં ગયો હતો. પણ એ તો બે ત્રણ માસે કોઈકવાર મને મોં બતાવી જાય છે. મેં તો અપાને નહીં પણ કુપાને દાન કરીયો છે.

મુંબઈ, તા. ૨૯-૨-૧૯૪૪.

આ માસ મારો બહુ રોકાણનો મર્યાદા છે. “નંદનિકા” પ્રકટ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. X X દસ બાર દિન જેટલી એનાં ૨૦૨ સૈનિકો બધાં નવ વિભાગમાં-નવ મગનમાં વહેંચી નાખ્યા છે ને હવે તેમ વધારે ઠીક લાગે છે. X X આ માસમાં મને ઘાતપોત છે. પ્રભુ જે કરશે તે ઠીક જ કરશે.

(૧૩)

મુંબઈ, તા. ૩ જુન ૧૯૪૪.

આ ૧૫ સર કરીને લખી શક્યો નહીં એટલે ચાર દિને ફરી આજે લખું છું. આજુ’ જીવન જ એવું મર્યાદા છે. તમે લખો છો કે આરામ લ્યો ને આ બધું કામ ન કરો, પણ આરામ લઈ મેં જીવ્યો નથી. હું તો કર્તવ્યમાં જ આરામ લઉં છું. લખતો ને કામ કરતો બંધ થાઉં તો આઠ દિન પણ જીવી શકું નહીં, શરીરની વેઠ કરતો જાઉં ને મન પ્રકૃતિસત રાખીને મારું સાહિત્યનું ને જ્યોતિષનું કામ (ચેટ બરવા) પણ રાજ કર્યું જ જાઉં છું. મિત્રો ને ખીજ મળવા આવે તેટલો વખત આરામ મળે એ ધણી છે. X X ‘લખેગીતા’ હમણાં નહીં છપાવ, કમળો સસ્તા મળે ત્યારે જ કમતી કિંમતમાં એ પ્રગટ કરવી છે. X X મામાભાણેને એકમેકનાં વખાણ કર્યા કરે ને ખીજાઓને તોડી પાડે એ આજનું વિવેચન છે. એ બધા રાગવિરાગથી હું પર થઈ ગયો છું. એક બે જમાના પછી અલ્પાસ ને સંસ્કૃતિ બપોરે ખરી રીતે મુજરાતમાં વધારે ત્યારે જ ખરા સાહિત્યની ને કળાની પિછાન થઈ શકશે. હાલ તો “સામાજીકી બેઠા બૂડ” જેવી વાતો ચાલે છે.

(૧૪)

મુંબઈ, તા. ૧૭-૫-૧૯૪૪.

X X હું તો મુજરાતીઓ સાથે કામ પાડીને ધરાઈ ગયો છું. મોટે ભાગે દૃષ્ટિ જ સીધી ને પ્રામાણિક નથી. સ્વરાજ્યથી આ દેશમાં સુખ મેવાનો દિવસ આવે એમ હવે મને તો લાગતું નથી. ધન્યરચ્છા.

‘ગાથા’નું કામ ધીરે ધીરે ચાલે જ છે. હમણાં હું મૂળ પાઠ, તેનું વૈદિક ભાષામાં બધા સ્વરભાર સાથે અનુલેખન અને તેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી રહ્યો છું. બહુ ભારી કામ છે. ત્રણ અધ્યાય પૂરા કીધા છે, બાકી ચાર છે તે દોઢેક માસમાં પૂરા થશે. સાથે અંગ્રેજી અનુવાદ પણ આપો એમ પારસી ભાષાઓનો આગ્રહ થયો છે. એ પણ ઠીક છે. આ કાર્યથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ‘ગાથા’ની ભાષા પૂર્વવૈદિક જ છે ને તે ખીજ કાંઈ નથી. મારા પેલા પારસી વિદ્વાન કિતરવી તો આ જોઈને મૂર્છા જ પામશે અને વળી આ તોડી પાડશે! X X તમે ‘દર્શનિકા’ પાછી વાંચો છો એ તો

તમાગ પોતાના આત્માની જ ચઢતી દશા બતાવે છે. એ કમ'યોગનું પુસ્તક છે, 'ગાથા'નો જ જાણે ઉત્તરભાગ છે. જ X હમણાં ત્રણેક દિન પર કાઠિયાવાડ-વેરાવળથી બે જણુ આવ્યા હતા - દર્શને - વૃદ્ધ હતા. 'દર્શનિકા' ને 'ભજનિકા'થી બહુ મુગ્ધ હતા ને બહુ મોઢે ખોલતા હતા. એવા તો આવ્યા જ જાય છે. સાહિત્યકારો કરતાં એવાનું મૂલ્ય હું વધુ આંકું છું. જનસમાજમાં સાહિત્ય એમ પ્રસારે તો જ તેની કિંમત છે.

(૧૫)

મુંબઈ, તા. ૫-૬-૧૯૪૪.

X X પ્રશ્ન એ જે કંઈ એતન મૂકેલું છે તેનો સદુપયોગ કરીને જનસેવા કરીને તેમને પ્રભુભાગે દોરવા એ જ કત'બ છે. ગુજરાતી કવિઓ ને લેખકો પ્રકાશમાર્ગે છોડીને કંઈ પાછળ બઠકે છે એ જોઈને હું હતાશ ચર્ષા છું. પ્રશ્ન સૌને સદુપુદ્ધિ આપે!

(૧૬)

મુંબઈ, તા. ૮-૮-૧૯૪૪.

X X બે માસ સુધી તમારો પત્ર ન હોતો. એટલે વિચારમાં હતો, અને તમે આપેલા સમાચારથી હું દિલગીર થયો છું. કર્મની મતિ ન્યારી છે. બીજાઓને માટે પશુ આ જીવનમાં આપણને સહન કરવું પડે છે. મને તો એવા ધણા અનુભવ થઈ ગયા છે, પશુ પ્રશ્ન પર વિશ્વાસ ને બદલા રાખીને રહેશો. જે થાય છે તે સારું જ છે, સારાને માટે જ થાય છે એમ માનીને સંતોષ પકડશો. વખત જરૂર સત્યાસત્ય ઉઠાડું પાડશે.

X X મારા લેખોએ ને મારાં બ્યાખ્યાનોએ આખરે ગુજરાતના વિવેચકો પર અસર કીધી છે. બ. ક. ઠાકોરના 'અર્થધનત્વ' પર સુન્દરમે પ્રથમ 'કાલ્પનિક'માં વિરોધ કીધો ને પછી હવે વિજયરાયે 'માનસી'માં તેમ જ વિશ્વનાથ ભટ્ટે 'જાગ્રિ'માં ખૂબસૂ લખ્યું છે કે એ બધા એકાંગી પ્રચાર હતા, અને કવિતામાં બધાં અંગેા સરખાં અગત્યનાં છે ને વાણી ને કવિત્વની સિદ્ધિ અને એકાકારતા થવી જોઈએ! હવે શું બાકી રહ્યું! સત્ય તે સત્ય જ છે. મેં મૂળથી જ્યારે આ બધું બતાવ્યું ત્યારે બધા મારી સામે હતા. વીસ વર્ષથી ગુજરાતી કવિતાને સારી પેઠે હાનિ કરવા દઇને હવે આ સ્વયં મહાન થઈ બેઠેલા વિવેચકોને કાંઈ ધ્યાન આવ્યું છે અને જાગ્યા છે! મને લાગે છે કે પરિવર્તના મારા લાણુમાં મેં આ વિષય પર વધુ પ્રકાશ નાખ્યો હતો ને ચોક્કસ અંગ્રેજી અંગે વાંચવા તેમાં બહુમતી કીધી હતી તે હવે તેમજે વાંચ્યા હશે! આખું રામાયણ વાંચી રહ્યા પછી જ એમને ખચર પડી કે સીતા રામની પત્ની હતી!

(૧૭)

મુંબઈ, તા. ૩૧-૧૦-૧૯૪૪.

X X હમણાં તો કેટલાક માસથી તબિયત એવી થઈ છે કે કાંઈ માનસિક શ્રમ કામો લઈ શકાનો નથી. થોડું વાંચી કરીને-થોડું જ્યોતિષનું કામ પેટને માટે કરીને

દહાડા કાઢું છું. ‘નંદનિકા’ હવે તમે નિરાંતે વાંચી હશે અને હજી પણ કંઈ કંઈ વાંચવા ગમતું હશે. હું પોતે પણ કોઈક વખત એ લખ જેમું છું ને પાછો આનંદ મેળવું છું. “માતૃશ્રી”ના ગદ્ય તા. ૨૨ મીના અંકમાં પાતું ભરીને બે અવલોકનો આવેલાં છે. છંદ પર ને કવિતા પર. સારાં છે. હજી કોઈ બીજું શિષ્ટ અવલોકન આવ્યું નથી. છંદ માટે તો મારી ખાતરી છે કે સમજ્યા વગરના ગમે તેવા અભિપ્રાયો આપણા મહાઅભ્યાસી લેખકો ત્રીતરી મારશે. પણ મને શ્રદ્ધા છે કે વખત જતાં, અભ્યાસ વધતાં હમણાંની જે “કેશવ” વ્યક્તિઓ પ્રચાર કરીને પોતાના જોડા અતો પ્રવર્તે છે તે હુમ્મ થતાં આ મહાછંદની શક્તિઓની ને ચોખ્ખાની કદર જરૂર થશે. x x શ્રી કાકોરે કવિ ન્દાનાલાલની ને મારી સામે ધણી ધૂળ ઉડારી છે અને અમારા શુભ પ્રસંગોએ સ્પષ્ટ વિરોધ જાહેર કીધો હતો. હવે એ પોતે પણ પોતાના ઉત્સવ માટે પ્રચાર કરી રહ્યા છે અને અનેક ઠેકાણે હાર પહેરવા પણ ગયા છે! આપણને તેની પરવા નથી, ટેડ મંડળના “સ્વામી” પણ ક્યાં નથી હોતા! આ તો ‘આપણી લાપસી ને પરાઈ કુસકી’ વાળી વાત કરે છે! x x હમણાં એમને માસ પર શ્રી સંજનાએ “કલાન્ત કવિ કે કલાન્ત કવિ” નામે ૬૦-૬૫ પાનાની પુસ્તિકા શ્રી ઉમાચંદરના એ નામના અંક પર લખી છે ને તે શ્રી વિજયરાયે પ્રગટ કીધી છે x x શ્રી ઉમાચંદરની તો તમામ “ગિલીટ” ઉતારી નાખી છે પણ કાકોરની અર્થધનતા ને આધુનિક કવિઓની અજ્ઞાનતાનાં તેમાં ઊંડાં ઉડાવ્યાં છે! કાકોરના શુદ્ધ અંગ્રેજ કવિ ઇલ્ડર જેની પામેથી આ અર્થધનતાનું તૂત તેમણે મેળવીને શુભરાતને ૨૫-૩૦ વર્ષથી જાંધે મારે દોરી હતી, તેણે પોતાની બૂલ કબૂલ કીધી છે ને પોતે જ આ અર્થધનતાની પોલ ઉઘાડી પાડી છે. તે બધું એ લેખમાં છે! કાકોરિયા કવિઓનો હાલ જેવા જેવા થયો છે. મગન-કોલક હમણાં અઢીક માસે ગદ્ય કાલે અને મળવા આવેલાં તે વડોદરા લેખકમિત્રનમાં જઈ આવ્યો ને કહેતો હતો કે ઉમાચંદર ને કાકોરની આખી ટાળી ખૂબ ગુસપુસ કરતી હતી ને ત્યાં વિષ્ણુપ્રસાદે પણ અર્થધનતાના સિદ્ધાંત સામે લાપણી કીડું હતું! તમને કહેતો આવ્યો છું કે આ પોલ બહુ વર્ષ નહીં ચાલે ને કવિતાના મહા સિદ્ધાંતને આવા લાપરાયી કાંઈ આંધ આવશે નહીં અને સમય થતાં સત્ય ઉપર તરી આવશે જ. તે આખરે બન્યું છે, એ પુસ્તક જરૂર મંજાવીને વાંચશો. મારી ખાતરી છે કે કાકોરિયો વર્ગ એ પુસ્તકની કઈ નોંધ નહીં લે. પણ બને તો “શુભરાતી”માં એ ચર્ચા તમારા જેવાએ કરવા જેવી છે જેથી આ સત્યને વધારે પ્રકાશ મળે. x x અને હાટ તપાસવા મહાત્માજીએ ડૉ. ગીલ્ડરને ગદ્ય તા. ૪થીએ મોકલ્યા હતા. જેમ ને તેમ છે ને તદ્દન આરામ લેવા જ કરી ગયા છે.

(૧૮)

મુનષ. તા. ૧૪મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૪,

x x કવિ ન્દાનાલાલ સામે કાકોરે કંઈ જેવા તેવા પ્રચાર કીધો નથી, પણ હવે સાવ ભેંધ પડ્યા છે. ન્દાનાલાલને તેમની સાચી જગ્યા મળી જ છે.

(૨૦૫)

(૧૯)

બાતુ મેન્શન, બી, બ્લૉક, બીજે માળે,
ખંભાલા હીલ, મુંબઈ, ૨૬

તા. ૨૩, ઑક્ટોબર ૧૯૫૧.

× × મેં તમારા પર જે વિશ્વાસ મૂક્યો છે તે પ્રભુના ધર સુધી કાયમ રાખશો.
હું તમને સદા આશીર્વાદ આપતો રહીશ. હવે બહુ દહાડા જીવવાની મને આશા છે છત્તા
નથી. આ દુનિયાની જુરાઈ ને કૃતદ્રતાથી ધરાઈ ગયો છું, આજકાલ તો સ્વાર્થ અને દગો
એજ આ દુનિયાનું ચાલતું નાણું છે. × × હવે તો પ્રભુ આપણને પાછા મેળવે તેવી
કાંઈ આશા નથી.

(૨૦)

114, San Thome High Road, Mylapore,
Madras 4. January 2, 1952.

× × હવે બહુ દિન શરીર ટકે એમ લાગતું નથી. આ બધાંને અહીં લાવીને સારે
ઠંડાણે ઠેર પાડ્યાં છે, હવે પ્રભુ જે કરે તે ખરું તમે ભાઈ પર ને સોલીસીટર પર બ્રદા
રાખીને મેં બધું કીધું છે તે બ્રદા કાયમ રખાવશો અને મને કંઈ થાય તો મારા કુટુંબને
બરાબર જોઈ લેશો. × × બને તો તુરત મદ્રાસ આવીને કાંઈ સારા વકીલને રાખીને બધું બરાબર
પાર ઉતરાવશો. મારા આત્માના આશીર્વાદ તમે પર ઉતરશે, મારું બીજું કાંઈ નથી. જેમને
પોતાના માનેલા, મિત્રો માનેલા તે અમારા શત્રુ થયા છે ને બેઇમાન બન્યા, તે લોક
સુખી નહી રહે, તમે જોશો કે એ બધાના હાલ શા થશે, × × મારે તમને જણાવવું
જોઈએ કે જ્યોતિષની એક ભણીતી ગણતરી પ્રમાણે આવતી ૩૧મી જાનેવારી-એક
માસમાં-મારે માટે બહુ ખરાબ છે, જીવન બંધ થાય તેવા યોગ છે. જેમાંથી ઉગરી
જવાનો પશુ એક યોગ છે × × તમને મારા પોતાના મેં ગવ્યા છે ને મારા કુટુંબને મેં
તમારા હાથમાં સોંપ્યું છે તો પ્રભુને હાજર ભણીને બધું ચથાચોગ્ય કરશો ને તેમને જુએ
મરવા કે રવડવા દેશો નહીં. આખા જીવનની સેવા છતાં યુગરાતે મને કંઈ જીવ જીવી
મદદ કીધી નથી.

(૨૧)

મદ્રાસ, ૪,

તા. ૧૮-૧-૧૯૫૨.

× × મેં તમને લખ્યું તેમ મારે આ માસ નીકળવા લાગી છે. ૩૦-૩૧ બહુ જ
બારી છે. તેમાં કંઈ કશું થયું તો તમારે તુરત ઉપાય લેવાના છે. કાંઈ પણી રીતે માફ
બધું તપાસી લેવા ને કોર્ટમાં નોંધાવવા તમારે અહીં વગર દીલે આવવું પડશે. × × ×
મેં બહુ ધૈર્યથી વર્ષો કાઢ્યાં. માફ જીવનકાર્ય પૂરું કરવા જ હું મંજો રહ્યો. હવે તો

(૨૦૬)

અહીં શાંતિમાં રહીને જો જીવીય તો કરીય, નહીં તો પ્રભુએ જે ધાર્યું હશે તે થશે. આપણું આશું કંઈ થતું નથી. પણ હજી પણ તમને લખ્યું છું કે તમારા પર મૂકેલો વિશ્વાસ સાચો પાડશે ને મારા કુટુંબને સાચવી લેશે નથી પ્રભુ ને મારો આત્મા તમારા પર આશીર્વાદ હિતારશે. x x મારે મરતા માણસને ને તરછોડી દીધેલા જેવાને પછી શું કરવાનું હોય? કૃષ્ણાર્પણ ને! x x હવે આશા રહી નથી. પ્રભુને સોંપી દીધું છે.

(૨૨)

મદ્રાસ, ૪.

તા. ૧૬-૬-૧૯૫૨.

x x ને આવતી તા. ૧૨ મી જુલાઈની આસપાસ મૃત્યુ સંભવ છે. એમાંથી નીકળાય તેમ લાગતું નથી. પણ હું કેટલીક યોગક્રિયાઓ મારા સ્વ. ગુરુના સૂચનથી કરી રહ્યો છું. મારે સંશોધનનું બહુ કામ બાકી છે. હજી ઘણું લખવાનું છે. x x હવે તો ઑગસ્ટ જોઈ તો પછી કંઈક કરીશ.

(૨૩)

મદ્રાસ, ૪.

તા. ૧૮-૬-૧૯૫૨.

x x હવે તા. ૧૨ મી જુલાઈથી પાંચ દિન મૃત્યુયોજના છે. તેમાંથી બચવું મુશ્કેલ છે. કેટલીક યોગક્રિયાઓ કરી છું ને આયુષ્ય લંબાય તો જે પવિત્ર કાર્યને હાથમાં લીધેલું છે તે પ્રભુ કૃપાએ પૂરું થાય. હવે તો પ્રભુના હાથની વાત છે. અને કંઈ થાય તો તમે નેક બાઈઓ દ્વારા બધું સંભાળી લઈને બચવાનો પ્રયત્ન કરો. મેં તમારા પર બધો વિશ્વાસ મૂક્યો છે ને મારા કુટુંબને તમે મારા ભાઈ જેવા બનીને જોઈ લેશો. પીરોળ હજી બિઝાનામાં જ છે. હવે હડી શકે તેમ લાગતું નથી.

(૨૪)

મદ્રાસ, ૪.

ઑગસ્ટ ૨૦, ૧૯૫૨.

x x એમ વિદ્યા તો વધી ગયું છે પણ અને હાટનાં કુમલ પાછા જરા સખત થતા મેંજા છે. પીરોળ હજી બિઝાનામાં જ છે. હવે ઊંચાનો સંજન લાગેલો નથી. પણ નાળાં એક માસથી ધણી માંદો છે. એને કંઈ internal pelvic સોજો છે ને તેથી બને પડે મારે ચક્કા નીકળ્યા છે. રાત દિન રડી કાઢે છે. મારાથી એક રાત પણ બે કલાક સવાઈ નથી. એની માવજત મારે માથે પડી છે. દવા-ઇન્જેક્શન આપુ છે પણ કંઈ ફેર નથી. હવે ચાંદરાત પછી કંઈ ફેર પડવાની અને આશા છે પણ તેટલાં એનો દબાવવાટ કેમકરતા કે સંજનનો નથી. પ્રભુને મોદ તો તેજ જાણે છે.

(૨૦૭)

(૨૫)

મદ્રાસ, ૪.

તા. ૧૦-૧૦-૧૯૫૨.

× × હવે પગ ઠરતા નથી. લાંબાનું જોર વધ્યું છે. પૈસા વિના ખાવાની પથ્ય તાણ છે. દવાદારમાં જ બધું તણાઈ જાય છે. પ્રભુ જે કરે તે ખરું. મિ. નાભાં હજી એમ જ છે ને બહુ સતાવે છે. નરગીસ પથ્ય તેમ જ છે. બહુ ધીરજ રાખીને ગમ ખાઈ છે. મારા છેલ્લા દિવસો ખાવા જશે તે ધારેલું નહીં પથ્ય મને ઠાઠ વર્ષથી ખરાબ દશા જાય છે જે હજી ત્રણ માસ બાકી છે. તે પૂરી થશે પછી આ પથ્ય પૂરું થશે. પછી સાહિત્યખેડનમાં કે પછી પ્રભુધામમાં વાસો થશે. મારા મનની શાંતિ મેં ખોષ નથી. ધડીભર અઝળામણ થાય તેને દાખી દઉં છું.

(૨૬)

મદ્રાસ, ૪.

તા. ૧૪-૧૦-૧૯૫૨.

હાખવાને દિલગીર છું કે મારાં પત્ની પીરોળ ગઇ કાલે સોમવારે સવારે ૧૧ વાગે સ્વર્ગવાસ પામ્યાં છે. જેવી ઇશ્વરેચ્છા! ચાર દિનથી તબિયત બહુ જ બગડી ને બહુ ઇલાજો કીધા પથ્ય કાંઈ વળ્યું નહીં. છેવટ સુધી સાવધ હતી ને બહુ જ શાંતિમાં પ્રાણ મુક્યો. અમે બધાં પાસે જ હતાં. × × પ્રભુએ ૫૪ વર્ષે અમારી બેડી ખંડિત કીધી. બિચારીએ આખું જીવન પોતાની ફરજ બજાવીને સૌની સેવા કીધી. × × ને છેવટ સુધી ટળવળ્યાં. સૌનું કર્મ સીં ભોગવશે. હવે મારા હાથ પગ મૂકાઈ જાય છે. મારું હવે કોઈ રહ્યું નથી. ત્રણ દિન અગાઉ નરગીસ પાસે વચન લીધું કે બાપને છોડે નહીં ને આશાકિત રહે. હવે એ બહુ રૂવે છે, થું કરીએ. અમારાં બાગ્ય કમી થયાં. જેવી પ્રભુની મરજી.

(૨૭)

મદ્રાસ, ૪.

તા. ૨૩-૧૦-૧૯૫૨.

× × ૫૪ વર્ષનો સંખંધ કાંઈ સહેજે ભૂલાય તેવો નથી. ડગલે ડગલે ખોટા માલમ પડે છે. મારી તો અખંડ સેવા ને માવજત કીધી ને મને ટકાવી રાખ્યો. હવે તો એકલવાયો થયો છું ને તુરતમાં કાંઈ સુજતું નથી. ધર ખાવા ધાય છે. છોકરીઓ પથ્ય બહુ ગમ ખાઇ ગઇ છે, પથ્ય હું સમજાવીને રાખું છું પ્રભુને જે ગમ્યું તે ખરું.

(૨૦૮)

(૨૮)

મદ્રાસ, ૪.

તા. ૪-૧૨-૧૯૫૨.

× × અમે કોઈ અમારા શોધનું પ્રદર્શન કરતા નથી. પ્રશ્નની આગળે માન આપીને લેઈ ફારીને બેઠાં છીએ ને કાર્યરત રહીએ છીએ. બાકી જે ખાડો જીવનમાં પડ્યો તે કાંઈ હવે પૂરાવાનો નથી. હૃદયના તંતુ તૂટી ગયા તે ન તૂટ્યા કેમ થાય? એ તો પળેપળ અંતરમાં ઠોકા મારે છે. અને અમારા હૈયાં અણુભોલ વાત ક્યાં જ કરે છે. સંતાપ ભરેલું કશું નથી. પરમાત્મ ગયા જેવું જ ગણું છું ને થોડા દિવસમાં હું પણ નષ્ટ એ જ વિચારથી ઘેરું છે. નાનું તો સ્વપ્ન જેવી જતી છે. સારો દિન સુષ રહે છે. એની મોટી ગડબડ તો બધી બધી થઈ છે, પણ મળે એ વરસની અસર છે તે જતી નથી. કંઈ હવા લેતી નથી કે ઉપાસ કરવા દેતી નથી. સ્વભાવ બહુ ચીઠીઓ ને ઝંખડાખેર થયો છે ને બહે બેનો ધડી ધડી મારફાડ પર આવે છે. તે મુકાવતાં મને ધણી આઘાત પહેચે છે. નરગીસ પણ સમતોલપણું રાખતી નથી. એના માથામાં પડેલો ધા દંડ ઠીક થતો નથી ને તેથી એનો સ્વભાવ પણ બગડી ગયો છે. મારે એકલાને વૃદ્ધાવસ્થામાં આવું ભેવાનું આનંદ છે. × × આવતા ફેશ્વજારિ-માર્ચમાં પાછી મને મોટી ધાન છે.

(૨૫)

મદ્રાસ, ૪,

તા. ૨૫-૧-૧૯૫૩,

× × હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં ને ધરની ખીજ ઉપાધિમાં તબિયત ઠીક રહેતી નથી. હવે તો પ્રશ્ન જ મને આ સ્થિતિમાંથી છોડવે તેમ છે. બન્ને પુત્રીઓની મારે કનડમત છે. પાસે કોઈ ખીજું નથી ને કોઈ મળતું નથી. માણસોની પણ ધણી આપદા છે, થોડે થોડે દહાડે પડાપડે ચોરીમાં આવી જાય છે.

[આ પછીના એમના અવસાન પૂર્વે લખેલા અને એમના કૌટુંબિક જીવનની કશ્ચતા દર્શાવનારા કેટલાક પત્રો હજી મદ્રાસ હાઈકોર્ટમાં પડેલા છે]

(૩૦)

મદ્રાસ, ૪,

તા. ૨૯-૭-૧૯૫૩

× × મિ. પૈસી અને પદમ અહીં આવેલા છે અને અમે સૌ (નરગીસ સિવાય- ક્ષે મુનમ્મ આવવા ના રહે છે) અહીંથી ૩૧મી જુલાઈએ નીકળી જતી ઓગસ્ટે ત્યાં આવીશું. ધાંડરામાં થર રાખેલું છે, ત્યાં આવશે ત્યારે ધણીધણી વાતો કરીશું.

શ્રી ફરામરોજ ધનભુરાને પત્ર.

(૩૧)

114, San Thome High Road, Mylapore
Madras, ડી. તા ૨૮-૭-૧૯૫૩.

મહેરબાન બાપુશ્રી ફરામરોજ ધ. ધનભુરા
(તિલક રોડ, વલસાડ)

× × હું આવતા માસ ઑગસ્ટની શરૂઆતમાં સુદાસ પાણું હોડીને મુંબઈ રહેવા જઈં છું. સરનામું હજી બબર નથી, પણ તે તમને પાછળથી “કપસર” યા “જમે” માંથી મળી શકશે. મેં બહીં જૂન કામ કીધું છે. બાકીની ૪ ગાયાઓનો પણ તરલુમે પહેલીની માફક તમામ અંગેશમાં જ કીધો છે. ૭૦૦ હિપર પાનાં થયાં છે તે પહેલી નેટલો જ મોટો આ અંચ પણ થશે. માફે જીવનકાલે મેં પ્રેરે કીધું છે. સાહેબે ધણી મહેર કીધી છે. તમે સૌ ખુશીમાં હશે. સાને કુઆ.

ધિ. શુભેચ્છક

આરદેરાંર ફ. બબરદાર.

१ म री ना सोमनाथ

विभाग - २

-હાનાલાલ પુસ્તકે પુસ્તકે ભલે પૂતાની સહી કરે. એમણે એક રાસ લખ્યો કે ગુજરાત એને જરૂર કંકરથ કરી લેવાનું. અને એની માલિકી એકની મટી લાખોની થવાની - અને તે પણ એક વર્ષ, બે વર્ષ માટે નહીં, પચીસેક વર્ષથી ગુજરાત હાનાલાલના રાસ ગાતાં હજી થાક્યું નથી.

ખખરફારની ‘ગુણવંતી ગુજરાત’ હિંપર ખખરફારની માલિકી રહી જ નથી. એ સાહિત્યકારે સમજીને જ એને “અમારી ગુણવંતી ગુજરાત” કહી છે. એથી આગળ વધી ખૂબ જ ગુજરાતની ભાવનાને સ્પષ્ટતા આપીને કદી ન બૂલાય એવી ભાવસંપત્તિ આપી :

“જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી,
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત”

આ સમૃદ્ધિ પામેલું માનસ રાખૂભાવનાને - સંસ્કારભાવનાને ગુજરાતની બહાર પણ ચિરંજીવી રાખવા માટે કેટલું સહાયબૂત થાય - એ કહેવાની જરૂર જ નથી.

— રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

જ ય વિ જ ય

શ્રી મુન્દરમ્

પુજ જય કાળે જીવન હો અમ,
કદમ કદમ હર આસ આસ,
જયી રહો તવ દિવ્ય પાસ.
પુજ જય કાળે.

આ અખિનાં સ્મિત આસુડાં,
આ હિરના ઉચ્છ્વાસ નિસાસા;
આ મન ફેરી આશ નિરાશા,
આ તન ફેરા થાક વિસામા :
વહો વહો તવ ચરણ પૂર્વિનો,
રૂપણ અંખતો અખિલ અર્ધ અમ.
પુજ જય કાળે.

એ સ્થિર શાંતિ કરુણ નયનની,
એ શક્તિ જીવનંબર બલની,
એ જ્યોતિ આત્મા અવિકલની,
એ કલક મુદાની - મૂઠ પ્રણયની :
લસો લસો આ વિશ રસતો,
પરમ પ્રેમ અભિવેક શીશ અમ.
પુજ જય કાળે,

કવિશ્રી ખળરદારને અંજલિ

શ્રી જહાંગીર મણિકણ દેસાઈ

(મુક્તધારા ૭૬)

બોતેરી^૧ કાં ભાવી, કવિ? કહે સમજવી, અંતે
ગૂઢતા સમાવી કશી તુજ કેરે ખ્યાન ?
યજ્ઞનેના પ્રરથુ^૨ સંખ્યા તારે દેવે વસી ?
કુશ્તી તાર બોતેરતું લાધ્યુ તત્ત્વગ્યાન ?
સંતો ને મહંતો તો એકોતર કુળ તારે -
તેં તો છાકું બોતેર પેઢી તણું કલ્યાણ !
કોંકિલા શો ફૂજતો તું - ગૂંજતો કેં દિવ્ય ગાનો,
ધધો જ તું - ધસ્યો જ તું પપ નિરવાણ !
“છકા”વાળા^૩ અદી બહાલા ! કલકલ નદીનાળાં
વહી સદીઓ નિરાળા દેરી સ્મૃતિધાન .
બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરી સાફ દિલે બૂલી જળે,
પુલી જળે તારે કાળે વેકુંડ મહાન !

૧

૨

૧ બોતેર વર્ષની ઉંમર (૧૮૮૧ - ૧૯૫૩)

૨ યજ્ઞનેના ‘દહ’ની સંખ્યા બોતેર છે

૩ એમના ઘણા ખર્સ પુસ્તકોનો અંત “છકા”મા આવે છે જેમ કે કલિકા, કલ્પનિકા, બજનિકા વગેરે. એમાં એમણે કવિ શ્રી મલબારીકું અનુકરણ કર્યું છે.

કવિવર યુગરદારને —

શ્રી મીતુ દેસાઈ

(દાખ:- “નાગરવેલીઓ રાપાવ”)

યુગર સૌહાર્ય શુભગાર, કવિવર વંદન વારંવાર
જીવનની ભ્યોતિના અભકાર, કવિવર વંદન વારંવાર — યુગર
આપે ઉરમી હૃદયસ, ધૂમાળી સુરમંગાને પાર
રંગે રંગે આંસુ ચોધાર, કવિવર વંદન વારંવાર — યુગર

(સાખી)

રાષ્ટ્ર-પ્રેમી તું કવિ! ભવ્ય ભજન દેનાર,
રંગેરંગ સિંચો સદા, કાવ્ય સેવા સંચાર,

અતીક યુગરાતનું પ્રેરક! જગમાં ધન્ય જીવન જીવનાર;
ગાઈ શુભવંતી યુગરાત, કવિવર વંદન વારંવાર — યુગર
કેશ તુજ કવિતાની, કરાવે ઉર ઉરમાં રજુકાર,
દીધા ભારતનો ટંકાર, કવિવર વંદન વારંવાર — યુગર

(સાખી)

ચેતનવંતી તે દીધી, કાવ્ય અમીરસ ધાર;
કલ્પનાની પાંખે વસી, આપ્યો જીવન સાર.

પાઈ રંગે અને વીરરસ, કરાવ્યા હૃદય મહી ચમકાર,
કવિ તું પદ્યમંજર અવતાર, — કવિવર વંદન વારંવાર — યુગર

‘કલિકા’

શ્રી કૈલાસાલ મા. મુનશી

ખખરદારની પ્રારંભની કવિતાઓ પર કવિ નર્મદનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે દેખાઇ આવે છે, પરંતુ ગુજરાતમાં તે સમયે પ્રવર્તી રહેલા સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોની અસર હેઠળ આવતાં - તેમ જ વિશ્વસાહિત્યના એમના સંપર્કથી - નર્મદની અસરમાંથી બહાર આવી એમની કવિતાએ પોતાની આગવી જૂમિકા પ્રાપ્ત કરી લીધી. શબ્દલાસિત્ય, કલ્પનાશક્તિ, ઉર્મિમાહુલ્ય અને રાષ્ટ્રભાવનાથી સભર બારેક કાવ્યગ્રંથો ગુજરાતીને ચરણે ધરી ઠરિ ખખરદારે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યા છે. “નારસિકા”, “વિલાસિકા”, “પ્રકાશિકા”, “ભારતનો ટંકાર”, “પ્રભાતનો તપસ્વી”, “સંદેશિકા”, “કલિકા”, “રાસચન્દ્રિકા”, “ભજનિકા” અને “દર્શનિકા” એ તેમની પ્રતિનિધિ કાવ્યકૃતિઓ ગણી શકાય.

આ સર્વમાં ઇ.સ. ૧૯૨૬ ની સાલમાં પ્રકટ થયેલી એમની ખડકાવ્યની કૃતિ “કલિકા” અનેક રીતે વિશિષ્ટ હોઇ એમના કાવ્યસર્જનની યશઃકલ્પી સમ બની રહે છે. બાલ્ય આલંબનોથી સંપૂર્ણતઃ મુક્ત આ ખડકાવ્ય ૩૭૫ કડીઓ અથવા મુક્તકોમાં સ્વયોન્નિત પ્રયત્નપદ મુક્તધારા જંદમાં રચાયેલું છે - અંગ્રેજી “પ્લેન્ક વર્સ”ની માફક. સારી ય કૃતિ પ્રિયની પ્રદર્શિતમાં લખાઇ છે અને પ્રત્યેક મુક્તક સિલ સિલ મનોહરશાઓ અથવા ધટનાઓનું સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કરે છે. આ રજૂઆત બહુશઃ વિસ્તારપૂર્ણ પરંતુ કલાત્મક રીતે યોગ્યેલાં રૂપકો દ્વારા યર્ષ છે. એમાં નથી કોઈ વસ્તુ કે પાત્રો અથવા નથી કોઈ નાટ્યોચિત્ર પરિસ્થિતિઓ કે આતુરતાભરી આત્મલક્ષિતા. ધણા પ્રસંગોએ, કલ્પના વિસ્તારના આવરણમાં રૂંધાઈ જતી લાગે છે અને વાચક માટે કશું અનપેક્ષિત રહેતું નથી. મહાન બનવા માટે કવિતામાં એવી સર્વોત્કૃષ્ટ કલા હોવી જોઈએ કે જે જીવન્ત કુદરતી વિદ્યાસનો આભાસ રજૂ કરી શકે - પરંતુ આ ખડકાવ્ય તો એક જ ધાટમાં એકસરખી કંડારેલી નાની નાની કલાકૃતિઓના એક સંગ્રહસ્થાન સમુ બન્યું છેઃ સંગ્રહસ્થાનમાં કલાકૃતિ તેને આપેલા ક્રમાંક પરથી જેમ એળખાય છે તેમ અહીં પણ મુક્તકોનાં જુમખ્યાં તેમને આપેલા ક્રમાંકોથી જ ગ્રચિત બને છે. “કલિકા”ની આ મર્યાદાનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ એટલું તો સ્વીકારવાનું રહ્યું કે એનાં અનેક મુક્તકો શબ્દ - સંપૂર્ણ છે, રંગથી આકર્ષક અને રેખાથી પ્રમાણ્યુદ્ધ, કવચિત અતિરેકભરી પરંતુ ગમનગામી કલ્પના વિહારથી ભરપૂર. આવો એક નમુનો જોઈએ :

પ્રભાતે દિગંત પર અર્ધ સૂર્યગિમ્ય હશે,

* * *

ઓ આભો મહેરાન! - પ્રિયા દેશે શો જવાન? (મુક્તક, ૮)

પણીયે વખત કલ્પનાની ગુંથણી પણ કુમારબરી હોય છે:

ચાલી જતી રજનીના ઠેસમાંથી ખરી પડી

ક્ષિતિજના આંગણમાં ચન્દ્ર પડ્યો હોય,

પ્રિયા ફરી વેણીમાંથી ખરીને પડેલું એતું

મોગરાનું ફૂલ દેખી મન માઈ મોલ,

કવિ કેટલીક વખત સાદા અને સરળ શબ્દોથી કાવ્યપ્રકૃતિને અનેરા ભદ્રથી શ્રમકાવે છે:

હતી નહીં પ્રથમ તું મારી એમ ધારી લેતી,

પણ તારા આત્માતણી કાંધી મેં જ શેષ;

તેથી તું તો થઈ મારી પોતાની વિશેષ હવે:

હું જ તારો જોગીઓ, ને હું જ તારો જોધ.

અને એક વધુ સુંદર કલ્પના:

જેથી ગજચંદ જેવી આબાની બે ડાળ વચ્ચે

* * *

પ્રિયા સરી પડી ત્યાંથી મારી કે હસંચ! (મુક્તક, ૧૨૧)

આ ચિત્ર તો એથી ૫ વધુ સુરમ્ય છે:

તળાવને તીરે જોડ આબલા છે જીભા મૂકી,

* * *

અને તારી આંખે હું સમાયો મને જોઈ. (મુક્તક, ૩૩૬-૩૭)

"વિદાયગીત"ની પંક્તિઓ અનુપમ કલાવિધાનથી સભર છે.

જાઓ, મારાં ગીત, હવે ધરની રીત પ્રીત આ'વી,

જહુ રણે ફરે તે તો થરની છે રીત;

* * *

જગત આ હૃદયને ભૂલી જશે - ભૂલવા દો,

જાઓ, મારા ગીત, ઝગી રહેા પૂરનૂર! (મુક્તક, ૩૬૭)

* * *

જાઓ, મારાં ગીત, બધું મધુરું મધુરું લાગ્યું,

હતું અછ કાલે, તે, શો તેનો અફસોસ!

* * *

કડુતા સૌ રહેા મારી: મધુરતા હો તમારી:

જાઓ, મારા ગીત, આપો આનંદ અમોહ! (મુક્તક, ૩૮૩)

આવે છે "હલિકા"ના સુંદર કલ્પનાવેશવ, રૂપકોના પ્રાચુર્યથી સામાન્ય અસર ક્ષતિ પામે છે પરંતુ કલાની ઉત્કૃષ્ટતા વિશિષ્ટ રીતે વિકાસ પામી, રહેલા વાક્યમયો રચ્યત નિર્દેશ કરે છે.

કવિ ખખરદારનો ભક્તિરસ

ગ્રા. શ્રીરાજ કા. દાવર

જે વાક્યનો આત્મા-તેનો અર્થ અને અભિવ્યક્તિ-રસપ્રચુર હોય તેનું નામ કાવ્ય. કાવ્ય-મીમાંસિકો મથી મથી ચાક્યા છે પણ રસની વ્યાખ્યા તેઓ આપી શક્યા નથી. પરંતુ તેઓ સર્વાનુભવે માને છે કે રસથી સૌન્દર્યદર્શન થાય છે, આનંદની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એક પ્રવ્જન સંગીતથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. કવિતામાં કલ્પનાનું ઉચ્ચન છે, પુદ્ધિની સ્થિરતા નથી; તેમાં ઉર્મિનો આવેશ છે, તર્કનું કંરેલપણું નથી. કવિતાને પગ પણ છે, પાંખો પણ છે. પગથી તે વાસ્તવિકતાની ભૂમિ ઉપર ઉભી રહે છે; પાંખથી તે ભાવનાશીલતાનાં વ્યોમમાં વિહાર કરે છે. વળી સૌ વનિતાઓ પેઠે કવિતાસુંદરીને પણ આભુષણોનો શોખ છે, અને તેથી અનેક અલંકારો ધારણ કર્યા વિના તે ભાગ્યે જ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. ખખરદાર એક કવિ હોવાથી આ સૌ શુભો તેઓ પૂરતા પ્રમાણમાં ધરાવે છે, પરંતુ એક ઉચ્ચ કોટિના કવિ હોવાથી તેમનાં કાવ્યો રસપ્રદ હોવા ઉપરાંત ભોધપ્રદ પણ છે. એક મહાન કવિ તેના યુગનો સંદેશ બીસે છે અને તેની પ્રેરણાત્મક વાણીમાં તે સૌને સુણાવે છે. જે કવિતામાં શ્રવનની સમીક્ષા નથી અથવા તત્ત્વની ચર્ચા નથી તે કદાચ સુંદર કે આકર્ષક હશે પરંતુ તે સાગરનાં શીથ સમાન છીછરી છે, સાગરનાં તળિયાં જેવી ઢાંડી નથી. કવિતાને શુદ્ધ સાથે સીધો સંબંધ નથી તેમ તે પુદ્ધિથી વિમુખ પણ નથી. કવિને જે સત્યો સાંપડે છે તે તેને આત્મપ્રસાદારા સાંપડે છે, અને તર્કથી કસીને નહિ પણ કલ્પનાના રંગ ચડાવી તે તેને રજૂ કરે છે. જો તે તર્ક, દલીલ કે તકરાર કરવા બેસે તો કવિતાનો પ્રાણ ઉડી જઇને તે નિરસ લાગે છે. આપણે સાચ અને સૌન્દર્યને જુદાં પાડીએ છીએ, જ્યારે વસ્તુતઃ તે એક જ પરમતત્ત્વનાં બે પાસાં છે. ખખરદારની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમની કવિતામાં સત્ય રસથી પરિપૂર્ણ થવા વિના અને સૌન્દર્ય અને શિવનો સાજ સજ્યા વિના વ્યક્ત થતું જ નથી. ગવકાર માહિતીનો ઢગ ખડકી શકે છે; કવિ વ્યંગ્યનો અથવા પ્રતીકાત્મકતાનો આશ્રય લે છે, અને તેથી તે હકીકતનો નીચોડ અને સત્યનું નવનીત પીરસી શકે છે. જેમ આત્મા વિના દેહ સુંદર હોવા છતાં નકામો છે તેમ સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા રસ વિના એક કાવ્યની કિંમત નહિવત્ છે. જગતના કવિઓની મહત્તા માત્ર તેમની આકર્ષક શૈલી કે સ્પષ્ટ ભંડારથી કે ઉપમા અલંકારોની ચમત્કૃતિથી નહિ, પણ તેમનાં ચિંતનમાં ઉંડાણ અને તેમણે દર્શાવેલ સમાજકલ્યાણકારી સંદેશ

ઉપરથી જ છેવટે મધ્યાષ છે. જેમ ચિંતન હેતુ, દષ્ટિ વિશાળ અને કલ્પના ગુણગામી તેમ સ્વાભાવિક રીતે વાણી પણ રસમય અને છે અને તેમાં એક નૈસર્ગિક યુગ્મન અને ધીસુ સંગીત ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

ખનરદાર પ્રથમ કદાના કવિ હોઈ આવા ગુણો સારા પ્રમાણમાં એમના પ્રયોગમાંથી આપણને મળી રહે છે. વળી એક અમર્ય સાક્ષર તરીકે પણ તેઓ યોગ્ય મન્માન પામ્યા હતા અને ગુજરાતી સાહિત્યપરિપત્નું પ્રમુખસ્થાન પણ એઓએ શોભાવ્યું હતું. આ માન એક પાઠ્યી માટે તો અચિત્ત વિરલ મણતું જોઈએ. ખનરદારમાં વૈવિધ્ય પાર વિનાનું છે. તેમણે “રાષ્ટ્રિકા”માં રાષ્ટ્રમંત્રિના કાવ્યો રચ્યાં છે. એમનું “શુભવંતી ગુજરાત” નામનું કાવ્ય તો નર્મદના “જય જય ગરવી ગુજરાત”ની પેઠે આપણું પ્રતિક રાજ્યગીત બની ગયું છે, અને ગુજરાતની બહેનોને કંઈ રમી રહ્યું છે. શૂરાતન ઉપર એનું “દલદી ધાટુ યુદ્ધ” અને પ્રેરણાથી પ્રોત્સાહિત કરે એનું “ભરતભૂમિનું જય ગીત” એ પણ એમની જ કલમની પ્રસાદી છે. દાદાભાઈ, શ્રીરાજચાહ, મલ્લારી, ગાંધીજી અને સાહિત્ય વીર હાઈમદમક અભારખિયા શિવજી ઉપર લખેલાં અંબલિ ગીતોનો પણ સમાવેશ “રાષ્ટ્રિકા”માં થયો છે. વળી ખનરદારચિત્ત ધક્કિત—“જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત”—એમનો વતનપ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે, અને વર્ષો સુધી મદ્રાસમાં રહી ગુજરાતથી ત્રિખૂટી પડેલ બક્ષિતનું વતનપ્રેમી માનસ છડું કરે છે. એમની “કલિકા” ઉપરથી જણાય છે કે એઓ પ્રજાવર્ધક છે અને એમની “રાસચંદ્રિકા” ઉપરથી એઓ રાસકવિ છે એ પણ નક્કી થઈ શકાય. નરસિંહરાવ અને ન્દાનાલાલનું અતુલરણ કરી એઓએ નવીન જાહેર સભ્યા છે, જેમાં મુક્તધારા અને અખંડપદ્ય મુખ્ય કૃત્તી થકાય. વિનોદી મનુશ્ચિનિમાં ખનરદારે ન્દાનાલાલના કાવ્યો ઉપર “પ્રભાતનો તપસ્વી” અને “કુહૂકુટ દીક્ષા”, બ. ક. ઠાકોરના કાવ્ય ઉપર “અવરોહણ” અને અખા ભગતના હાપ) ઉપર અખા ભગતના હાપ) વગેરે આતુર્યભર્યા પ્રતિકાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

એઓ જાણું ભણ્યા નહોતા અને યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ પણ પામ્યા ન હતા. છતાં પોતાની જ કુશળતાથી અને મનનચિંતનથી એઓએ વિશાળ જ્ઞાનોપાર્જન કર્યું હતું. ખનરદારે “The Silken Tassel” નામનું પુસ્તક લખી અંગ્રેજ ઉપરની પોતાની પ્રજાતાનો સોને પરચો કરાવ્યો હતો, જ્યારે બીજા જે અંગ્રેજ પુસ્તકો અપ્રકટ રહ્યાં હતાં મુખ્ય યુનિવર્સિટી તરફથી “ગુજરાતી કવિતાની રચનાકલા” ઉપર એમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. એક ખાસ શોખ તરીકે જ્યોતિષનું જ્ઞાન પણ એમણે સંપાદન કર્યું હતું, સંસ્કૃત અને અવસ્તનો પણ એમનો અભ્યાસ હતો. ગાથાનું સંશોધન અને ભાષાન્તર કરી અને તેની ઉપર એક વિદ્યાભરી પ્રસ્તાવના લખી એમણે પારસીઓના આ ધર્મ પુસ્તક ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડ્યો હતો. વળી ધરાની જરથોસ્ત્રીએએ ધર્મના રક્ષણાર્થે ધરાનથી દિંદ રચનાન્તર કર્યું તે વિષય અર્થાત્ “ધરાનશાહનો ગરબો” નામનું ૯૨ કડીનું એક કાવ્ય રચી એઓએ પારસીઓની વધુ સેવા બજાવી હતી. ધર્મ વેપારી હોવા છતાં, આર્થિક રિચ્છિત તંત્ર હોવા છતાં, ગુજરાતથી બહુ દૂર મદ્રાસમાં નિવાસ કર્યો હોવા છતાં, વધો સુધી લગાએથી ત્રિમાસીને

સામનો ફરી ખબરદારે વિપુલ પ્રમાણમાં ગુર્જરસાહિત્યની જે સેવા કરી છે તે લગભગ અદ્ભુત ગણાવી નેપએ.

આપણે જોયું કે ખબરદાર વિચારક છે, તત્ત્વજ્ઞ છે અને તે સાથે ભક્ત પણ છે. નરસિંહ મહેતાથી તે દયારામ પર્પતનું ગુર્જરાતી સાહિત્ય ભક્તિપ્રધાન હતું. ગણે ધર્મ સિવાય બીજો વિષય જ ન હોય અને પ્રભુભિલન સિવાય બીજી સધળી વ્યાખ્યતો ગૌણ હોય એવી સાહિત્યની સ્થિતિ હતી. દલપતરામનાં કાવ્યોમાં અને તેમના પછી લૌકિક વિષયો સાહિત્યમાં ચર્ચાલાગ્યા. એમ છતાં હજી પણ ભક્તિરસનો પ્રવાહ મહદ્ અંશે નહિ તો પણ ઠીક પ્રમાણમાં અવિરત ચાલુ છે. ગુર્જર સાહિત્યમાં ખબરદારનું નામ અમર કરનાર ધણે ભાગે એમનાં ભક્તિ કાવ્યો છે અને તે સૌ એમનાં “ભજનિકા,” “કલ્યાણિકા” અને “નંદનિકા”માં સમાયેલાં છે, જ્યારે સૌમાં શિરમોર સમાન “દશનિકા” તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિના સુંદર સમન્વય સમાન છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ગર્વ ધરી બુદ્ધિ અને અવલોકનદ્વારા સૃષ્ટિના સ્વરૂપ બેઠો ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરે છે. ભક્તિ નમ્રતાથી શ્રદ્ધા દ્વારા ધંધરનું શરણું શોધે છે. ભક્તિ એ ધંધર આગળ રજૂ થતી ધૂમ્છા નથી, બલકે ધૂમ્છાનું અને મનુષ્યની સધળી શક્તિઓનું સમર્પણ છે. માનવીએ કરવા જેવું કયું છે, હવે જે ધંધરેમ્છા હોય એ ખરી એમ વિચારી તે સર્વસ્વ ધંધરને જ અર્પણ કરી દે છે અને તે વામન વિરાટમાં સમાઈ જવા તલસે છે. “ભજનિકા”ની નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી આ તલસાટ પ્રત્યક્ષ થાય છે :-

મંદિરિયાં - નવ વાસો રે, જોલો દાર!
અંતરિયાં નવ ત્રાસો રે, જોલો દાર!
સાત સમુદ્ર ને નવખંડ ધૂમ્ધો:
તોય હું આતમ ખાસો રે, જોલો દાર!
અરે ધગતા સૌ બાલ વિલાસો રે, જોલો દાર”

ભક્ત આ અવનિમાં માત્ર એક પ્રવાસી છે; એનું સાચું નિવાસસ્થાન તો ધંધરના સાંનિધ્યમાં છે. સામાન્ય માનવી આ જગતને પોતાનો મુકામ માની લે છે, પરંતુ ભક્ત તો ધડીબર પ્રભુને બલતો નથી અને જમતના અનેક ભોગવિલાસ છતાં તેને પ્રભુની જ લગની લાગી છે, “કલ્યાણિકા”માં કવિ કહે છે :-

“પ્રભુ! તારાં તોડાં તે આવશે ક્યારે?
ઉઠો તારી આંખણે જોતો હું વાટ:
પ્રભુ! તારા સખદ સુણાવશે ક્યારે?
ક્યારે મારા ટાળશે ઉરના ઉચાટ?
વાદળ ખસશે, આ બ ઉધડશે,
જો લશે બારી અદીક;
લાખો સૂર્યો નાં તેજ ઝળકશે,
કરશે ત્યાં મૂળ ગીદા”

સ્વર્ગની સાલસ પશુ ભક્ત નકારે છે. સ્વર્ગના ભોગવિલાસ તો જગતના આનંદ પ્રમોદનું જ અતિશયોક્તિમયું અનુકરણ છે. ભક્તને તો ભગવાન વિના કશું ખપતું નથી, અને અનંત આત્માને અનંત બ્રહ્માં જ ભળી જવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે. “કલ્યાણિકા”માં જો કવિ કહે છે :-

“તારા સ્વર્ગને શું કરું, નાથ હો!
મને એક જ તારો સાથ!
પૃથ્વી પાતાળ આકાશ મેં શોધ્યાં,
ગો ધ્યા વિ ચ પ્ર કા થ;
જોઈ અધુરાને શું કરું, આખર
જોઈ અધુરી રહે આશ રે:
મને એક જ તારો સાથ,
માયાં મુખ સો સ્વર્ગનાં ને
મા પી દિશા ને વાટ:
આત્મ ભરે નભપાર ઉઠાળા આ,
અંતર મારૂં વિશદ રે:
મને એક જ તારો સાથ.”

ભગવદ્વિમાં લેવા થરેલા ભક્તને ભગવાન કામરૂપર દર્શનની ઝાંખી દરાવી પાછા અદૃશ થાય છે, ત્યારે ભક્તની તાલાવેલીનો પાર રહેતો નથી, પરંતુ “ભજનિ”ના અંતભાગમાં કવિને પ્રતીતિ થાય છે કે કથરનાં કામનાં દર્શન એમને થશે. તેઓ કહે છે કે :-

“પૂર્વે પ્રમાન આ પશ્ચે, પ્રવાસી હો!
સ્વર્ગનાં સદ્ધીમે ધીમે પૂરે;
ઝીણી ઝીણી મારા સાહેબની નાવડી,
મૂંઝતી દિગંતમાં નયને દૂમે...
પાગલ છે આખી આ પૃથ્વી, પ્રવાસી હો!
મામે આ સિંધુ સભર ભર્યો;
કો રે દિસે મારા સાહેબની નાવડી!
કો રે દિગંતનો જ્યોતિ નયો.”

“ભજનિ”નાં છેવટનાં કાવ્યમાં તો લખના અને સુંદરતાનો સુમેગ સમાપે દેાય એ અને ઇશ્વરનું આશ્રય મળે સમીપ આવી ખૂંટતું દેખાય છે :-

“માગ પ્રાણુપખી! શા કપેલ રે!
જેની, ઉઘટે આ નવલા દેશ!...
હ્યાં સરી પૃથ્વી ને હ્યાં સર્વ પાદભાંડ
હ્યાં રવિ, તારા ને ચંદ્ર!

આ શા આવે અજવાળાં અપાર્થિવ ?
 હો શા આનંદ આનંદ રે !
 જોની. ઉધડે આ નવલા દેશ !
 એક ફલંગે વીતશે આકાશને ને
 બીજીએ દેવો નાં . ધામ ;
 ત્રીજીએ સુણથુ ત્યાં પડ્યા પ્રભુના, હો !
 પ્રાણ પંખી ! વિશ્રામ રે !
 જોની ઉધડે આ નવલા દેશ !

ખમરદારનો સૌથી લોકપ્રિય મહાગ્રંથ તે “કર્શનિકા”. એઓ પોતે “નિવેદન”માં કહે છે તેમ :— “સાડા ત્રણ માસની દૂંડી મુક્તમાં આ છ હમર લીડીને પ્રવાહ અખંડપણે વણો અને કદરૂપ પામ્યો.” જગતનાં બધાં મહાન કાવ્યો દુઃખમાંથી ચતા ચિંતનમાંથી ઉદ્દમળ્યાં છે અને ખમરદારના જીવનમાં પણ તેમ જ થયું. તેમનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી તેહમીના જીવાન વયે દેવલોક પામ્યાં, અને જેમ આગ્રહ કરિ ટેનિસને તેના મિત્ર હેલમનાં અવસાન પછી In Memoriam નામનું પ્રથમ કોલેટનું ચિંતનાત્મક કાવ્ય લખ્યું, તેમ ખમરદાર પણ આ ભારે આઘાત પછી જગતના ગૂઢ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા પડ્યા; તેથી એમનું દુઃખ દગલું થયું અને શુર્જર સાહિત્યને એક અમૂલ્ય ગ્રંથનો લાભ મળ્યો. જેમ ગીતા ‘કર્મ’ની ભૂમિકાથી ઉપડી જ્ઞાનમાં પ્રવેશે છે અને છેવટે ભક્તિમાં પરિણમે છે તેમ ખમરદાર પણ કર્મ કરવાનો ઉપદેશ આપી તત્ત્વચર્ચામાં ચડી જાય છે અને છેવટે જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા તેઓ બુદ્ધિમાં નહિ પણ શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને ભક્તિમાં મેળવે છે. આ પુસ્તક અનેકવાર વાંચવાનું મન થઈ જાય છે, અને એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને રસિકતાનો એવો વિરલ સુયોગ સુધાયો છે કે એક વાર હાથમાં લીધા પછી તે મૂકી દેવાનું મન થતું જ નથી. તેઓ કહે છે કે દુઃખ માનવસર્જિત હોય અથવા ઈશ્વરનિર્મિત પણ હોય શકે. માનવસર્જિત દુઃખો ઉપર ખેલ કરાવી કવિ કટાક્ષ કરે છે :—

“જાતીનાં બંધનો, જ્ઞાતિનાં બંધનો,
 બંધનો કેંક વળી ધર્મ કેરો :
 માનવી એમ બધાઈ નિજ બંધને
 સરજતો દુઃખ પોતે નમેરો...
 માનતું હોય તે સર્વ માને લલે,
 કે પછી સિંધુમાં સર્વ વામે;
 જગતમાં દુઃખ કે જીલમ શું છે કમી,
 કે વધારો ખીળાં ધર્મ નામે !”

પરંતુ પ્રારબ્ધના બળે ભોગવવા પડતાં દુઃખથી અતુલ્ય મળે છે અને આરિત્ર મડાય છે. સૌનું જેમ અમિથી શુદ્ધ થાય છે તેમ દુઃખ રૂપી અમિપરિક્ષાથી માનવીને

બોધ મળે છે, કેમ કે ઠોકર ખાધા વિના ચાલવાનું શીખાતું નથી અને પગા વિના ચડવાનું પણ સક્ય જનતું નથી. દુઃખ કાઢીને ગમતું નથી એ ખડું પરંતુ તેનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય ઘણું છે. કવિ કહે છે:-

યાય સર્જન નહિ દુઃખ મર્જન વિના,
 દુઃખનો એ જ છે બેદ પૂરો
 વીજનાં દહન ને ચાપ ધનમર્જનો,
 ને સંજર વરસતો મેઘ શૂરો...
 આ બધી વેદના, આ ભુરાઇ બધી,
 શ્રેય સીડી તણી છે જ પંમથી :
 એજ પમથી ઉપરેથી જવું સર્વને,
 તો જવું કેમ ના વીર ડગથી ?”

“દર્શનિકા”ના પાંચમા ખંડનું નામ “ધર્મવર્તુ ધુમ્મસ” આપવામાં આવ્યું છે, ધર્મને નામે જે ઝઘડા અને વિતંડાવાદ આવે છે તે વળેડી કાઢવાની કવિની નેમ છે, પરંતુ એ ખંડમાં અન્ય ધર્મો ઉપર કવિએ જે ઉમતાથી આક્રમણ કર્યું છે તેથી આ કાવ્યના યાત રસનો ભંગ થતો લાગે છે, એ પંક્તિઓ કવિએ ન લખી હોત તો મહેનર યાત એમ છતાં ખંડના અંત ભાગમાં એઓ એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે સત્ય આપેલા છે, અને આજના સર્વ ધર્મો એક જ સત્ય ધર્મની જુદી જુદી શાખા-સમાન છે, એઓ કહે છે કે:-

“જ્યોતિરપે દીઠું કાષ્ઠએ સત્યને,
 કાષ્ઠએ ચાતિરપે નિદાળ્યું;
 એયું તે કાષ્ઠએ શુભિ પવિત્રાધમાં,
 કાષ્ઠએ સ્નેહમાં ‘સત્ય’ બાળ્યું;
 માવયું આનંદરપે વળી કાષ્ઠએ,
 કાષ્ઠએ ભણ્યું ‘કર્તવ્યરપે’;
 એક છે ફિરણ પણ સપ્તરંગે દિગે:
 સર્વ નિજ રંગની ધૂપ ધૂપો!”

જીવન શું છે એની ઉપર કવિએ અનેક તકો કાઢી છે, સંસારમાં પણ પડવા છે, સંસારનું નિવારણ પણ કર્યું છે. એમની વિચારસરણી ઉપર દિંદુ ધર્મની અસર જણાઈ આવે છે, પરંતુ જરૂરોસ્તી ધર્મ અનુસાર એઓ મંનાસમાં માનતા નથી, જીવન પાણીના પરમેશ્વર સમાન માણાવી છે એ એમને સ્વીકાર્ય નથી, અને સહજાં કાર્યો કરતો એનો ત્યાગ કરી, મનુષ્યમેવાથી વિમુખ બની ઇશ્વરમાં ભેગી જવું એવી એમની માન્યતા નથી.

અમેરિકા કવિ લૉગકેલોના પ્રસિદ્ધ Psalm of Lifeમાં દર્શાવેલ મત પ્રમાણેન એઓ
પશુ સ્પષ્ટ સુણાવે છે કે:-

“જીવન માયા સમું છે, થયું તેથી શું?
શું થયું જીવન છે સ્વપ્ન જેવું?
શું થયું જીવન છે વ્યર્થ મૃગજળ સમું?
અગર નભ કુસુમ છે જીવન એવું?
જીવન એ છેજઃ એ સાત કયમ ભૂલવું?
જીવન જીવનાર શું નહોય સાચો?
જીવન છે સત્ય ચૈતન્ય આ જગતનું,
હોય કાયા બદલે કુંભ કાચો.”

જરથેસ્તરી ધર્મ અને ગીતા અનુસાર કાર્યરત રહેવામાં કવિ જીવનનું રહસ્ય સમજે
છે અને કુશળતાથી કર્મ કરી શોકસંગ્રહ સાધવો તેયોમ સમાન ગણે છે. તેઓ લખે છે કે:-

“કાર્ય કર, કાર્ય કર, કાર્ય કર સતત તું!
કાર્ય વિષુ જગતમાં કો ન મુક્તિ;
શું પડી શોકમાં કાર્યને બૂલતો?
કાર્યમાં ધર્મની સર્વ શુક્તિ,”

સેવા પરોપકારનાં કાર્યો કરવાથી માનવી આનંદી રહી શકે છે. “દર્શનિકા”
શોકમાંથી ઉદ્ભવેલું હોવા છતાં તેમાં કવિનો પ્રધાનસર આશાવાદી છે, અને દુઃખનાજ
વિચારો કરી ઉદાસ અને ખિન્ન રહેવાની મનોવૃત્તિ એઓને ગોઠતી નથી. એમનાજ
શબ્દોમાં કહીએ તો :-

“ફૂલ નહિ જીએ નિજ રંગ સૌરભ કથું,
તદપિ કટાજ નિરખે શરીર,
તો પછી વ્યર્થ છે જીવન એ ફૂલનું,
જીવતું મૃત્યુ એ જીવન ચીરે!”

એમ છતાં જીવન સ્વાર્થમાં નથી, પરમાર્થમાં છે: જીવન પરિમદ કરીને નહિ પણ
ત્યાગીને ભોગવવાનું છે. કવિ કહે છે કે:-

“જીવનને રાખવા, જીવનને ચાખવા,
જીવનની સાક્ષી બાલ્યની એ;
જીવન હજીવું નથી જીવનરસ રાખવા,
જીવન રણવું ધરે માનવીએ;

જીવન લેનાર પણ જીવન આપે બધું,
આપશે તોજ પોતાનું કરશે;
સર્વનું તેજ લઈ ચંદ્ર આપે ફરી,
ચંદ્રની ચાંદની તોજ કરશે!"

સર્વોચ્ચ જીવનનો ભેદ કવિને પ્રેમમાં મળી રહે છે, અને નાના પાયા ઉપરથી પ્રેમને વિકસાવવાથી તે જ્યારે વિશ્વપ્રેમમાં પરિણમે ત્યારે સાધકનું જીવન ધન્ય થાય છે- રનેહ વિષે કવિના સુંદર ઉદ્ગારો છે :-

"રનેહ છે વિશ્વચૈતન્યની સાક્ષી,
પરમ બધુત્વમાં સર્વ સાધિ;
સૃષ્ટિનો શાસ એ, જીવન ઉદ્દાશ એ,
સૈંકડો સ્વર્ગથી રનેહ વાધી!"

સૌ પયમગ્નરોએ વિશ્વબધુત્વનો આદર્શ જાણી જગત સમક્ષ ધર્મી છે, ને કે આધુનિક યુગમાં તો તેની સિદ્ધિ લગભગ અસંભવ દેખાય છે. એમ છતાં એ દિશામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ને પ્રયાસ કરવામાં આવે તો હાલમાં જગ્યાતી અતિરસાશ્રિત સચુતા બધું અશે નિવારી સકાય, રનેહનાં સામ્રાજ્યમાં દહ માન્યતા ધરાવનાર કવિ કહે છે :-

"એક દિન તોય આ જગતમાં આવશે,
-હો બહે લાખ વર્ષો પછી તે,
રનેહનું સત્ત્વ સામ્રાજ્ય જ્યારે બધે
બાપશે જગતમાં ફરી રીતે।
એક આશા અમર સર્વ અંતરતણી,
એક શ્રદ્ધા બધાં જીવનકેરી;
એક જ્યોતિ અચળ સાજ આત્માવણી,
ભાવના એક મનની અનિરી-
જીવન એટલે જગત ને કબૂતરું
તો સદા હૃદયમાં રનેહ રથાપો!
આવજો રનેહજવાર કરતાં અદ્ભુત:
રનેહનું વિશ્વસામ્રાજ્ય બાપો!"

જરથોસ્તી ધર્મધ્રુવેત્તિમાં "ફરોહરેતી" (જગતનાં નવસર્જન)નું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે એ સતયુગમાં વૃદ્ધાવસ્થા, દુઃખ, પાપ, મૃત્યુ, આપત્તિ, અનીતિ વગેરે તમામ પ્રહારની થીડા અને અનિષ્ટનો છેલ્લો નાશ થશે, અને પ્રેમ, આનંદ અને શાંતિ સર્વથા ફેલાઈ અદુરમજનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે. પરંતુ આ ફરોહરેતી કે millennium કે સતયુગ કે રામરાહ્ય માત્રા મળતાં નથી, પરંતુ તે માટે નેતિ

અને આધ્યાત્મિક ખીલવણીની અને વળનિશ્ચયી પ્રયાસની કારે આવશ્યકતા રહે છે. વિના અધિકારે કેઈ પણ પરીક્ષામાં સફળતા મળતી નથી, તો વિહાર, પાપ અને બ્રહ્માચારમાં ખલ્લવતા જગતને એક સુંદર સવારે રામરાજ્યનો ઓચિંતો અનુપમ લાભ મળી જાય એ માની શકાતું નથી, જગતને આ મહાન સિદ્ધિ જોઈતી હશે તો તે માટે ચોગ્યતા કેળવ્યા વિના છૂટકો નથી. ખગરદારના ગ્રેરણાત્મક શબ્દો પ્રમાણે :

“સર્વ અન્યાય અને જુલમ સહેવા જગે;
 સર્વ અપરાધ અને દોષ ક્ષમવા,
 સર્વ ફરિયાદને હૃદયમાં ગાડવી;
 સર્વ નિજ દેહના દોર દમવા;
 યાન, ડહાપણ, વિનય, ધૈર્ય ને સત્યતા
 રાખવા જીવનસ્વાતંત્ર્ય કાળે;
 ને જીવન જ્યોતિ રોહે જળાવી જનું;
 ધન્ય એ જીવન જગતે વિરાજે!”

પારસીઓ ક્યારે પોતાના જ આ ધર્મજીવનનાં કાર્યો વાંચશે અને વખાણશે: ક્યારે તેમની સાચી મહત્તા સમજી શકશે? માતૃભાષા પ્રત્યેની આપણી કપકાપાત્ર ઉપેક્ષા જ આ સ્થિતિનાં કારણરૂપ ગણી શકાય. ખગરદારની કંઠર હિંદુભાઈઓ પૂરેપૂરી ફરે અને પારસીઓ તેમને વચ્ચે પણ નહિ તે તો નજી રોકસપીયરની સાચી કિંમત ઈંગ્લાંડમાં નહિ પણ ભારતમાં અંકાતી હોય એવું બેહુકું લાગે છે. પરંતુ હાલમાં માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી અપાય છે ત્યારે તે ભાષા ઉપર પ્રભુતા મેળવવા સારુ પારસી વિદ્યાર્થીઓ હવે ખીજ ભાષા તરીકે સંસ્કૃત લેતા થયા છે. એટલે ફેરવાએલા સંન્નેગોમાં પારસીઓને નિશાળમાં અને કૌલેજમાં ખગરદારનાં અમૃતસમાન કોબ્યો પોતાની ગરજે વાંચવાં જ પડશે, અને વાંચ્યા કે વખાણ્યા વિના છૂટકો જ નથી. ત્યારે જ આપણને ભણાશે કે જે અમૂલ્ય ધનની આપણે અલ્લાપિપર્યંત અવગણ કરી હતી તે ધનના તો આપણે જ સાચા વારસો છીએ આ રીતે પારસી કવિઓના શિરામણિ કવિ ખગરદાર મોડે મોડે પણ પારસીઓને પોતાની રસિકતાથી રસજસ કરશે, અને પારસી હૃદયમાં પોતાનું ચિરસ્મરણીય સ્થાન જમાવશે.

‘દર્શનિકા’નું તત્ત્વદર્શન

શ્રી રામપ્રસાદ ટ્રે. બક્ષી

ભારતીય તત્ત્વદર્શનના ઇતિહાસની મને લાગે છે કે અન્ય દેશોથી અસાધારણ ગણ્યા એવી-એક વિશિષ્ટતા છે. ઉપનિષદો, અલ્લસ્ય, ભગવદ્ગીતા, જૈન અને બૌદ્ધદર્શનો, સાંખ્ય અને યોગ વગેરે તત્ત્વશીર્ષાસાઓએ જે જ્ઞાનસમૃદ્ધિ આપી એ એટલી વિપુલ, એવી ગદન, એવી નવનવોન્મેષશાક્તિની જલ્પાઈ કે આપણા તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓની અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓની શુદ્ધિ એ વિપુલતાનો આપ માપવાના, એ ગદનતાનો તામ, લેવાના, અને અવનવા ઉન્મેષોની પ્રતીતિ કરવા-કરાવવામાં રમ્યા કરી. જેને ‘સ્વોપચાર’ અથવા પરંપરાપ્રાપ્ત નદિ પછુ ઐતિક કદીએ એવી પર્યેષણને પ્રતિષ્ઠા પામવાનો જાણે કે અવકાશ ન રહ્યો. શંકરાચાર્યોદિ જે આચાર્યોએ તત્ત્વજ્ઞાનની પર્યેષણમાં પોતાની શુદ્ધિનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો એઓએ પછુ પોતાના મતની પ્રતિષ્ઠા માટે ઉપનિષદો, સૂત્રો અને ગીતા એ પ્રધાનત્રયીનાં પ્રમાણોનો આશ્રય લીધો, પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં જે ‘હયગ્રાનો-મૌલિકતાનો-અનકાર હોતો તેને સ્વીકાર્ય કરવા માટે પર-પ્રેરિત પ્રકાશ તરીકે-પરપ્રકાશ તરીકે જ જનતા સમક્ષ મૂક્યો. અને ત્યાર પછી તે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયના જે પર્યેષકો આવ્યા તે સર્વનું લક્ષ્ય એક જ રહ્યું; ઉપનિષદોના અર્થો કરવા, ભગવદ્ગીતાના અર્થની વિવેચના કરવી, પોતાને જે શુદ્ધનદષ્ટિ કે અધ્યાત્મદષ્ટિ અભિપ્રેત હોય તે જ ગીતાનું તાત્પર્ય છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવવું. આ પ્રમાણે આપણા વિશ્વવિશ્રુત જ્ઞાનમંથોમાંથી પોતાની દૃષ્ટિ તારવવામાં તત્ત્વર અનેલા આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓની ક્ષમતાં પર્યેષણ કુંહિત બની

આ પરિસ્થિતિમાં ખખરદારની ‘દર્શનિકા’માંથી તરી આવતું તત્ત્વદર્શન મૌલિક નથી એમ કહેવું પડે ત્યારે આટલું સ્મરણમાં રાખવું પડે કે મૌલિકતાના આ અભાવમાં ખખરદારને સારો સહવારો છે. ખીજા વાત એ યાદ રાખવી ઘટે કે ‘દર્શનિકા’ એ કાવ્યગ્રન્થ છે, દર્શનગ્રન્થ નથી. કવિની મૌલિકતા વસ્તુની અપૂર્વતામાં નહિ, પણ વસ્તુના દરપનાપરિષ્કૃત કલામય દર્શન-નિરૂપણમાં જોવાની હોય છે.

કવિ ખખરદારે પોતે જ ‘દર્શનિકા’ના નિવેદનમાં સ્વીકાર કર્યો છે કે “માનવજીવન અને વિશ્વસંબધ માટે આજસુધીમાં એટલું લખાયું છે કે આ કાવ્યમાં કોઇને કશું નહીં પથુ લાગે એ સ્વાભાવિક છે,

X X મારી કાવ્યગ્રેરણાએ આ મોટા કાવ્યમાં માનવજ્ઞાનના સંચિત બંડારમાંથી લૂંટ ચલાવેલી દેખાશે. X X સર્જક સદા લૂંટતો આવ્યો છે, પણ તે પાછું નવસ્વરૂપે બક્ષવાને માટે. X X સર્જક કવિની નવી સૃષ્ટિ પણ એવી જ જૂની સૃષ્ટિની લૂંટમાંથી બંધાય છે. સર્જકની કળા તેને પાછી નવી જીવંત સૃષ્ટિની બ્યવસ્થામાં આવિર્જાત કરવામાં છે.”

આ વિરતૂત કાવ્ય કવિને મોટી પુત્રીના મૃત્યુથી થયેલા હૃદયના આઘાતમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે. કરુણ રસમાંથી જ્ઞાનનો શાંત રસ ઉદ્ભવ્યો. કવિએ આ કાવ્યમાં પોતાના જીવનભરના અનુભવોનો પરિપાક પીરસ્યો. ઠંઠાપનિષદમાંની નચિકેતાની કથા સૂચવે છે તેમ મૃત્યુએ અનેક અધિકારી મનુષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાનાભિમુખ કર્યા છે. અબરદાર નિશ્વસપૂર્વક ખાનગી ખોટને જાહેર રૂપ આપવાનું નાપસંદ કરીને, એ ખોટની તીવ્ર વેદનામાંની નીતરીને હૃદયમાં સ્થિર થયેલી જ્ઞાનની શક્તિને કાવ્યવિષય બનાવવા તત્પર થયા હતા.

તત્ત્વજ્ઞાન અને જોનો વિષય અનેક સ્થળે તત્ત્વજ્ઞાનની નિકટ આવી પહોંચે છે એવો ધર્મ એ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની પર્યેષણા ઉપરાંત માનવે કરેલી વિજ્ઞાનની ઉપાસના પણ માનવજ્ઞાનને વધારનારી અને દૃઢ કરનારી બની છે એવો સ્વીકાર કરીને અબરદારે આ કાવ્યમાં “ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કરવા યત્ન કરીધો છે.” કાવ્યના વિષયને કવિએ નવ ખંડમાં વિભક્ત કર્યો છે, અને એ પ્રત્યેક ખંડને નિરૂપમાણુ વિષય-વિભાગને અનુરૂપ નામ આપેલાં છે. એથી એ ખંડના નામો વાંચવાથી જ ખંડના વિષયનો પર્યાપ્ત ખ્યાલ આવી શકે છે. એ નામો છે : સૃષ્ટિની અસ્થિરતા, મૃત્યુનું મૃત્યુ, જીવનનું જ્ઞાન, વિકાસની વેદના, ધર્મવાદનું ધુમ્મસ, અનંતતત્ત્વની સાંકળી, વિશ્વભૂતન્યનો યોગ જીવનનું કર્તવ્ય, અને રનેહનો વિશ્વધર્મ. આ નવ ખંડોમાં કરેલા વિષયનિરૂપણનું સારદશન કવિએ પોતે આ પ્રમાણે કરાવ્યું છે :

“આજના પ્રચલિત કોઈ પણ ધર્મને પૂર્ણ ગણવો એ અહંતા જ છે, કારણ કે આજના સર્વ ધર્મો એક જ સત્યધર્મની જૂદી જૂદી શાખા જેવા છે. વિશ્વ અને વિશ્વનિર્પતાનું સત્ય જ્ઞાન જેને થયું છે, તે એ બંધી જૂદી જૂદી પ્રત્યક્ષ ધર્મવિધિઓથી પર છે. તેને મન તો વિશ્વનો એક જ ધર્મ સત્ય છે, અને તે રનેહનો વિશ્વધર્મ છે, માનવમંદુતાનો મહા ધર્મ છે.”

પ્રથમ ખંડમાં કવિ આવી પ્રશ્નપરંપરા પૂછે છે :

“તો પછી જગતમાં જીવન ને મૃત્યુ શું ?
સુખ અને દુઃખની વાત શાની ?
સારું નરમું કશું ? સ્વર્ગ કે નરક શું ?
સત્ય ને અમૃતની શી નિશાની ?

દેહ ને આત્મ શું? પરમ ચેતન્ય શું?
 માનવીજીવનમાં સાર શું?
 વિશ્વઅંધારમાં આખ શું નિરખશે?
 ક્યાંથી આનંદ તલભાર લેવો?"

આ પ્રશ્નોની અને આ પંક્તિઓમાં નિર્દિષ્ટ ન થયેલા અન્ય પ્રશ્નોની વિચારણા કવિએ કવિની રીતે કરી છે તેથી એમાં ભાવમય પ્રત્યાધાનો છે, અદૃશ્ય જિજ્ઞાસા અતૂટ રહેવાથી થતી હૃદયની વેદના છે, અને આ પ્રત્યાધાતોને અને વેદનાને વ્યક્ત કરવાને ચોક્કસી દૃષ્ટાન્તોની ઉપમાનોની પરંપરા છે.

કવિ પૂછે છે: જગતમાં કશું સ્થિર નથી તેથી જ શું જગત માયા કહેવાય છે? જગતમાં પૂર્ણતા નથી, જગતનું તંત્ર પૂર્ણ સમજાતું નથી તેથી આ જગતને સ્વપ્ન જોવું ગણ્યું છે? પ્રશ્નો પૂછીને કવિ સ્વપ્નની તત્વપરીક્ષા આદરે છે; ડાઘાઓ જગતને સ્વપ્ન બોલે કહે, પણ આપણા ઉરથી પળેપળે અથડાતું જગત જોતું કેમ કહી શકાય એવી શંકા દર્શાવે છે; અને કહે છે કે સ્વપ્ન પણ જ્યાં સુધી ચાલે છે ત્યાં સુધી સત્ય છે, સત્યના અનુભવ પણ સત્ય જોવા છે. આવી સ્વપ્નમીમાંસા કરતા કવિ સર્વત્ર સ્વપ્નનું દર્શન કરે છે—જીવનમાં, જગતમાં, નિદ્રામાં, અને ભગ્વતિમાં; આ સકળ સૃષ્ટિ પ્રભુનું સ્વપ્ન છે એવી કલ્પના કરે છે; અને માનવે કલ્પેલું પ્રભુરૂપ પણ માનવનું સ્વપ્ન છે એવું વિધાન કરે છે. સ્વપ્નની એમણે કરેલી આ કાબજમય ગીમાંસામાં કદાચ મુખ્ય મુદ્દો અસ્પૃશ્ય રહે છે, “જગત સ્વપ્ન જોવું છે” એવા યાત્રીજનના કથનનું ખરું તાત્પર્ય અનિર્દિષ્ટ રહે છે. એ તાત્પર્ય એ છે કે સ્વપ્નનો અનુભવ પણ સત્ય છે, એ સ્વપ્નજગત અનુભવનું પરિણામ વાસ્તવિક જગત જીવનમાં વાસ્તવિકરૂપે સંક્રાન્ત થાય છે, પરંતુ સ્વપ્નાનુભવનાં સ્થળકાળનાં પરિમાણો, કારણકારનાં સંબંધો, જગત જીવનથી વિસફલ્ય છે, અને એ જ રીતે જગત જીવનના વૈવિધ્યમય અનુભવો, સર્વવસ્તુઓમાં અતિમ એક અદૃશ્ય વાસ્તવિકતા રહેલી જોનારી પારમાર્થિક સત્તાની દૃષ્ટિએ, વિસફલ્ય છે. અર્થાત્ જગત જીવનની ઘૂલનાએ સ્વપ્ન તે સ્વપ્ન છે. અને તે જ પ્રમાણે પારમાર્થિક સત્યની ઘૂલનાએ વ્યાવહારિકજીવન સ્વપ્નમદ્ય છે આવી સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ યાત્રીઓએ જીવનને સ્વપ્ન જોવું ગણ્યું છે એ મુદ્દાનો કવિએ ઉલ્લેખ કર્યો નથી—અને ન કર્યો એમાં બહુ આશ્ચર્ય પામવાનું પણ કારણ નથી, કારણ કે “દર્શનમાં” કાબજ છે, દર્શનશાસ્ત્ર નથી.

કવિએ બીજા ખંડને “મૃત્યુનું નૃત્ય” અને ત્રીજા ખંડને “જીવનનું ગાન” એવું નામ આપ્યું છે. આ નામકરણમાં રહેલી પોતાની વિવક્ષા ખંડ બીજાની આ પંક્તિઓમાં વ્યક્ત કરવાનો કવિનો ઉદ્દેશ જણ્યું છે:

“જીવનનું ગાન છે પરમ મોઢે બર્ણી,
 તે નથી મૃત્યુનું નૃત્ય કમતી;
 એકના સુર તનતાર જગલે બધા,
 અત્યની સ્વલીલા શાંત રમતી.”

“લયલીલા” શબ્દપ્રયોગ દ્વિઅર્થી છે; મૃત્યુ નૃત્ય કરે છે, લયની (લયબદ્ધ ગતિની) લીલા કરે છે એ અર્થની ભેજો લયલીલા એટલે લયની-વિનાશની-લીલા એ અર્થ બળી જાય છે. આ પ્રલેપચાતુરીમાં જ “મૃત્યુનું નૃત્ય” એ શીર્ષકની સાર્થકતા સમાપ્ત થતી નથી. હિંદુઓ રૂદ્રને સંહારક દેવ માને છે, અને રૂદ્રની સંહારપ્રવૃત્તિને તાંડવલીલા કહે છે, એ જ્ઞાનમાંથી નૃત્ય શબ્દનો પ્રયોગ કવિને સૂઝ્યો એવું અનુમાન આ શીર્ષકને પૂર્ણ સાર્થકતા આપવા માટે આપણે કરી શકીએ. મૃત્યુનો પ્રભાવ સર્વબક્ષી છે, માનવને એની જીવનઅભિલાષા હજી અપૂર્ણ હોય ત્યાં જોયકા જાય છે, સ્નેહીઓને વિરહબંધનનો અનુભવ કરાવે છે. તે છતાં એ સર્વસાધારણ ઘટના છે તેથી જ એનો શોક કરવો રહેતો નથી; મૃત્યુથી જગત નવજીવન પામે છે, મૃત્યુ છે તો જીવનનું જીવનત્વ છે; મૃત્યુ ન હોય તો માનવી જીવનની અમીરી જાણે નહિ; “મૃત્યુ છે જીવનનો અંત મીઠો;” મહાજીવનનું દ્વાર ઉઘાડનારા મૃત્યુમાં નિરખનારા સૌંદર્ય નિરખે છે; એવા આશ્વાસનવચનો ઉચ્ચાર્યા પછી કવિ મૃત્યુ પછીના જીવનની શક્યતાનો વિચાર કરે છે અને પૂછે છે: “મૃત્યુમાં અંત શું સર્વ આવી ગયો?” મૃત્યુ પાછળ કંઈ જ નથી એ વાત એમનું હૃદય માની શકતું નથી. એમને શંકા છે કે:

જન્મ છે જીવનનું દ્વાર એ એક, તો
મૃત્યુ છે જીવનનું દ્વાર બીજું”

અને ચોતે બોધ લે છે, બોધ આપે છે, કે:

મૃત્યુના ધાટ પર જીવન એલી રહ્યું,
માનવીએ મળ્યું માણી લેવું;
માન પૂરું થશે, નૃત્ય પણ અટકશે;
તોય એ બેઠેનું જાદુ ફેરવું!”

ત્રીજા ખંડમાં કવિ જીવનના મિથ્યાત્વનો અસ્વીકાર કરીને કહે છે કે:

“જીવનું મૃત્યુ છે જીવન આ તેહનું,
જેહને જીવન આ વ્યર્થ લાગે.”

અને ઉમેરે છે કે બોમથી અમૃત મેધ વરસી રહ્યો છે, એ મહાપૂલો જોમ ઝડપી લેવો ધરે :

“નહીં ઝીલ્યાં અમૃત કેા એક અજાણિ ધરી,
પામશે જીવનરસ એમ ક્યાંથી?”

અમૃતિત યુગો પહેલાં જગતમાં જીવન પ્રકટ્યું અને અનેક રૂપે પાંચરતા જીવનના અન્તિમ ફગારે આખરે માનવી ઉત્પન્ન થયો. માનવીથી વિષ્ય બોલતું જન્મ્યું. પૃથ્વીની અને મનની સમૃદ્ધિ આખા મહામાનવીજીવનમાં રસ ભરે છે, છતાં માનવી જીવનને

પડું પિછાણી શકતો નથી. માનવે સમજવાનું એ છે કે આ જીવન આપણું ગણીને સ્વાર્થદષ્ટિથી, કાષ્ટ કંજૂસ પોતાની પૂંજી જળવે ને વધારે તેમ. જળવવાનું નથી, જીવનનું પ્રકાશમય સર્વ સ્તોત્ર, મેરા અને સત્તર્કમાં છે. અને માનવી તો વિશ્વપતિના દરબારનો પ્રિયતમ ગદૈયો છે એવો વિશ્વના ગુણગાનમાં રાચવાનું છે.

પણ એ જગતમાં માધુર્ય છે અને કટુતા પણ છે, આનંદ છે અને શોક પણ છે, હુષ્ણ છે તેમ જ દુઃખ છે. સરવાળે બધું દુઃખમય છે; સુખ ક્યાં હશે? એ પ્રશ્ન અતુલર રહે છે. એ દુઃખમાં મંગલમય હેતુ રજો છે તેનું દર્શન કરાવવું. એ દુઃખ તે પ્રકૃતિના વિકાસપ્રયાસમાંથી પરિણમતી—અનુભવાતી—વેદના છે. એવી પ્રતીતિ કરાવવી, એ 'વિકાસની વેદના' નામના ચોથા ખંડનો ઉદ્દેશ છે.

ખડું છે, માનવી ઉપર દુઃખનાં ઝાડ ઊગે છે. પણ અંધકારને દૂર કરીને જે તેજ-સૌન્દર્ય પ્રકટે છે, તે અમિ વિના શક્ય નથી. તેજ અર્પનાર અમિ છે. તે પ્રમાણે દુઃખનાં ઝાડ એ અમિ નેવાં-ઊગે છે તો જ એ ઝાડનાં મધુર ફળો મળે છે. જીવનમાં જ્યાં કટુતા ખાસે છે, ત્યાં જ જીવનનો મિષ્ટ ખાવો રજો છે. તોફાન જ વાતાવરણને નિર્મલ બનાવે છે, શાન્તિનું દ્વાર ખોલે છે. વિશ્વમાં તેજ અને અંધાર છે તેની પાર જે મહાત્તર છે તે વિશ્વદક્ષનું મૂળ છે, એ વિશ્વદક્ષમાં રસ પૂરનારું છે. વિશ્વમાં જે અંધાર છે તે આ મહાત્તરનો સંકેત છે, અને તેજ પરમચૈતન્યનો સંકેત છે :

“એ મહાત્તર સંકેત અંધારમાં
જન્ય ચૈતન્યનું તેજ ફુટવા-
એ જ છે વેદના વિશ્વ અંતર તણી
આશ જ્યાં તેજ-આનંદ લૂંટવા”

આ મહાત્તરથી ખગરદારને મહત્તર અર્થાત્ પ્રકૃતિ ઉદ્દિષ્ટ છે અને તેથી જ ઉપર ટીકેલી પંક્તિઓનું વક્તવ્ય એઓ ફરી અન્ય-શબ્દોમાં આ રીતે રજૂ કરે છે :

‘પ્રકૃતિની શક્તિ જ્યાં વિડસવા જન્ય ત્યાં
માનવીને ભરે દુઃખભાસે.”

અને મધુરતા અને કટુતાના, સુખ અને દુઃખના, સહવાસના ઉદ્ભવથી સદુ કરેના આ ખંડનું સમાપન એ જ ઉદ્ભવના પુનરાવર્તનથી કરે છે :

“જગતમાં જીવન જે મધુરમાં મધુર છે,
તે અધિક દુઃખમાં રહે દળાતું:
મિષ્ટમાં મિષ્ટ ફળ વૃક્ષ પર હોય તે
કીટ ને પક્ષીનો બક્ષ યાતું.”

દેવપાસના એ આત્માને ઠાંકી રાખે છે એ મારે બેદ બ્યક્ત કરે છે. દેહ જીવનનું વાહન છે, દેહ પોતે જ જીવન નથી.

અનંતત્વને એક છેડે પ્રશ્ન છે, અન્ન છેડે માનવી છે; એ બે કાર્ટિજાની વચ્ચે રહીને જીવન વિહ્વા કરે છે.

“જો અનંતત્વની સાકળીમાં યંધું,
તેજ સાંપ્રત અહીં માનવીનું;
સાકળીની કડી એક જીવને જડી,
તે કડીમાં રહે જીવન બીનું;
વેંતભર પાટ છે એ કડીનો અહીં,
માનવીજીવન છે એક બિંદુ;
એટલું બિંદુ પોતાનું કહી માનવી
અમ્ય ભરવા અનંત વસિધું.”

આ અનંતત્વમાં સૌ સમાપ્ત છે—એમાં જ આગિયા ઝળૂંકે છે, એમાં જ તારાઓ છે. નાનું મોટું સંવૈ એમાં જ છે. પ્રશ્ન એ અનંતત્વની અંદર છે ને એની પાર પણ છે. પણ એ અનંતત્વની પાર કાઢવી દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી—અને “દૂર ને દૂર પ્રશ્નભાસ ખસતો” પણ કવિને માનવના બાવિં વિદ્યાસમાં અદ્વા છે. પ્રગતિ એ વિશ્વનો નિયમ છે, અને માનવજીવન પણ પ્રગતિને પંથે છે :

“દિગ્ગતા જગતની પાર આ દોડતો
માનવી બાવિમાં શું ન કરશે ?
વાદળો ફેડીને ત્યાજ ને જોડતો,
તે ન શું અંદર પર જઈ ઉતરશે ?”

અને વિશ્વના જીવનનું સતત યંધાતું આ જળુ” છે તે બવિશ્વનો માનવી તોડશે એ સંભવ કવિ સ્વીકારે છે, અને આશાઓ બાવિ—પ્રશ્ન પૂછે છે :

“ફાદી તે માંડીથી, કે મહાસુધ” શું,
નિઃશયે નરજીવન કેવું ત્યારે ?”

સાતમા ખંડનું નામ છે “વિશ્વચેત-વનો યોગ.” આમાં યોગ-સખ્દનો પ્રયોગ કવિએ હેતુપૂર્વક કર્યો જણાય છે. નિવેદનમાં એમણે કહ્યું છે: સોળ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ એક સંસ્કારી સિદ્ધ યોગીનો મને સંબંધ થયો હતો, જેની કૃપાથી મનુષ્ય અને પ્રજાના મહાસંબંધના કેટલાક ચૂક પ્રશ્નો બણી ચારા હૃદયનું આશ્વસ્ય થયું હતું, અને તેની જ કૃપાથી યોગસિદ્ધિના મર્મ હું મેળવી શક્યો હતો.” અને આ સાતમા

ખંડની સમાપ્તિમાં માનવીદેહની કરોડમાં રહેલા “પ્રભાદોર”નો, એ પ્રભાદોરમાં ગૂંચાયેલા “સમમણિ”નો, અને એ સમમણિઓમાં છુપાઈ રહેલ “સમ દિવ્યેન્દ્રિયો”નો ઉલ્લેખ છે તે કવિને મળેલા “યોગસિદ્ધિના મર્મ”નું સાદ્ય પૂરે છે.

મૂળ પ્રકૃતિ એક છે, અને એ જ જૂદા જૂદા માટ ધારણ કરે છે. માનવીએ દેહને આત્માથી ભિન્ન ગણ્યો છે, ચૈતન્યરૂપ આત્માને ઘેરી વળતી દેહની દિવાલો બાંધી છે પણ—

‘દેહ ને આત્મની પરમ સંલગ્નતા
પ્રીછશે માનવી, પૃથ્વી ન્યારે,
તૂટશે એ દિવાલો બધી દૃષ્ટિની,
ને યશે મુક્ત ચૈતન્ય ત્યારે’

જે ચૈતન્યમય શુદ્ધ આનંદ છે તે પ્રકૃતિની પાર છે, પ્રકૃતિના ભોગમાં એ લભ નથી, સ્થૂળ દેહ અને સ્થૂળ પંચેન્દ્રિયો એ આનંદ-અનુભવ કરાવી શકે તેમ નથી. “શુદ્ધ આનંદ છે શુદ્ધ હરરત્નેહમાં, જે વસે અમર ચૈત ય સાચે.”

“પંચ યાતેન્દ્રિયો અને પંચ કર્મેન્દ્રિયો સ્થૂળ બ્યવહાર જ જીએ છે, ચલાવે છે: પણ—

“પણ રહ્યું પર પરમ યાન ચૈતન્યનું
તે મળે શુભ સપ્તેન્દ્રિયોથી.”

એ શુભ સપ્તેન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ કવિએ ગ્રુમ જ રાખ્યું છે. એ સપ્ત પંદ્રિયો ક્યાં છે એ એમણે કહ્યું છે. માનવીના દેહવૃક્ષના યડ યજી ટોચ તક જતો, જરડાની કરોડમાં, “પ્રભાદોર” છે; “એ પ્રભાદોરમાં ગ્રુમ અદ્ભુત રીતે સમમણિ છે ગુપ્ત્યા ન્યોતિપૂલે.” પંચતત્ત્વમાં વહેતો સ્પષ્ટિનો પ્રાણ ચોતેર કોડ નાડીઓને જગાવે છે, અને એ પ્રાણથી ચેતતો જીવન-અગ્નિ પ્રથમ મૂળ મણિને ઝળાવે છે, અને ત્યાંથી નીચે વહે છે. એ નિમ્નવહન અગ્નિ, માયા, પાપ અને દુઃખનું કારણ છે. એ પ્રમળ શક્તિને ઊધ્વ દિશામાં વાળવાથી એ પ્રભાદોરને પંચે ચડશે—અને એક પછી એક મણિઅન્ય ખુલી જતાં સદ્મદર્શનતણું તત્ત્વ જડશે, એ સપ્ત દિવ્યેન્દ્રિયોને પણ એ પ્રભાદોર ખુલાવશે; અને જેમ જેમ એ સપ્ત દિવ્યેન્દ્રિયોનું ક્રમિક ઉદ્ઘાટન યશે અને લભ્ય પંચે પ્રયાણ યશે તેમ તેમ જીવનવૃક્ષ કષ્ટવૃક્ષ જનશે અને ત્રિવિધકાલનું યાન પ્રાપ્ત કરશે.

આ પંચદોર શું? આ સમમણિઓ શું? આ સપ્તેન્દ્રિયો શું? કવિ કહેતા નથી. હું અનુમાનસાહસ કરું છું. પ્રભાદોર તે મનુષ્યના પૃષ્ઠપદમાં રહેલી, મૂલાધારથી ધ્વજરક્ષ સુધી આધારભૂત ચકોની વચ્ચે યજ્ઞને જતી સુષુપ્ત્યા નાડી હોય. સાત મણિઓ તે મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂરક, અનાહત, વિશુદ્ધ અને સદ્ગુણ સદસ્તાર એ

મુલાધાર-(ચુદા)થી બહાર પ્રવેશ આરોહતા સાત ચક્રો હોય. પણ માણુ અનુમાન આદી ધર્મી જુદા છે; સમ્યક્નિયો પદ્મનત એ અનુમાન પહેચતુ નથી.

પરતુત : “દર્શનિકા”નું તત્ત્વદર્શન આ સમય ખંડને અંતે સમાપ્ત થાય છે. આઠમા અને નવમા ખંડનું પ્રયોજન એ તત્ત્વજ્ઞાનથી સુસંગત એવા જીવનવ્યવહારોના, સુધારાઓના, સાત્ત્વિકભાવોના, વિશ્વન-ધ્રુવનો ઉપદેશ આપવાનું છે. આઠમો ખંડ ‘જીવનનું કર્તવ્ય’ પ્રમેયે છે. માનવીજીવનની મહાજ્યોતિમાં વ્યક્તિએ નિજ જ્યોતિ જોડવાની છે, પણ જ્ઞાન ન જ્ઞપ ત્યાં સુધી જીવનજ્યોતિ જગતી નથી. જ્ઞાનવિકાસ જ્ઞાનને દૂર કરે છે, યજ્ઞોની વૃદ્ધિ અવયજ્ઞોને ન્યૂન કરીને નષ્ટ કરે છે, જીવાની જોગવની, અહંકાર-મર્મ તજવો, દૈહિક વિલાસોમાં નિમગ્ન ન રહેવું, સાચી સાધુતા-ગઢારની નહિ, અંતરની સાધુતા-રાખવી. અને-

“પૃથ્વીમાં પાપ છેા ધૂળ રગડાય પણ
હૈયકરું શીય આકાશ અડવા!”

જા નાનાજીવનનું મહાધ્યેય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું.

આઠમા ખંડમાં આ બોધ આપ્યા પછી નવમા ખંડમાં “સ્નેહનો વિશ્વધર્મ” ઉપદેશો છે. એ સ્નેહ સદૃશ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપતા ચૈતન્યરૂપ આત્મા જેવો, સદૃશ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક છે, અને વ્યાપક રાખવાનો છે. આપણા પોતાના અંતરનો પરમસંવાદ આપણે સાંભળીએ તો વિશ્વસંવાદનો-આ સ્નેહનો-દોર હાથમાં આવે. આ સ્નેહ તે જગતનું આનન્દસૌન્દર્ય છે, સર્વને પરમ બધુત્વમાં સાધનારી વિશ્વચૈતન્યની સક્રિય છે; એ સ્નેહ જ વિશ્વધર્મ છે; એ સ્નેહવિષ્ણુ જીવનરસવૃદ્ધિ નથી. એ સ્નેહ વિના ઐશ્વર્યભવ નથી.

“દેશ ને કાળ ને જાતિથી અપરિમિત
સ્નેહ સદૃશ છે વિશ્વ કરો,”

જોધી જ કાવ્યસમાપન કરતા કવિ “અદલ” કહે છે :

“આવજો સ્નેહ-જગદાર કરતાં અદલ :
સ્નેહનું વિશ્વસામાજ્ય વ્યાપો !”

તત્ત્વદર્શનને કાવ્યવિષય બનાવતી આ ‘દર્શનિકા’માં કાવ્યતત્ત્વ આજુવાનો કવિએ સમાન પ્રયત્ન કર્યો છે. વિષય આવે હોય ત્યાં કાવ્યતત્ત્વે સાદૃશ્યની, ઉપમારૂપકની, દ્વંદ્વ-તની પરંપરાને આશ્રયે રહેવું પડે. આ કાવ્યમાં એ સામગ્રી બરપૂર છે, પણ જેમ વિષયનો પથરાટ વધી જવાથી એનું હૈંડાણ એણું ચર્ચુ છે તેમ-કદાચ સરળતા સાધવાના લેખમાં-(વિષયની જે ભવ્યતા છે તે આ કાવ્યશ્લામાં પ્રતિફલન પામી નથી. છતાં ક્યાંક

અર્થની સંદિગ્ધતા, કવિના માનસસમક્ષ રહેલ ચિત્રની અવિશદતામાંથી, આવીને ઊભી રહે છે-દા.ત. “અગ્નિની ખાણ પર માનવી એસતો, ફૂટી કે ફૂટશે કંઈ ન જાણે” એ પંક્તિમાં ‘ખાણ’ એટલે શું એ અસ્પષ્ટ રહે છે, અને સ્ફોટક *mine* માટે ‘ખાણ’ શબ્દ વપરાયો હશે એવી શંકા જાય છે. ક્યાંક શબ્દાનુરવની લીલામાં કાવ્ય સરી પડે છે: દા. ત. “પલકની ખલક ખંધાય જે ઝલકમાં” એ પંક્તિમાં અને એવી અનેક પંક્તિઓમાં ક્યાંક અનુવાદમય ભાષાની શંકા જાય છે: દા. ત. ૨૨૮ માં મુક્તકમાં “માટીનું પૂતળું, ખેલતું જંતુના ભોગ માટે” એમાં “જંતુના ભોગ” એ *Creature Comforts*-ના અનુવાદ હોય એમ માનવાને મતિ લલચાય છે. ૧૦૭ માં મુક્તકમાં “પાપનેા અંત્ય વિનિમય મણો મૃત્યુમાં” એમાં *exchange* ના અર્થમાં ‘બદલો’ એ અર્થનેા ‘વિનિમય’ શબ્દ *return, result, reward* એ અર્થમાં (“બદલો”ના એ અર્થના સંબંધથી) વપરાયો છે. ક્યાંક ક્ષુદ્રક શબ્દપ્રયોગ-ધુસી જાય છે, ક્યાંક વાક્યરચના ગદ્યગંધી-મદ્યમય-બની જાય છે. ક્યાંક શબ્દના ખરા સિંગ પરત્વે ભ્રમ થાય છે. ક્યાંક શબ્દ અશુદ્ધ સ્વરૂપે આવે છે (પુનર્સર્જન, મનોશુદ્ધ) અને ક્યાંક ચરણાન્તલય સાધવા ખાતર શબ્દના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ ઉપર અત્યાચાર થાય છે-દા. ત. “કર્ણો” એ ‘નિર્બલ-સંયોગાન્ત શબ્દના પ્રાસમાં, મળલ-સંયોગયુક્ત “દિનચર્ચોનો”-શબ્દનો ઉપયોગ, અને “ભણકતું,” “ઝણકતું” એ શબ્દોનો, ચરણાન્ત લય ખાતર, “ભણકતું,” “ઝણકતું” એવા ઉપાન્ત્ય-અકાર-રહિત ઉચ્ચાર કરવાની અવશતા.

આ ક્ષતિઓ છતાં આ ‘દર્શનિકા’ આપણું એક ચિન્તનપ્રધાન વિશાળ કાવ્ય બની રહે છે એમાં ના નથી, અને છતાં સહસ્ર વાચક આમાં હૃદયસંતૃપ્તિથી વંચિત તો રહે જ છે.

‘અખરદાર’ કેણું ?

(પુષ્પાંજલિ)

શ્રી કિરોજશાહ કેસતમજી મહેતા

અખરદાર! એમને ‘કવિ’ કહી પરવારી ન જરી! એમના સમસ્ત કાવ્યામૃતનું રસપાન કરી એમને ‘કાવ્યનું ચૂર્તનમંત સ્વરૂપ’જ સમજી લેશે.

~ * ~ * ~ *

અખરદારે કેવળ કાવ્યમય કે કલામય કાવ્ય નથી અજળ અજળ કલ્પનામય કાવ્ય છે. માટેજ એમને ‘કવિ’ ‘કવિવર’ કે ‘કવિગ્રેહ’ કહી આપણે કૃતાર્થ ધર્ષી થઈએ.

* * * *

કવિ એ પ્રકારના આવે: ‘મનચાંત્રિક કવિ’ (Poets of Energy) અને ‘કળા-કવિ’ (Poets of Art). શ્રી અખરદાર આ બીજા પ્રકારના કવિ, એટલેજ અર કવિ.

* * * *

પ્રભુએ સર્વને માનવ-મન આપ્યું છે: મને, તમને અને બધાને સી કાંઈ એ માનવ-મનને વ્યક્તિગત રીતે દાખવે છે; કવિવર અખરદારે નિજ જીવનમાં આ માનવ-મનને ભિન્નપૂર્ણ, સુસ્વરિત અને સ્વચ્છ એમ કલ્પના રસ અને કળા વડે સૂક્ષ્મસ્ફૂળતાથી સતત ઝળકાવ્યું-દર્શાવ્યું: કાવ્યને ગૌરવશીલ કર્યું: કાવ્યપ્રિય જનતાને મોહવશ કરી દીધી-તેને આભારવશ બનાવી દીધી.

* * * *

અખરદારનાં કાવ્યો કેવાંકે તકે અને તરમ જોતાં અદ્ભુત સ્વરૂપ અને શૈભા જોતાં કળાવંત-શ્વચ્છ જોતાં મિષ્ટ અને પ્રવાહિત-વિધવ જોતાં વિવિધ અને વિમળ-

ઉદ્વેગ અને આદેશ ભેટા ઉત્તર અને ઉત્કૃષ્ટ-હેવટ એને આરોગતા અને ગાતા,
દિવ્યામૃત સમ આહ્વાદક અને આનંદપ્રદ.

*

*

*

*

કોઇ ચત-સદસપદ-પંક્તિઓ સર્જતાં પણ 'કવિ' ન થઇ શકે: ખખરદાર
પોતાના કોઇ પણ એક કાવ્યથી 'કવિ' બહેર થઇ શકે! અહોભાગ્ય યુજરાતનાં જેને
આવો એક પ્રથમ પંક્તિનો પ્રખર કવિ સંપાડ્યો અને જેણે કમભાગ્યે, કવચિત્તજ
જડે એવા એક કવીશ્વરને હંમેશને માટે યુમાવ્યો!

*

*

*

*

ખખરદાર:

નાદચરનું સુરેખ નૃત્ય નાચતો કાબ્યાકાચનો ઝળહળતો તારનો.
રસચંદ્રિકા રેલાવતો શીતળ મધુ યશી.
કાવ્ય-બ્યોમનો તમ તેજસ્વી રવિ.

*

*

*

*

કવિઓ સદાય એક વાતાવરણ ધરાવે છે: એ વાતાવરણનું નામ 'કાવ્ય-તરંગ'
(Poetical Imagination). આ વાતાવરણ એજ ખખરદારનું સુખવાસી સદન,
અને એ વાતાવરણજ એમનું આનંદમય વા હર્દમંદ જીવન! એ વાતાવરણ વડે એ
જગતનું અને જગતની પેઠી પારનું સમસ્ત સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અવલોકતા અને એ
અવલોકનમાંથી એમની વાણી (Utterance) આપોઆપ ઉદ્ભવતી: એ વાણી તે
એમનું કાવ્ય.

*

*

*

*

કવિ અને કિરિતાર: બન્ને પોતાની સૃષ્ટિના સર્જનહાર: કિરિતાર નવી નવી
સૃષ્ટિઓની કલ્પના કરે-કવિ નવનવી કલ્પનાઓની સૃષ્ટિ રચે. ખખરદારનું જીવન આખું
આવી અસંખ્ય સૃષ્ટિઓ રચવામાં ખપી ગયું-અલાસ થઇ ગયું! માનવ-જીવનના
પ્રત્યેક ક્ષેત્રને અવલંબેલી, આવી રંગબેરંગ 'નવ રસ' સૃષ્ટિઓ દ્વારા એમણે જીવનના
અંત સગી શારદા દેવીની, યુજર ગિરાની, યુજર સાહિત્યની અને વીરરસ કાવ્યો રચી
સ્વદેશની યે અમૂલ્ય સેવા ખમવી, સર્વત્ર પોતાનું નામ-કામ અમર કર્યું.

*

*

*

*

૧૧. 'ઓ અમારા પ્રિય 'હૃદય' કવિ! વર્ષોવર્ષો આપે 'અમને અફેક્ટી એવી ઉત્તમોત્તમ રસગાથા આપી છે કે જેની શુભગાથા તો જેટલી ગવાય એટલી ઓછી!' ૧૮૯૫ થી આરંભીને, અર્ધ સૈકા ઉપરના સમયમાં આપે ગુજરાતને અને ગુર્જરગિરિને આપની અનેકવિધ કલાકૃતિઓ અર્પી, ઉત્તમ પંક્તિના એક કવિ લેખે, લેખક લેખે, ભાષાભિદ્ય લેખે, વિવેચક લેખે અને તત્ત્વચિંતક લેખે જે અનહદ અને અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે તે સર્વનો પરિપૂર્ણ આભાર તથા જીજ્ઞાસીકાર કરવો તો અમારે માટે અશક્ય જ છે,

૧૧.

- ૧૧ -

*

*

૧ *

*

*

*

કવિવર! પ્રથમતઃ આપે અમને 'કાવ્ય રસિકા'માં રસમસ્ત કરી, 'વિલાસિકા'માં વિલસાવી, 'પ્રભાસિકા'થી પ્રકાશિત કરી, 'રાષ્ટ્રિકા' અને 'ભારતના દંઠાર'થી વીરતામાં તન્મય કરી, 'સદૈશિકા'થી સતેજ કરી, 'કલિકા'ની કુસુમ-કળાઓનો પરિમલ પ્રસરાવી, 'રાસ-ચંદ્રિકા'ની રસસરિતામાં રસતરંગોળ કરી, 'પ્રભાતનો તપસ્વી' તથા 'કુતકુટ દીક્ષા'નાં પ્રતિકાવ્ય રૂપ દાસ્ય હોળમાં હોમાવી, 'દર્શનિકા'ના દિવ્યાનંદમાં રૂપાડી, 'કલ્યાણિકા'ના કીર્તન કઠિ હેમસેખ આણી ઉતાર્યા; એ આપની અમર અને યાદગાર કાવ્યકૃતિઓનું. આપના વિયોગે અમારે તો હરે માત્ર સરનેહ અને સાબાર રમરણ જ કરવું રહ્યું!

*

*

*

*

૧૨. કવિવર! ધન્ય ગણું છું, તે ધડી, જ્યારે જીવનમાં હું આપને પહેલો મળ્યો-ધન્ય સમયનું છું તે રસમદ રાતો અને તે સુભાગી દિવસો. જ્યારે મને આપનો સુખદાયક સંસ્પર્શ મળ્યો-અને હું આપની પ્રીતિને અને આપના નિકટ પરિચયને પામ્યો!

૧૩. કવિ શ્રી અરદેશર દ. ખખરદાર! આપે અમને ધણી ધણી મધમીઠાં ગાયનો સુણાવ્યાં. પારગીઓ માને છે કે પદ્યોકનું સર્વોચ્ચ સુખધામ તે 'ગરોનમાન' વાને ('Abode of Song') છે. આ 'Abode of Song'માં, સાધારને સાધક મળી રહે એવા કુદરતના અચળ નિયમાનુસાર આપનો નિવાસ એ 'ગાયનગૃહ'માં નહીં મધ જ ચૂંપ્યો હશે, એવી દૃઢ માન્યતા ધરાવી, હું આપના અમર આત્માને સરનેહ અને માનસદિત સંભારી, આ મારી જેવી તેવી પ્રુપ્તિભાસિ અર્પણ કરી કૃતજ્ઞતા વાઉ છું!

શ્રી અ. ફ. ખખરદાર — ગુજરાતના એક ચિરંજીવ કવિ

શ્રી. હિંમતલાલ ગજેશજી અજરિયા.

કવિ ખખરદાર તેમના અનેકવિધ કાવ્યમંથારી — “ગુણવંતી ગુજરાત” કાવ્યથી તો ખાસ — એટલા બધા જાણીતા છે, કે હું માનું છું તે પ્રમાણે તેમને માટે કાષ્ઠ બીજ સ્મારક વિશે વિચાર કરવાને અવકાશ જ નથી — તેમની કૃતિઓ સુદરમાં સુદર સ્મારક તરીકે મોજુદ છે અને રહેશે જ. તેમની પ્રચલિત જમાને જમાને લખાયા કરે એ સંભવ છે — લખાવી એમને એ જરૂરનું પણ છે. માનવસ્વભાવ એવો વિસ્મરણશીલ છે કે પોતાના મોઠામાં મોઠા ઉપકારકોને પણ તે ભૂલી જાય છે. સાહિત્ય અને કાવ્યક્ષેત્રમાં ખખરદાર ચિરંજીવી કામ કરેલું હોવા છતાં ભૂલકણા માનવને વખતે વખતે યાદ કરાવવું પડે ખરૂં.

અંગ્રિજોના આબ્યા પછી હિન્દમાં અને ગુજરાતમાં પણ નવો જમાનો શરૂ થયો. જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં ને નવો પલટો આવ્યો. તેને ઝીલનાર, સમજાવનાર અને પ્રવર્તાવનાર ને અનેક સુધારકો અને ઉપદેશકો ગુજરાતને સાંપડ્યા તેમાં સાહિત્યક્ષેત્રે અને જીવનક્ષેત્રે યાદગાર કામ કરી જનારા નર્મદ અને દલપતે જેમ કવિ અને સુધારક તરીકે આજીવન કામ કર્યું તેમ તે પછીના જમાનામાં ગુજરાતને સુધારકો અને ઉપદેશકો — દેશોપકારક કામમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા — તો અનેક મળ્યા, પરંતુ સાહિત્યક્ષેત્રે કામ કરનારાઓમાં તેવું કામ આજીવન કરનારા તો જોવર્ધનરામ સિવાય બીજા તો ધણા યોગ્ય થયા છે. તેવી ઋતિ અદ્ય નામગણનામાં પણ ખખરદાર અવશ્ય સ્થાન પામે છે. ગુજરાતમાં સંસારક્ષેત્રે અને રૂઢિત્વક્ષેત્રે કામ કરનારાઓ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોય, સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો તેમની એક જાતની આનંદપ્રવૃત્તિ હોય એમ જ લાગી આવે છે. જીવનની ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાં લાગેલા હોવા છતાં, સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને જ મુખ્ય ગણનારા, અને એ રીતે સાહિત્યજીવન — કવિજીવન ગણનારા તો ન્હાનાસાદા અને ખખરદાર એ જ હતા.

ખબરદારે કિશોર અવસ્થામાંથી કવિજીવન શરૂ કર્યું અને તે લગભગ યાવજીવન ચાલુ રાખ્યું. પ્રારંભમાં દલપત—નર્મદના તે અભ્યાસી હતા અને પછી સાહિત્યાગ્રાશમાં જેમ જેમ નવા નવા તારકો પ્રકાશતા ગયા તેમ તેમ ખબરદાર પણ પોતાના જીવનમાં અને કવનમાં નવા નવા તેજ આગેજ કરતા ગયા. જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસની સૂક્ષ્મ સમજ ધરાવનાર કવિ ખબરદારે પ્રશુદ્ધ કવિત્વના પ્રભાવથી એટલાં જુદી જુદી પ્રતિનાં કાવ્યો આપણને આપ્યાં છે કે તે દ્વારા કુદરતને, મનુષ્ય સ્વભાવને કે જાત્રીની વિચિત્રતાભરી ઘટનાને જાણવા અને માણવા પુષ્કળ સામગ્રી સાંપડી રહે છે તેમજ વિલાસ અને પ્રદાશ માટે, દેશભક્તિ અને પ્રજાભક્તિ માટે, સંદેશ અને દર્શન માટે એમ આનંદ અને ગ્લાન આપનારાં એટલાં બધાં કાવ્યો એવી સરળ, સુંદર, મધુર, મનોગમ અને શ્રવણપ્રિય ભાષામાં આપણને આપ્યાં છે કે તેના અભ્યાસ અને વાચનથી જમાનાઓ સુધી ગુજરાત પોતાને ધન્ય ગણી રહેશે. ખબરદારનાં લખાણ મનોરંજક અને દુઃખદાયક હોવા સાથે એવાં સુવાચ્ય અને સુસ્વાદ્ય છે કે તેના બહુકાંસ લખ્યા વખત સુધી સ્મરણમાં ધ્રુમ્યા કરે છે આવા અનેક ગુણોવાળાં તેમનાં લખાણ આસ્તિક્ય અને પ્રજાપરાયણતાથી એવાં જોતજોત ઘટ રહ્યાં છે કે તેમનું આંતરિક જીવન પ્રજામય—પ્રજાપરાયણ જ બની રહેલું હોય જોઈએ એમ આપણને લાગી આવે છે.

તેમજે નરથોડતી ધર્મને સમજાવનારું અગ્રેશમાં પણ પુષ્કળ લખાણ કર્યું છે અને તેને માટે સારી પ્રતિષ્ઠા પણ પામ્યા છે. ગુજરાતી લખાણોમાં સર્વવ્યાપક ગ્રંથાનો જે આંત પ્રવાહ વહેતો માણુમ પડે છે તે તેમના જીવનની પવિત્ર ભાવનામયતા પુરવાર કરે છે. આવા શ્રી ખબરદાર જે લખાણો આપી ગયા છે, તે બધાં જ્યાં સુધી ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની હયાતી હશે ત્યાં સુધી સતત સ્મરણીય રહેશે જ. આપણે ઇચ્છીએ કે ગુજરાતી પ્રજા આ અમર વારસાને, અપનાવતી, સંભારતી, જોગવતી રહે.

સ્વ૦ કવિશ્રી ખજરદાર

= એક પુણ્ય સ્મરણ =

શ્રી બેજન ન. દેસાઈ

૧૯૪૦ માં ૨૧, કવિશ્રી સાથે મારો સૌ પ્રથમ પરિચય થયો. શુજરાતના એક ખ્યાતનામ વિવેચક તે વેળા યાદ આપ્યા. એમણે આપેલું વર્ણન આભેહૂબ મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ સાકાર થયું, કદાવર દેહ, દૈદિધ્મમાન કાંતિ, રસલોલ લોચનો અને સાક્ષાત પાંડિત્ય ભરેલું વિશાળ કપાળ! લખીને ગયો હતો એટલે એમણે મને ઝાળખી લીધો હોય કે કેમ!... પણ આવકારના આ એમના શબ્દો-‘આવો બેજન!’ કાંઈ યુગજૂની મિત્રતા હોય તેમ એ વાતે વળખા! લમભમ એ કલાક પછી ધ્યાનભંગ થયેલા યોગીની જેમ મેં એમનો નિવાસ છોડ્યો.

એમના વ્યક્તિત્વથી અંજલેલો હું તે વેળા કહેજો એક વિદ્યાર્થી હતો. શુજરાતી ભાષા (મુખ્ય વિષય) સાથે બી. એ. અને એમ. એ. કરવાનો પાઠો નિશ્ચય મેં તે વેળા જ કરી લીધો. તે વેળા એવિયસર્માં અધ્યાપકો તરીકે બાદરાયણ અને ઝાલા સાહેબનું માર્ગદર્શન કમાલનું અને સોનામાં સુગંધ - કવિશ્રીનો સતત સંપર્ક! કહેજોનું મારું વિદ્યાર્થીજીવન આર્થિક સંકટમણેથી ભરેલું એટલે જ્યોરના દોઢથી મોડી સાંજ સુધીની નોકરી! આવો કષ્ટભર્યો કાળ જણી કપરે પસાર થઈ ગયો! અત્યારે એમ સાથે છે કે એ સ્મરણ હજી મધકાલનું જ છે!

૧૯૪૨ પછીનાં વરસો તો મારે માટે અદ્ભુત રીતે ચિરસ્મરણીય રહેશે. સ્વાતંત્ર્યનાં ‘આદોલનોથી ધમધમતી મુખમની કહેજો-તેમાં રોજ સવારના સામાસાત વાગ્યે કવિશ્રીને ત્યાં મારે અચૂક જવાનું. રોજ એમને ત્યાં જવાનું પ્રયોજન આ હતું. તે વેળા કવિશ્રી ચોતાના શુજરાતી સાહિત્યના લેખનની સાથે સાથે એક મહાભારત સંરોધન-કાવ્ય કરી રહ્યા હતા. જરથોસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક નળી જરથુશ્ત્રની પવિત્ર ગાયવાણી વેદના પ્રકાશમાં ભાષાંતરી રહ્યા હતા. અવેસ્તા-પહેલવીના મારા તે કાળના

અબ્યાસ દરમ્યાન મને એમની કેટલીક દલીલો અને ઉત્તરો નહિ. વેદના પ્રકાશમાં ગાયનો અબ્યાસ કરવાની વાત મારા જેવા યતિકર્મિત્વ અભ્યાસીને માટે એટલી બધી વજુદ વિનની લાગતી કે મારે એમની સાથે કમાવવું વાગ્યું. પોતાનાથી નાની વયના યા એકા અબ્યાસવાળાઓનું દર્શિજિંદુ એ કેટલી બધી ધીરજથી સમજતા ને પછી પોતાની દલીલ પેશ કરતા તેનું લાન તો મને બહુ પાછળથી થયેલું. તે વેળાએ મેં કવિશ્રીને મહાન જર્મન ભાષાશાસ્ત્રી ને પંડિત એડનર સંપાદિત અવેસ્તાનો આખોય મોટો પોયો અભ્યાસને માટે આપ્યો. એ મંચમાં આપેલાં અ-ચ શબ્દ-રૂપોમાંથી ચોગ્ય શબ્દરૂપો પકડીને એમણે પર પરિત શબ્દોને ડેકાણે ગાયના હંદના અર્થ, વિચાર, શૈલીને અનુરૂપ બીજી હરન-પ્રતોનાં અન્ય શબ્દ-રૂપો લખીને સંચોધન કરવા માંડ્યું. સાથે મોનિયર વિશ્વમ્સનો ફોપ તથા મેક્સમુલરના બ્યાકરણનો એટલો તો બહેળો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો કે જો એ લખતા ગયા તેના પર શાસ્ત્રીક મદદર પડતી ગઈ અને એમ કરીને એમણે પહેલી ગાથા 'અદુનવધતિ' ઉપર શબ્દે શબ્દના ભાષાંતર, દીક્ષા, સમજણથી ભરેલાં લગભગ ૭૦૦ ઉપર પાનાં લખી નાખ્યાં; સાથે વળી 'સવેષા'માં આખી ગાથાને ગુજરાતી કવિતામાં ઉતારી.

કવિશ્રી, તે વેળા, પોતાનું બહુજ મેખન-કાર્ય પોતાના અને વિશાળ પદ્યંગ ઉપર ચોપડીઓના ઢગની વચમાં અર્ધ બોટી-અર્ધ સુતેલી અવસ્થામાં રહીને કરતા. વળી બપોરના ૨ થા ૨૫ થી ૪ સુધી પોતાના જ્યોતિષ-વ્યવસાયને આટોપતા. હવે, એ મંચ છાપવાને માટે, પારસી કામના દાનવીર શેઠ પેસ્તનજી પોલસન તૈયાર થયા. તેમાં પણ કવિશ્રીના ઘણા શુભેચ્છકો ને મિત્રોએ ખૂબ મમ લીધેલી. મંચમાં વપરાયેલી જુદી જુદી ભાષાઓ અને એમણે ઉચ્ચારણ માટે તૈયાર કરેલી ખાસ લિપિમાં-આખી 'અદુનવધતિ' ગાથા છાપે ફોણ એ પ્રમ્મ જોશે થયો!... કારણ કે મુદ્રણ માટે દાહપ પણ નવા દાળવાના હતા! સાંજ વતમાન ફેનિક તથા છાપખાનાના માલિક શેઠ ફેરુન મહેતાએ એ મોટું કામ એમના 'જોળ' વિભાજના વડા શ્રી મારતરની સહાયથી માથે ઉપોડવાનું બીડું ઝડપ્યું!... પણ કવિશ્રીને વળી એક ખાસ નિવમ આડે આપ્યો. એ કહી પણ પોતાના હાથની લખેલી પ્રતો છાપાખાનામાં આપના નહિ-એ બીજી કે તે મુદ્રણ જન! કવિશ્રીની કવિતાઓ પણ આવીજ રીતે લખાતી... સહસ્રાદ... એક જ પ્રત... પહેલી અને છેલ્લી! છાપવા માટે કવિતાની પ્રતો ઉતારવાનું કામ, તે વેળા, ૨૫. કવિ નાનમ કરતા અને ત્યાર પછી હું કરતો હતો. ત્યારે ગાયની લગભગ ૭૦૦ ઉપર હરન-પ્રતો (પ્રુલકેપ સહકની) અને તે પણ ચાર કે પાંચ ભાષામાં ઉતારવાનું કામ કરે ફોણ! કવિશ્રીની નજર આવી આવીને મારા ઉપર કરી. અવેસ્તા, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, અંગ્રેજી ભાષાઓથી સમર એમના લેખો ઉતારવાનું કાર્ય મેં એકે જોતે માથે લીધું. સવારના છા થી હા તથા દુનિયારે અર્ધો દિવસ અને, વિચાર તથા રમતો આપો દિવસ એમ એ કામ કટકે કટકે ચાલુ થતું ગયું-અને-છવાનું ગયું. રોજ સંજે છાપખાનામાં જઈ કાસની પહેલી નકલો જોવાનું પણ મેં માથે લીધું. ચાર-પાંચ પાનાં જોતાં મને ગણ્યો ચાર કલાક થતા. કવિશ્રીએ એ કાર્ય માટે ખુબ લાગણીમયો ઇતારો આ મહા મંચમાં કર્યો છે.

શ્રી 'સાજના' વિદ્વાન મિત્રોની મંડળી કવિશ્રીને ત્યાં ભેગી થઇ હોમ જ. શ્રી હર્ષદભાઈ, શ્રી કોલકે, શ્રી રતુભાઈ દેસાઈ, શ્રી જોહાંબક્ષ વાઝા, શ્રી મૂળરાજ અંબરિયા, શ્રી હીરજીખડેદીન, શ્રી મીતુ દેસાઈ, યાને અને વયે વૃદ્ધ એવા સેવા-ભેખધારી શ્રી બરજેરજી બરુયા વગેરે મિત્રો આવતા. બે ત્રણ વેળા પહેલવીના પ્રખર પંડિત એરવદ બમનજી ધાભર પણ ત્યાં આવેલા. ધાભર સાહેબને ત્યાં સાવનાર તે સ્વં એરવદ માદન સાહેબ. અવેસ્તા-પહેલવીના સાક્ષર માદન સાહેબ, તે વેળા, દાદર અધોરનાન મદ્રેસાના આચાર્ય પદે હતા; અને નયનજ્યોત ખોઈ બેઠેલા છતાં (હિંદુસ્તાનના મથુા વેદપાઠી પંડિતોની જેમ) અવેસ્તા-ગાયા-પાર્શ્વદના દરેક પાઠો-તેના સડીક ભાષાંતર સહિત-એમની જીભને ટેરવે હતા. આ બન્ને વિદ્વાનોની દલીલબાજી, છતાં બન્ને પક્ષે જીતી થતી આત્મીયતા તથા બન્ને મિત્રોની વિદ્વદ્વેષ એવી વત'લુક વગેરેએ મારા જેવા જીવાન અબ્યાસીના મન ઉપર બહુ ઊંડી અસર કરી છે. અબ્યાસમાં મતાંતર છતાં સહિષ્ણુતા રાખવાનો મોટો પાઠ હું ત્યાંથી જ શીખ્યો. એમ કહું તો ચાલે. મારી ગઝલોને સુધારવાનું કાર્ય જેમ ક્ષયદા સાહેબ અને જનાબ આસિમ રંદિરી કરતા તે જ પ્રમાણે મારી જંદાબદ રચનાઓને ઓપ આપવાનું કાર્ય કવિશ્રી ખખરદારે અને કવિશ્રી બાદરાયણે કરેલું. એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતા ચર્ચા-સમાજોમાં મારી દલીલો બહુ ચટાકેદાર રહેતી અને તેના કારણરૂપ કવિશ્રી સાથેનો મારો અંગત પરિચય હતો.

કવિશ્રી નાનાસાહે એમના જીવનની સંખ્યાએ કવિશ્રી ખખરદાર સાથે કરેલો પત્રબ્યવહાર મેં વાંચ્યો છે. કવિશ્રી ખખરદારનું દિલ કેટલું સ્વચ્છ હતું તેનો પૂરાવો આ પત્રો જ છે. એમના કવનનાં પણ લગભગ મથુાં પાસાં ધીરજથી અવલોકવાની તકો ખુદ કવિશ્રીએ પોતે જ મને કરી આપેલી. એમના પર આવતા વિદ્વાનો, કવિઓ અને વિવેચકોના પત્રો, એમને કાચે લખાતી જતી કવિતાઓ-એ બધું જ મને વંચાવતા-એટલું જ નહિ પણ એમના અપ્રકટ અંધોની હસ્ત-પ્રતો તો કવિશ્રીએ ખુદ મને પાસે બેસાડીને વાંચી છે. તે અંશે આ રજા - "Leaf and Flower", "The Rest House of the Spirit", મુનુરાજ-મદદાસજી, સંજોગીત. તે અપ્રતિમ દિવસો તો હું મારા જીવનની અંતિમ મહીઓ સુધી ભૂલીશ નહિ.

એમના વાચનાલયમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષામાં લખાયેલાં કવિતા અને કવિતાની રચનાકલા વિષેનાં પ્રસ્તુતો ખડકાયેલાં રહેતાં. અંગ્રેજી જંદા વિષેનું એમનું જ્ઞાન ખૂબ જ વિશાળ હતું અને એમની આગળ યાનાયે આવતા પ્રાધ્યાપકો અને આચાર્યો આજે પણ જીના હૃદયે મારી આગળ વાતો કરે છે ત્યારે મારા સ્મૃતિપટ ઉપર એવા કેટલાયે યાદગાર પ્રસંગો તાજા અને જીવંત થાય છે જ્યારે જંદાબદ કવિતા અને ગઝલો લખવામાં સ્વ. કવિશ્રીએ મને કેટલી બધી મદદ કરી હતી!

મારી સાથેનો કવિશ્રીનો અંગત સંબંધ બાપ-દીદા જેવો હતો. અમીર હૃદયના પિતાવૃક્ષ મારા એ ગુરુશ્રીને મારું હૃદય અત્યારે પણ નમી રહ્યું છે. ગાયના હસ્ત-પ્રતો

ઉતારના જતો ત્યારે સવારના જે કલાક દરમ્યાન ચાલ-નારતો તો હોય જ. મારી શરમાળ પ્રકૃતિ એટલે 'નહિ-નહિ' કરતા મારા જેવા જીવાનિયાનાં અંતરતળમાં બેસીને પ્રેમપૂર્વક મારી પાસે બધું આરોગ્યવતા. સ્વિચાર અને રમના દિવસોએ એમની સાથે લીધેલાં સાદાં પ્રીતિ બોજનો-એટલા બધા ઉમળકા સાથે બહાર ઠ્યાય પશુ મેં આરોગ્ય હોય એવું મને યાદ આવતું નથી!... સિવાય કે સ્વ. બલુભાઈ (કાકર) સાથે ત્રણેક વેળા અને સ્વ. રામનારાયણભાઈ (પાકક) સાથે બેએક વેળા જમતી વખતે આવા જ પ્રકારની રનેદગાંઠ અનુભવી છે.

કવિશ્રી પોતે જ કહેતા કે "સાગર આટલો બધો મહાન છે છતાં પણ એ પોતાનો કિનારો સાચવી રાખે છે, છોડતો નથી, અને છોડે તો જગતભરનું શું થાય! મહાનતા અને મર્યાદા એ બે સમસાજો છે." આ ઉપમાનું સાચું દર્શન મને મારા મહાન શિક્ષાગુરુઓ (સ્વ. ખખરદાર, સ્વ. કાકર, સ્વ. પાકક, સ્વ. બહેરામગેર અંકલેસરીયા, સ્વ. મોરારામ બલસારા, શ્રી રતનજી ગોરવાલા શ્રી ડોસાભાઈ અને જેદાંગીર દેસાઈ)નાં જીવન અવલોકતાં થયું છે. મારા જીવનનાં અને અવ્યાસના પ્રવાહને સતત અને સરજ વહેતો રાખવામાં આ સીધા સાદા મહાન અવ્યાસીઓ જે રીતે મને સહાધ્યક્ષ બન્યા છે તેનું ઋણ તો કદી પણ વાળી ચકાવ તેમ નથી જ.

એમના મરણની બરાબર એક મહિનો આગળ મારી દીકરી દીનાજીનું અવસાન થયું. તે વેળાનો કાળ મારી સખત કસોટીનો કાળ હતો. માફ જીવનાકાસ દુઃખવાદગાથી ઘેરાયેલું હતું. તે જ વખતે કવિશ્રી, એમના કુટુંબીજનોના આગ્રહને વચ થઈ ફરી પાછા, મદ્રાસ જઈ વસ્યા હતા. ત્યાંથી એમણે તા ૨૨-૬-૧૯૫૭ ના દિને મારી પર જે પત્ર લખ્યો હતો તે મારી ઉપરના એમના સઘળા પત્રોમાં છેલ્લો જ હતો.

થોડીક લીટીઓ અને ઉતારવાની લાલચ થોભાવી શકતો નથી:

"મનમાં બિચારાં ફૂલ જેવાં તેને કરમાઈ જતાં વાર લાગતી નથી, મારાં પશુ બે મુંદર બચ્યાં નાની વયે જ ચાલી ગયાં હતાં-તે યાદ તાજી થાય છે. પણ, દીકરા-એ તો દુનિયાનો રાગનો બનાવ છે. જેવું ખુદા સાહેબને ગમ્યું તે ખરૂં. તમેને તથા ચિ. નાનનને ધણે આશ્વાસ થયો હશે. પણ ધીરજ રાખીને એ સહન કરજો. જિંદગીના આવા બંનાવો કદી બુલાતા નથી, પણ વખત સૌ દર્દનો મહમ છે. એ દીકરી તો કૃષ્ણવાદીમાં રમવા ગઈ છે ને આ દુનિયાનાં-મારા જેવા વૃદ્ધ થઈ ગયેલાંએ બેચેલાં-દુઃખોમાંથી એ છૂટી મઠ છે. Whom the gods love, die young-તે તો તમે જાણો છો. ખુદા તમે બંનેને આ સહન કરવાની શક્તિ બક્ષે! મારી ખરા જિજ્ઞાસુ દિલસોજ માન્ય રાખ્યો.... સંસારમાં પડ્યા એટલે સંસારની લીલીચડી જોવાની છે. માટે ધીરજ રાખીને મન શાંત રાખજો ને ચિ. નાનનને દિલાસો આપજો."

આ પત્ર પછી એમનું એક બેટ-પુસ્તક 'કીર્તનિકા' મળેલું; તે પણ એમણે આપેલાં એમના સઘળાં બેટ-પુસ્તકોમાં છેવટનું જ. વધુમાં આ પત્ર, કવિશ્રીના વધુ સંશોધન કાપ

વિષે તથા મુંબઈ ફરી પાછા આવવાની એમની ઇચ્છા વિષે વેધક પ્રકાશ ફેંકે છે. આ રજા એમના તે શબ્દો :

(વધુ સંશોધન કાપે વિષે) —

“તમે જાણીને સંતોષ પામશો કે મેં બીજી ચાર ગાથાનો તરજુમો તમામ નોટ્સ સાથે અંગ્રેજીમાં કીધો છે ને વૈદિક કવિતા પણ અહુનવધતિની માફક કીધી છે. લગભગ ૭૦૦ પાનાં ચાર-આસમાં લખ્યાં છે! મારાં મુજરાતી બજનોની એપડી “કૃત્તિનિકા” ૧૭૦ પાનાની હમણાં જ બહાર પડી છે, તેની પ્રતો આવશે ને મોકલીશ. લખવાનું કામ તો રાજ ચાલે છે, બીજું કંઈ? પણ શું? પણ ગાથાનો તરજુમો મારે હાથે પૂરો થયો, તે ખુદાનો ને પેગંબર સાહેબનો મારે પાડ છે!”

(મુંબઈ ફરી પાછા આવવાની ઇચ્છા વિષે) —

“અહીં મદ્રાસ આવ્યા પછી મારા પર ઘણું બધું વીત્યું છે... મને અહીં જોનાર કોઈ નથી. હવે ઉંમર ૭૨ ની થઈ ને પગ હવે ઠરતા નથી ને હાટનાં હુમલાં પણ થતાં જાય છે. મુંબઈ આવવા વિચાર કીધો છે, પણ ત્યાં કોઈ ઘર મળતું નથી. જોગેશ્વરી કેવું છે? હું ત્યાં રહી શકું? આટલે દૂર મળવા કોઈ આવે?..... જો જોગેશ્વરી સારું ને સગવડભર્યું હોય ને કોઈ ઘર યા ફ્લેટ ત્રણ ચાર સગવડ પડતા રૂમ સાથેનું—તમે મારી કપારો ને સામન જોયેલો છે—સવાસો! સુધીના બાડાનું મળતું હોય તો..... જણાવજો.”

આ પત્રનો મેં આપેલો જવાબ એમને મદ્રાસમાં નહિ મળ્યો હોય એમ બનવા જોગ છે, કારણ કે વ્યાગળના એક પત્રમાં એમણે મને લખેલું કે મારા કોઈ પણ વ્યાગળના પત્રો એમને મદ્રાસમાં મળ્યા ન હતા!

કવિશ્રીના જીવન અને કવન વિષે લખવાને માટે મારી પાસે રમરણોની અને બીજી સામગ્રીઓની મોટી અલગાર છે... પણ સમયના અભાવે અત્યારે તો હું અહીં જ અટકું છું! મારી સામે કવિશ્રીના પત્રોમાંના એક બીજો પત્ર (તા. ૧૩-૩-૫૦નો) પણ પડ્યો છે તેમાંના એમના શબ્દો આ અંધના વાચક-દંડ વ્યાગળ મૂકી આ પુણ્ય-રમરણનું લેખન અત્રેજ અંભાનું છું :

“આ જિંદગી એટલે તો આત્માની કસોટી છે. દુઃખનો શું મુળકો છે! જલે ને આવે... ખુદા સાહેબ જે આપે તે બંને હાથે લેવું. કદી તે બાપ પરથી જરા પણ ચકાન કમી કરવું નહીં... દુઃખને તો આવવાજ દેવું જોઈએ કે તેમાં કંઈ કપાઈ જાય... મેં દબરોના—રાજ મહારાજથી મરીમોના—બાગ્ય જોઈ છે તેમાં મુસ્લીમતો વગરના કોઈ નથી. એ તો આપણી ઉત્તમ તક છે.”

“વિદુ પ્રૌઢ વયે પશુ બાળ સમી પરપાલવની મમતા” એવા તીવ્ર ઉપાલંબવાળું
 ‘રિયતિ દર્પણ’ કાવ્ય “મન ટેક વિવેક ન એક રહ્યો, બીજો તહો રક્ત કદી?” કહી
 વેદનાં-રજૂ કરે છે. પારતંબ્રની વ્યથા ‘રત્નહરણ’ કાવ્યમાં રૂપકરોશીમાં પ્રગટ કરાઇ છે,
 ‘અનન્યભારત’ની ઉત્તેજક મનોહર પંક્તિઓ આ રહી.

“જ્યાં નિષિદ્ધવનનાં નક્ષત્ર અચળ ઝળહળતાં,
 જ્યાં નવજીવનના અમી યુગે યુગ મળતાં,
 જ્યાં વર્ષા ભક્તિરસનીર મંગ શુ ભળતાં,
 જે સત્પદ ઉર ધનથી રે,
 હું તવાઇ નિજ તનથી રે..”

પ્રકાશના પંખલામાં જ “દે-દાક, અને ખુણખુણેથી ધસણ હારોહાર, હો
 ભારતમાત, પુષ્કાર!” જેવો ચિરંજીવ નાદ છે. “તુજને મ્હાતાં દિગુર ગણાવું, તુજને
 મ્હાતાં-પાપી” એ કવિ માટેની કથા વિચારતાં જ કવિને “ભક્ષા ભડમડે હો!” એવી
 દહીંદી ચીસ પાડવી પડે છે. “આજ તો ચૂસનું છે કામ” કહેતા કવિ તેથી જ “આપણે
 ભારતપુત્ર તમામ” કહીને, આદાનવાણી ઉછાગે છે, “ધર ડાલશે, જ્યાં બીજાનો સાઠ
 ફોડે અમ દામ!” બીટનખંડુને રણજીએ સહકાર આપવાનું જ ક્યારે કવિ કહે, તે એ
 કાળબળ જ ગણાય.

સુરેશ્વિ, પ્રતિહાસગૌરવ, વેદના, પડકાર, શ્રુતન, બધું આ વીર રાષ્ટ્રીય કાવ્યોમાં
 ઝળહળે છે. ભાવલક્ષી લયછટા, સરળ ગતિની રચના અને પ્રેરક ચિત્રાક્રિત એમાં છે.
 તે સાથે કૃત્રિમ, કદંગી પ્રાસકારીમરી (“ભારતમાતાને બૂલતો મા!” ગીતમાં કે બીજે વળી
 ‘કોવા’ના મેળ માટે ‘રત્નદેશ પપૈયા’ જેવો પ્રયોગ!) અને અરસિક લા અનુચિત ઉપમાન
 ચોખ્ખાં પશુ છે. તે પશુ ૧૯૧૨ માં બહાર પડતા આ સંગ્રહમાં જોમ, જાંડાણ અને
 વિશુદ્ધિ પ્રગટ કરતી કવિની દેશભક્તિ પ્રબલ લાગણીનો ટીકાર સંભળાવે છે જ.

‘રાષ્ટ્રકા’ ખળગદારનો વધુ મહત્વનો રાષ્ટ્રકાવ્યોનો સમુચ્ચય છે. એમની અભિનવ
 પદ્યરચનાઓનું તાલચત્રપણું અને ભાવાર્થ સૂચકપણું અહીં કેટલીક કૃતિઓમાં દૃષ્ટિગોચર
 થશે. ઉર કાવ્યોમાં ગુજરાત, કથાનક, અંજલિ, ભારતપુત્ર, દેશદયા, પ્રોત્સાહન, કતબ
 અને સંગ્રામ નામે કવિએ વિભાજો આપ્યા છે. સ્વતંત્રગૌરવ, આત્મપરીક્ષણ, યુવત્સનાદ,
 ઉદ્બોધન, સ્તવન એમ વિવિધ રૂપે આ સંગ્રહનાં કાવ્યો ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રો. પાડકે
 આપણાં જમાનાના વાતાવરણને ઉત્સાહ તેમાં ચિરંજીવ ચયેસો જોયો છે. કવિશ્રીએ
 અહીં નોંધ્યું છે, “મારી કવિતાના રચનાના પ્રારંભકાળથી જ આ રાષ્ટ્રકાવ્યોની પ્રેરણા
 મને થતી આવી છે, ને વખત જતાં તે સારી પેઢે કૃત્રી ને કાલી છે.” “દલદીધાટું યુદ્ધ”
 કે ‘સદાકાળ ગુજરાત’ કે ‘માની દાક’ જેવાં કાવ્યો આપણા સાદિત્યમાં ચોથા,
 દેશદાક અને પ્રોત્સાહનપ્રેરણાનાં ગીતો લેખે કદી વીસરાશે નહીં એમની વાણીમાં

ને ભરતીનો અનુભવ થાય છે અને એમની લયપસંદગી અને રજૂઆતમાં, વાતાવરણને પ્રાણભર્યું બનાવતું ને બળ જણાય છે, તે ખજારદારની આવી કાવ્યરચનાઓ પરની હથોટી દર્શાવે છે.

“તુજને જીવનભર મેં ચાહી,” “જ્યાં જ્યાં કરવા તારી જગતમાં, અર્પણ કરિયે જાત!”, “યુગી પદ્મા કે હજારા પછાડી? ધસો ધમલ લો હાથ ઉપાડી, ફરકાબ્યા જાઓ ધૂનભેર; ધર્મભાર શરો જ વહે એ, એક પડે ત્યાં ઊઠે તેર! હો ગુજરાત, હો ગુજરાત!”, “રણશીમાં ધુન્કાય ફરી આ : કર્મવીર! હકશો નવ લેશ!”, “મરતું તો શરને ગરતું, કાયર બોલે ધરના ગોખ!”, “ન્યાં ન્યાં ગુજરાતી બોલાતી, ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીની મહોલાત”, કે “કાયર, ડરકણ, બીકણ બીડુ : હાંકે ક્રૂરતાં જેનાં હાડ; નબળા, દીલા, પોચા, જડસા, સહેજે તૂટે જેની નાડ; એવા સૌમાં જે બોલાતા, એવા મુત તણી જે માતા, તેણે એ પુત્રોની સાથે કેવી પ્રથમ પડાવી ત્રાડ? કોણે કીધી પ્રાણ-ગિછાત?—સૌની પહેલી ગુજરાત!” જેવી ચોટીલી યાદગાર પંક્તિઓથી સભર ગુજરાતનાં ગીતોનો ગુચ્છ સમગ્રતયા કવિની અસાધારણ સિદ્ધિ છે. બબ્બ બાવનાઓ, હંસાહમયો હૃદયારો, વિશુદ્ધ અચ્ચલ કથેયનિષ્ઠા, અને વિશાળ દૃષ્ટિ સાથે અહીં ગુજરાતની પ્રકૃતિ, વિશિષ્ટ સંસ્કારશોભા અને તવારીખ વ્યક્ત થાય છે. કવિત્વને સફળ કરે એવી અસ્ખલિત ચિત્રણા અહીં મળે છે. દીર્ઘશ્રીપણું ન હોત તો અને ક્યાંક ડોકાતી પ્રાસની અસ્વાભાવિકતા ટળાઇ હોત તો આ ગુચ્છ વધુ સુભગ નીવડ્યો હોત.

‘હસદીવાટનું યુદ્ધ’ ગુજરાતનું ભાડીયું ‘શૂરા બાવીસ હજાર’નું અમર યુદ્ધગીત છે. એની વેગીથી છટાવાળી લયરચના, એમાનાં ખડેખંડનાં પ્રાણધમકતાં શબ્દચિત્રો, એમાંની વીર કટુણ અદ્ભુતની જમાવટ, વાતાવરણને ઉપાડતી શબ્દરચના અને ઇતિહાસપ્રસંગને સ્પષ્ટ સુરેખ ચીતરતી કલ્પનાશક્તિ, આ યુદ્ધગીતની સંપત્તિ છે. ‘આલો હસદીવાટે’નો કવિપ્રકાર જાણે આપણા ચિત્તમાં પડ્યો પાડ્યે જ રાખે છે. ‘પડપડ થાય ધડાકા, ખૂબ તોપતણા મોપાસ; કડકડ તૂટી પડતું, નીચે આવે આકાશ!” કવિની કલમ કેવી સ્વાભાવિક ઝડપથી ધબકે છે? ‘વીર બાળક બાદલ’માં પણ રોમાંચિક ઇતિહાસકથાનાં આકર્ષક રીતે ચૂંતે થયું છે. શૂરસામયુ’ ‘દ્રોણવાલમાં ત્રાસવાળું કાબ પણ નિરપણ અને વસ્તુની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી કવિતાનું વિશિષ્ટ કાબ્ય બને એમ છે.

દેશમક્ત કર્મવીરો દાદાભાઈ, ફિરોજશાહ, અક્બારંદ, ગાંધીજી આદિ, કવિસાહિત્યકારો મલખારી, નર્મદ, હાજમહમદ, કાન્ત, કલાપી, નાનાલાલ, એવર્ધનરામ દિ’ અને ‘શૂર’ બલભાઈ બરડાને અંજલિ અર્પતા ગુચ્છમાં કવિનો ગુણગુણાવ અને એમની વર્ણનાત્મક દેસી જણાશે. ક્યારેક એમાં કલ્પના પણ ખીલી ઊઠે છે. “એ ગાંધી સંત સુભણ”ના દેટલાક ખડો તો જોયા કવિત્વથી રમરણીય નીવડે એવા થાય છે. કવિ ગાંધીજીના વીરત્વને અને હૃદય આરિષ્ટને સચ્ચિત અર્પે અર્પે છે :

ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય શૌચંકવિ

પ્રા. હસિત હ જૂથ

હવિથી અનુદેશર ફરામશ અખરદાર પારસી કામમાં જન્મ્યા, અગ્રેષ્ઠ છતાં ધોરણ સુની જ મળ્યા, તથા દાયકા ગુજરાતથી દૂર મદ્રાસમાં વસ્યા, ત્યાં જ વ્યવસાય રહ્યો વેપારીનો, વગેરે પ્રતિકૂળ ગણ્યા એવા સંજોગોને કારણે નહીં, પણ એમની સંનિષ્ઠ સતતવાદી સ્વાભાવિક અને સૌન્દર્યાનુરાગી કાવ્યસેવાને કારણે જ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા અને શિક્ષિત સમાજમાં સોપ્રિયતા વર્ધા છે નવલકથાક્ષેત્રે રમણસાલ યસનસાલ દેસાઈ અને કવિતાક્ષેત્રે કવિ અખરદાર, ગુણવત્તા અને મર્યાદાની દૃષ્ટિએ પણ સાથે યાદ આવે એમ છે. બંનેની આવા સરળ સિદ્ધ અને સ્વદર, ઉત્તમવર્તુ વલણ સમાધીન વાતાવરણને સોલસાઈ ઝીલવાનું-યુગલક્ષી, તે કોણની હદેય જઈ શકતો એકનો વાચ્યાર્થ-વિસ્તારયોગ્ય પણ ખરો જ. શ્રી રમણસાલની કદાશાલા અખરદારમાં લગભગ નહીં જ. એ મેલ વચ્ચેના કટનોક સાહિત્યિક ભેદ તો એમને હસ્તગત સાહિત્યસ્વરૂપોના ભેદને કારણે પણ છે. એ જ કારણે કદાચ બંનેના વાચકસમૂહના પ્રમાણ અને પ્રકારમાં ભેદ રહ્યો અને રહે પણ ખરો.

પેદીએ પર્થ-ન પ્રજા સંભારે, પ્રસંગે પ્રસંગે યાદ કરે, એવી એકાદ-બે પંક્તિઓ લખી જનારી કલમ પણ ભારે ખુદનસીજ કહેવાય. કવિ અખરદારની કટલીક પંક્તિઓ પર એ સદુભાગ્યની વર્ધા થઈ છે. એમની કવિતાનાં બહારતર અંગોની સમીક્ષા કરતાં સહૃદય કાવ્યરોએ એની ક્ષતિઓ પણ જતાવી છે જ. એ કવિતાની સરળતા ભવચાનોથી વેગળી જ મધ દોષ એવું હંમેશાં ચર્ચુ થયું નથી, એની પ્રયોગશીલિતિ કવચિત્ કવચિત્ કુદિપરસ્તી જ થઈ જાય છે, કૃત્રિમતા, શિથિલતા, અશ્વિધતા કે રસવિમુખતા એમાં અનુભવાયે ખરી, તે એ ગુજરાતી કવિતામાં એનું સમમતથી' મૂલ્ય માન પ્રેરે એવું છે એમાં શક નથી છ સ. ૧૮૬૫ માં 'પારસી શુધા કવિ' તરીકે જણાવે અનુદેશર ક્રમેક્રમે ગુજરાતી કાવ્યરેત્રને એક વચસ્તી કવિ બને છે. "અર્ધા અર્ધા વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાશય ગુજરાત" કે "ગુણવર્તી ગુજરાત અમારી ગુણવર્તી ગુજરાત" જેવી પંક્તિઓ આપનાર કવિને ગુજરાત ક્યારેય કૈનું લક્ષી? મીનમાં બાળકો કવિ ઉમાશ કરને પેરી વગેરે કંઈક ગાવાનો આમલ કરે છે ત્યારે એમને કંઈથી પણ અખરદારની પંક્તિઓ વરેલી યાય છે "અને દિન્દી, દિન્દી, દિન્દી, છે દિન્દ અમારે દેશ."

કવિ ખખરદારના વિપુલ કાવ્યપ્રવાહમાં એમની શૈયી અને દેશમંકિતથી ઉજ્જવલ અને ઊઝળતી રચનાઓનું સ્થાન સર્વોપરી છે. દલપતરામ, નર્મદ, હરિલાલ દ્રુવ કે ન્હાનાલાલ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં અને વધુ હૃદયસ્પર્શી રાષ્ટ્રીય વીર કવિતા ખખરદારે આપી છે. આવાં કાવ્યોની ચોટ પરત્વે તો મેઘણી જ એમની નજીક આવે “શુન્નરાતને રાષ્ટ્રમાવપોષક કાવ્યોના એમની પેદીના તો ઉત્તમ આપનાર” (શ્રી. વિજયરાય વેલ), કે એમની “કાવ્યપ્રવૃત્તિનું સૌથી વિશેષ તેજસ્વી પાસુ” (શ્રી. સુન્દરમ) એ પ્રકારે એમનાં આવાં કાવ્યોની અનન્યતા બતાવાઈ છે એ યથાર્થ છે ‘દર્શનિકા,’ ‘બલનિકા,’ કે ‘દલિશી’ જેવી રચનાઓ રોચક છે, પણ ખખરદારનાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યો લાંબા સમય સુધી બ્યાપક ભાવકંવનને આકર્ષે એવાં છે. એનું એજન્સ અને એની પ્રૌઢ સ્ફુર્તિ જીવી ભૂમિકાનાં છે. કવિની યક્તિ અહીં જ એના સ્વભાવિક ઉગાળાથી અને છટાથી ખીંચે છે.

‘ભારતનો ટંકાર’ (૧૯૧૬), ‘શષ્ટિના’ (૧૯૪૦) અને ‘ગાંધી બાપુનો પવાડો’ (૧૯૪૮) એ ત્રણ કૃતિઓ ખખરદારની વીર રાષ્ટ્રીય કવિતાની પ્રતિનિધિ છે. એમાં ‘શષ્ટિના’ સૌથી વધુ સર્વચાળી છે. રાષ્ટ્રસ્તર, દેશદેશાવર્ણન, આદાન, ઉદ્દેશોધન, અહા, ઉત્સાહ, ભક્તિ, એમ વિવિધ ભાવનિરૂપણ એમાં છે. દેશની ફરજિયાત ફાળી જેમ એમનું હૃદય રહે છે, પણ એ વિખાપ કરતાં એમની કવિત્વસિદ્ધિ તો છે આત્મગૌરવ અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ જીવંત કરવામાં. સ્વાર્પણ, અભય અને કતંબનિષ્ઠાની જોસીલી વાણીમાં યાદ આપતી કવિવાણી નિશ્ચય અને સંપ ઉદ્દેશોધતી ઇતિહાસનાં પાનાને ય સજીવ બનાવે છે. બચાઉદ્ગાર કરતાં ઉત્સાહનું ગાન-ગજન કવિને વિશેષ ફાવે છે. શુન્નરાત અને ભારત પ્રત્યેનો એમનો ભક્તિભાવ ઉત્કટ છે એવો જ વિશુદ્ધ છે, એની પ્રતીતિ આપતી એ કવિતા છે.

સ્વપ્ન, મનન, શુન્ન અને ગજનના ચાર શુન્નોના સંગ્રહ રૂપ ‘ભારતનો ટંકાર’ આપણે પ્રથમ વિચારીએ. એનાં ૨૭ કાવ્યોમાં ‘સ્વપ્ન’, ‘રત્નહરણ’, ‘પ્રકાશનાં પગલો’, ‘ભારતનો વિજય જ્વળ’, ‘ચંબનાદ’, એ કવિની યક્તિ સૂચવે છે ‘સ્વપ્ન’ આરંભે ને અંતે પ્રકૃતિવર્ણનની સુરેખતાથી કલાત્મક ઔચ સિદ્ધ કરતું કાવ્ય છે.

“આજ બધે અંધાર વહી આ પથરાયો, હર ઝાંચો;
તારા પણ સહુ જુમાતા કંઈ પલકારી, નિઃ સારી;
આત્મ રહ્યો મુજ ઊંડું તમ માપી, નશ બ્યાપી,”

શિખરે શિખરે, કુહરે કુહરે જેમની શુદ્ધ રાખ પડી છે એવા, પડછાયા રૂપે દૃષ્ટિસંબુધ તરવરતા ભારતના ગત વીરોની ઉદ્દીપક યાદે કવિવાણી નિશ્ચય ઉચારે છે, “અમ કમર કસીએ તંગ, અમ નસબા ભારત વહે છે, અમ રૂપિરે ભારતરંગા” કાવ્યને અંતે ધીમે ધીમે આંખ ખોલતી ઉષા કુસુમેને રૂપેરી સુખમન કરે છે અને તેની ડીકીનાં દાસ્ય બધે ડાઘા છે એવા વર્ણનમાં કવિ આશાદોર ચૂંથી રે છે, “નવજીવનની ધહરીઓ અહીં વાશે, નવ આશે.”

“જનનાં પાપ ઉઠાવ્યાં માયે, જન પર દોષો અમૃત હાયે;
અધઃપાશ અગે છત્રી ફાંચે ધૂનતો દલિત સમાજ,”

અથવા,

“હાલ્યાં એતન મૃત મટીમાં, ફાલ્યાં જડ હરોંથી ફલ,
હિમલયથી ભઠ્ઠા ઊઠ્યા, ઝબકી સોનારજ ભર ધળ;
પથ્થરની પ્રતિમા ત્યાં ચાલી, ફૂટી મુચળમાં પથ્થુ ઢાળી,
જનજનનાં મનમાં નવરંગે પાછી ઊગી આસ - અનન;
એવી વતી ફાલી આણી... એ ગાંધી સંત સુમણ”

નવચરિત્ર નિરૂપણી કવિની આ પંક્તિઓ જુઓ: “શુભવંતી મુજરાતે નર્મદ,
નર્મદથી ગરવી મુજરાત!” અને “એની નાનમ ગઈ વધુ સાથે; એની મોટપ આપણ માટે!”
અંજલિકાઓમાંનાં ધણીખરાં ખમરદારનાં સફળ કવો છે. શ્રુત્ય વિધેનો મંગલ વિચાર,
વીરત્વનું ઉદાત્ત ગાન, હૃદયની આર્દ્રતા અને અરખલિત વાણી, આ કાવ્યોમાં સારા
પ્રમાણમાં વરતાય છે.

‘અમે ભરતશ્રમિના પુત્રો’ ગીતમાં વાણી, લય અને ભાવનો વગીનો ઉત્સાહ ૨૫૪
છે. ‘ભરતશ્રમિનું જયગીત’ લાવણી દેશાભિમાનની નવાલાથી પ્રદીપ્ત છે. એનો
મનમનનો સ્વીકાર આપ્યો છે. “ભરતશ્રમિના યર પુત્ર તે રજા અમે શુ રડી રડી?”
નેવો એનો લક્ષ્યકાર દોળાનારો છે. તે પછીનો દેશદેશ પ્રજાવતો શુભ કવિની શક્તિની
સાચી પ્રતીતિ કરાવે એવો નથી. “જુમજુમના દબાયા ભાવો સિંધુ યા ઉઠાળા નાખે”
નેવી કોઈક જ પંક્તિ ધ્યાન એવે. પ્રેમસાહનનાં ગીતોના શુભમાં લાવણી જેવીનું અપ્પર
વેધક દહેશ પાડે છે. “ભર ભર માડું અપ્પર બેસા” પુકારતી “જુમજુમની ખાસી”
ભારત મેધાના અપ્પરમાં સ્થિર કાળીને ધરવાનો કવિઆદેશ છે. ‘દમણના’ આ
શુભમાં આ માટે!

ભારતની આખમાં નવચેતન જોતા કવિ નવયુગનું બહાણું વિધિનું બહાણું છે, માટે
‘પાંચો પ્રોજેક્ટોર’નો આદેશ સંભળાવે છે. “અમે તેનાં છે અનવાળાં” એ સત્ય કવિ
પાદ આપે છે. અનાપુષ્પ મુકનો નવો સદેશો કવિ જિરદાવે છે. દેશનો જવાબદાર ફાટી
આંખે પોતાની દેશજોતી જોયા કરે એ ન સદી ચપ્પા કવિ “પૂછે હાય છ ટકાને છ
પૂરી દો ખાઈ!” સમી દાઘલ પથ્થુ ગળવે છે, કારણ “પાંચાલીનાં ચીર છૂટે ત્યાં “દુ-દુ
ની રાત-મચત ન જ દોષ. પૂર્વનાં “સેન ચાપા” એ અપુલક દાણામાં “સતનાં વાપા
વહાણાં” માતા કવિ બીટનને વ કહે છે:

“પૂન” ને પશ્ચિમ છેડા એ બાંધી સંક્રિયું આશય.

આવ રે, રનેહે બંધાઇને પ્રસિદ્ધ જગજગતની આશય!

દમનની લાઠી જ ભારતધ્વજની કાઠી થવની છે એ પ્રમારી, સેવતા કવિ-ભૂતનાં સ્વપ્ન મોઢાં હોય, બાવિ મીઠું હોય, એ, બસે, પશુ, યાદાં આપે છે જ, “આજ તણાં કતવ્યો કેમ કરે અણુદીઠાં?” ભારતની પત જળવવા પ્રેરતા કવિ તારાઓના પંથ અધારા જ હોય છે એમ કહે છે. પ્રરયાનનો નાદ જગાડતી આ પંક્તિ, “જેને ડગલાં ભરવાં પાડે, તેને ભાર કયા નિજ રકંધ? કે “જગે તેનાં છે અજગારાં, નહિ તેનાં અધારાં; ધંટા વાઝે : અંતર જગે : ધનધન ચયાં સવારાં” જેવી પંક્તિ યાદ રહેતેમ છે.

‘ગાંધી બાપુનો પવાડો’ એમની આ કાટિની નીજ કૃતિ છે. એ રચાયો છે “જનમેાહને માટે.” ગાંધીજી માટે, “ન્યાં ન્યાં પુનિત પગલાં એનાં પરવર્ષાં, ત્યાં ત્યાં કરતાં કપીરનું હેમ, એવો એનો પ્રેમ!” જેવાં સાદાં સુભગ ચિત્રો એમાં છે. મહાત્માજીના જીવન-સંદેશ-ચતુરને અહીં કવિ આમભોગ્ય રૂપે આલેખવા પ્રયત્નચીલ છે. એમાં કલાત્મક નિરૂપણ મોટે ભાગે દેખાતું નથી અને ક્યારેક ગદ્યાળવી અરમણીયતા પણ તેમાં છે. કવિનાં ખીખાં શિષ્ટ કાવ્યો ગાંધીજીનું જે વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સાધે છે તે જોતાં, આ પ્રયત્ન નબળો જ લાગશે. કિશોર પ્રૌઢસમુદય માટે આ કૃતિ ઉપયોગી અવશ્ય મણાય

કવિ શ્રી ખજરદારની કવિતામાં આપણી રાષ્ટ્રીય કવિતામાં ગાંધીયુગના નવ કવિઓમાં જણાય છે તેવી દવિતદીન પીઠિતની કારમી ચિત્રણ. આ આર્થિક સંઘર્ષનો વસેલી નાખતો કે પ્રકાપઝરતો ઘેરો ઉદ્ધાર નથી. ગાંધીયુગનાં અદિાલનોનું ઉદાત્ત મરતું તેજોમય પામું તેમાં વધુ પ્રગટ થયું છે. એમ લાગે જાણે, કે મહાત્માજીના પુણ્ય પ્રભાપૂર્ણ વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈને કવિ એ યુગનું ઉત્સાહથી ગાન ગાય છે. ગાંધીજીની સત્ય-અદિસા-પ્રેમની ભાવના કવિને આકર્ષે છે. “નવજુગના નવમેાહનનો બોલ” એ કીલે છે. “વિશ્વ સકળ ઝખમરી રહી આ ભારત ધરની જવાણા” રૂપે ગાંધીમાંના વિશુદ્ધ સંપ્રામનું એ ગીન ગાય છે. પરંતુ એમની મનોસૃષ્ટિમાં મધ્યકાલીન રાજપૂતી ચોર્ષનાં ઝળહળતાં ચિત્રો જ વધુ ઉઘાવ પામતાં જણાય છે. એમની એવી કવિતા અજબ વાતાવરણ રચી દે છે. નરસિંહરાવમાં સામાજિક વૈષમ્ય પરત્વે, કે મેઘાણી-સુન્દરમ-ઉમાશંકર આદિમાં આર્થિક સંઘર્ષ અગે જે ઉમ રેખાનાં મંથનચિત્રો કે ઉદ્ધાર વચનો જોવા મળશે, તે શ્રી ખજરદારની કવિતામાં લગભગ નથી. એમની રાષ્ટ્રીય વીર કવિતા શ્રી. નાનાલાલની એવી કવિતાની યાદ પ્રેરે છે. ઉત્સાહ, જુરસો અને ઉદ્ધેષોધન શ્રી. ખજરદારને હાલે છે. શ્રી નાનાલાલ સમૃદ્ધ નિરૂપણ છતાં આટલી સ્વાભાવિકતા મૂર્ત કરી શકતા નથી. કોઈ પણ પ્રજા ગૌરવ સે એવી સરળતા અને તેજસ્વિતા શ્રી. ખજરદારની ચોર્ષ-દેશવ્યક્તિની કવિતામાં ઠીક ઠીક સમાઈ છે.

વિપુલતાને કારણે ધુનરુક્તિ, ઓવિપતા, વિધિસતા કે પથરાટ અને નીરસ, મલોચિત, કૃત્રિમ રચના ઉપરાંત કવયિત્વ ઔચિત્યમંત્ર સ્વચરતી કલ્પના જેવી કવિતાઓ થી, અનુદારની આ પ્રકારની કવિતામાં છે; પરંતુ એ કવિતાઓની જ ઉપરાંત મધને વચરવી નીવડે એવી ગુણસંપત્તિ એમાં વધુ છે. પ્રજાલ લાગણી મર્મવેદક બની ઓત્તમરી ઓશામતા સાધની દોષ એવી એમાં પશ્ચિમો અને સર્જન કૃતિઓ જુદાં મળે છે. આસાદિક જેમણી પ. ૬૧, સર્વત્ર સ્થવ અપૂર્વ નહીં છતાં નવીન કલેવર ધારના લવ પ્રવાહના ચમત્કારિક અર્થવાદી વેમવર્જીત. ભાવનાને સર્જન પથરાયેલો સાદ્વિક પરિમલ, કવિલક્ષ્મીની ઊંઠી સામર્યોને નિખાલસ રજુકાર અને વાતાવરણ સર્જેલી સાદ્વિક કલ્પનાની વચ્ચે વચ્ચે જળાની સુખમ વિપ્લુલીલા આ રાષ્ટ્રીય વીર કવિતાને આપણા સાદ્વિકમાં અને લોકલક્ષ્યમાં ખુબી ઉચ્ચા રચાને રચાપે છે. ગુજરાતના એમનાં સ્તોત્ર તો જુલુહં અવન્તતા ધારે છે. ગુજરાતને રાષ્ટ્રીય કવિતાની અમુલ્ય ભેટ આ કવિ દ્વારા કરાવેલી છે. ગુજરાતી બાપાનું અને કવિતાનું ઓત્તમ એમાં પ્રમદ્યું છે. ગુજરાત કવિ અનુદારનું એવીજ ભાષી છે.

કવિશ્રી ખખરદારકૃત અપ્રસિદ્ધ નાટક,

“ મનુરાજ ”

પ્રાંત અનંતરાય મ. રાવળ

પરમાત્માનું શ્રેષ્ઠ સર્જન જે મનુષ્ય, જેને પરમાત્માએ પોતાની મંગલમયી યોજનામાં ઉત્તમ હેતુ સારવા માટે નિર્માણ કરેલ છે, તે કેટલીક વાર ત્યાહીને અને ધણી વાર તો એને પોતાને જ ખખર ન પડે એમ પાપ, પ્રલોભન, વિકાર ઇત્યાદિમાં કેમ પડી જતો હશે એ વિષય કાયડો હજારો વર્ષોથી સંતમહાત્માઓને અને આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ વૃત્તિવાળા કવિઓ અને વિચારકોને મુગ્ધવતો રહ્યો છે. *Paradise Lost*, *Faust*, *Pilgrim's Progress*, પ્રબોધચંદ્રોદય, ‘વિવેક વલ્લુઆરો’, ‘નિવરાજ શેઠની મુસાફરી’ આદિ પરદેશી તેમ જ દેશી સાહિત્યમાંના અંથો આ કાયડાને તેના લેખકો જે રીતે સમજ્યા છે તે રીતે રજૂ કરવાના તેમના પ્રયત્નો મૂર્ત કરે છે. આ ‘મનુરાજ’ પણ એવી જ રૂપક અંધિ (allegory) ની પદ્ધતિએ મનુષ્યના પતન અને ઉદ્ધારના જીવનના *Fundamental* મૂલભૂત પ્રશ્નોના આસપાસ ગૂંથાએલું નાટક છે. કવિશ્રી ખખરદારની ધાર્મિકતા અને અધ્યાત્મપરાયણ વૃત્તિનું દર્શન એમનાં કેટલાક છંદક કાવ્યો અને ‘બળનિકા’ - ‘કલ્યાણિકા’ અને ‘દર્શનિકા’ એ કાવ્યઅંથોમાં જેમણે કયું હશે તેમને આ મહાવિષયને સ્પર્શવા - છણવાનો તેમનો અધિકાર તો સમજાઈ જશે જ. એમની એ વૃત્તિના ઉત્તરોત્તર થતાં રહેલા વિઠાસનું શિખર અહીં છે એમ પણ સમજાઈ જશે.

નાટકના વસ્તુની વ્યવસ્થા તેના વિષયનિરૂપણને સમજાવી દે તેવી છે. પહેલા અંકમાં દિવ્યમંડળ પ્રભુસંન્યા માનવનો મહિમા ગાતું હોય છે ત્યાં અહિમન (=મારુ, કળિ, સેતાન, વૃત્ત ..) ત્યાં આવી એ મનુરાજનું પોતાના પ્રભાવથી પતન કરવાનું બીજું કડપે છે. બીજા અંકમાં મનુરાજ પોતાના ઠાકોર સાહેબનું કાર્ય કરવા શિક્ષાગૃહ યોડા લેવા જાય છે એ હકીકત કહી કવિ જતાવે છે કે અહિમને પોતે કરેલા પડકારને પાળવા અટકિત આરંભી દીધી હોય છે, ને એનો ફાવ સફળ થતો હોય છે. મનુરાજ માર્ગ બુદ્ધી, મોહિનીના આકર્ષણમાં પડી હંદપુરીના મેળામાં સર્વસ્વ ગુમાવી બેસે છે. છતાં પોતાનો આત્મા એણે નથી ગુમાવ્યો અને એનાનું ગીત (અંતરાત્માનો સાદ) એ સંભળી શકે છે એટલા પૂરતો એના બાવિ ઉદ્ધાર માટેનો સંભવ મોકળો રહ્યો છે. ત્રીજા અંકમાં અહિમનપ્રેરી આસુરી સંદેશથી પીડા પામી મનુરાજ આત્મહત્યા કરવા પ્રેરાય છે, પણ ત્યાં પ્રચા કે કદાપણનું સ્વરૂપ સાગર એને બચાવે છે. ચોથા અંકમાં અધિકારનું હેઠન અને ચેતનની શુદ્ધ યાચ છે અને મનુરાજનો ઉદ્ધાર થાય છે.

પાંચમા અંકમાં કવિએ પરમામાની સર્જનચોજનાનો મર્મ સમજાવવા સફળ પ્રયાન કર્યો છે અને પ્રુપ્તની સાથે પાપને ૫ કેમ પરમામાની ચોજનામાં સ્થાન મળ્યું છે એ કાઢાડાનો પોતાનો લાઘવો છોડી કવિ ત્યાં આવે છે.

આખું ૫ નાટક રૂપકાત્મક છે એ વાંચનારને વગર કશો સમજાવવા જાય તેમ છે. એમાં હૃદયની સહ અને અસહ દૃષ્ટિઓને દિવ્યમંડળ ને તમોમંડળ કહી, પાપભાવનાને અદ્વિમન કહેવામાં આવેલ છે. મનુરાજ જે કર્માનુબંધી સુખ-દુઃખ ભોગવતો જીવન-યાત્રાનો પથ કાપતો જીવાત્મા છે, તે પ્રભુએ તેને સોપેલ કાર્યની-જીવનહેતુની-અભવણી કરતાં વચમાં વિકાર-વાસના પ્રલોભનમાં પડી માર્ગભ્રષ્ટ અને છે એ અહીં સારી રીતે બતાવાયું છે. આથી યુજ્ય-કુયજ્ય, યુમ ને વિકારી દૃષ્ટિએ ને વાસનાઓ અહીં માનવી પાત્રો બની જઈ અમૂર્તનું મૂર્તિવિધાન (abstractનું concrete) કરે છે. કવિને કેટલીક વાસ્તવિકતાસ્પર્શી વિગતો મૂકવી પડી છે તે આ હેતુ સાધવા જ. હવે abstract ને concrete કરતાં કેટલે અંશે બધી જ concrete બાળતો abstract ભાવનાને મુસંજત નથી રહી શકતી અથવા રહે છે તે જોવાનું. કાવ્ય વાંચકો પોતાની મેળે કરી લે એ ઇષ્ટ છે.

આ નાટક આખું ૫ મટેના Fourteen નાટ્યશૈલીનું સ્મરણ કરાવે એવું છે-ચિંતનપ્રધાન ને ભાવનાપ્રધાન. (જાણે તત્ત્વચિંતનનું કાવ્ય 'દર્શનિકા' લખ્યા પછી તત્ત્વચિંતનનું નાટક અહીં ખખડાર લખવા બેઠાં). ખીજી દૃષ્ટિએ, મનુરાજી નાટકમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં ભાવનાપ્રધાન નાટકોની પદ્ધતિનું પણ આ અણુશરી. કવિ ન્હાનાલાલનાં નાટકો ભાવનાપ્રધાન, સંવાદો ડોહનશૈલીમાં ને વચમાં કાવ્યો-ગીતો, તેમ અહીં વિષય ભાવનાપ્રધાન, સંવાદો અખંડ પદ્યમાં ને વચમાં ગીતો. કવિનું સદા જેટલું પોતાના કથયિતબ્ધ પર જ એટલું સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્તુની અટપડી મૂંઝણી, પાત્રવિધાન ને એવીતેવી આબતો પર ન હોય. છતાં વસ્તુસંબિધાન ને પાત્રાલેખનમાં ક્યાં કવિએ ખામી રહીએ, એવી ઊણપ બતાવી નથી. પણ નાટકનું આ સ્વરૂપ જોતાં એ તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે દૃશ્ય નાટક પાસે રખાતી અપેક્ષાઓ આની પાસે રખાય નહિ. દૃશ્યતાની બાળતમાં કવિ ન્હાનાલાલનાં નાટકોને માટે જે કંઈ કહેવાય તે આને પણ લાગુ પડશે.

નાટકનાં પાત્રોના સંવાદ માટે શૈક્ષણિકપરનાં અંગ્રેજી નાટકોની Blank Verseની માફક, તેમ જ કવિ ન્હાનાલાલની ડોહનશૈલી માફક, અહીં અખંડ પદ્યને ઉપયોગ મળે છે. સર્ગ, અખંડ, પ્રવાહી પદ્યરચના માટે સૈને કાંઈ અનુકૂળ છંદની બારણવાતા સમજાઈ છે. તેમાં અનુક્રુપ, પૃષ્ઠી, અપદ્યાગ્રથ, વનવેલી, મુક્તધારાની સાથે આ પ્રયોગનેય ગુણારાનો હક આમાં પ્રચલતત્ત્વ એના નિશામક તત્ત્વ જેવું છે. વચમાં અવારનવાર આવતાં ગીતો કવિની કવિપ્રતિભાનું ધણી વાર ઉત્તમ દર્શન કરાવી જાય તેવાં છે.

એવા રા. ખખડારના આ ભાવનાપ્રધાન, રૂપકાત્મક, કાવ્યનાટકને સહૃદય બની સમજવાનો પ્રયત્ન આવશ્યક છે.*

ખબરદારનું તત્ત્વદર્શન

ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા

કવિ ખબરદારનું માનસ 'વિશ્વાસિકા' પછી ઉત્તરોત્તર ભક્તનું બનતું ગયું હતું. "કાળના પવન ખાતો, સહેતો, એકા ખાતો છતાં સ્થિર, બ્રહ્માંડમાં નજર કરતો પ્રેરણા જીવનનાં જળ પી પી લીધોજમ રહેતો, એકમ સ્વાનુભવમાંથી જ સૌન્દર્ય ઉપભવતો, સૌન્દર્યમાં રામતો મહાટક જેવો એ કવિ છે."¹ આ કવિની જીવન ઝાંખી બતાવી આપે છે કે કવિની વિશ્વાસવૃત્તિ ધીરે ધીરે ઉદાત્ત અને ગંભીર બનતી ગઈ છે. આ ગંભીર અને ઉદાત્ત મનને મૂર્ત કરતું કાવ્ય "દર્શનિકા" છે. કવિ ખબરદારની દાર્શનિક દૃષ્ટિ માટે પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે : 'વિશ્વાસિકા' જેવામાં કિસ્તારની કળા નરી કલ્પનાની દૃષ્ટિમાં જેવાતી, હવે એ અખંડ અનુભવની વાત થઈ ગઈ છે. પોતાના પ્રત્યયની સ્થિરતા, મનુષ્યના ઉત્તરોત્તર ઉત્તત ભાવે વિરોધ, અને તેથી ઉપજતી સ્વભવ્યતા ખબરદારની આ પ્રકારનાં કાવ્યોને કાવ્યો તરીકે મહાન બનાવે છે, અને ઉત્તત જીવન શોધતો, પડતા આખડતા, સી સંસારીઓમાં આશા પ્રેરે છે. દુઃખવાદી હોય, અસંયવાદી હોય, નાસ્તિક હોય તેને પણ એ કવિતા, અનુભવની ને હૃદય પ્રત્યયની રમણીયતા, ધડીભર તો જુદી ભોમમાં લઈ જાય છે. "પ્રભુ સંભારે રે અમને પળપળે" એવા એકાદ સાદા વાક્યનું સ્વયંભૂપણું જ બતાવી દે છે કે તેમનાં કાવ્યોમાં કેવા દેતાં તત્ત્વદર્શન અને ભક્તિ આડંબર નથી પણ તેમના વાસ્તવિક અન્તર જીવનનો ચમ્પૂ દારો સાક્ષાત્કાર છે.

ખબરદારનો તત્ત્વદર્શી તેમ જ પ્રભુભક્તનો કાવ્યવ્યાપાર (ગીતવ્યાપાર) 'ભજનિકા', 'કલ્યાણિકા' દર્શનિકા તેમજ એમનાં ધર્મના મહાન ગ્રંથ 'ગાથા'માં વિકાસ અને વિસ્તાર પામ્યો છે. 'ભજનિકા'ની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં કવિ લખે છે "પ્રકૃતિ અને પુરુષની લીલાથી હૃદયભરેલું આ બ્રહ્માંડ આહો તેટલું વિશાળ અને અનંત હો, પણ મનુષ્ય તેને પોતાની આંખની ઝીઝીમાં ને કલ્પનાના અણૂમાં સમાવી દેવાની હામ ભીડે છે. એ લીલાનું સૌન્દર્ય સદાય તેને આકર્ષી રહ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને વિજ્ઞાનીઓ પોતપોતાને માર્ગે એ સૌન્દર્યનું પૃથક્કરણ કરતા રહ્યા છે, ત્યારે કવિઓ એ સૌન્દર્યનાં ગાન કરતા કરતા તેનું સ્વરૂપ પોતાની કલ્પનાની અણૂથી ઉકેલતા તેમાં પોતાના હૃદયભાવને અનૈકવિધ રેડે છે."²

૧ કવિ ખબરદારની દાર્શનિક કવિતા-વિ. ર. ત્રિવેદી.

૨ ભજનિકા-ખબરદાર પૃ. ૬.

આ હૃદયના ભાવો 'ભજનિકા'માં કેવા રેડાયા છે તેનો થોડો રસારવાદ ચાખીયે. 'ભજનિકા'માં કવિના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા ઉંડા ભક્તિભાવનું મંથન છે. તેમજ કવિ પોતે કહે છે તેમ એમના કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુભવો એમાં સમાયેલા છે: 'વિલાસિકા' પછી કવિ ખમરદારનું માનસ ઉતરોત્તર ભક્તનું બનતું ગયું છે. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે તેમ "કાળના પવન ખાતો, સહેતો, ઝોલા ખાતો છતાં રિધર, પ્રહારમાં નજર કરતો પરંતુ જીવનનાં જળ પી પી શીલોછમ રહેતો, યોગમ સ્વાનુભવમાંથી જ સૌ દય ઉપજાવતો, સૌન્દર્યમાં રસિતો મહાશક્તિ જેવો 'એ કવિ છે.'"^૩

"ભજનિકા"માં "ભજ, મન", "દોષ" "હારી ભઈ રે", "પાંખડી", "મરજીવો", "કુરુણા", "અંધન", "દોષ" "ચીનમારી", "દર્શન", "પ્રભુના ધનદાર", "અલખ ધન", "દિલની વાતો", "અંતરની ન્યોત", "સંતાકકડી", "સુરસદેશ"—આ ભજનોમાં કવિનો તરત વિચાર, હૃદયનો મીઠો તેમજ જોડો ભક્તિભાવ જોતર્યો છે.

ધ્યારના સ્મરણ વિના મન સુમધ વિનાનાં ગુલાબ જેવું છે. પ્રભુનો પ્રેમ કે પ્રસાદના પમરાટ પામવા કવિ મનને દુઃખમંજન ભગવાનને ભજવાનું કહે છે. કવિ 'ભજ, મન'માં કહે છે:

આપ સુમધ વિના ગુલ જેવું,
 છે પ્રભુનામ વિના મન તેવું;
 ગુલ સમ પ્રભુ પ્રભુ પમર સમર રું,
 રજ રજ બન ગુલતાન,
 ભજ, મન! દુઃખ મંજન ભગવાન."

દ્યનમાંથી જે આખા વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ, અંધકારમાંથી ચેતન—તેજ પ્રગટ્યું અને અધ્યોક્ષીકારનો બક્ષનાદ જાગ્યો—એ હૃદયને કરતી વિશ્વવિશ્વતિનો પાર કાઢ પામી શકતો નથી. આ વિચાર "હારી ભઈ રે" માં નીચેની પંક્તિમાં કવિ બતાવે છે.

દ્યન વિશેથી વિશ્વ ઉદ્ભવ્યું,
 તિમિર વિશેથી તેજ ઉગ્યાડ્યું,
 વાટે પાડ્યું શબ્દ કુંઠી ઓક્ષરના રે,
 પાશું પાર ના રે.

આ કાવ્યમાં એક તરફ પ્રભુના ગુણની અપારતા, અનંતતા અને બીજી તરફ એ ગુણ ગાનારની અતિપરિમિત શક્તિઓ—આ એ વચ્ચેનું અસાધારણ અંતર ભક્તિમાંના મૂલ્ય છે, અને ચક્રવે છે—એ વિચાર મધ્યસ્થી છે.

‘પાંખડી’માં કવિ પ્રજ્ઞને પોતાના અસ્થિર મનને સ્થિર કરવા, જન્મતના વાવાઝોડામાંથી ઉગારવા, જીવનના ‘વિકટ પંથને કાપવા, પ્રજ્ઞની સહાયતા માટે, પ્રજ્ઞના કર માટે ત્રિનવે છે.

સકત હૃદયને, ભક્તિભીના કોઇ સંસ્કારી જીવને ધડીબર પરમ તત્ત્વની ઝાંખી યદ્ધ, પરમતત્ત્વનો અનુભવ થયો, પરમસત્યની ઝોળખ યદ્ધ ઝોળ લાગે છે પણ એ દર્શન એટલું ક્ષણજીવી હોય છે કે ભેતભેતામાં અલેખ થાય છે અને અનુભવ એને સંપૂર્ણ રીતે હૃદયમાં જિતારે ન-જિતારે ત્યાં તો એ અદૃશ્ય થાય છે. એ ‘સંસ્કારી’ જીવ પાછો એ તેજની શોધમાં-બટકતો રહે છે. એ આત્મા સાથે પરમ પિતા જાણે સંતાકુકડી રમી મનુષ્યને યકવે છે-આ વિચાર ‘સંતાકુકડી’ ગીત-મનનમાં વ્યક્ત થાય છે.

સાગર ને સરિતાનાં શોખ્યાં મેં પાણીડાં,
જાંડાં ઉદર એનાં ખાલી કીધાં;
સરકી ગયો મારો સાહેબો શું ત્યાંથીયે !
સ્વની બખોલનાં દર્શન લીધાં;
ક્યાં છે સંતાયો.

કૂંકતા પવનને ઉતાર્યો મેં આસમાં,
જિડતી દૂર વીજળીને બાળી પડ્યો;
મૂક્યું મેં મુખ મારું મેહુલાની ધારમાં,
નહી રે સાહેબો મારો ક્યયિ જડ્યો;
ક્યાં છે સંતાયો.

પ્રજ્ઞસ્વરૂપનાં વર્ણન કરતાં, પ્રજ્ઞનું સંતાવું, તેની ભક્તિ કરતાં તે માટેની સતત નિઃશ્વાસ, પરમતત્ત્વ સમજવાની, એને પોતામાં જિતારવાની તરસ બગેરે ‘બળનિકા’માં વિશેષ પ્રમાણમાં જણાય છે, આ કાવ્ય એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

પ્રજ્ઞનો પ્રસાદ પામતા કવિને-ભક્તિમય સંસ્કારી આત્માને અત્યંત આનંદ થાય છે અને આનંદમાં મસ્ત રહી કવિ ‘‘શમરામજી’’ના બોલોને પોતાના આત્મામાં એકતાથી જમાવે છે.

‘બળન સાચી કવિતાનું સ્થાન લે તે માટે સાચી ભક્તિ ધૂત માત્ર, પ્રજ્ઞસ્વરૂપનો મોઢ માત્ર, કે સંસારમાંથી વિરક્તિ માત્ર’-જરૂરનું નથી. પણ હૃદયના ભાવને, શ્રદ્ધા અને વિવેકથી સુંદર ભાષા અને રૂપોમાં જિતારવા જોઈએ. આ આખું સ્વરૂપ ‘નવલા દેશ’માં મૂર્ત થાય છે. પ્રજ્ઞનાં તેજ લાધે ત્યારે-

ધીમા ધીમા આવે વાયરા ને
મીઠી મીઠી બાગે શ્વેર;

ઉનાં કપાળ આ શીતળ યાશે
 શમશે સૌ તેનાં ઝેર રે,
 જોતી, ઉઘડે આ નવલા દેશ.

પ્રભુના નવલાદેશની બાંધુ બક્ષને થતાં એનામાં નવું ચેતન, નવો પ્રકાશ કમકે છે. કવિની ભાવોર્મિ, ભાવના, કલ્પના અને શુદ્ધિ એકરસ બની એ પ્રકાશને વાણીમાં પ્રગટાવે છે, અને સૌને એ પ્રકાશનું રહસ્ય ભૂતાવી એનો રસાનંદ કરાવે છે. કવિ કહે છે “બધી જીવનસરિતા પરમાત્માસાગર બણી વહે છે, અને એજ તેનો કલ્યાણપત્ર છે.” “કલ્યાણિકા”નાં કાવ્યોનો અને ભજનગીતોનો પ્રવાહ એ પરમાત્માસાગર બણી વહે છે. એમાં કવિ પોતે કહે છે તેમ “કવનકાળમાં કવિ હૃદયે જે જોયું છે, જાન્યું છે, તેને વાણીમાં મૂર્ત રૂપ આપ્યું છે.” કવિના આ સંમલમાંનાં કાવ્યો કલ્પનાનું પરિણામ નહીં પણ આધ્યાત્મિક અનુભવનો એમનો નિષેધ છે, પ્રભુનો જે સંદેશ કવિહૃદયે શીલ્યો તેને વાણીમાં મૂર્ત કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સંમલમાં “પ્રભુપ્રેમના પાગલ”, “આત્માનો સગો”, “પ્રભુનો સાથ”, “પ્રસાદ”, “દેવનો મોક્ષ”, “પ્રભુની પ્રીત”, “પડખાયા”, “પ્રાર્થના”, “સોદાગર”, “કર્મચરિત્ર” “આત્માનંદ” — આ ભજનગીતો કોઈકહૃદયને રૂપથી એના હૃદયના ભાવને રસાનંદમાં એકરૂપ બનાવે છે.

“પ્રભુપ્રેમના પાગલ”માં કથિરના પ્રેમમાં મરત થઈ ગયેલા કવિહૃદયની ઊર્મિ વહે છે. જગતના બાહ્ય પદાર્થોમાં એમને રસ નથી, એમની સર્વ વૃત્તિઓ કેવળ કથિર તરફ વળી છે. “દેવનો મોક્ષ” — આ કાવ્યમાં કવિ કહે છે કે બાહ્ય પૂન્યો કરવાથી પ્રભુપ્રસાદ પ્રાપ્ત થતો નથી પણ એમાં ભક્તિભાવ રેલાય તો જ પ્રેમને પ્રાપ્ત કરી શકાય. આત્મા-પરમાત્માનો સંબંધ આત્મિક છે, એને બહારની પૂન્ય જરૂરી નથી. જ્ઞાનથી સત્યાસત્યનો વિવેક સાધી ભક્તિથી પ્રભુની આરાધના કરે તો જ આત્મા અને પરમાત્માનું સાચું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય અને આત્મા પરમાત્મા સાથે જોડાય. ગીતા પણ આ વરણ બતાવે છે. આ કાવ્યનો “જૂનું તો થયું રે દેવળ જૂનું તો થયું” — એ શીરબાઈના ભજનનો ટાળ છે. “પડખાયા” — પ્રભુની બાહ્ય ઉપાસના રૂઝ પડખાયા છે. મનને મોઢા આપનારી માયા છે, એ ‘પડખાયા’ ત્યજી સાચી ભક્તિ અને જ્ઞાનથી પ્રભુપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા કવિ કહે છે :

“ધૂપ દીપ મંદિરમાં કીધાં,
 મણિ વચાડી થંદા;
 નહીં તુજ દેવે આપિ ઉવાડી:
 એ સૌ મિથ્યા ટંદા!
 મનવા! છોડ બધી તુજ માયા!

પાણીમાં મોળ પર સરતા,
 બિંબ શશીનાં સળકેઃ
 પાણીમાં શું જોય? ઉપર જો!
 ચંદ્ર ખરો નભ ચળકે!
 મનવા! છોડ બધી તુજ માયા!

મનુષ્યના સંસારજીવનમાં ધણી વસ્તુઓ છે. કેટલીક સારી, કેટલીક નરસી. આમાં સત્યાસત્યનો વિવેક બુદ્ધિથી કરવો જોઈએ—એ ‘સોદાગર’ કાવ્યમાં કવિ બતાવે છે. ‘માનવસેવા’ એ જ પ્રભુસેવા છે અને એ સેવા એ જ પ્રભુની સાચી સેવા છે. આ વિશ્વમાં દરેક જીવમાં એક જ પરમાત્મા વસે છે. ફક્ત એનાં રૂપ બુદ્ધિ છે. એ પાત્ર બુદ્ધિ છે. આ પાત્રો નીચે ઈશ્વરનું ચેતન છૂપાયું છે, માટે દરેક જીવમાં એક જ ઈશ્વરનો અંશ છે એ જાણી એની જ સેવા કરવામાં જીવની જુદાઈ મટી જશે અને બધે એકતા સધારો. બધે એક જ ચેતનપ્રકાશ પ્રસરશે. આ ભાવ કીર્તારવાનો કવિએ “લોકદેવની સેવા”માં પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિ કહે છે:

સેવા કરે રે લોકદેવની!
 પ્રભુના ચરણ છે એ જ જી,
 જોળખાય જે અણગણ નામથી,
 ધટધટમાં રહ્યો તે જ જી;
 સેવા કરે રે લોકદેવની!—”

ગીતામાં પણ આ સનાતન ભાવ પ્રગટ થયો છે. ગીતા કહે છે કે મનુષ્યનાં કર્મ આસક્તિહીન હોવાં જોઈએ. આ સર ‘કર્મચરિત’માં છે. કવિ કહે છે:

કર્મે તપ, તીરથ ને પૂજ,
 કર્મે ત્રિભુવન પાયા:
 કર્મ જ જન્મમૃત્યુ છે કારણ
 કર્મે સદ્ગુને વાલા!
 બાબા, છોડ કર્મની માયા.

જેવી અંતરની ભિન્નિ, જેવો મનનો ચિત્તવ્યાપાર તેવાં જ કર્મ સાંપડે છે—આ વસ્તુ ‘કર્મનાં પ્રતિબિંબ’ કાવ્યમાં બતાવવામાં આવી છે.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ—જીવનને સર્વોચ્ચ કરતાં આ ત્રણ તત્ત્વોનું ચિંતન આ સંપ્રદાયમાં આવતાં ગીત-ભજનોમાં કવિએ કર્યું છે. જૂના રાગો, લોકલગ્ન વગેરેના સારો ઉપયોગ આમાં થયો છે. મનુષ્યજીવનના અંદરના ભાવ રાજદ્વારા કીતરે અને એ ભાવ

ને રૂપે મૂર્તિ યાજ અને એનાથી મનુષ્યનાં હૃદયમાં એકાદ ભાવનું ઉદ્ભવન યાજ એ જ કવિની સિદ્ધિ.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ-ત્રણ વસ્તુનું ચિંતન કરતા કવિ ખજારદાર તત્ત્વના સમર્થ દર્શન અર્થે ચિંતનના પંથે આગળ ધપે છે. એમના ચિંતનનો, તત્ત્વ દિશ્વશીનો અમૂલ્ય મન્ય 'દર્શનિકા' છે. ગ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે કે "તત્ત્વદર્શી" કવિતા એ તર્કજન્ય નથી; એકલી કલ્પના તેને ઉત્પન્ન કરતી નથી. ઉંચી તત્ત્વદર્શી કવિતા નિરપેક્ષ અનુભવમાંથી ઉદ્ભવે છે. તે અનુભવમાં કવિને એવી સુંદરતા લાગે છે, શુદ્ધ સાત્ત્વ એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેને ભ્રમિયા કવિ ભ્રમિની નામે છે, અને કલ્પના વડે મધુપનુષ્ય જેવું દૃષ્ટિગ્રાહ્ય ભાવે બતાવી દે છે. કવિઅનુભવની ભ્રમિમય ભૂમિકા અને કલ્પના-ભ્રમેતિ શબ્દસૂચિમાં અનન્ય કામણ પૂરે છે."^૧

'દર્શનિકા'ને નવ ખંડમાં વહેંચ્યું છે. પહેલો ખંડ "સૃષ્ટિની અસ્તિત્વતા", બીજો ખંડ "મૃત્યુનું મૂલ્ય", ત્રીજો ખંડ "જીવનનું જ્ઞાન", ચોથો ખંડ "વિકાસની વેદના", પાંચમો ખંડ "ધર્મવાદનું કુશલ", છઠ્ઠો ખંડ "અનંતસ્વર્ગની સકિર્ણ", સાતમો ખંડ "વિશ્વચેતન્ય યોગ", આઠમો ખંડ "જીવનનું કલંબ" અને નવમો "રનેદનો વિશ્વધર્મ". "દર્શન માત્રમાં નિગ્રાસા, દુઃખના જ્ઞાનથી પ્રવૃત્ત થયેલી હોય છે. માણસની ચેતના ઉપર થયેલા દુઃખોના અભિધાનથી, તે દુઃખ નિવારવાની નિગ્રાસા થાય છે, એ દિશ્વશીના મંડાણનું એક અમર સૂત્ર ગણાવું જોઈએ. પ્રવૃત્ત કાવ્યમાં પણ દર્શનની નિગ્રાસા દુઃખથી થઈ છે. આ દુઃખને કવિની મિથ પ્રતીતિ મરણ એ એક દૃષ્ટિએ ખાં છે, પણ કવિ, માત્ર વ્યક્તિગત દુઃખ જ નથી જોતો, પણ વિશ્વ બધામાં તેને દુઃખ જણાય છે."^૨ આ મારે જ કવિ કહે છે:

"ઉકળતા ઉષ્ણ લાવા સખી જીંદગી,
હાકતી - હમવતી જોઈ દાગું"

પૃથ્વી અસ્થિર છે, પૃથ્વીમાં વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે, જીવનમાં જે સુખો દેખાય છે, તે પણ ક્ષણભંગુર છે.

જીવન આ તો બધું છે ધડી વારનું,
ક્ષણિક ખીલી જવું છે મુકાબ,
વાદળાં આવીને ભય આકાશમાં,
હાય સરિતા ઉપર ભય સરતી;
સિંધુનાં સતત મોળાં ઢાળી બીજગા,
ભય કાંચી બરી તીર ભરતી -

૧ ત્રિવેદના-પૃષ્ઠ ૧૧૦. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

૨. કવિ ખજારદાર કનકોત્તમ અધિનાંદન મન્ય - 'દર્શનિકાનું વર્ણન' - ૨૧૦ મે ૧૯૫૧ (૧૫) પૃષ્ઠ - ૫૫ ૧૨૩.

એક આવે ને ખીજું ભય - 'એ સાચકલ જોઈ બર્થ એન્ડ ડેથ' - સનાતન છે. જગતમાં ઈશ્વરની આ કૂંચીનો કાષ્ટ પાર પામી શકતા નથી. આ વિશ્વમાં સુખ ૨૧૬૫ છે, દુઃખ સોગણું છે. આનંદના દિવસ જીવનમાં બે-ચાર હોય તો વિપતિમાં વધી અનેક ગાળવાં પડે છે. મનુષ્યજીવનમાં શાંતિ અને તોફાનના સિંધુ બિછળે છે, રાગ ને દ્રેષના મોળાં તેમાં છે, શોક અને આનંદની વિરલ આરસી મનુષ્ય છે અને આશા-નિરાશાથી એ ભરેલો છે. કર્મ સાથે ઝઘડતો રહે છે અને પાપ અને પુણ્યનો એ અજબ થેલો છે. મનુષ્યમાં આ બધું છે એટલે આ વિશ્વમાં એક ગોટા કાપડો છે. માનવીનું જીવન એટલું રહસ્યમય છે એટલું જ એ ક્ષણભંજર છે - આ વસ્તુ પહેલા ખંડમાં બતાવવામાં આવી છે.

જેવી રીતે જીવનનું રહસ્ય આપણે સમજી શકતા નથી તેવી રીતે મૃત્યુનો નાચ આપણે સમજી શકતા નથી. છતાં મૃત્યુ એ જીવનનું ખીજું દ્વાર છે. જન્મના દ્વારમાં પેસતાં આપણને હસવું આવે છે, જગત રીડે છે, તો જીવનના ખીજા દ્વાર મૃત્યુમાં પેસતાં મનુષ્ય શા માટે ખીજાય છે. મૃત્યુ જો ન હોય તો જીવન જીવન કેવી રીતે રહે: મૃત્યુ વગર જીવન માત્ર એક છાયા સમાન બને છે. શનિ નહીં હોય તો દિવસ કેમ કહેવાય? જીવનના નવજીવનનું પાતું બિઘાડવા મૃત્યુની જરૂર છે, માટે મૃત્યુનો ભય રાખવો નહીં જોઈએ. - આ મૃત્યુ ઉપરના વિચારો આ ખંડમાં છે.

મનુષ્યનું જીવન કંઈક ખીજેથી આવ્યું છે તો પછી જીવન આપણું કેમ કહેવાય? જીવનનું મૂલ્ય અર્પણમાં છે સેવામાં નથી. જીવન પોતા કરતાં ખીજા માટે છે. ખીજાની સેવામાં આપણી સેવા આવી જ ભય છે. જીવનનું મૂલ્ય જગત આંકશે. જીવનની પૂંજ પણ જગત આંકશે. જીવનનું માન-અધાને ગમે એવું, અધાને બિપયોગી થાય એવું ગવાય તો જ એની વિશિષ્ટતા છે. કવિ કહે છે :

જે જીવે તે ન જગમાં જીવે એકલું,
કે જીવે તે ન નિજનેજ માટે;
જે મહાજીવનનો જીવન આ અંશ છે,
તે સદૃશ જીવનને જોડી આટે.

જીવન આ વિશ્વ ચૈતન્યનો અંશ છે. એનાં માન સખરસથી જરૂર હોવાં જોઈએ. જીવનની મૂલ્યવણી કરેના સાદૃશ્યથી થાય છે. જીવનને રાખવા, જીવનની રસિકતાનો આનંદ પામવા જીવન શું એ જાણી લેવું જોઈએ. જીવન સમગ્ર કર્મ, જ્ઞાન અને શક્તિ-સેવાથી સભર હોવું જોઈએ. આ આલાપોથી જ જીવનગાન રસમય લાગશે.

પ્રકૃતિની શક્તિ સુખદુઃખની રચયિતા છે. આ શક્તિથી જ પાપ કે દુઃખ-અધર્મ બધું ઉત્પન્ન થાય છે. માનવજીવનમાં પરિવર્તન લાવવા માટે, મનુષ્ય હૃદયમાં નવચેતન લાવવામાં દુઃખની પણ આવશ્યકતા છે, કારણ કે એનાથી મન શુદ્ધ થાય છે. દુઃખમયિની જ સુખ જન્મે છે, સુખ અને દુઃખ બન્ને પ્રકૃતિની લીલા છે. એનાથી મનુષ્યે સંતાપ કરવો

નહીં જોઈએ. આ વસ્તુ અનિવાર્ય છે. મનુષ્ય એને ટાળી શકતો નથી, સુખ અને દુઃખ ધટ સાથે જડાયેલાં છે. એ તો ઈશ્વરની શક્તિનાં પ્રતીક છે. આ વસ્તુની “વિકાસની વેદનામાં” ચર્ચા થઈ છે.

મનુષ્ય ધર્મવાદના ધુમ્મસમાં ધસડાઈ અનેક સત્ય અસત્યોની ચર્ચા કરે છે. ધર્મના જુદા જુદા વિચારો બતાવી માનવીઓ આપસઆપસમાં પોતાના ધર્મની વિશિષ્ટતા માટે ઝઘડાઓ કરે છે પણ આ ઝઘડાઓમાં પરમેશ્વરની ચૂંથણી જગતમાં થાય છે. આ ઝઘડાઓમાં ધણી અધર્મો થાય છે. આ વિચારો ‘ધર્મવાદનું ધુમ્મસ’ એ ખંડમાં ફિંગરે મૂક્યા છે. અનંતરની સંક્રિષ્ટ - એમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનીની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, કવિ કહે છે :

જ્ઞાન તો જેમનું તેમ રહે નિત્ય, પણ
સર્વ જ્ઞાન આ જાળ દરનું ;
જળ કુવારાતણું ઊછળી ઊડતું,
તોય - પાણું કુવારે ઊતરતું ;
શુદ્ધ છે જ્યોતિ એક જ અનંતતત્ત્વની,
વિવિધ રંગી વસ્ત્રાં જીવન તેમાં ; -
રંગ બૂંસી બધા શુદ્ધ જ્યોતિ જનું,
માનવી ચાલે તે છે જ એમાં.

આ અદ્વૈતભાવ-આત્મા-પરમાત્માના સુમેળની વાત આ ખંડમાં કરવામાં આવી છે. જીવનનું કર્તવ્ય શું-એની ચર્ચા કરતાં માનવે જીવનમાં ઉચ્ચ અભિધાયા, જોયાં વિચારો અને જોયાં ભાવના રાખવી જોઈએ. જીવન આખું કર્તવ્યમય થવું જોઈએ. આસક્તિ વગરનાં કર્તવ્યો કરવામાં શ્રેય છે. વિચારની શુદ્ધતા માટે, કર્મની નિર્મળતા માટે જોયાં ભાવોની જરૂર છે. માનવે કર્મ, દુર્ભાગ્ય, પ્રતિકૂળ સંજોગો બધામાં અડગ જીભા રહેવું જોઈએ. પ્રભુની શક્તિ પર વિશ્વાસ રાખી જીવન જીવવું જોઈએ. એ શક્તિના તેજની સાન્નિધ્યમાં રહી માણુસે જીવનનું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ. એમ કરવામાં ઈશ્વર પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશ્વમાં મહાશક્તિ રોહની છે. વિશ્વનો ધર્મ પ્રેમનો છે. રોહ અને શક્તિની સમગ્રતા જ્યાં સંચારાઈ ત્યાં જીવનનું સત્ય સિદ્ધ થશે કારણ કવિ કહે છે તેમ :

રોહવિષ્ણુ જીવન રસએકતા નવમહે,
શક્તિ વિષ્ણુ પ્રજાતિ કે ન હોય દર્દિ ;
શક્તિ વિષ્ણુ રોહ છે અજળ ને પાંગરો
રોહ વિષ્ણુ શક્તિ છે તેમ અંધી ;

જ્યારે સ્નેહ સત્યનું સામ્રાજ્ય સ્વપાશે ત્યારે જ માનવીજીવન ખરું અળકશે અને જીવનમહિમાનો પ્રભાવ વધશે.

આ સ્નેહના પર્વની ઊજવણી માટે વિશ્વની બધી વસ્તુઓ : મઠ, મંદિર, તારા બધાને કવિ આમંત્રે છે. કારણ કવિ કહે છે :

એક આશા અમર સર્વ અંતરતણી,
એક શ્રદ્ધા બધા જીવન ફેરી;
એક જ્યોતિ અચળ સકળ આત્માતણી
ભાવના એક મનની અનેરી,
જીવનું એટલે જીવનું ને અણુકણું,
તો સદા હૃદયમાં સ્નેહ રચાપો!
આવળો સ્નેહ જયકાર કરતા અદલ;
સ્નેહનું વિશ્વસામ્રાજ્ય બચાપો.

આખી 'દર્શનિકા'માં કવિની અગ્ર શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ દેખાય છે. માનવપ્રકૃતિના જાંચ્યો, તેના મનમાં ઉપજતા ભાવવિકારો, તેના હૃદયમાં ઊછળતી શંકાની ઊંચો, અને આ બધાં તોફાનો પછી પોતાનાં જીંડામાં જીંડા અંતરમાંથી અકથ્ય પ્રકારે પ્રસરતી શાન્તિ— આ બધું એક પછી એક 'દર્શનિકા'માં નજરે પડે છે. આ યુગમાં માનવ જાતિને "God is our fellow-man" — આપણો માનવ બંધુ એ જ આપણો પરમેશ્વર અને એની જ ડોકે આપણી સ્નેહમાળા પરાધીએ, એનાં જ ચરણો આપણે સેવવાં એ જ આપણો ભવિષ્યનો ધર્મ છે — આ વિચાર કવિએ 'દર્શનિકા'માં સ્પષ્ટ કર્યો છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે તેમ "વિષમતા, વિશ્વાદ, ક્રૂરતા, અસ્થિરતા ને અસાનથી ભરેલા મનુષ્યના અટપટા રંગોવાળા જીવનનો કાપડો જ રજૂ કરી કવિ ખબરદાર અટક્યા નથી. સત્યાન્વેષી દૃષ્ટિથી તેમને જે ભેદ સમજાયો, તે ઉચ્ચ કલાથી 'દર્શનિકા'માં તેમણે આલેખ્યો છે".^૮ ખબરદારની કવિતામાં લંબાણ છે, કાષ્ઠ કાષ્ઠક વાર વિષયોનું પુનરાવર્તન થવા પામ્યું છે, છતાં "ખબરદારની કલામાં કલાનો આડંબર નથી; નથી વળી તેના ભારેખમવેડા, લજ્જળી સુંદરી પેઠે તે ઘૂંધટ પાછળ મુખ રાખી વાચકના ચિત્તને ખેંચી રાખે છે".^૯

કવિનું ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું યુગ્મ અર્પણ એમની સંશોધિત ગાથા છે. ગાથાના આ પુસ્તકમાં કવિ કહે છે તેમ "અહુનવધતિ ગાથા"ના પાઠ સાથે અંગ્રેજીમાં ને ગુજરાતીમાં તરજુમા આપ્યા છે તેમ જ ગાથાના મંત્રોને વૈદિક ભાષામાં તેના

૮ વિવેચના—પૃષ્ઠ ૧૧૬ — કવિ ખબરદારની દાર્શનિક કવિતા—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

૯ વિવેચના—પૃષ્ઠ ૧૧૭.

સ્વરભારો સાથે બોલે છે.^{૧૦} આથી ગાથાનું સંશોધન રસમય અને દરેક સમજ શકે એવું થયું છે. ગાથાના દરેક શ્લોકનો ગુજરાતી અનુવાદ - સામાન્ય બીનપારસી ભાષામાં પશુ પારસી ધર્મની વિશિષ્ટતા, એનું રહસ્ય, એનું તત્ત્વ જણવા માટે ધણી જાણેથી યત્ન પડે છે. વિચારબેદ હોય, કાષ્ઠ જગ્યાએ જૂતા વિચારોનું ખંડન કરી નવું સંશોધિત માર્ગદર્શન પણ થયું છે. એ તો નિયમ છે કે ખંડનમાં જ મંડનમાં બીજ છે. કવિએ શ્રદ્ધા, ભાવ અને ચિંતન બધાનો વ્યાપાર આ ગાથામાં સંગ્રહ્યો છે. ગાથા ઉપરના આ નવો પ્રકાશ અંધ અરેખર રસિક, કવિત્વમય, ચિન્તનામય છે. એમાં જીવન અને આત્માની કવિતા વિદ્યે છે.

ખુબરદાર આમ ભાનનિક, ચિન્તક અને તત્ત્વસંશોધક એ ત્રણે રીતે આપણને જોવા મળે છે. આત્મા અને પરમાત્માની એકતા સાધી, જીવન અને વિશ્વૈતન્યનું ચિંતન કરી ધર્મનું સાચું દર્શન કર્યું અને એનું તત્ત્વસંશોધન એમણે કર્યું છે.

ત્રણ સુખદ સ્મરણી

શ્રી વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

એ હતું તો ભાવનગર, પણ ૧૯૨૪નું - અને, એ સાધના એપ્રિલનું, 'સાંતમી' સાહિત્ય પરિષદના દિવસોનું ભાવનગર. આ પણ છે ભાગનગર જ; મહિનો એ એપ્રિલ અને, સાલ ૧૯૬૧ની, જેના આરંભે અહીં પડોશમાં જ સરદારનગરમાં ૬૬ મી વાર દેશની રાષ્ટ્રીય મહાસભા ભરાયલી, જે પ્રસંગની 'માનસી' - સ્મરણિકામાં ભારતનો ઇતિહાસમાં 'પ્રમથનાં પગલાં' ('પ્રભુની મેધી એ માતા! એ સુન્દરતાની કુંજ!')

ધ્યાનમંત્ર તરીકે છાપ્યું છે. સંમહમાં એ ૧૯૧૯ માં છપાયા પહેલાં પણ, ભણતો ત્યારે એ તથા 'શૈયનાં સ્મરણ' આદિ જે સ્મરણીપરામના 'સમાલોચક' માં વાંચેલાં તેનું પ્રેરણાપાત્ર કયું હતું. સુન્દરતાની કુંજ એવી પ્રભુની મેધિરી એવી આપણી ભારતમાતાનું એ સ્તવન. એ પછી થોડે વખતે, કાષ્ઠ સંસ્થાના ઉત્સવ પ્રસંગે, અહીંના કૈલાસપ્રાગ નજીકના - બ્રહ્મવિષ્ણુ મંદિર - યીર્ષાસાધિકલ લૉન્ - માં કિશોરીઓના મંદુર કંઠે, મવાનું સાંભળેલું તેની મીઠી હલક આ ક્ષણે પણ મન-હૃદયમાં તાજ થાય છે.

હવે હસ્ય બદલાય છે. સને ૧૯૨૩ માં એક દિવસે મને દેખે, સ્થળ છે મેડોઝ સ્ટ્રીટ લ'બાઇને બનેલ બેકહાઉસ લેનમાંનું અસલ વારામાં તબેલો હશે તે સાહિત્ય સંસદના 'શુભરાત'નું સ્થાનક ત્યાં મારી અંધારી કોટડીમાં, અધિક જ્યેષ્ઠ, ૧૯૭૯ના એ માસિકમાંના મુજ લિખિત અ-વાવલોકનનાં શોધનપત્રો તપાસતો બેઠો છું. 'રાષ્ટ્રગીતો' નામે ત્યારની સરસ મળની સુમનમાલાના એ અવલોકનમાં કવિશ્રી ખમરદારની રાષ્ટ્રીય કવિતા વિષે (એના પછી આવતા વિસ્તૃત બે પાનાં જેટલા રસનિવેચનની પહેલાં) લખાયું છે કે કવિ એમાં "અન્તિમ બલિદાનને અહમ્ મહિમા ગાય" છ અને "ભારતની જીગેજીગની પરાધીનતાને ચતધાર આસુએ રડે" છે.

એ વિવેચને (જૂઈ અને કેતકીમાં 'અપૂર્વ કાવ્યસંગ્રહ') ત્યારે જ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હશે એટલે વળતે વર્ષે સાહિત્યપરિષદના પહેલા જ દિવસે બેઠક શરૂ થયા પછી પોતે મને વ્યાસપાઠે બોલાવી પછી ઉતારે પાનવાડીમાં આ માટે નોતથો હતો. એ સ્થળેજ વળતા દિવસના પ્રભાતે, ત્યારે અપ્રકટ 'કલિકા'ની ચર્યાતની કેટલીક કડીઓ, પોતે પ્રપત્નબદ્ધ કહેતા એવી રીતે પઢન કરી સંભળાવી હતી.

પ્રત્યક્ષ મેળાપનો બીજો પ્રસંગ ૧૯૩૭ માં મદ્રાસમાં જન્યો હતો. એ વર્ષે પહેલી વાર પેરિસેરી ગયો હતો. ત્યાંથી માર્ચ મહિને વળતાં મુંબઈની ઝવેરી-પેટી સુરજમલ સંસ્થુભાઈની સાખામાં એક રાત રહ્યો હતો. ત્યારે (મિં આપેલી ખબર પરથી) પોતે જાતે ત્યાં મોટર લાઈને આગ્યા હતા. અગાઉ જ્યાં થીઓડોર્ફને બજતા તેમ હવે તમે જીવાનો અરવિન્દને બાજે છે એવી કાંઈક ટકાર પણ તેમણે કરી હતી. પછી પોતે મને મદ્રાસના સુપ્રસિદ્ધ ‘મરિના’-સમુદ્રતટે સાથે ફરવા લાઈ ગયા હતા. ત્યાંના મોટા માછલીધરમાં, માછલી કેટલીયે જાતનાં હોય છે એ પહેલી જ વાર જાણ્યું.

એ સમય પહેલાં, વચ્ચે, સન્દેશિકામાંનાં અમુક કાળે! પર કા. ટોમ્સનનું જે અસ્વીકૃત ઋણ, તે ફરજને અંગે મારે ‘કોમ્યુટી’માં (આપાદ ૧૯૮૧) ચીંધીને લખવવાનું મર્યું હતું. પણ ત્યાર પાદ એક કે બે વર્ષે, તેમનો વહેવાર હજી ખુશ હાલતમાં તેથી, ત્રૈમાસિકને તેમણે રૂ. ૧૦૦૭ બક્ષ્યા હતા એ સ્મરણ સુખદ છે.

છાહું એવું સ્મરણ (સાલ પાદ નથી. ૧૯૪૦ ની ખાસપાસ હતો.) એટલે છેલ્લો મેળાપ. એ દિવસે આગળથી કરેલી ગોઠવણ મુજબ, મારા હોમિયોપથિક જોય-જાણ મિત્ર ન. ચં. વઝીર મારી જન્મકુંડળી લઈને સાથે આગ્યા હતા.

આપણા એ ‘અદલ’ કવિ તો (એક વાર કહેતા હતા તેમ) પારંપરિક ચેતની ચોથી-પાંચમી જૂનિકાએ પણ પહેલ્યા હતા એટલે તેમનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર પણ સદાજ્ઞેપલબ્ધમાન હતું; તેથી, કુંડળી જોઈ લીધા પછી ગત ને આગામી જીવનની વાતો ટપોટપ બોલી મયા. એમાંની આ તો સૌ જાણીએ છીએ તે સાચી જ છે: વાણી તથા કલમને વશ હું રાખતો નથી માટે વારંવાર આકૃત મારે માથે નોતરી લઈ છું.

કવિશ્રી ખખરદાર સાચે પ્રશ્નોત્તરી

શ્રી યાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી

તંત્રી : ' નવચેતન '

કવિ ખખરદાર જોડે એમના જીવનના ઉત્તરકાળમાં મારે બહુ ધનિષ્ઠ તો નહિ પણ સામાન્ય પત્રવ્યવહારનો સંબંધ બંધાયો હતો. આજથી એકવીસ વર્ષ પૂર્વે એટલે કે ૧૯૪૦ માં મેં એક પત્રદ્વારા એમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, જેમના જવાબ એમણે મને લખી મોકલ્યા હતા. મેં મોકલેલા પ્રશ્નો મારા જ શબ્દોમાં અને કવિએ મોકલેલા ઉત્તરો એમના જ શબ્દોમાં-જરા પણ ફેરફાર વિના-અત્રે આપ્યા છે.

*

*

*

*

પ્રશ્ન : ગુજરાતી સાહિત્ય અત્યારે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે કે પીછેહઠ ?

ઉત્તર : ગુજરાતી સાહિત્ય એટલે સારી પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. ધીરે ધીરે સાહિત્યનાં અનેક અંગો ખીલતાં જાય છે. નવલિકા સાહિત્ય સૌથી વધારે આગળ ધપી રહ્યું છે. અલોકરણ અનુવાદ રૂપાંતર, અનુરણન-એવું બધું દુનિયાનાં બધાં જ સાહિત્યમાં થાય છે. છતાં એમાંથી જ થોડી થોડી મૌલિકતા પણ આવતી જાય છે. નવલકથાસાહિત્યમાં શ્રી. ગુનશીની જેતણ પ્રતિભાશાળી નવલકથાઓ પછી વિશેષ પ્રગતિ થયેલી જોવામાં આવતી નથી. પછી બલે સ્વાર્થથી કે મમત્વથી બીજાઓનાં નામ આગળ ધરવામાં આવે. ઇતિહાસ અને ઇતિહાસપ્રણામ સાહિત્યમાં હજી ઝાઝું આગળ વધાયું નથી. નિર્બંધનું સાહિત્ય થોડુંક મજબૂત છે. વિવેચનામાં તો મોટે ભાગે પક્ષો પડી ગયેલા છે અને પોતાના વર્ગની નિર્ભેળ પ્રશંસા ને સામા વર્ગની નિંદા-યા તેનું મોટા ભાગનું દોષદર્શન-એ જ જાણે જી સુ' વિવેચન કહેવાય. આપણા જૂના શિષ્ટ કવિઓની અને મરહૂમ લેખકોની કૃતિઓ પર અનેક દલિર્મિદુઓથી જે વિવેચના થવી જોઈએ (અને તે બને તેટલી નિષ્પક્ષપાત રહેવી જોઈએ) તેવી વિવેચના-એકાદ જે અપવાદ સિવાય-હજી યદ્યજ નથી. એ ન્યાં સુધી નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યનું ખરૂં મૂલ્યાંકન થવું કઠણ છે.

કવિતાસાહિત્યમાં નવા નવા પ્રયોગો થાય છે, પણ તે 'વહેંતીયાનાં' પદ્ધતિથી. ખરી કવિતાને રાજમાર્ગ અશકિતથી કે દેખાદેખીથી છોડી દઇ આડકંડીઓ પર કવિઓ ચડી

જાય છે. વિચારપ્રાધાન્ય અને કવિત્વના નામે માત્ર કાદવ ડહોવાય છે. અને કવિતા એ વાણીની સિદ્ધિ કલા છે તે જ ભૂલી જવાય છે. કલાનાં બંધન અને માર્ગદર્શન વગર ગમે તેવી પ્રતિભા ઝળહળી ઊઠી શકતી નથી, તે આપણા કવિઓ બરાબર સમજે તો તેમને સફળતા જરૂર વરશે.

આપણાં સાહિત્યના આ સંક્રાંતિકાળ છે, એટલે-ફૂલ મર્યાદાઓ તરવાને વાર છે. હૃદયની ધગદગ છે તો વિશેષ પ્રગતિ જરૂર થશે.

* * * * *

પ્રશ્ન: ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય આપને કેવું લાગે છે ?

ઉત્તર: ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય ઊંજળું જ છે કેળવણી વધતી ગઇ તેમ તેમ સમાજ, કવિતા અને જોડકણી વચ્ચેનો ફેર સમજતો ચલે છે. છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાં શ્રી. નરસિંહરાવે જતાવેલી નવી દિશામાં આપણી કવિતાએ ધણી પ્રગતિ કરી છે. અને કંઈક કંઈક નવા પ્રયોગો કરીને આપણી કવિતાને આગળ ધપાવવા, કવિઓએ પ્રયાસ કર્યો છે. કીશુવટથી જોનારને એક વસ્તુ સારે દેખાય છે કે આ યુગમાં ચલેલા મોટા ભાગના કવિઓએ આપણી જૂની કવિતાને દોરો છોડી દીધેલા છે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓના અભ્યાસને પરિણામે શુદ્ધ ગુજરાતી-ગુજરાતી આપણા કવિઓ લખતા નથી, અને આપણી ગુજરાતી ભાષાના ખરા મરોઃ પર તેમનું પ્રભુત્વ જામતું નથી, સારા ગદ્યલેખકો પોતાની ભાષાએલી કવિતાની ભાષાની નજીક લાવવા હંગેશ પ્રયત્ન કરે છે, તે જ જતાવે છે કે કવિતા કેટલી કલા મારી લે છે. કવિતાનું ભાવદર્શન કરાવવા એ કામ આવતું નથી (આ વાત મેં વિસ્તારથી યુનિવર્સિટીનાં મારાં આધ્યાપનોમાં સમજાવેલી છે) અને તેથી પછની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એટલે જ કવિતાની રચનાકક્ષામાં વાણીની સિદ્ધિ અને સચોટતા સંપાદન કરવાની જરૂર છે. આજકાલ તો “જે જલદીથી નહિ સમજી શકાય તે કવિતા” એવું લક્ષણ આપણાં નવીન કવિઓને પ્રિય થઈ પડ્યું હોય એમ લાગે છે. પણ ખરી કવિતાની અપૂર્ણ સમજથી આપણી નવીન કવિતા મોટે ભાગે એટલી કંઈક, કિલ્લ અને હાલોભગ્યાધિપીડિત (ભાવો મોટા સ્વંદ હોય તેટલ નવીનો સમજી શકે) થઈ છે કે આપણે સમાજ કવિતાને નામે જ ભડો છીએ અને એ હવે નહિ સમજાય એમ જાણીને ગદ્ય તરફ વળે છે, પણ ભેદભાષી જ સત્યદર્શન ચર્તા માનવ સત્ય તરફ જાય છે, એમ આપણી કવિતા પણ સત્ય પથે પડશે જ એવી મને ઓછા છે. આ વાત કેટલાક હવે સમજ્યા છે, તેમાં જ મને આપણી કવિતાનું ભવિષ્ય આશાનું લાગે છે.

* * * * *

પ્રશ્ન: કવિતા લખવાની યેરણા આપને ક્યારે જાગે છે? આપ આપના કાવ્યો ક્યાં ક્યાં સૂતો છો?

ઉત્તર : કવિતા લખવાની પ્રેરણા તો દિવસે કે રાતે, કામમાં કે અવકાશમાં, અને ફેટલીક વેળા ઊંઘમાં સ્વપ્નામાં પણ જાગે છે. માફ આપું છવન કવિતામય જ ગયું છે. ઉદરપોષણયે કામ ધંધાનાં રોકાણો ગમે તેવાં હોય, છતાં કવિતાનું ચેતન અને કદી છોડી અયું નથી. ધંધામાં અનેક જાતના માણસોના સંસર્ગ ચાલ અને તેમનાં વાણી વર્તનમાંથી અનેક ભાવોનું સ્પર્શન થાય. પ્રકૃતિનાં લાઝો રૂપો અને તેનાં પરિવર્તનો તો દૃષ્ટિ આગળથી રોજ ને રોજ પસાર થાય. કોઇ વેળા એ જોતા-અનુભવતા, ટુરત જ હૃદયમાં તણુખા પડે ને વાણી ફૂટે. અને મનમાં ને મનમાં ફેટલીક કડીઓ રચાઈ પણ જાય. પછી અતુરજતા મળતાં એ મારી નાની પોથીમાં ઊતારી લઈને આગળ-દોરો લંબાય ને કવિતા પૂરી થઈ જાય. કોઇ વેળા આખી કવિતા મોઢે જ રચાય ને પછી કાગળ પર ઉતરે. માંદગીમાં મારી સ્વર્ગસ્થ પુત્રી તહેમીના કે મારા મિત્ર અંબાલાલ માકર મારી પાસે બેસે તેમની પાસે લખાવી લઉં. “કલિદાસ”, “દર્શનિકા” કે “અનુરાગ” જેવાં મોટાં કાવ્યો પણ એમ જ મનમાં રચાયાં છે, ને દિવસો ને મહિનાઓ સુધી કવિતાનું વાતાવરણ સતેજ રહે છે. કામમાંથી પરવારતા રાતે કે સવારે એ બધું લંબાય ને દોરો આગળ લંબાય. પ્રેરણા વગર કદી પણ કવિતા લખવા કું બેઠો નથી. કે કોઇએ મંભાવી તેથી તે ટુરત લખી આપી નથી. પ્રજાની મહેરથી વાણી, પર એવો કાવ્ય મૂળથી જ રહ્યો છે કે બધી રચના સંજોગમાં કરાની માફક ઊતરતી ને આગળ વહેતી જ રહે. કવચિત્ત જ કોઇ શબ્દ મારાં કાવ્યોમાં મેં પાછળથી ફેરવ્યો હોય. આ બધી સિદ્ધિ કોઇ પોતાની મેળે આવી ગઈ નથી. બહુ નાની વયથી મેં કાવ્યશાસ્ત્રને અભ્યાસ કર્યો, હતો અને આપણા સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષામાંનું, વિવેચન સાહિત્ય મેં સારી પેઠે વાંચ્યું છે. ડુનિયાની ફેટલીક ભાષાઓના ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથોના અભ્યાસથી કાવ્યરચનાકળાનું રહસ્ય મેં મેળવી લીધું છે. વાણીની સિદ્ધિ વગર કોઇ પ્રજા કવિતા અમર બનતી નથી ભાવ, ભાવના, કંપના, વિચાર, ચિંતન, એ બધાં કવિતાનાં આતુષંગિક અંગો છે; એ બધાં એકરસ બનીને વાણીનાં સિદ્ધ રૂપમાં સહજ ઊતરે અને વાંચતા-સુણતાં સામાનું હૃદય વીધાય-એ જ કવિતા.

* * * * *

પ્રશ્ન : તમારા અત્યાર સુધીના કાવ્યસંગ્રહોમાં (પ્રગટ થયેલા) કયા કાવ્યસંગ્રહને તમે સર્વોત્તમ ગણો છો અને શા કારણે ?

ઉત્તર : મેં તો કવિતાનાં અનેક ક્ષેત્રો : બેમાં છે. જુદા જુદા વિષયના, મારા કાવ્યસંગ્રહો તે દર્શાવે જ છે. પણ આજ સુધીના મારા પ્રગટ થયેલા ગ્રંથોમાં “દર્શનિકા” સર્વોત્તમ છે, એ તો ગુજરાતના ધણા વિવેચકોએ અને વિદ્વાનોએ કહ્યું છે ને તે બરાબર છે. “દર્શનિકા” જેવો ગ્રંથ લખવાનો વિચાર મને મારી પચ્ચીસેક વર્ષની વયમાં આવ્યો હતો, પણ એ માટે છવનના પૂરા અનુભવની તથા માનવજીવન અને પ્રજાની સંસ્થાના સંબંધો સમજવાની જરૂર હતી. અનેક ધર્મોનો અભ્યાસ, અવતન, વિદ્યાનની સાચી સમજ અને પ્રજાની મહેરથી મળેલા ફેટલાક આધ્યાત્મિક-અનુભવો : એ બધું ધીરે ધીરે જામતું ગયું અને હૃદયનાં ઊંડાણ બરાસાં ગયાં, તેમાં મારી

વિદ્યાથી પુત્રી તહેમીનાના મરણથી એ જિંડાણમાં તણુઓ પડ્યો. “દર્શનિકા”, બહુ મોટું કાવ્ય થયે એમ તો મેં પ્રથમ ધારણુ જ નહિ. બહુ તો ૩૦૦-૪૦૦ પંક્તિ થશે એમ હું પ્રથમ માનતો. પણ પછી તો એ આપું વસ્તુ દષ્ટિ આગળ ઊધરી ગયું, ને જીવનના અર્થ ઉદ્દેશ્ય બા કાવ્ય નવ ખંડમાં લખાયું ને સાડા ત્રણ માસમાં પૂર્ણ થયું. આપણા ધણા વિવેચકોએ અને પોતપોતાના દષ્ટિનિંદુથી ઉકેલવાના પ્રયત્ન કીધા છે, પણ એમાંની આધ્યાત્મિકતાનો દજ કાષ્ટએ ૨૫% પણ જાણી નથી. બહુ મોટા ફલક પર એ ચીતરાયેલું છે. માનવજીવન પર ચોમેરથી પ્રકાશ ફેંકતું આવું નિરતૂત કાવ્ય-ચિંતનકાવ્ય મેં બીજી કાષ્ટ ભાષામાં વાંચ્યું નથી. એમાં મારાં જ્યાં વાંચનનો-અથવા અનુભવનો નિર્ણય છે. મોંધું હોવા છતાં ગુજરાતીમાં એનો સારો ઉપાડ અચેલો ગણાય. અનેક ગુજરાતી વિદ્વાનો ને કાવ્યરસિકોએ મને કહ્યું છે કે તેમણે આ કાવ્ય ત્રણ, ચાર કે દસ વેળા વાંચ્યું છે ને હજી વાંચ્યા જ કરે છે. એની બીજી આવૃત્તિ હમણાં છપાય છે.

* * * *

પ્રશ્ન : તમારા અગ્રગટ રહેલા ત્રણમાં કયો કયો તમને સર્વોત્તમ જણાય છે અને શા કારણે ?

ઉત્તર : મારા અગ્રગટ પુસ્તકો તો હજી બાર-તેર છે. તેમાં બે સમૂહો-મારા વ્યાખ્યાનો અને લેખોના-અઘમાં છે. તે ઉપરાંત મુખ્ય મુનિવર્સિટી તરફથી મેં આપેલાં પાંચ વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ મુનિવર્સિટી આ સાયની આખર સુધીમાં પ્રગટ કરશે. બે સંગ્રહ ‘મારી અંગ્રેજ કવિતાઓના છે; અને બાકીનાં પુસ્તકો ગુજરાતી કવિતાનાં છે. એ સૌમાં મારો સૌથી મોટો ને સર્વોત્તમ ગ્રંથ “મનુરાજ મહાનાટક”નો થશે. એ આપું નાટક મેં નવા ચોગેલા અખંડ પદ્યમાં (એટલે બેંક વર્ણમાં) લખેલું છે ને એમાં દસ હજારથી ઉપર કાવ્યપંક્તિઓ આવશે. “દર્શનિકા” માફ ઉત્તમ ચિન્તનકાવ્ય છે, તો આ “મનુરાજ” માફ ઉત્તમ સર્જનકાવ્ય છે એ મોટા પાયે અંકેવાળું નાટક છે, અને એમાં માનસદાએ અને આધ્યાત્મિકસાએનું દર્શન છે. માનવનું પગ અને તેનો ઉદાર-એ જૂના મશને કેવળ નવીન સર્જનમાં ફેરવેલો છે. મારી પચ્ચીસ વર્ષની વયમાં આ નાટકનો વિચાર મને આવેલો અને મેં બે ત્રણ દસ લખેલાં તે ૨૨૦ રજૂઆતમાં વારામાઈએ વચિર્માં, ને વાંચી પોતે વિરલ પાગેલા. પણ પછી એ બધું એમ જ પડેલું, તે છેક સને ૧૯૩૬ માં મારી મરણોત્તર માદગીમાં પાછું ઉજળ્યું. ને એની સમય કલ્પના ને પ્રેરણા મળી મઠ. ચાર અંક અત્યાર સુધી લખાયા છે પાંચમો લખાશે ત્યારે પૂર્ણ થશે

* * * *

પ્રશ્ન : કાવ્ય સિવાય તમારે લખવામાં કયો વિષય તમને પ્રિય છે ?

ઉત્તર : માફ મુખ્ય કાવ્ય તો ગુજરાતી કવિતાનાં અનેક છે, બની શકતાં, ને એવાનું જ મેં જીવનસર કર્યું છે. કવિતાને તમારે કાલિદાસને લગતાં પ્રાચીન વ્યાખ્યાનો

માટે કે ચર્ચા માટે જ મેં ગદ્ય લેખો લખેલા છે, કે કવિતાનાં પુસ્તકોની લાંબી પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે. મારાં અન્ય બધાં સાધેને અંગે અને અવકાશ જ એટલો યોગ્ય મળતો કે કવિતાનાં આટલાં પુસ્તકો હું લખી શક્યો છું એ જ અણુની મહેર છે.

* * * *

પ્રશ્ન : પરભાષાના કવિઓમાં તમારો સૌથી પ્રિય કવિ કયો છે?

ઉત્તર : પરભાષાના અનેક કવિઓ અને પ્રિય છે, કેમ કે એ સૌ કોષ્ટ ને કોષ્ટ હેતુમાં સર્વોત્તમ હોય છે. મેં તો એ સર્વ ઉત્તમ કવિઓના મંથનો પ્રેમથી અભ્યાસ કર્યો છે, તેમની જુદી જુદી કલારીતિઓની ખુબીઓ પિછાની છે ને મારી કવિતામાં જિતારવા પ્રયત્ન કર્યા છે. તેમની કવિતામાંથી અને સાફ લાગ્યું તે મારાં કાવ્યોમાં વિના સંકોચે મેં જિતાર્યું છે. દુનિયાના બધા મોટા કવિઓ પોતાના પૂર્વજોના તેમ જ સંમત્રાધીનોના ખણી હોય છે. તમામ સાહિત્ય-ગમે તેવું કહેવાતું મૌલિક પદ્ય-દીવામાંથી દીવા પ્રગટે તેવું રચાયેલું હોય છે. કોષ્ટ પદ્ય કવિ બધી બાજુએથી પૂર્ણ નથી હોતા. પૂર્ણ કવિ ને સર્વેક તો માત્ર પરમાત્મા પ્રસુત જ છે. અને તો પ્રત્યેક મોટા કવિમાં કવિતાનું કોષ્ટ ને કોષ્ટ અંગ વિશેષ ખોલેલું હોય છે. એટલે કોષ્ટ એક જ કવિ અને સૌથી વિશેષ પ્રિય નથી.

* * * *

પ્રશ્ન : બંગાળી, હિંદી અને મરાઠી સાહિત્યની કવિતાઓ વિશે આપનો શો મત છે?

ઉત્તર : હિંદી ભાષા પર તો મારો કાબૂ સારો હોવાથી મેં એ ભાષામાંની જૂની નવી કવિતા ઠીક ઠીક વાંચી છે. હિંદીથી આપણી ગુજરાતી કવિતા-આપણા અદ્યતન શ્રેષ્ઠ કવિઓની કવિતા એતાં-જરૂર ચઢીયાતી છે. બંગાળી ને મરાઠી ભાષાની કવિતાઓ મેં બહુ વાંચી નથી-સમય ને પ્રસંગ મળ્યો જ નથી-એટલે એ માટે હું કંઈ કહી શકું નહિ. બંગાળી કવિતા જેટલી મેં વાંચી છે-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની સુહા-તે જોતાં આપણી કવિતા એની હારમાં જીભી રહે એવી છે. મરાઠીની કવિતા અને આપણી કવિતા જેટલી સારી લાગતી નથી. દેશબક્તિની કવિતાઓમાં તો આપણી ગુજરાતી કવિતા હિંદની બધી ભાષાઓની કવિતાથી ચઢે એવી છે. પાશ્ચાત્ય કવિતાની અસર હિંદની બધી ભાષાઓની કવિતા પર પડી છે ને બધે નવીન પ્રયોગો થયાજ કરે છે. પણ એ વિષયમાં આપણી કવિતાએ વિશેષ પ્રગતિ કરી છે, એમ અને લાગે છે.

* * * *

પ્રશ્ન : આપ જ્યોતિષ જાણો છો. એ શું ખરી વાત? શાખ તરીકે?

ઉત્તર : જ્યોતિષશાસ્ત્રનો મેં ઠીક ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે-સામુદ્રિક શાસ્ત્રની સાથે. મદાસમાં, જીટીમાં તેમ જ અહીં મુખ્યમાં મેં હજારો માથુસોની જન્મકુંડળીઓ કર્યા

જોઈ છે. મદ્રાસ ઇસ્ટાકામાં તાડપત્ર પર લખાયલા જ્યોતિષના કેટલાક જૂના "નાડીમંથો" છે, તેમાંથી પણ હું ઘણું શીખ્યો છું. મેં યોતે એ વિષયમાં ઘણી નવીન જોખ કાઢેલી છે. એ વિષય ને એ વાત એવા વિશાળ છે કે અહીં તે પર વધુ લખાય તેમ નથી. છેલ્લા ૩૦ વર્ષમાં કાઢેલી મારી ઘણીખરી આગ્રહીઓ ખરી પડી છે. હમણાં પયારીમાં પાંચ પાંચ પણ એ કામ હું મુંઝવમાં કરું છું ને સોંકો. જલ્પ પ્રતો સંતોષ લઈને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા પરાવીને ગયાં છે.

* * * *

પ્રશ્ન : આપની ખાસ ટેવો ને અમુક ચીજો માટે આપને ખાસ વલણ હોય તો તે જણાવશો ?

ઉત્તર : મને કોઈ પણ ખાસ ટેવ નથી. કોઈ પણ જાતનો માદક પદાર્થ-પાન સ્વાધારી સુદા-હું લેતો નથી. નિયમિત જોજન-સ્વચ્છ અને સાફ-સિવાય વચમાં હું કંઈ ખાતો નથી. પચાસ વર્ષની ઉંમર સુધી હું રોજ કસરત કરતો અને સાધારણ માણસ કરતાં મારા અંગમાં કુદરતી બળ વધારે રહેતું ક્રિકેટનો પણ હું ઠીકઠીક રસિયો હતો. મારો "સાયેટિકા" વધ્યા પછી ડૉક્ટરની સલાહથી એ બધું મારે છોડવું પડ્યું. ચિત્રકલા, સંગીત વગેરેનો ઘણો શોખ હતો, તે બધું સમયને અમાવે મારા કવિતામાં સમાવી દેવું પડ્યું. કવિતા ઉપરાંત ફિલસૂફી, ધર્મશાસ્ત્ર, માનવવંશશાસ્ત્ર, જ્યોતિષવિદ્યા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, કંઈક વૈદ્યશાસ્ત્ર, સામાન્ય વિજ્ઞાન, એ સર્વ વિષયોનો મેં અભ્યાસ કર્યો છે, મારી કવિતામાં એ સર્વનો નિયોગ મેં સમાવેલો છે.

* * * *

પ્રશ્ન : આપનો પ્રિય વિનોદ(Recreation) કયો ?

ઉત્તર : જુવાનીમાં કસરત અને ક્રિકેટ હતો. ત્યાર પછી તો વાંચન અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં નવું નવું સંશોધન, એ જ વિનોદ છે.

ઉપરની પ્રશ્નોત્તરીથી કવિતા તથા સાહિત્ય વિશેના કવિઓ ખગરદારના વિચારો તેમજ એમનું સમગ્ર માનસ તથા એમની કેટલીક ટેવો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે.

“મને થયું એમને મજા; પણ અગાઉ કાંઈ વેળા મળેલો નહિ. એ ગુજરાતના લાડીલા કવિને હું સાહિત્યક્ષેત્રે હજી પા પા પગથી માંડનારો એ કવે! આવકાર આપતો! વળી એમની તળિયન જરાબર રહેતી નથી. આર્થિક મુશ્કેલીઓ પણ બારે છે, એમનું મન મુઝાયેલું ને દિલ દુઃખાયેલું છે વગેરે સાંભળ્યું હતું, તો કવિને મળવું કે કેમ એ માટે મૂંઝવણો થયો, બીજો માણે લઈ જતા દાદરના પહેલા પગથિયે ઊભો હું વિમાનથી ફરી રહ્યો હતો, મન મક્કમ કયું કે કવિને મળી જ લેવું. મુઝઈ ફરી ક્યારે આવવાનું થાય અને આવવાનું થાય તો ય એમના દક્ષીણે લાભ ત્યારે મળે કે ન ય મળે. તો હમણાં જ અચાનક ફરી જોવો શી ખોરો!

ને ગે ખારણા પરની ઘંટડી દબાવી. સહેજવારે ખારણું ખુલ્લું. પ્રુપ્ત વયનાં બહેને મારે કાનું કામ હતું તેની ચૂંપપરછ ફરી, મારું નામ ચૂંપ્યું અને મને અંદર લઈ જઈ બેસાડ્યો. હું જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં વિરાટ કામાની એક વ્યક્તિ ધીમે ધીમે આવી. ‘જીંચું’ કહ, ભવ્ય લસાટ, મોટી મૂંછો, હસતા હોઠ. છાપામાં છપી જોયેલી એટલે હું જોખળી ગયો કે કવિશ્રી અરેશ્વર આજ. પહાડી બદન હતું પણ નખળી તળિયતને લઈ એ મુશ્કેલીથી આલસતા હતા. મેં એમને વંદન કર્યો.

અમે બેઠા. વાતોએ વળખ્યા. ઘણી ઘણી વાતો ફરી—મુખ્યત્વે ગુજરાતી સાહિત્યને સ્પર્શતી. ગુજરાત સાહિત્યના વિકાસમાં મનપર લે તો પારસીઓ શુ શુ ફરી થકે એ વિષે એમણે ઘણું ઘણું કહ્યું અને એ દિશામાં આગેકદમ ઉપાડવા અને પ્રેરણા અને આશિષ આપ્યાં. “નર્મદ સાહિત્ય સભા, સુરત” જેવી અગત્યની સાહિત્યસંસ્થાનું મંત્રીપદ અને મળ્યું તે માટે એમણે હર્ષ દર્શાવ્યો અને એ સન્માના પ્રમુખ પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર ત્રિવેદી વિષે પોતાનાં આદર વ્યક્ત કરતાં એમણે કહેલું કે કેટલાક વિવેચકો વિવેચકધર્મ ભૂલીને દીકાકારને બદલે દીકાખોર બને છે, પણ વિવેચનના ક્ષેત્રે વિષ્ણુપ્રસાદ પોતાનું કામ આદર્યું વિવેચકને હાજર એ રીતે બતાવે છે.

હું મારીને ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મેં ધારેલા સમય કરતાં હું સવા કલાક મોડો પડ્યો હતો. ને તે પછીજ અધેરી ખાતે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સિદ્ધાસનેથી કવિ ખજુરદારે આપેલા બ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવા પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરનાર ચોક્કસ પારસી લેખકોમાં મારા નામનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

[૨]

ઉપરના પ્રસંગને ઠીક ઠીક સમય પસાર થઈ ગયો. દરમિયાન કવિશ્રી સાથે પોડોઠ પત્રવહેવાર થયેલો. મારી જે કૃતિઓ માટે એમણે પ્રશંસાના જે જોત લખી મોકલ્યા હતા અને એમનાં જે પુસ્તક પણ ભેટ મોકલ્યાં હતાં.

મુઝઈ જતાં હું ફરીવાર એમને મળવા ગયો. અને એમનાં ઓરડામાં લઈ ગયા. ત્યારે એ વધુ બિમાર હતા. એ ચાલી થકે એમ નહોતું. એ પલંગ પર સૂતા હતા. એમની વિશદ-કામાથી પશ્ચિમ ભરાઈ ગયો હતો.

સામાન્ય વાતચીત પછી કવિએ બાજુમાં પડેલું મોટું હસ્તલિખિત પુસ્તક ઉપાડ્યું ને મારા હાથમાં મુકતાં કહ્યું : હાલમાં એની પાછળ પડ્યો છું. તબિયત ચારી આપે તો એ પહેલું પૂરું કરવું છે.

મેં એ પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવ્યાં. શું સુંદર અક્ષર! સારા અક્ષરને ‘મોતીના દાણા’નું બિરુદ અપાય છે પણ આ બિરુદ કવિના અક્ષર માટે ઝાંખુ લાગે છે. કવિનો કાગળ આવે ત્યારે ન એમના અક્ષર જોઈ રહીએ અને કાગળ નકામો થતાં તે ફાડી નાંખવાનું મન ન થાય. એમનાં લખાણ - કવિતા છાપવાનું છાપખાનાઓના જે કામદારોને ફાળે આવ્યું હશે તેમણે એમને જરૂર આશીર્વાદ આપ્યા હશે, મૂંઝો આભાર માન્યો હશે અને એવા અક્ષરે લખનારા ધણા લેખકો હોય તો કેવું સારું એમ અવશ્ય ધ્યાનમાં લેશે.

મારા હાથમાં મુકાયો હતો એ હતો કવિશ્રીનો તૈયાર થઈ રહેલો ગાથા ગ્રંથ.

એ ગ્રંથ સૂતાં સૂતાં એમણે પોતાની છાતી પર ટેકવ્યો, એનાં પાનાં ફેરવ્યાં અને સમજાવવા માંડ્યું. મારા જીવનનો એ એક અતિ સુખી કલાક હતો. કેટલા પ્રેમથી, કેટલી લાગણીથી કવિ મને એમનું લખાણ સમજાવી રહ્યા હતા! હું ત્યારે બધું સમજી શક્યો નહોતો. હું ધર્માભ્યાસી નહિ, ગાયનો ખાસ જાણકાર નહિ, એટલે બધું તે ક્યાંથી સમજી શકું? છતાં એ દિને મેં ધણું નવું નવું જાણ્યું. એ દિને મેં કવિને વધારે સારી રીતે જાણખ્યા.

કવિશ્રી એમના લખાણમાંથી મોટે અવાજે વાંચતા હતા, ગાતા હતા અને મને સમજાવતાં એ માટે વચમાં સમજણ રૂપે વિવેચન પણ કરતા હતા. આ સંધ્યો સમય કવિ પક્ષમાં પર સૂતા સૂતા આ પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. એકાદ કલાક થતાં મને લાગ્યું કે કાંઈ મારે લીધે બહુ શ્રમ લઈ રહ્યા છે. આવી નબળી તબિયતે એમણે વિશેષ શ્રમ લેવો સારો નહિ એટલે હવે અટકાવા મેં એમને અરજ કરી. ફરી મળીશું ત્યારે આ વિષયમાં વધુ વાતો કરીશું એમ જણાવ્યું અને માથા ગ્રંથ પ્રગટ થાય એ પૂર્વે એનો રસાસ્વાદ મને ચખાડવા માટે મેં એમનો અંતરથી આભાર માન્યો.

તે દિને “જાણી મેન્સન”ના દાહરના પગથિયાં હિતરતાં અને આગળ માર્ગ કાપતાં મને થયું : શું જીવ છે? આ વયે અને તબિયતે અવસ્થાનું અધ્યયન કયું. ધર્મનો અભ્યાસ કયો, એ અભ્યાસને આધારે બીજા ધર્મો સાથે જરૂરજનના ધર્મના સરખા આવતા ભાગો તારવ્યા. આ ક્ષેત્રે સંશોધન કયું અને ગુર્જર સાહિત્યને આવો ગ્રંથ આપ્યો? એમનાં કેટલાંક વિધાનો ચર્ચારપદ બનશે, એમની કેટલીક વિચારસરણી સાથે જરૂરોસ્તી ધર્મના બીજા કેટલાંક અભ્યાસીઓ કદાચ એકમત ન થશે, પણ એ છતાં સૌ કોઈ એમની અભ્યાસવૃત્તિને ધન્યવાદ આપશે. અને આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ સંશોધન કરવા સત્વ શોધોને પ્રેરણા પણ પાશે.

કવિશ્રીની કાવ્યકૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવાનો મને કાંઈ અધિકાર નથી.

કવિશ્રી સાયની ઉપરની એ મુલાકાતો એ મારું મોંઘું સંભારતું છે.

કેટલાક સમય ઉપર દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક સૌંદર્યધામો જોવા ગયો, ત્યાં અદ્ય સંખ્યામાં વસતા જરથોસ્તીઓને જોયા, તેમને મળતા-બેટતા અનુભવ્યા. અને મને કવિની લીટી યાદ આવી.

ત્યાં ત્યાં એક જરથોસ્તી ખરે વસે
ત્યાં ત્યાં ઇરાનસાહ સદાય.

જેણે ધણાં ધણાં વર્ષો સુધી ગુજરાતથી દૂર વસ્યા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યની એકધારી સંગીન સેવા કરી, આર્થિક મુશ્કેલીઓ અને નબળી તબિયત છતાં જોની કલમ માગે કાપતી થઈ નહિ, હૃદયને ખૂબ પ્રિય એવાં સ્વજનનાં પહેલાં વિદાયના અતિ કરુણ પ્રસંગમાંથી પ્રેરણા મેળવી જેણે ગુજરાતી કાવ્યક્ષેત્રને, કદાચ પોતાનું સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્જન આપ્યું, જીવનની નમતી સાંજે પલંગમાં પડ્યા પડ્યા જેણે ધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને તેના મહત્ત્વના ભાગને ગુજરાતી કવિતાના રૂપમાં ગૂંથ્યો, જેણે તેની અગાઉ કાંઈ પારસીએ ન આપ્યો હોય એટલો સમૃદ્ધ જ્ઞાનો ગુજરાતી ક્ષેત્રે આપ્યો, જેના મરતક ઉપર ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખનો મુમટ મુકાર્તા જે આવો પહેલો પારસી પ્રમુખ બન્યો, જે ધર્મને રહેણીકરણીએ પારસી જરથોસ્તી હોવા છતાં અંતરે જે આદર્ય ગુજરાતી રહ્યો, ગુણવંતી ગુજરાતનો ગાયક બન્યો, ગુજરાતી સાહિત્યના અમનનો નિઠાવાન બાગવાન બન્યો, એના જીવન અને કાર્યને હું સહૃદય સૌ સૌ સલામ કરું છું !

સદ્ગત કવિ અરદેશર ફરામજી ખખરદારને અષો જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ પરનો નવો પ્રકાશ

શ્રી સોહરાબ હીરજીભાઈ ખાટલીવાળા

સદ્ગત કવિ અરદેશર ફરામજી ખખરદાર સાથે મને એક વાર ગુજરાતી ભાષાના અક્ષરો વિષે વાતચીત થતાં મેં એ સાક્ષરનો અભિપ્રાય માગ્યો કે આપણે ગુજરાતીમાં ઇ, ઈ, ઉ, ઊ અક્ષરોને બદલે જો અિ, અી, અુ, અૂ એવો પ્રયોગ કરીએ તો એ યૌગ્ય ગણી શકાય કે કેમ, તો એમણે કહ્યું કે હિંદી અને મરાઠીમાં એવા પ્રયોગો થાય છે, પરંતુ ગુજરાતીમાં એવો પ્રયોગ થયો હોય તો એ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. છતાં, મારે પણ એવું અવનવું કરવું છે કે કેમ એવું કુતૂહળતાથી પૂછ્યું. જો કે એમની સમક્ષ હું ચૂપ જ રહ્યો અને એ વાત ત્યાં જ અટકી, પણ હવે બ્યારે કવિ ખખરદાર વિષે એક લેખ લખી આપવા માટે મારા વિદ્વાન મિત્ર શ્રીમાન હર્ષદરાયે મને વિનંતિ કરી ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે મારે ગુજરાતીમાં પહેલ કરી આ લેખમાં ઇ, ઈ ઉ ઊ અક્ષરોને ઠેકાણે અિ, અી, અુ, અૂનો પ્રયોગ આરંભવો. છતાં અત્યાર પહેલાં જો ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં એવો પ્રયોગ થયો હોય તો એ માટે ખુશીથી હું એના પ્રકાશકોને ધન્યવાદ આપી એવા લેખકોને આ પહેલ કરવાનું માન આપું છું. આટલો ખુલાસો ફક્તમાં રજૂ કરી આ લેખનો મૂળ વિષય હવે હું દાખ કરીશ.

શ્રીરામ સુપરના અસલ શ્રીરામવેજના આર્થજનોના સુતારાઓએ એ ઐયામ ખગામુર્ના એશિયાના આ એક જનોખા સુપખંડની આબાદીઓમાં આરાધવાતા અનૂ, અિલ, અદ્દ અિત્યાદિ અક્ષીલ શ્રીશના અનુમાયીઓમાં સુમચારાતી અનાય અને અશિષ્ટ અપદ્મશ અન્શાનીના અધિકારનો અને સ્ત્રીઅરૂપી અનેક અસુરોના અમાનુષી, સુમ અને અધમ અનિષ્ટોનો અંત આણ્યો. એ સુપરાંત એની આસપાસના બીલામ અને અશુર અનરાહના અન્ય અિલાકાઓના આદિવાસીઓએ એ અંતરે અીરાનેથી આવી અુતરેલા અવનવા આર્થજનોની અનુપમ અને અલૌકિક અવેસ્તા અપનાવી એના અમાયોમાં સુદેરાએલા અકળ અીથર અહુરમઝ્દ, એના અમર અમેશારપદો અને અધિષ્ઠિત ઓજ્ઞોની અિજ્યા અત્યંત અને અખંડ જ્ઞાનદે આદરી. શ્રીરામના આર્થધર્મને અનુજો આદિત્ય અહીંથી અૂગ્યો આ આર્થજનોની અપૂર્વ અમૃતમય આદિ ગાથાઓ,

એની અસહી અમારત અને અચારણ, એનું અચૂક અકલણ, અનિવાર્ય અર્થ, એમાંની આરાઓ, અપાસનાઓ, અલંકારો, આશયો, અનુમાનો અને એ અપર અજવાળું આણતો અને આધારભૂત અમ મંથો, અનુવાદો, અપદેશો, અિતિહાસો અને આડકથાઓમાં અજવાળેથી એની અખૂટ અત્તમતાનો આભેદ અભ્યાસ આખરે અરદેશર એના એક અમરપદ અધ્યાત્મજ્ઞાનીએ અતર્ક્યજ્ઞે આસક્તિ એની એક અત્યંત અભિગીતા અને એ અદ્વિ આયાઓમાં જાળખાવેલા આદર્શોની આપર્થક આ કૃતિઓ એમણે અપાર અભિલાષાએ અભ્યાસીએની અક્ષલહોશિયારીમાં, અભ્યાસોના અચરવિચારોમાં અને આમવગોના અંગેઅંગમાં અડી અતારી. અભિગત અને અલ્પ અનુભવે એમના આત્મિક અભિપ્રાયોને એકસરખા આવકારતા, એટલે અહીં એમના અમુક અમત્યના અવલંબિત અને અગાધ અવલોકનોનો અલ્પદેખ આપણે અત્યારે અસર અને અમંગથી આલેખીએ.

હવે ખખરદાર ગગનવિહારી, તત્ત્વદર્શી, ભક્તિયોગી મહાત્મા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ એક અદ્વિ કે મુનિની જેમ દેવી પ્રેરણાએ પ્રેરણવતા અને સાથે વળી એ પીઠ સહિત્યકાર, ખગોળશાસ્ત્રી, જ્યોતિષી, દ્રષ્ટા અને ભવિષ્યવેત્તા પણ હતા. એના એકાદ બે અુદાહરણો હું અત્રે ટાંકું છું.

આરથી સન ૧૯૩૧ માં કેળીપણ અકિતને એવો ખ્યાલ ન હતો કે માણસ માત્ર હુંક સમયમાં જ ચંદ્ર કે મહો અપર પહોંચી જશે. આ એક અસંભવિત ઘટના ગણાતી અને તે વેળાના જીવંત મનુષ્યોના જીવનકાળમાં જ એવો બનાવ બનવાનું તો અશક્ય જ મનાતું હતું. સ્વર્ગ, ચંદ્ર કે મહોની સહેલગાહે નીકળતું, એવા અદ્વિત પરકેમોના અહેવાલો તો આપણે દેવતાઓના સાહસકર્મોનાં વર્ણનોની કેટલીક પુરાણી કથિત્વે કહાણીઓમાં કે આધુનિક તરંગી નવલકથાઓમાં જ વાંચતા. છતાં હવે ત્રીસ વર્ષો પહેલાં ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે માનવી પૃથ્વી અપરથી અડી ચંદ્રની પાટીને અડશે. આ રહી એમની એ પ્રેરણા પામેલી પંક્તિઓ :

હોકતા જગતની પાર આ દોડતો માનવી ભાવિમાં શું ન કરશે!

વાદળો ફેડીને આજ જે અડતો તે ન શું ચંદ્ર પર જઈ અતરશે!

—દર્શનિકા, મુક્તક ૨૧૦,

અને એમને ભવિષ્યનું આ સ્વપ્ન યથા પછીની એક જ પેઢીમાં અને “દર્શનિકા”નું પ્રથમ પ્રકાશન યથું ત્યારે જે લેખકોએ એ વાંચી હતી તેમાંના ઘણાઓની હવાતીમાં જ અત્યારે આ પૃથ્વી પરનો માનવી ચંદ્ર પર અડી જવાની ખરેખરી સતત તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ પૃથ્વી અપરથી અણુશક્તિ વડે એ જ માનવીએ અવકાશમાં ફેંકેલા ગોળાએ ચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી, એની માટીને અડી હવે તો ઠેક શકના મહ સુધી પહોંચી ગયા છે!

કવિએ પંડે પોતાનાં મિત્રો અને રનેલી કે સંબંધીઓ પર ૧૯૫૨-૧૯૫૩ માં લખેલા કેટલાક ખાનગી પત્રો એના માલિકોની મહેરબાનીથી વાંચી જવાનું મને સંદેશામ્ય પ્રાપ્ત થયું અને એ પત્રવહેવાર પરથી મને એમ જણાયું કે કવિ છને ૧૯૫૨ના જુલાઈની આસપાસ યમદૂતનું નિમંત્રણ એમને મળશે એવી ધારણા સતત સેવી રહ્યા હતા, પરંતુ એ માસમાં કવિ એવી પ્રેરણા પામ્યા કે જો કે મૂળમાં એમને જીવનઅંત એ જ સમયે નિર્માણ થએલા હતા તે પછી દિવ્ય કૃપાએ એમને એક વર્ષનું વધુ જીવનદાન બક્ષવામાં આવતું હતું, કે જેથી એ જરુથુટની બાકીની ચાર ગાથાઓને અનુવાદ કરી એ પરનું સંશોધન પણ પૂર્ણ કરી શકે. આ કામ સંપૂર્ણ કરી પ્રેરણા મળ્યાંને પૂર્ણ એક વર્ષ વીત્યા પછી એ સ્વર્ગવાસી થયા. જે વ્યક્તિ વારંવાર અમુક સમયમાં કોઈ પણ પદ્યે મૃત્યુ પામવાનો સંયોગ દેખાડે, તે પછી જ્યારે દિવ્ય પ્રેરણાએ હિંમતથી અને વળી ખીલતો પર લખીને છડેયો એમ જાહેર કરે કે એક વર્ષ વધુ ચોક્કસ જીવી પોતાનું નિયોજનએકું કામ સંપૂર્ણ કરી શકશે અને તે પછી જ એ અગાધુથી પોતે ભાખેલા સમયે જ જીવનનિવૃત્ત થાય તો એ ઘટના કવિની દૈવી યોગસાધનાની પ્રતીતિ આપે છે.

પારસીઓના પૂજ્ય પયમંજર અષો જરુથુટની ગાથાઓમાં અદુરમજુદ અને અમેશાસ્પદોને અુદ્ધેષ્ય થયો છે, તે એ સર્વે કાણુ હશે તેની ઓળખની એમને જે રીતે દિવ્ય પ્રેરણા મળી, તે હું એમના જ શબ્દોમાં વર્ણવું છું :

“જરથોસ્તી ધર્મનાં પાયા મંથ ‘ગાથા’માં એક અદુરા મજુદાની સાથે ખીલ ૭ દિવ્ય અધિષ્ઠાતાઓની દ્વિલક્ષ્મી સ્થાપી છે તેને ખુલાસો શો હશે? કોઈ અભ્યાસીઓ આ ખીલ અધિષ્ઠાતાઓને યાને ‘અમેશાસ્પદો’ને અદુરા મજુદાના ગુણો તરીકે ગણે છે, એ કોઈ તેમને તેનાં કિરણો તરીકે ગણે છે, અને ધણાઓ તેમને ખરેખરી હસ્તી ધરાવતી જુદી જુદી મહાન દિવ્ય શક્તિઓ તરીકે ગણે છે ને જાને છે, તેમાંનું ખરું શું હશે? આ બધા પ્રશ્નો મારા મનમાં ઓઠ્યા જ કરતા હતા, અને છતાં મારા મનની પ્રતીતિ પ્રમાણે તેા માનવીજીવનની અને તમામ દુનિયાની વ્યવસ્થા તેા જ્યોતિષ પ્રમાણે સૂર્યમંડળ, નક્ષત્રો વગેરે ચલાવતાં હતાં, એટલે એક બાલુએ જરથોસ્તી ધર્મના સ્થાપકની પ્રભુપ્રેરિત વાણીનો આદેશ અને ખીજ બાલુએ જ્યોતિષશાસ્ત્રના અૂડા અભ્યાસ અને અનુભવથી તારવેલું સત્ય, એ બન્ને વચ્ચે ખરું શું હશે તેની ઓળખાં હું પડ્યો. સાથે સાથે હું પ્રભુની અૂડી બક્તિ કરીને તેની ચામના કરતો ગયો કે આ બેદનેા કંઠિક ખુલાસો મને મળે એવો પ્રકાશ મને તે સાહેબ આપે. આખરે એ પ્રકાશ મને મળ્યો અને મને મારા ધ્યાનમાંથી અુતર ગયો કે ‘ગાથા’માંના અદુરા મજુદા અને ૭ અમેશાસ્પદો એ જ સૂર્યમંડળ છે અને એ જ મહામાન અષો જરથુટ સાહેબે ‘ગાથા’માં અચૂક રીતે ગૂંચી લીધેલું છે!”

અુપલી વિગતો અને આ પ્રકાશ એમને તા. ૩૦ મી જુલાઈ ૧૯૪૧ ની સંજે સાતેક વાગે એ જ રિપવના ધ્યાનમાં એ હતા ત્યારે એમને મળ્યો હતો, એમ કવિ ૩૬

પોતાના ૧૯૪૯માં પ્રગટ કરેલા ગાથાત્રયના પૃષ્ઠો ૬૭૨ અને ૬૭૩ અપર જણાવી ગયા છે, પણ એમાં અતિ ગર્ભિત માટે તો એ હતો કે જે ધરીએ એમને આ પ્રેરણા મળી તે જ ધરીની ખરાબર ખાર વર્ષો પછી તે જ મહિને, તે જ દિવસે, તે જ સંજે અને સ્પર્શસ્તની દુરત જ પછીના તે જ ક્લાકે એમના જીવનનો સ્વર્ગ પથ અસ્ત પામ્યો! -

કવિએ આ ૨૯૨૪ ન્યારે પ્રગટ કર્યું ત્યારે પહેલે તો એ વિષે પારસી ધર્મઅધ્યાસીઓમાં ચર્ચા જગી ઝુડી, પણ એનો યુદ્ધાસો અવેસ્તાના અન્ય સંખ્યાઓમાંથી જ મળી રહ્યો કે “સર્વે અમેશારપંદો સર્વે સાથે સંબંધ ધરાવનારા એના સાથીઓ છે.” હવે સર્વે સાથે સંબંધ ધરાવનારા એના સાથીઓ એ માત્ર પ્રહો જ હોયી શકે. (શુઓ ખખરદારનો ગાથાત્રય પૃ. ૬૮૬). વળી પાછળથી મારા (એટલે આ લેખ સંપાદનારના) વાંચવામાં એમ પણ આવ્યું કે ઓદેન્બર્ગ એ નામના એક વિદ્વાને જર્મન ભાષામાં “વેદાનો ધર્મ” એ શીર્ષક એક પુસ્તક ખીરવી સન ૧૮૯૪માં પ્રગટ કર્યું હતું, અને એ જર્મન પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૮૫ અપર વેદોમાં દર્શાવેલા છ આદિત્યો અને ગાથાઓમાં અુલ્લેખાએલા છ અમેશારપંદોની સરખામણી કરતાં ત્યાં ઓદેન્બર્ગે એવું જણાવ્યું છે કે અમેશારપંદો જે અદુરમજની આસપાસે રહેલા છે, તે આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વે અને એની પ્રદક્ષિણા કરી રહેલા મહો હોવા જોઈએ. ઓદેન્બર્ગે અમેશારપંદો માટેનું આ અનુમાન એક તો વેદો સંબંધી એક જર્મન પુસ્તકમાં જણાવાયેલું અને બીજું તો એ અધીં સદી અગામ્યનું પ્રગટ પામેલું એટલે આ ચાલુ સમયનો ધણા પારસી અધ્યાસીઓ ભેગા ખખરદારને પણ એની ખખર ન હતી છતાં, એ અનુમાન અપર પોતે સ્વતંત્રપણે દોરવાથી ખાસ પારસી અધ્યાસીઓ વચ્ચે આ વિચારનો પ્રચાર કરવાનું માન તો સદરકું કવિ સાક્ષરને જ થતે છે.

હવે સદગત ખખરદારે અથો જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ સંબંધી ભૌતિક શુદ્ધિપ્રયોગે કે દિવ્ય પ્રેરણા દ્વારા જે સંશોધન કર્યું છે તેમાંની કેટલીક મુખ્ય બાબતો એક પછી એક નીચે પ્રમાણે ટુંકમાં હું નેહું છું :-

૧. ગાથાઓના છંદોમાં સ્વરભારની રચના છે કે, અને જો તે હોય તો એ છંદો ક્યા પ્રકારના સ્વરભારમાં રચાયા છે, તેની ખખરદાર પહેલાં અમેરિકા, યુરોપ કે એશિયાના અધ્યાસીઓને કાળી રીતની ખખર ન હતી. તેઓ માત્ર એટલું જ જણતા હતા કે જુદી જુદી ગાથાઓની પંક્તિઓમાં અમુક સંખ્યાની શ્રુતિઓ હતી અને દરેક પંક્તિની અમુક શ્રુતિઓ પછી યતિઓ આવતી હતી, પણ એ શ્રુતિઓના સ્વરભાર કે એના પ્રકાર વિષે એટલે કે એના અચ્ચારણમાં ગતિસ્વરભાર કે વૃત્તસ્વરભાર હતા તેનું અવેસ્તા ભાષાના મોટા મોટા કાવિદો, અપાધ્યાયો કે નિષ્ણાતોને કશુંએ બાન ન હતું. કવિએ સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાથાઓના છંદો ગતિસ્વરભારના છે, અને એ અનુદાત, અુદાત અને સ્વરિત એવા ત્રણ સૂત્રો ધરાવે છે (૫૪ ૫૮૯-૬૪૪).

૨. વૈદિક સ્વરભારોનું સાચું અભ્યારણ એમણે જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી પ્રાગૈદિક કાળમાં જ્યારે શબ્દોની સંધિ ન હતી ત્યારે ઋગ્વેદના શ્લોકોનો અભ્યાર એના છંદોના જાતિસ્વરભારોને અનુસરી કેમ કરવામાં આવતા હશે, તેના નિર્દેશ કર્યો છે અને ઋગ્વેદનો પહેલો જ શ્લોક એ પ્રમાણે સંધિઓ છૂટી પાડી તેના મૂળ પ્રાગૈદિક રૂપમાં એક અુદાહરણની જેમ દર્શાવેલા છે (૫૪૬ ૧૪૨), સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ માટે આ એક અતિ અગત્યની શોધ છે, કેમ કે વેદકાળને અંતે અને શિષ્ટ સંસ્કૃતની પ્રગતિને સમયે સંધિના નિયમો જાંઘાયા તે પહેલાં વૈદિક ઋચાઓ જાતિસ્વરભારોનો સુમેળ સાચવી અને છંદોની રચનાને આધીન રહી વિના સંધિએ કેમ અભ્યારાતી હતી, તેનું કવિએ અહીં ૨૫૪૮ પૃથક્કરણ કર્યું છે.

૩. ભાષાશાસ્ત્રના નિયમોને આધારે કવિએ જરથુષ્ટ્રની ગાથાભાષાને ઋગ્વેદની ભાષા કરતાંએ પ્રાચીન દર્શાવી છે (૫૪૬ ૭૩૭-૭૩૮).

૪. ખખરદારે એકલ કર્યો છે કે ગાથાઓમાં જણાવેલા દિવ્ય મંડળના પ્રભુપિતા અહુરમજ્દ એક વ્યક્તિ નથી પરંતુ એ અહુરા અને મજ્દા એમ બે અનાદિ તત્ત્વો છે અને તેના મિલનથી જ અને તેની અિચ્છાથી જ સૃષ્ટિનો અુદભવ થયેલો છે, જ્યારે અહુરા એ સૂર્યનો આત્મિક પ્રકાશ અને સૃષ્ટિના ચેતનનો અધિકૃત પરમાત્મા છે, ત્યારે મજ્દા એ સૂર્યનું ભૌતિક અંગ અને પ્રકૃતિની મૂળ સર્જન શક્તિ છે. (૫૪૬ ૨૦૪, ૨૦૫, અને ૬૮૩).

૫. દિવ્ય મંડળના અધિષ્ઠાતાઓને સૂર્યમંડળના ગ્રહો, પૃથ્વીનો અપમહ અને ચંદ્રના બિંદુપાતો સાથે કવિએ સરખાવ્યા છે. અથા એ શુક્ર કે બુદ્ધરૂપિતિ (૫૪૬ ૬૬૧-૬૬૭), વૌહુમન એ શનિ (૫૪૬ ૬૯૭-૭૦૨), હાથા એ મંગળ (૫૪૬ ૭૦૨-૭૦૪), ગઓ એ પૃથ્વી (૫૪૬ ૨૦૫), હઅુર્વતાત એ શુક્ર અને અમેરેતાત એ કુબ (૫૪૬ ૭૦૮-૭૧૧), રપેન્તામન્યુ અને અંગ્રમન્યુ એ અતુકમે ચંદ્રના દક્ષિણ અને અુત્તર તરફના બિંદુપાતો (૫૪૬ ૭૧૭-૭૨૦). વળી ઠેકાણે ઠેકાણે ખીજા બીજાંદોનો અલેખ કરી એ ક્યાં ક્યાં નક્ષત્રો કે એના અધિષ્ઠાતાઓ છે, તે પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમ કે સરૌષ એ અવિષા નક્ષત્રનો અધિપતિ (૫૪૬ ૨૫૪), મિથ અથવા મહેર એ અનુરાધા નક્ષત્રનો દેવતા (૫૪૬ ૬૭૬), અધિશ્વ વહુહી એ પુનર્વસુ (૫૪૬ ૭૪૧) વગેરે. વધુમાં, મિથ, રશ્તુ અને સરૌષ એ તુલા, શુશ્વિક અને મકર રાશિમાર્ગના નક્ષત્રો છે, એ પણ જણાવ્યું છે. (૫૪૬ ૭૪૧).

૬. કવિએ ગાથાઓની ક્ષિલસૂરીને સાંખ્યદર્શન સાથે સરખાવી છે. (૫. ૨૦૫, ૬૭૯).

૭. ગાથાઓના અસુક શબ્દોના અર્થો પહેલવી કાળ, એટલે ઓરિસા દેશમાં અવેસ્તામાંથી અપભ્રંશ થયેલી પહેલવી નામક એક પ્રાકૃત ભાષાના અધિકારના સમયે જે થતા હતા અને જે મેંકડો વર્ષોથી મનાતા આવ્યા છે, તેના ખખરદારે પ્રાગૈદિક

કાળમાં થતા પ્રારંભિક અર્થોર્થ આદર્શ છે. (પૃષ્ઠ ૧૬૬-૧૭૬). એમાંના યોગ્ય યજ્ઞો એના પ્રચલિત અર્થો અને કવિએ દર્શાવેલી મૂળ સમજની એક ઠીક વર્ણન મળે છે. રૂપે હું રજૂ કરું છું :

શબ્દ	પ્રચલિત અર્થ	કવિની સમજ
વરોચ્છમ	પેદા કીધી	મતિમાન કીધી
અએભ	કેધ	ગીર્ણ, ગામવિકાર
દેવે	દુષ્ટ, જુદો	અચાન બદલાઈ
ફોવ	દેવ, સ્વપ્નાન	એ નામની એક આર્થ ભૂતિ
મચ્છ (મધ્યા)	માણસ	એ નામની એક આર્થ ભૂતિ
અસરજા	દિશકાર, અચક્ષુ	અચક્ષુ
ખવામ	આનંદ	અંતર ભૂતિ
કુર્માજુદા	સુખ, સારા મંત્રો	સ્વરમય કે સુસ્વર
અર્વાજ	સુખ, સંપત્તિ	મંદ્ર (સંગીતનું નીચલું સમક)
અમુરતા	અણુસંભળાએલા	બેદ, મર્મ
દમીય (દામ)	હુનિયા	અનુદયોપિત
મણ	મુદ્ધિ	ધામ
ફોના	અંતઃકરણ	પ્રયોજન
મિલકુનયાએ	ખોદું બોલનાર	ધર્મનો આદેશ
કુદાનુચ	ડાહી, યાત્રી	વિરોધી બોલનાર
અર્વાયો	દોસ્ત, મિત્ર	સુદાનુ નામની પ્રભ
		ધર્મીયાઈ

કવિના સ્મરણમાં અને જે મહાન સદાચારીઓ અને સંતોએ અર્થો જરૂર પડ્યા હતા તે પ્રાગવેદિક આર્થધર્મનો પ્રાચી સામાન્ય પ્રવર્તનનોમાં ફેલાવી ગયા છે તે સર્વ દિવ્ય આત્મજ્યોત્સ્વિતા સ્ફુટિમાં “ચેતુરે હતામ”ના અર્થને અવેરતા મંત્રનો કવિએ સુન્દરતાથી કવિતામાં જે અનુવાદ કર્યો છે (ગાથા અંક પૃષ્ઠ ૧૨૭), તેનું અવતરણ આપી હું ફેરવું માનું છું :

માનવલોક વિશેના જેને મહાદેવ અકુરા ભણે એમ
સ્વાર્થજીના પ્રતિ કાપે વિષે વધુ સારિવકાથી બર્થો, વળી તેમ

અચળ અર્થોએ તથા સંસ્કૃતિ જીવનશુદ્ધિતથા રખવાળ,
એવા સૌ નરનારીઓનું ધરિયે આરાધન સદૃશ કાળ.

કવિશ્રીના દિવ્ય આત્માને અમારા લાખો વંદન હો !

“કલ્યાણિકા”ના શ્રદ્ધાદીપ

પ્રા. મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ એમ. એ; બી. ટી. (કુમાર)

વિદ્યાપીઠોના હૃદય-વિકાસના સમયમાં જન્મેલા-ઉછરેલા છતાં વિદ્યાપીઠની સીધી અસરોથી અલિપ્ત રહેલા જાગીરદાર-વેપારી કે અખરદારની સરસ્વતીસાધના અદ્વિત અને અપૂર્વ છે. તેમનું વિવિધ ભાષા-સાહિત્યનું પરિચીલન અને મનન, અહુશ્રુતપણું અને સંવેદનશીલ હૃદય તેમની ‘છકા છકાની ટોપીઓ પહેરેલી’ ડઝનેક કૃતિઓમાં સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થાય છે. ‘કલિકા ખંડકાવ્ય’, ‘કુકકુટદીક્ષા’ અને ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ જેવાં કથાકથુક્ત પ્રતિકાવ્યો, ધિરોરકાળનાં દલપતશૈલીનાં કાવ્યો, નર્મદની લાગણીના ઊછળતા આવેશ વિનાનાં પણ વતનપ્રેમના જાંઠાણની પ્રતીતિ કરાવતા મર્યાદિત જુસ્સાવાળા ‘રાષ્ટ્રિકા’ ‘પ્રકાશિકા’ અને ‘ભારતનો ટંકાર’નાં સ્વદેશગીતો, નાનાલાલના રાસ પછી બીજાં કે ત્રીજાં અનુક્રમે ગણાવી શકાય એવા ભાવનાશીલ અને મધુર મનોહર રાસગીતો...વગેરે વિવિધ પ્રકારની રસભરી વાનગીથી કવિશ્રી અખરદારની વાસ્તવવાદિકા મમમથ છે. તે સર્વમાં અવ્યક્તપણે વિહાર કરી રહેલા તેમનો ‘અદલ હંસલો-આત્મા’ ભજનિકા, કલ્યાણિકા, દર્શનિકા અને છેલ્લે છેલ્લે પ્રસિદ્ધ ચપેલી ‘કીર્તનિકા’માં સોળ કળાએ પ્રાટ થવા પામ્યો છે. કવિના પોતાના અંગત અભિપ્રાયો અને અનુભવો તેમાં કાવ્યમય આદાર પામ્યા છે, એટલું જ નહીં પણ તેમાં તેમના માનસનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ પણ સિદ્ધ થયેલો જણાય છે.

‘કલ્યાણિકા’માં પરંપરિત દમ્બના તથા નવા ભાવોની સાથે પ્રભુભક્તિવિષયક પ્રેમદર્શન અને તત્ત્વદર્શનનું આલેખન કરનારાં મોટા ભાગનાં ભજનો છે. ‘ભજનિકા’માં પણ ભક્તિવિરતિનાં વિમલ વારિયી હલકાતો માલક માધુર્યપ્રવાહ વહેતો હોય છે. ‘કીર્તનિકા’માં પણ એના એ જ વિચારો અને ભાવોનું મુખ્યત્વે પુનરાવર્તન જોવા મળે છે. પ્રિય પુત્રીના અવસાન બાદ કવિહૃદયમાંથી સ્વર્ગથી વહી રહેલી તત્ત્વદર્શી કવિતા તે ‘દર્શનિકા’. અખાની પેટ, પણ અખાથી તદન નિરાળી જ રીતે અખરદાર-કેટલાકની દૃષ્ટિએ ‘મહાકાવ્ય’ કહી શકાય એવી આ સુદીર્ઘ પદ્યરચનામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો સુમંગ મુદર સમન્વય સાધવાના પ્રયાસમાં મોટે અંશે સફળતા મેળવી છે.

આ કૃતિઓમાં અદ્યતન સાચા ભક્તહૃદયની-‘હરિજન’ની-પ્રશ્ન પ્રત્યેની અનન્ય અખૂટ શ્રદ્ધાનો રણધાર સંભળાય છે. તેમાં જીવનકલ્યાણના પથ પર કાવ્યમય પ્રભાવ

ઐતી રીતે રેલાતો હોય છે કે ભક્તિ અગર જ્ઞાનના માર્ગ પર પગલાં માંડી રહેલા સાધકના આંતરવિકાસ અને આધ્યાત્મિક અનુભવનું તેમાં મુરેખ સચોટ આલેખન થયેલું જોવા મળે છે. 'દર્શનિકા'માં તત્ત્વનિદાનું પ્રભુત્વ છે, તે અન્ય ત્રણ કૃતિઓમાં ભક્તિભાવની ભરતીમાં જ્ઞાનતરણી તરતી જોવા મળે છે. આ મનોહર મુગેયું રચનાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક 'નાથ'ના સ્વરૂપને નિહાળી શ્રવણની રસદ્વાષ્ટ તૂટવાનો તીવ્ર તલસાટ, એ અદ્ભુત અભીપ્સા અસંતૃપ્ત રહેતાં સુધી દર્શનાનુર અધીરા હૈયામાં જાગેલી અસંતૃપ્ત વેદનાનો વસોવાટ-વસોપાત, ક્યારેક આશાનિરાશા વચ્ચે ઝોલાં ખાતા મનની મીઠી મુઠવણ, ક્યારેક પ્રીતમના સાગિધ્યથી અમૃત-નિર્વાણની અપેક્ષા કરતા તૃપાત કંઈની તીક્ષ્ણ આરત, ક્યારેક તદુપ જની રહેલા આદમાના પ્રભુપ્રેમથી પાગલ જની રહેલા હિરમાં જીજ્ઞાસી દિશાસ અને આનંદની મસ્તીના 'તુંહી તુંહી તુંહી'ના અનુભવોદ્ગાર; તે ઘણે સ્થળે માથાને પણ દેશવટો દેતી 'ભક્તિની ભવ્ય ઉર-ભરતી' અને પરમ તત્ત્વરૂપ પ્રિયતમની લગની અને મુખ્યત્વે વેદાન્તવિચારસરણી અનુસાર જગન અને આપાતું સ્વરૂપ, 'અનિર્વાચ્ય પરમતત્ત્વ' અને 'અગમની ઝોળખ' 'અદૈતનો આનંદ'...વગેરેની કાવ્યમય વાણીમાં કવિએ આલેખના કરેલી છે. સરલ પ્રાસાદિક સંગીતશાસ્ત્ર લલિત વાણીવિહારમાં કવિનું શ્રવણદર્શન તો છે જ પણ દર્શન કરતાં કવન-કવિની ચમત્કૃતિભરી વાણી-મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. અધ્યાત્મ-પ્રવાસીની-કમળતલસારીના હંસભાની-કલ્યાણપાત્રાનું નિદર્શન કરાવતાં લણખરાં કાવ્યોમાં કવિએ મનોદમ્ય સુંદર ઉપમા-રૂપકોની યોજના કરી છે. કેટલાક પ્રતીકોમાં તો આધુર્ય, લાવણ્ય અને નાવિન્ય પણ વરતાઈ આવે છે. આથી ચિંતનાત્મક કાવ્યોનું તત્ત્વરહસ્ય દુર્બોધ કે ભારખંડ ન જનતાં, સરળ, સુરેખ અને વિશદ રીતે કાવ્યમય વાણીમાં વહેતું હોય છે.

સાધારણ રીતે કવિની ભાષા સાદી સરળ, લલિત અને પ્રાસાદિક છે. પરંતુ જ્યાં કવિની મંડળ શ્રવણદષ્ટિનું દર્શન થાય છે, કલ્પનાની નૂનતાથી સભર જનતી પંક્તિઓમાં જીંકું ચિંતન કે ક્લિષ્ટચરીતું ગૂઢ રહસ્ય પ્રગટ થતું હોય છે, 'પ્રભુ પ્રત્યેના કવિના પ્રેમ' વિષેની અચલ નિશા તથા તેના 'દરસની તરસ'ની લોકકાની તીવ્રતા વગેરેનું નિરૂપણ થતું હોય છે, ત્યાં ભાવને અનુકૂળ વહતી કવિની ભાષા ગાંભીર્ય, મૃદુલ અને સ્વાસ્થ્યમયું એન્જલ ધારણ કરેલી હોય છે. આ ભજનોની વિશિષ્ટતા તેના લયાનુસારી ઢાળ તથા તેનાથી નિબ્બળ થતી સંગીતમાધુરીમાં છે. મંદીર ભાવોને વદતાં પછાં ભજનોનો ઢાળ દૃઢ લયનો છે. ધીરા લયનાં કેટલાંક ઉપદેશાત્મક કાવ્યો કાવ્યતત્ત્વને જાનિ પણ પહેચાડે છે. વળી કલ્પનાના ચમકાર તો ક્યાંક ક્યાંક જ જોવા મળે છે. તેમાં જ ખાસ નોંધપાત્ર નવીનતા નથી. પરંતુ એ વીસરવું ન જોઈએ કે, અત્યારના કલ્પનાના હ્રમ્ય હૃદયનોના કવિ નથી અને એ હકીકત તેમની કવિતા-કલાની મર્યાદા જની રહેતી નથી. વળી આજંવધી ભર્ષા કવિહૃદયની વાણીની સરળતા પણ એટલી જધી સભર છે કે કવિ પોતે જ "મારી કવિતાની પ્રાસાદિક સરળતાને લીધે તેમાં જાણે કંઈ રહસ્ય છે જ નહીં, એમ માની લઈને કેટલાક વિવેચકો યોગ્યને ઉત્તમ કદી બીજાને જવમણે છે..." એવી હરિશદ કરતાં જણાવે છે કે, "તું તો પ્રત્યેક સંપ્રદર્માં સમાજના જધા વગેરે કાઢ ને કાઢી કવિના આનંદ આપી શકે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને બધી

નતની કવિતા સરળ ભાવ વિચારથી માંડીને જાંડામાં જાંડા રહસ્યવાળી દાખલ કરું છું.” કવિ ધર્મ અને અધ્યાત્મને એકરૂપ ગણે છે, અને આગળ કહ્યું તેમ, ‘અજનિકા’ કે ‘કીર્તનિકા’માં મોટે ભાગે પુનરુક્તિ લાગવાથી, હું આ લેખમાં માત્ર ‘કલ્યાણિકા’માંથી જ અવતરણો આપવાનું પસંદ કરું છું.

કવિની દુઃખ પ્રત્યેની દષ્ટિ વિરલ અને નૂતન છે. વેદનારૂપી અમૃત વડે જામેલા, આંખમાંથી ઝરતા હૃદયકમલના રસને તે અદ્વિતીય અમૃતત્વ માને છે. તેમનો ભક્તિભાવ એટલે વિશ્વની વેદનાના અનુભવે આદ્રે બનેલા અંતઃકરણનો અમૃતરસ.

“આખે ઝર્યા વેદનામૃતે જામ્યો હૃદય કમળરસ મારો
મારું અમી એ જડે ન ખીજે કહીઃ હ્યો, હ્યો, હે નાય ઉદ્ધારો!
કૃપાધન! મારી આ ચાળ સ્વીકારો!”

વિપત્તિમાં તો વિભુનો વાસ છે. વીર ભક્ત વેદનાની ભીતિથી ભકતો નથી. કારમી કસોટીથી હિંમત હારતો નથી. પણ તે તો એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખે છે કે કસોટીની કાનસં મનને નિર્મલ બનાવશે અને જીવનનો નવો ધાટ એરણ્ય પર ધડાશે.

“રહી કાનસ તારી એમેર ફરી, ઉર લોહનો કાટ જશે જીતરી,
દેશે એ પછી કંચન શુદ્ધ કરી, પ્રભુ શ્રદ્ધા ધરું તુ જ પારસમાં!
તારા ધા પર ધા ધમકારી રહ્યા, પ્રભુ! તોય તે ઝીલું હું પુષ્પસમાં;
મારો જીવનધાટ ઉતારી રહ્યા પ્રભુ! કેમ પછી ગણું તે વસમાં?”

ખખરદાર પોતાની બધી જ કૃતિઓમાં વિપત્તિઓનો પુરુષાર્થભર્યો પુરસ્કાર-સ્વીકાર કરે છે. ‘સ દેશિકા’માં તો દુઃખને પ્રભુની પ્રસાદી માની કવિ માગે છે: “દુઃખડાં દેજે રે અમને પળે પળે!” પ્રભુ પરની અમૃત અવૃત શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા, દ્રુત લખના ઢાળના, મનોરમ રૂપકાથી ભરપૂર ‘માધુરી’ કાવ્યમાં કવિ એકરાર કરે છે:

“તારી આ વેદનાની મેધિરી એટ સો
હૈયે ધારી આ મારું જીવન વહું:
રે રે હો નાય! એ જ તારી છે માધુરી-
તારી એ મહેરે સદા રંજિત રહું!”

જાંડી ઇન્દ્રજાળ જેવા નિત્ય નવરંગી ચંચળ મનનું સ્વરૂપ દર્શાવતી ‘મનબંધન’ની ધીર ગંભીર પદાવલિઓમાં કવિ કલ્પનાના બળે વેદનાનાં એક એક પગથિયાં ચઢતા જાય છે અને છેવટ કહે છે:

“એને તે હું શું પંપાળું? હરિજીવે બાહુ વહાણું!
અદલ મારું ભક્તિતાળું રે! હો હરિ! તુંમાં મન મારું કેમ વાળું રે!”

એ મનઃમરને પ્રભુપદપંકજમાં પ્રલીન કરવા માટે પ્રેમપંથનું શબ્દચિત્ર રજૂ કરતો કવિ વીરભાવયુક્ત આચાર્ય—ગીતમાં ગાય છે કે :

આ તો પ્રીતતણું મંદિર છે, રંગભવન નથી કંઈ,
ચિર કાપી ઉંબરમાં ચૂકે, તેજ પ્રવેશે ત્રાહી !
પ્રભુ શુ પ્રીત નથી કંઈ સહેલ, એ તો ચિરસદાનો ખેલ !”

મારણ કે,

ઠાયા છતે, માયા છતે, છતે છવન ચરે,
પ્રીતમંદિરે પ્રભુને છતે અદલ વિરલપદ પૂરે.”

પરંતુ પ્રેમના પંથમાં પ્રવેશ ખેડનારને માયાની વિવિધ નામરૂપધારી, ‘વસતી ઉપાધિઓ’ નડે છે. માતા અને પત્ની રૂપે સંસારને સજ્જનારી ‘મદદા મીઠી ફગની’ માયાનો સાથ, રંગ પીછી કે પાટી વિના આલેખાયેલા મેઘધનુષ્યના રંગ જોયો, ક્ષણભંચુર છે.

“અદર દિડોળો એ માયાનો બૂલે, ખેસે સકળ છવ મલિ,
સ્વર્ગ નરક ને શૂન્યભેદે ચડી ચાકે એ ઝોલાં ખાપ !
પડે ગમ નહીં સતમારગની.”

ઉપમાસભર આ કાવ્યમાં પારસી કવિ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત જગન્નિખ્યાનો પડ્યો પાડે છે :

“જન્મ ને મૃત્યુની વચ્ચે છે છવન, સિધુની ઊર્મિનું શીશુ !
મીશુજતીમાં અદલ જે જળે, તે જ્યોતિ નથી કંઈ મીશુ;
માની બેઠો તું જે અતલગની રે;
છવ ! જૂઠી તે માયા જ જગની !”

આખાની પેઠે અગરદાર પણ જાણાચાર અને કંઈ-આડંબર પર કટાક્ષબાણ ધારે છે અને અગવ્યંદ્રને જાહેર “પાણીમાં મોળ” પર સરતા” સ્થીતિનથી સંતુષ્ટ ! ચર્તા, અંતરંગીય પ્રકટાવવા જણાવે છે :

“ઝાડ જધી તુજ આ દિલસૂરી, બૂંસી રે ટીલાં ટપલાં !
પળપળ ફરતી ઠાયા શુ રે આ શા અદલ અડપલાં !”

પળે પળે રૂપ જલલીને માનવમનને મોહ પમાડતી, જગતમાં રમતી અને જગનને પમાડતી માયાને કવિએ ‘જગની જોગલ’ની ઉપમા આપી છે. તેના મોહક રૂપ

ત્યાં લીલાનું મંદર વર્ણન કરતાં કાવ્યમાં નીચેનું ઉત્ત્રેક્ષાચિત્ર કેટલું સરળ
છતાં આબેહુલ છે !

“જેખ ધરીને બેઠી રાતે, પહેરી કાળી કદની;
તારક માળ સરે ટુજ હાથે, જાણે રતિ સૌ દહની !
ગોરી જગની જોગનિયાં !
તારાં છેલછમીલાં છંપન કાટિ જાડે ઓગનિયાં.”

એની ‘બહૂત ભરી આંખ’ કદી આભમાં અધખૂલી ખૂલે છે તે સવાર થતાં એ
‘સોળ શણગાર સજી’ રંગ રેલાવે છે. આમ તેના ‘યનગન નિત્ય નવીન નખરા’માં
તે બધાની નજર ખાંધે છે ! પથુ ભક્ત કવિ તો નિર્વેપ રહી કહે છે :

“નહોં ટુજ જોગે, નહોં ટુજ ભોગે, માથું કો જંધનિયાં;
એક અલિપ્ત અદલ રહું જોતો સૌ ટુજ આ જોલનિયાં !”

માયાનાં મહિન આવરણોથી મુક્ત થવા અને શરણાગતને ‘જેવો તેવો સ્વીકારી’
લેવા માટેની ‘પ્રાર્થના’માં કવિ આદ્ર વાણીમાં ઠાગોરની કલ્પનાનું સ્મરણ કરાવતી-
આવના રજૂ કરે છે :

“મને બધિતાં ટુંજ બંધાઇ ગયો
મારે અંતર ટું સપડાઇ ગયો,
હવે આખર તો ઝોગખાઇ ગયો;
મારી મુક્તિ વિના નહોં તારી પ્રભો !”

ત્રીજા ‘સાધન’ ખંડનાં કેટલાંક ભજનોમાં કવિએ કર્મભીમાંસા ચર્ચી છે. જીવ માત્ર
સ્વર્ગમુક્તપ્રાપ્તિ એ વાસ્તીકિરામાયણની કલ્પનાનું અહીં સીધું જ અવતરણ છે :

“કર્મચતરના ડોરા વણી વણી આપ જ મહોં ચૂંચાયા;
માયાના શણગાર સગલી મંદિરકેવ રથપાયા !”

‘કર્મ જ જન્મતણું છે કારણ’ કહીને કવિ હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો નિર્ચોડ આપે છે :

“કર્મ કાળરૂપ સહુને બાજે, એમાં સહુ અટવાયા;
કર્મ છૂટયે જન્મોત્તર છૂટે: અદલ ન રહો અચડાયા !
બાળા ! છોડ કર્મની છાયા !”

વસ્તુ અને તેની છાયા જેવો કર્મ અને ફળનો સંબંધ દર્શાવતાં કવિ, કર્મનો મર્મ
સમજાવે છે :

“૨૫ જાને નિજ, જ્યોતિ જેવું, પડશે પછી પ્રતિબિંબ તેવું:
એક છે મર્મ ને શાસ્ત્ર અપારાં । બાપુ ! કર જ્યોતિથી કર્મ એ ન્યારાં !”

સાદી સરળ પણ સારંગ રાગની મધુર, લલિત બાષામાં કવિએ ‘સોદાગર’નું ૨૫૬ મોજી પ્રુણમદિમા વર્ણવ્યો છે. લાખો સરિતાને ક્ષાર ગ્રહી વર્ષાનાં મધુર વારિ વટાવતા સાગરનું અને અન્ય ગ્રહોને તેજશન આપવા પરિશ્રમણ કરી રહેલાં સૂર્યનું દૃષ્ટાંત આપી, કવિ જીવશી સોદાગરને સલાહ આપે છે કે :

“જીવ સોદાગર ! કરી લે સોદો પ્રુણતણે સંસારમાં !
મન કરી તુલા શુદ્ધ ગ્રહી તોળા દે કર્મ વિચારમાં !”

પ્રુણ એટલે નિસ્વાર્થ પરમાર્થપ્રવણ કર્મ. કવિ જનતાજનાઈન અથવા ‘લોકદેવ’ને તીર્થરાજ તથા ‘અક્ષય નિરંજનના પદ’ તરીકે ઓળખાવી રહે છે :

“આંતરડી ઠારો એ દેવની, એ નહીં જલ પાયાણુજ;
ચેતન એનાં રે બિલડતાં કરશે જન્મ કલ્યાણુજ !
સેવા કરો લોકદેવની.”

કારણ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારુ, સરિત, ચંદન વગેરેની માફક
“સંત જીવે રે સંત જીવે જીવન જમત કાળ આપ
સ્નેહધારા રે સ્નેહધારા એની વરસી રહે અમાપ.”

આ જાતનું ઉદાત્ત જીવન સ્વાભાવિક બને ત્યારે જ ‘પ્રુણ’ જીવનની સુંદરતાનો સાચો ‘યોગ’ સધાય. આ બંને બાજનોમાં બાષાની અને ભાવની સરળતા તથા ગંભીરતાને સુંદર સંવાદ સધાયો છે. અહિં—સીમિત મર્યાદા ઓળંગીને સમસ્ત વિશ્વ સાથે તદ્દપતા સાધવા મનને પડકાર છે. શાસ્ત્રીય ન્યાયસિદ્ધાન્તને કવિ કેટલી સરળતાથી મૂકી દે છે !

“નહીં બિંદુમાં સિંધુ બિછળતો, સંધ્યામાં ન પતંગી;
પ્રુણ જીવનની સુંદરતા રહે એક દિશા ન કદંગી
હું-તું કશું જીવનમાં નથી, એક જ વિશ્વ અબંગી
રે મન ! કાં રહે એકલરંગી ?”

એ યોગ—સ્નેહસાપુજ્ય—સધાતાં કવિને ‘ભીતર નખસિખ તું જ ભર્યો’ એવી પ્રતીતિ લાગે છે. વિવિધ હવમાઓને અતે કવિ કીટલમરના જૂના ભાવપ્રતીકોના નવા સંદર્ભમાં અન્યથા કરે છે :

“સ્નેહસાપુજ્ય હું પામિયો, ત્યાં સારું અવર શા યોગ ?
નાથ ! આ દેહમાં કંઈ પડે, તે તો કીટલમરીના જોગ રો !”

‘પ્રકાશ’ અને ‘આનંદ’ ખડોમાં કવિની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિના ઊંડાણનો તથા અભિવ્યક્તિની અસુત છટાનો આપણને ઠીક ઠીક પરિચય થાય છે. “અગમ અરૂપ અગોચર અનંદ...એક અકળ અંતરનો વાસી” એવા ‘અનિર્વાચ્ય અને અવર્ણનીય પરમ તત્ત્વ’નું સાંકેતિક નિરૂપણ કરતા કેદાર-ભજનમાં, અહીં તો અનુભાવ્ય છે એ શ્રુતિવચન કવિ ઉચ્ચારે છે:

“નિર્મુલ્યના યા શુલ્ક હું ગાઉં ? કંઈ ભાષા ઉપજતુ ?
એ અગ્ની તો ચાખ્યે જ જણાતું અદલ હું ક્યમ દર્શાવું ?
રે પ્રભુ ! કેમ તને બતલાવું ?”

એ તો “અંધાએ ઉરસ્વય દીકું કો, મૂંઝે સાગર આધી” જેવું છે. એ ‘અગમની ઓળખ’ અધરી અને અધૂરી છે. કોઈ વિરલ અધિકારી જમ જ પ્રકૃતિનાં પડોને ભેદી અલખ અક્ષરોને ઉઠેલી શકે:

“ચેતન ચેતન અંતર ઝબકે, બહાર રહી છે માટી:
અક્ષર ઓળખનાર ઉચ્ચારે, નહીં બોલી દે પાટી !
સંતો ! કોણ અગમ સમજાવે !”

તે માટે જાણ ‘પ્રસાધન-પ્રદીપો’ કે ઉપચાર નકામા છે; કારણ, આત્મા ‘સ્વયંપ્રકાશ’ છે.

“જન્મે જન્મે તું નવનવ દેહે, રાજે જની નવરાજ;
તારી એ હોડીનો તું જ સુકાની. એ સાગર, એ જહાજ:
રણ એકલશૂરનાં જેવા રે,
અવ ! દોહલા તારાં દેવા રે !”

તત્ત્વચિંતનનું સુરેખ આલેખન કરનારાં ‘સ્વયંપ્રકાશ’ અને ‘નવપ્રકાશ’ ગીતોમાં ચોખ્ખો ઉપમા-રૂપકો અને તેમની ભાષા ઉચ્ચ કવિપ્રતિભાનાં ચોતક છે. ધ્વનિરના સ્વરૂપનો વીજળી જેવો ઝબકાર ભક્તહૃદયને પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે કવિ તેને પ્રેમના તારથી બાંધી રાખવા ચાહે છે. કલ્પના મૌલિક અને પૈશ્વનિક જમાનાની છે :

“એ રે ઝબકારની પાંખો પકડવા લાવો કે રત્નહનો તાર !
પલકી જરાક કરી ઊડી ન જાય એવા બાંધુ એ અંતરને ખાર રે !
જશે પછી ક્યાં એ ઊડી ઝબકાર !”

પંચેન્દ્રિયોમાથી અરતું પ્રુથ્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, પ્રભુ જ્યારે પધારે ત્યારે પંચામૃત રૂપે સમર્પણ કરવા કવિ ‘અમૃતપાત્ર’માં જણાવે છે :

“ રે રે પ્રાણી પ્રમાદ તણ દે! આવે પણ અણધારી રે;
તુજ અમીપાત્ર અદલ છલકે, ત્યાં પ્રભુ લેશે સ્વીકારી રે,
પ્રાણી હવે તું છેડ અધારી, તારી છે રંગત ન્યારી રે! ”

એ ‘અધારી’માંથી મુક્ત થતાં આત્માને જે પ્રકાશનો ઉલ્લાસમય અનુભવ થાય છે તે અપૂર્વ છે :

“ ગંગાસ્નાન દષ્ટ અણનું રે કીધાં આત્મનયન રસલોલ;
એક એક કિરણે મૂલતો અદલ આનંદ ઝાકમઝોલ રે!
સંતો! એવાં જગ્યાં અજવાળિયાં એ છા! ”

અજવાળાના આનન્દસિન્ધુમાં અવગાહન કરી રહેલા ભક્તકવિને ‘પ્રભુવશકિત’નું રહસ્ય સમજતી ગાય છે કે “ ઓમ વિના નથી આરો! ” હવે અગોચર પણ ‘સર્વગોચર’ થાય છે ત્યારે, કનકે રેલ્યા સુધર્મા જ્યોતિષ્ઠવારામાં, સંધ્યા ઉપાના કેસ સાથે થતી પ્રભુની અંશુલિલીલામાં, સાગરનાં મોળાંની સ્વરવટમાં... સર્વજ અને

“ પ્રાણી પ્રાણીના પ્રાણમાં રે ઝંઝે તારું જ એતન એક;
ટોફી રહો ઉરખારણાં : તારો મજનું અદલ અદાલેક રે!
નાય! બીજે ક્યાં જઈ તને શોધવો એ છા! ”

‘આત્માનંદ’ની આ સર્વોચ્ચ રિશતમાં કવિની કલ્પના અને ‘કવિતા પણ હેમે ચકે છે, ત્યારે સકળ જલ્લાકની ગોળી કરીને, જ્યોતિનો રેમેલો ચૂકીને અને પંચતત્ત્વોનાં નેતરાં બાંધીને ભક્તિવલોણાનો અદ્ભુત ઠાક રમે છે. ભાષા, કલ્પના, લયમાધુરી, આપલ્ય, છટા, અલંકારવૈભવ, વર્ણનની ચિત્રાત્મકતા વગેરે દષ્ટિએ ‘વલોણું’ ઉત્તમ કાવ્યનો નમૂનો પૂરો પાડે છે.

“ એક કોર પ્રકૃતિ એ નેતરનિ લાણે રે,
એક કોર પુરુષ ધ્રુમાવે રે;
ધૂમે ધૂમે ને મીઠું છલકે વલોણું રે,
ઉપર અમૃત તરી આવે રે!
હદ બેહદ હું તો જિહું આઠાય રે ”

બેહદ આઠાશમાં જોડતા કવિનું ભક્તિભર્યું હૃદય સતત અનુભવે છે :

“ વિશ્વે વિશ્વલીલા વસંતે, નાય નાયે અનંતે ”

અને એ નાચની પ્રતીક્ષાની આરમ્ભ કેવી છે ।

“પ્રભુ ! તારે હૈયે સમાવશે ક્યારે ?

ક્યારે મારાં ચુબરો ધગતાં લલાટ ?”

“પ્રભુ ! તારાં તેડાં તે આવશે ક્યારે ?

જેઠું તારી જીવનભર અહીં વાટ !”

કારણ કે, એ શ્રાંતિભરી સંખ્યાએ તેમને, અગોચર ધામના આહ્વાનની રૂપેરી “દૂરની ધંટડી”નો રણુકાર સંભળાવે છે :

“રનેહ અને જીવન કેરાં આતિથ્ય મળ્યાં બહાં,

પમખાં ભાગ્યા કંટક ત્યમ આબ્યાં કર ફૂલ;

મટ્ટીની કાયામાં મહોર્યો પ્રાણુ પ્રભાભર્યો;—

ફૂટે દીવી : યાવ બવે દીપક પથુ ગૂલ !

વહાલાં ! મીઠી મીઠી વાગે દૂર કેા ધંટડી !”

હવે કવિને અસંતોષ કે અતૃપ્તિ નથી. તેમને દોરંગી દુનિયાના ડહાપણની પરવા નથી, વિશ્વને બદલે વિશ્વરૂપી વસ્તુ પહેરનાર પ્રભુનાં નામ અને ધામની “લાખેણી લેહ” લાગી છે. તેથી જ “કીર્તનિકા”માં “પ્રભુની આથ” બરી રહેલા અદલ હંસ કવિ ગાય છે :

“આખા આ વિશ્વને લે આમ જાંડળમાં રે,

આમને તું રાખે તુજ હથેલીમાં રે !

મારા રનેહની રે આથ અદલ તું જાણે રે;

રાખે તને ય ઉરથેલીમાં રે !

તારી તે આથ કેવી મોટી છે, સાહેબા રે !”

કારણ, નિખાલસતા અને નિર્મલતાના ધૃતથી બધાં હૃદયમાં અદાદીપની અખંડ જ્યોત જળહળે છે. કવિ એ અદ્વાના તેજને સરળ પથુ નવીન ઉપમા—વાણીમાં અક્ષત કરે છે :

“ધરતી માતા કરી કેરી કાપાનું ફૂલકું,

પ્રાણે કેા નવતારક ચેતવશે આકાશ;

મારાં ગીત વસંત ઉરે નવરાગ ઉઘાવશે,

તેમાં ખીલશે ને ટમટમશે મારી આકાશ !”

ખરદારનો એ અદાદીપ ઉર ઉરમાં દિવ્ય પ્રકાશ પ્રસરાવે !

રાષ્ટ્રીય કવિ ખખરદાર

શ્રી લલકુમાર મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ એમ. એ

કવિશ્રી ખખરદારના પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, અનેકવિધ ઐતિહાસિક પરિવર્તનોનાં પણ ધર્મભક્તિ અને દેશભક્તિમાં રહેલા છે. તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરનારને જણાશે કે કવિની તમામ કાવ્યકૃતિઓમાં આ બે પ્રવાહો જ, એકી સાથે અથવા તેા ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પણ, જોવા મળે છે. ધર્મભક્તિ અથવા પ્રભુભક્તિને તેઓ પ્રધાન અને રાષ્ટ્રભક્તિને ગૌણ માને છે; પણ એ બંનેના પાયામાં તેા પ્રેમના વિશ્વધર્મની જ ભાવના રહેલી છે.

ધણા કવિઓના મતે શૂંઝાર સર્વોત્તમ અને કવિતાનુકૂલ રસ છે. કરુણ અને વીરનો તેઓ સહાયકારી રસ તરીકે વિનિયોગ કરે છે. પણ શ્રી ખખરદાર કહે છે કે: “નવે રસનો ધણી ને રસિયો કવિ વીર પણ છે.” અને ખરેખર વીર સુકટો સમરંગણમાં જીવના જોખમે પરાક્રમ રેલાવી માનુષ્યમિતુ રક્ષણ કરવા ઝડપે છે તેમ વીરરસના દ્વિમાયતી વિરલ કવિઓ પણ સ્વરચિત રાષ્ટ્રકાવ્યોથી પ્રભાવનમાં સુત રહેલી તથા મહદ્ અંશે જાગૃત થયેલી કે જાગૃતિની પળની રાહ જોતી ઉત્કટ નિર્ભેળ દેશપ્રેમની ભાવનાનો ઉદ્દેશ જન્માવે છે. તેઓ સુમટોમાં અને સામાન્ય નાગરિકોમાં રહેલા વતન માટેના વહાણને વીરત્વભરી વાણીથી બિરદાવે છે, એટલું જ નહીં પણ પોતાની વાણીના સામર્થ્યથી વીરોના વીરત્વને, તેમના વિજયને અનેકું ગૌરવ આપી, અન્યમાં પણ અનેરી પ્રેરણાના પીચ રેલાવે છે.

ભાટચારણોની ઉદ્દ્યોષક યુખપરંપરિત કવિતા ઉપરાંત, સુમર્તિ નર્મદે અને ત્યારપછી હરિ દર્ષદ દુવે, સ્વદેશભિમાનની લાગણી અને વીરરસના આવેશથી યુક્ત સંખ્યાબધ દેશભક્તિનાં કાવ્યો લખ્યાં અને “સદ્ ગુણો જીતરા જંગ”થી પગાર કરી, સૈંદા પછી ઉદ્દ્યોષ પામનાર કોંગે જા મોંગે ના ચોર”મંત્રનો “આદોમ કરીને પડો ફોતેડ છે આજેનો જાણે પૂર્વોક્તાપ માથો” ત્યારનાદ આરભમાં ખખરદાર અને નાનાલાલ અને પછી મેધાણીએ વતનપ્રેમનાં, રાષ્ટ્રભક્તિ અને તેને અંગેનાં ચોર”-સાદસ-સદાદતનાં, સ્વાપેશુનાં, વિજયકૃત્તનાં, દેશદશાનાં, કતબ પ્રેતસાહનનાં, સમ્રામનાં, વીરોને અપાતી અજ્ઞાનાં, ભારતનાં અને તેના નદનવન સમા યુજસવના ગૌરવના સંખ્યાબધ ગીતો-

કાવ્યો—ગુણસંખ્યા ઉભય દૃષ્ટિથી લખ્યા છે. અને એ રીતે ભારતી તથા ગુર્જરીની અનન્ય સેવા બજાવી છે.

‘ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય કવિ’ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા કવિ ખખરદારનાં આ પ્રકારનાં, ૨૭ કાવ્યો પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહ વખતે પ્રકટ થયેલા ‘ભારતનો ટંકાર’માં અને ૭૨ કાવ્યો બીજા વિશ્વવિગ્રહ વખતે પ્રકટ થયેલા ‘રાષ્ટ્રિકા’માં સંગ્રહિત થયાં છે. તેમાં “અર્ધજી બધું ટુકને જ તો અર્ધજી અવરને શું કરું ?” નું ‘અર્ધજી’ કાવ્ય ઉમેરીએ તો તેમણે પૂરી સદી નેધાવી ગણાય ! ભારતની ગરીબી અને સુધારાની ચિત્રોમાં છવાયેલી કચણની છાયા બાદ કરતાં મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં વીર રસ ઝબકે છે. કૃષ્ણ નહીં પણ ‘અમીરસખાન’ કરનારા, ‘નાના પણ રાધના દાણા’ને કવિ “સિંહતણા સંતાન, તમે હો !” ઉદ્બોધન કરે છે અને “વીરનું સ્વરૂપ શોધન” કરે છે :

“છળખળથી કેઈ વિકળ વ્યબળ ચર્ધ, બણવો શું દેહ ગોઝારો ?
કુંભરજૂથ નિહાળી બને શું કેસરીબાળ બિચારો ?
બલા, એ તો આગતણો અંગારો.”

‘સિંહવીર’નું કાવ્ય પદ્યપદે વીર્યભાવથી ઊછળતું છે.

‘ત્રાડ અમારી તોડે મનને, ફોડે દિશાના કોટ;
તારક રજનિમાં જાય સંતાપ, સામર પામે ઝોટ;
ઝોટ અમારી ચંદ્રને; અમે સિંહજૂનાં સંતાન.”

જુરસો અને પ્રેરણા-પ્રોત્સાહનભર્યા ‘રણે વિદાય’ કાવ્યમાં યશસ્વી વીરચોદાઓનું કેવું આબેહૂબ આકર્ષક અને અસરકારક શબ્દચિત્ર દોરાયું છે !

“આખમાં અંજન, રણરસરંજન, ગુંજન યુદ્ધગીતોનાં;
વાંકી વાંકી પહેરી પાપ પીળી આ, વીંધરો લોચન કાનાં ?
તાણી તાણી આ મૂછ મરડી, કરડી રથા હોઠ રાતા;
વારે વારે ગુબ મારે ખુખારા, ને તડપી રથા પગ તાતા !
હણહણતો હથ ખારણે, વીરા ! પેંગડે પાપ ધરો છા !”

છેવટે,

“વીરરસે રણકુંજ ધૂમીને શિરનાં ફૂલ ઊડાડો !”

સમરમાં ધસવા માટે “નહીં દેહના મોહ, શરને નહીં નેદના રોહ” વગેરે દ્વારા યરાતન ચઢાવી કવિ ‘નવજીવનનાં આવાહન’માં ગીતાપ્રબોધિત એ ઈષ્ટ વિકલ્પો બતાવે છે :

“માયરતાનાં તમ ઊતરશે, રૂપું રૂપું કહેતાં તરશે,
તરતાં હૃદય મંડે શી બરશે ! હો વીરા ! રે આંવો, આંવો !”

“જીન ક્યેં નવજીવન જડશે, બારતનાં સહભાગ્ય ઉપડશે,
કે રજુ પડનાં પ્રજા સાંપડશે। હો વીરાં રે આવો, આવો।”

‘અનન્ય ભારત’માં પોતાના દેશની ભૂતકાલીન અવ્યવસ્થાની મુક્તકાંઠથી પ્રશંસા કરતાં કવિ શાકતા નથી:

“જ્યાં ઋષિઋષિનાં નસત્ર અચળ ઝગદળનાં,
જ્યાં નવજીવનનાં જામી યુગેયુગ મળતાં,
જ્યાં વણાં બકિતરસનીર મંગરું બળતાં:
જે સમર્પ ઉરધનથી રે — અન્ય જે સમર્પ ઉરધનથી:
નથી નથી દુન જેવી, ભારતી જગમાં અન્ય નથી। માત હો।”

એવી ભારતીય સંસ્કૃતિને ચરણે વીરમકત નિવેદન કરે છે:

“ઝગવો મરતાં જામ શમરું જ, તારી મહોલાત!
એ દગ પર દુન જીવન રહે જીડી, ભારત, મુજ માત!”

વળી,

“જુગ જુગમાં લઈ જન્મ અનેક, કરવા દુન જાત;
જ્યાં તું ત્યાં પ્રજા સત્ય વિરાજે, ભારત, મુજ માત!”

એ માની હાકલ પડતાં અને મોહનની મોરલીનો જાડુ વરતાતાં ભારતના અડવીસ મેદાને રૂઝા:

“નથી મુએલાં મુઠાં પેલાં, મુઠાં એ સહ જીલાં:
હો મા! એક અભાવનાં જાડુ નયન નયનમાં મુઠાં!”
“રનેહતણી સમશેર કરે ને દાલ ધરી સયમની:
હો મા! એક દનાદિલને શું ડગલે ફોજ “આલમની?”

અને જ્યારે,

“ભાગ્યક બહા મોતમ જમજે, જાળ મગેરી છવાઈ;
રાતી રાતી જીમ એ ભાગ્યની તણુએ બધે આ તણુપાઈ:”

ત્યારે,

જ્યાં દુઃખમાલમ પર્વત પીંચે, અંજા રહી છે રેલાઈ;
રાતી રાતી જીમી જાંબ અમનની, દિશદિશ રહી રંજાઈ.”

એ અવનરા સંમરગણના વર્ણનમાં કેવો રૌદ્રસ અને સાથે સાથે પીયંભાવયુક્ત
ભક્તિરસ પણ રેલાય છે ?

“કાટે આભ, દિશા ડોલે, ને સાગર દૂળે મોખઃ
રામ રામમાં ખાલા બોકે બર અંધારે બ્યોમઃ
લયના હાહાકાર ઊઠે રે ? જમના રણુલભાર છૂટે રેઃ
સર્વ સમર્પણુ તુજને, માતા ! તુથીજ સર્વ મિરાત !
ધડીબર થંભી જ રે માત !

ગાંધીજીના સામાયિકને કવિ ‘દેવાસુર સંગ્રામ’નું ૨૫૬ આખીને અધ્યાત્મરહસ્ય
સૂચવે છે :

“સમરગણુ ક્યાં જઈએ શોધી ? છે સમરગણુ ઉરઃ
કુરુક્ષેત્ર કે યરમાપિલિથી અધિક વધે શાં યર !
રણુ એ ખેલે આતમરામઃ આ તો દેવાસુર સંગ્રામ !”

આપણે આર્પમંત્ર ‘તુમાખી યસસમૃદ્ધિ’નો નહીં પણ ‘આત્મસિદ્ધિ’ને છે :

“જગ બલે અસત્યે જીતે, જગ બલે અધર્મ તણુાય,
તુજ અંતરતેજ સુરીતે તું જળવ એ તનમયઃ
છે તોલાણું દેવગણુમાં દાનવ-માનવને મુદ્-હો બારત ! રહેજે મુદ્.”

ન્યારે બારતદેવીની આંખમાં નવચેતન ઊભરે છે ત્યારે ‘જુમજુમગની ખ્યાસી’
મૈયા, વીરત્વની અંજલિ, ખોખો કે ખાલીથી સંતૃપ્ત ન થતાં,

“જ્યોતિ જ્યોતિ ધરધર જો સળખ્યો, રેતી રેતી શુ માથું ?
શિર કાપી અપરમાં નાખ્યો, કરો કાળજુ આધું !
ખરખર બરો બરો હો !”

સ્વાતંત્ર્ય માત્ર કરવા માટે અને ટકાવી રાખવા માટે એકતા હોવી આવશ્યક છે.
બંને સંમહોનાં પદ્યખર્ચાં કાવ્યોમાં ધર્મ, વળે કે વર્ણનાં ભેદભાવ ઊડી બારતીય
એકતાનો ભાવ દહ કરવા પર કવિ ખૂબ બાર મૂકે છે. કવિનો મુખ્ય મંત્ર છે :

“એક જુઓ આકાશ આપણું, જૂમિ આપણી એક,
નહીં જુદાઈ ધરીયું જનીયું દીન બરે એકેક !
“આપણે બારત પ્રજ તમામ ! અહોહો ! એક માત-આરામ !”

આ ઉપરાંત ધ્વજને લગતાં ગીતો, ભારતપુત્રો-વીરોનાં ગીતો, કૃતગીતો, દાદાજી, દિરોજશાહ, કાળરાજ, મલબારી, ગાંધીજી, ચંદાનંદ, બરમા, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મટુભાઈ, દાજીમહંમદ, કાન્ત, કલાપી, નાનાલાલ વગેરેને સંબંધકર્તા અંબલિગીતોમાં પણ કવિને ભારત અને ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિષરે પ્રાપ્તિને પ્રેમ પ્રકટ થાય છે. નવીન અભિજિજ્ઞા છંદમાં રચાયેલું 'એ ગાંધી સંતસુભણુ' કાવ્ય આખું જ સુવાચ્ય અને સુશ્રાવ્ય છે.

“દાસ્યાં ચેતન મૃત મટીમાં, ફાલ્યાં જડહૃદયેથી ફૂલ,
દિમ દમલેથી બડકા ઊછા, ઝમકી સોનારજ બરધૂળ;
પથ્થરની પ્રતિમા ત્યાં ચાલી,
ફૂટી મૂચળમાં પણ ડાળા,
જનજનના મનમાં નવરંગે પાછી ઊગી આશ અતૂલ;
એવી વતી કોની આશુ!, એ ગાંધી સંતસુભણુ.”

કવિ ગાંધીજીને પચાસમે વર્ષે કેવી કવિત્વભરી વાણીમાં બિરદાવે છે!

“ગાંધિવે આવો જનનના! સર તમ સરસદનના,
રોહે ભર્યાં, સત્યે કર્યાં, છો આજ મોંઘા કવનના!”

એ ગાંધીજી ભારતીય કે વિશ્વવંદ્ય મહાન વિભૂતિ તો છે જ. પરંતુ તે ભારતીય એકતાની અતૂટ કડી સમા ‘ગુજરાત’ના ગુજરાતી વીર છે, એ ગાંધીજી ભણે બૂલી ભય, આપણે કેમ બૂલીએ! ગુજરાતના વાણિજ્ય, વ્યાપાર, કલા અને ભક્તિસંપન્ન અખ્યાત સંસ્કારને ગુજરાતના બધા જ કવિઓએ કવિતામાં રચાવે આપ્યું છે-પણ,

“જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!
જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોમ્મત.”

હારા ગુજરાતની ઐતિહાસિક સીમાઓને વિસ્તારનાર કવિ અખરદારને તો તેમાં મોટા હિસ્સા છે. “રાષ્ટ્રિકા”માં તો કવિએ અગિયાર ‘ગુજરાતનાં ગીતો’નું ‘ગુફ’ જૂથ જ રચ્યું છે. અલગત તેમાંનાં ઘણાં કાવ્યોમાં વિચારની કે કલ્પનાની નવીનતા કે અપૂર્વતા કરતાં એક જ ભાવની અન્ય દાળ કે છંદમાં ગુનરુક્તિ જેવું જણાય છે. પરંતુ ‘જીવનની મહોલાત’ સમી ‘રણિવામણી મરવી ગુણવતી ગુજરાત’ પ્રત્યેની તેમની પ્રીતિને સચ્ચાઈભર્યો રણકો તેમાં રૂપરૂપણે સંભળાય છે:

“ધરતીને સોદામ સુભમ ભારતને બાગ આ,
નંદનવનનું અગિયું, પરીઓની રસકુંજ!
ગુર્જર સુદરીની જ્યાં જોડે ચોગમ ચાંદની,
વરસે દેવોનાય અદલ ત્યાં ફૂલનપુંજ!”

કવિ ગુજરાતનાં હરિયાળાં ખેતરો, 'ફળફૂલવંતી કુંજો', 'ગિરિગદરો', 'સર સરિતા રસભર અમીઝરણી', પુણ્યતીર્થો, પશુપંખીઓ, વનસ્થ વનસ્પતિઓ વગેરેનાં સુકતકંઠથી ગુણમાન ગાય છે. કવિ ગુજરાતની અસ્મિતાના પ્રાણ સમા ધાર્મિક ઔદાર્યનો ગુણ પારખે છે અને તેનાં ઠરઠર વખાણ કરે છે. ગુજરાતીની હૃદય-ઝળુતા પારસીઓના હિંદમાંના આગમનકાળથી પારસીઓનાં હૃદયમાં રમી રહી છે. સર્વ ધર્મોના બંધુઓને 'ગુર્જર સંતાનો' તરીકે સંબોધી તેમને તે કહે છે :

“જુજ શું જુજ ભીડીને આવોઃ એક જ પ્રેમતણી છે વેલ!”

કારણ કે,

“પ્રેમ તહો ધિક્કાર રહે નહિઃ ધિક્કારે નહિ પ્રજનું રચાન.”

‘રાષ્ટ્રિક’માં કથાનક-ગીતોનું પંચક છે. તેની ખંડકાવ્યો જેવી રચનામાં પણ મેવાક અને ગુજરાતના સમર્પણના પ્રસંગોને કવિએ કરુણમિશ્રિત વીરરસને વહાવતી વાણીમાં અંકિત કર્યા છે. તેમાં ‘દ્વાન્સવાલમાં ત્રાસ’ના મિત્રહરિગીતમાં રચેલા કથાનકગીતમાં રણસૌર્યપૂર્ણ પ્રતિભાવંત ગુર્જરવીરત્વ, “અટનના યથ રક્ષકો-સ્વાતંત્ર્યના ઉરમક્ષકો-દ્વાન્સવાલી તક્ષકો”ની સામે સાગરનાં મોજાની જેમ ઊછળે છે.

“ઊછળો ગગન મહાસાગરો! વંટાળિયા નભને ભરો!

પહાડો પડો! જ્વાલા ઊડો! અંધાર અવની આવરો!

ગુજરાતના યુરા અમે ગુજરાતીઓ!

યધએ શું બારતદેવીના યથધાતીઓ!

અમ જેહ દધએ, દેહ દધએ, ચેહ બળિયે તાતીઓ!

અમ ટેક ના તબિયે કદી! - રે આ અમે ગુજરાતીઓ!”

આવાં ગીતોમાં તો કવિની ભાષા અને સૌર્ય રેલવવાની રીતિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. સમગ્રપણે જોતાં કવિના આ બન્ને સંગ્રહોમાં વિષયનું વૈવિધ્ય કે ‘દર્શનિતા’ જેવું જોડું ચિંતન મળશે નહીં. કવિની ભાષા હંમેશાં સાદી, સરળ, સુગમ, મધુર અને પ્રાસાદિક હોય છે; પણ આ પ્રાસાદિકતા અને ભાષાની બળકે વિનાની દલપતસૌલીની સાદાઇનો અતિરેક, આલંકારિક કૌશલની કે કલ્પનાની રંગલીધાની મરોદા, ગીતોનું દીર્ઘચંપણ, વિચારોની પુનરુક્તિ વગેરેના કારણે તેમની કવિતાકલાને ઉચ્ચતર કક્ષા સુધી વિકસવા દેતાં નથી. શ્રી સુન્દરમ નોંધે છે તેમ, “તેમની ભાષામાં વર્ણમાધુર્ય હોય છે, પણ તેટલું જ અર્થમાધુર્ય તેનું સહચારી નથી હોતું. તેમની નિરપખુની શેઠી સરળ સુગમ અર્થવાણી છે, પણ કાવ્યનો પુદ્ગલ, તેનાં અંગઉપાંગોની સંધિ અને

સંઘટના પ્રાયઃ સિધ્ધિ રહે છે.” તેમ છતાં, કવિએ રાષ્ટ્રપ્રેમથી પ્રેરાઇને ગુજરાતી સાહિત્યને વીરરસના કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યો આપ્યા છે, એ ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસની નોંધપાત્ર હકીકત છે.

અંતમાં ‘સોની પહેલી ગુજરાત!’ કાવ્યમાંની છટ્ટી કડિયાના અવતરણ વડે આ લેખ હું પૂર્ણ કરીશ :

“ખાણાં એરતણાં છે પીવાં મૌન મુએ ધારી મતધોર,
વદાણાં રવજન જવા છે છોડી કરી નિજ અંતર વજ્રકટોર.

ભારતઝંડાને ભળવવા,
જગમાં યાતિસુધા કાલવવા,

કેણ દૂરી પડશે આગળ ધરી ભારતભાગ્યતણી કરદોર ?
છે એ કેણુ વીરોની માત ?—

સોની પહેલી ગુજરાત ?

સોની પહેલી ગુજરાત ?

ગુજરાત જ હે ગુજરાત !’

કવિશ્રી ખખરદાર

શ્રી મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે

આપણા એ સુપ્રસિદ્ધ કવિઓ-કવિશ્રી નાનાલાલ અને કવિશ્રી ખખરદાર-એ બેઉને તેમની હયાતી દરમ્યાન ઉત્તમ ઊજવીને મુખામુથી મારીને ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં નાનાં મોટાં તમામ શહેરોએ વ્યવસ્થાપૂર્વકનું અને ઉમળકાભર્યું જે માન આપ્યું હતું તે એ ઉત્સવોમાં આજોપાતળો પથ ભાગ લેનારી કોઈ પણ વ્યક્તિ કરી વીસરી શકશે નહીં. કવિશ્રી ખખરદારના કનકોદસવની ઊજવણી સ્વરૂપ તથા વલસાડમાં યજ્ઞ હતી ત્યારે મેં જે બાષણો કરેલા તે વર્તમાનપત્રોમાં તે વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલાં અને પછીથી તો એ બંને બાષણો મારા એક ગ્રંથમાં પણ સંગૃહીત થયેલાં છે. સ્વળ અને સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે તે વખતે મેં જે કહેલું તેની પુનરુક્તિ કરવાની મને જરૂર જણાતી નથી. બનતા સુધી એવી પુનરુક્તિ હું નહીં થવા દઉં. પરંતુ કવિશ્રી પોતાના મશ્વરીરે જ આપણી વચ્ચે આજે રહ્યા છે ત્યારે એમના અમર આત્માને અર્જુન અર્પવાની મારે માટે તો આ ઉક્તિ જ તક જોઈ જતી હશે તો એ પવિત્ર અને પ્રેમાળ કવિ હૃદયનો દ્રોહ કયો હોય એવું હું ખ મને થાય એ કારણથી જ આ લઘુ લેખ લખવાની પ્રવૃત્તિ હું આદેહું છું.

કવિશ્રીને સૌથી પહેલાં મેં બાવનગરની સાહિત્યપરિષદમાં સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું પોતાનું બાષણ વાંચતાં સાંભળ્યાં. બાષણે સંભળવાનો, ખાસ કરીને પરિષદનાં વિદ્વાતમયી બાષણો સંભળવાનો, લોકોને ઝાઝો રસ હોય એવું પરિષદની બેઠકામાં કવચિત જ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ મુવાન વયના, ગૌર વાનના, દૃઢ શરીરના, શુદ્ધ અવાજના, તેજસ્વી પારસી ગૃહસ્થની વિશુદ્ધ વાણી અસ્ખલિત વહેવા મારી તેની સાથે જ સલા મન્નમુગ્ધ યજ્ઞ ગદ્ય અને અદ્ભુત શાન્તિ રાખીને એકચિત્તે તમામ શ્રોતાગણે એમનું બાષણ અતિ આદરપૂર્વક સાંભળ્યું. એ યાદગાર પ્રસંગ પછીજ અમારે એમની સાથે અગત પરિચય થયો. ત્યાર પહેલાં તો નરસિંહરાવ, નાનાલાલ અને ખખરદાર એ ત્રણેની કવિતા અવાર નવાર 'વસન્ત' માસિક પત્રમાં વાચવામાં આવતી તેથી હું પ્રસન્નતા અનુભવતો અને ગુજરાતી કવિતાને અનુરાગી પણ બનતો. ખાસ કરીને 'પ્રેરણાદિતી રાજભક્તિ' અને 'હલદીધાટનું શુદ્ધ' ('થરાં પાવીય દબર') એ બંને કાવ્યો મને અત્યંત ગમી ગયાં હતાં. સ્વ મુદુભાઈ ઠાકરાણાના "સાહિત્ય"માં "મોટાલાલ"નું કાવ્ય-પ્રભાતનો તપસ્વી-છપાઈ ગયું હતું. એના લખનાર "મોટાલાલ"

તે કાણ એ જાણવાની ઇચ્છા જનતામાં વિશેષ ને વિશેષ તીવ્ર બનતી જતી હતી. એ કવિતામાં અસામાન્ય બળ જણાતું હતું એથી એનો લખનાર કોઇ સમર્થ કવિ હો એમ તો સર્વને લાગતું હતું, પણ એ લખનાર કાણ તેનો નિશ્ચય થઇ શકતો નહોતો. બહુ વિલંબ વેળા પછી અધીરા સાહિત્યરસિકોને જાણવા મળ્યું કે એ પ્રતિકાબ્યના લેખક શ્રી ખમરદાર છે. “કવિ મોટાલાલ”નાં “અભાતનો તપસ્વી અને કુકુટદીક્ષા” એ પ્રતિકાબ્યો ૧૯૩૭માં પુસ્તકાગારે પ્રકટ થયાં. એના આરંભમાં એ કાબ્યોના સંપાદક શ્રી યજ્ઞેશ શુક્લ શ્રૂળ ‘કાબ્યો’ને ‘જાણે રાખીને તેમની અને આ પ્રતિકાબ્યોની પકિતઓ સાથે સાથે વાંચવાની ભલામણ કરે છે, અને ‘વિશેષ આનંદની વાત’ તરીકે આપણને જણાવે છે કે કવિશ્રી નાનાલાલે પોતાના સુવર્ણમહોત્સવ ‘વેળા જાહેરમાં સ્વીકાર્યું હતું કે એમની ‘ઠોલન શૈલી’ વિષે “સાચામાં સાચી ટીકા” એમના કવિબંધુ ‘મોટાલાલ’ની હતી. શુભરાત્રી સાહિત્યમાં પ્રતિકાબ્ય હવે તો ઘણું લખાવા મંડાયાં છે, અને ભવિષ્યમાં ‘પણ ખીળ’ ઘણું લખાશે, પરંતુ વિષયના મહત્ત્વને કારણે અને રચનાના વિસ્તારને કારણે તેમજ શ્રૂળ કાબ્યોની વાણીનું અનુકરણ પ્રતિકાબ્યમાં બહુ અચોટ રીતે ઊતરી શક્યું છે તેને કારણે આ પ્રતિકાબ્ય આવાર સુધી તો એક અને અન્નેક રહ્યું કે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એ પ્રતિકાબ્યનો થોડોક ભાગ આપણે જોઇએ:

ખચ્ચીસમી વેળાનો પુકાર !
 ખચ્ચીસ વર્ષ વીતી ન્યાં
 વિચિત્ર અને રસવિહારક
 આ તારા કવિત્વોચ્ચાર સુશ્રુત સુશ્રુતા.
 આવાને કાળે ન હોય
 આટઆટલાં રસદર્શન;
 સત્યમાર્ગના મર્મસોપકને ન હોય
 આટઆટલી વિનતિ,
 નથી એવા અનિષમિત ઉચ્ચારોનાં
 કાળવાણી સ્મરણો.
 જન્મતસીમ ઉપરથી
 જન્મજનની અનેરી પ્રેરણા
 સુખરાત ને ભારત સદ્દર્માં ફૂંકવધી છે,
 આકાશશિખરેથી ઉઠાને
 અમૃતનયનોમાં મલપતી ઉતારથી છે,
 પ્રાણમાં સુષ્કને પ્રમદાવવા છે,
 ઉદયનાં સિંદાસનેમાં
 બ્યોતિરેવ પધરાવવા છે,
 સારી રજનીનાં મધુર સ્વપ્નને
 સાચાં પાકનાં છે ઊગતા દિવસમાં;
 કલ્યાણનું છે, મોહનું છે, મનનું છે,

ત્યાં જો કાલિદાસના ઉપમાવારસ !
 અમારે તો જોઈએ છીએ
 મહાકવિની અગીરસનાના
 પ્રખર પણ રસવિશેષ કાબૂસ'દેશ !
 સળભાવ તારા શુદ્ધ કવિતાના ધૂપ,
 પામ અમારાં પ્રેમનાં પૂજન,
 ને ચિરંજીવી, સદ્ગુણવી હો !—
 આનન્દો, માટે આનન્દો, રસિકજનો !
 આજે પચ્ચીસ વર્ષે સદ્ગુણ સુયોગ મળ્યો છે,
 અગિયારમાં પચ્ચીસ વખત પાણી ડંટાવો,
 પચ્ચીસ વખત જોઈ જોઈ વળાવો,
 પચ્ચીસ પચ્ચીસ ચોંક પૂરાવો,
 પચ્ચીસ ફૂલમાળા ભરાવો,
 પચ્ચીસ ચિત્રો 'ટંજાવો,
 પચ્ચીસ વખત ફૂકડેફૂક સુણરા
 પચ્ચીસ વખત કણું મંડાવો,
 (અને પેટમાં સમાવો વા ન સમાવો
 પણ પચ્ચીસ વખત બોજન લેવડાવો;
 અરે આ પચ્ચીસમી વખત
 હૃદયમતા પામેલી રસસુંદરીને
 શુદ્ધાચરણી કવિતા કહેવડાવો !)
 પચ્ચીસ વખત પ્રાર્થના કરાવો;
 પ્રભાતનાં અને કવિઓનાં
 નવરંગી કિરણોની આશા
 હૃદયમાં અનેક પચ્ચીસ વખત ઉછળાવો;
 આશા તો અમર છે,
 ને જીવન તો દૃઢ છે;
 પણ શુદ્ધ કવિતાની અમર વાણીની તો
 નિર્માઇ છે લાંબી લાંબી જીવનઅવધો.
 આનન્દો, રે આનન્દલલહાર કરો !
 કવિમંદિરે તો હવે, રસિકજનો
 કવિતાના ઉત્સવ થયો, ઉત્સવ થયો,

નાનાલાલની ડાહ્યનકૌલીને આમ ઉમ વિરોધ કરનારા કવિ ગ્રોટાલાલનાં ઉપદાસ
 પચનોની પાછળ પણ છપો રહેલો નાનાલાલની કવિપ્રતિભા પ્રત્યેનો આદર આપણી
 નજરે પડ્યા વિના રહેતો નથી, અને એ આદર કવિશ્રી અબરદારને નાનાલાલના જન્મ
 સંવર્ષમહોત્સવ પ્રસંગે નીચે પ્રમાણેનું અંજલિગીત ગાવાને પ્રેરે છે :

ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!
રસલીલી ખીલી ઘુજ હૃદયવસંત નો;
ઘુજ ટહુકે મોંઘીં ગુર્જર આકાશ આ,
દિશદિશની ઉધડી કંઈ દેવદિગંત નો.
ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!

વનઉપવન ગાળે ઘુજ મધુરા ચન્દ્રથી,
પંખીડાં પૂરે કંઈ દિલકિલ નાદ નો.
ઘુજ પડખા ઝીલે કંઈ કંઈ રસખાલુડાં,
જાદુગારા છે ઘુજ ગાનપ્રસાદ નો!
ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!

x x x

નહીં મરતી, નહીં સોભ, ન ઉરધમસાણુ કે,
લાડીલી મીડી ઘુજ ઉતત વાણુ નો;
સત્ય સનાતન ઘુજ હોઠે ફરી કંઈ સર્પાં,
જમભ્યા જનમાં દેવજીવનના પ્રાણુ નો!
ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!

x x x

આજ વસંતે મોંઘી અમ રહપટિકા,
અમર ખીલો ત્યાં ઘુજ ફૂલોના ફાલ નો!
દેવદીર્ઘ ઘુજ નૂર, જમત શુ દર્ષ સુકે!
વીરા! અમ ઉરની તો વંદનમાળ નો!
ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!

આ કવિતા ૧૯૨૭ માં રચાઈ ત્યાર પછી 'આર વર્ષ' રહીને કવિશ્રી ખખરદારનો પોતાનો સુવર્ણમહોત્સવ આજો તે પણ સમય ગુજરાતે સંપૂર્ણ ઉત્સાહથી ઊજાવ્યો. એ જ પ્રસંગે કવિશ્રીએ જાતભરના તત્ત્વચિંતકોની વિચારધારાને ખીલીને 'તેના ઉપર પોતાની કાલર મૂકી છે' એવો 'દર્શનિકા' નામનો ખૂલણુ છંદમાં રચાયેલો કાવ્યમંથ આપણને આપ્યો. 'કાવ્યસિક્ષા,' 'વિદ્યાસિક્ષા,' અને 'પ્રકાશિકા'થી એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિના પ્રકાશનનો જે આરંભ થયો તેમાં 'ભારતનો ઇતિહાસ,' 'સંદેશિકા,' 'કલિકા,' 'ભજનિકા,' 'રાસયન્દ્રિકા' અને 'દર્શનિકા'નો ઉમેરો થતાં નવ મુંદર કાવ્યપ્રગટો એમના સુવર્ણમહોત્સવનો મંગલ પ્રસંગ આજો ત્યાર મુખીમાં આપણને મળ્યા તે બદલ ગુજરાત એમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લામણી અનુભવે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રતિલીલા, પ્રણયની ભાવના, રાષ્ટ્રપ્રેમ, પ્રભુભક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન એવા અનેક વિષયો ઉપર મુંદર

રચનાઓ રચીને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને એમણે સમૃદ્ધ કર્યું. સુવર્ણ મહોત્સવ પછી
પણ રાષ્ટ્રીક રચીને - એમણે દેશભક્તિના ગીતો ગાયા, સ્વાર્ધનની પ્રેરણા આપી,
દેશદાઝથી ધબકતા હૃદયની વીરરસની વાણી ઉચ્ચારી એમણે આપણને જીવતા અને
જગતા કર્યા. 'કલ્યાણિકા'ના કાવ્યો રચીને એમણે પોતાના 'આધ્યાત્મિક' અનુભવોનો
સાચો નીચોડ આપણને આપ્યો, અને છેવટે મુખર્ષ મુનિવર્સિટી તરફથી 'ગુજરાતી
કવિતાની રચનાકળા' પર જે પાંચ બ્યાખ્યાનો એમણે ૧૯૩૯ માં આપેલાં તેમાં સોનેટ
અંગે એમણે જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા તેને અનુસાર 'નંદનિકા' નામનો ૨૦૨ સોનેટોનો
સંગ્રહ એમણે બહાર પાડ્યો અને તેની અંતિમ કવિતામાં એમણે ગાયું કે:-

રમતો તેં રમાડી તે લીધી બધી મેં રમી,
મૂંઝી જ્યોતિઅંધાર ઉઠેલાં મેં વિચ્છે તરી;
તારા દીધા સંદેશ મેં આપ્યા આ મારાં ગીતે,
તારી મહેર હું આ જગમાં નથી પામ્યો કમી;
હવે હો મારા નાથ! હું ધીર આ આધુ-દરી-
પિતા! રાખજે ગોદમાં તારી અનંત પ્રીતે!

પોતીકા ધરમાં પિતાની અનંત પ્રીતિભરી ગોદમાં સૂતેલા એ પ્રભુદીધા સંદેશનો
આપણે આપણાં વંદન!

એક સ્મરણ પ્રસંગ

શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ

૧૯૨૭ ના અરસામાં જ્યારે શ્રી ખજરદાર મદ્રાસમાં વસતા હતા ત્યારે ઉનાળાની ઋતુ નીલગિરીમાં પસાર કરવાને અમદાવાદથી શ્રી મિરિન્ગપ્રસાદ ચીનુભાઈની પાર્ટીમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ સાથે હું પણ ગયેા હતા. સર ચીનુભાઈના સંબંધી સાક્ષરશ્રી રત્નમણિરાવ પણ તે વખતે મદ્રાસમાં જ વસતા હતા. તેમણે શ્રી ખજરદાર સાથે સારો પરિચય સાધેલો. તેઓ પોતે ગુજરાતી જાણતા અને હાલિદાસના સારા વિદ્વાન હતા, તે સાથે જ્યોતિષમાં પણ તેમની બહુ શ્રદ્ધા હતી. એટલે અમારા નીલગિરી નિવાસમાં તેઓ શ્રી ખજરદાર સંબંધે ઘણી વાર્તા કરતા. તેમાં ખાસ કરી તેમના ધંધાની કોઈકી હાલત છતાં તેમનામાં રહેલી ઈશ્વર પ્રતિની શ્રદ્ધા અને પ્રસન્નતા જાળવવાને તેમનો કિમ્મતો અમારી ચૂંચીને વિષય બનતા. શ્રી મિરિન્ગપ્રસાદના બનેલી શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાન તે સાહિત્યકારો અને કવિઓના ગુણાનુરાગી છે. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના ઉત્કર્ષ માટે ડૉ. હરિપ્રસાદને ઘણી ફૂલ આપી રહ્યા હતા તે પણ સુવિદિત છે. તેમણે આગેવાની લઈ ઠરાવ્યું કે અમદાવાદ પાછા વળતી વખતે કવિશ્રીની મુલાકાતે અવરુ જવું.

એ પ્રમાણે મોસમ પૂરી થતાં અમે નીલગિરી ઉતરીને મદ્રાસ પહોંચ્યા [પછી આ મુલાકાત ગેઠવાઈ. મદ્રાસમાં કવિશ્રીના એક ગુણાનુરાગી અને ભક્ત શ્રી ધોળશિયાએ કવિશ્રીની તબીયત માટે અમને બહુ ચિંતાજનક ખ્યાલ આપેલો. વાયુના કોષ બ્યાપ્તિને લીધે શ્રી ખજરદારના પમના સ્નાયુઓ ઝંટાઈ જતા અને મહાશુદ્ધેલીએ એ ઉઠી બેસી શકતા હતા, પણ અમે ગયા તે દિવસે તેમણે બારે કલસવ જેવું સ્વામત તૈયાર કર્યું હતું.

મદ્રાસમાં રહે રહે પણ તેમની ગુજરાતભક્તિ અને ગુજરાતીઓ પ્રતિને પ્રેમ અનર્ચનીય હશે ચકાષ. 'જય જય ગુજરાત'નું ગીત ગુજરાતના હૃદયમાં ઉતરી ગયું છે, એથી જ એમની ભક્તિને પરચો અનુભવી ચકાષ છે.

અમે ગયા ત્યારે તેઓ સ્વચ્છ સ્વેત હળવાં વસ્ત્રોમાં દિવાનખાનામાં બેઠા હતા. અમે થોડાં દુરો ભ્રમ મચા હતા, પણ તેમણે તેા અમને તેમની અમકટ કાવ્યપ્રસાદી બોખલે બોખલે પીરસી. તેમનાં નવાં કાવ્યો તેમણે પોતેજ ભાવભરી દલકથી સંભળાવ્યાં. ક્યારે પણ તેમના હાની કે ધંધાની ચિંતાની એક પણ લક્ષર અમને દેખાવા દીધી નહિ. વિનોદ અને હાસ્યથી ભરપૂર એ કલાક કેમ ગયા તે જણાયું નહિ.

તેમને દુઃખ થતું હતું કે તેઓ દૂર હતા તેથી યુગરાત તેમને ઓળખી શક્યું નથી, પણ પછી હજવેથી જણાવ્યું કે તેમાં કાંઈના દોષ નથી. હમણાં તેમની અહદ્દશા તેમાં ફારજીયત છે. એકાદ વર્ષ પછી તે બદલાશે એમ તેઓ માનતા હતા.

અહોની વાત આવી ત્યાં અમારા ડૉં હરિપ્રસાદ છણકી ઉઠ્યા : “આપના જેવા વિદ્વાન માણસો આવી દસાઓ અને ગ્રહોમાં માન્યતા રાખે પછી સામાન્યજનોનું શું સમજવું. આપણા દેશમાં આ ભવિષ્યજ્ઞાનની મોહિનીમાં પ્રમાદ અને દૈવાધીનતાએ નિષ્ક્રિયતા અને નિરૂચીપણું પેદા કર્યાં છે. યુરોપના લોકોએ તે વાત પડતી મૂકી છે તો કેવા આગળ વધ્યા છે.”

શ્રી ખગરદાર મલકીને બોલી ઉઠ્યા : ડાક્ટર, કોઇ પણ વિદ્વાનો ઉપયોગ અથવા દુરુપયોગ થઇ શકે છે. હું મારી આજની કહંગી જીવનપરિસ્થિતિમાં પણ ગ્રહનું પરિચય માની સહી રહ્યો છું, પણ તેથી હું પ્રશ્નાર્થ નથી કરતો એમ તો નહિ કહી શકા. એ સ્થિતિમાં હું મારો સ્વભાવ અને શક્તિ પર પૂરો કાણુ રાખી શકું છું. ધડીચે ધડીચે જીવનનાં દુઃખો પર આંસુમાં પાડતા તમારા આજકાલના કવિજ્ઞો પરિસ્થિતિને પરવશ બનીને તેની જ ફરિયાદો કરે છે.

એટલું તો ખરૂં હતું કે કવિજ્ઞોનાં કાવ્યોમાં તેમની દૃષ્ટિ દિવ્ય પ્રદેશોમાં જ વિહરતી હતી પણ તેમની જ્યોતિષમાં અટળ મદા પણ અજબ હતી અર્થાતે અતે તેમણે ડૉં હરિપ્રસાદને કહી દીધું : ડાક્ટર, ભારતનું જ્યોતિષવિજ્ઞાન, બચ્ચાને ખેલ નથી. હું તમને એક માણસ, અહીં નથી, પણ તે આવે તો બતાવું કે ૧૧ માં સેક્ટમાં કોઇ પદ્મવ રાજના આશ્રયે હજારો જ્યોતિષીઓએ ગ્રહસ્થાનો પર અસંખ્ય કુંડલીઓ તૈયાર કરી છે અને તેમાં જો તમારી ગ્રહકુંડલી મળી જાય તો તમને હું જ્યોતિષની બાબતમાં નાક ધસાવું નહીં તો હું ખગરદાર નહીં.

ડાક્ટરે તો કહ્યું : હું એમાં પડવા જ માગતો નથી, એમાં કોઇની જીવનધટના બેસતી આવી જતી હશે પણ આજે હાલતાં ચાલતાં અહદ્દશા અને ચૂરત શોધનારાના મનની નિર્બંજતા હું જોઉં છું ત્યારે લાગે છે કે એ વિજ્ઞાનનો લોપ થાય તે જ ઠીક છે.

બધો સમય એટલો મધુરતામાં વીત્યો હતો કે આ સંવાદમાં તીવ્રતા વધારવા કોઇ રાજી નહોતું, પણ થોડા દિવસ પછી સંહિતાનો બંકાર ધરાવતો એ મદ્રાસી જ્યોતિષી આવ્યાના ખગર રત્નમણિરાવે મને આપ્યા અને કહ્યું કે અહીં સુધી આવ્યા છો તો માત્ર ચિકિત્સા ખાતર આ માણસને તેની મહેનતના પાંચ રૂપિયા આપી આ વિદ્વાની કસોટી તો લ્યો. મેં તેમની સલાહથી તેમ કહ્યું અને પદરેક દિવસે તેના સંગ્રહમાં મારી કુંડલી મળી ત્યારે અમે તેનું વાચન શરૂ કરવા ગયા હતા. તેમાં ધણી ઘટનાઓ આશ્ચર્યકારક રીતે મારા જીવનને મળતી આવતી હતી, છતાં અને ડૉં હરિપ્રસાદનો મત યોગ્ય લાગ્યો કે જો કંઈ બનવાનું હોય તો તેના વિચારો આમળથી કરી માણસો હતજીદિ થઇ જતા હોય તો તે વિદ્વાન દાર બધ રહે તે ઠીક છે.

પણ શ્રી ખગરદારે કહ્યું હતું તેમ તેમની અહદ્દશા બદલાઇ અને સુખમાં રહેવા આપ્યા તેમજ અંધેરી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી યુગરાતનું, સન્માન સ્વીકાર્યું.

ભારતના એક પરમ સારસ્વત કવિશ્રી ખખરદારનું કવિજીવન

ત્રીસ વર્ષના ઔદ્યમિક પરિવ્રજના અંગત સ્મરણો આલેખનાર:

શ્રી યજ્ઞેશ હ. શુક્લ

આજીવેક વર્ષો પહેલાંની વાત છે ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હજી મેં પા પા પતલી ખાંડવાની સરખાત કરી હતી પણ એ સરખાત સાથે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સન્માન પામી ચૂકેલા સાહિત્યકારો, સાક્ષરો, કવિઓ વગેરેને જોવાની તાલાવેલી મને ખૂબ લાગી હતી. વલસાડ સરખા, નહિ ગામકુ કે નહિ કહેર જેવા, રચાનમાં રહીને આવી આજ્ઞા પાર પાડવાનું કામ તો મુશ્કેલ હતું એ અરસામાં ગાંધીજીએ અસહકારનું આદેશન યાર કરી દીધું હતું. એને અમે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પણ બંધાવી દીધી. વલસાડની રાષ્ટ્રીય શાળામાં “અમે ભરતભૂમિના ધુત્રે” એ કવિતા અમે બધા વિદ્યાર્થીઓ સમૂહમાં ગાતા હતા. એ કવિતાના રચનાર તો આપણી નજીકના જ છે, ફિરંગી પ્રદેશ દમણના તેઓ વતની છે, એ જ્યારે જન્મ્યું ત્યારે મારી હત્યકતા વધી ગઈ એક વાર દમણ (અત્યારે વાપીને નામે જોળખાતું વેસ્ટર્ન રેલવેનું સ્ટેશન તે વેળા દમણ તરીકે જોળખાતું હતું) સ્ટેશને બેઠીને અમારા આ ધ્યારા કવિને મળવા જવાનો અમે યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓએ નિર્ણય પણ કર્યો હતો એવા નિર્ણયની જાણ મારા એક મુરજી સ્નેહીને કરતાં તેમણે તરત જ મારો બમ ભાંગે કે “ભાઈ રે! એ કવિ દમણના છે એ મરુ” મરુ દમણમાં રહેતા નથી તેઓ તો મહાસત્ કરીને આપણોતો મોટા વેપાર ખેડી રહ્યા છે.”

આ ખખર આખનાર વ્યક્તિએ એ પછી તો અમારા આ ધ્યારા કવિ વિશે એટલી બધી વાતો કરી કે તે સંભળીને અમે તાજાજા થયા અમારા આ સ્નેહી એ કવિને નાનપણથી જ “જુવા કવિ” તરીકે જોળખતા હતા, એટલું જ નહિ પણ, એ કવિને પોતે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપ્યું છે એવો પણ એમનો દાવો હતો તે વેળા એમની એ વાતો અમને કંઈક અંશે અતિશયોક્તિભરેલી લાગેલી. પણ કાવત્રી ખખરદાર સાથેના મારા પરિચય ગાઢ થયા પછી એક વાર અચાનક જ જ્યારે એ સ્નેહીની વાત નીજાણ ત્યારે કવિશ્રી બોલી બેઠેલા કે “અરે! એ તો મારા પ્રથમ ગુરુ!” સ્વ. શ્રી નિહાબાઈ બાબરજીકર મદદ મારી સાતિના જ સન્માન દેવા અને કવિતા તેમ જ

સાહિત્યમાં સારો રસ સેતા હતા. મારી શરૂઆતની કાવ્યકૃતિઓને અંગે મને તેમનું સારું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. અને એ રીતે જ કવિશ્રી ખબરદારની અનેક વિધ શક્તિઓ વિશે એમણે મારી પાસે કરેલી ફટલીય વાતોએ મારામાં કવિશ્રી ખબરદાર તરફ અનેરું આકર્ષણ જન્માવ્યું હતું, જેને પરિણામે કવિશ્રી ખબરદારની કૃતિઓ મેં આનંદથી વાંચી હતી અને એમાંથી મારા સાહિત્યજીવનનું બાથું મેં સારી પેઠે બાંધવા માંડ્યું હતું.

એ ભાયા સાથે હું મુળધર્માં આવી વસ્યો. પછી મુળધર્માં વસતા નાનામોટા સાહિત્યકારો અને સાક્ષરોના પરિચયમાં આવવાનો પ્રયાસ મેં કરવા માંડ્યો. એ જ અરસામાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો સુવર્ણમહેત્સવ મુળધર્માં ઉજવવાની તૈયારી ચાલતી હતી. એ અંગે મને રવ. શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંખાનો પરિચય થયો. તે વેળા વિશ્વભાર્તિ પટેલ રોડ-જે બિરગામ બેઠે રોડને નામે જાળખાતો હતો-પરના અત્યારના સિક્કાનગરની આલિશાન હમારતો નહોતી. એ સ્થાન તો એ વેળા રમણીય “ચાંદના બાગ” ને નામે જાળખાતું હતું અને ત્યાં શ્રી ચન્દ્રશંકર રહેતા હતા. શ્રી ચન્દ્રશંકરનું નિવાસસ્થાન સાહિત્યકારો માટે મિલનસ્થાન જેવું હતું. યુજરાતના અનેક લખપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારોનો પરિચય મને ત્યાંથી જ થયો હતો.

પણ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો સુવર્ણમહેત્સવ ઉજવાય એ પહેલાં મુળધર્માં વસંતોત્સવ ઉજવાયો હતો. શ્રી ગોકુળભાર્તિ ભટ્ટ એના મુખ્ય પ્રયોજક હતા, એ વસંતોત્સવના પ્રમુખસ્થાને કવિશ્રી ખબરદાર આવવાના હતા, એની મને ખબર પડી. મેં મારા ધ્યારા શાયરને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. કવિશ્રી મુળધર્માં ક્યાં જીતરવાના હતા એની માહિતી મેં મેળવી લીધી અને ગામદેવીના લેબર્નમ રોડ પર આવેલા શ્રી વિશાજીના નિવાસસ્થાને એક સવારે હું તેમને મળવા માટે પહોંચી ગયો. પહેલી જ નજરે એમના પ્રચંડ ભરવદાર ડેહે અને આકર્ષી લીધા. ગૌર, ગંભીર અને સૌમ્ય મુખપ્રકૃતિ અને ચરમાના કાચમાંથી પણ ચેતન પ્રકટાવતી એમની આંખો અને આંજી રહી. હું કોણ છું, ક્યાંથી આવું છું એવી કશી જ પૂછપરછ વિના “આવો!” એવો મીઠો આવકાર આપતાં એમણે જે રિમત કર્યું તે આજે પણ હું ભૂલી શકતો નથી. આ મારું કવિશ્રી ખબરદારનું પ્રથમ દર્શન. એ પ્રથમ દર્શને જ મને એમના પ્રત્યે કોઈક અનેરી લાગણી યદ્દ. પણ મારા જેવા એક નાના માનવી માટે એ લાગણી દર્શાવવાનું સુલભ નહોતું. હું એમની પાસે લગભગ અર્ધોએક કલાક બેઠાં એ દરમિયાન એમણે મારો બધોય સંકોચ દૂર કરી નાખ્યો. હું કોઈ નાનો, અજાણ્યો બાળક છું એ ભાવ મારા મનમાંથી નીકળી ગયો. એમની મમતાભરી વાતચીતમાંથી વાત્સલ્ય નીતરતું મેં અનુભવ્યું અને મારા મનમાં એમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જન્મ્યો.

આ પહેલી મુલાકાત પછી વસંતોત્સવના કાર્યક્રમ દરમિયાન તેમને અનેક વાર મળવાનું બન્યું. તે દરમિયાન પણ આ જ ભાવનું મને દર્શન થયું.

આ સુખદ મુલાકાતથી પ્રેરાઈને મેં એમની સાથે પત્રબ્યવહાર ચલાવવાની હિંમત કરી. મેં એમને પહેલો પત્ર લખ્યો ત્યારે ખૂબ સંકોચ અનુભવ્યો હતો. એણે મોટા

માણસ પાસેથી મારા પત્રનો જવાબ મળવાની આશા ઝોળી હતી. પણ વળતી જ ટપાલે મને ન્યારે કવિશ્રીનો ઉત્તર મળ્યો અને તેમાં મારી પહેલી યુક્તાકાતની સ્મૃતિ તાજી કરીને એમણે મને જે પ્રેસાદાદક શબ્દો લખ્યા એથી મારો એમના પ્રત્યેનો આદર ખૂબ જ વધી ગયો. એ પછી તો અમારી વચ્ચે નિયમિત પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો.

આ પછી એકાદ વર્ષે કવિશ્રી પાછા મુબમ્બ આવી દત્તા તે વેળા તેમણે સામે ચડીને મને મળવા બોલાવ્યો હતો. એ વખતે “રાસચન્દ્રિકા” છપાવવાને લગતી વાતચીત ચક્ર હતી કવિશ્રીએ તે વેળા એ કાવ્યસમ્રાટની ‘પ્રેસ કોપી’માંથી કેટલાક રાસ ગાયા પણ હતા. તે પ્રસંગે કલાદિકની સાહિત્યચર્ચા ચક્ર હતી.

પણ તેમની સાથેના પત્રવ્યવહારે અમારા પરિચયને વધુ ગાઢ બનાવવા માંડ્યો હતો કવિશ્રી કુશળ પત્રલેખક પણ હતા. એમના પત્રોમાંથી સાહિત્યની અવનવી વાતો જેમ જાણવા મળતી તેમ વ્યવહારની વાતો પણ ઘણી મઝાજવા મળતી. પેતાની ચાલુ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો તેઓ દુઃખેથી ઉદ્ભવ કરતા અને સાગ્રી વ્યક્તિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિશે એવી જ જિજ્ઞાસા દાખવતા, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે એવું આગ્રહસંન પણ તેઓ આપતા. મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં મને સ્વતંત્ર તેમનું આગ્રહજન મળતું રહ્યું હતું. કવિશ્રીના સપર્શમાં આવેલા અનેક સાહિત્યકારોને કવિશ્રી તરફથી આગ્રહજન સંપાદકાનો અનુભવ છે.

પણ અમારા સંપર્ક વિશે વિધિનિર્માણ જુદું જ હતું, એ સંબંધ વધુ ગાઢ બનવાને મુજબો હતો. એટલે ત્રીજી વાર તેઓ ન્યારે મુબમ્બ આવ્યા ત્યારે તેમનાં પુસ્તકોના વેચાણને લગતી મુશ્કેલી બચાવવા મારે માથે આવી આ બચાવવા મારા મિત્ર શ્રી જુહારાવ ખંધડિયા કરતા હતા. તેમની બદલી કસકતા ચક્ર દેવાથી તેઓ મુશ્કેલી ઊડી જતા હતા શ્રી જુહારાવને કવિશ્રી સાથેના મારા પરિચયની જાણ હતી, એટલે તેમણે એક બાજુથી ‘ગુણસુન્દરી’ માસિકના ઉપતંત્રી તરીકેની જવાબદારી સ્વ. શ્રી જગજીવન વર્મા સાથે પરિચય કરાવીને મને બળાવી અને બીજી બાજુથી કવિશ્રી ખબરદારને તેમનાં પુસ્તકોના વેચાણની બચાવવાનો બાર અને સંપાદકાની બાંધબંધ કરી એટલે ન્યારે હું શ્રી જુહારાવ સાથે કવિશ્રીને મળવા ગયો ત્યારે એની વિવરતા જ નક્કી કરવાની રહી હતી કવિશ્રી મુશ્કેલીમાં આવીને વચ્ચે ત્યાં મુશ્કેલી આ જવાબદારી મેં વધાઈમાં સંભાળી હતી એ જવાબદારીને અમે મને કવિશ્રી તરફથી જે કેટલીક બચાવ સલાહસૂચના મળી હતી તે માન્ય અવનવી એક અમુલ્ય દલાવો છે, એમ મને આજે પણ લાગે છે બચાવરમાં તદ્દન નોકરના રહેવાની નીતિને પાંડ મને કવિશ્રીએ શીખવ્યો છે. બચાવરમાં પણ મત્ત અને પ્રમાણિતતા પ્રેરણા જાળવી રાખ છે એ વાત પણ મને તેમની પાસેથી જ શીખવા મળી હતી એમાંથી જ મને ચારિત્ર્યનો ઉમદા પાંડ શીખવા મળ્યો છે કવિશ્રીના આ બચાવર આગ્રહજનને એ આગ અવનવી જીવનરસને સતત પ્રવાસ કરો છ એને જ ને પાંડાક મિત્રોનો રોષ પણ મેં સદન કર્યો છે તેમ જ આર્થિક રીતે કેટલીક રોકરો પણ પાવી પડી છે, પણ અને મારે મેં કરી અસંતોષ અનુભવ્યો નથી.

કવિત્રી સાથેનો સંબંધ આમ વધતો જ ગયો. પણ જેમ જેમ એ સંબંધ વધતો ગયો તેમ તેમ એ સંબંધ એક કવિ કે સાહિત્યકાર સાથેના સંબંધ કરતાં એક વેતસલ વધી જાય તેમના સંબંધ તરીકે વિકસતો ગયો. કવિત્રીનાં કુટુંબીજનો પૈકી આ દરમ્યાન એમના એક પુત્ર પેશોતન-જેઓ સામાન્ય રીતે કવિત્રી જ્યારે જ્યારે મુંબઈ આવે ત્યારે તેમની સાથે જ રહેતા-જોડે જ મારે પરિચય હતો. તેમના કુટુંબના ખીમ સભ્યો સાથે મારે કંઈ પરિચય ન હતો તેમ જ મારા કુટુંબીજનો જોડે તેમને પરિચય ન હતો. પરંતુ પત્રવ્યવહારમાં તેમણે વતસલતાપૂર્વક બધી માહિતી મેળવી લઈને તેમ જ આખીને મારા કુટુંબનો પરિચય મેળવી લીધો હતો અને તેમના કુટુંબનો પરિચય આપી દીધો હતો. આમ વગર મળ્યે પણ કવિત્રીના કુટુંબ જોડે મારો અને મારા કુટુંબ સાથે તેમનો આત્મીય ભાવ બંધાય ગયો હતો.

૧૯૩૧ માં મુંબઈમાં અને મુંબઈને પગલે સારાય જુનજાતમાં કવિત્રી ખબરદારને કનકમહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. મહોત્સવસમિતિની ઇચ્છા એવી હતી કે એ પ્રસંગે કવિત્રી કુટુંબ સાથે મદ્રાસથી મુંબઈ આવે. એ માટે સગવડ પણ કરવામાં આવી હતી. પણ કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોને કારણે કવિત્રી માત્ર બાપ પેશોતન સાથે જ મુંબઈ આવી શક્યા હતા. આમ તેમના કુટુંબનો પરિચય મેળવવાની જે આશા મેં તે વખતે રાખી હતી તે પાર પડી નહોતી.

એ પરિચય તો થયો છે ૧૯૩૮ના ઑગસ્ટ કે સપ્ટેમ્બરમાં-મદ્રાસ છોડીને કવિત્રી મુંબઈમાં સ્થાયી નિવાસ કરવા આવ્યા ત્યારે. તેઓ મુંબઈ આવ્યા તેને બીજે દિવસે દાદરના પારસી હોલોનીમાં આવેલા જાહાં મેન્શનમાં હું તેમને મળવા ગયો. બારણાની ધંટડી વગાડી અને એક વયોવૃદ્ધ સત્તારીએ બારણું ઊધાડ્યું. હસીને મને આવકાર આપ્યો. મેં એમને નમન કર્યું અને જાણે લાંબા સમયનો પરિચય હોય એમ પૂછ્યું: "કેમ પિરાળબા! આવી પહોંચ્યા?" તેમને પણ મારો ખ્યાલ આવી ગયેલો લાગ્યો. એમણે હસીને પૂછ્યું: "યચેસ તો નહિ?" હું હસ્યો એટલે તેમણે બેનોને બૂમ મારી: "નરગીસ! નાન!" તમારો બાપ આયો!" પત્રવ્યવહાર દ્વારા અમે આ ભાવ કેળવ્યો હતો એટલે પહેલી જ વાર મળતા હોવા છતાં જાણે એક જ કુટુંબનાં માનવી હોય એમ અમે બધા તરત જ એકમેકમાં બળી ગયાં.

મુંબઈમાં કવિત્રી લગભગ ચૌદ વર્ષ રહ્યા અને પછી ૧૯૫૨ ના ઓક્ટોબરની તેરમી તારીખે પાછા મદ્રાસ ગયા અને ત્યાં જ ૧૯૫૩ ના જુલાઈની ત્રીસમીએ તેમનો દેહ પડ્યો. પિરાળબા એમના પહેલાં ગયા. આ સમય દરમ્યાન હેલ્થ થોડાક મદિનાઓનો અપવાદ બાદ કરતાં, કવિત્રી સાથેના મારો ઔદુમ્બિક સંબંધ સતત જળવાઈ રહ્યો હતો. એમના સુખદુઃખમાં ભાગીદાર થવાનો મારો સતત પ્રયત્ન રહ્યો હતો. મારા સુખદુઃખમાં તેમનો દિલાસો મારું મોટું આશ્વાસન હતો.

મુંબઈમાંના કવિત્રીના નિવાસ દરમ્યાન કેવળ તેમની સાથે જ નહિ પણ તેમના સમગ્ર કુટુંબ સાથે એતપ્રીત થવાનું બન્યું અને એ દરમ્યાન એ કુટુંબ કેટકેટલી

લીલીસુશ્રીઓમાંથી પ્રસાર થયું છે અને યદ્ય રહ્યું છે તેનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. પણ વ્યવહારદષ્ટિએ આવી પડેલી અનેક આપત્તિઓ વચ્ચે પણ કવિશ્રી ખુબરદાર તો સ્થિતપ્રજ્ઞની પેઠે પ્રજ્ઞના નિર્માણને વધાવી લેતા હતા. ધણા લાંબા કાળથી કવિશ્રીની તબિયત અસ્વસ્થ રહેતી હતી. મદ્રાસમાં પણ તેઓ વર્ષોથી માદગળીને બિછાને જ હતા. મુંબઈમાં પણ તેમના બાર-તેર વર્ષના નિવાસ દરમ્યાન તેઓ બાગે જ વીસ-પચીસ દિવસ પધારી છોડીને ધરની જહાર નીકળી શક્યા હશે. છતાં આવી ગંભીર શારીરિક અસ્વસ્થતા વચ્ચે પણ તેમની સાહિત્યની આરાધના તો અરખસિત ચાલુ જ રહી હતી. ભયંકર શિરોવેદના વચ્ચે પણ તેઓ ભ્યારે સરસ્વતીને આરાધતા હ્યારે એ વેદના કોણ જાણે ક્યાં છૂપાઈ જતી અને કદપના દેહ ધરવા લાગી જતી. કવિશ્રીએ અનેક વાર કહ્યું હતું તેમ તેમની સારામાં સારી કૃતિઓ માદગળીના બિછાના પરથી જ સર્જાઈ છે, “કલિકા” એવી જ દશામાં સર્જાઈ હતી. “દર્શનિકા” વખતની વેદના તો એવડી હતી. શારીરિક વેદના તો હતી જ તેમાં “અમૃતમય આત્મભ” બહેન તહેમીનાના અકાળ અવસાને અપાર માનસિક ચાતના પણ જગાડી હતી. પણ એ ચાતનાએ તો કવિને અજબ પ્રેરણા આપી અને એમાંથી “દર્શનિકા” જેવું-સમગ્ર ફિલસુફીના સારતત્ત્વ જેવું ચિંતનાત્મક-મોટું કાવ્ય સર્જાયું. પણ પછી તો શારીરિક અસ્વસ્થતાએ કવિના દેહમાં ધર કરી લીધું હતું એટલે તેમની પાછલી તમામ કૃતિઓ માદગળીને બિછાનેથી જ સર્જાઈ છે. છતાં આવી ગંભીર અસ્વસ્થતા વચ્ચે પણ કવિશ્રીનું મનસ તદ્દન તંકુરસ્ત હતું. શરીરની વિકૃતિ મન સુધી પહોંચી નહોતી એટલે કવિશ્રીના સમગ્ર સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ આ માદગળીના, આ અસ્વસ્થતાનાં દર્શન આપણને થતાં નથી. બલજત, આવી શારીરિક વેદનાએ કવિશ્રીને આપણા અનેક ભક્તજનોની જેમ પ્રજ્ઞની વધુ ને વધુ સમીપ જવાને પ્રેર્યો છે અને તેથી કવિશ્રીની ઉછી કૃતિઓ ભજનકીર્તનના સ્વરૂપની સર્જાઈ છે. એમના અવસાનના થોડા જ દિવસો પૂર્વે પ્રકટેલી “કીર્તનિકા”માંનાં કીર્તનોમાં પ્રજ્ઞની પામે પહોંચવાની કવિની તાલાવેલીનું આપણને દર્શન થાય છે. કદાચ એ કીર્તનનો નાદ પ્રજ્ઞના દ્વાર સુધી પહોંચ્યો અને કવિશ્રીને શારીરિક ચાતનામાંથી બીજારી સેવા આપણી વચ્ચેથી તેમને પ્રજ્ઞએ બોલાવી લીધા એમ કહીએ તો ચાહે!

હૃદયરોગનો હુમલો કવિશ્રી પર વારંવાર થતો છતાં એમનું હૃદય તો સાચું હઈ. હૃદયરોગને અંગે તેમના હૃદયના જે “શાર્દૂલોચાર” સેવામાં આવ્યા હતા એ પરથી એમના હૃદયની જે સ્થિતિ જણાઈ હતી તે જોયા પછી તો હૃદયરોગના નિષ્ણાતોને પણ નરાઈ લાગી હતી કે કવિશ્રી એ સ્થિતિમાં થી રીતે જીવી શકે છે? અનેક વાર આવા ગંભીર હુમલાઓ વચ્ચે હું કવિશ્રીની પાસે રહેલો છું અને એ દરમ્યાન “હવે તો તેઓ ધડી એ ધડીના મહેમાન છે” એવી લાગણીથી અપાર વેદના પણ મેં વેડી હતી એ ફિલિપમાંથી પણ તેમને મેં બેઠા થયેલા જોયા છે. આવી અપાર વેદના વચ્ચે પણ તેમના ગ્રુપ પર કદી વિવાદની રેખા મેં જોઈ નથી. ધણી વાર આવી દશામાં ચોક્કસ પ્રકારની વાતચીત પણ તેઓ કરી લેતા. છતાંય તેમની ઇચ્છાક્રિય ધણી પ્રબળ હતી. ચોક્કસ પ્રકારનું સાહિત્યકાર દરવાજા તેમની મનીષા હતી અને એટલે એ પૂરું થયા વિના દેહ પ્રે તો એ શાસ્ત્ર અપૂરું રહી જાય એની ચિંતા એમને રહેતી હતી. એ ચિંતાને

કારણે અનેક વાર મૃત્યુ સામે પણ તેમને ખાચ બીડતા મેં જોયા હતા. અજબ મનોબળ અને અદમ્ય ધૃત્તાશક્તિ વિના એમણે વેળી હતી એવી શારીરિક વેદનાઓ વચ્ચે માનવીએ જીવવું જ મુશ્કેલ હતું. કાંઈ નહિ તો નયના મનોબળવાળો માનવી તો આવા વેદનામરત જીવનનો અકાળે અંત લાવવાને પણ પ્રેરાય એવી એ દશા હતી. છતાં કવિશ્રીનો આત્મા ધણો ઉદાત્ત હતો. તેમની સાધના ધણી ઉમદા હતી અને પ્રભુમાં તેમને અપાર શ્રદ્ધા હતી. એ શ્રદ્ધાને બળે તેઓ માનસિક શક્તિ મેળવી લેતા અને પાછા રોગમુક્ત તો નહિ પણ કેટલેક અંશે સ્વસ્થ બનતા.

આમ છતાંય ગમે તે પણ મૃત્યુ આવી પડે તો તેને ભેટવાની તેમની તૈયારી હતી, એ વાત તેમના અંગત પરિચયમાં આવનાર સૌ જાણે છે. એમનો તમામ બ્યવહાર એવો ચોખ્ખો હતો; તમામ બ્યવસ્થા એ પ્રકારની હતી.

જાતે પચારીવસ હતો એટલે કોઈને મળવા તેઓ જઈ શકતા નહિ પણ તેઓ રોહીઓને અને પરિચિતોને મળવાની ઝંખના તો સદા રાખતા. એને અંગે લાંબા સમય સુધી મળવા ન આવનારા રોહીઓને તેઓ ઠપકો પણ આપતા. કોઈક વાર વધારે પડતો ઠકક ઠપકો પણ આપતા; પણ આવા ઠપકાની પાછળ રહેલી બાવનાનો સૌને ખ્યાલ હતો અને તેથી એમના આ ઠપકાને પણ મીઠો માનીને સૌ સહી લેતા.

આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અવારનવાર કવિશ્રીને મળવા જતા. એમની વૃદ્ધ વય અને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ જોતાં તેઓ વારંવાર કવિશ્રીને મળવા ન જઈ શકે એ સમજી શકાય એવું હતું. પણ કોઈ વાર જો લાંબી મુદત થઈ જાય તો આ વયોવૃદ્ધ સાક્ષરશ્રીને પણ ઠપકો આપતાં કવિ અચક્ષતા નહિ ! અલબત્ત, એની પાછળની બાવના તો શ્રી કૃષ્ણલાલકાકા જરાજર સમજતા અને એથી ઉવય સુધી કવિશ્રી સાથેનો તેમનો મીઠો સંબંધ ચાલુ જ રહ્યો હતો.

કવિશ્રી મુખ્યત્વે આવીને રહ્યા એ સરખાતના જાળામાં અને પણ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક સમય મળતો; એટલે હું તેમની પાસે અવારનવાર જતો. આવી દરેક મુલાકાત ચાર પાંચ કલાકની તો સામાન્ય થઈ પડતી. એ દરમિયાન સામાન્ય વાતચીત તો પ્રમાણમાં થોડો જ સમય લેતી અને મોટો ભાગ તો નવાં લખાયેલાં ગીતો કે કાવ્યો વાંચવામાં અથવા બીજી કાંઈ લખવાની યોજના કરી હોય તેને વિશે ચર્ચા કરવામાં જ વીતતો. છેલ્લે છેલ્લે તેમણે પારસીઓના ધાર્મિક સાહિત્ય તરફ વધુ વલણ જતાવવા માંડ્યું હતું અને એને અંગે વેદ વગેરેનો પણ જોડો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો. આ સર્વનો પરિચય એમના “અશો નરચુરત” વિશેના મહામંથમાં મળે છે. આ મંથ તૈયાર કરતી વેળા સંદર્ભમંથો મેળવીને તેનો અભ્યાસ કરવામાં પણ તેમણે ધણો સમય ગાળ્યો હતો. આતું મહાજારત કાર્ય ચાલુ હોય એ દરમિયાન, સામાન્ય રીતે, નાનાં કાવ્યો અને ગીતો ઓછાં લખાતાં; છતાં સાવ નજ લખાતાં એમ પણ નહિ. દિવાળી કે એવા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગે જુદાં જુદાં સામવિદો તરફથી કવિનાની માગણી થયા જ

કરતી. મોટે ભાગે એ 'માગણી' તેઓ પૂરી કરતા. વર્ષબર તેમને ત્યાં સાંમયિક મોકલનાર કોઈ પણ તંત્રી વર્ષમાં એકાદ વાર પણ એમની પ્રસાદી મેળવ્યા વિના રહેતા નહિ. તેમના આવા સૌજન્યનો પરિચય ગુજરાતમાં ઘણાને થયેલો છે. અલખત, મારા જેવો સમીપનો કંઈક વધારે લાજ લઈ ગયો હોય એ જુદી વાત.

ભગતા કવિઓને દવિશ્રી ખખરદારનું હમેશાં ઉત્તેજન મળતું. એવા કવિઓની કવિતાઓ વાંચીને, મહારીને તેઓ એમાંના હોયો તેમને ખતાવતા ને એવા હોયો ફરી થવા ન પામે એ માટે સ્વનાઓ પણ આપતા. વળી કોઈ પણ કવિ કે લેખક માટે સતત અભ્યાસ આવશ્યક છે, એ વસ્તુનો ખ્યાલ તેઓ આપતા અને સતત અભ્યાસ કરતા રહેવાનો આગ્રહ કરતા. આવા અભ્યાસ માટે જરૂરી પુસ્તકોનું સ્થાન પણ તેઓ કરતા. કેટલાય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહો માટે તેમણે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે. ઉપરાંત કેટલાક કવિઓના કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ કરવામાં-પોતે આર્થિક સંકડામણ ભોગવતા રહીને પણ-કવિશ્રીએ આર્થિક સહાય પણ આપી છે, એનો હું સાક્ષી છું.

કવિશ્રી સ્પષ્ટવક્તા હતા અને સિદ્ધાંતના પ્રશ્નને અંગે ચોતાને જે સાચું લાગે તે તેઓ કોઈનાથી પણ અંગળા વિના કહી દેતા. આપણા ઘણા સાહિત્યકારોને આનો અનુભવ થયો છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખર સેવકને પણ તેઓ સાફ સાફ વાત કહેતાં અચ્છાયા નહોતા. શ્રી મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ માટે ભારે ભોગો આપેલા છે, એ વાતનો કવિશ્રી ચુકાકડે સ્વીકાર કરતા હતા. અને તેમના જેવા બીજાઓના હક્કો રૂખાવીને શ્રી મુનશી સાહિત્યપરિષદ સંમેલનના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા તે વેળા કવિશ્રીએ તેા મુનશીજીના પરિષદ માટેના ભોગોની માફ આપીને તેમની એ સ્થાન પરની ચૂંટણીને વાળખી કરાવી હતી.

કવિશ્રી ખખરદાર ૧૯૨૪માં ભાવનગરમાં મળેલી પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા હતા. તે પછી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાને ચૂંટાવાનો તેમનો કાળ ઘણા સમયથી પાછો ગયો હતો પણ એક કે બીજો કારણે કવિશ્રીની પ્રમુખ તરીકેની ચૂંટણી જ ને દૂર ઠેલાતી બતી હતી. આને અંગે કવિશ્રીએ કોઈક વાર દસીને ટીકા કરી હતી પરંતુ પરિષદની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે કે શ્રી મુનશી પ્રત્યે તેમણે કદી રોષ દર્શાવ્યો ન હતો.

એ પછી લગભગ ૧૯૪૧ની આખરમાં અંધેરીમાં, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું સંમેલન ભરાયું. તેના પ્રમુખસ્થાને કવિશ્રી ચૂંટાયા હતા. પરિષદની અધારણીની અર્થાંશ કવિશ્રીને ઘણી વાર ખૂંચતી હતી, એટલે પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લીધા પછી પરિષદને લોકસાદી સ્વરૂપ આપવાની કવિશ્રીની ઇચ્છા પણ હતી. પરંતુ પરિષદના અધારણીનું બંધન એવું હતું કે એમાંથી કેઈ જ સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાનું બની શકે એમ ન હતું. પરિણામે પરિષદના કાર્યમાં કવિશ્રીનો રસ ઓછો રહ્યો હતો. આને અંગે શ્રી મુનશી સાથે તેમ જ પરિષદના બીજા સ્વજનો સાથે એમને કેટલીક કડવીમીઠી ચર્ચા પણ થઈ હતી.

શ્રી મુનશીને પણ કવિશ્રીના સ્પષ્ટ વકતૃત્વનો આ દરમ્યાન અનુભવ થયો હતો. પોતાને જે સાચું કે વાળખી લાગે તે શ્રી મુનશીની શેઠમાં જરાય અંજન્યા વિના તેઓ શ્રી મુનશીને કહ્યા વિના રહ્યા ન હતા. અલગત, એથી અંગત રીતે શ્રી મુનશી પ્રત્યે તેમને કશો અભાવ નાગ્યો નહોતો. શ્રી મુનશીની પ્રવૃત્તિઓને તેઓ આનંદથી જોતા અને યોગ્ય લાગે ત્યારે તેનો પુરસ્કાર કરતાં પણ તેઓ અચકાયા ન હતા.

સાહિત્ય કે કાવ્યચર્ચાને અંગે કેટલીક વાર કડવીમીઠી ટીકાઓ કવિશ્રી પર થતી તેમ કવિશ્રી તરફથી પણ કરવામાં આવતી. આને અંગે કોઈક કોઈક વાર “અંગત” કહેવાય એટલી હદે પણ ટીકાપ્રદારો ઉભયપક્ષે થતા. એવા સંજોગોમાં કવિશ્રી તો મોટે ભાગે ખુલ્લી રીતે જ પ્રકાશો કરતા, પણ એમના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી કેટલીકવાર પ્રચળ રીતે પણ ટીકાઓ થતી. યુજરાતી સાહિત્યમાં વાડાબંધીને કારણે આવી ટીકાઓ કેટલીકવાર મર્યાદા પણ ચૂકી જતી. કવિશ્રી પણ જો વિવેચકને સ્વાંગ ધારણ કરતા તો ધણી વાર મર્યાદા જળવતા નહિ. પણ આવી ટીકા ટીપ્પણીઓ સિવાય કવિશ્રીના મનમાં એને અંગે કશો રંગ કે વિરોધી લાગણી રહેતા નહિ. પરિણામે કવિશ્રીની કંઈક ટીકા કરનારાઓ પણ જ્યારે કવિશ્રીને મળવા જતા ત્યારે તેઓ કવિશ્રીના સૌજન્યનો અનુભવ કરતા અને ખીજાઓના જેટલે જ પ્રેમભાવ મેળવતા.

કવિશ્રીને ગાંધીજી જોડે વૈષેથી પરિચય હતો. મદ્રાસમાં તેઓ ગાંધીજીને મળેલા પણ ખરા. પણ એ પછી તો પત્રવ્યવહાર દ્વારા જ તેમનો પરિચય રહેતો. ગાંધીજીને કવિશ્રીની સતત ચિંતા રહેતી હતી. જ્યારે કવિશ્રી મદ્રાસમાં ભયંકર આર્થિક આદતમાં આવી પડ્યા અને તેમને મદ્રાસ ત્યાગીને મુજબ આવીને રહેવું પડ્યું ત્યારે કવિશ્રીની આ રિયલિટી ગાંધીજીને ખજર પડતા ગાંધીજીએ સ્નેહીઓ દ્વારા કવિશ્રીને સહાય પહોંચાતી રહે એવો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પણ ગાંધીજી એટલેથી જ અટક્યા નહોતા. હું ભૂલતા ન હોઉં તો ૧૯૪૨ની લડત પછી ગાંધીજી એક વાર મુજબ આભ્યા હતા. એ વેળા તેઓ કવિશ્રીને મળવા ભાઈ પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા સાથે કવિશ્રીને દાદરને નિવાસસ્થાને આભ્યા હતા. સદ્ભાગ્યે તે દિવસે હું પણ કવિશ્રીને મળવા ગયો હતો અને ગાંધીજી કવિશ્રીને મળવા આભ્યા તે વખતે ત્યાં હાજર હતો. કવિશ્રી પ્રત્યે ગાંધીજીનો ભાવ કેવો હતો તે આ પ્રસંગ પરથી ખાસ તરી આવે છે. વળી એ પ્રસંગ ગાંધીજીની મહાનુભાવિતાનો પણ સુંદર પુરાવો પૂરો પાડે છે. પોતે મહાત્મા હોવા છતાં રાષ્ટ્રની સંપત્તિ પર કવિજનને મળવા માટે જાતે જમને ગાંધીજીએ એક અપૂર્વ બોધપાઠ જનતા સમક્ષ મૂક્યો છે.

કવિશ્રી સાથેના મારા કેટલાક પ્રસંગો તો પણ જ “અંગત” કહેવાય એવા છે. એ બધાનો વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવો શક્ય નથી, એ માટે આ લેખનું કંઈ પણ નાનું પડે. એટલે અહીં માત્ર યોગ્ય જ પ્રસંગોને સ્પર્શ કર્યો છે.

કવિશ્રીનું જીવન મારે મન તો કવિજીવન હતું. જીવનના પ્રખર કંઠાવાત વચ્ચે પણ કવિશ્રી સ્થિતપ્રજ્ઞ રહીને પોતાનું કર્તવ્ય જાળવવામાં સતત રત રહ્યા હતા. જે પ્રકારની પરિસ્થિતિ આવે એ પ્રકારે રહેવાને તેઓ ટેવાઈ ગયા હતા. સરસ્વતીની સેવા અને ઉપાસના જ તેમનું કર્તવ્ય બની ગયું હતું. સવારના છઠે ત્યારથી તે મોઢી રાત સુધી તેમણે સતત માતા સરસ્વતીની આરાધના કરી હતી. આમ ભારતના એક પરમ સારસ્વત તરીકેનું જીવન કવિશ્રી જીવી ગયા.

કવિશ્રી સાથેના મારો સંબંધ પુત્ર જેવો હતો. મને તેઓ પોતાનો “સાહિત્યપુત્ર” ગણતા. છેલ્લે છેલ્લે પત્રકારત્વના મારા અંતિ વ્યવસાયમાં હું તેમને ઘણું ઓછું મળી શકતો એનો તેઓ મારા પર ભારે રોષ પણ રાખતા હતા; પણ એ રોષ પાછળનું વાસ્તવ હેતુ હું સારી રીતે જાણતો હતો. એટલે તો તેઓ મુખ્ય છોડીને પાછા મદ્રાસ ગયા એનો મને ભારે અફસોસ રહ્યા કરતો હતો. કારણ કે એટલે અંશે હું એમનાથી વધુ દુઃખ ગયો હતો. મદ્રાસમાં પિરોજબા અવસાન પામ્યાના સમાચાર જ્યારે મને મુબમમાં મળ્યા ત્યારે થોડાજ દિવસો પહેલાં અવસાન પામેલી મારી બનેતાનું મને પુનઃ સ્મરણ થયું. મારી એ વેદના મેં કવિશ્રી સમક્ષ જ્યારે બેઠા કરી ત્યારે તેમના તરફથી તેમના કુખમાં પણ મને હુંદાળું આશ્વાસન જ મળ્યું હતું. પણ એ પછી તો તેઓપણ ઝડપે જીવી શક્યા નહિ. શારીરિક વેદનાઓ સાથેના તેમના દંદયુક્તમાં આખરે મૃત્યુ ફાટી ગયું અને તા. ૩૦ મી જુલાઈ ૧૯૫૩ ની વહેલી સવારે કવિશ્રીએ ૬૯ ઉંમરનો જીવન નર્ગીસનો તાર મારા હાથમાં આવી પડ્યો. મારી આખો સજ્જન બની. મારા જનક પિતા તો મને માત્ર બે વર્ષનો જ મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા. પણ પાછળથી મને કવિશ્રીમાં પિતાના વાતસલ્યનો અનુભવ મળ્યો હતો. મારા એ “માનસપિતા”ના અવસાનના સમાચાર મળ્યા ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ મારાથી બોલાઈ ગયું: “મૃત્યુ મરી ગયું રે બોલ!” કવિશ્રી બધા પણ એમની સાહિત્યસેવા આપણી વચ્ચે એમને સદાકાળ ચિરંજીવ રાખી રહી છે.

કવિ ખખરદાર - એક શબ્દચિત્ર

શ્રી હર્ષદરાય રેસાઈ

બૌદ્ધ સ્કાઉટ્સની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ગુજરાતની સરકારી હાઈસ્કૂલોમાં થઈ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી સને ૧૯૨૦-૨૧ માં થઈ. નડિયાદની ગવર્નેન્ટ હાઈસ્કૂલમાં હું તંકારે પાંચમા કે છઠ્ઠા ધોરણમાં હતો. શાળાના સમય પછી અઠવાડિયામાં ત્રણ દિવસ અમને એની તાલીમ અપાતી. અને તાલીમ પૂરી થયે અમે સૌ વિખરાતા. એક દિવસ મને એવો વિચાર આવ્યો કે તાલીમ પૂરી થયા પછી મૂઝા મૂઝા વિખરાવું એના કરતાં કોઈ સાઈ સમૂહગીત માઈ વિખરાઈએ તો ઠીક. મહેં એ વિચાર અમારા તાલીમશિક્ષકને જણાવ્યો. અને સૂચબ્યું કે 'સાહિત્યરત્ન'માં લેવાયેલું 'અમે ભરતભૂમિના પુત્રો' ઢાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ સાઈ છે. એમણે એ વાતને વધાવી લીધી અને અમારા ડ્રોઈંગમાસ્ટર સદગત કવિચિત્રકાર કૃષ્ણચંદ શાહને વિનંતિ કરી કે એમણે અમને સૌને એ કેમ ગાવું તે શીખવવું. કવિશ્રી ખખરદાર સાથેના મ્હારો આ પહેલો પરોક્ષ સંબંધ. પછી વંચતોત્સવ પ્રસંગે સને ૧૯૨૭માં અને એમના જન્મસવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે સને ૧૯૩૧માં એ સુમધ આવ્યા ત્હારે એ સંબંધ વિકાસ પામ્યો અને ૧૯૩૮માં એમણે સુમધ નિવાસ ક્ષેત્રે ત્હારથી તે એમના અવસાન પર્યંત એ એટલો ગાઢ અને આત્મીય બન્યો કે એક અન્તેવાસી તરીકે આ અર્ધજાતિ આપતાં હું કંઈક ઝાણમુક્ત થયાનો સંતોષ અનુભવું છું.

એમને જન્મ સર્વંત ૧૯૩૮ ની ક્રાંતિકી પૃથ્વિમાં (ત્રિપુરી પૃથ્વિમાં) એટલે સને ૧૮૮૧ ના નવેમ્બર માસની ૬ થી તારીખ ને રવિવારે દમયુમાં થયો હતો. પિતાનું નામ દુરામજી કવસજી સોરાળજી પોસ્ટવાળા, માતાનું નામ શીરીનબાઈ. પિતાના (દુરામજી) જન્મ પછી એકવીસ વર્ષે પુત્રદર્શન પામતા આ કુટુંબમાં કવિશ્રીનો જન્મપ્રસંગ ઘણી ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો. એમની પાંચેક વર્ષની ઉંમરે પિતા પરલોકવાસી થયા એટલે દાદાની રેખરેખ નીચે એમનું જીવન ધમધમ દાદા બહુશ્રુત અને સંસ્કારી સજ્જન હતા. એટલે કવિશ્રીને ન્હાનપણથી જ રામાયણ, મહાભારત, શાહનામુ વગેરે સંજળાવી ઊમતા છોડને થયેજી વાળવાના આદરથી પ્રવળ કરતા. તેમાં કેાઈ ભ્યોતિષીએ એમની જન્મકુંડળી જોઈને કહેલું કે એ બહુ પ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષ નીવડશે, એટલે દાદાએ એમના ઉછેરમાં વિશેષ કાળજી રાખી અને ઘરગેળે પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત કરી. પછી દમયુની ખાંનગી નિશાળમાં ગુજરાતી સાત

ધોરણ પૂરા કરીને સને ૧૮૯૧ના જન્યુઆરિમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે એ મુંબઈ આવ્યા અને આજે બરહા હાઈ સ્કુલને નામે ઝોળખાતી ત્હારની ન્યૂ હાઈ સ્કુલમાં દાખલ થઈ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો.

છેક યશ્વંતથી જ એમની શુદ્ધિકૃતિ અને ચપળતા માટે સૌ કાંઈને આકર્ષણ થતું અને એમાં એમની નિસર્ગદત્ત કવિત્વશક્તિએ સારો હિસ્સો આપ્યો. મુંબઈ આવ્યા પછી એમની એ આજન્મ સંક્રિતિએ સારો વિકાસ સાધ્યો અને વિદ્યાર્થીઓના તેમ જ શિક્ષકોના એ પ્રેમપાત્ર થઈ પડ્યા. વળી, એમના મામા શ્રી રત્નમજી બરજેરજી પેમાસતર ને અંગ્રેજીમાં સારી કવિતાઓ લખતા. તે જોઈને કવિને પણ અંગ્રેજી કવિતા લખવાની પ્રેરણા મળી અને એ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી.

કવિશ્રીના દાદા એક બાહોશ અને બ્યવહારદક્ષ પુરુષ હતા એમની કાવ્યપદ્ધતિ જોઈને એમનો મિત્રવર્મ એમને ‘ખજરદાર’ના નામથી સંબોધન કરતો. એ સંબોધન બાલકવિ અરદેશરને ધણું ગમી જવાથી ન્યૂ હાઈસ્કુલમાં દાખલ થતી વખતે પરાપૂર્વથી ચાલતી બાવેલી પોસ્ટવાળાની અટક બદલીને એમણે ‘ખજરદાર’ની અટક રાખી અને ત્હારથી એ કુટુંબ એ જ અટકથી ઝોળખાય છે. ‘ખજરદાર’ શબ્દનો મૂળ અર્થ તો છે આંતરદષ્ટિ અને ઉત્તમ આચરણવાળો હોશિયાર માણસ. શુજરાતી ભાષાના રૂઢ પ્રયોગમાં એનો અર્થ થાય છે રુમાચાર મેળવવાનું સ્થાન. ગમે તે હો, પણ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે એ નામ અને સ્થાન એવાં હતાં કે તે દ્વારા એમના વાચકવર્ગનાં મન અને મનોભાવો પર પરમાત્માના સંદેશ પહોંચ્યા કરતા હતા.

એ છઠ્ઠા ધોરણમાં હતા ત્યારે મુંબઈમાં મરજીનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો અને એમને દમણ જવું પડ્યું. પછી બીજી અનેક પ્રતિકૂળતાઓને લીધે એમને અભ્યાસ છોડવો પડ્યો અને પોતાની જમીનજમીરની સંભાળ લેવાની જરૂર પડી.

એ સમયમાં એમણે શુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો અભ્યાસ આરંભ્યો અને દસપતકાવ્ય, નર્મકવિતા, પ્રવીણસમર વગેરે વાંચ્યાં. તે સમયે દાદી તારાપોરવાળા નામના એક પારસી કવિની દસપતનર્મક શૈલીએ લખેલી કવિતાઓ ‘આણક’, ‘ખજરદાર’ ‘અબજ’ નામનાં પારસી હસ્તક નીકળતાં માસિકોમાં પ્રકટ થતી તે પણ એમના વાંચવામાં આવેલી અને કવિતા લખવાની પ્રેરણા એમણે એમાંથી ઝીલી હોય તો તે અસંભાવિત નથી. પરંતુ એમને દસપતકાવ્ય અને દસપતશૈલી વિશેષ પસંદ પડ્યાં અને અપનર્વા. ‘કાવ્યરસિકા’માં તેમ જ આજે તેમની કવિતાઓમાં નજરે પડતી ભાવ અને ભાષાની સરળતા, હૃદ પ્રણત્ય તેમ જ નીતિ, ધર્મ અને પવિત્રતાની ભાવના એ દસપતશૈલીનો મૂર્તિમંત પ્રભાવ છે. એ સાથે નર્મક અને દરિયાલ મુવનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરી એમણે વીરરસ ઉઠેયો. નરસિંહ, મીરાં, બાલણ, દયારામ વગેરે પાસેથી શબ્દ અને રસ લીધાં, પ્રેમાનંદ શામળ પાસેથી ભાવ, ભાષા અને કથનના ઉપરાંત રસની જમાવટ કરતાં શીખ્યા, બાબા જેવા વેદાંતી પાસેથી અનુભવસિદ્ધ યાનને દળવી, કલ્યાણમય પરંતુ લોભોભ રીતે કાબમાં

વજ્રતા શીખ્યા અને ક્રમશઃ પાશ્ચાત્ય કવિઓની કૃતિઓ-કાવ્યો-વાંચી એમણે પોતાનો માનસિક વિકાસ સાધ્યો.

એમ તેરેક વર્ષની વયે સ્કુટ ચયેલી એમની કવિત્વશક્તિ વિકાસ પામતી ગઈ. દરમિયાન સ્વ. દાદી તારાપોરવાળા અને સોરાળ પાલમકોટના “માસિક મળદ”માં સૌ દૃષ્ટાંતિક દોહરાની ધનાગ્રી હરિદાસ જાહેર થઈ અને કવિએ સૌ દોહરા નીચેના પત્ર સાથે લખી મોકલ્યા:

શ્રી. દમણ તા. ૩૦ નવેંબર સને ૧૮૯૭.

મેહેરખાન પરમ સ્નેહી શેઠજી દાદી એલલજી તારાપોરવાળા,

જાત, આપના ગયા નવેંબર માસના જહાર પડેલા ‘માસિક મળદ’માં આપના લખ્યા પ્રમણે આ સાથ ૧૦૦ દૃષ્ટાંતિક દોહરા લખી મોકલ્યા છે તે સ્વીકારશોજી.

આજ સુધી આપ સાથે મને કશી પીછાન નહોતી પરંતુ તે મારા મિત્ર મિ. દાદરેવાળા તરફથી આજ ત્રણ ચાર માસ થયા અને વાંચવા માટે મળતા ‘માસિક મળદ’ પાડી છે, જે મોઝ પીછાનથી મારું મન બહુ આનંદમય થયું છે. આપના ગદ્ય-પદ્ય આકર્ષિત લખાણે મારું મન હરણું કર્યું છે. આપના માસિકમાં આપે ઉધાડેલો કાવ્યસંવાદ ખરેખર બહુ રત્નપાત્ર છે. આજ સુધી કેવળ મુંદ પડેલી ગુર્જર કાવ્યકેવીને આપ સરખા ગૃહસ્થ પાછા જાગૃત કરવા માગો છો એ આપનો શુભ રત્નપાત્ર પ્રયત્ન જોઈ હું અત્યાનંદ થયો છું. એથી ગુર્જર કાવ્યને અધ્યામ લાભ થશે જ એમાં લેશ પણ શંકા નથી. તે પરમ પ્રભુ આપની એ શુભ ધારણા પરિપૂર્ણ પાર ઉતારે એવી મારી બદના રત્નપાત્ર છે.

આપનું ‘માસિક મળદ’ બીજા કોઈ પણ મહાવારી કરતાં હળવર દરજ્જે ચઢતું છે અને તે મધે આવતાં લખાણો ખરે અભ્યાસ જોમ છે. આપે ઉધાડેલા ‘કાવ્ય સંવાદ’થી તો બહુ બહુ વિનોદ તથા શીખવાનું મળે છે. તેમાં મારા સરખા કેવળ સોળ વર્ષની વયના એક છાત્રા માટે ~ જે આ કુનિયાના પ્રવાસની પહેલી પગથી પર પહોંચી ચૂક્યો નથી તેને - તો તેમાંથી અતિસમય શીખવાનું જરૂર છે. એ વિષે આ સાથે મોકલેલા દોહરામંત્રી એક દોહરો મૂકેલો છે તે આ ઠેકાણે બરાબર બંધબેસતો થઈ પડશે.

ઉંચ કર્તાના મંદથી, માનવિ સાવધ થાય,
જેમ દીવાદાંડી યકી, સાગર ખડક જણાય.

આ સાથ જે દોહરાઓ લખી મોકલ્યા છે તે મારા પહેલો પ્રયાસ છે. તેથી તેમાં ભૂલચૂક તો હશે જ. પરંતુ તે મારી માત્ર સોળ વર્ષની નાની વય તથા તે સાથ મળેલો અતિ ટુંક અનુભવ એ ભૂલોને પાત્ર હોય તો તેમાં કે નવાઈ નહીં. આપનું માસિક

મને મધ તા. ૨૪ મીએ મારા મિત્ર મિ. દાદરેવાળા તરફથી મળ્યું હતું અને અમારા જાગીરી ગામ વગેરેના જગે બરણાનો આ સમય હોવાથી દોહરા જોડવા અને બહુ ટુંક વખત મળ્યો હતો. કવિતાનો મને અતિશય શોખ હોવાને લીધે મેં આ તક જતી થઈ નહોતી. એ દોહરાઓમાં બૃહ દોષ તો તે મને બાળ જાણી કૃપા કરી આપ સુધારવાની તરફ દેશોજી.

આ પત્ર બંધ કરવા અગાઉ હું આપની તથા આપના માસિકની હજાર વાર જય પ્રકાશ હું.

લિ. આપનો સદૈવ શુભેચ્છક,

અરદેસર ફરામજી કાવસજી સોહરામજી પોરતવાળા
તથા ખતરદારના માનપૂર્વક સલામ આપની સેવામાં
અંગીકાર કરીશોજી.

આ દોહરાઓને પરીક્ષાએ સર્વોત્તમ ગણી ઇનામપોષ્ય કરાવ્યા. પછી તંત્રીઓએ એના રચનાર વિષે વિગતવાર માહિતી માગી જેના જણાવ્યાં એ પંદર વર્ષના યુવાએ તંત્રીઓને આશ્ચર્યચકિત કર્યા અને એમણે ‘પંદર વર્ષના પાન્સી કુચોકિવિ’ એ શીર્ષકથી એ દોહરા પોતાના માસિકમાં પ્રકટ કર્યાં. આ દરિદ્રાઈમાં કવિ જીવરામ અજરામર ગોર, કવિ જેસંગભાઈ ત્રિકમદાસ પટેલ, પંડિત જટાચંદર રવિચંદર, શીશ કવિ નગીનદાસ પુરપોતમદાસ સંઘવી વગેરે દરિદ્રો હતા. એ દોહરાઓ ‘માસિક મળદ’ની મુખ્યની ઓફીસમાં જાહેર પ્રભને જોવા માટે લા. ૧૮-૩-૧૮૯૮ સુધી ખુલ્લા મુકવામાં આવ્યા હતા.

કવિના જીવનમાં આ એક ઘોતક પ્રસંગ હતો. એનાથી એમની શક્તિઓને વેગ મળ્યો, પ્રેરણાદાન મળ્યું અને વાચકવર્ગમાં ઊંડી જાણીતા થયા. પછી સને ૧૯૦૧માં ૧૬ વર્ષની વયે એમણે એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘કાવ્યરસિકા’ને નામે ગુજરાતને ચરણે ધર્યો. એ સંગ્રહ પિતા અને પિતામદને કૃતચંતાપૂર્વક અર્પણ કર્યા પછી ચારેક વર્ષે ‘વિલાસિકા’ આપી. આ સંગ્રહે કવિને ગુજરાતના સાહિત્યકારોમાં - કવિઓમાં સ્થાન અપાવ્યું અને સ્વ. નરસિંહરાવે એમની અનોખી હજારી વિસ્તૃત અવલોકન ‘વસન્ત’માં પ્રકટ કરીને એમને વિશેષ જાણીતા કર્યાં. આ બન્ને સંગ્રહોમાં ૭૬ અને અલંકારની હયોટી જેનારને પહેલી જ નજરે જણાયો. અને એ પછીનાં એમનાં સપ્તર્ગ પ્રકાશનોમાં વિપુલ વાચન-મનનને પરિણામે આવેલું વૈવિધ્ય તેમ જ નવી ઇંદરચનાઓ પણ જણાયો અને સદૈવ સંગમરો કે લેખક પારસી દોશ છતાં એમની ભાષા જેવી શુદ્ધ છે તેવી વિચારધારા પણ કોઈ સંસ્કારી હિંદુ લેખકના જેવી છે.

સને ૧૯૦૮માં ‘પ્રકાશિકા’નું પ્રકાશન થતાં કવિનું સ્થાન સ્થિર અને દૃઢ થયું. પણ પછીને વર્ષે ગુજરાતમાં કુશળ પદ્ધતિ જાગીન-જાગીરનું ઉત્થાન થયું અને એમને વૈજ્ઞાની વાટ લેવી પડી - સને ૧૯૦૯.

એમનું લગ્ન ૧૭-૧૮ વર્ષની વયે થયું હતું. એમની પહેલી પુત્રી જે સવાદોઢ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી બહિષ્કારનીશીન થઈ તેની રમરણુમાધુરી વાચકને "કાવ્યરસિકા" માંથી મળશે. એમનાં પત્ની સૌ. પીરોબખાબ તા. ૧૩-૧૦-૧૯૫૨ને દિને ૫૪ વર્ષનું દામ્પત્ય ભોગવી અવસાન પામ્યાં. એમને કવિશ્રીએ આપેલી અંજલિ આ ગ્રંથમાં મુકવામાં આવી છે. એમાં કવિશ્રીનો એકદ ગ્રેમ અને વિયોગવ્યથા સહૃદય વાચકને જણાશે.

એમણે ઉદ્દરનર્વાહાર્યે મદ્રાસ જઈ સામકલની દુકાન કાઢી અને ખીખ ભાગીદારી સાથે ભેડાઈ ધંધાને ખૂબ વધાર્યો. મોટર અને મોટર સામકલનો વેપાર ભેતભેતામાં વધ્યો. અને ખીખ ગામેમાં દુકાનની શાખાઓ પણ કાઢી. પરંતુ આપણામાં પ્રામાણિકતાની ગિજીવ હોય છે એવું ભાગીદારીના ધંધામાં પડેલા સૌ કોઈ કહે છે એ સર્વથા અસત્ય ન હોય, અને કવિ એવી અપ્રામાણિકતાનો ભોગ ન બને તો જ નવાઈ. તેમાં વળી વારંવાર પચારી ભોગવતાં એમના જેવો 'સ્લીપીંગ પાર્ટનર' કાવે એ પણ એટલું જ અશક્ય. છતાં જેમ તેમ કરીને બની શકે તોટલો ટસરડો ખેંચ્યો અને અંતે ધંધા સંકેલી નિવૃત્ત થઈ સને ૧૯૩૮ માં મુંબઈ નિવાસ કર્યો.

મદ્રાસ જેટલા દૂરના પ્રદેશમાં જ્યાં ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો જરા જેટલોયે સ્પર્શ ન હોય ત્યાં અને અહોરાત્ર વ્યાપારમાં ઉદ્યુક્ત રહેવા છતાં એમણે એમનો નમ્ર (પદ્મ) શોખ (જે પારસીઓનું પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે) સતત ચાલુ રાખ્યો અને ૧૯૧૬ માં 'ભારતનો ટંકાર' પ્રગટ કરવા પૂર્વે સ્વ. બહેરામજી મલબારીનાં કાવ્યો સને ૧૯૧૭ માં સંપાદન કર્યાં. એમાં ૧૩૮ પાનાં ભરીને લખેલા વિસ્તીર્ણ ઉપોદ્ધાત એમનું કાવ્યવિષયક જ્ઞાન, પ્રીતિ અને વિવેચનપદ્ધતિનું ઉત્તમ દર્શાવેલું આપવા ઉપરાંત એમની ગદ્ય પરની કથોદી પણ બતાવી આપે છે.

પછી કવિ ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલીના ઉપદ્રાસમાં પોતાનો રીતિવિષયક મતભેદ દર્શાવતાં અને ગુજરાતની સાહિત્યસૃષ્ટિના મથકર થયેલાં 'પ્રભાતનો તપસ્વી' અને 'કેકડુદ દીક્ષા' નામનાં બે પ્રતિકાવ્યો સને ૧૯૨૦ લખી ડોલનશૈલીને 'અપદાગદ્ય' એવું અધિકૃત (અધીશતાબ્દીના અનુભવબોલ. પૃષ્ઠ ૨૮) નામાભિધાન આપવાનું ફાઇટલ્ય કીધું. (કહેવાય ■ કે એ બંને પ્રતિકાવ્યો મિત્રોની ચર્ચાના પરિણામરૂપે માત્ર ૨૪ કલાકમાં લખાયાં હતાં.) અને હાજી મહમ્મદના અવસાનને કારણે જેનું પ્રકાશન વિલંબાયું હતું તે એમનો પાંચમો કાવ્યસંગ્રહ 'સંદેશિકા'ને નામે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ બડોળ કમિટિ તરફથી સને ૧૯૨૫ માં પ્રકટ થયો. આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં એમણે આપેલી 'કવિ'ની વ્યાખ્યા અહીં ચરિતાર્થ ચતી જણાય છે. એ લખે છે : કવિઓના હેવાના કુવારામાં જાહાઝની રસધારાના ધોધ નિરંતર વહેતા રહે છે. એ ધોધના પ્વનિમાં એ કુવારો પણ રસપ્રકુલ ઉડતો જાય છે. એ કુવારાનાં રસખિંદુ એટલે એ જાહાઝના સંદેશ. પ્રત્યેક સાચો કવિ એ જાહાઝનો સંદેશવાહક છે.

એ પછી ૧૯૨૬ માં 'કલિકા', ૧૯૨૮ માં 'બજનિકા', ૧૯૨૯ માં 'રાસચંદ્રિકા' ભાગ ૧, ૧૯૩૧ માં 'દર્શનિકા' પ્રકટ થયાં. એમાં 'કલિકા' અને 'દર્શનિકા'એ દેશપરદેશના

કાવ્યસિકેાનું સારૂ ધ્યાન જોઈયું. અખંડ સંગારસથી ભર્યું ભર્યું તથા હજાર પંક્તિનું સળંગ કાવ્ય 'કલિકા' જર્મનીમાં ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે, નિયત થયું હતું અને એને વિષે 'ઓરિએન્ટલ સિલેચર' નામના જર્મન પત્રમાં વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓથી અવલોકનો થયા હતા. એટલું જ નહીં પરંતુ ત્યાંના અનેક વિદ્વાનોએ કવિને અંગત અભિનંદનપત્રો પણ લખ્યા હતા. બીજું એવું જ લાંબુ છ હજાર પંક્તિનું સળંગ કાવ્ય "અમૃતમય આત્મજા" અને "તાત્પર્ય તેમના"ના અકાળ અવસાન નિમિત્તે રચાયું. કલ્પના સાહિત્ય, જીમ્નું જીંડાણ, અને ભાવની વિશદતા સાથે પુત્રીના મૃત્યુએ ઢોળેલા વિપાદના રંગથી જીવન મૃત્યુના ગંભીર ચિંતનનું ભવ્ય અને ઉદાર સ્વરૂપ આલેખી કવિતા અને તત્ત્વચિંતનને વિરલ પણ સફળ સંયોગ સાધતું આ કાવ્ય છે. રેનેહમુદ્રા, સ્મરણસુંદિતા, કલાધીપિરહ એ 'દર્શનિકા'ના પ્રકારનાં કાવ્યો છે પરંતુ એમાં ચિંતનને બાર કાવ્યના અસ્ખલિત પ્રવાહને કઈક કુંઠિત કરે છે. આ તો વિપાદ કે પુદ્ગિની વાદપરંપરાને લીધે વાચકને કંઈક અવિશદતા ઉત્પન્ન થવાથી વાચન ગુપ્ત નીવડે છે. 'દર્શનિકા'માં કવિએ જીવન અને જગતના ગંભીર પ્રશ્નોનું મંથન કરીને તારવેલું નવનીત જીવનની અને જગતની યથાર્થતા પ્રતિપાદન કરે છે અને સૌ કોઈ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ અને ઉપયોગી છે એમ કસાવી રેનેહનો વિશ્વધર્મ આચરવાની પ્રેરણા આપે છે. એ બંને કાવ્યોની વિશિષ્ટતા તો એ છે કે ગંભીર મદિગીને બિછાને પડ્યા પડ્યા, વેદનામસ્ત રિધતિમાં એમનું સર્જન થયેલું હોવા છતાં પ્રસંગપરંપરા, વિચારસહરી કે કલ્પનાનો પ્રવાહ કોઈ સ્થળે દ્વિધિત થતો નથી. બધું એ લખે છે :

સ્વર્ગે હશે સુખ પણ ગુરુજી ! આ જગે વધુ

મધુરાં છે સૌંદર્ય ને કવિતાનાં કુખ.

મુખપ્રમાં નિહતિનિવાસ કર્યા પછી પણ એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ આજ રહી. કલ્પાશ્રિકા, રાષ્ટ્રિકા, રાસચન્દ્રિકા ભાગ ૧-૨, શ્રીજી ધરાનસાદનો ગરબો, નંદનિકા, ગાંધીબાપુનો પવાડો, ગાંધીબાપુ એ નવીન કૃતિઓ ઉપરાંત દર્શનિકા, ભજનિકા, કલિકા પ્રત્યાહિતી નવી આદિત્યો ગુજરાતને આપી અને એ પ્રત્યેકની બીજી કે ત્રીજી આદિત્ય એ લોકસંપ્રદાનો અત્યાદર સ્વયંવવા ઉપરાંત ઉપયોગિતા પણ પ્રવાર કરે છે.

એ રીતે સને ૧૯૦૧ થી આરંભેલું એમનું કવિજીવન ગુજરાતને કઈક ને કઈક પ્રેરણા કે જીવનસંદેશ આપતું રહ્યું અને સને ૧૯૨૪માં ભાવનગર ખાતે મળેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકે એમની પસંદગી કરી સાહિત્યરશ્મિક જનતાએ એમની સેવાની કદર કરી. આ પ્રસંગની આશય ઉપજાવે એવી અનેક દલીલો હજી પ્રકાશમાં આવી નથી અને એ માટે અને જવકાશ કે ઉચિત સ્થાન પણ નથી એટલે માત્ર એનો ઉલ્લેખ પર્ણાત્ર મણારી. સને ૧૯૨૭ માં મુખપ્રએ વસન્તોત્સવ ઉજવ્યો અને એમને મદાસથી તેજાવી એમનું જન્મદિન મનુ, પરંતુ એથી થોડો વિશેષ સને ૧૯૩૧ માં ગુજરાત-જૂદા ગુજરાતે એમને જન્મ સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવીને એમનું અધિકારી સન્માન કર્યું. સને ૧૯૩૭માં મદાસમાં જરાવલા કિંદી સાહિત્ય-

સંમેલનની સાથે જ કવિસંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું તેની સ્વાગતસમિતિના એ અધ્યક્ષ હતા અને એના ત્રણેક વર્ષ પહેલાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે એમને વ્યાખ્યાનો માટે નિમંત્રણ હતા પણ તખિયતને કારણે નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી શકાયો ન હતો. સને ૧૯૩૯ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ હકકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા માટે એમને નિમંત્રી એમની કાવ્યશક્તિનું સન્માન કર્યું. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાં સ્વ. દિ. બ. કેસવલાલ કુવે એમનો પદ્યરચનાની આલોચનાનો ઇતિહાસ નૃદ્યાથી અરજાઓ હતો તૃદ્યાથી એમણે આરંભ કરી અઘતન કવિતારચના અને એનાં આનુષંગિક તરવેા પરત્વે ઘણાં વિકૃતાયુક્ત વિધાનો અને અનુભવસિદ્ધ મન્તવ્યો રજુ કર્યા છે. આ વ્યાખ્યાનોનું યુનિવર્સિટી તરફથી થયેલું પ્રકાશન કવિતાશોખીનોને માર્ગદર્શન કરાવે એવું છે. આ વ્યાખ્યાનોએ ગુજરાતના કાવ્યલેખકોમાં અને કાવ્યરસિકોમાં બારે ખળખળાટ મચાવ્યો. ‘માનસી’ દ્વારા શ્રી જહાંગીર એદલજી સંજનાએ મેારવ્યો માંડ્યો. ‘જન્મભૂમિ’ના આલ ‘કલમકિતાબ’કારે વ્યાખ્યાનોની આલોચના પૂરતું એ પૃષ્ઠ શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીના હાથમાં મૂકતું સલામત માન્યું. એ સઘળી ગરમાગરમ ચર્ચા કે વાદવિવાદની યોગ્યોગ્યતાનો નિર્ણય ભવિષ્ય ઉપર રાખીને એનું હાઈ સમજવા માટે અખ્યાનો નીચેના છાપો અનુકૂળ લેખાગે :

‘જ્યાં જોઇએ ત્યાં કૂડે કૂડ, સાથે સામાં બેઠાં ઘૂડ,
કોઇ આવી વાત સુરજની કરે, તે આમળ જઇ ચાંચ જ ધરે,
અમારે હજાર વર્ષ અંધારાં ગયાં, તમે આવા ડાહ્યા ક્યાંથી યયા!
અખ્યાં મોટાની તો એવી જાણ્યુ, મૂકી હીરો ઊપાડ્યો પહાણ્યુ.’

ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્યની આટલી સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી એ જ કવિએ અંગ્રેજી કાવ્ય પર મેળવેલી એવી જ સિદ્ધિનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે એમણે એમના મામા દ્વારા અંગ્રેજી કાવ્યરચનાની ઉકે બાલ્યકાળથી જ પ્રેરણા મેળવી હતી. એમનો પહેલો અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ ‘ધ સિલ્કન ટેસલ’ સને ૧૯૧૮માં પ્રકટ થયો અને એની પ્રસ્તાવના ડૉ. ક્રીસ્ટો લખી એનું મૂલ્ય વધાર્યું. એ વિષે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી હરેન્દ્ર આષ્ટક તેમ જ ‘ધ જુકમેન’ અને રકૉટલેન્ડનું ‘એન્જીન ડેક્લી જનૉલ’ વગેરેએ એની ઉત્તમતા સ્વીકારી મુકાકે પ્રશંસા કરી. પછી એ જ સંગ્રહ ૧૯૨૮માં લંડનની ફાલિસર રાઇટ કંપનીએ પુનર્મુદ્રિત કર્યો અને ત્યાંની પોએટ્રી લીગ તરફથી પ્રકટ થતા પોએટ્રી એન્ડ ડ્રામા નામના વિવેચનાના સામયિકમાં એનું સર્વોચ્ચ અવલોકન થયું. એ પુસ્તક ઘણા વખતથી અપ્રાપ્ય હોવાથી સને ૧૯૫૦માં એની પાંચમી આવૃત્તિ થઇ. એમનો બીજો અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ ‘નરથુઅ’ જેમાં ૧૦૧ ખનિતો દ્વારા એ ‘The first prophet of the world’ને સુંદર ભાવવાહી, ભક્તિપૂર્ણ અંજલિ આપી જરથોસ્ત્રી ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આવાં અંગ્રેજી કાવ્યોના બીજા પણ સંગ્રહો (૧) Leaf and Flower (૨) The Rest House of the Spirit અને (૩) Migrating Bird હજી અપ્રકટ રહ્યા છે. તે ઉપરાંત તારિમ (નવાં કાવ્યોનો

સંપ્રદ), દેહસાંક પ્રતિભાઓ ને કટાક્ષકાઓ, પ્રભાતગમન (વર્ણનકાવ્ય), લખેગીતા, ગુજરાતી કવિતા અને અપદ્યાગવ, 'ફાઉસ્ટ'ની ચૈતી પર સળંગ અમિત્રાક્ષર છંદમાં લખેલું મનુરાજ નામનું પંચાંકી નાટક, અમરદેવી નાટક, ગદ્યસંપ્રદાના બે ભાગ, 'વંદીદાદ' પર નવો પ્રકાશ (સચિત્ર), અને 'અવસ્તા'ની યસ્તો પર નવો પ્રકાશ (સચિત્ર) પણ પ્રકાશની રાહ જુએ છે.

સને ૧૮૯૫માં કવિના પિતામહનો ગુણપ્રમાં સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાર પછી થોડે વખતે કવિને હૃદયમાં દુઃખાવો ઉપડી આવ્યો, અને પગનાં તળીયામાં સોળે ચડી આવ્યો. એ માંટે અનેક ઉપચારો કરવા છતાં એ દર્દ નાબૂદ ન થયું અને એમનું માંદગીનું બિછાનું જીવનભર રહ્યું. છતાં કાવ્યદેવીની સતત ઉપાસના એમને દુઃખની વિસ્મૃતિ કરાવતી, આંધાસન આપતી અને ચિંતન, ભક્તિ અને અધ્યાત્મવાદ તરફ વિશેષ આકર્ષતી.

એ માત્ર જન્મે અને નામે જ પારસી હતા. બાકી આચારવિચારમાં શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ હિંદુ હતા. એમના કાવ્યસાહિત્યનાં શૈષ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને સામુદ્રિકશાસ્ત્રનો જીંડો અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ અને યોગક્રિયાઓની ઉપાસનાઆશ્ચર્ય પમાડે એવાં અદ્ભુત અને અનોખાં હતાં. ૧૬-૧૭ વર્ષની વયે થયેલા જે ગુરુસમાગમનો એમણે 'દશનિકા'માં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ગુરુએ એમને તત્ત્વચિંતનની દૃષ્ટિ આપી એનો તથા એમના કાવ્યવિકાસમાં જે શિક્ષાગુરુએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો તેનો 'બળનિકા' અને 'કલ્યાણિકા'ની અપૂર્ણપત્રિકાઓમાં યથાશક્તિમતિ પુરસ્કાર કરી એમણે ઋણુસ્વીકાર કર્યો છે.

સને ૧૯૪૧માં અધેરી ખાતે ભરાયેલા ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના ચૌદમા સંમેલનના પ્રમુખપદે એમને નિયોજી ગુજરાતે પોતાની દક્ષતા બતાવી. એ સંમેલન ભરાતા અઠાઉ તથા પરિષદનું સ્ત્ર એમના હાથમાં રહ્યું તે દરમિયાન પરિષદના પટાંગણમાં ઘણી રમતો રમાઈ જેનો કંઈક આછો ખ્યાલ એમણે પહેલે લખેલા પત્રો (જે આ મંડમાં સામેલ હોવા છે) પરથી આવી શકશે. પરિષદની પૂર્ણોદ્ધતિપ્રસંગે એમણે લખેલું વિદાયગીત સુંદર ભાવવાહી અને મર્મસ્પર્શી હોષ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

ઉપર જણાવેલી વૈવિધ્યભરી કાવ્યોપાસના ઉપરાંત ઘણાં વર્ષોના અબાહત પરિશ્રમને પરિણામે નિષ્પન્ન થઈ એમની સંપાદિત કાવિત્રીને કળશ ચઢાવનાર એમનું સંશોધનકાર્ય તે "અપો જરથુષ્ટ્રની ગાથા પર નવો પ્રકાશ". ભગવાન જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ સંબંધી આજસુધીમાં આપણા દેશી તથા પરદેશી વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે અને અનેક ભાષાંતરો પણ થયા છે. પરંતુ મૂળ ગાથાભાષાના અભ્યાસ વિના આદરેલા એ સૌ પ્રવર્તનોમાં અધૂરાપણું, એકદેશીયતા અથવા અનુમાનજન્ય ઉલ્લેખો યથેષા હોઇને ઘણી કાવિત્રી રહી જવા પામી છે. આ ઉંમરે માંદગીને બિછાને પત્રાંપત્રા ગાથાભાષાનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય રીતે કરી, મળેલા પાઠોને સુધારી એનું ગદ્ય અને પદ્યમાં કરેલું ભાષાંતર, વૈદિક ભાષા સાથે ગાથાભાષાની સરખામણી અને પ્રચલિત પાઠો અને માન્યતાઓનું શાસ્ત્રીય રીતે કરેલું નિરસન જેટલું પારસી ભાષાએ એમના ધર્મની દૃષ્ટિએ ઉપયોગનું છે તેટલું જ વેદમાં રસ ધરાવતા હિંદુ અભ્યાસીઓને અને વેદશાસ્ત્રજ્ઞ પંથ શાસ્ત્રીઓને પણ ઉપયોગી છે.

અવસ્તાગાથાના છંદો અને વૈદિક છંદોમાં જે તદ્દાવત છે તે માત્ર સ્વરભારને લીધે જ છે. એ સ્વરભારવિષયક પ્રયત્નો જે અગાઉ વેદોમાં હતા તે પાછળથી જુલાઇ ગયેલા જણાય છે. આ સંબંધી એમણે એમનાં 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા' વિષેનાં યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. પછીથી, કવિતારચનાના પ્રકારોને ક્ષતતાં એમનાં વિવિધ સંશોધનોને અંગે જુદાંજુદાં સ્થળોએથી જુદીજુદી રીતે ઉચ્ચારાતી વેદઋચાઓના ધ્વનિપ્રકારાન્તરમાં તેમ જ અવસ્તાભાષાના અભ્યાસમાં એ જેમ જેમ જીંઠા ઊતરવા ગયા તેમ તેમ એમને ઉપયુક્ત વિધાન વધારે ને વધારે સચોટ અને સ્પષ્ટ થતું ગયું. એટલે કે વેદોના તેમ જ અવસ્તાના ઉચ્ચારવિધિમાં જે પ્રયત્ન કે સ્વરભારનું સામ્ય છે અને જે હજારો વર્ષોથી આપણે દિંદુએ તેમ જ ધરાની આર્યોએ વિસારી મૂક્યું છે તે એમને હાથે પુનર્જીવન પામ્યું એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. આ ગ્રંથમાં મૂકેલા સાત મ્હોટા લેખો અને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ તાર્કીક કાંદેલા ૧૦૦ નિયમો ધણા મહત્વના છે એટલું જ નહીં પરંતુ એમની ચીવટ, ચોક્કસાઇ અને ખતના પ્રતીકરૂપ છે.

એમનું જીવન આદિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિમરત હતું. પરંતુ 'દુઃખ' છે. શક્તિની પરમ ભૂતિ' એમ માનીને એમણે જીવન રળી જણ્યું—જીવી જણ્યુ. એ કહેતા કે જે જીવન જીવવાનું જ છે તો તે ધન્ય રીતે સદા ધર્મકાર્ય પ્રવૃત્ત રહીને જીવતું તેમાં જ જીવનની સાર્થકતા ને સુંદરતા છે. સને ૧૯૫૨ ના જુલાઇમાં એમને ધણેલા *ચમત્કારદર્શનને ખ્યાલમાં રાખતાં તો, પોતાના જીવનની અવધ કચ્છારે આવવાની છે તે એ જાણતા હતા, એટલે અવસ્તા-વંદીદાદના સંશોધનનું કાર્ય જે એમણે આરંભ્યું હતું તે અનુકૂળ વા પ્રતિકૂળ સંજોગોની દરકાર રાખ્યા સિવાય પૂરું કર્યું અને એ પૂરું થતાં કંતોવ્યસિદ્ધિના આનંદ સાથે એમનો આત્મા ગુરુવાર તા. ૩૦-૭-૧૯૫૩ રાત્રે ૮-૪૫ વાગ્યે રસાનંદમાં લીન થઇ ગયો! ન મારી શકાય એવી વાત તો એ છે કે એમનો ૨૯ મી જુલાઇનો પત્ર જે મને ૩૦ મી જુલાઇએ મળ્યો હશે તો એ મદ્રાસથી ૩૧ મી જુલાઇએ નીકળી ૪ થી ઑગસ્ટે અહીં આવશે અને ધણી ધણી વાતો કહેશે એમ જણાવેલું. પરંતુ તેજ રાત્રે લમલમ અગિયાર વાગ્યાને સુમારે એમના દેહાવસાનનો તાર મૂકેને મળ્યો અને જાણે 'સાહેબનું સરનામું' એમને એકાએક મળી આવ્યું હોય અને અહીં આવવાને બહુલે તકાળ આદ્યા અથા હોય એવું બન્યું! તા. ૨૩-૧૦-૧૯૫૨ ના પત્રમાં એમણે મને લખ્યું હતું કે 'હવે તો પ્રભુ આપણને પાછા મેળવે તેવી કાંઈ આશા નથી' તે સાચું પડ્યું! ગુજરાતી સાહિત્યની જાની પેદીને એ અવશેષ જતાં સમસ્ત ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને કહી ન પૂરાય એવી ઝોટ પડી છે. પ્રભુ એમના આત્માને ચિરંતન શાંતિ આપે!

*એક વિવેક હકમચીંગના દુમલાને લીધે થતી અસુવજીને દળવી કરવા એ એમના છાત્રમાં બધા હતા. ત્યાં એક સાધુ એમનું નામઠામ પૂછતો આવી બેઠો ને કહ્યું કે ત્વમારા ગુરુએ પ્રેરણાદાતા ત્વમને જણાવવાની આજ્ઞા કરી છે કે હવે ત્વમને એક વર્ષની મુદત આપવામાં આવે છે. તે દરમિયાન ત્વમારે જે કંઈ કાર્ય કરવાનું હોય તે કરી લેવું. શ્રી જાનકાદેવ એ સાંભળી વિસ્મય થયા ને એ વિશે વધારે પૂછપરછ કરે તે અગાઉ સાધુ અદરશ થઇ ગયો.

શ્રીવર્તનિકા, પૃષ્ઠ ૩૮.

કવિશ્રી ખબરદારને સંભારતાં....

કુમારી શીરીન કોટવાલ

જે વ્યક્તિને માટે માન અને સદ્બાવના હોય, જે વડીલરથાને હોય, તેને સંભારી જ્યારે બે શબ્દો લખવાના હોય ત્યારે શબ્દો ખૂટી જાય છે અને લાગણીનો વેગ જ વધુ તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એવું જ કાંઈક કવિશ્રી ખબરદાર વિશે લખતાં મને થાય છે, કવિશ્રીને-સંભારતાં આને એમના ચરણે સિર નથી પડે છે! એમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તો કદાપિ થયો નથી, પરંતુ એમની કવિતામૃદ્ધિ સાથેનો પરિચય તો તાઢ છે જ, અને તેથી જ, જાણે વર્ષો જૂનો એ સંબંધ આ કલમ વડે તાજે થતો હોય એમ મને લાગે છે. એમની સાથેનો પરાક્ષ પરિચય પ્રથમ ક્યાં થયેલો, તે યાદ કરતાં દૂર પૂર્વનો ભૂતકાળ તાજે થાય છે અને શાળાજીવનનાં એ નિર્દોષ સંસ્મરણો સ્મૃતિપટ પર અંકિત થાય છે. શાળાજીવન દરમિયાન કવિશ્રી ખબરદારનાં કેટલાંક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવાની તક મને પ્રાપ્ત થયેલી. અમારા શિક્ષક અમને વારંવાર કહેતા, ‘જુઓ, કવિ જાતે પારસી છે છતાં કેવી શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા લખી શકે છે! ભાષા પર કેટલું પ્રભુત્વ ધરાવે છે! તમારે પણ એમની માફક લખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ’. ત્યારથી જ એઓ અમારામાંની કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓના પ્રેરણારૂપ અને દર્શાતરૂપ નીવડ્યા. ‘

અમારા શિક્ષક જ્યારે અમને બધાવતા ત્યારે કહેતા, ‘આ કાવ્યમાં કવિ ખબરદાર આપણને ‘ખબરદાર’ રહેવાનું સૂચવે છે,’ અને અમને આતું ખૂબ જ ગમતું. બાળકોને અમુક શબ્દો, એવા જોરાબર્ષા, મસ્તીબર્ષા, વારંવાર ઉચ્ચારવા ગમે જ છે. અમે પણ સૌ બાળકો જોશપૂર્વક ‘ખબરદાર’ એમ બોલતાં અને હેલો બે અક્ષર પર તો ખૂબ બાર ચૂકાને જ શબ્દોચ્ચારણ કરતાં. મજા આવતી!

તે પછી તો એમની સાથેનો પરાક્ષ પરિચય તાઢ બન્યો. ઈ. સ. ૧૯૪૧ ના નવેમ્બર માસમાં નવસારીના કેટલાક આગેવાન અને પ્રતિજિન મંડળોના ભેગા આશ્રય હેઠળ કવિ ખબરદાર હીરકમહોત્સવદિનની ઉજવણી થઈ. તે શુભ પ્રસંગે એમની કવિ કારકિર્દીને આવરી લેતો બાઈથી મીનુ દેસાઈરચિત એક ચરત્રો અને રજૂ કર્યો હતો, જેની કેટલીક પંક્તિઓ એમને અદ્વાર્નિય રૂપે અને ટાંકું તો અસ્થાને નહિ ગણાય;

‘ગુર્જર સાહિત્યશાસ્ત્રગાર કવિવર વંદન વારંવાર
આપે ઊર્મિ ઉદ્ધાસ ધુમાળી સુરંગાને પાર

x

x

x

લઈ લે ભાવભીનો સ્નેહહાર કવિવર વંદન વારંવાર’

આવા ખરે જ ગુર્જરસાહિત્યના શાસ્ત્રગારરૂપ કવિના કાવ્યસંગ્રહોનો અભ્યાસ કરવાનો અમૂલ્ય અવસર મને પ્રાપ્ત થયો, જ્યારે કોલેજમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે એ અભ્યાસ પછી જ કવિશ્રી ખખરદારની કવિત્વશક્તિનો અને ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે કરેલી એકનિષ્ઠ સેવાનો સચોટ ખ્યાલ આવ્યો.

કવિશ્રી ખખરદારને આજે સંભારતાં એમણે સાહિત્યક્ષેત્રે જે વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જન કર્યું છે તેની યાદ વિશેષ આવે છે. એમના એ વિપુલ સર્જનમાં એકવિધતાને સ્થાને અનેકવિધતા છે. આ પ્રકારનું વૈવિધ્ય સાહિત્યક્ષેત્રે બધા જ લેખકો અને કવિઓમાં બાક્યે જ જોવા મળે છે. ઘણા ખરા એક જ પ્રકારને વળગીને બેસી રહે છે, જ્યારે એમનું બેઠાણુ તો ખરે જ પ્રથંસા માગી લે છે. તેમાં વળી જાતે પારસી જરથોસ્તી અને અભ્યાસ માત્ર અંગ્રેજી છ સુધીનો. છતાં, એમણે સ્વપ્રપત્તે કાવ્ય રચવાની કળાને હસ્તગત કરી અને કંમે કંમે એ કળા વિકસતી જ ચાલી. અને આજે, કાવ્યરસિકા, વિનાસિકા, પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુકુટદીક્ષા, સંદેશિકા, કલિકા, બજનિકા, રાસચંદ્રિકા, દર્શનિકા, કલ્યાણિકા, રાષ્ટ્રિકા, શ્રીજી ધર્મનશાહનો પવાડો, નંદનિકા અને કીર્તનિકા જેવા કાવ્યસંગ્રહો દ્વારા વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જનસમૃદ્ધિ એમણે ગુજરાતને ચરણે ધરી એ એમની જોવી તેવી મિલ્કિ તે ન જ કહી શકાય! કેટલાક વિવેચકોએ એમને ‘સાહિત્યપ્રેરિત કવિ’ કહ્યા છે તે ચોખ્ખું જ છે. એમણે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરી તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી છે. પ્રકૃતિવિષયક ઊર્મિકાવ્યોમાં નરસિંહરાવની અસર છે. એમણે જે ગીતો અને રાસો આપ્યા તેમાં નાનાલાલની અસર છે અને કાન્ત અને કલાપીની અસર એમણે રચેલાં ખંડકાવ્યો પર છે. આરંભના એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં પ્રતિબાળીજનો ઉન્મેષ બાક્યે જ જોવા મળે છે, પરંતુ ગુર્જરોના સાચા પુત્ર તરીકે ગુર્જરમાતાની એકધારી, એકનિષ્ઠ સેવા કરવાની એમની અપૂર્વ ધમ્મ અને તમજા દિન પ્રતિદિન વધતી ગઈ અને ઉત્તરાત્તર એમણે ચડિયાતો કાવ્યો આપ્યાં. સોનેટો આપ્યા અને વીરરસનાં તથા રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો અને ગીતો આપ્યાં. ખંડકાવ્યો અને પ્રતિકાવ્યો આપ્યાં. જાડી ભક્તિ નીતરતાં પદો તથા બજનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં કાવ્યો રચ્યાં. માધુર્ય અને પ્રસાદથી ભરપૂર, સરળ બાષામાં સુધ્ધાં અનેકાનેક પરિચિત લાજમાં રચાયેલા રાસ આપ્યા. તદુપરાંત કાવ્યપ્રદેશો અનેકવિધ છંદોનો પ્રયોગ કર્યો.

એમની કવિત્વશક્તિનો ખરા પરિચય એમનાં વીરરસનાં તથા રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો દ્વારા થાય છે. ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’, ‘ગુણવંતી ગુજરાત અમારી ગુણવંતી ગુજરાત’, ‘અમે દેશી, દેશી, દેશી, આ દિવ્ય અમારો!

દેશ'—આ અને એવી અનેક પંક્તિઓ તો એમની ગુજરાત અને ભારતભૂમિ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિભાવનાનો આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. કવિ નર્મદ અને હરિ દર્પદ ક્રુપ પછી પ્રથમ દરેશજનાં રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો આપનાર કવિઓમાં આજે રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિશ્રી ખજરદારનું સ્થાન મોખરે છે. આવાં દેશભક્તિનાં અને સ્વદેશપ્રેમનાં કાવ્યોએ એમને લોકપ્રિય બનાવ્યા છે. આવાં દેશભક્તિનાં અને રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યોએ એમને સાચા દેશભક્ત તરીકેનું ઔરવ ભર્યું સ્થાન અપાવ્યું છે. એમનાં એવાં કેટલાંક કાવ્યો આપણને 'પ્રકાશિકા,' 'રાષ્ટ્રિકા' તથા 'ભારતનો ટંકાર'માં જોવા મળે છે. એમનાં કેટલાંક ગીતો આજે શાળામાં બાળકોને પણ શીખવવામાં આવે તો બાળમાનસ પર દેશભક્તિના સારા સંસ્કાર પડે એ તો નિઃશંક છે. એમની બાપાદેવી સરળ હોવાને કારણે બાળકોને સમજવામાં પણ સરળ થઈ પડે એવાં આ ગીતો તથા કાવ્યો છે. 'ભારતનો ટંકાર'ની પ્રસ્તાવનામાં એક ઠેકાણે કવિશ્રી ખજરદાર કહે છે કે, 'વિદ્યાપીઠમાં ફળવણી લેતી પ્રત્યેક વ્યક્તિને સમાજનું કે દેશનું ઉપયોગી અંગ કરવા માટે તેના હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમની જંખના જમાડવી જોઈએ. સમાજ કહેા, સ્વદેશ કહેા કે જગત કહેા, પણ એની ઉત્તરોત્તર મેવા કરવાનો, સમષ્ટિમાં રહેલ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે, અને એ ધર્મનો નાદ એ વ્યક્તિમાં જમાડવા માટે તેની ફળવણીમાં દેશભક્તિનું સ્થાન હોવું જ જોઈએ.' એમના આ વિચાર સાથે કાણ સંમત ન થાય? માત્ર વિદ્યાપીઠની કક્ષાએ જ નહિ પરંતુ શિક્ષણની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ પણ પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવા દેશભક્તિનાં કાવ્યોનો વધુ પ્રમાણમાં નિર્દેશ થવો અતિ આવશ્યક છે.

કવિશ્રીના બીજા કાવ્યસંગ્રહની મારા પર જો બીડી છાપ પડી હોય તો તે એમના 'ભજનિકા' સંગ્રહની. 'ભજનિકા'ના કવિ ખજરદાર પ્રથમ ભક્ત છે, પછી તત્ત્વચાત્રી, 'આ સંગ્રહનાં કાવ્યો તથા ભજનો મુખ્યત્વે તીવ્ર વેદનાકાળમાં લખાયેલાં છે,' એમ કવિશ્રી 'ભજનિકા'ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. એમનાં કેટલાંક ભજનો વાંચતાં મારુમ પડે છે કે એમાં કવિહૃદયમાં ઉદ્ભવેલા જોડામાં જોડા ભક્તિભાવનું મંથન થયેલું છે તથા એમના અનુભવોનું પ્રત્યક્ષીકરણ છે. એમાં આત્મા, પરમાત્મા, જીવન, મુક્તિ, આદિ વિષયો ગૂંથાયેલા છે છતાં પણ, પ્રભુદર્શનની જંખના વિશેષતઃ તરી આવે છે. ભક્તાહ્વાય જીવનનાં અનેક મુદ્દેઓનો જ નહિ, પરંતુ જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે મેળવેલાં સદારો તે છે. ત્યારે ભક્તાવલસ એ હૃદયની વિહવળતા અને બ્યાકુળતા એમના સ્પન્દોમાં કરે છે. એવી જ રીતે, કવિશ્રી ખજરદાર પ્રણને ભજતાં કહે છે,

‘મારો કર ધરની !

ડમમમ પગ મુજ ડોસે, હરિવર ! જગ અંતર ભરની !

મારો કર ધરની !’

‘પ્રભુ ચરણ વિષ્ણુ કાણ કરારે !

દેવું પળ પળ દારે રે !’

ભક્તહૃદયને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતાં વ્યાકુળતા દૂર થાય છે અને દ્વિંમતથી કહે છે,

‘દુઃખ સુખથી કાંઈ ઓર જમતમાં પ્રભુના વરસે મેહ;
શરણ મન પ્રભુને જ રે તું!’

પ્રભુના પરમદર્શન હવે થયે એમ લાગે ન લાગે ત્યાં તો પ્રભુની છાયા અદસ્ય મધ જાય છે અને કવિહૃદય ગાય છે :

‘કૃંકતા પવનને ઉતાર્યો મેં શ્વાસમાં, ઊડતી દૂર વીજળીને બાજી પડ્યો;
મૂંઝવું મેં મુખ મારું મેહુલાની ધારમાં, નહીં રે સાહેબો મારે ક્યારે જડ્યો;
ક્યાં છે સંતાપો?’

આ રીતે જાણે પ્રભુ ભક્ત સાથે સંતાકૃકડી રમે છે. ભક્ત શોકવા મયે છે. મધામધુને અંતે થાકે છે અને પ્રભુદર્શન દુર્લભ જની ભક્તહૃદયને વધુ વિહ્વળ કરી નાખે છે। મધુ ભક્ત આથી ડરી જાય! એની કંખના તો વધુ જોર પકડે છે અને મળી તો એ પ્રભુમય જ જની જાય છે :

‘આજ મારે અંતરે શી ભરતી આ ભરાય રે!
પ્રભુની ધૂન - ધૂનમાં જ અદલ ભરક થાય રે!’

અને પછી તો પ્રભુનું ધામ જ ન જડી અર્થ હોય એમ,

આ શાં આવે અજવાળાં અપાર્થિવ!
હો શો આનંદ આનંદ રે!
જેની ઉધડે આ નવલા દેશ!’

ભક્તહૃદયને આથી રૂડો સંતોષ અન્ય શો હોઈ શકે!

કવિશ્રીની કાવ્યશક્તિનો વધુ ખ્યાલ તો આપણને ‘દર્શનિકા’ દ્વારા મળે છે. ૭ હજાર પંક્તિના એ લાંબા કાવ્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનને કાવ્યનો વિષય બનાવી ધર્મ, કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સમન્વય સાધવાનો આ સાફ જ પ્રયાસ છે. જીવનનાં દુઃખો - આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, આધાત-પ્રત્યાધાત, મૃત્યુની વેદના, મુક્તિ, આદિ વિષે વિચારો સરળ અને લોહીભોગ્ય ચેત્તીમાં સ્પષ્ટ કરી, સામાન્ય માનવીની પછુ સમજમાં ઉતરે એવું, પાંચતાં કંટાળો ન આવે એવું આ તત્ત્વજ્ઞાન કવિએ ગુજરાતની જનતા સમક્ષ મૂક્યું છે. ‘દર્શનિકા’ની કેટલીક પંક્તિઓ તો રાજબરોજના સુવિચાર તરીકે કંદસ્ય કરવા જેવી છે :

‘સાધનો જે મળ્યાં બ્યક્તિને, તેહનો
શુભ સમન્વય કરી કાર્ય કરવું.’

‘ઉચ્ચ ક્રોધ ભાવના રાખી આગળ જવું
જ્યોતને તોજ મહાજ્યોત લાધે.’
‘છે વિનયમાંજ પ્રભુતા ખરી સર્વની,
તો મહાત્મા દિસે જાગ જેવા,
તારલા છે મહાસૂર્ય એકેક પણ
આગિયા આ દિસે અદ્ય જેવા!’

‘માનવી! ઉઠીને આ ઉભો પૂણું તું! શીઘ્ર તારું ઉંચે જ્યોત પૂરે:
પરમ વ્યક્તિત્વ લંગાવ તારું’ અધે, વિધ જૂકે તને વદન મૂંગે!’

જીવનને ઉદ્દેશ શો છે તે ઉપયુક્ત પંક્તિઓ દ્વારા કવિ ઠેકલી સરળતાથી, સહેજ રીતે સમજાવે છે. આવી તો પાર વિનાની પંક્તિઓ ‘દર્શનિકા’માંથી મળી રહે છે! સુષ્ટિની અસ્થિતતા મૃત્યુનું નૃત્ય, જીવનનું જ્ઞાન, વિકાસની વેદના, ધર્મવાદનું ધુમ્મસ, અનંતતત્ત્વની કાંઠળી, નિશ્ચયનન્યનો યોગ, જીવનનું કર્તવ્ય અને રનેદનો વિશ્વધર્મ—આ પ્રમાણે કવિએ નવ વિષયોની નવ ખંડમાં છણાવટ કરી ‘દર્શનિકા’નું દર્શન આપણને દરાવ્યું છે. આ દુનિયાની મોદમાયામાં ગ્રંથાયેલા, જીવનની આંદીધૂંટીમાં ગ્રંથવાયેલા, જરા જરામાં લાગણીનો અંકુશ ગ્રાપાવી બેસતા માનવીને ‘દર્શનિકા’ના વિચારપ્રવાહ જીવન જીવવાનો અને જીતવાનો માર્ગ બતાવી શકે એટલી અમાધ શક્તિ ધરાવે છે એમ કહું તો તેમાં શેષમાત્ર અતિશયોકિત નથી, તેમાંયે ‘જીવનનું કર્તવ્ય’ અને ‘રનેદનો વિશ્વધર્મ’ આ બે ખંડના વિચારોએ તો આરા માનસપર ગહન છાપ પાડી છે!

સાક્ષર શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ‘દર્શનિકા’ વિષે લખે છે કે, ‘દર્શનિકા’માં રંગનાં કુંડાં નથી, ચિત્રના અકકસા નથી, જોતાં માથેથી પાધડી પડી જાય, કે સમજતાં મસ્તક લમી જાય એવા તરંગમિનાર નથી. ચાત્રા સફળતાથી પૂરી કરવા પરતું બિસહિસલપડેલ પાયેય છે. રવમાધુર્યનું, ચિત્રનું, ભીમિનું. ખજરદારની કલામાં કલાનો આકંબર નથી; નથી. વળી તેના ભારેખમવેડા લજ્જાળુ મુંદરી પેટે તે ધૂંલટ પાછળ મુખ રાખી વાચકના ચિત્તને ખેંચી રાખે છે... જીવનના મહાપ્રશ્નને વ્યાપકતા અને વિશદતાથી આલેખતી, એક રીતે ઉકલતી, રમણીય તત્ત્વદર્શી કવિતા ગુજરાતે તો દજી નથી જોષ-લાખી પદ્યચત્રમાં એકજ છંદની ધૂન અચાવતી ને તેવડે એક વિશિષ્ટ વાતાવરણ ઉપજવતી પદ્યચત્રના તો ગુજરાતે દજી નથી દોડી. આ ચળેલ ‘દર્શનિકા’ના ઉર્જાળ દર્શન માટે પ્રેરતા નથી મુઠાં

આ રીતે, કવિશ્રી ખજરદાર રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ છે. જાણ છે અને દિલ્લસ છે. એમના યુગ જણી દષ્ટિ ફેલીએ તો જાણ્યો કે નવા જમાનાના વિચારો અને ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવાની ગુજરાતી અઘની શક્તિ નર્મદાકંઠર, નવલગમ, આદિથી માંડીને તે ગોરધંનરામ સુધીના લેખકોએ વ્યક્ત કરી જનારી હતી. પરંતુ, એજ ભાવનઓને પદ્યમાં વ્યક્ત કરવાની શક્તિના પ્રયોગો દજી બાકી હતા તે નાનાલાલ યુગમાં થયા,

પહેલાં નાનાલાલે અને ખખરદારે અને પછી બ. ક. દાકારે એ પ્રમાણે પ્રયોગો સર્જતાપૂર્વક કર્યા, કવિ ખખરદાર એ પ્રિ નાનાલાલના સમકાલીન હતા, સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રયોગો કરવાની બહેની દિશા જુદી હતી.

આજે ન્યારે પણ કવિ ખખરદારની કાવ્યશક્તિ વિષે વિચારવામાં આવે છે ત્યારે એમની સરખામણી કવિ નાનાલાલની કાવ્યશક્તિ સાથે કરવામાં આવે છે અને એમની યોગ્યતાયોગ્યતાનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે છે. યોગ્યતાયોગ્યતાને ખ્યાલ આપણે બાજુએ રાખીએ અને એટલું જ કહીએ કે, નાનાલાલ સાથે એમની સરખામણી કરવામાં આવે છે એમાં જ એમની મહત્તા છે. નાનાલાલની સરખામણી સાથેના અયોગ્યતાનાં કારણો પણ વિચારવાં જોઈએ:

પ્રથમ તો, કવિ નાનાલાલ જાતે હિંદુ હતા ન્યારે કવિ ખખરદાર પારસી હતા. ખીજું, કવિ નાનાલાલ ગુજરાતમાં જ રહેતા ન્યારે કવિ ખખરદાર 'ધણું ખરું' પરપ્રાંતમાં રહેતા. અને ત્રીજું, કવિ નાનાલાલ સાક્ષરી જીવનમાં જ ઓતપ્રોત રહેતા. ગુજરાતના સંસ્કૃતિક જીવનમાં જ ઉછરેલા અને વળી કવિતાનો વારસો એમને એમના પિતા કવિશ્રી દલપતરામ તરફથી મળેલો. ન્યારે કવિ ખખરદાર, આગળ નજીબુ તેમ, માત્ર અંગ્રેજી છ સુધી બોલેલા અને વળી એઓ અવસાથે વેપારી હતા.

આ બધી મર્યાદાઓને કારણે ગુજરાતી ભાષાની તાકાતનાં મૂળિયાં પકડતા પહેલાં એમણે અનેક કાવ્યા પ્રયોગો કરવા પડ્યા. એ પ્રયોગો નિષ્ફળ મથા હોત તો પણ પ્રયોગો તરીકેની કિંમત રહેત. પરંતુ આનંદની વાત તો એ છે કે એ પ્રયોગોમાં ઉત્તરોત્તર એઓ સર્જન થયા અને 'દર્શનિકા' જેવું કાવ્યપુસ્તક આપ્યું. આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પારસી કવિ તરીકે તો એ અમરસ્થાને વિરાજે છે જ, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાના અહિંદુ કવિઓમાં પણ એમનું સ્થાન મોખરે છે.

અને આજે...ગુજરાતી ભાષાની અનન્ય ભક્તિભાવથી સેવા કરનાર, 'મારા માલિકને દરબાર રે કા લખ જાઓ રે સંત' ગાનાર એ ભક્તહૃદય આજે પોતાના માલિકને દરબાર જઈ બેઠા છે. અને 'ન્યાં ન્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત', એવી, ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતી બાંધબહેનોને પ્રેરણાનાં પીઠુ પિવડાવે અને પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યેની ભાવના તેમનાં હૃદયમાં અંકિત રાખે તેવી, આ સુંદર પંક્તિના ગાનાર એ ગુજરાતના લાડીલા રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ, ભક્ત કવિ, માલિકના દરબારે બેસીને પણ ગુજરાતનાં નરનારીને ગુજરાત પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિભાવના હૃદયે રાખવાને હાકલ કરી રહ્યા છે! આજે મહાગુજરાતની નવરચનામાં એમના એ કાવ્યનો સૂર, એ કાવ્યનો પ્રતિધ્વનિ ગૂંજી રહ્યો છે. એમને આજે સંભારતાં જાંતે એટલું જ કહીએ કે એ ગુજરાતને લાખ લાખ વંદન હો!

‘ભજનિકા’નો કવિ

ડૉ. મધુસૂદન પારેખ

ભજન એટલે ભક્તના હૃદયોદ્ધાર. એ ઉદ્ધારોમાં પ્રભુમિલનની ધ્યાસ, વિશેષની તીવ્ર ભેદના, આત્મનિવેદનની અમીઝા, મિલનનો આનંદ, પ્રભુ પ્રત્યે લાડ, ક્યારેક ઉપાસના-એમ વિવિધ ભાવ વ્યક્ત થાય. એમાં અનુભૂતિ જેમ તીવ્ર તેમ ભજનની તાકાત વિશેષ. આપણા મધ્યકાલીન કવિઓ-નગસિંહ, મીરાં, વાલ્મીકી, પ્રીતમ, અખો, દયારામ-તેમજ કબીર, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ-તરફથી આપણને ભક્તિકાવ્યો-ભજનોનો મજલખ વારસો મળ્યો છે. આ બધા કવિઓ ભક્ત દત્તા અને ભક્તિનો પ્રચાર એજ તેમણે પોતાનું જીવનકર્તવ્ય માન્યું હતું. એ કાવ્યોમાં પરમપદની પ્રાપ્તિ, જન્મતર્તુ મિથ્યાત્વ, જીવનની ક્ષણભંગ્યતા, ભક્તિનો મહિમા, બ્રહ્મ જીવનું તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયો એટલી સદૃશ રીતે આકર્ષક અને રસિક શૈલીમાં રજૂ થયા છે કે આજે પણ એ કાવ્યોની કક્ષાએ પહોંચનારા કાવ્યો વિરલ જ હોય. અર્વાચીન યુગમાં કાવ્યો વિવિધ વિષય પર ગયાવા માંડ્યાં અને ભક્તિકાવ્યોનો મહિમા ઓછો થયો. છતાં નાનાલાલ, ખજરદાર આદિ અનેક કવિઓએ વારંવાર પોતાનાં ભક્ત-કાવ્યો માટે મધ્યકાલીન કવિઓના મજલખ વારસાનો ઉપયોગ કર્યો છે. માધીયુગના કવિઓમાં સુદર ભક્તિકાવ્યો માટે સુદરમતેજ વાદ કરી શકાય. એ સિવાય પણ દશ નવીન કવિઓએ ભજન-કાવ્યોનો આપો પાતળો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો છે.

કવિ ખજરદાર ભલે કદાચ જોતી મુણ્ડવતાની દૃષ્ટિએ નહિ તો વ સુખ્યાદર્શિએ સામાન્ય ભાવને રોચક થાય તેવાં ભજનોની રચનામાં પ્રથમ સ્થાન મેળવી શકે. એમના ‘ભજનિકા’ અને ‘કથાસુકી’ એ બે સંગ્રહોમાં એમના ધર્મનિષ્ઠ હૃદયના વિવિધ ભાવોને વ્યક્ત કરતાં ૫૬૫ પ્રાસાદિક ભજનો છે. આ લેખમાં ‘ભજનિકા’નો જ પરિચય કરાવવાનો હેતુ રાખ્યો છે.

ખજરદાર ભક્ત-કવિ નહિ, પણ કવિ-ભક્ત છે. ભજનો દ્વારા એમણે પોતાની હૃદયભક્તિ પ્રગટ કરતાં કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનના તત્ત્વજ્ઞાન કાલવાને પ્રવાસ કર્યો છે. એમનો આ ભજનોમાં રજૂ થયેલા હૃદયમાર અને તત્ત્વજ્ઞાન નવાં નથી-એ વારંવાર વ્યક્ત થઈ ચૂક્યાં છે. એના ઘણાં સુદાં બુનાં ભજનોને અનુસરે છે. એમના ભક્તહૃદયમાં વારંવાર

વાગી રહેતાં-રણકતાં જૂનાં બજનોના બજારમાંથી આ બજનોનો ઉદ્ભવ થયો છે. આ બજનો કવિએ પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે 'તીવ્ર વેદનાકાળમાં બખાયાં હતી,' અને એ કાવ્યોમાં 'હૃદયમાં ઉદ્ભવેલાં જિંડામાં જિંડા ભક્તિભાવનું મંથન ચમક્યું છે,' તેમજ જીવનમાં થયેલાં કેટલાંક આધ્યાત્મિક અનુભવો એમાં સમાયેલા છે.' કવિને પરમાત્માની ઝાંખી પણ થઈ હતી અને એ ધન્ય ધૃતિનું વર્ણન એમણે 'પધરામણી' કાવ્યમાં કર્યું છે. કવિનાં આ વિધાનોની સત્યતા વિશે ચંકા રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી; છતાં વાચકને એમનાં બજનો વાંચતાં-એની પાછળ કવિએ અનુભવેલી તીવ્ર અતુષ્ટિનો સ્પર્શ ન થાય એમ પણ બને. કવિ નાનાલાલના 'નયણીની આજસ' કે સુંદરમના 'વિરાટની પગલી' કાવ્ય જેવાં હૃદયસ્પર્શી એ બજનો થઈ શક્યાં નથી એમ વાચકને લાગશે, છતાં કવિનાં આ બજનોની પાછળ એક આરિતક અને ધર્મભક્ત કવિનું સુવાણું હૃદય ધબકી રહ્યું છે. એ હૃદય લાગણીભર્યું છે. એમાં ભક્તિનો ઉમળકો છે-મીઠાશ છે-રસિકતા છે-એની લિજ્જત વાચક અવસ્ય માણી શકશે. આ કવિ બુદ્ધિયુગનું સંતાન છે. બુદ્ધિયુગમાં શ્રદ્ધાની સાથે સાથે સંશય પણ પોતાનો લાગ બજવે છે. આ જગતમાં ઈશ્વરે બધું જ સુખકર સજ્યું નથી. કેટલીય રચનાઓ કે ધટનાઓ એવી જેવાં મળે છે કે જગતના શુભ તત્ત્વ વિશે ભક્તના ચિત્તમાં પણ સંશય જાગે. એટલે કવિ નાનાલાલના મનમાં જેમ પ્રશ્ન ઊઠ્યો 'દિનને દિનનાથે અજવાળાં આપ્યાં, અધારી કીધી કેમ રાતલડી રે,' તેમ કવિ ખગરદારનું હૃદય પણ 'સુરસંદેશ'માં પ્રશ્ન પૂછે છે.

કીધા તે જગસંધરતા દાનેશ્રી મેહુલા,
તેને ચીરતી શાને કીધી તાતી વીજ ?
અમૃત જેવી મીઠી અમ હેયે શ્રદ્ધા ભરી,
તેમાં ઝેર સર્માં શેં ઊગતા શંકાખીજ ?

એમ છતાં શ્રદ્ધાનું પ્રાણલય કવિહૃદયમાં એટલું બધું છે કે સંશય બહુ વાર ટકતો નથી. અને Lord, thy will be done તારું જ ધાર્યું થાઓ, એવી શ્રદ્ધાવાણી કવિના હૃદયમાંથી ટપકે છે. 'ઈશ્વરેન્દ્રા' કાવ્યમાં કવિ કહે છે.

કદી કર પામે મધુર કુસુમ કે
કદી કર જનલ અહુઃ
માનવનું નહીં થાય ચણું કંઈ
તારું જ ચાહું ચહું
નાથ, તું રાખે તેમ રહું.

'નાવડી'માં પણ એ જ શ્રદ્ધા,

નાથ, તારું જ વિશ્વમાં થાઓ ચણું,

એ પંક્તિમાં પ્રગટ થઈ છે.

એ શ્રદ્ધા-શક્તિના સામર્થ્ય વડે જ જીવ જીવપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થ પેડી શકે છે. જીવની જંખના અને એના પરમપદપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થને અનુલક્ષતા કાળો પશુ આ સંમંદમાં ઘોડાં નથી. 'રસગાયા'માં નાથને નયનમાં ભરવાનો ભક્તનો ઉમળકો છે. 'ભજ મન'માં કપીરના પદની પંક્તિની યાદ આવે તેવું દૃષ્ટાંત કવિ રજુ કરે છે:-

મીન રહે પાણીમાં પ્લસી !
એવી દેગટ હોઃ ઉઠાસી,
રૂનાને અમીરસ ફર્ષ એનો
પામ અદલ રસદાન !
ભજ મન, દુઃખભંજન ભગવાન !

। 'પાંખડી,' 'શિખર' આદિ કાળોમાં પશુ પોતાની જાંચ પકડવાનો અથવા પંથુને શિખર ચડાવવા માટેનો આતંકુકાર છે. એ જ પ્રકારની ભાવના 'સંતાકકડી'માં છે. સાહેબો ક્યાંક સંતાક રહો કે તેની શોધાશોધ ભક્ત કરી ચૂકે છે. એ વણુનોમાં કવિત્વનો કંઈક અમકાર પણ છે, એક કડી ઉઠાદરણ લેખે નોંધાએ:

કુંકવા પવનને ઉતાર્યો એ આસમાં
ભગતી દૂર વીજળીને બાત્રી પડ્યો;
મૂક્યું એ મુખ મારું મેઢુલાની ધારમાં
નહીં રે સાહેબો મારો ક્યાંયે જડ્યો:

એ જ સાહેબો ભીનરમાં સંતાયેલો જાઓ અને ભક્તના હૃદયમાં ઉમળકો ઉઠ્યો છે:

જ રે જગત તારું નથી રે ભોધતું-
આવ-રે સાહેબા, તારી રોકે બૃહં !

એ સાહેબાને પામવાની સુરશુદ્ધી માટે ભક્ત જગ-પોષક કરતો જ કહે છે:

કાષને જડી હોય તો કહેજો મારા સાહેબની સુરશુદ્ધી !
કાષને જડી હોય તો રેજો મારા સાહેબની ઘર શુદ્ધી !
(સાહેબની સુરશુદ્ધી)

કાષ વાર તો વળી એને એવી ખુમારી ચડે છે કે સાહેબો હાથમાં આવે તો ખસ એને લૂટા જ લૂટા.

લૂંટવું ધન ને લૂંટવાં અમૃત,
સૌ આનંદનો સાય;

લૂંટવું આખું સ્વર્ગ અદલ હો,
 લૂંટવો આખો નાથ,
 (લૂંટ)

પરંતુ નાથના ભંડાર તો હમેશાં ખુલ્લા હોય છે, પણ લૂંટનારા ક્યાં છે? જીવને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની જોડણી ચિંતા છે તેથી અધિક ચિંતા પરમેશ્વરને પોતાને જીવ વિશેની છે. પોતાથી વિખૂટો પડેલો દરાયા દોર જેવો જીવ જગતમાં ક્યાં અવગણતો હશે, ક્યાં ફસાયો હશે તેની દરદમ ફિકર હરિ કરતો હોય છે. આશ્ચર્ય અને કુરુણતા તો એ છે કે જીવ હરિથી ભાગતો ફરે છે. ફ્રાન્સીસ ટેમ્સનના 'The hound of heaven' ની પ્રેરણાથી કવિએ રચેલા 'દોટ' કાવ્યનો આ જ વિચાર છે:

રાતે હું દોઝો ને દિને હું દોઝો,
 દોડી દોડી ગભરાઉં;
 આંખે મોટાં મોટાં આંસુઓ ઝાંગી,
 પૂઠે હું જમ સંતાઈ રે,
 હરિ, તુંથી ભાગ્યો ભાગ્યો દૂર જાઉં.

જીવ, ભલેને દૂર ભાગતો ફરે પણ કિરતાર એનો કેડો ચૂકનો નથી.
 મારો કેડો ધરે કિરતાર રે,
 જોની, મારો કેડો ધરે કિરતાર!
 મને છોડે નહિ પળવાર રે,
 જોની, મારો કેડો ધરે કિરતાર. (કેડો)

આમ ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચે સંતાકુકડી આસ્થાજ કરે છે, પણ છેવટે રમત પૂરી થતાં બંને ભેગા મળે છે ત્યારે જીવને પોતાની શૂંઘ સમજાય છે કે હરિને નાહક દોડાવ્યા. એમાં પોતે જ ખોટનો ધંધો કર્યો. હવે તો હરિને હેમામાં આશુકની જેમ (કે આશુકની જેમ?) જકડીજ રાખું. 'અધન'માં બાધીજ રાખું.

આવ રે કિરતાર, રાખું હૈયે ને પ્રાણે!
 ઘુજ છે ખરો દિલદાર રે,
 જોની હું ન છોડું તને કિરતાર! (કેડો)

આ કાવ્ય પણ ઉપયુક્ત અગ્રેજ કાવ્ય પરથી સૂચિત છે.

આમ કવિનાં ભજનોની આ ઝરમર વચકને રસપ્રસંગ ન કરે તોય આદાદક નીવડે તેવી તો અવશ્ય છે. હિંદુ ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન આ ભજનોમાં કલાત્મક રીતે નહિ તો પણ સરળ રીતે જીતરી આવ્યું છે અને કાવ્યની મધુરતા ખોલા વિના એ તત્ત્વજ્ઞાનનો આસ્વાદ લઈ શકાય તેવી સગવડ એમાં છે. તદુપરાંત એમાં

કદપનાના ચમકારા તથા ભાષાની મોહકતા પણ વાચકને આકર્ષે. 'વિશ્વવૃક્ષ'માં પહેલી જ કડીમાં સુંદર ચિત્ર છે :

ઝૂલે ઝૂલે આ વિશ્વનું વૃક્ષ,
કોટિક કાળે ઝૂલે;
મારે અંતર લક્ષ અલક્ષ
ભિષકે જ્યોતિ ફૂલે.

એવાં બીજાં બે સુરેખ ચિત્રો 'અધી દુનિયા, અને 'પ્રકાશ'માં જોવા મળે છે.

(૧) જૂરા રંગી પિછેડી
તારાજડી પ્રજુએ ઝોઢી;

(૨) પૂર્વવર્ણ પર્ષદ્દુ ભગ્યું
ખોલ્યાં પિચ્છસમારી
ભિષકી કંચન બારી નભની.

વિસ્તારભયે વધુ દર્શાવે તો ખર્ચ થાય નથી પણ 'દિલની વાતો'માં એવા જ સુંદર ચમકારા જોવા મળશે. સરસ મજાની પ્રાસરચના, મધુર પદ્યવલી, વર્ણવેલ ગીતનાં દર્શાવે પણ આ બજનોની શિભજત વધારે છે. બે જ તરત નજરે પડતા દર્શાવે ટકીએ :

થાપ ચમક ચમક વીજ મેધાકંબરે રે;
મગડે ધન, ચઢાધ્યુ થાપ શું વિશ્વંભરે રે;
ઝરે મોતી મોતી રસિક જ્યોત અંબરે રે.

(રસંગાથા)

અણમણુ શુણુ સાગર રહે ગાઈ
વનવન પવન કવન રહે વાઈ
પળપળ, ફણફણુ જોમ નિરતર
કર જોનાં શુણુમાન!

ભજ મન, દુ ખર્જન ભગવાન! (ભજ મન)

આ સંગ્રહનાં બજનોમાં રજૂ થયેલા વિચારો તેમજ એના ઢાળ વારંવાર પ્રાચીન કવિઓની તેમજ અર્વાચીન કુશળાં નાનાલાલ જેવા કવિની વાદ આપશે. જૂના ઢાળને કવિએ સુંદર રીતે કીધા છે, છતાં બજનો માટે ક્યારેક ક્યારેક કવિએ નાટકના ગીતના ઢાળ પસંદ કર્યા છે તેથી બજનના ગૌરવને હાનિ પહોંચે છે. છતાં સમગ્ર રીતે જોતાં 'ભજનિકા'માં પ્રગટ થતું કવિનું અકિતલ સહકાર્યે આસ્વાદ્ય નીવડશે.

કવિશ્રી ખખરદાર સાથેના મારા ચાહગાર પ્રસંગો

શ્રી જદુરાય ડી. ખંધડીઆ

સને ૧૯૨૮/૨૯માં મારા અનેક હાસ્યરસિક સાહિત્યનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં ત્યારે હું ‘ઉગતો હાસ્યલેખક’ હોવાથી મારાં પુસ્તકો સિદ્ધ સામયિકોમાં તથા ગુજરાતના વિદ્વાનોને અવલોકનારો-અભિપ્રાયો મોકલતો હતો. તે પહેલાં ગુજરાતના મહાકવિ ન્હાનાલાલે મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રચરિતમાં ‘ગુજરાતનો તપસ્વી’ નામનું મહાકાવ્ય સર્જ્યું હતું, પરંતુ તેની શૈલી ‘દ’ગધડા વગરની-અપઘાગલ-ડોલનશૈલી’ હોવાથી મારા જેવા સાહિત્યરસિકો અને અનેક મહાવિદ્વાનોને તે શૈલી ‘અ’દ્રમાના કાળા ડાખ’ માફક સાધી હતી. તેની રમુજ ઉઘાડવા મારે કવિશ્રી ખખરદારે વડોદરાથી પ્રસિદ્ધ યતા ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ નામનું મહાન પ્રતિ-કાવ્ય (Parody) લખીને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરતાં જ એક કવિ અને એક હાસ્યસાહિત્યસર્જક તરીકે નામના મેળવી હતી તેમની તે સિદ્ધિના માનમાં, મારે પહેલું પુસ્તક ‘જુદિતું ખખર’ તેમને અદ્રાસને સરનામે અભિપ્રાયો બેટ મોકલીને મેં તેમને પહેલો સંપર્ક સાધ્યો. તે વખતે નવીન ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્ય સર્જવાની પહેલ રવ. સર રમણભાઈ નીલાકંઠે ‘ભદ્રંભદ્ર’ નામના પુસ્તકથી કરી હતી જ્યારે અન્ય હાસ્યલેખકો રવ. મસ્તકદીર, રવ. ઓલાંઆ જોશી, રવ. જગીરદાર અને શ્રી નારદ, સામયિકોમાં ‘હૂટક’ હાસ્ય-લેખો, વાર્તાઓ લખતા હતા. તે સંજોગોમાં મારું પુસ્તક-ખદ્દ હાસ્યસાહિત્ય જોતાં, શ્રી ખખરદારે મને અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો કે “મારું સ્થાન સર રમણભાઈની બાજુમાં છે.” તેથી મને ઉત્તેજન મળ્યું અને તે પછી દર બે મહિને એક-લેખે મારાં હાસ્ય-સાહિત્ય પુસ્તકો પ્રગટ થવા માંડ્યાં. ખીલું પુસ્તક ‘હ નવી વાતો’ હતું જેનું અવલોકન કરતાં તે વખતના રાજ્યપુરથી પ્રસિદ્ધ યતા ‘સોરાબ્દ’ સાપ્તાહિકે (તત્રી રવ. અમૃતલાલ શેઠ અને મદદનીશ તત્રી રવ. હવેરચંદ મેઘાણી) મને ‘ગુજરાતના ‘જેરામ’ અને ‘રટીવન લીકાક’ તરીકે ખીરક આપ્યું હતું. તે પછીનાં મારાં અનેક પુસ્તકો બાંચીને શ્રી ખખરદારે મને ‘હાસ્ય-સાહિત્યના મોલ’ તરીકે પ્રકાશ્ય આપેલાં!

તે અરસામાં તેમણે પણ પોતાના અનેક કાવ્યસંગ્રહો જેવા કે ‘કસિકા’, ‘જનનિકા’, ‘રાસચંદ્રિકા’ વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવા મડિલા ને તેઓશ્રી મને તેમનાં પુસ્તકો પણ સાહિત્ય-ચિણાચાર તરીકે મોકલતા. મારાં પુસ્તકોનું વેચાણ ધમધાકાર હતું એટલે તેમનાં પુસ્તકોના વેચાણ અને પ્રચારને વેગ આપવા મારે મેં મુંબઈ ખાતે મિત્રભાવે એન્જ-ન્સી લીધી હતી અને તેમાં યથાશક્તિ સહકાર આપ્યો હતો. તેમનાં

પુસ્તકો વિષે મારા પાંચમા પુસ્તક 'ફેન્સી ફારસો' માં તા. ૨૧-૫-૧૯૨૬ ની પ્રસ્તાવનામાં નીચે મુજબનો નિર્દેશ છે :-

"જે 'સૌરાષ્ટ્ર' જાનેવારીમાં મહાકવિ ખખરદારની 'બજનિશ' નાં ભર્યે મોટે વખાણ કરવા જે કાલમ ચિતર્યા તે જ 'સૌરાષ્ટ્ર' ફેબ્રુઆરીમાં જો જ કવિની 'સચ્ચદ્રિકા' ને ઉપે અગ્રે છોલી! આવી એક વિચિત્ર વિવેચકસંસ્થાની અંદરનાં સાંચા કામને માટે શું ધારવું?" વગેરે.

તે પછી ૧૯૨૪માં હું ધંધાને કામે મદાસ ગયો હતો ત્યારે તેમની પાસે મારા પહેલો રૂબરૂ મેળાપ થયો હતો. તે વખતે તેમની ખાનદાન પારસી-ગૃહસ્થાઈની છાપ મારા પર પડી હતી અને જે કલાક અમે સાહિત્ય-વિનંદા-ચર્ચા વગેરે કરી, આહવાણી લઈ, નિકટના મિત્રો તરીકે છૂટા પડ્યા હતા.

તે પછીનો અમારો મેળાપ મારા જીવનમાં એક મોટો યાદગાર પ્રસંગ બની ગયો.

બાબત એમ બની હતી કે ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૬ ના ગાળામાં મારા પિતાશ્રી દુર્લભજી માસ્તર ભર્યમાં પારસી ગદ્યક સ્કુલમાં સંગીતશિક્ષક હતા અને ૧૯૧૧/૧૨ આસપાસ શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી વડોદરા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. વૈકલ્પિકમાં ભર્ય આવતા ત્યારે મારા પિતાશ્રી તેમને સંગીત શીખવવા જતા. કોઈ વાર મારા પિતાશ્રી બિમાર હોય ત્યારે શ્રી કનુભાઈને હું શીખવવા જતો. મારી ઉમ્મર તે વખતે ૧૨-૧૩ વરસની, એટલે શ્રી કનુભાઈ મને 'દુર્લભજી માસ્તરના જડુ' તરીકે ઓળખતા અને લાકડથી 'અધ્યા જડુ' તરીકે બોલાવતા. ૧૯૧૭માં અમે મુખબ રહેવા આવ્યા ત્યારે શ્રી કનુભાઈએ વહીલાત ચરૂ કરી હતી અને 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકમાં ઉગતા વાર્તાલેખક તરીકે આગળ વધતા જતા હતા. તે પછીના ૧૦-૧૧ વર્ષ પછી આશરે ૧૯૨૮/૨૯માં મેં "જદુરાય દી. ખંધડીઆ" તરીકે ગુજરાતના એક મહાન દાસ્તગાહિત્વલેખક તરીકે સ્થાન મેળવવા માટે હોદ્દા કરી. અનેક વિદ્યાર્થી-સમાજોમાં મારાં બાપણો હોય ત્યારે શ્રી કનુભાઈ પ્રમુખ હોય અથવા તેમનું બાપણ હોય ત્યારે હું પ્રમુખ હોઈ! આમ 'મારા નામ પ્રત્યે' તેમનું માન વધતું જતું હતું પરંતુ "હું દુર્લભજી માસ્તરને જડુ છું" તેના તેમને ખ્યાલ નહિ અને મેં પણ તે વાત છુપાવેલી કારણ કે મારે મારા પિતાશ્રીની ખ્યાતિ પર પ્રતિ નહોતી કરવી પરંતુ મારી પોતાની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવી હતી. તેમણે ૧૯૨૮/૨૯ના અરસામાં 'ગુજરાત' માસિક પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે તેમાં માલુ દાસ્તગેજો લખવા માટે શ્રીમતી લીલાવતી મુન્શી તરફથી અને શ્રી ચપલા મારશલ આમંત્રણ મળેલું. જેના અચૂક કારણોસર મારે અસ્વીકાર કરવો પડેલો. તેથી તેમણે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેને નવા દાસ્તગેજક તરીકે સોંપી કાઢ્યા અને તેમણે 'ગુપ્તાની નેધિપોથી' નામથી દાસ્તગેજો તે માસિકમાં ચરૂ કર્યા. તે પછી મીઠાના, સત્યાગ્રહની રાજ્યદારી ચળવળમાં ફેસબંધિ ખાતર શ્રી મુન્શીજી જેલમાં હતા ત્યારે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ પુસ્તક લખ્યું હતું. તેમાં દાસ્ત-આદિત્યવિભાગમાં દાસ્તગેજક નામનિશાન તે પછી ૧૯૩૪/૩૫માં, સાદિત્યસંસ્થાના

મુંબઈ રાજ્યના કેળવણી અધિકારી શ્રી હિંમતલાલ મણેશજી અંબરીઆના પ્રમુખપદે મળેલા વાર્ષિક સંમેલનમાં, ગુજરાતી હાસ્ય-સાહિત્ય વિષે શ્રી મુન્શીજીએ વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું ત્યારે ગુજરાતના હાસ્ય-લેખકોની નામાવલિમાં બધા જ નાના મોટા રેંછપેંછ લેખકોનાં નામ જણાવ્યા છતાં મારા નામનો નિર્દેશ જ નહોતો કર્યો. તે વખતે પોતાના પ્રમુખ તરીકેના વક્તવ્યમાં શ્રી અંબરીઆએ શ્રી મુન્શીજીની એ ગંભીર ક્ષતિ તરફ લક્ષ્ય દર્શાવી અને ‘પ્રેમાનંદની કોટિના હાસ્યસાહિત્યકાર’ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો, અને મને જાહેર સભામાં ન્યાય આપ્યો હતો, છતાં મને શ્રી મુન્શીજીના એ પૂર્વગ્રહ માટે દિલમાં આઘાત સાધ્યા કરતો હતો. આવા સંજોગોમાં મારા મિત્ર રવ. શ્રી જયકૃષ્ણ વર્મા, બેરીસ્ટર, જેઓશ્રી ‘ગુણસુંદરી’ માસિકના તંત્રી હતા અને જેમની સાથે હું સહતંત્રી હતો, તેમણે કવિશ્રી ખજરદારનું મદ્રાસથી મુંબઈ આગમન થતાં, તેમના માનમાં ગુણસુંદરી કાર્યાલયમાં એક મેળાવડો ગોઠવેલો, તેમાં અનેક મહાપુરુષો આવેલા, જેમાં શ્રી મુન્શીજી પણ હતા. શ્રી મુન્શીજી જરા વહેલા આવ્યા હતા ને તે પછી કવિશ્રી ખજરદાર આવ્યા ત્યારે શ્રી મુન્શીજીએ તેમના માનમાં ઉમા થઈ આગળ આવી સત્કાર કર્યો અને કવિશ્રી ખજરદારને તે વખતે પગમાં ‘સીઆટીકા’ની બીમારીથી શાલત્રામાં થોડી તકલીફ હતી એટલે તેમને મુંન્શીજીએ હાથ ઝાલી, મુખ્ય મેમાનની ખુરશી પર બેસાડ્યા. તે જ વખતે હું પણ પાછળથી આવી ચઢ્યો એટલે મને જેમને કવિશ્રી ખજરદાર, પગની તકલીફ છતાં, ખાસ ઉભા થઈ મારી સામે આવી મને કોટી પડતાં બોલ્યા :-

“પધારો, ગુજરાતના મહાન હાસ્યલેખક”

અને આમ મને સન્માનપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડ્યો. મુન્શીજીના કેખતાં મને આતું માન મળેલું જેમ, અને મને ઓળખી ન શકવાથી, મુન્શીજી જરા વિચારમાં પડ્યા અને શ્રી વર્માને પાસે બોલાવી કાનમાં પૂછ્યું કે “એ કોણ છે?” ત્યારે શ્રી વર્મા મોટેથી હસીને બોલ્યા :

“હનુમાઈ તમે એને ન ઓળખ્યો? એ તો જદુરાય ડી. ખંધડીઆ, યાને દુર્લભજી મારતરનો જડુ”

આ ધ્રાકાથી મુન્શીજી આશ્ચર્ય પામ્યા છતાં જુના ભરૂચી રનેદના આવેગથી મને પ્રેમથી ધબ્બો મારી બોલ્યા :

“અલ્યા આટલા વરસથી કેમ કહેતો નહોતો કે તું જડુમાંથી ગુજરાતનો મહાન હાસ્યલેખક જદુરાય ખંધડીઆ થયેલો છે?”

આ પ્રસંગથી હું ગળમળો થયેલો એટલે મેં શુ જવાબ આપ્યો તે મને યાદ નથી. પણ એટલું યાદ રહી ગયું છે કે શ્રી મુન્શીજીનું મારા પ્રત્યે માન ઉપગવનાર જે કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય તો તે ગુજરાતના મહાન કવિ રવ. શ્રી ખજરદાર હતા. પ્રજા તેમના અમર આત્માને શાંતિ આપે !

કવિ ચિંતક ખગરદારનાં સુભાષિતો

પ્રા. શ્રી મધુરમ

કવિશ્રી ખગરદાર જન્મે પારસી, ધર્મે વેપારી તથા ઉચ્ચ મહાવિદ્યાલયના શિક્ષણથી વંચિત હતા. પરંતુ દિવંત હાપાં વમર જીવન સાથે વીરતાથી ઝંખૂમીને તેમની મર્યાદાઓ તેમણે સ્વાધ્યાયથી દૂર કરી હતી. સ્વાધ્યાય અને ધુરુવાર્થ નૈસર્ગિક શક્તિના સહારે શું શું કરી શકે છે તેનાં દૃષ્ટાંતરૂપ જેમ ખોટાદકર, કલાપી, પતીલના જીવનો એક તરફ છે તો બીજી તરફ કવિ ખગરદારનું જીવન પણ છે. ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં “પારસી સુયા કવિ” તરીકે પ્રખ્યાતિ પામનાર તેમણે ‘આદર્શ’ના કિપનામે પ્રારંભમાં કાવ્યો લખેલાં. પંડિતયુગના ગણનાપાત્ર કવિ તરીકે સ્થાન મેળવનાર તેમનો પગ પ્રારંભિક રચનાઓ જોતાં નર્મદયુગમાં હતો એમ કહી શકાય. એમનો “કાવ્યરસિકા” નામનો કાવ્યસંમ્પદ બાના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. એ પછી તો મલબારીને પગલે ચાલી શ્રી. મુદરમ કહે છે તેમ તેમણે “છાકાકાની ટોપીઓ પહેરેલી લઘુસેન” સમા પ્રકાશિકા, વિલાસિકા, દર્શનિકા, કસિકા, ભજનિકા, રાસચંદ્રિકા, સંકેશિકા, રસવાણિકા, રાષ્ટ્રિકા, નંદનિકા તથા કીર્તનિકા આદિ કાવ્યમંથો ગુજરાતને ચરણે ધર્મા.

તેમણે ભજનો, રાસો, મુક્તકો, લાંબાં કાવ્યો, પ્રતિકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, પવાડો, સોનેટો, છંદો, વગેરે અનેક કાવ્યપ્રકારો ખેડ્યા. વિષયની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાત પ્રેમ, દેશપ્રેમ, ગાંધીપ્રેમ, પ્રજુષ, પ્રકૃતિ, વિભૂતિપ્રેમ, વીરતા, કુરુગાની, ભગિનીપ્રેમ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રજુપ્રેમ, આદિ અનેકવિધ વિષયોને આવેખીને તેમણે ઠીક ઠીક વિવિધતા સાધી છે. “મુક્તધારા” અને “અમીરી મહાછંદ”ની આવેખનામાં મહાકાવ્યની રચના માટે અનુકૂળ છંદ શોધવાના તેમના પ્રયત્નનીય પ્રયત્નો જોઈ શકાય છે.

મુખ્યત્વે કવિ તરીકે ધ્યાનપાત્ર બનેલા ખગરદારને ગદ્યલેખક તરીકે થ ન શૂલવા જોઈએ. જો કે તેમની ગદ્યરચનાઓને પદ્યરચનાઓની જેમ એકધારી સાધનાનું સાતત્ય મળ્યું નથી, તોય તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો, લખેલી પ્રસ્તાવનાઓ, લેખો તેમજ ચર્ચાપત્રો તથા સમીક્ષકારોને લખેલા પત્રો આદિ સામગ્રી પર નજર કરીએ તો લાગે છે કે તેમનું ગદ્યકાર તરીકેનું સ્થાન પણ જૂલવા જેવું નથી. મુખ્ય યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે આપેલા “ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા”ના વિષય પરનાં વ્યાખ્યાનો, ગુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદના ઓઢમા અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાતમા અધિવેશનના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ, કનકોત્સવ અભિનંદન સમારંભમાં મળેલા સત્કાર સમયે આપેલું ભાષણ, વિલેપારસેમાં 'વસંતોત્સવ' નિમિત્તે આપેલ ભાષણ, પારસીઓએ કનકોત્સવ નિમિત્તે ચોળેલ અભિનંદન સમારંભમાં કરેલું ભાષણ, 'સાહિત્ય', 'માધુરી' તથા 'ગુજરાતી'માં ક્યારેક લખેલાં ચર્ચાપત્રો અને લેખો, 'જરૂરોસ્તી ધર્મપ્રકાશ'માંના પારસી ધર્મધરંધર મરહુમ માદનની પવિત્ર યાદમાં લખાયેલો લેખ, ઇ. સ. ૧૯૩૭ માં મદ્રાસમાં ભાગ્યેલા અખિલ હિંદ હિંદી પરિષદના કવિશ્ચંદ્રસેનની સત્કારસમિતિના પ્રમુખપદેથી હિંદીમાં આપેલું ભાષણ, શ્રી કોલક કૃત 'સાધ્વિગીત' તથા શ્રી. પ્રભાસકર કૃત 'વિહારિણી' નામક કાબ્યસંગ્રહોની તેમણે લખેલી પ્રસ્તાવનાઓ તથા "મલબારીનાં કાબ્યરત્નો"ના સંપાદનમાં પ્રસ્તાવનારૂપે લખેલો લેખ—આટલી મુખ્ય મુખ્ય પ્રમટ મહરચનાઓને આધારે એમનું ગદ્ય જોષએ તો પ્રાસાદિકતા, સ્થિતતા, ને સરળતા તેમના અઘર્ના પ્રધાન લક્ષણો હેખાય છે. આ ગદ્યસામગ્રી પર જ તેમનો ઝોછો વા અધિક વિવેચનયશ નિર્ભર છે.

કવિતામાં ય દેશપ્રેમનાં કાબ્યો અને પ્રતિકાબ્યો બાળ્યતરમાં તેમનું રચન તેમને કોઈ સમકાલીન લેખક લઈ શક્યો નહોતો. તેમણે શૈલીની દૃષ્ટિએ ફલપત્તયુગથી કવિતા—પ્રવૃત્તિ આરંભી, પંડિતયુગમાં વિકસાવી અને ગાંધીયુગમાં પરિપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચાડી. કવિ નર્મદ અને હરિ હર્ષદ મુવ પછી સખળ દેશભક્તિનાં કાબ્યો ખજરદારના નેટલાં ખીલ કાઢ્યે લખ્યાં નથી, એ આચાર્ય આનંદશંકર મુવનું વક્તવ્ય "રાષ્ટ્રિકા" તથા "ભરતો ટંકાર" નામના કાબ્યસંગ્રહોનો રસાસ્વાદ લેતાં સાચું લાગે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો રમણલાલ વ. દેશાઈ જેમ ગાંધીયુગનું જીવન આલેખનાર યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર હતા તેમ ખજરદાર ગાંધીયુગની ભાવનાઓ આલેખનાર રાષ્ટ્રપ્રેમી યુગમૂર્તિ કવિ હતા, તેઓ ગુજરાતના ઇકબાલ હતા. ગુણવંતી ગુજરાતની અસ્મિતાના તે કવિગોચક હતા.

આમ વિવેચક તથા કવિ એમ એ મુખ્ય સ્વરૂપોમાં ખજરદાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં હેખા હે છે. તેમને પત્રલેખક તરીકે ય જોષએ તો તેમાં ય કાન્ત, કલાપી તથા ગાંધીજીની જેમ તેમનું આગવું વ્યતિત્વ જોષ શકાય. આમ છતાં આ બધાં ય લિખ ભિન્ન સ્વરૂપોમાં ખજરદારની એક ચિંતક તરીકેની જે છબી હેખાય છે તે મનહર તથા મનંભર છે. એ છબીનું યતિચિન્ન દર્શન કરાવવાનો જ આ લેખનો હેતુ છે. ખજરદારની નાની વા મોટી, ગદ્ય કે પદ્ય, કાબ્ય કે પ્રતિકાબ્ય, પત્ર કે ભાષણ એમ કોઈ પણ રચના જોષએ તો તેમણે એક વા ખીજી પ્રજા પર મનનચિંતન કરેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે જીવન તેમણે એક વા ખીજી પ્રજા પર મનનચિંતન કરેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે જીવન અને મૃત્યુ, જગત અને જગદીશ, આશા અને વેદના, સુખ અને દુઃખ, દેહ અને આત્મા, દ્રેષ અને રતેહ, સત્ય અને સંપ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ, દેશ અને માનવી, કષ્ટના અને કાપ, કવિતા અને વનિતા, કર્તવ્ય અને ભાતુભાવ, અર્વ અને વિનય, અગ્નિ અને ગ્ન, હર્ષ અને દર્દ—એમ અનેક વિષયો પર એવી સંક્ષિપ્તતા, સચોટતા

ને સરળતાથી ચિંતન રેલાળ્યું છે કે તેમનાં સુખાપિતૃ મનમાં રમી જાય તેવાં છે,
તેમનાં થોડાં સુખાપિતૃ અહીં જોઇએ :

(૧) અંતરયુદ્ધિ :

જગ ભલે અસત્યે જીતે
જગ ભલે અધર્મે તણાય
દુઃખ અંતરતેજ સુરીતે
તું જગવ એ તમમાંય.

* * * *

(૨) સમન્વિચાર :

રમવું ભમવું ખમવું નમવું જમમાં ચાલવું જાય રે
સમય વિચારી સાચવિયે ત્યાં વિપત્તિ અમૃત યાય.

* * * *

(૩) આશા અને જીવન :

આશા તો અમર છે
ને જીવન તો દૂંઠાં છે.

* * * *

(૪) કાર્યભાવના :

કાર્ય કરે કાર્ય કરે કાર્ય કરે સતત તું
કાર્ય વિષય જગતમાં કે ન મુક્તિ.

* * * *

(૫) જીવન :

જન્મીને જીવવું તે નહીં જીવવું
જીવન મુદર જીવે તે નવાઈ
જગતનું જીવન નિજ અમૃતથી પોષવું
જીવનપ્રણતા ખરી એ જ ભાસે.

* * * *

(૬) સમન્વય :

સાધનો જે મલ્યાં વ્યક્તિને, તેહનો
 શુભ સમન્વય કરી કાર્ય કરવું;
 દિવસ સંધ્યા ઉપાથી સુઢાવાય તો
 તારકે રાત્રિનું રૂપ ગરવું.

* * * *

(૭) પુરુષાર્થ :

આ બધી વેદના, આ પુરાષ બધી,
 ગ્રેય સીડી તથી છે જ પમથી;
 એ જ પમથી ઉપરથી જવું સર્વને
 તો જવું કેમ ના વીર ડગથી!

* * * *

(૮) પ્રશુભ્રેમ :

ખિંદુ ખરું પણ સિંધુનું નાથ !
 એક જ વૃજ મુજ પોત રી
 મને એક જ તારી સાથ !
 તારા સ્વર્ગને શું કરું નાથ હો !
 મારે જોષએ તારો જ સાથ !

* * * *

(૯) સર્જનહાર :

સર્જનારે સદા છે જ સર્જનવિશે
 પ્રકટતાં સૃષ્ટિ દેવાઈ ખોઈ,

* * * *

(૧૦) સુખદાન :

સુખ વિના પાપ નહિ, દુઃખ વિણુ પુણ્ય નહિ.

* * * *

(૧૧) વેદના :

જ્યાં નહિ વેદના ત્યાં નથી કળ કશું.

* * * *

(૧૨) સર્જન :

યાય સર્જન નહિ દુઃખગર્જન વિના.

* * * *

(૧૩) દેહ અને આત્મા :

દેહની ઢાલ છે આત્મને રક્ષવા,
 નહિ દરી આત્મનું તેજ લેવા :
 આખને રક્ષવા પોપચા છે કીધાં,
 નહિ જ કંઈ આખને ઢાંકી દેવા ।

* * * *

(૧૪) ઉચ્ચ ધ્યેય :

જીવનનું ધ્યેય ને જીવન અભિલાષ સૌ
 પહોંચે જોવાં સદા ઉચ્ચ રાખો.

* * * *

(૧૫) જીવનવિજય :

જીવનું, જીવવા દેવું, જીવાડવું;
 જીવનનો વિજય ખીલે સુખમ કયાં ।

* * * *

(૧૬) દેવ :

દેવ કરનારનો દેવ કરવો નહિ,
 દેવ છે કાલિદાસ અંધારથીલા;
 યાવ પ્રતિહાર ને દેવનો દેવથી, તો વધે અધિક અંધારથીલા.

* * * *

(૧૭) સ્નેહધર્મ :

વિશ્વનો ધર્મ છે એક આ સ્નેહનો,
સ્નેહ વિષ્ણુ જીવનરસદ્રવિ કયાથી ?

x x x x

શુદ્ધ એ સ્નેહ સૌ હૃદયમાં ધારનો
રેલગ્ને સ્નેહ એ આસપાસે;
સ્નેહનું તેજ ને પરમ આનંદ છે,
તે ભરી ઘો સજર આસ આસે;

x x x x

સ્નેહનાં કિરણ ચોપાસ રેલાવતાં
વિશ્વઅધારનાં ક્ષેત્ર એડા !
જીવનું એટલે જળનું ને અગ્નિકુંઢું :
તો સદા હૃદયમાં સ્નેહ રચાયો !
આવળે સ્નેહ જયકાર કરતાં અદલ;
સ્નેહનું વિશ્વ સામ્રાજ્ય રચાયો !

* * * *

(૧૮) વીરપુરુષાર્થ :

શુ થયું હોય અધાર ધાડો ધણો, ને હોગે એકલો સૂઈ રાતો ?
શુ થયું હોય ને તીમ કાંટા ધણી, ને ફૂટે એકલું ફૂલ ત્યાં તો !
શું થયું હોય જમ સેંકડો કૂદતાં, ને હઠી એકલો સિંહ ગાળે ?
નહી જ એ એકલાને કશું શોચનું : જીવનનો વિજય છે વીર કાળે !

* * * *

(૧૯) જીવનયુદ્ધ :

જીવનનું યુદ્ધ એમ્પા વિના યાંતિ નહિ,
તો પછી મરે શું કયમ ન બેસો ?
સિંધુના ઝોળ પર સ્વારી કરવા જશો
તે જશો હલિત ખાતા ધકેલો ?

* * * *

(૨૦) અંતરબોલ :

જ્યોત જગવ અંતરની, મનવા !

જ્યોત જગાવ અંતરની :

એ જ દિશા ઇશિરની, મનવા !

જ્યોત જગવ અંતરની !

* * * *

(૨૧) જીવનજીત :

આવી, ગોલી, ભડો જાણું :

એ છે એની જૂનો રીત;

જનના જનને રહું માણું

ગત કાળ તણી ગુણી ત;

ઘડાણું, રહેણું ને રહાણું :

એ છે જીવનની જીત;

* * * *

(૨૨) જન્મ ને મૃત્યુ :

જન્મ ને મૃત્યુ છે ઉભય મુંદર જગે,

હો ભણે ઉભયના પંથ નારા

પથ ખરે મૃત્યુ એ અધિક મુંદર દિશે

જ્યાં ખીલે માગ શુભ સમરણ ક્યારા.

* * * *

(૨૩) સંપત્તિધા :

રંગ ને દંત્ર આ જગત ને જીવનના,

માનવી રોજ એ જોય પોતે;

તોય આ ભાષ શું ભાષ સડતા રહે

ને પડે વાટ મોતે કમોતે.

* * * *

(૨૪) જગતકોતી :

જગતનો જન્મ અંધારમાં છે થયો,

જગત બહેનું જ અંધારમંદિર;

(૩૪૭)

જગતકતી રહો સર્વ પાછળ છુપો,
ઝોદીને એ જ અંધાર ત્યાંહી.

* * * *

(૨૫) સંસારસ્વપ્ન :

સર્વ સંસાર એ સ્વપ્નમાંહી નભે,
સ્વપ્ન છે જીવનનું મધ્યભિન્દુ;
હૃદયને રૂંધતા વિશ્વઅંધારમાં,
તારલા ખીજ છે એ જ ઈંદુ,

* * * *

(૨૬) સત્ય :

જ્યોતિરૂપે ઠીંડું કોષએ સત્યને;
કોષએ શાંતિરૂપે નિહાળ્યું;
ભોયું તે કોષએ શુભિ પવિત્રામ્માં,
કોષએ સ્નેહમાં સત્ય બાળ્યું;
માણ્યું આનંદરૂપે વળી કોષએ,
કોષએ જાણ્યું કર્તવ્ય રૂપે;
એક ■ કિરણ પછી સમરગે દિગ્ધો-
સર્વ નિજ રંગની ધૂપ ધૂપે.

* * * *

(૨૭) વિશ્વજ્યોતિ :

બુદ્ધિ ને હૃદયને જેવી બારી મળી,
પેખશે તેવી તે વિશ્વજ્યોતિ;
સર્વ છીપે ન સરખાજ મોતી મળે,
કે ન છીપે છીપે હોય મોતી.

* * * *

(૨૮) મદ્દા :

સતત ટાંકા ખને નિત્યના જમ વિરે
એક મદ્દા બધું રૂંદે ટમાવી;

એક શ્રદ્ધા વસે અંતરે જાંઠી તો
 યુદ્ધમાં વીર જઇને ઝંખ્યે;
 સ્વર્ગ પશ્ય એમ અગાન આકાશમાં
 એ જ શ્રદ્ધા થકી નિત્ય ધૂમે!

X X X X

જીવન ભરવા થકી કેમકે જોભર નિજ,
 માનવી યુદ્ધિથી સે બનાવી;
 તદપિ શ્રદ્ધા નહીં હોય જો હૃદયમાં,
 કેમ જોભર તે કે ચલાવી.

* * * *

(૨૯) કલ્પના-કાવ્ય :

કલ્પના કાવ્યમાં જો નહીં પરિચયે,
 તો ઉગે કલ્પના સા વિધાને!

* * * *

(૩૦) માનવીશક્તિઓ :

શક્તિઓ કેંક છે માનવીની હજી
 અણખપી અણખીલી પડી રહેલી;
 નથી નવીનતા હજી બાગવણની ગંધ,
 આખ છે લાખ પ્રગ્ને ભરેલી.

* * * *

(૩૧) માનવી :

તેજ અંધારનું અજબ આ પ્રત્યક્ષ
 માનવી કાવડો છે જ પોતે,
 માટી ને શક્તિનું એનું મિશ્રણ જન્મ્યું,
 અજબ અણન રંગ કાણ્ય ગેતે!
 શાન અગાનનું પોટનું માનવી,
 કાચ ને કાપને કાચ બારો;
 બહો તહીં કેંક કાર્યતા છે વસી,
 તોય સૌન્દર્યનો એ જ ક્ષારો!

* * * *

(૩૨) જીવનદુઃખ :

જગતમાં જીવન જે મધુરમાં મધુર છે,
તે અધિક દુઃખમાં રહે દળાતું:
મિષ્ટમાં મિષ્ટ ફળ વૃક્ષ પર હોય તે
કીટ ને પક્ષીનો ભક્ષ થાતું!

* * * *

(૩૩) સમર્પણ ભક્તિ :

નાથ ! તું રાખે તેમ રહું
ભક્તિ સતત કરવા તુંજ પળપળ,
દુઃખ અનંત સહું;
નાથ ! તું રાખે તેમ રહું.
કદી કર પામે મધુર કુસુમ કે
કદી કર અનલ મહું:
માનવતું નહીં થાય ચલું કંઈ,
તાફે જ ચાલું ચહું.

ધટધટની ઘુ જાણે કવિની,
હું છું વિશેષ કહું ?
તું કરનારો વિશ્વભરનો
નહીં પામરજન હું

* * * *

(૩૪) ભારતપ્રેમ :

પૂરો કવિ-હર ધૂનભર્યા કે આ તણુરજ ફૂટે!
તુહિ તુહિ તુહિ તુહિ ભારતમાતા એજ એક સ્વર હોડો.

* * * *

(૩૫) સાચું શૌર્ષ—આત્મશૌર્ષ :

આજ લેશો શુ તમ સાચે ?
શૌર્ષ વસે હૃદયે કે જાયે ? — તેજ છર્તા યુદ્ધી તલવાર,
ફેંકી ઘો સહુ યુદ્ધાં શરો, સળે હૃદયનાં નર હથિવાર;
નથી રૂપિર રેલવર્ગાં કોનાં,

નથી હૃદય ચીરી અરિઓનાં નિજ હૃદયો કરવા પ્રભુભંગ,
નથી વિજયના રંગ રૂધિરમાં જ્યાં જનરક્ત એરે ઉરભંગ.

* * * *

(૩૬) ભારતભક્તિ :

ભારતદુઃખ સિરે અમ લેતાં હૈયા કેમ ન કુલે ?
ઓ ભારત ! નિધિ પાર ઉતરજો અમ શબ્દગમે પુલે.

* * * *

(૩૭) ગુજરાતભક્તિ :

હીતિ અમોલી ભારતકેરી આજ અમારે હાથે,
ઓ વીરા ! જગને ક્ષુલ્લવવી આ અરવી ગુજરાતે !

* * * *

(૩૮) સાચા ગુજસુરતી :

પણ કામળ ને હૃદ મન સાથે, શોભે સરસ વિચારે
અખંડ પ્રેમ ઝરે. બહેતો ઉર, મધુર વચનની દારે;
એ જ ખરી ગુજસુરતી માનું, તાલ શુદ્ધાબી ખોટા;
ગુજરાતી ખોટી લલચાવે, ગુજસુરતીના તોટા.

* * * *

(૩૯) જીવન કર્તવ્ય :

જીવન કર્તવ્ય છે જીવન ઉપયોગમાં, મૂકતાં જીવનની માથ હાંસી;
વસ્તુનું પ નાહ દ સાધી શકે, જે કરે વસ્તુથી અંખ તાંસી.

* * * *

(૪૦) અંતરસ્નેહ :

સૂર્ય ને ચંદ્ર, તારા અને વાદળા સર્વને મરનવી રૂપ દેખું;
અઢ પર્વત વળી સિંધુ ને સરિત પણ માનવી રૂપમાં મમન લેખું;
પક્ષી પ્રાણી અને વૃક્ષ ઉદ્ભિદ્ બધાં રેલી કણ પણ રહે બંધિયાનો—
માનવી સર્વ નિજ રૂપ જોશે જગે અંતરે સ્નેહ સ્થાપી સદાનો.

* * * *

(૪૧) સત્ય :

સત્ય જ પ્રભુના પ્રાણ અમારા, સત્ય જ અંગ અમારા;
સત્ય જ રક્ત વહે અમ નસમાં સત્ય જ મત અમ ન્યારા.

* * * *

(૪૨) આત્મશૌચ :

માયા સૌ ધરનાર તણી ને સુખની ડોળી દફની;
આત્મશૌચના શ્વેત સળ્યા પટ - ના કાયરની કફની.

* * * *

(૪૩) કવિતા ને કામિની :

અદલ સરસ સર્વ શૃંગાર છતાં
જો હોય શુશ્રુવાળી તો જ દીપે કવિતા કે કામિની.

* * * *

(૪૪) શુભરાત ક્યાં :

જ્યાં જ્યાં વસે એક શુભરાતી,
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ શુભરાત.

* * * *

(૪૫) પ્રેમ અને પ્રભુ

પ્રભુના જોડેલો જ પ્રેમ પણ અનંત છે,
મારણ કે પ્રણ પોતે જ પ્રેમ છે.

* * * *

(૪૬) સમર્પણ ભાવ :

બર બહાડ તણા સાગરમાં ચાલે બરતી ઝોટ,
પ્રભુ જોડા છે સુકાને, ઝો માનવ; તારે ફિકર શી ઝોટ રે!

* * * *

(૪૭) બહા ઘટકો કરે :

શૂન્ય હવે ત્યાં એક બન્યું એ એકના, થાય અનેક,
સર્વ અશ્વિત કમળું એકમમાં તે એક તણા જ વિવેક રે.

* * * *

(૪૮) રસકાંડ :

ધુંટકા ભરી ભરી પીઓ રે, રસનાં સરોવરો છલકાય;
 રસનાં સરોવરો છલકાય, રસિકનું મન દેખી મલકાય;
 કણકણમાં જોમ મણિ વિલસે છે, બિંદુ બિંદુ ઘલાડ;
 રસઆદક રબરબમાં નિરખો, અર્પો દિવ્ય રસકાંડ.

* * * *

(૪૯) જગત ને જગદીશ :

ચાલી જતી રબનીના કેશમાંથી ખરી પડી ક્ષિતિજના આંગણમાં અંદ પડ્યો હોય,
 પ્રિયા કેરી વેણીમાંથી ખરીને પડેલું એવું મોગરાનું ફૂલ દેખી મન માઈ મોઘ;
 મોગરાનું ફૂલ એવું સુધર્તા હું સ્વપ્ને સફે - ફૂલમાંથી કેશ, અને કેશમાંથી શીષ,
 શીષમાંથી મન અને મનમાંથી આત્મા - એમ જડે પાછા જગત ને જગતનો ધ્રુવ.

* * * *

(૫૦) પ્રેમ :

વાધની યુદ્ધમાં રહેવું ભયાનક નથી એવું,
 કાપીકેઈ કરવત નથી એવું ફર;
 જળતે અંગાર નથી ચાલવું કંઠુ એવું,
 યુદ્ધમાં રહેવું એવું હીલું ન જરૂર;
 ગાળેલું પોલાદ પણ પીણું નથી તારું એવું,
 નથી એવું કારી કરી હલાહલ એર;
 પ્રેમમાં જે પડ્યા તે તો પડ્યા રસાતાલે બેઠા,
 વિધિ જલ્દે લેતો લાખો જન્મ રૂંડે વેર !

* * * *

(૫૧) સાચું તીરથ :

મારે ઘેર જોઈં આવી અંગા, હવે મારે તીરથનું શું કામ !
 મારે મન છે જગા આજના, હવે મારે કેવાં રસ્તાં ધનધામ !

* * * *

(૫૨) અવર્ણનીય ઈશીલીલા :

વિશ્વ લખ્યા સદૃષ્ટ વસાનું, પાને પાને કવિત લખાનું;
 ગાઈ, ધૂન લખાનું, આવે સાર ના રે : પાશું પાર ના રે.

* * * *

(૫૩) ભક્તિ :

એક જ દુઃખ ચિનગારી માટે જોઈ સદા મેં વાટ :
 સૂરજે શોધી, સોમે શોધી, શોધી તારક દીપ :
 જામત શોધી, સ્વપ્ને શોધી હતી સદાય સમીપ :
 ચરણ દુઃખ પડું રે.

* * * *

(૫૪) સાચું તીરથ :

તીરથનું પથ તીરથ બાંદર એક અખંડ અવિનાશી :
 અડસઠ તીરથ પુણ્ય જડે ત્યાં : છોડી દે અદલ ઉદાસી ! રે મના
 શુ કરે મથુરાં ને કાશી !

* * * *

(૫૫) શક્તિ અને ભક્તિ :

પર છોડીને પરને શોધો, તર છોડીને ઢાયા,
 નહોં જીતાતી કાયા-માયા, શુ જીતે જગતવા!
 શક્તિ વિના સંસાર જળાબ્ધો; ભક્તિ વિના શાં ભગવાં !
 બળતાં ચાલે બને છેડે, 'અદલ' કશાં મન ડગવાં !

* * * *

(૫૬) જીવનની ક્ષણિકતા :

જીવન આ ક્ષણિક ઝાકળતણું બિંદુ છે, ધડીક ચમકી ઉડી જાય ધામે
 વાદળાં આવીને જાય આકાશમાં, હાય સરિતા ઉપર જાય સરતી;
 સિંદુના જેમ ઘોળ ઉડી ઉછળીને જાય બાગી બરી નીર બદલી;
 ખરી જતાં પિચ્છ સંધ્યા ઉપાનાં નમે, તુટતી વીજળી પાંખ પલકી;
 પક્ષીનાં ફાંદ શુ, ચીવનાનાં ફાંદ શુ, જીવન આવી ઉડી જાય ઝંલકી,

* * * *

(૫૭) માનવી :

કેક યુગ યુગ તણી સાકળી માનવી ! કેં તરવો તણે બંજ એમાં;
 શાંતિ તોફાનનો સિંધુ એ ઉછળતો રાગ : દ્રેષન મોજ તેમાં;
 શોકે આનંદની વિરલ એ આરસી, કક આચા નનરાશા વારસે,
 કંઈ શુ સપડતો માનવી છે કશે પાપ ન પુણ્યનો વચન થેલો

* * * *

(૫૮) મૃત્યુ :

મૃત્યુ પાછળ કશું ના રહ્યું હોય તો જીવનની સીડીને ક્યાં ટકાવો ?

મૃત્યુ જે મૃત્યુ જેવું જ દેખાય ને મૃત્યુથી જે જતે સૌ ખૂંસાઈ;
માટીની સાથ ચૈતન્ય પણ તૂટી જો રહેત પાછળ ન વ્યક્તિત્વ કાંઈ;
તો પછી પરમ પ્રશ્ન રૂપ જે રહેલ આ તે સુધા સતત વરસાવને ક્યાં ?
જગતનું તેમ સૌ સ્વાર્થમાં ઝગડતાં જીવનનું ધ્યેય ઉતારાવતે ક્યાં ?

(૫૯) જીવનકસલ અને દુઃખ :

જીવનનો કસલ છે જીવન બદલાવવા,
કસલ વિષુ જીવનની નહોત પૂર્તિ;
દુઃખદર્શન પછી થાય સર્જન સદા,
દુઃખ છે સક્રિયની પરમ મૂર્તિ.

(૬૦) સુખ અને દુઃખ :

દુઃખથી સુખ અને સુખ થઈ દુઃખ છે, એક વિષુ હોય નહીં અન્ય એવાં;
એ જીવનચંત્રનાં ચક્ર સદૃ જીવનને ઉડવતાં પક્ષીની પાંખ જેવાં;
એકને તોડતાં જીવન તૂટી પડે, તિમિર વિષુ જીવનનું સ્વપ્ન ક્યાંથી ?
વિશ્વમાથી કહી કાઢી લ્યો, પ્રકૃતિને તો પ્રભુ પણ ઉડી જાય ત્યાંથી !

(૬૧) વિશ્વનિયમની અટળતા :

એક છે નિયમ આ વિશ્વનો સત્ય તે નહીં જ ધ્રુવ થઈ ફોદિ ચળતો;
વિશ્વ ને વિશ્વના જોળ આ અણગણ્ય, સર્વને એકરૂપે જ કળતો;
શબ્દ કે ન્યાય કે વિશ્વશાસન કહો, એ નિયમ નહીં જ નિયમ ધર્મ ચૂકે;
નહીં દયા ખાધ એ કાષ્ઠની વિશ્વમાં, નહીં જ એ કોઈને પતક ચૂકે.

(૬૨) ઉચ્ચ રસાનંદ :

જેમ જોડાઈ છે આ દવા પૃથ્વી શું તોય ફૂંટી ગઈ ને જ છૂટી;
તેમ આ જીવનની માથ જાંઘાને રહેતું નિર્બંધ રસ ઉચ્ચ લૂટી !

(૬૩) જીવનની ઉપયોગિતા :

જીવન નહિ કોઇનું પણ નકામું દિગે, જીવન છે સર્વનું ઉપયોગી
કોટ પણ કો નકામો નથી પૃથ્વીમાં ધૂળ પણ પૂરતી પૃથ્વી ખાડો;

* * * *

(૬૪) ગર્વ :

જગતમાં કોઇનો ગર્વ ધરશે નહીં, ગર્વ છે જીવનનું શીથળ ખાલી;
જ્યેષ્ઠભર મેલથી સિંધુ નવ ફૂલતો, સરિત રેલે ફૂલી જાય કાલી;
સૌ મહાહુદયમાં સરળતા છે ભરી, ઉંચ કે નીચનો પટ ન રહેજે।
પાંદડામાં પડી સૂર્ય બાળક સમો જાય આજોટતો નમ્ર તેજે।
છે વિનયમાળ પ્રભુતા ખરી સર્વની, તો મહાત્મા દિસે બાળ જેવા;
તારલા છે મહાસૂર્ય એકેક પણ આગિયા શા દિસે અદ્ય કેવા!

* * * *

(૬૫) પ્રાર્થના અને ભક્તિનો આદર્શ :

કોઇની પ્રાર્થનાથી નિયમ નહીં ચળે નહીંજ પાછો ફરે કોઇ કાળે;
તો પછી પ્રાર્થનાથી કશું માગવું? પ્રજા જ શુ એમ નિજ નિયમ ત્યાગે ?
ભક્તિ તો રનેહનું છે સમર્પણ ખરું, ભક્ત સાચો કશું ચે ન માગે।

* * * *

(૬૬) ત્યાગથી પ્રાપ્તિ .

જીવન ભેનાર પણ જીવન આપે બધું, આપશે તોજ પોતાનું કરશે;
સ્વર્પનું તેજ લઇ ચંદ્ર આપે ફરી, ચંદ્રની આદની તોજ કરશે.

* * * *

(૬૭) દુ ખમાં પુરુષાર્થભાવ :

દુ ખ દુનિયા વિષે ક્યાં નથી દાખવો। દુ ખ દુનિયાનું છે સ્થાપી દેવું :
પ્રકૃતિને પ્રાણના આંસુથી આપવું, આપવું પ્રકૃતિ એ આજ જેવું;
આપવું તો ખરી વીરતાથી બધું, હૃદય કાયર બની જીવન હારે
સિંધુ કે વારિ નિજ શોષવા સૂર્યને ને સદા ઉછળતો મોજ આરે।

આપનારો બધું આપીને છુટશે આપતા આત્મનું કંઈ ન છુટે;
મેલ આપી બધું ખાની પોતે ચતો તોય પાછો ગયન ગાજી ઉઠે,
આપતા આપતા જીવન હેવાય ને આત્મ રેલાય નિજ દિવ્યતાથી :
સૂર્ય સર્વસ્વ આ જગતને આપતો, રેલતો ત્યાજ પ્રજાની પ્રમાણી।

* * * *

(૬૮) અગ્નિ :

માનવીનો ખરો યત્ન અગ્નિ છે, તિમિરમાં તિમિર એ નિજ વધારે;
ભાંધું પાણી રહે એરી ગંધાતું, ને બહેતું પાણી સદા સ્વચ્છ રહેશે;
તેમ આ પુલ્કિત બેઠેલી રાખે સદા, કે ન રહે એર અગ્નિ વેશે.
નય અગ્નિ ત્યાં સૌ ગુલામી જશે, રેણશે જીવેતિ ત્યારે ઉઘાડે.

* * * *

(૬૯) શક્તિ અને સ્નેહ :

શક્તિ વિષ્ણુ સ્નેહ છે અખળ ને પાંગળો, સ્નેહ વિષ્ણુ શક્તિ છે તેમ અધીર
સ્નેહ ને શક્તિથી સૃષ્ટિ રહે આલસી, સ્નેહ ધારે અને શક્તિ તારે.

* * * *

(૭૦) સ્નેહ :

વિશ્વનો ધર્મ તે જીવનનો ધર્મ છે, જીવનનો ધર્મ છે સર્વ માટે;
જૂતમાં ભાવિમાં, વર્તમાને રહ્યું, તે સકળ જોગવે એક માટે;
એક આ સુધંથી જગત દેખે બધું, શ્વાસ લે એક દૂરતી હવાથી;
વિશ્વનો ધર્મ હિ એક આ સ્નેહનો, સ્નેહવિષ્ણુ જીવનરસસિદ્ધિ ક્યાથી ?
સ્નેહ હાવા રહી સહજ સૌ પ્રાણીમાં, તેજ એ પ્રાણીજીવન ટકાવે;
જીવનનો કલક છે જીવનના સ્વાર્થનો, જીવનસમતોષતા સ્નેહ લાવે;
દેહ ને કાળ ને જાતિથી અપરિમિત, સ્નેહ સદ્ધર્મ છે વિશ્વકેસર;
સર્વજ્ઞાપી સનાતન રહે પ્રકૃતિ શો:સ્નેહ છે અમરનો મમ્મ ડેરો.

* * * *

(૭૧) સૌન્દર્યની જરૂર :

સૌન્દર્યને માટે આત્મા તલસે છે છુપો સૌમાં,
સૌન્દર્ય જીવનની મોટેરી જરૂર.

* * * *

(૭૨) હૈયાનાં દર્શ :

જો આ ચમુનાના ધોધ સુકાશે
સુકાશે સાગરનાં નીર;
જો આ આકાશનાં તેજ સુકાશે
ન સુકાશે હૈયે વાગ્યા તીર રે.

* * * *

(૫૩) આદર્શ મહિત - હૃદયની શુદ્ધિ :

કાશી મધુરાં કે મહા મદીના
મળશે હૃદયને ધાટ
ખોળા ખોળા, જરા આત્મથી માગો, ત્યાં
પ્રગટશે સ્વર્ગના પાટ રે.

* * * *

(૫૪) પ્રભુપ્રેમ :

તારા સ્વર્ગને શું કરું, નાથ હો!
મને એક જ તારો સાથ!

* * * *

(૫૫) દ્રેષ વડો કે પ્રેમ :

વન વન તૂમ થયાં છે આજે, જન મન પશુ હો તેમ,
બહુ ઓ! જન મન પશુ હો તેમ
ને સમરસ સૌ છાછ રહ્યું ત્યાં, આપણ જુદા કેમ!
કહો હો! દ્રેષ વડો કે પ્રેમ!

* * * *

(૫૬) સ્વદેશપ્રેમ :

કરો જાન કુરબાન બંધુ હો! કરો જાન કુરબાન!
સ્વદેશનું કલ્યાણ પ્રથમ કે શ્રુત કાયાનું જાન!

* * * *

(૫૭) માનવી ' ભેદ

માનવી ' ભેદને યા હોળા પૂર્ણ તુ!
શીઘ્ર તારું જોએ બોમ યુગે,
પરમ વ્યક્તિત્વ લંબાવ તારું બધે
વિશ્વ સુકે તને વદન શ્રુગે.

* * * *

આમ, વિવિધ રીતે જોતાં ખજારદારનું ચિંતન ધણુ બાપક અને વિચદ છે.
આથી તેમની ચિંતનસમૃદ્ધિ છતી થાય છે.

ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ

શ્રીજી ઇરાનશાહનો ગરબો

શ્રી દીનશાહ કાવસજી સીધવાં

હમારા શ્રીજી ઇરાનશાહના પાવતખત ગામ ઉદવાડાની ખૂબ જ નજીક, પોટુગીઝ દમણમાં સ્વર્ગસ્થ કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદારનું એમની યુવાનીમાં નિવાસસ્થાન હતું. હજી આજે પણ એમના કુટુંબની મિલકત ત્યાં ઉભી છે. ઉપર 'હમારા શ્રીજી ઇરાનશાહ' લખ્યું છે. એનો આશય એ છે કે શ્રીજી ઇરાનશાહની કોઈ પણ પવિત્ર ક્રિયા, પૂજા અને એમની સંભાળ વગેરે, રાખવાનો અધિકાર ઉદવાડામાં વસતા માત્ર હમો નવ કુટુંબી સંબંધી કમંચુકઓનો જ છે. આટલી ખુલાસો જરૂરી છે. કવિશ્રીએ નિજ હૃદયમાં શ્રીજી ઇરાનશાહને સ્થાન આપ્યું હતું. એમના હૃદયમાં ઇરાનશાહની યાદ અને સ્મરણ સતત રહેતું. ઇરાનશાહનો ગરબો રચવા માટેનો પોતાનો એક અદ્વિત્ય અનુભવ વર્ણવતાં એમણે કહ્યું હતું કે, શ્રીજી ઇરાનશાહે મને આજે સાક્ષાત્ દર્શન આપી ખૂબ પ્રભાવિત કર્યો છે. મારા હૃદયમાં કોઈ અનન્ય ખુશાલી છે. કોઈ અનન્ય પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો છે. અને પછી તો એજ પ્રકાશ અને પ્રેરણાથી થોડા કલાકમાં શ્રીજી ઇરાનશાહના ગરબાએ સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. અનોખું સ્થાન એટલા માટે કે શ્રીજી ઇરાનશાહ માટેનો આવો ઐતિહાસિક ગરબો સર્વ પ્રથમ કવિશ્રીએ રચ્યો છે.

નેહાવદ અને કાહેસિયાનાં ખુનખાર યુદ્ધ પછીથી ઇરાનમાં રહેલું જરથોસ્તીઓ માટે અશક્ય થઈ પડ્યું. એટલે કવિશ્રી કહે છે તેમ,

છોડ્યું વહાલામાં વહાલું વતન અમે,

છોડ્યું બહેરત સમુ તે ઇરાન, તબ્બા ખા ન પા ન;
ધમ્મ હો, દાદારની!

ઇરાન છોડ્યા પછીથી કોહિસ્તાનમાં રહ્યાની, તેમજ હોરમઝદ બંદરમાં વસવાટ ઇતિહાસથી માંડીને બારતણીમાં આવવા દરિયા માર્ગે નીકળ્યા, ત્યાં તોફાનની

મુસિમત આવી, દાદાર ગુહુરમજદને અરજ કરી કે સલામત કાઢે ઉતરશું તેા આતશબહેરામ સ્થાપીશું, સંજય બંદરે ઉતરાણુ, ત્યાંના રાજા બદીરાણુ સાથે દસ્તર નેરિયોસંગની વાતચીત, રાજાની રજા-મંજૂરી મળવી, સંજય પર મહમદ બાદશાહની ચઢાઈ, તેમાં અદેશીર સરદારની સફળ સરદારીથી ચએલો વિજય, બીજી વેળાના ખુનખાર જંગમાં જરયોસ્તીએનો પરાજય, તે પછીથી શ્રીજી ધરાનશાહને બહારવટ પર્વત પર સલામતી ખાતર ખસેજા, ત્યાંથી સંજેગવચાત વાંસદા, નવસારી, સૂરત, વલસાડની સફરો, પાર નદીમાં શ્રીજી ધરાનશાહના તપોબળે દેખાડેલો પાણી હઠી જવાનો ચમત્કાર, તેમજ (ઇ. સ. ૧૭૪૨) ય. ઇ. ૧૧૧૨ માં શ્રીજી ધરાનશાહને ઉલ્લાડમાં તખ્તનશીન કર્યાં-એ સઘળા બનાવોનો ઇતિહાસ ગરબામાં વણીને, ઝુંદર શબ્દોમાં અને સરળ શૈલીમાં કવિશ્રીએ આપ્યો છે. આલું બ્યાન ગરબામાં કે કાવ્યમાં સર્વ પ્રથમજ છે. જરયોસ્તીઓ પર કવિશ્રીએ ખરે જ હેરાન ક્યું છે. કવિશ્રી ગરબો લખવાના કાર્પમાં મથાજ લીન હતા, અને એમના હૃદયમાં શ્રીજી ધરાનશાહનો પ્રકાશ અને પ્રેરણા હતી, એટલે નીચલી યાદગાર પંક્તિ નીકળી પડી :

જ્યાં જ્યાં એક જરયોસ્તી ખરે વસે,
ત્યાં ત્યાં ધરાનશાહ સદાય, ઝળે ઉરમાંય :
તપો રે ધરાનશાહ !

સમસ્ત ગરબાની આ સર્વોત્તમ પંક્તિ છે ! શ્રીજી ધરાનશાહ પ્રત્યે એક સાચા જરયોસ્તીની કેવી દિદાગીરી છે, તેનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ કવિશ્રીએ પાડ્યું છે અને હા-એની-પ્રતીતિ પણ છે, પ્રાતવર્ષ શ્રીજીના દર્શન માટે ઉભરતી માનવમેદની. દૂર દૂરના પ્રદેશની મુસાફરીની હાડમારી કે બીજી યાતનાઓની કનવારે કર્યા વિના, ખરે જરયોસ્તી દર્શન કરી શ્રીજીની સદા ઝળતી જ્યોતથી, નિજ અંતરની જ્યોતને પણ ઝળતી રાખે છે. આ રીતે તે બરપૂર પોષણ મેળવી લે છે. એટલું જ નહીં, પણ અનાપાસે દર્શન માત્રથી વંચિત રહેતો, પૃથ્વીની કાષ્ટ પણ દિશાએ વસ્તો જરયોસ્તી, નિજનો કાષ્ટ પણ પ્રકારનો હદિયો એ સાહેબ માટે મોક્ષલાલું ચૂકતો નથી. ખરેજ કવિશ્રીના પાકટ અનુભવનું સિદ્ધ કથન આ પંક્તિમાં છે. આ પંક્તિ સાથે જ અદ્ભુત પ્રભાવ પાડી જાય છે.

શ્રીજી ધરાનશાહ જેવી ભારે તપોબળવાળી મહાશક્તિની રચાપના પણ કેવી વિધિની વિચિત્રતાએ યદ એ પણ એટલું જ જણાલાયક છે. આ ઐતિહાસિક ગરબામાં કવિશ્રીએ જેને ‘દીની શહેનશાહ’નું માનવંત બિરદ આપ્યું, એના અનુયાયીઓ ધર્મને સાચવવા પોતાનું વહાલું વતન ધરાન તજી, સર્વસ્વને છુટ્છ ગણી, સાગર સાથે દોસ્તી બાંધી નીકળી પડ્યા, અને હાડમારીઓ વેકના, પરેશાન ચએલા, તે પૂજ્ય વડિલોની જાણે કુદરત કસોટીજ કરતી હતી ! એકાએક બર દરિયે કિસ્તીઓ તોફાનમાં

સપ્તઘાઘ. તોફાન પણ ઠાંઈ માંગૂલી ન હતું. બારતબૂમિ જેવા પરાયા પ્રદેશમાં જવાશે કે કેમ? એ પ્રશ્ન'દર પળે વિઠટ ચતો ચાલ્યો. કવિશ્રી લખે છે કે :

બર દરિયે તોફાન આબુ ચઢી,
રહી ઝિસ્તીએ ત્યાં સૌ ઝિકાઈ, ગયા ચઢ પીંખાઈ;
ધમ્મા હો દાદારની!

કેમ જાય આ સંઘ સાગર તળે,
કેમ થાય આ ધર્મનાં સોપ, અમર છે એ રૈપ ;
ધમ્મા હો દાદારની!

ધન દોલત વતન વહાલો તન્યાં,
જેને માટે તન્યાં ધરખાર, રૂબે શું આ વાર !
ધમ્મા હો દાદારની!

મહી તન મન પાક સૌએ ઠીધાં,
ઠીધી બંદગી કુસ્તીની સાથ : દયાળુ હો નાથ !
અહો બેલી દુઃખીના !

અમે તારું જ રક્ષણ માગિયે,
અમેને આ આકૃતથી ઉગાર, નોધારાં આધાર !
અહો બેલી દુઃખીના !

બંદગીના બળમાં અને તેના ફળમાં માનનારા તે શઢાવાન આત્માઓએ ઉચ્ચાર્યું કે :

બરી દુનિયામાં કેણુ અમાઈ છે !
એક પાક પેગંબર ને તુંજ, અમારી છે કુંજ ! (=છાયા)
અહો બેલી દુઃખીના !

અમે કહિ સલામત પહોંચિયે,
તો ત્યાં રથાપદું આતશગહેરામ, તૂરી તારું ધામ :
અહો બેલી દુઃખીના !

દાદારે સુણી બરજ સ્તીકારી એ,
એની મહેરે દીધું જીવતદાન, સમું તે તોફાન :
એ મહેરે દાદારની !

સર્વે સંજલજ બંદરે સલામત આવી પહોંચ્યા. બારતબૂમિ જેવી ધર્મપરાયણ જામિયર, પારસી રોજ બેદમન, માલ તીર, વ. ઝ. ૮૫ ના સાથે સર્વે લન્યાં. અને દાદાર બદ્દરમજદને આપેલા પવિત્ર કોલ મુજબ, ઇશાનજાદનું આતશગહેરામ રથાપવાના મહામાયે મારે તૈયારી કરવા મંજા. સંજલજના રાજા બદીરાજા જેવા ધાર્મિક

નિધાવાળા રાજ સમક્ષ પારસીઓના વડા દસ્તૂર અને રાહબર નેરિયોસંગ ધવળે પોતાના આગમન વિષે માહિતી આપતાં જણાવ્યું એ કવિશ્રીએ ગરબામાં કહ્યું છે :

ગયા દસ્તૂર નેરિયોસંગ ત્યાં,
પહોંચ્યા રાણાતણે દરબાર, મદદ માંગી સાર;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે ધીરા વીરા સૌ ધરાનના,
અમે ધર્મ ચડી ઊઠ્યો દેશ, ખમ્યા બહુ કસેજ;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે માનિયે એક દાદારને,
અમે આર્યોના વંશજ શુદ્ધ, છો જીવન વિશુદ્ધ;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે સૂર્ય ને અગ્નિને પ્રાર્થિયે,
પરમાત્મા તણું મણી નૂર, બનિયે એ હજૂર;
હો જયજય રાણાતણી!

અમને આપો જગ્યા અને આસરો,
અમે રહીશું સદા હિંદમિત્ર, છે કોલ પવિત્ર;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે ભળશું સાકર જેવા દૂધમાં,
કરશું દેશની સેવા અખંડ, બલે પડે પંડ;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે આપ્યો જે કોલ દાદારને,
નૂરી કેમસો સ્થાપવા કાજ, ન ભૂલિયે તે આજ;
એ મહેર દાદારની!

કવિશ્રીએ અસરકારક રીતે દસ્તૂર નેરિયોસંગની મામણી ગરબામાં રજૂ કરી છે. જાદીરાણા નેરિયોસંગની વાણીથી પ્રભાવિત થઈ માગણીની રજા આપે છે.

આખી રાણાજીએ જૂમિ ને રજા,
પછી સ્થાપવા આતશજહેરામ, દાદારનું ધામ;
એ મહેર દાદારની!

જાદીરાણાની આ ઐતિહાસિક રજા કવિશ્રીએ ગરબામાં ગૂંથી લીધી છે. જ્યાં સુધી જરયોસ્તીએ પૃથ્વીની કોઈ પણ દિશાએ જીવતા હશે, ત્યાં સુધી-તે શુભ સુધી-ત્રીજી ધરાનજાદ સાથે જાદીરાણાનું, બારતજુમિનું નામ સદા જરયોસ્તીએ વચ્ચે અમર અને

માન પામેલું રહેશે જ. અને જાદીરાણાએ ઉદાર દિલે આપેલી રત્ન સૌને તાજ જ રહેશે. દરતૂર નેરિયોસંગ જેવા પવિત્ર આત્માની કુવાનુજ એ પરિણામ છે.

જાદીરાણાની રત્ન મળી ગઇ હોવાથી, દાદારને આપેલા પવિત્ર કાલને પરિપૂર્ણ કરવા દરતૂર નેરિયોસંગ તથા તેમના બીજા સાથી મોખેદોએ, આતશજહેરામ રથાપવા માટે જરૂરી ક્રિયાઓ આરંભી લીધી. આ શુભ મહામયના મંડાણ માટે કવિશ્રી લખે છે કે :

દરતૂર નેરિયોસંગ યાની મહા,
જાણે આતસ અને માંથના બેઠ, એ મોટા આખેદ :
એ મહેર દાદારની !

બીજા દરતૂરો મોખેદો સાથે ત્યાં,
કાંધી પાક ક્રિયા કે અનેક, ધરી આત્મ રેક :
એ મહેર દાદારની !

પાળ્યાં ધર્મનાં સર્વ ફરમાનને,
કાંધા, આતસ એકઠા સર્વ, ઈશ રાખ્યું પર્વ :
એ મહેર દાદારની !

માહ આદર ને રોજ આદર,
યજ્ઞકર્તી નેહું તણું સાલ, મુબારક ફાલ :
પરક્યા શ્રી ધરાનશાહ !

શ્રીજી ધરાનશાહની આ રીતે પરઠાવવાની સર્વે ક્રિયા થઇ. અને કવિશ્રીએ ધરાનશાહને નિજના અને સમસ્ત જરથોસ્તીઓના દીની શહેનશાહ તરીકે વર્ણવતાં જણાવ્યું કે

દીની શહેનશાહ અમારા તમે થયા,
કાંધા તમને ત્યાં તખ્તનશીન, થયા તમ આધીન :
તપો રે ધરાનશાહ !

શ્રીજી ધરાનશાહ થયા દિવંદમાં,
અમે સ્મરિયે એ વહાલેડું નામ, જરથોસ્તી તમામ :
તપો રે ધરાનશાહ !

શ્રીજી ધરાનશાહનું સ્થાન આગળ પણ ગુજરાતમાં હતું. અને દાણે પણ ગુજરાતમાં જ છે. એ સદ્માઘ્ય ભૂમિને પણ કવિશ્રી બૂલતા નથી. એની ઘાઘ મરનામાં પ્રકર્તા કહે છે કે :

કાંડુ બીજું ધરાન ગુજરાતને,
ગુજરાત જની અમ માત, થયા રણિયાત :
તપો રે ધરાનશાહ !

ખરે જ ગુજરાતની શ્રૂમિએ સહારો આપ્યો, માતા નિજ સંતાનને પોતાની ગાદમાં સાચવી લે, એ રીતે ગુજરાતની શ્રૂમિએ જરથોસ્તીઓને સાચવી લીધા, અને સર્વે વાતે આપ્યાદ કીધા.

ત્યાં તો વળી બચંકર આકૃતનાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં. પણ તેને પહેંચી વળવા, નદીરાણાને આપેલા ફેલ પ્રમાણે સર્વે તૈયાર થયા. એ માટે કવિશ્રી લખે છે કે :

પાછાં આકૃતનાં ચઢ્યાં વાદળાં,
તેમાં શું સપડાઇ સંજળ, નગર અમ મુરાણુ :
ધ્રુજા એ દાદારની !

આવું કટક મહમદ બાદશાહનું,
તેણે કીધી સંજળ પર ચઢાઇ, ગયા સૌ મુઝાઇ :
ધ્રુજા એ દાદારની !

માગી રાજાએ મદદ હમારી ત્યાં,
થયા ચૌદસે જરથોસ્તી તૈયાર, અર્દેશર સરદાર :
જયજય હો ધરાનશાહ !

લડયા ખૂબ શૂરાતનથી બધા,
અંતે દુશ્મનને કાઢ્યો ધાણ, પડ્યું ત્યાં બંગાણુ :
જયજય હો ધરાનશાહ !

અર્દેશર સરદારની સરદારી હેઠળ લડેલા જરથોસ્તીઓએ સંજળ નગરીને ઉગારી લીધી. પણ બીજી વેળાએ

આબ્યા તે દરી સૈન્ય મોકલું લઇ,
થઇ અમ નાની ફાજની હાર, બન્યા સૌ લાચાર !
ધ્રુજા હો દાદારની !

એટલે ન છૂટકે ધરાનશાહને સલામત જબ્યાએ ખસેડવાની જરૂર દેખાઇ અને—

અમને પ્રાણથી ખારા ધરાનશાહ,
તમને જાળવવા નિરધાર, લઇ ગયા બહાર :
તપો રે ધરાનશાહ !

તમને લાબ્યા બહારવટ પહોડ પે,
રાખ્યા ગુફામાં ત્યાં વર્ષ બાર, સલાં દુઃખ અપાર :
તપો રે ધરાનશાહ !

બાર વર્ષ પછીથી ચાંગા આશા રોડની સહાયથી નવસારી નગરીમાં ગ્રાજી-
-ધરાનસાહેને પધરાવ્યા. ત્યાંથી પીંઠારાની ધાડને લઈને ત્રણ વર્ષ સુરત શહેરમાં
ધરાનસાહેને રાખ્યા. તે પછીથી સઘળું સલામત દેખાતાં વળી,

પાછા લાવ્યા તમને નવસારીમાં
ચાર વર્ષ ગયા પછી ત્યાં, થયો કલેશ માંઃ
તપો રે ધરાનસાહે!

સવા ત્રણસે વર્ષ નવસારીમાં,
રજા સંભળ્યા અયોરનાન, કરી તમ રયાનઃ
તપો રે ધરાનસાહે!

ત્યાંથી વલસાડ યુદ્ધને રજા. પણ ત્યાં પણ રહી શકાય એવી સ્થિતિ રહેવા પામી
નહીં એટલે,

એક અંધારી રાતે વરસાદમાં,
તળપું તમને લઈ વલસાડ મામ, જવા બીજે ઠામઃ
તપો રે ધરાનસાહે!

ત્યાંથી પાર નદી આગળ આવતાં ઇતિહાસચર્ચિત્ત અજબ અનાવ બન્યો.
ધરાનસાહે સાહેબનું કેટલું તપોબળ છે તેની ખાતરી લઈ, એક ચમત્કાર જ બની ગયો.
-તે વિષે ઇવિશ્રીની કલમ આલે છે કે :

ત્યાંથી પાર નદી પાસે આવતાં,
દોડું પાણીમાં પૂર તે કાર, છતાં કાંધી પારઃ
તપો રે ધરાનસાહે!

આવ્યા દુરમન પૂરે રંગભવા,
તે સૌ પાછા ગયા પૂર બેધ, દિંમત સદુ બોધઃ
તપો રે ધરાનસાહે!

જેને રાખે દાદાર આ જગતમાં,
જેની ઉપર છે તમ હાંથ, તેને તે શું થાય
તપો રે ધરાનસાહે!

ઉપરે પાર નદી પાસે જ આવેલાં ઐતિહાસિક ઉદવાડા મામમાં શ્રીજી ધરાનસાહેની
-રાજધાની હવે થઈ છે.

આવ્યા એમ ઉદવાડામાં આજરે,
તમને લાવી પરકાવ્યા આ રયાન, અહો શુ વળ ની
તપો રે ધરાનસાહે!

યજ્ઞકદી ૧૧૧૨ના ફરવરદીન માસના ખોરદાદ રોજે, ઉદવાડામાં આવેલાઃ
 ધરાનશાહ આજે (૧૩૩૦. ય. ઝ. માં) ૨૧૮ વર્ષે મયાં અહીંજ ઠરીકામ થએલા છે.
 વાનિખની શ્રીજી ધરાનશાહની કપી સરજત છે તે તો ફાદારની ઇચ્છાની વાત છે. છતાંઃ
 કવિશ્રી દુવા કરતાં કહે છે કે :

રહેજો ધગતા ને તપતા તમા સ્યાનમાં,
 રરતા ખેજ સુધી તમ એજ, ઝળો સદા એજ!
 તપો રે ધરાનશાહ!

સર્વે એ દુવા સાથે સંમત જ થશે. અને કવિશ્રીની એ દુવા ફળે અને શ્રીજી
 ધરાનશાહ મુસાફરીની હાલોમાંથી હંમેશા જમી રહે અને એના પૂજારીઓને બચાવી લે !”

કવિશ્રી ખખરદારના બધા જ પંથોમાં ‘શ્રીજી ધરાનશાહનો ગરબો’ એ સર્વેથી
 નાનકડી પુસ્તિકાના આકારમાં છે. પરંતુ એની મહત્તા અનેકમણી છે. ખુદ કવિશ્રીને
 પણ એની મહત્તા વિશેષ હતી. ધરાનશાહ પ્રત્યે એઓનું અગળ આકર્ષણ હતું.
 ને ખુદ ગરબાનું લખાણુ જ કહે છે.

અમે લાખ જરથોરતીઓનાં અંતરે,
 છે તમારો જ ધગતો હુતાશ, એ દિવ્ય પ્રકાશઃ
 તપો રે ધરાનશાહ!

કવિશ્રી હલ્લે પાતોના ધગતા હૃદય સાથે ધરાનશાહને નમન કરે તે કડી લખી.
 આ લેખ ખતમ કરીશ.

તમ તણુખા સદા ઊડો વિશ્વમાં,
 આજે ધગતું અદલ ઊર ગાય, પડી તમ પાય!
 તપો રે ધરાનશાહ!

જય જય હો ધરાનશાહ

કવિશ્રી અરદેશર ખખરદારની મહત્તા

શ્રી હસ્તુર ખુરશેદ શા. દાબુ, M.A.; F. T. S.

ખખરદાર સમારક ગ્રંથમાં જે બોલ લખવા મને કદાચ એવા હેતુથી આમંત્ર કરાયો હોય, કે મરહુમની કોમના એક વડા ધર્મચુર તરફની અંજલિ સોભારૂપ ગણાય! પરંતુ જરૂરથી દીનના એક ફરમાન મુજબ એક લાયક આત્માની કદર ન કરાય, તો “ફરજનો ચોર” ગણાય. તેથી નૈતિક કરજદારી અદા કરી એક મહાન આત્મા તરફ પ્રેમભરી હુવા મોકલવા પ્રેરાયો છું.

દમણના પ્રખ્યાત ખખરદાર કુટુંબના અનેક સભ્યોએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં નામ કાઢ્યું છે, તેમાં શ્રી અરદેશર ખખરે રહી નામના મેળવી હતી. એક સાહિત્યકાર બ્યારે આખા જગતને પોતાની કૃતિ અર્પણ કરેછે ત્યારે તેની ન્યાત-જાત અલગ રહેતી નથી. તે વિશ્વ-કે અંતરરાષ્ટ્રીય- વ્યક્તિ બની રહેછે. એવા નરો પોતાના ગ્રંથમાંજ અમર રહેછે, તેથી તેમને આદે કૃત્રિમ સમારકો (છખી કે પુતળા)ની જરૂર રહેતી નથી. એમની ખ્યાતિ હિંદુ પારસી કે ખીછ કોમમાં (“બ્યા બ્યા વસે એક શુભરાતી ત્યાં ત્યાં”) એક સરખી ફેલાઈ હતી. છતાં એમ કહેવું ખોટું નથી, કે માખરસિયા કે ધર્માબાસીઓ દ્વંદ્વેશ જગતમાં લઘુમતિમાંજ હોય એટલે એમની લોકપ્રિયતા તો સંકુચિત હદમાંજ હોઈ શકે.

અરદેશર એક અદ્ભુત પ્રભાવશાળી નર હતા જેમની કોમેસિયન અનેક ક્ષેત્રોમાં એક સરખી ઝમકતી હતી-એમને કવિ તરીકે ઓળખનાર અનેક હશે. પણ કાબ્ય મારફતે (ટેનીસનના In memoriam ના ધોરણે) જીવનના કાવડાઓ ઉઠેલવા એમનું મનોમંથન તે એક ફિલસૂફને છાજે તેવું હતું. દુઃખનો કટકો પડતાં જે શુદ્ધાધનો ગમ જમરમાં જલે તેને માગ આપવા કવિશ્રીએ દર્શનિકા જેવો મહાપ્રસો ગ્રંથ રચ્યો છે. એ તત્ત્વજ્ઞાન એવા આસામીમાંથી ઉમરાયું છે કે જેણે કાષ્ટ સુનિવર્તીટીની ઉપાધિ (બારબોજ બરી “ડીમી”) મેળવી ન હતી, છતાં તેમનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ વિશ્વવિદ્યાલયના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં ફરમારવામાં આવેનો હતો! કદાચ કવિ અને ફિલસૂફ વચ્ચે કાંઈક સામ્ય હોય શકે. બનેલાં જંગલ ઉચ્ચ આદર્શમય માનસિક ભુતન ઉપર રાચે છે. પરંતુ શ્રી અરદેશર તો સાથે સાથે એક બાળાશાસ્ત્રી પણ હતા; અને બ્યોતપવિદ્યાનો એમનો પરિચય પ્રુત્ત પુખ્ત હદે પૂર્યો હતો! વૃંદાવન કહી ગયો છે તેમ:

Type of the wise who soar but never roam
True to the kindred points of Heaven and Home

એવા ડાહ્યા પુરૂષો જ્યારે સ્વર્ગના ભેદો ઉઠેલે, અને પગ પૃથ્વી ઉપરજ ઠરેલા રાખે તો જ તેમની ખરી કસોટી થાય છે શ્રી ખખરદાર એ રીતે બે દુનિયામાં દષ્ટિ રાખી શકના એક પ્રેમાળ પતિ કે પિતા તરીકે એમની કેન્દ્રીય જવાબદારીઓ હતી અને ગૃહસ્થાશ્રમ કાળવાર તપશ્ચર્યાશ્રમ પણ બની જાય તેનો એમને બહેળો અનુભવ હતો વિશાલ મિત્રમણ વચ્ચે તેમની પ્રેરણા આકર્ષક બનતી, તો પણ હંમેશ તેઓ સાદા ધનસાન તરીકે જ ખીલી નીકળતા સરસ્વતી સાથે “શ્રી”ની સેવા કરતા ઠાકર ખાધી, ત્યારથી એમણે આર્થિક સફટ અને શારીરિક વેદના વચ્ચે ધીરજ ભળવવા પ્રુબ મહેનત ભરી જીવગી શુભરી હતી

એમની વિચારશ્રેણીમાં અસનીયાતની નવીનતા હતી તેથી તેમના સ્વભાવમાં ફેટલોક વધુ પડતો આગ્રહ પણ એવાતો પ્રેક્ષક મિત્રો સાથેનો મતભેદ બણીતો હતો પણ કવિ ટાગોર કહી ગયા છે તેમ, જ્યારે સર્વમાથ તુને લેહણુ ન હોય ત્યારે “એકનો જાને રે” એવી કિમત ધણા થોડા નરો બતાવી શકે છે, કારણ તેની મોઘી કિમત આપવી પડે છે શુજરાતી સાહિત્યની દુનિયામાં એકલા અદ્ભુત અડગ રહી મુગે મોઢે સેના કરનાર આ બાઇને ધણુ સહન કરવું પડ્યું હશે, પણ ‘જડા ઉચા રહે હમારા’ જેવી ભક્તિ વડે પોતાની ભૌતિક વલણ એક સરખી ભળવવામાં એમને અતરનો આનંદ મળ્યો હતો

જીવનના છેવટના તબક્કામાં એમના જીવનમાં પોતાના મહાન પયગમ્બર અરો જરથુસ્ત્રના બજને સમજવા તેમ જ સમજાવવાની ઉત્કંઠા જાગી! એ દિશામાં પણ એ બાઇ પોતાનું અકિતવ અલગ જાળવી રહ્યા ગાથામાં એમને જ્યેતિષ વિદ્યાની ઝાંખી થઈ! સપ્તઋષી સમાન ઈશ્વરના સાન અગેશારપ હોને અમુક મહેા સાથે એડવાની અગાઉ કાંઈએ કિમત કીધેલી નહીં! મારે એ મંથનુ અવનોદન જામે જમશેદ માટે કરવું પડેલું, એટલે આ નવીનતા ઝાંખી કિમતી ન બની, કારણ એમનો પૂર્વમંદ એમને ઉતાવળાં અનુમાન તરફ ધસડી ગયો હતો છત વ્યાકરણ કે શબ્દકોષની નજરે તેમ દીપારદસ્યમાં એમના અનુવાદમાં પ્રુબ મહેનત લંવાયલી જણાયો ફક્ત થોડી જ નકલો (તે પણ પાચ પૈકી એક જ ગાથાની) મોઘી કિમતે છપાઈ, એટલે પારસી કામના મોટા બાગને તેનો લાભ મળ્યો નથી સાચુ કહીએ તો એમની સ્થિતિ ‘સડી વચ્ચે સોપારી’ જેવી હતી એમણે “પારસી શુજરાતી” ને તો નકારી હતી તેમ વળી સાક્ષરોને હરખાવે તેવી અધરી બાષા પણ એમને પસંદ નહીં તેથી પારસી માં મોટે ભાગે એમના કાવ્ય-મથોનો લાભ ઉઠાવ્યો નથી એમ કહી શકાય

પણ બાપ એ નો માત્ર બાહ્ય શયુગાર મણાપ. વાંચક વર્ગની સાચી પ્રેરણા તો તેની પાછળ રહેલા રમદા જાગીદીર સમાન જ્ઞાનોમાથી જ પોદાય તે દષ્ટિએ કવિશ્રીએ

જે આદર્શો રજુ કરી શકે છે તેની કદરૂં કરેલ અભ્યાસીઓ જ ફરી શકે આજનો વિદ્યાર્થી કલ્પનાશીલ નથી બન્યો. તેના દીમાગમાં રોકેટ કે સ્પેસશીપની પ્રશંસા બરેલી છે. “જ્યાં ન પહેલે રવિ, ત્યાં પહેલે કવિ” એ સૂત્રની આજે ઝાઝી કિંમત નથી. પણ સાચો સાહિત્યકાર ખરે જ અનંતકાળમાં ધૂમે છે ત્યારે તેને ભૌતિક કે આર્થિક વમળો નડતા નથી. અને તેના મનથી તેની કૃતિ તો “પ્રસૂતિની વેદના” સમાન દરદોમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. હિંદના તારણુદાર આત્માઓ તો એવા જ તત્ત્વવેત્તા હોઈ શકે. એટલે બોમ્બ કરતાં વધુ તાકાત મનુષ્યની પ્રીતમાં રહેલી છે, અને મનુષ્ય જ્યારે રચનાત્મક કાર્ય સનાતન કાળ માટે કર્યો જાય ત્યારે તેની ભૂમિકા બહુ ઉચ્ચી હોય છે. તેમાં બધે અપજય હોય પણ અંતરનો સંતોષ એ જ એવા તત્ત્વ-ચિંતકોનો બદલો હોય છે. જ્યારે હથિયારોના ડુંગરો ભૂલાઈ જાય, ત્યારે સાચાં ધર્મસાહિત્ય તથા કાવ્યનો પ્રકાશ તો રહેશે જ. શિક્ષકોને કવિને આશક તેમ જ પાઠક મનુષ્ય સાથે સરખાવે છે. કલ્પનાની સૃષ્ટિ અનેરી હોય છે. એમાં જે મહાત્મે તે કદાચ નિખારી જ રહે છે પણ આદર્શમય ખ્યાલો દેશની દોલત હોઈ શકે. Wealth એટલે જ સુખની ભાવના!

તેમની યાદમાં પ્રગટ થયેલા આ ગ્રંથ જુનાન ભાઈ બહેનો વાંચી એવો ગર્વ વાજળી રીતે લઈ શકે કે હિન્દની ગુર્જર બૂમી વાંઝણી નથી. તેમાં બહુતો પાઠ્યા છે—ત્યાં દેશની સ્વતંત્રતાનો સરદાર જન્મેલો—તેમાં નરસિંહ જેવા સાચા સન્તો જન્મ્યા, તેમ ખરવી ગુજરાતની કીર્તિ ગાનાર સાહિત્યકારોએ રંગ રાખ્યો છે. આપણે એવી દુવડા ગુજરીએ કે મરહુમનો સ્વર્ગવાસી આત્મા હાલની ઉપરતી એલાદને સદ્ભાગે જવા પ્રેરણા આપે અને ગુજરાતની વિદ્યાર્થી આશ્રમ પોતાના દેશના ધાર્મિક અને ભક્તિમય જાળનાની કિંમત સમજી પોતાનું જીવન સાર્યક કરે! આમીન!!

સ્વ. કવિશ્રી ખખરદાર : સંસ્મરણ

શ્રી ફરામરોજ ધનભુરા

“મરે જગતમાં માનવી, મરે ન તેનું કામ;
વિશ્વ વિષે વિખ્યાત છે, ગાંધીજીનું નામ.”

તા. ૨૮-૭-૧૯૫૩ ના દિને મંગળવારે કવિશ્રી ખખરદારે મારા પર પોસ્ટ કાર્ડ
લખ્યો હતો તે કાર્ડ તા. ૨૯-૭-૫૩ વૃધવારે મને મળ્યો હતો. ખીજેજ દિવસે
તા. ૩૦-૭-૧૯૫૩ ગુરુવારે રાતે સાડા આઠ વાગે કવિશ્રી (“હાર્ટ એટેકથી”) મદ્રાસ
મધ્યે ગુજર પાયા. જીંદગીનો છેલ્લો પોસ્ટ કાર્ડ, જીવનની છેલ્લી ટપાલ સ્વ. કવિશ્રીએ
મારા પર પોતાના ગુળ, ગુનારક હસ્તાક્ષરે લખી હતી. ‘માફ જીવનકામ’ મેં પૂરું કીધું
છે. સાહેબે ધણી મહેર છીધી છે.’ કવિ શ્રી ઇશ્વરને, ખુદા પાકને ‘સાહેબ,’ મહાનામી
સાહેબ તરીકે જ સંબોધતા હતા. કવિશ્રીના શબ્દો “કાકાને મળ્યું હોય તો કેને
મારા સાહેબનું સરનામું” હું આજે પણ પાદ કંઈ છું.

* * * *

કવિ શ્રી ખખરદારે “દર્શનિકા” કાવ્ય મને એમના દાહરના મકાનમાં વાંચી
સંમળાવ્યું હતું. “દર્શનિકા”માં (પાનું ૨, ૧૪ મી લીટી) “દર્શનિકા હતી તું જ મારીઃ”
લીટી સમજાવતાં કવિશ્રીએ મને એક નહિ પણ અનેક વખત કહ્યું હતું કે “દર્શનિકા
એટલે દર્શનશાસ્ત્ર નહિ પણ હિન્દુ દંતકથા પ્રમાણે ‘દર્શનિકા’ એક સફેદ ગાય હતી એ
ધણી જ યોદ્ધા જન જાણે છે. મારી વહાલી, ગરીબ ‘ગાય’ દીકરી તેમનાની પાદ મારાથી
બૂલી બૂલાતી નથી અને એ મારી ‘દર્શનિકા’ જ હતી, મારી ગાય દીકરી જ હતી અને
મરતાંને મરે પણ ન કહે એવી હતી.” રસારકસમિતિના સભ્યો પૈકી કાકા જયજીકાર
સભ્ય “દર્શનિકા” શબ્દનું સંશોધન કરે એ વિનંતિ.

* * * *

“જરથોસ્તી જિંદગી” નામક મારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રૂપે એ બોલ લખી
આપવા કવિશ્રીને વિનંતિ કરી હતી. માફ પુસ્તક કવિશ્રીને ન રચ્યું, પસંદ ન પડ્યું
૪૭

અને “કાચું પોચું” લાગ્યું. અને જણાવ્યું “તમે પ્રત્યે અને ખૂબ જ રૂબ છે, ખૂબ જ સ્નેહ છે છતાં મારું સ્વમાન અને વધારે વહાલું છે. હું જે પ્રસ્તાવના લખું તો ‘મોરના પિંછા’ દૂંપાઇ જ નાથ. સ્વમાનના ભોગે સ્નેહ દાખવે એ જુદા. તમે નારાજ થશો નહિ, તમારા પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના લખી આપનાર તમોને મળી રહેશે.”

*

*

*

*

શ્રી કનેપાલાલ ચાવેલાલ મુનશીજીના મહેમાન તરીકે શ્રી અમરદાસ રથા દત્તા તમારે શ્રી મુનશીજીનાં પારાં પુત્રીએ (મારી દાનજીમી) કવિશ્રીને હસતાં હસતાં કહ્યું કે “કવિશ્રી, મારે ‘કેરિયર’ (લાઇન) લેવી છે, મારે કંઈ નવું જ કરી બતાવવું છે, મારે કંઈ ‘કેરિયર’ લેવી !” તુરત જ એક મીનીટના ય વિલંબ વિના કવિશ્રી એટલું જ બોલ્યા કે “કીચન-કેરિયર.” અને બરાબર યાદ નથી પણ આ સવાલ પૂછનાર સરકુબાલા બહેન હશે.

*

*

*

*

કવિશ્રી અમરદાસે અને એક અતિ અત્યંતની (કામળતી) કાપલી વાંચવા આપી હતી. પૂજ્ય ગાંધીજીએ પોતાના હસ્તાક્ષરે સર પ્રભાસંકર પટ્ટણીને સંબોધી માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે “અમરદાસ મારા સ્નેહી છે. બાપુના આશીર્વાદ.” આ કાપલી - ચીટ્ટીની અમત્કારિક અસરથી પટ્ટણી સાહેબે કવિશ્રી અમરદાસને માસિક મહદ આપવાની એકવચ્ચ કરી હતી. અને યાદ છે ત્યાં સુધી રૂ. ૫૦ ની માસિક મહદ મળતી રહી હતી.

*

*

*

*

સ્વ કવિશ્રી જ્યારે પણ ત્યાં મળતી અને વેપાર-ધંધાની વાત નીકળતી ત્યારે અને કહેતા કે બાઇ ફરામરોજ, એક વખત એવો હતો કે દર અઠવાડિયે પાંચ, સાત હજારનો ડ્રાફ્ટ હું (મુગ્ધની) મેન્ટલ બેન્કમાંથી હપડાનો હતો. સર સોરાબજી પહેલિખાનાવાલાને મારા પર સંપૂર્ણ ભરોસો હતો અને મારી ચીટ્ટી માત્રથી મેન્ટલ બેન્કમાંથી દસ હજાર રૂપિયા “લોન” તરીકે મળતા હતા. ખરે! લાખો ગયાનો અને મુગ્ધકા નથી, કારણ કે—

“દુનિયામે” લાખો પાયા, ઝોરે કરોડો કમાયા,
મગર ખુશ મિલજ ન પાયા, તો કુચ ન કમાયા.”

*

*

*

*

શ્રીમાન કનૈયાલાલ માણેલાલ મુનશીજીને ત્યાં કવિશ્રી મહેમાન તરીકે રહ્યા હતા ત્યારે લેખકો, કવિઓ, મિત્રો વગેરેનો મેળો મુનશીજીને ત્યાં ભરાતો હતો અને આખો દિવસ આવન જાવન ચાલુ રહેતી. એ પ્રસંગે ચંદ્રશંકર પંજાબી દરેકે દરેક બાબતમાં દોડધામ કરી મૂકતા અને આ એમની (ચંદ્રશંકરભાઈની) દોડધામ, બાઈ ચન્દ્રવદન મહેતાની આંખમાં આવી ગઈ. બાઈ ચન્દ્રવદન મહેતાએ નિર્દોષ, નિખાલસ, મીઠીમધ રમુજ કરી કે “શ્રી ચંદ્રશંકર પંજાબી સન્માનસમારંભમાં (ખાસ આમંત્રણથી) પધારેલા કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદાર, બાઈઓ, આ સન્માનસમારંભ કોના માનાર્યે છે તેની જ મને તો સુઝ સમજ નથી પડતી.” આ નિખાલસ, નિર્દોષ રમુજથી ચુદ કવિશ્રી અને બાઈ ચંદ્રશંકર બન્ને ખડખડાટ હસવા લાગ્યા.

*

*

*

*

કવિશ્રીમાં નબળાં ગુણ હતા પણ એકજ અવગુણ મારી નજરે તરી આવતો અને મને ભારે ખેદ થતો. કવિશ્રી શારીરિક દુઃખથી પીડાતા તો હતા જ પણ એમને પૂર્વગ્રહથી પીડાતા જોઈ મને ખૂબ જ ઉદ્વેગ થતો અને કવિશ્રી માટે મને બચગ્રસ્ત થિંતા રહેતી હતી. એક પ્રસંગે કવિશ્રી ખખરદારે મને કવિશ્રી નાનાલાલ માટે ન બોલવાનું બોલી દીધું અને ન કહેવાનું કહી દીધું. મારે મન કવિશ્રી નાનાલાલ (Gentleman first, poet then) ચુકુતાથી લરપૂર સૌમ્યમૂર્તિ હતા. કવિશ્રીને મેં કહ્યું કે “તમે મુરખીનો અભિપ્રાય તમોને મુખારક; મારા અવૂરા, અદ્વ્ય જ્ઞાનને સર્થ કવિશ્રી નાનાલાલનાં કાળે હું સમજી શકતો નથી પણ કવિશ્રી નાનાલાલની નમ્રતા માટે તો ‘કહેવું પડે’ અને એમની બલાઈ, એમનો વિવેક અને એમનું સૌજન્ય અને મારા પ્રત્યેના એમનો રનેહબાવ તો હું સમજી શકું છું.” આ મારો અભિપ્રાય અને મારા પ્રત્યેના એમનો રનેહબાવ તો હું સમજી શકું છું.” આ મારો અભિપ્રાય કવિશ્રી ખખરદાર જીવન ન શક્યા અને “રતન વહુનાં રીસામણાં” ક્યાં અને થોડા દિવસ તો મારી સાથે પણ અબોલા ક્યાં. કવિશ્રીના જીવનની સોનેરી સાંકળમાં આ એક માત્ર નખળી કડી હતી.

“દિવસ પછીના દિવસ જશે, ને રાત પછીની રાત;
કવિશ્રી જરા કહો તો ખરા, લાખ ગુમાવ્યાની વાત.”

કવિશ્રીએ કહ્યું કે “કવિતાનું, જોડણીનું જોડવાનું આ ઘેલાપણું તને ક્યારથી લાગ્યું? “JOKE APART” ખરી વાત એ છે કે પૈસાનું પશ્ચિયારું ઇલાકાઈ ને ઉભરાવા લાગ્યું ત્યારે મેં એ કદમ જા હોમ કરીને ગૂંધાવી દીધું અને મોટી સંખ્યામાં મોટરગાડીઓ મંગાવી. મોટરો અને આવી પહોંચી અને મારા કબજામાં હતી. થોડા જ દિવસમાં “એક્સપ્રેસ રેલ્વે” એકાએક, અચ્ચકારેલો ઝાટો ચક્ર ગયો, હુંડિયામણુ ગળાડું જ ગયું. ૬ ચાર પાંચ લાખના ખાડામાં હતરી ગયો, અને મોટરગાડીઓ ઝોછી

કિમતે કાઢી નાખવી પડી. કવિશ્રીના શબ્દો “હુડિયામણના હાઉએ જ મને ભરખી ખાધો છે” આજે પણ મને યાદ આવે છે.

“અમર શાંતિ : સ્વ કવિશ્રી ખખરદાર
સાહિત્યકૃતિ ને જીવનગાથા તમારી અમર-વાદગાર ”

*

*

*

*

સ્વ. કવિશ્રી અરુદેશ્વર દુરામજી ખખરદારને મારી અંતિમ અંજલિ એટલી જ કે :

“જ્યાન તમારી રાસ્ત હતી,
નિગર તમારું યાદ,
હુનિયામાં તમારું નામ રહે!
ને દિવસો તમારું યાદ ”

કવિવર ખખરદારની રાસચંદ્રિકા

શ્રી મૂળજીભાઈ પી. શાહ

ગુજરાતજી અને રાસ-ગરબા, એ શબ્દો પરસ્પર ખૂબ ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે. જગતના કવિતાસાહિત્યમાં ગુજરાત અને ગુજરાતજીના રાસ-ગરબાનું સ્થાન અનોખું છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

ગુજરાતનું રાસસાહિત્ય વિપુલ છે. નરસિંહ, મીરા, પ્રેમાનંદ ને હયારામ આદિ સર્જકોએ રાસની પરંપરાને પોતાની ભાવવાહી પ્રાસાદિક વાણીમાં ધરધરમાં ગૂંજતી કરી મૂકી છે.

વર્તમાન યુગમાં એ પરંપરાને આગળ વધારનારાઓમાં મહાકવિ ન્હાનાભાઈનું સ્થાન મોખરે છે. એ દિશામાં કવિવર ખખરદારે આપેલો ફાળો પણ ધણું સુંદર અને ન ભૂલાય એવો છે.

એમણે પોતાની સાદી, સરળ અને પ્રવાહી વાણીમાં પરિચિત ઢાળો લઈ ગુજરાતજીને અનેક રાસ-ગરબાની રમદ્દાણુ આપી છે. એમનાં રાસનાં સૌંદર્યદર્શન કરીએ તો એમાંની કવિહૃદયની ઝળૂતા આપણને સ્પર્શ્યા વિના રહેતી નથી. ગુજરાતજીએ એમના રાસને ભાવથી અપનાવ્યા છે.

રાસ-ગરબાના સર્જન વિષેના એમના અતિ મનનીય વિચારો જાણવા સરખા છે.

‘તાંબાકૂડીના ખખડાટ કે એલચીના મુખવાસથી જૂના જમાનાના ધણા રાસોનું રાસત્વ કે કવિત્વ સમાપ્ત થઈ જતું. આપણે વીસમી સદીના આગળ વધેલા જમાનાના અને માનસના પ્રતિનિધિઓ છીએ. કવ્યના કે ભાવ ઉપરાંત પ્રત્યેક કાવ્યમાં-પછી તે છંદમાં હોય કે ગીતના રાહમાં કે રાસ ગરબાના ઢાળમાં-પ્રેસી કવિના આત્માને મજાકાવનો અકસ્થ, અણુહૂતો પ્રકાશ જોઈએ. તે હોય તો જ અમુક કાવ્યનું વ્યક્તિત્વ સાફ પામે છે, નહિ તો તે બીજાં જોડાણોની દારમાં જઈ પડે છે.

Ah! then if mine had been a painter's hand
To express what there I saw, and add the gleams,
The light then never was on sea or land,
The Consecration,—and the Poet's dream!

(wordsworth)

‘પ્રમા તે ‘જે’ હતી નાહિ,
ધરા કે સિંધુ પર ક્યાહિ,
કરીને સ્થાપના તેની,
ભરત કવિરવન મહિં એની.’

કવિનું કામ તો પોતાનું સ્વપ્ન જે પેલા અણૂત્તા પ્રકાશમાંથી જન્મે છે તેને શબ્દોમાં ગૂંથી લેવાનું છે.

રા. ન્દાનાલાલના ‘હથકે હાથે તે નાથાં મહિર્જાં વસોવજો’ વાળા રામમાં કલ્પના, ભાવ અને શબ્દો તો જૂના જ છે, પણ ખીજી કડીમાં ‘નાની શી ગોરસીમાં જહુનાજી લીજો’ આદિમાં તો પેશો અણૂત્તા પ્રમથ જ રજાયેલો છે ને તેથી જ એ રાસ ‘ખરું કાવ્ય’ બન્યો છે ને સૌને આકર્ષે છે।”

મુખ્ય મુનિવર્સિટી તરફથી એમણે ૧૯૪૧ માં ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, એમાંના એક વ્યાખ્યાનમાં એમણે રાસ વિષે કહ્યું હતું :

‘કવિ ન્દાનાલાલના રાસ—મરખાઓને જનસમાજમાં ઝીલાતા જોઈને એમની પછી મણી કવિઓએ જે ક્ષેત્રમાં જ’પલાવ્યું છે. એમાંના મોટા ભાગના લેખકોથી રાસ—મરખાનાં કુખ્ય તત્ત્વો પડકાર્યાં જ નથી, તેમ જ તેમના કાવ્યમાં કશી નવીનતા કે રસવેવિધ્ય નથી, રાસની રચનાકલામાં તેમની હથેટી બેસી નથી. રાસની રચનામાં પણ પંક્તિની સંધિ પ્રાપ્તિને પછી તેમાં શબ્દરચના લયાનુસાર અર્થ સાધતી રાખવી જોઈએ. પણ મોટે ભાગે રાસમાં સંસ્કૃત શબ્દોનું ભારણ મળ્યું ક્યાંથી બહુ ઔચિત્ય માર્યું જાય છે. વ્યવહારમાં જેમ પ્રસંગ પ્રસંગના પોષાક જૂદા હોય છે તેમ પ્રસંગ પ્રસંગનું ભોજન પણ જૂદું હોય છે. એ વધુ મચવાય ત્યારે જ ઔચિત્ય આવે છે.

કવિ ન્દાનાલાલ પછી કવિ ભોટાદકરે રાસના ક્ષેત્રમાં મણી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. આને તેમની પછીના લેખકોમાં શ્રી કેશવ દ. શેઠ અને શ્રી મળજીભાઈ પિતાનર શાહ એ બંને કવિઓએ કેટલાક મુંદર રાસ આપણને આપ્યા છે, અને એમના પછી રાસ

* કવિવર ખજાણે મદ્રાસથી વા. -૧૧-૧૧-૩૪ ના રોજ લેખકે ૭૫૧ લખેલા એક વિસ્તૃત પત્રમાંથી.

લોકપ્રિય થયા છે. સમાજને કવિતા નથી જોઈતી એમ કોઈ કહી શકે નહિ. કવિતાની સિદ્ધિ બનેલી રીતે કવિતા લખો તો જનસમાજ તે જરૂર વધાવી લેશે. માત્ર નવીનતા કે સિદ્ધાંતના દબાને માટે કવિતાને નામે લઘુચરનાં ખોખાં બિર્ખાં કરશો તો કોઈ તેને ઝાંખીને જોવા ઇચ્છશે નહિ.”

કવિવરના રાસ—ગરબા સાહિત્યના સર્જન વિષેના આટલા મનનીય વિચારો જોયા પછી હવે આપણે એમના ગાસ—ગરબાનું રસદર્શન કરીએ

૧૯૪૧ માં કવિવરે રાસચંદ્રિકા ભાગ ૧-૨ માં એમના ત્યાં સુધીમાં રચાયેલા ધણાખરા રાસો મમાવી દીધા છે. એના ચોક—પ્રવેશમાં એમણે માંદગીને બિછાનેથી લખ્યું હતું :

‘મારી નવરાત્રિના છેલ્લા દિન ને આ લગભગ છેલ્લો ગરબો મવાય છે ને ત્રીઢાય છે, તે ટાણે મારી શુર્જર ખેંચેના જીવનને તેમ જ તેમના સંસારવહનને તે એક અખંડ આનંદરૂપ ‘ગરબા’ જેવું જ બને ને રહે એવા, આશીર્વાદ આપું છું.’

અલખત, આમ લખ્યા પછી તો કવિવર હેઠ ૧૯૫૩ સુધી જીવ્યા હતા ને જીવ્યા ત્યાં સુધી એમની રચનાઓની રસદહાણુ આપ્યે જ ગયા છે.

એમના ધણા રાસો લોકપ્રિયતા થયા છે. રાસલેખનની સરળ શૈલી, બાષા પરતુ પ્રભુત્વ અને હૃદયગમ બાવે એ એમના રાસના આકર્ષક તરવો છે.

કવિવરે એમના ‘રાસચંદ્રિકા’—રાસસંગ્રહને બાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યો છે એટલે એ પ્રમાણે આપણે પણ એમની કૃતિઓમાંથી વિભાગવાર શ્રેય તેટલા રાસોનું રસદર્શન કરીશું.

દરેક કલાને સાધનાની જરૂર છે. સાધના વિના સિદ્ધિ નથી. એ સાધના તુલસીમાળા કે તિલકની નહિ પણ એકામતાની હોવી જોઈએ—સર્વરવના સમર્પણની હોવી જોઈએ, કવિની રાસરચનાઓમાં પણ એ કલા પાંખરી છે

* * * *

શુ જ ન

અંતરના ઉમળકાથી, શુદ્ધ બાવે જગદંબાનું પૂજન કરવાની જ્ઞાતિ કવિહૃદયમાં જન્મે છે.

‘જય જય હો મમની માતા’
પૂજિયે પ્રાણુ બરી.

કીર્તિ સહજ જગત રળિયાત :

પુનિચે પ્રાણુ ભરી.

મા ! તુજ ગરબો તરતો આભે, ચેતનના અધાર રે;

અમ ગરબામાં પણ આજે, મા ! પૂરજે તુજ ઝંખકાર.

પુનિચે પ્રાણુ ભરી,

‘કામણુ દીસે છે અલબેલા ! તારી અખિમાં રે !’ એ કવિવર દયારામના અલબેલા ઢાળમાં રચાયલા ‘દૂરના સૂર’ નામે રાસમાં કવિના ગોપીહૃદયને દૂર દૂરથી નિજ સ્થામના સૂર સંભળાય છે.

સખિ ! જો દૂર દૂરથી સંભળાય :

સ્વરો મુજ સ્થામના રે !

તે મુજ કામના રે ! —

અને પછી દિલમાં અભિલાષા જગે છે :

‘સખિ ! ઉરમાં એ સૂર જિતારું :

હેયું ધબધબ ધબકે માતું :

રાગ રચું નવલા વા’લમના નામના રે ! —

કાંઈ અદીઠ રસિયો દૂર દૂર રલો રલો સમસ્ત વિશ્વને-વિશ્વના અણુ અણુને નમાવી રલો છે :

જો આનંદ એક રાગે અલભેલડો,

રેલે અખંડ રસ હેલી રે !

ભરતી ભરાય આ અંગે ઉજળતી :

રંગે ભીંજાય થેલી થેલી.

હો ધનનન નામે રે !

જનનભરમાં રસપ્રભુતા જિભરાય છે તે પીવા કવિનું સોને આમંત્રણ છે :

ઘૂંટડા ભરી ભરી પીઓ હો !

રસનાં સરોવરો છલકાય :

રસનાં સરોવરો છલકાય,

રસિકર્તુ મન દેખી મલકાય.

કણ કણમાં જો મણિ વિાસે છે,

નિંદુ નિંદુ અઘાંડ :

રસગ્રાહક રજ રજમાં 'નિરખે,
ભર્યો દિવ્ય રસકાંડ.
આત્મા ભરી ભરી ઝીલો હો,
પ્રભુની રસપ્રભુતા પચરાય !

નવરાકિતમાં વધામણાં લેતાં કવિ કહે છે :

‘આ આભ અટારીથી ઉતરી, ગુણુકારી રે !
આવી ઉતરી ગુર્જર દેશ : ધન બલિહારી રે !’

અને એ રસશૂરી નવરાસેશ્વરીને પ્રેરણા સિંચવા કવિ વિનવે છે :

‘રસથૂરી નવરાસેશ્વરી ! ગુણુકારી રે !
કરો અમ સદને ચિરવાસ : ધન બલિહારી રે !
પૂરેા પ્રાણે પ્રાણે પ્રેરણા, ગુણુકારી રે !
કૂંદો એતન શ્વાસે શ્વાસ, ધન બલિહારી રે !

‘સોના વાટકડી રે ! કે કુંડેમ ધોળ્યાં, વાલમિયા !’ એ લોકબળ્ણીતા ઢાળમાં કવિએ
-‘ગગનનો ગરબો’ એ નામનો રાસ રચ્યો છે. કવિને મન પ્રશ્ન થાય છે :

‘ગગનનો ગરબો રે ! કે કોણે કાર્યો સાહેલડી !
બ્યોતિને ઝબકે રે ! કે કૂલડે કોપો, સાહેલડી !’

અને કવિ જ એનો પ્રત્યુત્તર આપે છે :

‘ઊંચા આવાસમાં રે ! કે માણ રહેતાં સાહેલડી !
રાસ કંઈ રમવા રે ! કે મન ચર્ચાં વહેતાં સાહેલડી !
ઊંચી અટારીથી રે ! કે માણ ઉતર્યાં, સાહેલડી !
ગરબો છૂમાવતાં રે ! કે અમીરસભર્ષાં, સાહેલડી !

‘ગુણુવંતી ગુજરાત’ એ કવિની અતિ પ્રચલિત લોકઝીલાતી રચના છે. ગુણુવંતી
ગુર્જર માતાને વંદના કરતા કવિ સુકતકંઠે એના ગુણાનુવાદ ગાઇ અન્યને પણ
-ગાવા પ્રેરે છે :

‘ગુણુવંતી ગુજરાત ! અમારી ગુણુવંતી ગુજરાત !
નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણુવંતી ગુજરાત !
મેધિરા તુજ મણિમંડપમાં. ઝૂંપી રણાં અમ શીય;
માત મીઠી ! તુજ ચરણ પડીને. માગીએ શુભ આશિષ,
અમારી

હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી સર્વે, માતાં અમે દુજ બાળ;
અંત ઉમંગ ભરી નવ રંગે, કરીએ સેવા સહુ કાળ.
અમારી૦

‘પૂનમચાંદની ખીલી પૂરી ખરી રે!’ એ ઢાળમાં રચાયેલા ‘રણિયામણી ગુજરાત’ નામના રાસમાં ગુર્જરીના ગુણની સાથે એની સમૃદ્ધિનું—એની કલાતુર પણ રસદર્શન છે.

સુરકન્યા જેવી ભારી ગુજરાત સોદામણી રે!
ઢગલે અઢળક એની લક્ષ્મીના અંબાર :
આવો ગ્રીષ્મવા સૌ એ ગુજરાતે રણિયામણી રે!
રનેહ, શીર્ષ ને ભક્તિના, યુગયુગ ઉચરે મંત્ર;
ધર્મધરા સંતો તણી, કર્મધરા ય રવતંત્ર.

ગુર્જરીનું ગુણગીત ગાતો એવો જ ખીએ એમનો રાસ છે :

‘ગુણિયલ હો ગુજરાત!’
‘ગુણિયલ હો ગુજરાત! અખી તારી અખડીએ રે!
ભવરણુમાં ભલી ભાત! પણીએ દુજ પખડીએ રે!’

‘દેવીનાં નવચેતન’—એ કવિની રાષ્ટ્રભગ્વતિની નવચેતનાને પ્રસંગે ઉદ્ભવેલી એક ગણનાપાત્ર સુદર કૃતિ છે :

‘દેવી! દીસે શાં નવચેતન તારી આંખમાં રે!
પાહું ઝાંખમાં રે!
ગોદનની નવ જંસી બોલે :
શુભશુભનાં કે પડળો બોલે :
અંતરે એણે ચડતાં નવઅભિલાષમાં રે!
પાહું ઝાંખમાં રે!’

* * * *

આ મંત્ર છુ

નૃદહ ગુજરાતની જાહેનોને કવિ અંતરના ઉમળકામયું નિમંત્રણ બાપે છે :

‘વદાણા! આવોને આંગણ આજ : બિનખી અજવાળાં;
મેઘી ગુર્જરી માતને કાળ : રહિયે રહિયાળાં,
કાણી ચીલવંતી, કરેલ મૃદિણી ગુણધારી;
દય દય ને રંચ રમેલ, અલનેલી આરી’—

એમ અનેક રથળની યુજરાતણીને રમવાને માટે નિમંત્રણ દઇ કવિ ઐક્યસંદેશ આપે છે :

‘ફૂલફૂલની પાંદડી ફેંક, થળથળ વેરાધ;
લ્યો, ગૂંથી તે દહિ રસઐક્ય, રૂહો રસબર ગાધ.’

ચાંદની રાતે સરખી સૌ સાહેલીઓને રાસે રમવાનું નિમંત્રણ દેતો રાસ કવિના હૃદયને રસભાવ દર્શાવે છે :

‘સારા સંસારના તાપથી તારવા,
સૂરના કુવારા જીડાવજો છ રે!
કંઠે કલ્પોલતાં, હૈયાં હિંચોળતાં,
રસની પરખ કંઈ માંડજો છ રે!’

તનમાં ને મનમાં ઉલ્લાસ બરવા, સમીરની મીડી લહેર લેવા તથા પ્રભુશ્રી મહેર પામવા માટે જ્યાં મહેક મહેક સુવાસ મહેકે છે ત્યાં આવવા કવિ આમંત્રણ આપે છે :

‘દેવપંખી ત્યાં કરતા કલ્પોલ : સુમનવાડી આવો !
પાડે પડધા તેમાં પ્રભુબોલ : સુમનવાડી આવો !’

કવિના હૈયાના હોજ હેલે ચડે છે અને એમાં પ્રેમની, રસની, ભક્તિની ભરતી આવે છે :

‘હૈયાના હોજ આ હેલે ચઢયા હો,
રેલે બહાઈ રસધારા રે લોલ;
ઝીલો ઝીલાવો! મનમહેલે રસિયાં!
નીતરે સંદેશ કંઈ ન્યારા રે લોલ.’

શુજરી ન્યારે રાસની રસમરતીએ ચડે છે ત્યારે વાતાવરણને પણ એવા જ બળબળ રંગે રંગી દે છે. રાસે રમતી શુજરીનું સુંદર ચિત્ર કવિએ આલેખ્યું છે :

‘રાસે ધૂમે ન્યારે શુજરી,
ત્યારે દુનિયા બને બધી ફૂલ રે;
શુજરી રાસે ધૂમે રે!

અને સૌને એ રાસ જોવા માટે કહે છે :

‘આવો જુઓ રસ જોગવો;
ક્યાંથી મળશે એ લાખેણી દલાવ રે! શુજરી ०

વિન્ધ લીલા

પોતાનો જોગી જોગયુક્તમાં છૂપાયો છે અને વિન્ધદેવી જુગજુગથી એની વાટ શુએ છે અને કરુણ રંમથી અંતર ને આંખોને ભરી દે છે :

‘કાઠિ કાઠિ મારા જ્યોતિ ઝખકાર,
હો ભીંજે મારી આંખડલી!
તોય હૈયે મારે ભડેરા અધાર;
હો ભીંજે મારી આંખડલી.’

અને તેથી એ જોગીને પોતે વિનવે છે :

‘આવો આવો રે જોગી! હૈયા ખોલાવો,
તપી તપીને નેણ તટયાં રે!
સંધ્યાના જેવાં સૌમ્ય તેજે રેલાવો
રહીએ અખડ અણુછૂટ્યાં, હો ભીંજો.’

નંદનવનના મોરલાલું કવિ વર્ણન કરે છે :

‘યનગન એના નાચનું, છે સૌંદર્ય અમાપ;
વિન્ધ અનંત સમાવતો, એનો બધડે પિચ્છકાપ.
મોરલો નંદનવનનો.’

‘તલાવડી દૂધે ભરી રે!’ એ શાસનો મર્મ સમજાવતાં સાક્ષરશ્રી જોગીની જીવેએ લખ્યું છે :

‘વિન્ધ રૂપી આ તલાવડી શુદ્ધ ચેતનરૂપ દૂધથી ભરેલ છે ને પ્રભુમૂર્ત્યરૂપી મોતી વડે એની પાળ બાંધી છે. ત્યાં ઉચ્ચ પ્રદેશનો દંસ-ધ્વજરોનો અંશ-સ્વત છવાતમા-આવીને દૂધ ને મોતી છોડીને શેવાળ ચરે છે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક તત્ત્વથી વિપ્રુખ યજ્ઞ સંસારના બાહ્ય પદાર્થોમાં રૂપો ખરો રહે છે. કવિ એને સદ્બોધ કરે છે :

ભંચેરા દેશના દંસલા!
તારે શી ચરવી શેવાળ રે!
તલાવડી દૂધે ભરી રે!
દેવી આ દૂધ ને મોતીડાં,
તારાં આયાં છે ભક્ષ્ય રસાળ રે!
તલાવડી દૂધે ભરી રે!’

તત્ત્વજ્ઞાન અને શાશ્વતત્ત્વનો અહીં વિરલ સંયોગ લોકાલગ્નમાં થયો છે.

અલગેલી સંધ્યાનું સોહામણું નયનમનોહર દશ્ય જોઇ કવિના હૈયાથી સ્ફુરેલી
પંક્તિઓ કેવું સુંદર શબ્દચિત્ર ખડું કરે છે :

‘આશમયોં ઉર સોણલાં, અગિમાં આરામ;
પળભરતું છે પલકતું, પછી જીવું કેા ધામ.
રંગોની રાણી વીંધી સૌને સમરાગણે રે!
મલકી સરકી જાય ચઢી મદભર માતંગ!
આવેા સૌ રમવા ધડીભર ધરણીને આંગણે રે!
સુંદર શોભા શી સજી સંધ્યા સોહાગણે રે!’

માનવમાત્રને વિસાઓ આપતી અને દિવસભરના પરિશ્રમ પછી શાંતિના પરમ
સાધનરૂપ રજની વિષે કવિ કહે છે :

‘ભરે ભરે ને રજ દાલવે
ને એનાં ઘેને સુવાડે સહુ લોક રે!
રજની રજે ભરી રે!’

‘નભમંગાનું ઝોશીકું’ ને ‘ચ દાનું ગાલમસરિયું’ એ કલ્પનાઓ આપણા
સાહિત્યમાં નવીન છે :

‘મૂઠ્યું ઝોશીકું નભમંગાનું,
મારા પોઠણુ હારને હાજ રે! રજનીં
ચા દાનું ગાલમસરિયું
ગાલે દાખી પોઠો મારા રાજ રે! રજનીં’

ઝીણી ઝીણી ઝમૂકતી, જીંઝે આમને કઠિ લટકતી ધરદીવડી જેવી, સારી રાત
જાગતી તારકડીના અંતરમાં આજ સળગે છે. કવિ એનું કારણ એની પાસે કહેવડાવે છે :

‘છૂટી ગંગામાતાથી રે! પડી હું તો એકલડી;
ધૂમી ધૂમીને જીડુ રે! કડું નહિ એક ધડી.
જેવાં ભાગ્યે લખાયાં રે, ભવે તેનાં ભોજવવાં;
સારાં નરસાં સંતોષે રે, જગે જીવી જોગવવાં.
ઝીણી ઝીણી કંઈ ઝબકું રે! ઝીણી એવી તારકડી;
સ્વયંજ્યોતિ હું ધૂયુ રે! ત્રિરાટની બાળકડી.

અને તેથી વિજુનાં સૌ બાલુડાને ઉપદેશ દે છે :

‘કદી અનંતને આરે રે! ન શોધ્યાં કેા મુખ જડશે;
સ્વયંજ્યોતિ જગાડે રે, અપ્પલ પદ સાંપડશે.’

વિશ્વને અજવાળતી રૂપેરી ચાંદની ચમકી રહી છે ત્યારે કાના અંતરમાં અનંતનો
-આનંદ વિસરી રહ્યો છે? કવિ એ પ્રશ્ન પૂછે છે :

‘કાના આવાસમાં? કાના ઉરઆસમાં?
મોહમની લહેર આ સળકી રહી!
આ રૂપેરી ચાંદની ચલકી રહી.
અજબ અઝમોરલાતું કિરણુત્પટ્ટ દેખી,
આત્માની ઢેલ કાની ઢળકી રહી! આ.’

‘વીજળી’ નો રાસ પણ લુહપંગમ છે :

આખની લાડલી કન્યા રે!
‘આવડા શા રૂપ અબકાર રે વીજલડી!
કાનાં તે કળાળ’ માપશે રે!’

કવિ ઉપલી પંક્તિઓ વર્તમાન યુગની સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદતાને વિહારે
વિહાર કરવા નીસરતો બાળા કે યુવતીને ઉદ્દેશીને કહેતા હોય એમ શું નથી લાગતું?
ખરેખર, આવા રૂપક દ્વારા કવિ આજની નવયુવતીને નીતિ, ધર્મ અને કર્તવ્ય ઉદ્દેશી છે
અને પ્રશ્ન પૂછે છે :

‘દિલને દહાડી દાસતું રે,
એવા શા આગના ઉઠાળ રે? વીજલડી.
કેવડિયા જેવી ખારિશી રે!
આલશે કાણુ તારી પાંખ રે? વીજલડી.
તેજસે કંઈ કેણુ આવશે રે?
લાગે લપાશે કેવી આંખ રે? વીજલડી.’

‘ચંદાનું ગાન’ માંની પંક્તિઓ પણ જોઈ લઈએ :

‘સોને મહથો દૂરો સાસરિયાનો,
અમૃત લિખરાવતો રે લોલ;
તેમાં માતદીધો કુંભ મારો નાનો,
બરી દૂં લડે આવતો રે લોલ.’

ઉપલી પંક્તિઓમાં માનાપિતા અને સાસરિયાં - ઉત્તમ કુળને અજવાળતી કાષ્ઠ
પરદષ્ટુ ગૃહિણીને જાણે કવિએ ચીતરી ન હોય !

પૃથ્વી કે જ

નવલાં હાસ્ય હસતી ને પૃથ્વીને અવનવા આનંદથી ભરી દેતી વસંતનાં પગલાં
વિશ્વસદનમાં પડે છે :

આવી આવી આ અમરવસંતઃ વિશ્વસદનમાં રે!
એનાં બિતરે છે હાસ્ય અનંતઃ વનમાં જનમાં રે!
સ્વર્ગકુવાર! ફૂટતા, સિંચે જગના પાગ;
પળપળ અમીકણુ છૂટતા, પૂરે ફૂલફૂલમાં નવફાગ.

આ રાસ વિષે સ્વ. સાક્ષરશ્રી આનંદશંકરભાઈએ એક રચણે લખ્યું છે કે 'ભાષાની
સાદાઈ અને પ્રસાદ નવલરામનાં છે, અર્થની ઉચ્ચતા નવા યુગની છે. એ નવયુગના
બાવ આગળ જતાં વધારે ખીલે છે :

આજે મૃતં બન્યાં છે સર્વ સ્વર્ગનાં સ્વમાં રે!
પૃથ્વી પક્ષે છે પાંદડે ખર્વ તેજે તપનાં રે!
આજે વિશ્વવીણાના તાર વિણુ ફરી તાણે રે!
એના તારે તારે રણુકાર અજબ દેા આણે રે!
મુંદરતાનાં, રનેહનાં, અંજન જગ અંભય;
કિરણે કિરણે દેહના, ઝમકે ચિરયૌવનની ઝાંય.'

અને કવિ પોતાની અંતર અભિલાષા વ્યક્ત કરે છે :

'ક્યાં નંદનવન નાથનાં? ક્યાં જનજીવન યુન્ય?
નિત્યવસંતના સાથમાં, ખીલજો પુષ્પસર્માં તમ પુણ્ય.'

આર્થ સંસ્કારવાળી બાળા સંસારના પુરુષોને ઉદ્દેશીને જાણે કહેતી હોય એમ
લગ્નમણીની વેલી કહે છે :

'હું તો નમણી લગ્નમણીની વેલી રે હાય કેમ અડશે મા!
માડું હેકું આ પળમાં બીડાય! હાય કેમ અડશે મા!
હું તો સારા સસારની લક્ષ્મી રે! હાય કેમ અડશે મા!
મારે હોયે તો સ્વર્ગી લહેરાયઃ હાય કેમ અડશે મા!

કમળતલાવડીના હંસલાને ઉદ્દેશીને કવિ કહે છે કે આ તલાવડીની શોભા તો
દાણિક છે. પાચિંવ વિષયોમા યુલતાન બનેલા માનવીના આત્મહંસને કવિ જણાવે છે કે
'આંખો ખોલ તો તને સત્ય સમજશે.'

'મુંદરની મુંદરતા એવી વસુંધરામાં,
આવે ને જાય પડી ગેલી રે લોધ;

બીડી આંખે ન એક જાણે એ હંસલો,
 ક્યાં લગ રહે મુંદરતા સોહી રે લોલ;
 કમળ તલાવડીએ બિભો છે હંસલો,
 હંસલા ! બિધાઃ તારી આંખો રે લોલ.'

આ વિભાગને અંતે ચૂકાયેલા કિરણનો રાસ આપણા અંતરમાં પણ
 પ્રાપ્તિની કિરણ બિતારે :

'એક કિરણ છે બિતરું આકાશમાં રે લોલ,
 એના દેવદીપાં વિશ્વમોધાં તેજ જો :
 વદાલાં ! આવો એ આત્મમાં સમાવી એ રે લોલ.'

* * * *

પ વોંતસ વ

કોઇ હસતું રમતું આનંદની દહાણી કરવા આવે છે :

'કોઇ કુમકુમ પગલે આવે રે !
 કોઇ રસરસ હાલે લાવે રે !
 સખિ ! આલો રે ! -

અને કવિ અભિલાષા રાખે છે કે એને પગલે જગત ધન્ય બની જાશે :

'સુખિયાંનાં સુખ વાધજો, દુઃખિયાંનાં દુઃખ દૂર;
 પ્રુણ છલકાશે પૃથ્વીમાં, ધટા પાપતું પૂર.'

દિવાળીના મંગળ દિવસે ઘેર ઘેર દીવડાનું રાજ બાપે છે અને આનંદ છલકાય
 એનું સુંદર ભાવવર્ણન એમના દિવાળીના રાસમાં જોઈ શકાય છે :

'પ્રગટે ધર ધર આજ પ્રકાશ, દિવાળીનાં મેરિયાં રે લોલ;
 મળકા આયોજિતના વાસ, દો રંગમર દેલિયાં રે લોલ;
 દીવે દીવે દેવની, રમેદભરી છે આંખ;
 જગદળ જ્યોતિ ઝીલ્યાં, ફૂટે પ્રાણની પાંખ.'

નવલ વર્ષની મુઆરકબાદી આપતી કવિની બે શરણીઓ છે :

'વદાલાં ! નીતરે દરિયા નેદ, આનંદભર આજે.'
 'આજ બિગેળો નવલો રે દેડો, નવમાં વદાજાં વારા રે.'

ગુજરાતને ગામેગામ નવરાત્રિનાં પર્વે ચાલી રહ્યાં હોય, આસોનાં અન્નવાળિયાં
ઊતરી રહ્યાં હોય, ગુણગરવી ગુજરાતણો વચમાં દીપિકા મૂકીને ગોળ કુંડાને ધૂમતી
લલિત ગરબો ગાતી હોય ત્યારે જોનારાં ને સાંભળનારાં મુગ્ધ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ છે ?
કવિ ગુજરાતની એ ગરબાલીલા વર્ણવે છે :

‘એ ટાણે ગુજરાતે રહેવું કેવું છે રૂડું
જ્યારે નવરાત્રિના ગરબા રાજ ગવાય;
જ્યારે ગુર્જર સુંદરીનાં પરીઅંગો ડાલતાં;
સ્વર્ગ ઉતારી દે કમકે તાળીમાં ત્યાંયાં
માણેકઠારી પૂનમે દ્વધપૌઆ ને ચાંદની;
દશરાને કુંકુમ દેવીના આશીર્વાદ;
મંગલ પર્વે પર્વે ઉતરે શા રસપૂજને,
મોંઘા ગુર્જરસુંદરીના સૌદમ્યપ્રસાદ !’

* * * *

હા હ ર ડાં

કવિએ બાળકડાનાં હાલરડાં પણ ગાયાં છે :

‘બાળકડાં પોટો રે મારા બાળકડાં પોટો’

પોતાના હાડકવાયા હાલને-કાળજની કારને જોઈ માતા જોઈ જોઈ થઈ ભય
છે. એનું આપું વિશ્વ એના બાળકમાં સમાયું છે :

મારા હાડકવાયા હાલ હવે જમમાં ધણું
તું તો છે માતાના કાળજડાની કાર;
મારી દુનિયા તો હાડકડાં છે તુજમાં વસી,
જ્યાં જઈ ત્યાં તુજને જોઈ ઠારેઠાર !

બાળક ગોડું હોય કે કાણું, દેખાવડું હોય કે કદરૂપું પણ માને મન તો એનાં
અંગે અંગ સર્વમિસુંદર દેખાય છે. કારણ કે કુદરતે માની આંખમાં રમેલું અન્નમ
તેજ આંખમાં છે :

મારા હાડકડાને ગાલ ગુલાબો બૂલતા,
મારા મોંઘાનું મુખ જેમ પ્રભાત દસંત;
તારાં નયનનયનમાં ચમકે નિર્ભળ તારલા,
તુજમાં વસતી હું તો જોડે સદાય વસંત.

* * * *

‘જહેન’ જેવો પવિત્ર શબ્દ બીજો ક્યાં જડશે! એ જહેન જાણે માડીની નાની
આવૃત્તિ જ છે-એના મુજબી, રનેહની, સમર્પણની :

માતડશીનાં હેત અનેરાં ઉર સંધરતી જહેન રે!
જગ અંધારે વીરા પર તુજ છે ચંદ્રશું નેન;
મેંધી જહેની તુ.

અને એવી જઠાણપની વાસણી સમી જહેન પોતાના વીરાને પોતાને આગણે
તોતરે છે :

‘આવો વીરા! આવોની વારી જાઉં જો!
મણિમુખકું ટેખી હું મલકાઉં જો!

બાઈબીજને દિવસે બીજના ચાંદલિયા પેઠે ઝગમગતા ઝગમગતા પોતાને બારણે
પધારવાનું જહેનીનું વીરને નિમંત્રણ છે :

‘લાંઝા ખટ આકાસના, લાંઝા મહિષર પંથ;
ધમધમતો દિન દોલયો, નહિ રજનીનો અંત.
બાંકા ચાંદલિયા શો ધમધમતો જરી આવજો હો વીર,
ઉર ઉઝાવાજો હો વીર.’

અને પંજી જહેની પોતાના સરોદરને બજેવની રક્ષા બાધે છે એ પ્રસંગને
એને આનંદ અવધુનીય હોય છે :

‘મેંધી બજેવની રાખડી રે!
મેંધા બહેનાના ઉર જાવ રે
વીરાજી મારા! બાંધો બજેવની રાખડી રે!’

અને રક્ષાજંધન કરી જહેન બાઈનું સુમંગલ દેખે છે :

વટુજો અભય તરી વાટડી રે!
જળજો અખંડ તુજ જ્યોત રે!
વીરાજી મારા! બાંધો બજેવની રાખડી રે

આખા કુટુંબની જે છત્રછાયા છે એ 'બાપુજી'ના સાગર સમા હયાના ભાવ કવિએ પોતાના રાસમાં વર્ણવ્યા છે :

‘એ છે સિંધુ કે વડલો કુળવાસનો રે લોલ;
એની હાથે સમાય કુળસેન:
ગાળે મોંઘા બાપુજીના બોલડા રે!’

૨૬. કવિ ભોટાદારની પેઠે કવિ ખજરદારે પણ કુટુંબભાવના સુંદર રાસ - ગીતો આપી આપણાં કૌટુંબિક ગીતસાહિત્યમાં નોંધવા જેવા ફાળો આપ્યો છે,

* * * *

ગો પ કું જ

કહાન અને ખંસરી ન હોત તો હિંદના અનેક કવિઓને કવિતાનો ખીન્ને એટલે રસવંતો, મધુર અને આહ્વાદક વિષય કયો મળત? કવિએ પણ કૃષ્ણ અને એની બંસીનાં ગીત ગાયાં છે.

‘હું તો ગોવાલજી રે ગોકુળ ગામની’ એ અલખેલા દાળમાં રચાયેલો ‘ગોવાળિયા’ નો રાસ પણ એટલો જ અલખેલો છે :

‘આવો ગોવાળિયા રે! મારે આંગણિયે;
આંગણ અજવાળતા આવો :
ગોવાળિયા રે! મારે આંગણિયે.’

અને આત્માના રખેરાળ એ ગોવાળિયાને કવિ વિનંતિ કરે છે :

તમારી વેણુનાં રે! વીંધ વીંધ વેધતાં;
વીંધવા આતમ મારો આવો.’

ગોપિકા પોતાની મદુજીમાં મહીડાં ભરીને નીકળી છે, માર્ગમાં એને કહાન મળી જાય છે. એને સંબોધાને એ કહે છે :

‘મારી મદુજીમાં હો મહારાજ! મહીડાં છતકે રે!
તારી વાંસલડી સુણી આજ! હૈડાં દળકે રે!’

અને કૃષ્ણને વિનંતી કરે છે :

‘હું ગુણહીણી ગોપિકા, તું ગુણમાગર ચર;
મહીડાં મારા ઝીની લે, પછી આ ખીંચે મારું ઘર.’

એ ગોપીનાં હૈયામાં કૃષ્ણની વસિણી યવાના કોડ જાગે છે. એથી એ કહાનને કહે છે :

તારી ચાહિં રે! વસિણિયાં ક્યારે વહાલમાં રે!

એ મુજ ખ્યાલમાં રે!

તુજ અમીગીતતણું વાદન આ :

ક્યારે જનું છતી તુજ મન આ :

અદલ શમ્યું જીવન આ એક સવાલમાં રે!

એ મુજ ખ્યાલમાં રે!—

કૃષ્ણમુખની વસિણીના રસામૃતનું પાન કરવું કાને ન ગમે! ગોપી ગોરસ વેચવા નીકળે છે :

‘ મારી ગોરસીનાં ગોરસ આ લેશો કે રંગભર રસિયાણા!

મારાં ગોરસનાં મૂલ નહિ ધાપ : રંગભર રસિયાણા!

પ્રાણે પીવા એ દૂધ્યા દેવ લાખો, રે રંગભર રસિયાણા!

એ તો અંતરથી જ આખાં અપાપ : રંગભર રસિયાણા!’

દૂધડાં દહોલી ગોવાલણીના ગોકુલનું મનોરમ શબ્દચિત્ર કવિએ દોર્યું છે :

ગોરા ઉભસ, ગોરાં વહાણુલાં, મનમોહનજી!

ગોરાં ગોરાં ગોકુલનાં ગામ :

દૂધડાં દોહું રે, મનમોહનજી!

ગોરી અબેલી, ગોરી વાણી, મનમોહનજી

ગોરી ગોરી હું રે તમે સ્વામ :

દૂધડાં દોહું રે, મનમોહનજી!

લાલો મટુડી તમ અત્મની, મનમોહનજી!

આ દૂધડાંને સ્વાદ છે અમોલ :

દૂધડાં દોહું રે, મનમોહનજી!

શ્રી ખમરદારની આવી આવી ગરબીઓ આપણને નરસિંહ, ખીરા ને દયારામની ગરબીઓનું રમરમ કરાવે છે. એ બક્ષત્રિપુરીનાં વાક્યાઓનું રસપાન કરી કવિએ પોતાની હૃદયમાધુરી મુજરાતને ચરણે ધરી છે.

પ્રજ્ઞપરંગ

વસંતના વાવરા વાઈ રહ્યા છે. વનમાં વસંત ચનગન નાચી રહી છે એ મનોરમ ચિત્રને કવિ રજૂ કરે છે :

ચનગન વનમાં નાચે વસંત હો !
 હૈયાની કુંજ મારી હૂલે ઝૂલે:
 જાડેરી એક કો બોલે કામલડી,
 ડોલે વસંત ત્યાં ફૂલે ફૂલે.'

કેાઈ યૌવનાએ બાગમાંથી ફૂલ વીણીને ફૂલછાળ ભરી છે પણ એ ફૂલ કોને આપવાં એવો એના અંતરમાં પ્રશ્ન થાય છે :

‘ભરી ભરી મારી ફૂલડાંની છાળ :
 ફૂલડાં દઈ કોને સખિ !
 જોણી જોણી વળું ધરતી ને આશ :
 ફૂલડાં દઈ કોને સખિ !—

એનાં મધમધતાં ફૂલોમાં શું છે ! વસંતની જ્યોતિ, ઉષાની લાલી, સંધ્યાની સૌમ્ય જાણ, ચંદનીની પાંખડીઓ—આવાં આવાં અલૌકિક પ્રુષ્પો હોવા છતાં એને એ સર્વનેા કેાઈ લેનાર અધિકારી જડતો નથી.

ગોપી જળ ભરવા બધ છે ત્યાં કા’નો કાલનાં દાણ માગે છે :

સખિ ! જન્મેના જોગ એણે જોયા, કે કાલનાં દાણ માગ્યાં;
 અદલ પ્રાણમાં જ પ્રાણ એના ગ્રોધા, કે બોલનાં બાણ વાગ્યાં.

અને પછી એ વણમૂલે વેચાય છે :

‘જોયું જ્યાં મુખકું ત્યાં જોયું મારું મનકું;
 જાણ્યું એજ સ્વર્ગ મારું ઝૂલે :
 સખિરી ! આજે તો હું વેચાઈ વણમૂલે.’

કવિના પ્રજ્ઞપરંગમાં ઉર્ધ્વગામી અનંતપ્રેમની પરિસીમા છે—આત્મોત્થતિના ઉદ્દગાર છે.

દામ્પત્યભાવના રાસ પશુ કવિ ખબરદારે રચ્યા છે. કવિવર ન્હાનાલાલે 'દામ્પત્યરતોત્રા' નામે આપણને દામ્પત્યભાવનાનાં સુંદર કાવ્યોત્તેજ્યો એક સારો સંગ્રહ આપ્યો છે તે બૂલવા સરખો નથી. કવિ ખબરદારની દામ્પત્યભાવના પશુ આપ સંસ્કારથી રંગાયેલી છે :

‘આજે પરણે છે વાડીનાં કૂલ: ચુલાખ ને ચંબેલી.’
 ‘જહાલા! પધારે મારે મંદિરે રે લોલ.’
 ‘મારે માંડવડે પધારે મહારાજ! કૂલડાં વીણીએ રે લોલ.’

એવા રાસોમાં દામ્પત્યભાવનાનાં પ્રતિબિંબ સારાં ઝીલાયાં છે.

એમને ‘દિવ્ય રથ’ તો ઉલ્લેખનીય છે :

‘જહાલમ! રૂપાળો રટિવાળો રથ શો આપણો!
 ચમકે રવિનાં તેજ સખો અનુપમ ચમકાર!’

એ પ્રિયા પોતાના પ્રિયને કહે છે કે રથમાં આપણું પ્રવાણ સુખકર નથી કારણ કે માર્ગમાં જંગલ, ઝાડો, કેતર પહાં છે. છતાં આપણા એકચર્ચી આપણે સંસારરૂપી માર્ગને કનેક્ટિંગ રથથી ઓળંગીશું.

‘આવો પ્રિયતમ! મંગલ ધડી છે સુખસૌભાગ્યની,
 આકારો છે શા નવરંગ સન્ધ્યા સણગાર;
 ધીરી ચૂરી તમ વાસલડી પ્રાણ! વગાડળે!
 હું પણ પૂરીશ સાથે માન તણા લલકાર.’

‘નયનું મોતી’, ‘ગૃહદ્વારનાં બેલડિયાં’, ‘રૂપ’, ‘ગરાસિયો ને ગરાસિયણ’ આદિ રાસો સુંદર છે છતાં સ્વજનસંકેતને લીધે એમાંની સુંદર પંક્તિઓ બિતારી નથી.

ચુનરી વીરગનાનું સુરેખ ચિત્ર જોઈએ. કાવર પતિને સંબોધન કરતી વીર પત્નીના ઉદ્દગાર છે :

‘વીરની ધડી ખરી, ન કાવરાની જિંદગી;
 વધો સ્વામી! જયગીતો હું ગાઈઃ
 જોડો સ્વામી મારા! કાવરાની નાર થું મણાઈ.’

સાં સા ર વિ પા દ

કેના હેયામાં કુરુષુ ભાવનો અંશ નથી ? કવિહૃદયને પણ એવો કુરુષુ રંગ લાગ્યો છે. ને તેથી કવિ સંસારવિષાદનાં કુરુષુ રસભર્યાં ગાન ગાય છે ને ગવડાવે છે. વિરહિણીનો વિરહભાવ વ્યક્ત કરતાં ગીતોની પંક્તિઓ બોધ્યો :

‘નમેરિયા ! આવો રે ! મોરે નયણાં પલક ના સ્કાય.’
 ‘નાથ પધારો આજ ! મોઢા મારા નાથ !’
 ‘લોક કહે કે જપતપ કીધે, વહાલો મળે સાક્ષાત;
 હું દુઃખીએ પ્રત કોડ કીધાં પણ, વહાલાની ક્યાં પાત !’

પોતે માનેલા પ્રભુપ્રીતમને મળવાની ઉત્કટ તાલાવેલી શું આમાં નથી જણાતી !

‘ધગધગતા જગસાગર તીરે, ઉભી આચામર સ્વામ;
 આવો હું ઈર અવિચળ, આપો વિરહિણીને વિશ્રામ.’

વિજેગણની દશા તો એવી જ હોય ને !

‘નરભી એ ડગલાં આગળ ને આગળ’ એ ઉક્તિને અનુલક્ષતી ગરબી છે :

‘મેં તો લીધો રે હીવડો હાથમાં રે’

હું તો ચાલી ત્યાં વનની માંચ રે,

ભાગ્ય મારા આગળ ચાલતાં રે !

× × × ×

ઠાણે દીકાં છે કાળનાં કાતરો રે !

ઠાણે દીકાં છે ભાગ્યના પાર રે ! ભાગ્યનં

‘આંસુનાં પૂર’ એ પણ એક કુરુષુભાવ નીતરતું ગીત છે. કવિહૃદય કહે છે :

‘આનંદ કે શોકનાં કાટે સરોવરો,

કહેરો કાષ્ઠ ત્યારે : ‘સકુર !’

હેવાને કાઠે આંસુનાં પૂર,

આતમા ભીજવળે એ પૂરમાં બહાદુર હો;

પુણ્યોનાં પૂર, એ તો જન્મોનાં નૂર : હેવાને’

‘વહાલીડાં ! કેમ કરીએ ?’ના કાવ્યમાં આંસુના અક્ષરોની જાડો દિલસૂરી ભરી છે :

‘આજો આજો ને આંસુડાં જીભરે, વહાલીડાં કેમ કરીએ ?

જમે હોતે તે સો આશમે, વહાલીડાં કેમ કરીએ ?

એ છે ઉદય ને અસ્તના એલ : વહાલીડાં કેમ કરીએ ?

કવિના 'ઉપાવિલોપન' રાસની પંક્તિઓ છે :

‘કર્પા છે તે કંકણોની લાલ્લી ગુમાની !
કર્મા ગછ તે જ્યોતિ ભરતી જાદુષ જુવાની !
કાણે આ દેવકાડીમાં કાલી ઉપા !

હેવટે કવિ સોને ‘આજની વાત’ કહે છે :

‘વહી ગઇ તે સહુ વાતડી, વિસારો આજ;
ઘેરી અંધારી ગઇ રાતડી, વિસારો આજ,
અધૂરાં દર્તા તે પૂર્ણ પામશે, સંભારો આજ !
આનાંદ ને રનેદ બધે જામશે, સંભારો આજ.

જીવનની સંધ્યાને કઠિયા કવિએ બાખ્યું હતું :

છેઝાં શિખર આજે આયુષ્યગિરિના,
છેડી કિરણોની જ્વાળા રે !
શોધું સંધ્યાની શીળી શાંતિનાં સોણાં,
રેલાવા ત્યાં શા રંગમાળા !’

ને કવિ દિલનાં ફૂલ વેરી સોને નમન કરતાં કહે છે :

‘એક મારા દિલનાં ફૂલકાં વેડું,
નમન કરું નેદનાં રે લોલ.’

કવિનર ખજરદારના રાસનું રસદર્શન કરાવતો આ લાંબો લેખ પૂરો કરતાં પટેલાં સોને જાવજીની રનેદવંદના કરનાર ઔદયમૃતિ — સૌન્દર્યમૃતિ — કવિ અને એમની બાવજરી રચનાએને સંભારનાં દેવામાંથી હૃદયાર નીકળે છે :

પદ્યમખર એ પ્રજા તણા, છેડી શબ્દસિનાર;
સર્જન દ્વારા શીખવ્યા, મંત્રો જીવનસાર;
ધન્ય કર્યો અવનાર.

ઐ ક ય યા વ

શ્રી સામ નરીમાન બખ્શ

શારદયશના કુંડ આગળ ભેગા થએલા શારદમકતોમાં, નામના કે કીર્તિની રૂપકા વગર અવનત મસ્તકે વંદન કરતો, કોઇની શેઠમાં દબાયા વગર સિંહસમાન સ્વમાન ભળવી શાશ્વત કવિતાને ધર્મ માનતો, અસત્ય કે કુપચે મળતી લક્ષ્મીને હવિ તરીકે નહિ લાવતાં, પોતાની જાનને ધણુ શારદાદેવીના શિષ્યજને ખાતર હોંભાવનારો યજ્ઞમાન કે જેને મંડપે આ શારદયશ સતત જળતો રહે છે એવો ગુર્જરમાતાનો ગતપ્રાણ કોડીલો પુત્ર તે અરદેશર ફરામજી ખમરદાર!

કવિ ખમરદારે બિનબિન વાચક વ્યક્તિઓની પિપાસાને સંતોષી છે: જીવનની શિક્ષણક્રમમાં રસ લેનારાં માટે દર્શનિકા, ભક્તિના રંગે રંગાયેલાં હૈયાં માટે ભજનિકા, ઉત્લાસ અને ઉમળકાથી ભરેલી બહેનો માટે સદૈશિકા તથા રાસચંદ્રિકા, દેશભક્તો માટે ભારતનો ટંકાર, ગાંધીપરસ્તો માટે ગાંધી બાપુ, કવિતાને નિમાજ માનારાઓ માટે કલિકા અને અંતે પ્રભુદાસે આપી બોધેલા યાકેલા આત્માઓ માટે આત્માસનરૂપી કીર્તનિકા લખી છે! પરંતુ જે કમનસીમીએ જગતના અનેક દિવ્ય અત્માઓને આલિંગન દીધું હતું તે કમનસીમીની ઉપેક્ષા કવિ ખમરદાર ન કરી શક્યા! પાછળથી મહાન ગણ્યોએ અનેક આત્માઓનો ઇતિહાસ પોકારીને આપણને કહે છે કે જે આત્માઓ જગતની જૂખ અને તૃષ્ણાને સંતોષવા આમરણુ વિહારી, તે આત્માઓની પોતાની જ જૂખ અને પિપાસા જગત સંતોષી શક્યું નહીં. તે માટે તે આત્માઓનો અંગત સંસાર કે તેઓની આત્મજાણી વાતાવરણુ કદાચ નિમિત્તરૂપ ગણાય. કવિ ખમરદારની છંદગીના અંતિમ દશ વર્ષનો નિકટનો સંપર્ક જે અધિકાર આપી શકે તો મારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે એ વિશાળ હૃદયમાં વિચલવ બિઠાડવા માટે ઉપર જણાવ્યામાંનું એક વાતાવરણુ કારણરૂપ માની શકાય.

બીપલા વિધાનને અનુમોદન આપવા માટે પ્રથમ તો આપણે જાણવું જોઈએ કે કવિનું હૃદય વિશાળ થી રીતે કદી શકાય! કવિને ઘેર મળવા જનાર સૌએ એક વિશિષ્ટતા તો જોઈ દશે કે કવિને ઘેર ને જુદી જુદી વ્યક્તિઓની પધરામણી થતી હતી- કવિએ બિપરાંત પાદરીઓ, ધારાશાસ્ત્રીઓ, પંડિતો, સંગીતકાર અને વૈજ્ઞાનિકોને તો

આ લેખકે પણ આવતા નિહાળ્યા હતા—તે સર્વે માટે કવિએ એક જ રચણ ઉપર બેઠક રાખી હતી, અને તે રચણ તે કવિના ઘરનો અંશો, તે સર્વે આગળ કવિ સ્વયં સમા બેસતા અને એની આલુચાલુચાળા એના ઉપમ્મદ સમાન લાગતા. સ્વયં એટલા જ માટે કવિને ગણવા પડે છે કે કવિ જે કોઈ હાજર હોય એની ઉપર વાતચીતમાં સમાન ધ્યાન પહેંચાડતા હતા; અને એકે વખતની એવી સ્મૃતિ નથી કે કવિએ નીચલી બે વ્યક્તિઓ ઉપર સમાન પ્રેમ અને લક્ષ પેતાની વાતચીતમાં ન પહેંચાડ્યાં હોય—એક વ્યક્તિ તે સમાજમાં નામ પામેલી અને બીજી તે તદ્દન આર્થિક તથા સામાજિક દૃષ્ટિએ સામાન્ય ! આ વિરોધતા જ ઊગતા કવિઓ તથા લેખકોને કવિ આગળ જવા સતત પ્રેરણા અને દિંમત હતી હતી. એ સંજ્ઞામાં “સમાલોચક” એપ્રિલ ૧૯૨૩ના અંકમાં શ્રી રણછોડભાઈ માટે જે ચખ્ઠો ઉચ્ચાર્ય છે તે અને રણુ કરું છું અને જરા પણ સંકોચ વગર કહું છું કે તે હકીકત કવિ ખજરદાર માટે પણ સમાન સાચી ગણી શકાય.

“રણછોડભાઈના અન્ય ગુણો પૈકીનો એક ગુણ એટલો જ મહત્વનો હતો એ ગુણ નવા યુગના નવા લેખકોની સાથે પરિચયમાં આવવાની એમની સખળ મનોવૃત્તિનોઃ ધણા યુવાનોની સાથે પોતે નિઃકટ પરિચયમાં આવતા હતા, તેમના લેખો, નિબંધો અને વાર્તાઓ તથા કાવ્યો પોતે વાંચતા અને પ્રસંગ મળતાં પોતાનો સારો નરસો અભિપ્રાય પ્રેમ ભરી રીતે એ લેખકોને જણાવતા. આ પ્રકારનો ગુણુ રા. કેશવલાલ દુવ સિવાય સુજરાતના બીજા કોઈ જ સાક્ષરમાં અનુભવવામાં આવ્યો નથી; અને એ કરતાં ઉધકું એ જોવામાં આવું છે કે નવા લેખકો એટલે અજ્ઞાનતાના કૂપો, આડઅરની પ્રતિજ્ઞા, ધૂષ્ટતાની વ્યક્તિઓ અને ઉર્જાહિન અને કમઅક્ષલ એવી માન્યતા ધરાવતા ડેટલાઈ સાક્ષરો છે. રણછોડભાઈ તો ધણા યુરોપીય વિશ્વામર્યાદા તરીકે હતા.”

જ્યાં સાગરનાં વારિ શાંત અને હલોહલ ભરપૂર હોય, જ્યાં આલુચાલુચું વાતાવરણ દિવ્યતાનું સર્જક, રક્ષક અને પોષક હોય, જ્યાં કુદરત વ્યાકુળ આત્માઓને પેતાનામાં સ્નાન કરી મુક્તિ મેળવવા લનચાવતી હોય, ત્યાં જ અનેક વખતે ‘સરી જતી રેતી’ (Quick sand) મળી આવે છે ! કવિ ખજરદારને ઘેર એમાં મળનારાઓના મનમાં ઉપર દર્શાવેલા મુંઝવે વાતાવરણમાં કંઈક ક્ષતિ રહી જતી હતી ! એઓને ત્યાં જેમ બે મિત્રો એકી વખતે હાજર થઈ જતા તેમ અનેક વખતે વિરોધી વિચારો ધરાવતી બે વ્યક્તિઓ પણ એકી વખતે હાજર થઈ જતી ! કવિને ત્યાં જે કોઈ મળવા આવે તે પોતાના સમયની અનુકૂળતા મુજબ પાછું જતું હતું. હવે, બે વિરોધી વિચારો ધરાવતી વ્યક્તિઓમાંથી કોઈ પણ એક કવિનું ધર પ્રથમ ઊઠી જતી. અવરોધમાં ગ્રેહી વ્યક્તિ (કદાપિ એના સંસારી જીવનમાંથી પણ એક હોય) જે કપ્યાંશુ હોય તો તે કવિના મનમાં વિદાય લયેલી વ્યક્તિ માટે અનેક પૂર્વગ્રહો રણુ કરતી; કવિનું વિશાગ અને સર્વમાદી દલ્લ સંજ્ઞેઓમાં સાથ રૂપ થઈ પડતું. કવિ પૂર્વગ્રહના ભોમ જનનાઃ સંપારણુ રીતે તો આ એક સામાજિક દોષ ગણી શકાય, છતાં કવિના સંજ્ઞેઓ કંઈક જવાબ માગી લે છે.

જનમચક્રુર અગ્રે જ કવિ જોન મિલ્ટન માટે કહેવાય ■ કે એનાં કાવ્યો ૪૧૫નાકાકિમાં અત્યંત કીંઆ પ્રકારના હોવા છતાં એમાં એક અજ્ઞાને દોષ રહી

જતો. તે દોષ એ હતો કે કવિની કલ્પનાશક્તિ ઉચ્ચ હોવા છતાં અનેક વખતે તે કુદરતની લીલાનાં સાચાં દ્રષ્યો રજુ કરી શકતી નહીં. His poetic pictures were not true to Nature." આ દોષનું કારણ કવિને કાલિદાસ અધાપે હતો, અને તેને લીધે કવિ સ્વાનુભવ ઊપર આધાર ન રાખતા, પોતાની બેટી તથા નિકટના મિત્રોએ આપેલા ચોક્કસ કુદરતી ચિતારનો સચોટ પડછાયો રજુ કરતા. પરિણામમાં આ અન્ય વ્યક્તિઓની માહિતીએ Second-hand information ઊપર આધાર રાખવાને કારણે, કવિના કુદરતી કાવ્ય-ચિત્રોમાં કચાશ રહી જતી. આ Second-hand information ની હકીકત કવિ ખબરદાર માટે પણ બધું અશે સાચી કહી શકાય. કવિના પહોડી શરીર ઊપર લકવાના અનેક પ્રકારોએ કવિને ધરતી બહાર દૂરવા દૂરનામાં બેડી પહેરાવી હતી. છતાં કવિ બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથેના સંપર્ક બર્ણ કરી એઓની બેટી તથા નિકટના મિત્રો ને હેવાયો રજુ કરતા તે ઊપરથી જળવાઈ શકતા હતા. પરિણામ એ આવતું કે કવિને ખબર પહોંચાડનાર મજબૂર વ્યક્તિઓ કવિને પૂર્વગ્રહે સાથેના વિજ્ઞાનો અને અહેવાલો રજુ કરતી, અને કવિને પોતાના શારીરિક સંજોગોમાં તે મતભેદો માન્ય રાખવા પડતા. જો કે કવિ ખબરદાર અને કવિ મિલનમાં આ બાબતમાં એક અસમાનતા એ હતી કે કવિ મિલન પરમોઢે રજુ થએલા અહેવાલો કાવ્યમાં આમેજ કરતા, ત્યારે કવિ ખબરદાર ધણું કરી પોતાના કાવ્યોને તે પૂર્વગ્રહેથી અમકાવા દેતા હતા નહિ-છતાં તે વિગતો પોતાના અન્ય મિત્રો આગળ વાતચીતમાં ભારી માનસિક ધ્રુમરડી (obsession) સાથે રજુ કરતા અને બદનામીના ભોગ મંત્રી જતા હતા.

આ Obsession કવિની પાછળની જીવનમાં દિવસે દિવસે ખૂબ વધત ગયું અને એ સ્થિતિ જ કવિની જીવનનું મહદ્ દુર્ભાગ્ય લેખી શકાય. એઓના પત્રોમાંથી જે ઉનારો નીચે આપ્યો છે, તે ઊપરથી વચ્ચે તુરત જોઈ શકશે કે કવિના વિશાળ જીવન-સાગરમાં આ *obsession*, "ઓફ્ટેન્સ" *Of course* મહદ્ કવિને બીરે પોતાની પકડમાં જકડી લઈ ગૂંચળાવી રહ્યું હતું, તા ૨૨-૨-૧૯૫૦ ના દિને પોતાના એક મિત્ર ઊપર મુગધથી લખેલો કાગળ.

"તમારી દુઆથી ને સાહેબની મહેરથી બધું વખતસર થતું આવે છે અવરતાને લગતો ખીજો મોટો મથ તૈયાર કરું છું... રોજ હાટના પાંચ-છ હુમલા થાય છે, પણ સવારના છ થી રાતના બાર વાગ્યા સુધી કામ કરું છું. સાહેબની સેવામાં જે આનંદ છે તે બહારની દુનિયા સમજી શકતી નથી "

વાચક જોશે કે ૧૯૫૦ ની શરૂઆતમાં તો હૈવામાં પ્રેમ અને અભ્યાસ સિવાય કશું દેખાતું નથી હવે લખ્યો તા ૨-૩-૧૯૫૧ નો પત્ર જે શ્રી નરીમાન બરબેરજી બર્મ જીપર લખવામાં આવ્યો હતો.

“.....તેમાં ગઈ તા. ૨૦ મીએ ચિ. નરગીસ સવારે મારી દવા લઈને બસમાં ધીર આવતી દત્તી, ત્યાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશન નજીક કોઈ બદમાસે બસમાંથી ઉતરતાં પાછળથી મૂછી મારીને હડસેલી ને રસ્તા પર ફેંકી દીધી ને પાકીટ ને રૂપિયા લઈને નાસી ગયો અને કાળી બાથુ માથામાં કાનમાં સખત વાચું ને બેથુદ યમ.....બસ કંડક્ટર એને નાથર ધરપીતાલમાં લઈ ગયો...પોલીસ કેસ પણ ધરપીતાલમાં જ કાઢેા, પણ તેમાં કંઈ માલ નથી, એમ મને મળેલી ધમકી એક પછી એક કાર્યમાં ઊતરતી જાય છે, કોમની સેવાનું એ કળ મળ્યું. હું ગરીબ ને મદિા ને અશક્ત માણસ એકલો શું કરું? કોઈ મિત્ર મદદ કરવા તૈયાર નથી. સૌ જીવતા રહે.”

જીવનના મહાસાગરમાં ફરતું ચંકા અને ધમકીનું પેલું જ Octopus એએને પોતાના પંજાઓમાં tentacles માં લેવાની કોશિષ કરતું હોય એવું હપસા પત્ર ઊપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે-જતાં એ વીરપુરુષની તેની સામેની લડત પણ તેટલી જ સ્પષ્ટ છે: “સૌ જીવતા રહે!” અને હવે લઈએ ૨૩-૧૦-૧૯૫૨ નો મદાસથી લખાએલો પત્ર:

“.....સુંબડમાં જ નહિ પણ અહીં પણ ચાલુ હેરાનગતી કર્યા કાઢી છે. બદમાસીનો કોઈ પાર નથી. અમેને કંઈ કંઈ માણસો મારફતે ખવડાવ્યું છે. પણ ખુદા મહેશ્વાન છે, એટલે કંઈ ફાવતા નથી...ફુનિયા એવી જ બુદ્ધિની છે. તેને સત્યનું મૂલ્ય નથી. મેં તો સૌને સ્નેહથી ચાહ્યાં છે. બે દહાડાની જીંદગીમાં દ્રેષ કેવો હોય?”

ઊપસા પત્રમાં પેલા જ Octopus ની પક્ક વધુ મજબુત બની છે. જતાં સાગરની નીચે ખેલાતા અંધારા યુદ્ધમાં, આ વીર લડવૈયો “સ્નેહ અને અદ્રેષ” ફરાં ચઢ્યા ચકી તેનો મુકાબલો કરી રહ્યો હોય એમ લાગે છે અને અંતમાં તા. ૨૦-૭-૫૩ નો પત્ર:

“.....પણ ઊલટી મઈ છે ને મને હેરાન કરે છે. હવે અહીંથી નીકળીને પાછો મુબઈ આવવા માગું છું...મારાથી હવે અહીં રહેવાય તેવું નથી.....કામળે વધુ લખી શકતો નથી.”

વીર લડવૈયો અંધારા સાગરમાં અકળાઈ ગયો છે; સોહી લુદાણુ બની જતાં એ ઊપર આવવાની કાશોષ કરતો હોય એમ લાગે છે. આ વિકરાળ પ્રાણી સાથની લડતમાં જેમ ધણું કરી બનવા પામે છે તેમ આ વીરપુરુષ તેની ઊપર અતિમ જીત મેળવે છે: ઊપસા જ પત્રમાં પાછળથી લખે છે:

“ખુદાએ જે ચાહ્યું તે થયું, બાકી મને કશું જમારા પર કે કોઈ પર ખદા થવા જેવું નથી. હું તો સાહેબનો માણસ છું. કોઈ પર પણ દ્રેષ રાખું તો પાપી થાઉં...”

કિંતુ જીવનની કિંમત શી? પોતાનો જ માણસ કવિનો દેહ આ પત્ર લખ્યા પછી ચોમા જ દિવસે આટલે જૂની ઊપરનો મહેશ્વાન રહી શકેા.

આ લેખ લખવામાં મારી નેમ એક જ છે કે કવિને જ્ઞાનની તથા ભવિષ્યની જનતા સમક્ષ એના અસલ સ્વરૂપમાં રજુ કરું. કવિ, જેટલી વ્યક્તિઓ સાથે પોતાની જાંઘળી દરમિયાન સંપર્કમાં આવ્યા હતા તે સર્વે ઉપર આ લેખમાં જણાવેલા સંજોગો હેઠળ તેઓ એક યા બીજા કારણે અસંતોષ પામ્યા હતા. કવિનું સ્વચ્છ હૃદય એ અસંતોષ ખરો યા ખોટો હોય છતાં તે તે વ્યક્તિઓથી છૂપાવી શકતું ન હતું અને કુદરતી રીતે જ તે તે વ્યક્તિઓ આ કવિ પ્રત્યે પ્રેમ હોવા છતાં અંતમાં નફરત દાખવતી બની ગઈ હતી. એ સર્વે વ્યક્તિઓને એક સાચા સલાહકાર તરીકે—બલે પછી નાના ભાઈના અધિકાર તરીકે કાં નહિ હોય—મારી ખરા અંતઃકરણની, તટસ્થ નિરીક્ષક તરીકેની વિનંતિ છે કે તેઓ સર્વે, સૌજન્ય દાખવી, એ સરસ્વતીના બેટાને કૃતગ્રભાવ જ્ઞાનમાં રાખી જરૂર એને ક્ષમા આપે. કવિતા તથા ધર્મ ઉપરના પ્રેમ અને અભ્યાસની વ્યવસાયી જાંઘળી તથા યમદેવના બીનબરોસેદાર છૂટનારાં ચર માટેની સતત તૈયારી, ઉંમર છતાં કરચલી વગરની સારા ચરીરની ત્વચા, તથા એઓના હુખારવિન્દ પરનું દિવ્ય તેજ એ સર્વે જ્ઞાનમાં લઈ વાંચક મારી ઉપલી વિનંતિને સ્વીકાર કરશે એવી આશા રાખું છું અને એમ થશે તો આ લેખનો શ્રમ સફળ થએલો સમજીશ. ખરતું!

કવિની સુવાસ

સૌ. માલતીબહેન દવે

શુશ્રુવંતી શુજરાત !

અમારી શુશ્રુવંતી શુજરાત
નમિયે નમિયે માત !

અમારી શુશ્રુવંતી શુજરાત.

શુજરાત પ્રત્યે પ્રેમ ને ભક્તિ ધરાવનાર કવિ અરદેશર દરમજી ખખરદારે એ સુંદર કાવ્યદ્વારા મેધી શુજરાતનાં દેવો સરસ યશોમાન ગાયાં છે ! એના પ્રત્યેક શબ્દે શુજરાત પ્રત્યેની મમતા ને ઉડી પ્રેમભાવના દષ્ટિગોચર થાય છે.

એવી જ રીતે હમદીમાટેનું શુદ્ધ. એ કાવ્યમાં વીરરસની પૂરેપૂરી જમાવટ હોવા છતાં રજપૂતોના કડુશ્ચ શત્રુની ઘટના પાછળની વેદના ને અંતે રાણા પ્રતાપની ને એના લશ્કરની યશગાથા કવિ કેવી સૌખ્યભરી ને સુંદર રીતે વર્ણવે છે ! એમના ઉદ્દેશ્ય કાવ્યોમાં મધુર, લાલિત્યભરી કલ્પનાઓ ને બળ બાવનાઓના દર્શન થાય છે.

કવિ ખખરદાર ૯-૧૦ કાવ્યમંત્રો શુજરાતને આપી ગયા છે. એમની કવિનાઓમાં પ્રેમ, સૌખ્ય, શૃંગાર, સૌંદર્ય, વિનાસ ને ક્રુદરત પ્રત્યેના અપૂર્વ પ્રેમ બધો છે. એમાં મીઠી કલ્પનાઓ, પ્રાધુર્ય, બાવના ને ભક્તિના વહેતા સાગરો છે. અને એ મધુર કાવ્યો વાચકના દિલને રસમય-તન્મય કરી, કવિ-આત્માના વિવિધ પ્રકારના ભાવોનું દર્શન કરાવી દે છે. સાથે કળા ને સંદર્ભની રમણદાણુ કુંટલા વાયકો બાગીદર બને છે ને ત્યાં જ કવિ ને કવિતા સરળ બને છે.

“મલિકા” એ એમનું એક જ પ્રણયગ્રંથ હંદમાં સંપૂર્ણ લેખમાધુર્ય સાધતું નવ્ય દળર લીટીનું ખંડકાવ્ય છે. એમાં વિચારો ને કલ્પનાના ધસતા ધરાવને સંપૂર્ણ રીતે સમાવ્યા છે. એમાં જ એ હંદની ગ્યના, સરળતા, ને

બાપકતાની કસોટી તેમજ સફળતા છે. “કલિકા”નો વિષય પ્રણય છે. એની રચનાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એ આખું સળંગ કાવ્ય હોવા છતાં સ્વતંત્ર રીતે પ્રત્યેક મુક્તક વાંચી સમજી શકાય તેવું છે. એમની પ્રત્યેક કડી રસમાધુર્યભરી એકજ છંદમાં—મુક્ત પારમાં—લખાયેલી છે.

સાત ખંડમાં રચાયેલી “કલિકા” માં સુંદર રીતે ઉચ્ચ ઠાટિએ પહેંચે એવા અરબસિત રીતે રચાયેલા ખંડો ‘વિલાસ,’ ‘અર્પણ,’ ને ‘બંધન’ વિશેષ સુંદર છે. ત્યારે ‘વિજય’માં કેટલીક મદ ને મસ્તીભરી પંક્તિઓ છે. કવિ ખૂબ ઉંચે ઉડવાની અભિલાષા સેવી રહ્યા છે. છતાં એમના મુક્તકોમાં ક્યાંક આછી નિર્જંગતા પણ દર્શન દે છે. સળંગ કાવ્યની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી હોવા છતાં ક્યાંક પારસી ભાષાની પણ છાંટ દેખાતી આવે છે.

“કલિકા” સાત પાંદડીઓમાં વહેંચાયેલી છે. દર્શન, સૌંદર્ય, વિલાસ, અર્પણ, બંધન, પ્રભોધ અને વિજય. છેવટે કવિ વિદાયગીત આપે છે.

૩૭૫ મુક્તકોમાં રચાયેલું આ પુસ્તક ફરી ફરી વાંચવાનું મન થાય એવું રસલાસિત્યમયું ને ઉઘડતી કળીની સુવાસની માફક વાચકના હૃદયમાં માઠકતા ભરી દે છે.

આ પ્રણયી કવિ-આત્મા પ્રેમ ને પ્રિયાનાં યશોગાન ને એનાં વર્ણન ને, લાસિત્યને ગાનાં ધરાતોજ નથી. આ લાંબા ખંડકાવ્યમાં એને પ્રેમમાં પ્રભુનાં દર્શન થાય છે. પ્રિયાદર્શનથી થતા જીવનપલટામાં કવિ કંઈ બળ્યતા ને ચમત્કારની કલ્પનાઓ કરે છે. પ્રિયાનાં સૌંદર્ય અને વિલાસનાં અનેક અદ્ભુત ચિત્રો ચિતરતો કવિ પોતાનું સમસ્ત જીવન પ્રિયાહૃદયના બંધનમાં પડીને અર્પણ કરી દે છે, એને પોતાનો આત્મા, જીવન ને સમસ્ત વિશ્વ પ્રિયામયજ દેખાય છે. પ્રિયાનું હૃદય જીતવા કવિ પ્રિયતમાને કેવાં સુંદર અલંકારભર્યાં સંબોધનો, ને મધુરાં સ્વપ્નો, કલ્પનાઓ કવિતામાં વહેતાં મૂકી દે છે! કવિ કહે છે, “સ્વર્ગના સુખ કરતાં સૌંદર્ય ને કવિતાનાં દુઃખ વધારે મધુરાં લાગે છે.” જો પોતાનું જીવન અનંત કાળ સુધી લાંબું હોત તો, પ્રિયાનાં ગાન ગાવા કરતાં ને એ પ્રિયાપ્રેમના ગાનમાં પ્રભુના દર્શન પમી શકત. પ્રેમમાં સમાય તેજ પ્રભુમાં સમાય. પ્રભુના જોટલોજ પ્રેમ પણ અનંત છે કારણ કે પ્રભુ પોતેજ પ્રેમ છે.

અને એ દિવ્ય, ભવ્ય પ્રિયાપ્રેમમાં વિહરતા કવિ માંદગીને નિજાને પણ ત્યારે પણ એ કાવ્યપ્રેરણા વરસવના રહ્યા. પોતાની ઉંડી વેદના જૂવવા માત્ર પણ એ આનંદધામની મુક્તધારા વહેતી રહી. કાવ્યની ગ્યનની સતત ધારા વહેતી ને તેમાંજ પ્રભુના અસીમ પ્રેમનાં પુણદર્શન કવિને થતાં રહ્યાં.

કવિનું હૃદય છલોછલ પ્રેમરંગે રંગાય જતાં બોલી ઉઠે છે.

પ્રેમ છે ત્યાં આશ વસે, પ્રેમ ત્યાં પ્રકાશ લને,

પ્રેમ છે ત્યાં જીવનના જાગે ધણકાર;

પ્રેમ જો ન રહ્યો કે ન રહી તેની છાંય, તો ત્યાં

દષ્ટિએ શીઘ્રશે બધી દુનિયાનાં દાર;

પ્રેમરંગેજ રંગાયહું કવિહૃદય સમસ્ત વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ ઢોળવા મથે છે. આ કેટલી ભાવભરી સુંદર કંપના છે! જીવનના અનેક રંગોનાં પાસાં કંપતો ને દોરતો કવિ કેવી અદ્ભુત ને વિશાળ સૃષ્ટિ સર્જે છે! પ્રેમ નથી તે હૃદયમાં દુનિયામાં શૂન્યતા, નિરસતા, ઘુષ્ટતાનાં દર્શન માત્ર રહે છે અને પ્રેમ ■ ત્યાં વિશ્વના અવલુનીય આનંદનો ઉશ્કાર બર્ષો છે. એવાં તો એમનાં કેટલાંય કાવ્યો છે જે વાચકોનાં મનુષ્યનું દિલ ધરાય નહિ અને અદ્ભુત લાગણીઓના ઉદ્વેગ જન્માવે. એમની ગુજરાતી ભાષાનો કાણુ સરસ છે. સાથે કંપનાઓ ને તરંગોનું વૈવિધ્ય પણ દેખાય છે. કેટલીય પંક્તિઓ અનુકરણીય છે. એમાં દોરેલાં ચિત્રો ને કંપનાઓનાં ભાવ ખૂબજ સુંદર છે. કવિના આ અનિવાર્ય યુગ્મની પાર એની પ્રતિભા અને સર્જકતા જળકળી ઉઠે છે. વિચારો નવા નથી પરંતુ સર્જવામાં જે નવીનતા ને મૌલિકતા છે તેજ કવિની “કલિકા” ને કવિતાની સુવાસ ને અમર અખંડ નૃત્યોતિ છે. કવિ કહે છે કે “પ્રભુની પ્રેરણા જે મળી છે તે કવિતાના વારસાનો ભોગવટો હું માત્ર મારાજ આનંદને માટે એકલો કરતો નથી પણ તે મારી પ્રિય ગુર્જર કાવ્યદેવીને ચરણે ધરીને તેને અનેકવિધ શબ્દગારવાની હું ઉઠી અભિલાષા રાખું છું.”

આ ઉદાર ભાવના કવિના દિલમાં સમાયતી છે. કવિ ખજરદારની કૃતિઓમાં પ્રેમ, શૌર્ય, કુદરત ને ઔદાર્યની ભાવનાઓ કેટલીયે પંક્તિમાં નજરે પડે છે. ક્યાંક કવિતામાં યુગ્મપદ્ધતિ સમ કામળ દેવાનાં દર્શન થાય છે ને ખીલતા યુગ્મની માફક સુવાસ આપે છે ત્યારે એ કવિને અને એની કવિતાને અસ્તક ખૂબી રહે છે.

કવિશ્રી ખખરદાર સાથેના એ પ્રસંગો

શ્રી મૂળશંકર ન. દ્વિવેદી

કવિશ્રી ખખરદારનું નામ યાદ કરતાં એક પડછંદ, પ્રતાપી, અને સદા હસતા એવા પ્રભુમાં અપાર શ્રદ્ધા ધરાવતા ભક્ત-કવિનું સ્મરણ થાય છે.

કવિશ્રીના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈ જાણે છે કે તે દેવળ કવિ ન હતા પરંતુ બહુશ્રુત વિદ્વાન અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષ હતા. સંગીત, જ્યોતિષ, ખગોળશાસ્ત્ર, યોગવિદ્યા દર્શનશાસ્ત્ર અને ખીમ અનેક વિષયોનું તત્ત્વરપથી જ્ઞાન તે ધરાવતા હતા. તેમના આ બહોળા અને અગાધ જ્ઞાનનાં દર્શન તેમની કવિતામાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. વિચારદર્શન વધુ રુઢ કરવા માટે વિજ્ઞાનની અદ્યતન શોધોનાં દૃષ્ટાંત તેમણે એક કુશળ કારીગરની ખૂબીથી કવિતામાં વણી લીધાં છે. તેમની આ અપૂર્વ સિદ્ધિ સાંપ્રત કાળનો કોઈ પણ કવિ બચ્ચા કરી શક્યો નથી. કવિશ્રી સાથેના વાર્તાલાપમાં કોઈને પણ તેમના પ્રિય વિષયો પરના પ્રભુત્વની ઝાંખી થવા વગર રહેતી નહીં. પરંતુ તે સૌથી વિશેષ પ્રભુદર્શનની ઝાંખી કરી ચૂકેલા અને પળેપળે પ્રભુના સાન્નિધ્યમાં રહેતા સાચા પ્રભુ-ભક્ત હતા એ તો અતુલવેળ સમજાતું.

એમની રનેહરતી નિર્ભળ વાણી એમના હૃદયના પ્રતિબિંબ સમી હતી. ઐહિક સુખોની તેમને ધ્યાન ન હતી. તે રાગઅસ્ત હોષ સદા બિછાનાવશ રહેતા. શારીરિક દુઃખ તેમને કમાવી શકતું નહીં. એ તો સત્કર્મને વરેલા હતા. પ્રભુ પ્રત્યે એમને અપાર શ્રદ્ધા હતી. આ શ્રદ્ધા એક વીરની શ્રદ્ધા હતી અને તેનાં દર્શન બળનિકા, કંથ્યાશ્રુકા, દર્શનિકા, નંદનિકા, કીર્તનિકા વગેરે કાવ્યસંગ્રહોમાં જોવા મળે છે. જીવંતની આખર અવસ્થામાં એમણે ગાથા વિશે કરેલું અપૂર્વ સંશોધન પણ એમના ભક્તિભાવની અને વિદ્વતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

કવિશ્રી ખખરદાર ૧૯૩૮-૩૯ ના અરસામાં મદ્રાસ છોડી મુમ્બઈ આવી વસેલા. એમના મુળપના વસવાટને લીધે નાના મોટા અનેક સાહિત્યકારો એમના પરિચયમાં આવી શક્યા. મને પણ એમનો પરિચય આ અરસામાં થયેલો. કવિશ્રીને મન આ વસુધા એક કુટુંબ જેવી હતી. અને તેથી મારા જેવો અદનો માણસ પણ

તેમના આદરને પાત્ર બની ચક્રવૈ. તેમના બારણાં નાનાં મોટાં સૌ કોઇને માટે હંમેશાં ખુલ્લાં હતાં. આ રીતે તેમનું નિવાસસ્થાન સાહિત્યરસિકો માટે સરસ્વતીસદન સમું હતું. આપણા કવિતાસાહિત્યમાં જે કેટલાક મહત્ત્વ વિચારો પ્રવર્તે છે તે દૂર કરવા તે પ્રયાસ કરતા. આથી સાહિત્યરસિક વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોને તે અંગેની સાચી સમજ આપવા તેઓ સદા તત્પર રહેતા. સાથે સાથે તેઓ સાહિત્યરસિકોને અભ્યાસ કરવાની અને સાચી વાત સમજવાની શિખ આપતા.

૧૯૪૦-૪૨ના અરસામાં હું “ગુજરાતી” પત્રમાં “ઠોઠ” ને ઉપનામે “વાતોનાં વડા” ની કટારો લખતો હતો. આ કટારોમાં સાહિત્યજગતના સમાચારો અથવા તે વિશેની ટીકા જોવી નોંધ આવતી. મને ખબર છે ત્યાં સુધી આ કટારોએ સાહિત્યરસિકોનું પૂરતા પ્રમાણમાં ધ્યાન દોર્યું હતું. ધણીને આ કટારોની મર્યાદા ટીકા મળતી હતી જ્યારે કેટલાકને કટારોમાંનું લખાણ પસંદ ન હતું. આ કટારો લખતાં મારે કેટલાક લેખકો સાથે ચર્ચામાં પણ ઉતરવું પડેલું.

આ કટારો કવિશ્રી ખજુરદાર લખતા હતા એવી એક વર્ગની માન્યતા હતી. આ માન્યતા કેવી રીતે જાધવા પામી તે ઇશ્વર જાણે પરંતુ એક વાત ખરી છે કે હું જાણી જોઇને આ કટારોમાં એક બે એવા શબ્દ ઉપયોગમાં લેતો કે જે શબ્દ સાધારણ રીતે પારસીભાષ્યોના ઉપયોગમાં હોય. આ કટારોના લખનાર કવિશ્રી ખજુરદાર છે એવી માન્યતા છે સુધી રહેવા પામેલી. એક સામાજિકના લેખકે આ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇ-એટલે કે કટારો કવિશ્રી લખે છે એમ માનીને કટાર લેખકને ઉદ્દેશીને ન લખવા જેવું ધણું લખેલું. આ પ્રસંગ એવો હતો કે માણસ લાગણીવશ બની ઉરકેરાયા વગર ન રહે. મેં આ વેળાએ મુદ્દા પૂરતી ચર્ચા કરી બીજી વાતો જતી કરી હતી. આ અરસામાં કવિશ્રી ખજુરદારને મળવાનું ચર્ચા તે મારી સામે જોઇ ખૂબ ખૂબ દરખા. તે જાણે એમ કહેવા માગતા હતા કે કટારલેખકે કરેલી વર્ગીકૃતિઓ, વ્યંગીકૃતિઓ અને ગાલિપ્રદાન મને (કવિશ્રીને) ઉદ્દેશીને કરેલાં છે. વચ્ચે તું નાહક સપડાઇ ગયો છે. આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિથી કવિશ્રીને મારા માટે ખૂબ લાગી આવ્યું. તે દિવસે તેમણે ધણી વાતો કરી. મને લાગે છે કે આ પ્રસંગ પછી કવિશ્રીએ મને આત્મજન તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો. આ પ્રસંગ પછી જો હું બાર-પંદર દિવસ સુધી કવિશ્રીને મળવા જઈ ચક્રવૈ નહીં તો કદાચ જોગખીતા જોડે તેમનો સંદેશો અવશ્ય મળતો.

કવિશ્રીએ ૧૯૪૬માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે શ્રી હરર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં “ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા” એ વિષે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. આ પાંચે વ્યાખ્યાનો કવિતા અને તેની રચનાકળા વિશેના તેમના જોડા અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવે છે. કવિતાનું અને કવિતારચનાનું મૂળ, અવધારણ, કવિતાની રચનાવિધિ અને ભાષાસરણી જેવી જાણનો આ વ્યાખ્યાનોમાં પ્રથમવાર ચર્ચાવિધી જોવા મળે છે. કવિતારચનાને રચના કટલાક મુગધત પ્રશ્નો આ પાંચે વ્યાખ્યાનોમાં ઇજ્જત છે પરંતુ

આપણી કમનગરીની છે કે આ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે બહાર પડવાને ૨૦-૨૦ વરસ થવા છતાં કવિતા રચનારાઓએ એ પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું નથી. સત્યનો પ્રકાર ઝીલવા સાહિત્યકાર સદા તત્પર હોવો જોઈએ. સત્યની જ્યોતિ ઝીલ્યા સિવાય પ્રગતિ થવી અશક્ય છે.

આ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે છપાતાં હતાં ત્યારે તેનાં આખરી પેજ મુદ્રા તપાસી જવાની જવાબદારી કવિશ્રીએ મારા ઉપર નાખી હતી. આ વેળાએ જ કવિશ્રીએ વ્યાખ્યાનોના છેવટના ભાગમાં આવેલી શબ્દસૂચિ તૈયાર કરવાનું મને કહેલું આ કામ મુશ્કેલ હતું. વિષયની સમજદારી વગર આ કામ બરાબર થઈ શકે નહીં. આ વ્યાખ્યાનો સંબંધિત તેમજ તેનાં મુદ્રા તપાસવાનો દ્વાવ મને મળેલો હતો એટલું જ નહીં, પરંતુ વ્યાખ્યાનો છપાતાં હતાં તે વેળાએ તેમની મુખ્ય બાજતો વિશે વાન નીકળતાં કવિશ્રીએ તે વિશે દાખલા આપી વિસ્તૃત ખ્યાલ આપ્યો હતો. આ કારણે હું વ્યાખ્યાનોના વિષય યોગ્ય પ્રમાણમાં સમજી શક્યો હતો અને તેથી શબ્દસૂચિ તૈયાર કરવાનું મેં સ્વીકારી લીધું. આ કામ કેટલું અટપટું હતું તેને પૂરો ખ્યાલ તો શબ્દસૂચિ બનાવતી વખતે જ આવ્યો. કવિશ્રી કામકાજમાં ખૂબ જ ચોક્કસ અને નિયમિત હતા. કામકાજમાં કશી બૂલચૂક નિભારી લેતાની વાન તેમની આગળ આવતી નહિ. આ સમગ્ર વાત ખ્યાલમાં રાખી મેં જુલ કાળજી રાખી શબ્દસૂચિ તૈયાર કરી એક બે વાર તે વાંચી ગયો અને કવિશ્રીને દર્શાવે કરી. આ વેળાએ મારા મનમાં થોડો ચક્રાકાર હતો. આ પ્રસંગે કવિશ્રી એ વિશે કશું બોલ્યા નહિ. તે પછી આઠ દસ દિવસે તેમને મળવા ગયો ત્યારે કવિશ્રીએ જ શબ્દસૂચિની વાત કાઢી અને કહ્યું કે : હું જે રીતે ઇચ્છતો હતો તે રીતે જ તમે સૂચિ બનાવી છે. મારે તેમાં જરા જેટલોય સુધારો કરવો પડ્યો નથી. શબ્દસૂચિ માટે ગણતરીના પાનાં હોવાથી મેં સૂચિ રહેજ દૂંકાવી છે. તમે વિષય બરાબર સમજી શક્યા છો.

કવિશ્રીના આ શબ્દોથી મને સંતોષ અને આનંદ થયો. કવિશ્રીનાં આ વચનો આજે પણ પ્રેરણામય લાગે છે.

Mr. Khabardar's valuable contribution to Gathic Researches

SHRI P. P. BALSARA

The late Mr. Ardeshir Framji Khabardar dominated the realm of Gujarati literature for nearly half a century and those interested in it will speak about his poetry in this Memorial Volume, but I would like to pay my tribute to his intellectual greatness by referring to his work about the Ahunavaiti Gatha of Prophet Zoroaster which I translated under his direct guidance from Gujarati into English.

Mr. Khabardar wrote poems from his boyhood, and, as a poet, his works in Gujarati as well as English are appreciated by all who have read them. He was well-versed in Gujarati and Sanskrit languages, and although he studied not even upto the Matriculation standard, he was well-read in English literature also. He was, besides, a profound scholar of comparative religion, astronomy, astrology and philosophy, and was a thinker of a high order. At the age of 62 he received inspiration to explain to the world the message of Prophet Zoroaster, and he started learning the Avesta language too at that advanced age towards that end. In a short time thereafter he brought out his monumental work "New Light on the Gathas of Holy Zarathushtra" in Gujarati. He threw so much new light on the subject that immediately a demand arose for an edition of that book in an international language so that scholars throughout the world can take advantage of it for further

study in the subject, and an English translation of the book also appeared thereafter

Throughout his life Mr. Khabardar never gave any hint of his being a linguist or an Iranian scholar, and, therefore, when he put before the public this great work on the Gathas, critics acclaimed his deep study and research of the subject. The work is monumental as well as revolutionary. It is monumental as it shows the author's deep study of Avesta and Vedic languages, his perfect mastery over prosody and his encyclopaedic knowledge one finds page after page. It is revolutionary inasmuch as it has shown new lines of approach to the study of the Gathas, the most ancient and outstanding among the sacred scriptures of the Parsis.

The book in question sheds new and revealing light on many aspects of Zoroaster's teachings, and the following are some of his chief contributions to Gathic researches.

Zoroaster's approach to the Supreme Power is through Righteousness (Good thoughts, Good words and Good Deeds) and never through ritual and sacrifice, penance and self-mortification. He told humanity, as the first prophet of God in history, that there is a design of the Creator in creating the eternal struggle between good and evil in this world, and to come out victorious in this struggle and to attain salvation, the only thing required is Righteousness. Those interested in advocating prayers and ceremonies, and not Righteousness, for attaining salvation, kept the Gathas in the back-ground. It is an irony of fate that the other works of the period of Zoroaster perished during the long history and only his Gathas have survived. The message contained in them is as fresh today as it was when they were composed. It has stood the test of time and has not been improved upon ever since. Mr. Khabardar has done signal service to the Gathas by restoring them to their original high position and by explaining the teachings of Zoroaster so lucidly and impressively. Some 30 to 35 translations of the Ahunavadi

Gatha exist today, but obscurity and lack of uniformity mark them all. This is due to the fact that certain words are not correctly understood by the translators through a lack of phonetic sense (that comes only from a study of the Vedic language, in this case) and through little or no astronomical and astrological knowledge. Mr. Khabardar, who had made intensive study of these subjects, however, makes it easy for the uninitiated layman to grasp its spirit and significance in the original form. In addition to this he has shown that the Gathic language is the old Aryan pre-Vedic language, a language of speech only, and he has relied on the Vedic language, rather than on the Pahlavi language, to decipher the meaning of words in the Gathas, and this line of approach seems to be gaining support. Incidentally it may be mentioned here that according to the author, the language of the Gathas is the mother, and not the sister, of the Vedic language, but as he comes to this conclusion on the strength of philology alone it is bound to meet with opposition, both the languages having undergone a lot of changes during the ages.

The other notable feature of his research is about the accents. After an intensive study of the Vedas and the Gathas he has sought to prove that the Gathas do contain accents, and when once the proper accents are known, the words can be pronounced correctly. In the Vedic language symbols of accents are added to the words, whereas in the Gathas accents are skilfully embodied in the words themselves.

The age of the Gathas, as well as of Prophet Zoroaster is a matter of controversy, some putting the date as 600 B.C., others at 6,000 B.C. Mr. Khabardar gives the date as 8,500 years ago, and his authorities for that date are the Vedas, the Avesta, history, astrology, astronomy and the antiquity of the Gatha language.

As a versatile poet, he has detected no less than 201 mistakes in the current text of the Ahunavaiti Gatha, mainly

by the tests of metre and philology, and he has made own corrections.

That astrology, astronomy and the solar system are the foundations of the Gathas is another research of Mr. Khabardar. According to him, Ahura Mazda and the six Amesha Spentas are the Sun and the six planets of the solar system and not the seven Adityas as copied from later Hinduism.

And lastly, another significant piece of research is that Ahuramazda is not the name of one individual; Ahura and Mazda are two separate entities, Ahura being Spirit and Mazda being Matter. Ahura Mazda is an eternal pair, together constituting "Brahma," through whose union all Universe is created.

Mr. Khabardar's work on the Gathas was the result of deep learning and inspiration, and quite a good amount of new light has been thrown by it on the subject. Not everything he has said may be correct, but there is no doubt that he has shown a new approach to the study of the Gathas and those interested in the subject will profit by that work.

